İLETİŞİM
Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi

MEZOPOTAMYA ve ESKİ YAKINDOĞU

ARŞİV PAYLAŞIM KULÜBÜ

İletişim Yayınları

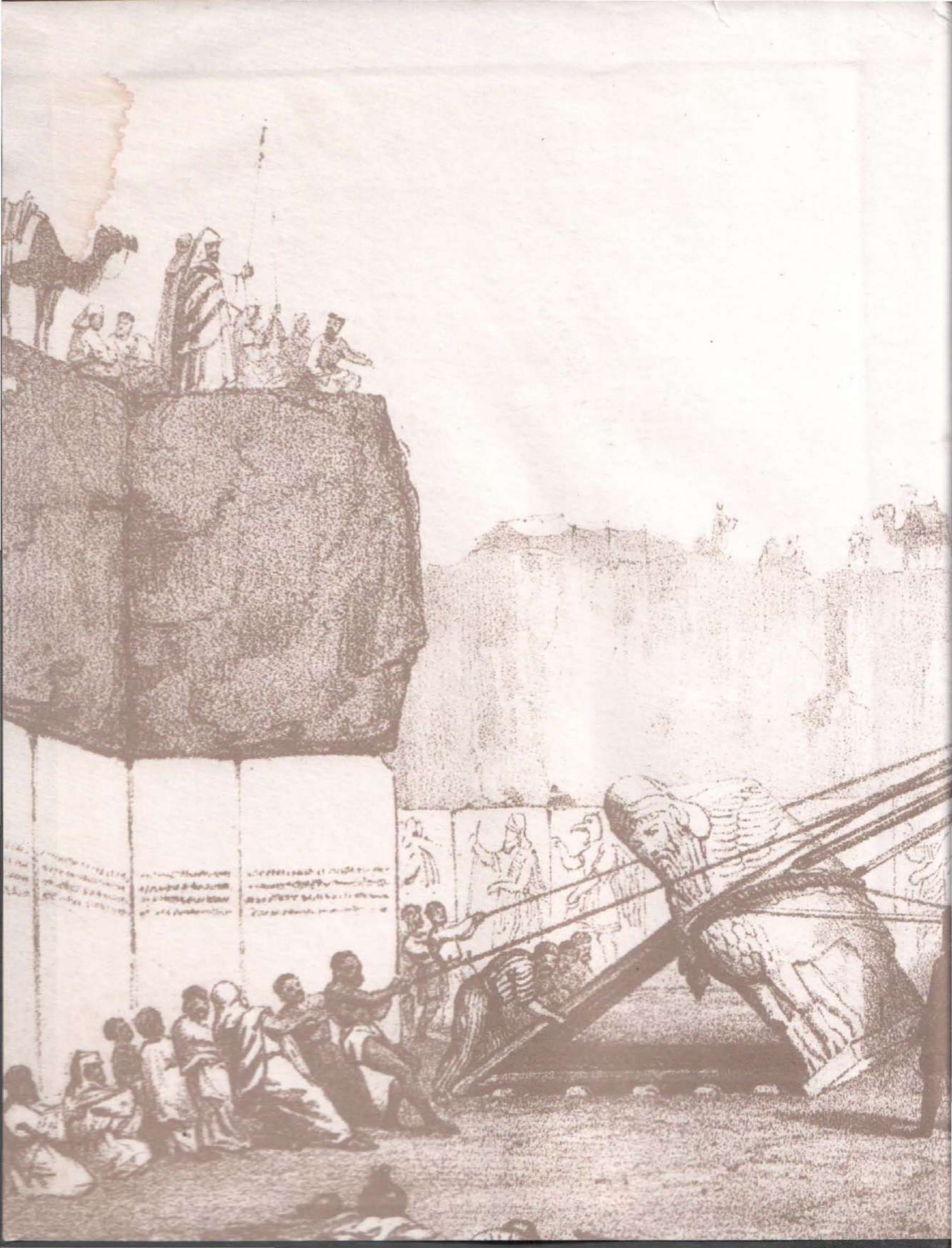

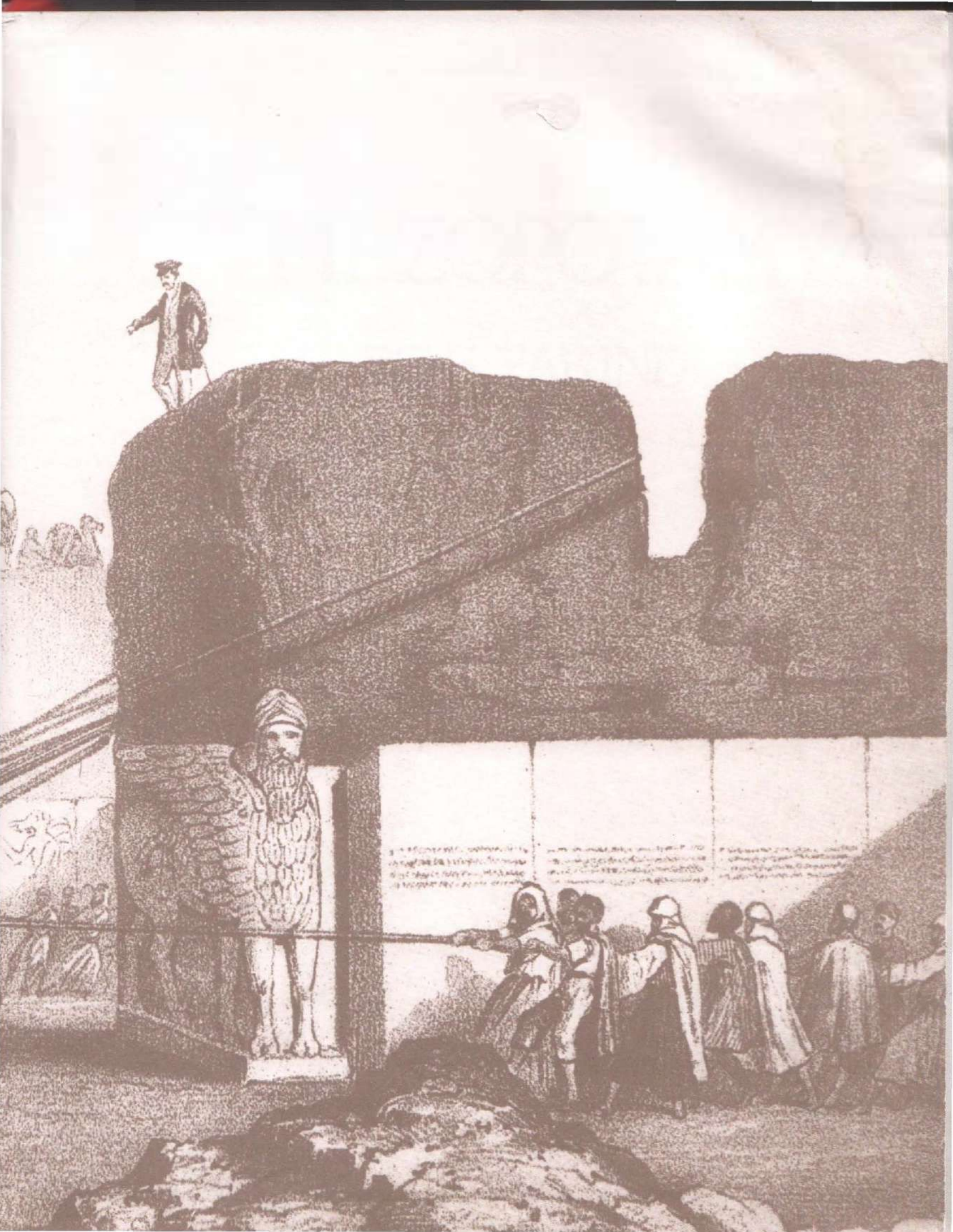

MEZOPOTAMYA
ve
ESKİ YAKINDOĞU

Atlaslı Büyük
Uygarlıklar Ansiklopedisi
MEZOPOTAMYA
ve Eski Yakındoğu

İletişim Yayınları A.Ş.
Kurucusu
Murat Belge

Sahibi
Tuğrul Paşaoğlu

Genel Yayın Yönetmeni
Fahri Aral

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Redaksiyon
Prof. Dr. Veli Sevin

İlk Okuma
Deniz Birsin - Ahmet Birsin

Düzelti
Sertuğ Yüksel

Harita Çevirileri
Gül Pulhan

Harita
Şükran Ayyıldız

Dizgi-Uygulama
Maraton Dizgievi

Siyah-Beyaz Filmler
Ebru Grafik

Baskı
Apalar Matbaası

Cilt
Tuğ Cilt

İletişim Yayınları
Klodfarer Caddesi İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: (0212) 516 22 60 / 4 Hat

Cultural Atlas of Mesopotamia
and the Ancient Near East
© 1990 Equinox (Oxford) Ltd.

© 1996 İletişim Yayıncılık A.Ş.

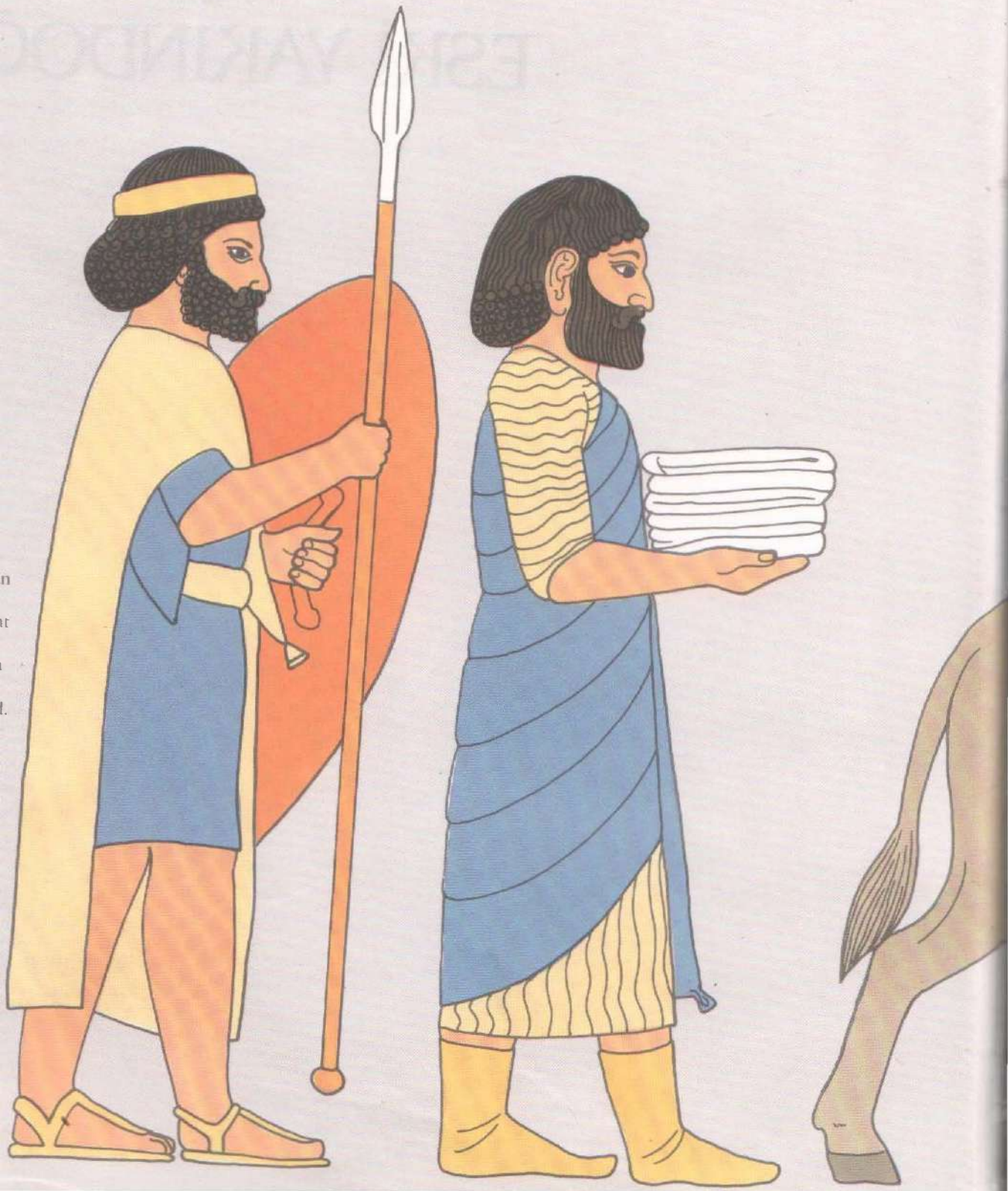

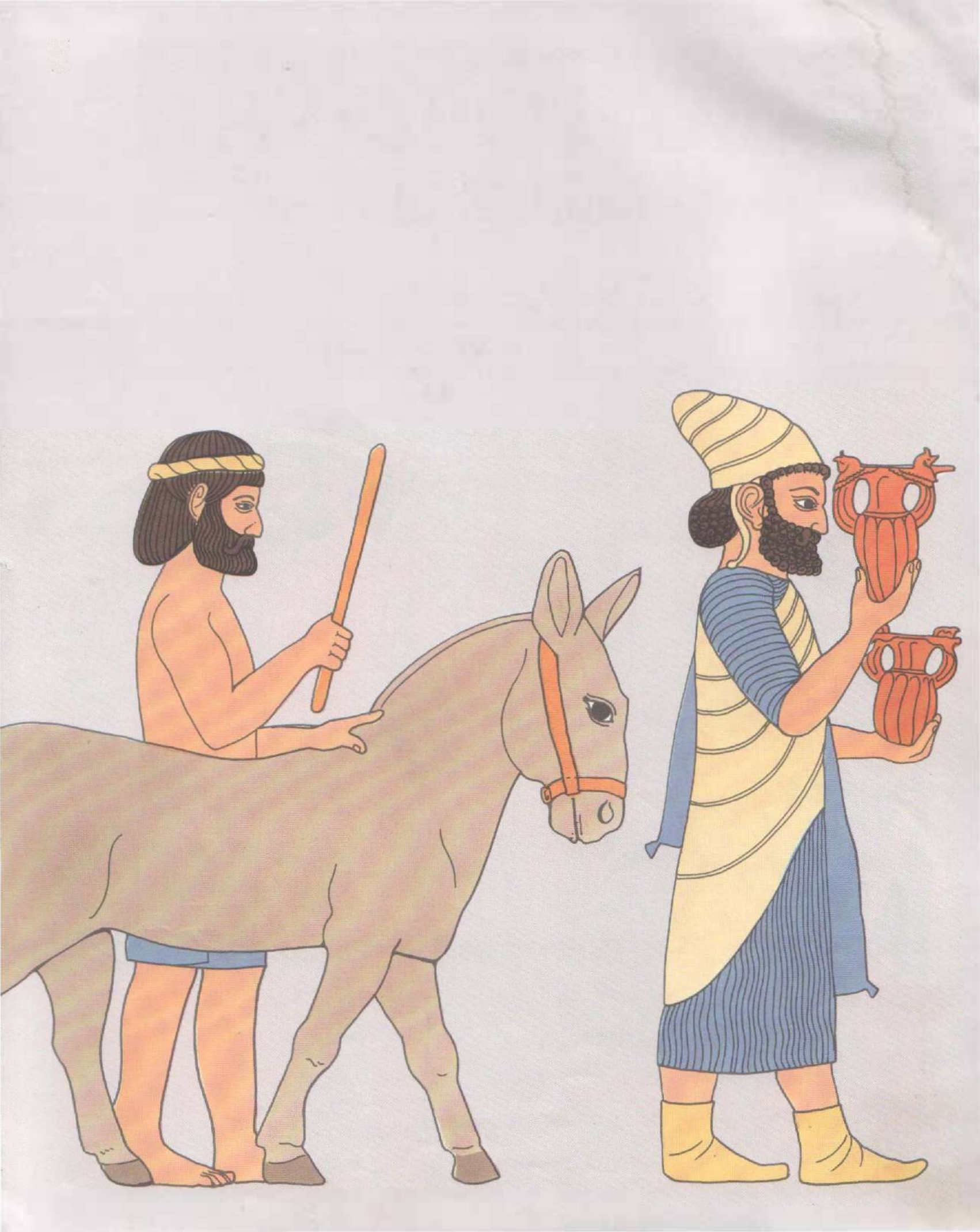

Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 9

MEZOPOTAMYA
ve Eski Yakındoğu

Michael Roaf

Türkçeye Çeviren: Zülal Kılıç

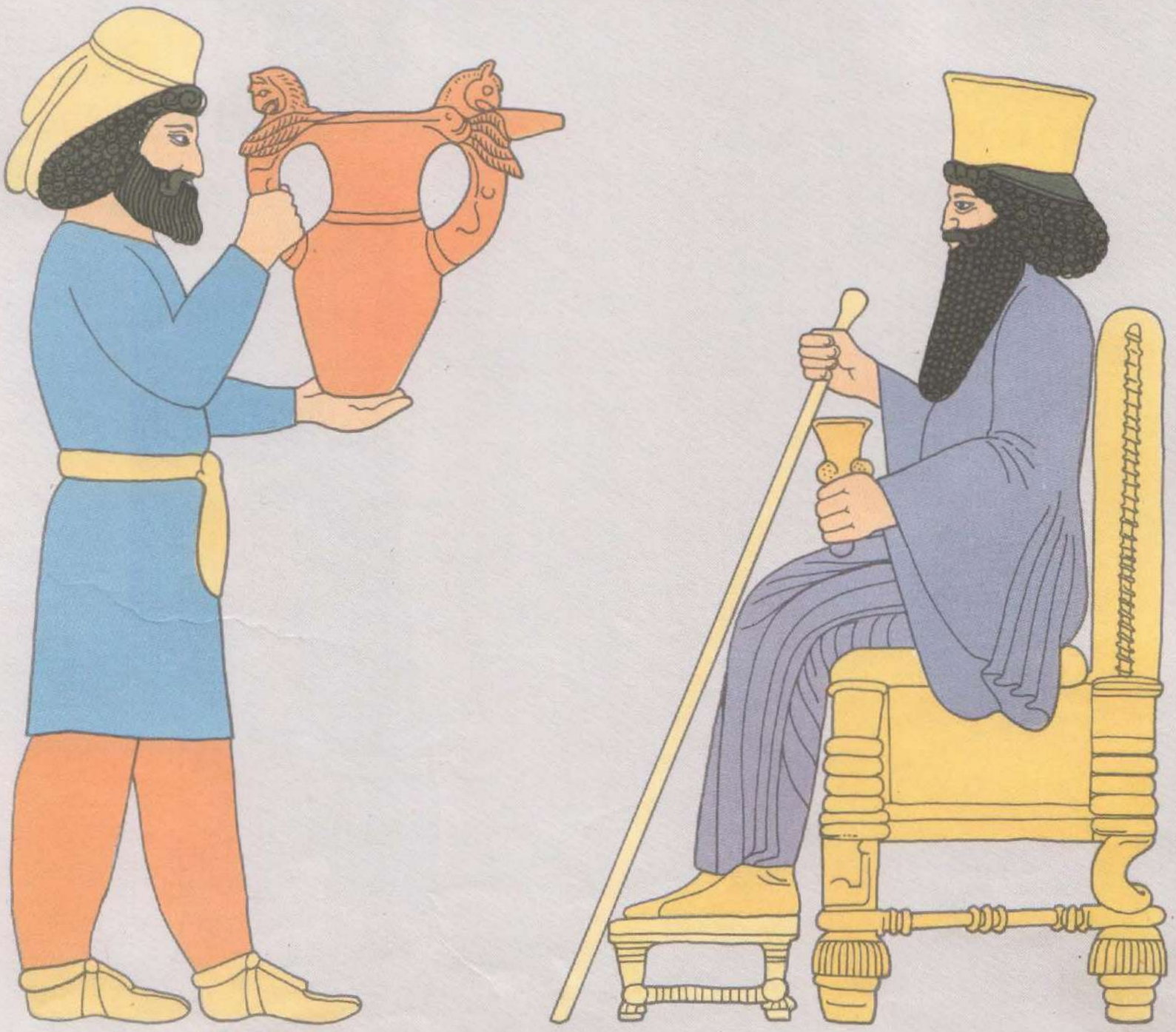

İÇİNDEKİLER

8 Kronolojik Cetvel
10 Önsöz

Ayrım Bir: Köyler

18 İlk Çiftçiler (MÖ 12.000 - 7000)
42 Uygarlığa Doğru (MÖ 7000 - 4000)

Ayrım İki: Kentler

58 Kentlerde Patlama (MÖ 4000 - 3000)
78 Çatışan Devletler (MÖ 3000 - 2350)
96 Karizmatik Krallar (MÖ 2350 - 2000)
108 Ticaret ve Savaş (MÖ 2000 - 1600)

Ayrım Üç: İmparatorluklar

132 Dostlar ve Düşmanlar (MÖ 1600 - 1000)
158 Asur ve Rakipleri (MÖ 1000 - 750)
176 Muzaffer Asur (MÖ 750 - 626)
198 Son İmparatorluklar (MÖ 626-330)
224 Kaynakça
225 Kısa Sözlük
228 Resim Listesi
230 Yer-Adları Dizini
233 Dizin

Özel Bölümler

14 Yakındoğu Arkeolojisi
28 Neolitik Köy
36 Hayvanlar
38 Keramik
70 Yazının Kökenleri
72 Silindir Mühürler
74 Din ve Ayin
76 Tanrılar ve İblisler
90 Sümer Heykelleri
92 Ur Krallık Mezarlığı
104 Zigguratlar
122 Ulaşım
124 Bilim
126 Teknoloji
128 Günlük Yaşam
150 Yazı
152 Mezopotamya'nın Keşfi
154 Asil Avcılık Sanatı
156 Fildişi Oymacılığı
166 Balawat Kapıları
170 Urartu Maden İşçiliği
194 Mezopotamya'da Savaş
220 Oksus Hazinesi
222 Batı Sanatında Babil

Kazı Yerleri

32 Eriha
44 Çatalhöyük
54 Tell Madhhur
60 Uruk
81 Nippur
86 Ebla
101 Ur
119 Mari
143 Al-Untaş-Napirişa
144 Hattuşaş
146 Ugarit
148 Aşşur
162 Kalhu
183 Tepe Nuşi Can
184 Dur-Şarrukin
186 Ninive
192 Babil
204 Pasargadae
210 Susa
218 Persepolis

Krallar Listesi

90 Agade Kralları
94 Üçüncü Ur Hanedanı
110 Mezopotamya ve Elam kralları - yaklaşık MÖ 2000 - 1600
132 18. Mısır Hanedanı Kralları
134 Mittani Kralları
138 Hatti Kralları
140 Kassit Kralları
142 Elam Kralları
148 Orta Asur Kralları
159 Geç Asur Kralları 1
172 Urartu Kralları
178 Geç Asur Kralları 2
199 Yeni Babil Kralları 1
201 Yeni Babil Kralları 2
204 Ahaimenid Kralları1
206 Ahaimenid Kralları 2

Harita Listesi

12 Yakındoğu'nun Doğal Haritası
18 Eski Dünyada tarımın yayılması
20 Son Buzul Çağı'nın ardından denizin ilerlemesi
22 Yakındoğu'nun bitki örtüsü
22 Yakındoğu'da ilk yerleşmeler
25 Çiftçilik ve hayvancılığın yayılması
34 Neolitik dönemde obsidiyen ticareti
35 Yakındoğu'nun kaynakları
43 Keramik kullanılan erken kültürler
49 Halaf ve diğer kültürler
53 Obeyt kültürünün kapsamı
58 Güney Mezopotamya'da ilk kentsel yerleşme örüntüleri
64 Erken kent kültürlerinin etkisi
73 Silindir mühür kullanımı
79 Kültürlerarası tarzda klorid kap ticareti
80 MÖ 3. binyılda çanak çömlek tarzlarının dağılımı
83 Sümer Krallar listesi'ndeki kentler
97 Agade Kralları'nın fetihleri
98 Basra Körfezi ve İndus vadisi ile ticaret
102 Üçüncü Ur Hanedanı İmparatorluğu
105 Mezopotamya zigguratları
109 İsin-Larsa dönemi kent devletleri
113 Anadolu ve Eski Asur ticareti
116 Mari mektuplarının dünyası
120 Hammurabi Krallığı
134 Mittani İmparatorluğu
135 Amarna mektupları zamanında Yakındoğu
138 2. binyılda Elam
139 Hitit İmparatorluğu
140 Orta Asur İmparatorluğu
142 Kassit Krallığı
159 İsrail ve Yuda
160 Arami ve Yeni Hitit krallıkları
164 Asurun yeniden canlanışı
173 Urartu Krallığı
176 Fenikelilerin dünyası
179 MÖ 8. yüzyıl sonunda Asur İmparatorluğu
185 Asur başkentleri ve sulama sistemleri
191 MÖ 7. yüzyılda Assur İmparatorluğu
199 Babil
203 Kiros'un fetihleri
208 Darius İmparatorluğu ve bağımlı halklar
212 Susa'da saray yapımı
214 İran ve Yunanlılar
214 İskender'in fetihleri

KRONOLOJİK CETVEL

Bütün tarihler yaklaşıktır

	MÖ 12.000	7000	4000	3000
ARKEOLOJİK DÖNEM	EPİPALEOLİTİK	NEOLİTİK		ERKEN BRONZ ÇAĞI
KUZEY MEZOPOTAMYA		Keramiksiz Neolitik; Hassuna; Samarra; Halaf; Obeyt	Gavra; Uruk	Ninive 5
GÜNEY MEZOPOTAMYA		Obeyt	Uruk	Er Hanedan; Ur Krallık Mezarlığı
PROTO NEOLİTİK İLK ÇİFTÇİLER		*Nemrik'ten taş kuş kafası yak. MÖ 7500*	*Susa A Kâse yak. MÖ 4000*	*Hafaje'den taş heykel yak. MÖ 2500*
LEVANT/FİLİSTİN	Natuf	Keramik öncesi Neolitik B; Halaf; Obeyt	Nahal Mişmar gömüsü; Uruk kolonileri	Mısır etkisi
İRAN/BASRA KÖRFEZİ	Deniz düzeyinin yükselmesi	Mezopotamya Etkisi; Obeyt keramikleri	Susa A; Uruk etkisi	Proto-Elam
ANADOLU		Çatalhöyük		Erken Transkafkasya
KÜLTÜREL VE TEKNOLOJİK GELİŞME	Avcılık ve toplayıcılık; Evcil köpek; Çiftçilik; Kerpiç; Dokumacılık; Erken bakır; Küçük çeteler; Köyler	Saban; Sulama; Gemi; Pişmiş tuğla; Tapınaklar; Keramik; Fayans; Dökme bakır; Damga mühürler	Eşek; Kızaklar; Tekerlek; Anıtsal mimari; Surlar; Altın, gümüş, kurşun arsenikli bakırdan "kaybolan mum tekniğinde" dökme maden kaplar; Silindir mühürler; Yazı; Kentler	Develer (İran'da); "Tufan"; Saraylar; Madeni balta ve hançerler; Kalay bronz; Gelişmiş çivi yazısı; Kent devletler

2500 | 2000 | 1500 | 1000 | 750 | 600 | 300

	ORTA BRONZ ÇAĞI	GEÇ BRONZ ÇAĞI	DEMİR ÇAĞI		
Akkad; Üçüncü Ur Hanedanlığı	Eski Assur; Şamşi-Adad; Mari mektupları	Mittani; Orta Assur	Geç Assur		Pers yönetimi
Akkad; Üçüncü Ur Hanedanlığı	İsin-Larsa; Eski Babil	Kassit; Orta Babil	Geç Babil	Asur egemenliği	Yeni Babil; Pers yönetimi

Alaca Höyük'ten bronz ve gümüş erkek geyik MÖ 2300 dolayı

Tell al-Rimah'tan fayans maske MÖ 1350 dolayı

Dur-Şarrukin'de bir kabartmadan at başı MÖ 710 dolayı

Halep yakınlarında Nerab'dan stel MÖ 600 dolayı

Persepolis'ten mavi macun baş MÖ 450 dolayı

Ebla; Amorit işgalleri	Mısır etkisi; Hiksoslar	Mısır yönetimi; Deniz halkları; Amarna mektupları İsrailliler; Mittani; Hitit fetihleri	İsrail; Yahuda; Fenike, Arami, Geç Hitit devletleri	Asur fetihleri	Babil ve Pers yönetimleri; Yahudilerin sürgünü ve dönüşü
Eski Elam; Godin III; Dilmun	Eski Elam; Godin III; Dilmun	Orta Elam; İranlı kavimlerin gelişi	Medler; Urartu ve Asur işgalleri	Medler; Asur işgalleri	Medler; Ahaemenid Persler
Alaca Höyük mezarları	Eski Asur ticareti; Eski Hitit	Hitit; Friglerin gelişi	Urartular; Frigler	Lidyalılar	Med ve Pers fetihleri
At; Ziggurat; İmparatorluklar	At gemi; Savaş Arabası; İspitli tekerlek; Buzhane; Erken alfabe	Deve; Tavuk; Cam; Sırlı keramik; Demirin üretimi	Süvariler	Pamuk; Maden Para; Pirinç alaşımı; Aramca	

İSKENDER İŞGALİ

ÖNSÖZ

Son Buzul Çağı'nın bitiminden Yunan ve Roma uygarlıklarının doğuşuna kadar en ileri toplumlar Yakındoğu'da yaşadılar. Avcılık ve toplayıcılıktan çiftçiliğe geçiş devrimi ilk kez burada gerçekleşti. İlk tapınaklar ve kentler, ilk maden işçiliği, ilk yazı, ilk krallıklar ve ilk imparatorluklar burada görüldü. Antik Yakındoğu'nun kalbi Mezopotamya, yani Dicle ve Fırat ırmaklarıyla sulanan verimli düzlüklerdi. Değişik zamanlarda çeşitli Mezopotamya krallıklarının gücünün alçak düzlüklerden çok ötelere uzanması ve komşu bölgelerle ilişki kurulması da antik Yakındoğu uygarlığına önemli katkılarda bulundu. Bu kitabın amacı, bölgenin coğrafyası temelinde, insanlığın Mezopotamya ve antik Yakındoğu'daki en önemli başarılarını anlatmaktır.

Ele alınan dönem 10.000 yıldan fazla sürdü ve İskender'in Yakındoğu'yu fethiyle sona erdi. Bu süre içinde yerel nüfuslar çok büyük toplumsal değişimler yaşadılar. Dönemin başında küçük insan toplulukları avcılık ve balıkçılık yaparak, leş ve bitki toplayarak yaşamlarını sürdürüyorlardı. Çağın sonundaysa hemen tüm uygar dünyaya egemen olan imparatorluklar söz konusuydu. Bu can alıcı tarihsel gelişmeleri vurgulayabilmek amacıyla, metin kronolojik bir sıra izlemektedir. Antik Yakındoğu'ya ilişkin şimdiki bilgilerimizin (son dönemleri ele alan İncil (Eski Ahid) ve Yunanlıların taraflı aktarmaları dışında) hemen tümü, son yüz elli yıl içinde arkeologlarca bulunup çıkarılmıştır. Kitabın ilk bölümleri yazının icadından önceki dönemleri kapsamaktadır. Burada başlıca kanıtlar Yakındoğu'nun ilk nüfusunun bıraktığı maddi kalıntılardır. Ama daha geç dönemlerde yazılı kaynaklar bollaştığından, araştırmaların kapsamı tarihsel olay ve kişilikleri de içermektedir.

Dönemin bize ne denli uzak olduğu ve geçmişe ilişkin bilgilerimizin dayandığı kanıtların bölük pörçüklüğü düşünülürse, arkeolog ve eski çağ tarihçilerinin bu kadar şeyi ortaya çıkarmış olmaları ciddi bir başarıdır. Kuşkusuz hikayede birçok boşluklar, şimdiye dek yanıtlanmamış sorular vardır, ama artık ana çizgiler ortaya çıkmış ve çağdaş uygarlığın antik Yakındoğu'ya neler borçlu olduğu yadsınamaz biçimde kanıtlanmıştır. Şimdi çağdaş dünyada bir veri olarak kabul edilen birçok şeyin kökeni antik Yakındoğu'ya dayanır: yiyecekler, mimaride kullanılan tuğlalar, tekerlekli araçlar ve yazılı bir dil kullanımı hep bu sayfalarda anlatılan gelişmelerden kaynaklanmaktadır.

Kitapta ara ara, çağdaş arkeolojik kazı yöntemlerinden başlayarak, özel konulara yer verilmiştir. Böylesi özel bölümlerin kapsamı yazının kökeninden avlanma sanatına kadar uzanmaktadır. Antik Yakındoğu'daki belli başlı arkeolojik kazı yerleri de özel sayfalarda resimlerle anlatılmıştır.

Sürekli olarak eldeki malzemeden uzmanlaşmamış okuyucunun yararlanabilmesi amacı güdülmüş, olanaklar elverdiğince teknik terimlerden kaçınılmıştır. Ayrıca en tartışmalı konularda bile otoritelerden alıntı yapılmamıştır. Kitabın sonundaki kısa kaynakça, söylenenler için kaynak oluşturmaktan çok, bu konuda daha fazla okumak isteyenlere bir kılavuz olarak düşünülmüştür. Terimler sözlüğü, terminoloji ve kronoloji sorunlarına ilişkin daha geniş bilgiler de içermektedir.

Antik Yakındoğu incelemeleri henüz emekleme çağındadır. Asur saraylarındaki kabartmaların ortaya çıkarılmasından ve Babil çivi yazısının çözülmesinden bu yana yalnızca 150 yıl geçmiştir. Her yıl, bilgi dağarcığımızı zenginleştiren ve önyargılarımızı düzelten yeni buluşlar yapılmaktadır. Temel araştırma çalışmalarının çoğu daha yapılmamıştır ve şimdi yürütülmekte olan araştırmaların benimsenmiş görüşleri değiştireceği kuşkusuzdur.

Antik merkezlerden birçoğunun yeri belirsiz, krallıkların sınırları çoğu kez tahminidir. Haritalarda tüm olası alternatifleri gösterme olanağı bulunmadığından, genel olarak en olası yerler seçilmiştir. Kimi durumlarda bir saptamanın ne kadar güvenilir olduğunu belirtme olanağı olmuş, kimilerinde olmamıştır. Ayrıca, antik çağ coğrafyasının, ırmak yatakları ve Basra Körfezi'nin kıyı çizgisi gibi temel öğeleri bugün bile ciddi tartışma konusudur. Bu nedenle okuyucu bu kitapta verilen görüşlerde bugünkü bilgilerimizin bir yorumunun sunulduğunu gözönünde tutmalıdır.

Sayısız önerileri için Yayın Danışmanı Nicholas Postgate'e, metni okuyup geliştirdiği ve altyazılarla kaynakçaya yaptığı yardımlar için St. John Simpson'a teşekkür etmekten mutluluk duyuyorum. Ayrıca, Silindir Mühürler ve Antik Fildişi konularında önde gelen uzmanlar olan ve bu konulara ilişkin özel bölümleri yazan Dominique Collon ve Georgina Herrmann'a, özgün konularda bana yardımcı olan John Curtis, David Hawkins, Jane ve Robert Killick, Roger Moorey, Trevor Watkins ve diğer Yakındoğu arkeologlarına çok şey borçluyum. Baskı kalitesine büyük katkıda bulunan Equinox (Oxford) Ltd.'deki yayın ekibine çıkardıkları usta işten dolayı yürekten minnettarım. Son olarak, hiç eksilmeyen sevgi ve destekleri için aileme, Susan, Christopher ve Richard'a çok şey borçluyum.

Michael Roaf

Karşıda Kalhu'da MÖ 9. yüzyıldan bir sarayın kabartmaları üzerine oyulmuş çivi yazısı işaretleri.

BULGARİSTAN
KARADENİZ
KAFKAS DAĞLARI
İstanbul
MARMARA DENİZİ
Trabzon
Tiflis
PONTUS DAĞLARI
Ankara
TÜRKİYE
ANADOLU
İzmir
Erzurum
Erivan
Ağrı Dağı 5165
Murat
Van Gölü
Savalan Dağı
Tebriz
Urmiye Gölü
Diyarbakır
TOROS DAĞLARI
Adana
Rodos
İskenderun
Amanos Dağları
Halep
Lefkoşe
KIBRIS
Deyrü'z-zor
Kerkük
SURİYE
Humus
AKDENİZ
LÜBNAN
Beyrut
Şam
Fırat
Kırmanşah (Bahtaran)
Suriye Çölü
Bağdat
MEZOPOTAMYA
IRAK
İSRAİL
Kudüs
Amman
Kerbela
İskenderiye
Port Said
LÜT GÖLÜ
ÜRDÜN
El-Amare
Süveyş Kanalı
Kattara Çöküntüsü
Kahire
Süveyş
Basra
Sina Yarımadası
Akabe
El-cevf
KUVEYT
Kuveyt
Nil
Süveyş Körfezi
Akabe Körfezi
Nufud
MISIR
SUUDİ ARABİSTAN
Hicaz
Ed-Deh
Riyad
Assuan
Medine
Necd
KIZILDENİZ
Nasır Gölü
SUDAN
Ölçek 1: 9 000 000
0
300 km
0
200 mi
Cidde
Mekke
ASİR

HAZAR DENİZİ
BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU
Krasnovodsk
Karakum
Ceyhun (Amu Derya)
Semarkant
Taşkent
Aşkâbad
Atrak
KOPET DAĞLARI
Meşhed
Demavend Dağı 5671
ELBURZ DAĞLARI
Tahran
Kum
Kevir Çölü (Deşt-i Kevir)
Herat
Harut
AFGANİSTAN
Kabul
Birçend
İRAN
İsfahan
Zerd Kuh (Sarı Dağı) 4548
Yazd
Lût Çölü (Deşt-i Lût)
Kandehar
Hilmend
Kuetta
Kirman
Zahedan
Şiraz
Teftan Dağı 4042
PAKİSTAN
Buşir (Buşehr)
Mand
Bendar Abbas
Basra Körfezi
Hürmüz Boğazı
Manama
BAHREYN
UMMAN
KATAR
Doha
Dubai
Gvadar
Karaçi
Umman Körfezi
Abu Dabi
BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ
Maskat
UMMAN
UMMAN DENİZİ
başkender
diğer önemli şehirler
uluslararası sınırlar
dağ zirvesi (yükseklik metre olarak)
5000
4000
3000
2000
1000
500
200
0 deniz seviyesi
200

Yakındoğu Arkeolojisi

Antik Yakındoğu hakkındaki bilgilerimizin çoğu son 150 yılda arkeolojik çalışmalar aracılığıyla elde edilmiştir. 19. yüzyılda arkeologları ilgilendiren başlıca konu, Avrupa müzelerinde sergilenecek sanat eserleri keşfetmekti. O zamandan bu yana arkeoloji bilimsel bir disiplin haline gelmiştir ve yıllarca süren mesleki ve akademik bir eğitim gerektirmektedir. Dikkatle düşünülmüş kazı ve kayıt teknikleri olabildiğince çok bilginin ele geçirilmesini sağlar. Ama hayal gücü ve şansın rollerini de yadsımamak gerek.

Arkeolojik bir alanın kazılması, çok sayıda uzmanın işbirliğini gerektiren karmaşık bir işlemdir. Projenin genel denetiminden sorumlu yöneticinin yanısıra, kazı işlerini denetleyen ve kaydeden arkeologlar, bulunan yapıların planlarını çizen mimarlar, fotoğrafçılar, teknik ressamlar, buluntuları kayda geçen kayıt memurları, hassas ya da kırık buluntuları sağlamlaştırmak ya da onarmaktan sorumlu konservatörler de olacaktır ekibin içinde. Tipik bir kazıda incelenip kaydedilmesi gereken çanak çömlek kırığı, çakmaktaşı parçası, atılmış hayvan kemiği gibi buluntuların sayısı yüzbinlere ulaşır. Giderek, toprak bilimciler, metalurji uzmanları, kimyacılar, jeologlar, bilgisayar programcıları ve istatistikçilere arkeologların yardımına gelmektedir.

Arkeologlar kazı yapmanın yanısıra, o kazı yerini çevreleyen alanın eski biçimini de yeniden kurmaya çalışırlar. Bir alandaki eski uygarlıkların gözle görülür izlerinin kaydedildiği yüzey araştırmaları, bir bölgenin yerleşim tarihinin keşfinde, hatta daha sonra kazılacak bir alanın seçilmesinde çok yararlı bir yöntemdir.

Arkeologların en önemli sorunlarından biri buluntuları tarihlemektir. Değişik toprak tabakalarını dikkatle inceleyerek, bunların hangi sırayla yığıldıklarını hesaplamak olanaklıdır. Belirli bir bölgede kullanılan el yapımı eşyaların biçimi zaman içinde evrimleşmiştir, bunlar kronolojik sıraya sokuldukları zaman bulundukları ortamın tarihinin belirlenmesine yardımcı olabilirler. Yakındoğu'da bezekli seramikler geçmiş kültürlerin incelenmesi için kronolojik bir çerçeve sağlar. Kimi durumlarda tarihler, güneş ve ay tutulması gibi astronomik olaylara başvurularak belirlenen tarihsel kaynaklardan çıkarılabilir. Başka durumlarda, ağaç halkaları ya da radyokarbon tarihleme gibi bilimsel teknikler bize bir buluntunun yaklaşık yaşını verebilir.

Mezopotamya arkeolojisinin en özgün niteliklerinden biri, çoğunluğu pişmemiş kil tabletler üstünde olmak üzere, yazılı metinlerin bolluğudur. Yakındoğu'daki arkeolojik alanlardan yarım milyon çivi yazılı tablet ele geçirilmiştir. Yerin altında gömülü daha çok tablet vardır.

Arkeolojik araştırmalar pahalıdır ve en yüksek standartlara ulaşmak için gerekli parasal kaynaklara sahip olan proje sayısı çok azdır. Bir diğer sorun da, günümüzde Yakındoğu'da yürütülmekte olan hızlı tarım ve sanayi kalkınma programlarıyla her yıl yüzlerce antik alanın yokedilmesidir. Bu ülke hükümetlerinden kimi sorunun bilincindedir ve ırmaklar üstünde belli başlı baraj yapımlarından önce büyük ölçekli kurtarma projelerine parasal destek sağlamaktadırlar. Ama gene de her yıl giderek daha çok alan yok olmakta ve kanıtları ebediyen yitirilmektedir.

Sağda Tel Mardih'te süren kazılar. Resmin ortasında taş temeller üstünde kerpiç bir duvar bulunmaktadır. Açmanın kenarındaki kalın siyah çizgiler, bu duvarın sağ ucunun büyük bir çukur tarafından kesildiğini göstermektedir. Gerçekte ideal kazı biçimi, bir alandaki erken tabakaları ele almaya başlamadan önce geç tabakaların kabuk kabuk kaldırılmasıdır. Ama bu yavaş, güç ve pahalı bir çalışma biçimidir. Hızla aşağı doğru kazıp açma kesitini inceleyerek, neyin içinden kazılıp geçildiğini saptamak maliyet açısından daha verimli olabilir.

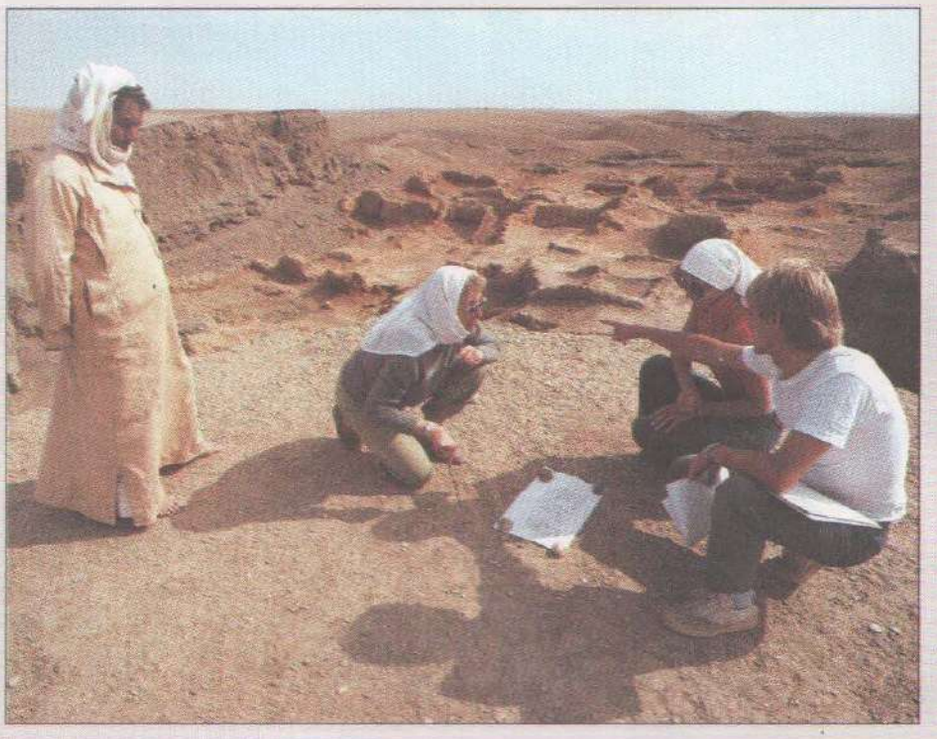

Sol'da Kuzey Suriye'de Tel Huera. Kaynakların en iyi biçimde kullanımı için kazıların dikkatle planlanması gerekir. Günümüz arkeologları çok belirgin hedeflere yönelir ve özgün sorunları çözmeye çalışırlar. Çalışılacak alan ekip üyelerinin uzun tartışmaları sonucu belirlenir, ama daha toprağın altını görme olanakları bulunmadığından, çoğu kez beklenmedik sonuçlarla karşılaşılır.

Üstte Tel Mardih'te küçük bir kazma ve bir boya fırçasıyla kazı yapan Suriyeli işçinin çıkardığı seramik parçaları siyah lastik bir sepette toplanıyor. Seramikler daha sonra yıkanır, incelenir ve kaydedilir. Her seramik tipinin nerede bulunduğuna dikkat ederek değişik çanak çömlek tarzlarının gelişmesi hakkında ayrıntılı bir tablo ortaya çıkarmak olanaklıdır.

Altta Kömürleşmiş bitki kalıntılarını ele geçirmenin en iyi yolu, kazılan toprağı büyük bir kabın içindeki suya atmak ve suyu karıştırarak kömürleşmiş tohumların üste çıkmasını sağlamaktır. Bu tohumlar daha sonra bir dizi değişik delikli elekten geçirilerek suyun yüzeyinden toplanır ve kurutmaya bırakıldıktan sonra sınıflandırılıp tanımlanırlar.

Altta Niceliksel çalışmalar yapılacağı zaman, temsili nitelikte örnekler elde etmenin temel yöntemlerinden biri elemedir. Kumlu toprakta kuru eleme olanaklıdır, ama topaklı topraklar sözkonusu olduğunda, toprağın önce suda eritilerek sulu eleme yapmak daha iyi bir yöntem olabilir. Elekten geçirilen yalnızca seçilen örneklerdir.

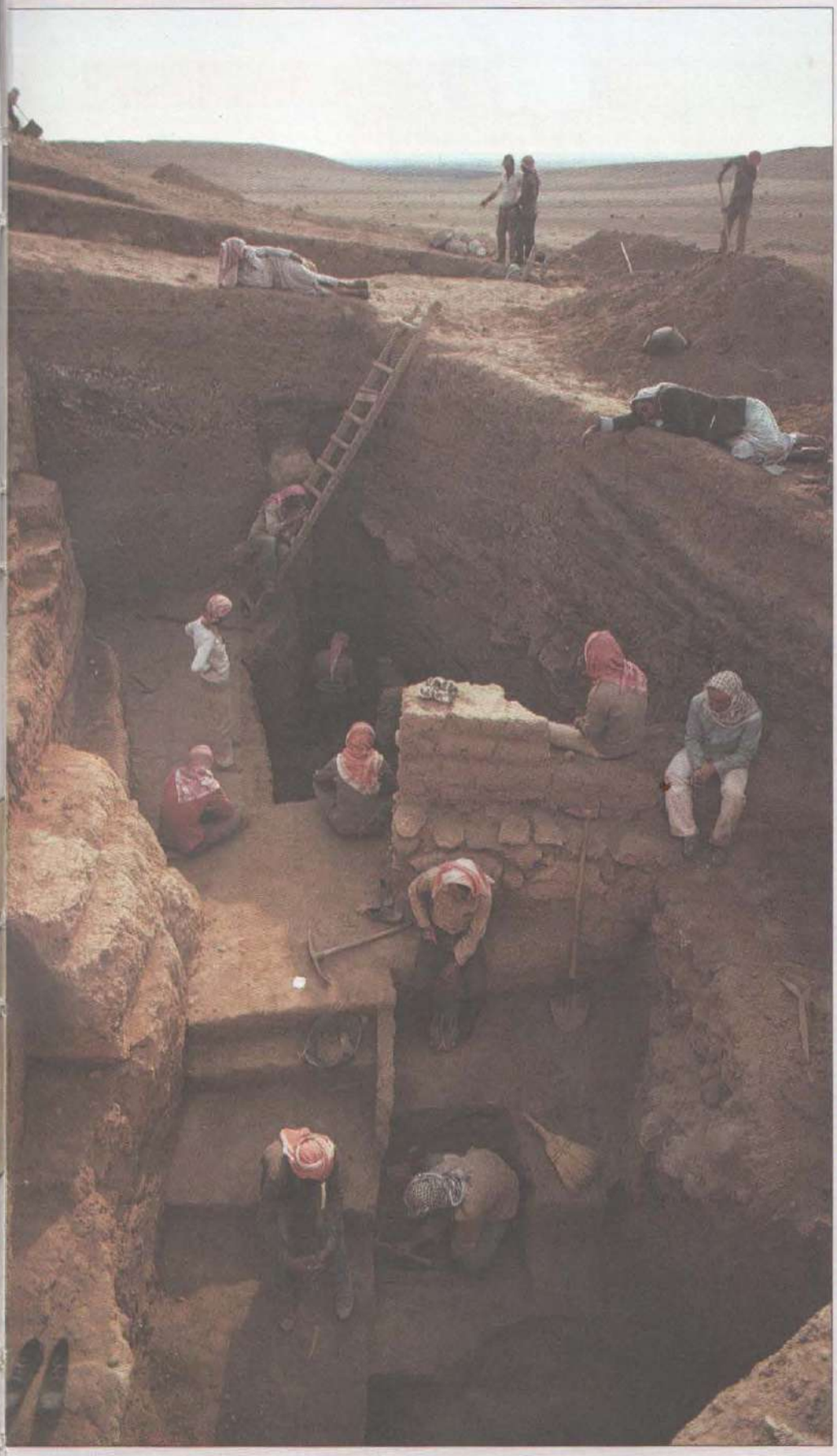

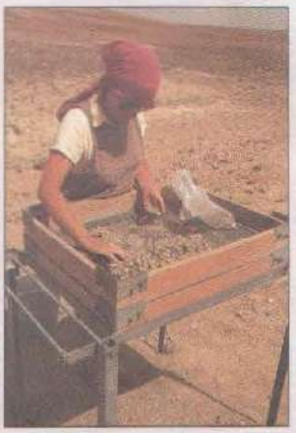

Üstte Ürdün çölünde bir kazı yerinde buluntu toplayan ve konumlarını belirleyen arkeologlar. Kırlık alanlarda arkeolojik kazı yerlerinin farkedilmesi çoğu kez güçtür. Bu gibi alanlar arasında göçebe koyun çobanlarının geçici konaklama yerleri, çakmaktaşı kırmak için kullanılan alanlar ve rüzgarın tümüyle aşındırarak ardında orada gömülü taş aletleri bıraktığı yerler vardır.

Altta Ürdün'de Ayn Gazal'dan Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait (MÖ 7000 dolayı) bir grup heykelciğin temizlenmesi ve sağlamlaştırılması. Kamış çerçeve üstünde kilden yapılmış olduklarından heykeller çok hassastı. Bu nedenle bulundukları yerden tek bir parça olarak çıkarılıp laboratuvara götürüldüler. Burada dikkatle temizlenen heykelciklere daha sonra koruma amacıyla kimyasal bir sağlamlaştırıcı uygulandı.

Altta Ağaç halkası tarihlemesi ya da dendrokronoloji. Ağaç halkalarının yıllık büyüme kalınlığı hava durumuna bağlıdır. Birkaç yıllık bir dizide, kalın ve ince halkalar özgün bir örüntü oluştururlar. Canlı ağaçlardan başlayarak, 9000 yıl geriye giden diziler hesaplanmıştır. Eski bir kerestenin halka örüntüsü, tahtanın tarihini saptamak için bu diziyle karşılaştırılır. Ancak, örüntüler bölgeye göre değişmektedir. Yakındoğu'nun örüntüsü ortaya çıkarıldığı zaman, çok yararlı bir tarihleme yöntemi elde edilmiş olacaktır. Ağaç halkası tarihlemesinden, radyokarbon tarihlemeleri ayarlamak için yararlanılmıştır.

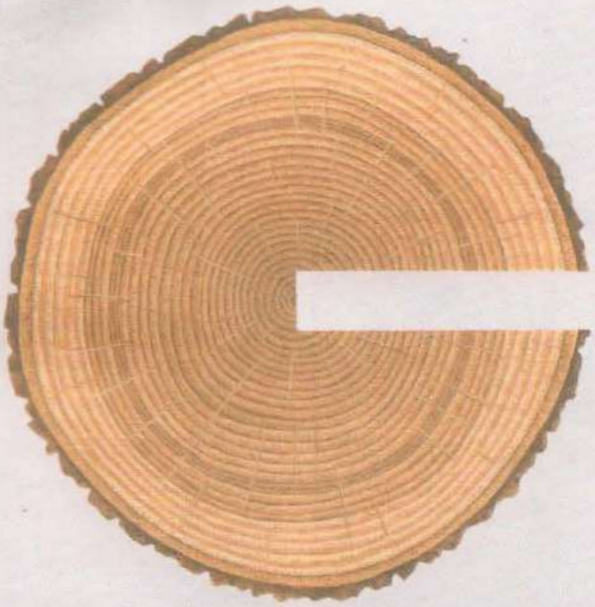

Sağda Karbokarbon tarihlemeleri takvim yıllarına çevirmek için kullanılan ayar eğrisinin bir bölümü. Radyokarbon tarihleme, buluntuların yaşını ölçmek için nesnel bir zaman ölçeği sağlar. Canlı bitki ve hayvanlar, radyoaktif Karbon-14 izotopu içeren atmosferden karbon dioksit soğurlar. Sabit bir hızda bozunuma uğrayan Karbon-14'ün yarı-ömrü 5750 yıldır; yani, ölü bir nesne her 5750 yılda Karbon-14 atomlarının yarısını yitirir. Buluntuda geri kalan Karbon-14 miktarı ölçülerek, o buluntunun yaşı radyokarbon yöntemiyle saptanır. Bu tarihleme, 4.500 ± 100 b.p. biçiminde verilir. Diğer bir deyişle, ortalama değer MS 1950'den 4.500 yıl öncedir ve ölçümlerdeki istatistiki değişmeler nedeniyle 100 yıllık bir hata payı bulunur. Atmosferdeki Karbon-14 miktarı zaman içinde sabit kalmadığından, radyokarbon tarihlemenin, buluntunun yaşını takvim yılı olarak vermesi için ayarlanması gerekir. Ayar eğrisi, ağaç halkası yöntemiyle tarihlenmiş odunlarla karşılaştırılarak oluşturulmuştur ve radyokarbon saptamaların buluntu için daha geç bir tarih verdiklerini ve farkın 1.000 yıla kadar çıkabileceğini göstermektedir. Örneğin, 4.500 ± 100 b.p. olan bir radyokarbon tarihleme, 3'te 2 olasılıkla MÖ 3360 ile 2930 arasında bir tarihe, ya da 20'de 19 olasılıkla MÖ 3520 ile 2910 arasında bir tarihe karşılık gelmektedir. Kolaylık açısından bu kitaptaki bütün tarihler takvim yıllarına çevrilmiştir ve aralığın ortalama değeri olarak verilmektedir.

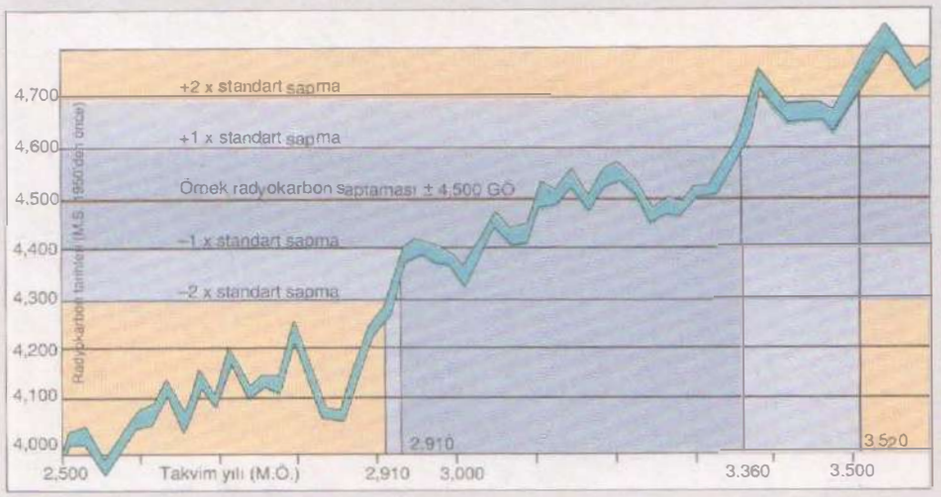

Altta Kazı sırasında toprak büyük bir kazma kullanılarak gevşetilir ve bir kürek ya da çapayla ayıklı, sonra sepetlere doldurularak başka bir yere atılır. İnsan gücüne giderek el arabası, taşıyıcı kayış ve damperli kamyon gibi mekanik araçlar da eklenmektedir. Kerpiç duvar cepheleri ya da tabanların izlendiği hassas kazalarda, küçük bir kazma ve mala daha yararlı olacaktır. Kolay kırılabilecek buluntuların ya da iskeletlerin çok özen gerektiren temizlenmesi sırasında, bıçak ya da cerrah bıçağı, kokteyl çubukları, diş temizleme aletleri ve boya fırçaları kullanılır, ama aslında her arkeologun kendi alet koleksiyonu vardır.

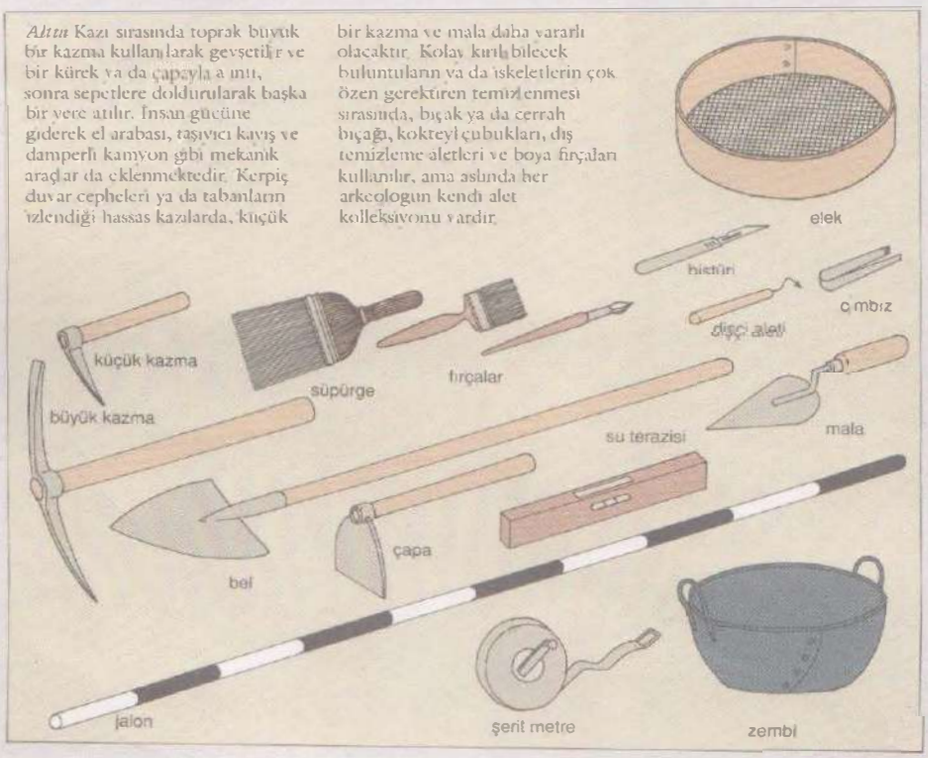

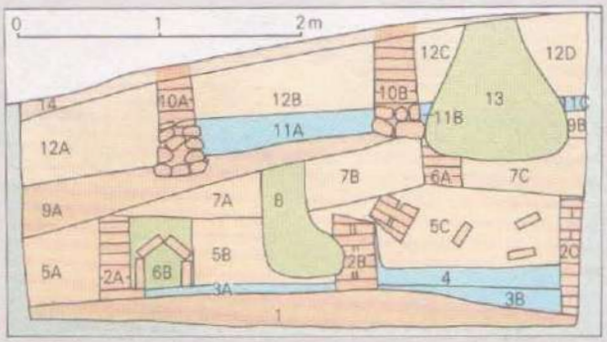

Üstte Yakındoğu'da bir höyük kazısı çoğu kez karmaşık bir süreçtir ve değişik tabakaları birbirinden ayırdetmek zorunda olan arkeologun büyük ustalık göstermesi gerekir. Erken tabakalar ya altta kalmış ya da daha geç tabakalarca kesilmiştir. Tabakaların doğru dizilimini saptayabilmek için stratigrafi (tabakalanma) dikkatle incelenmelidir. Eğer daha geç bir çukur gözden kaçırılmış ya da doğal katmanlar yanlış saptanmışsa, değişik dönemlerden buluntular karışacak ve büyük olasılıkla hatalı sonuçlara varılacaktır.

En erkenden en geçe doğru tabaka sırasına göre numaralanmış katmanlar

1 Doğal toprak 2A,B,C Kerpiç duvarlar 3A,B 2A,B,C ile başlıca üç taban alanı 4 2B ve 2C ile başlamış daha geç bir taban 5A,B,C Duvarların çöktüğü zaman odaların dolması, geç duvar kesimleri ve kerpiç tuğlaları da içermektedir 6A Kerpiç duvar 6B Tabanın altında bulunan mezardaki geç gömüt 7A,B,C Dolmuş odalar 8 Aşınmış bir tabakada bulunan mezar 9A,B Alanın üstünden suyla aşağı sürüklenmiş malzemeden oluşan katmanlar 10A B Taş temeller üstünde kerpiç duvarlar 11A,B C 10A ve 10B ile bağlantılı tabanlar 12A,B C,D Dolmuş odalar 13 Şimdiki aşınmış bir tabakada bulunan tahıl depolama çukuru 14 Alanın üstünden sızan mil Tabaka 2-5 II Tabaka 6 7 III Tabaka 8 IV Tabaka 10-12 V Tabaka 13
Alanda yerleşme olmadığı dönemlerde birikmiş tabakalar 9-14

AYRIM BİR
KÖYLER

İLK ÇİFTÇİLER (MÖ 12.000 - 7000)

Uzak geçmiş

Geçmişin bize bıraktığı kanıtlar eksiktir. Arkeolojik kayıtlarda ise insan etkinliklerinin yalnızca birkaç özelliği korunmuştur. Bilinmeyen ve bilinemeyecek olan büyük alanlar vardır. Gene de, bize kadar kalan izler, insanların kimi yönlerden binlerce yıldır değişmediği düşüncesini vermektedir. Örneğin, tarih öncesi insanların duygu ve güdülerinin bizimkilerle tıpı tıpına aynı olduğunu düşünüyoruz. Bizi hayvan kuzenlerimizden ayırdeden bu özellikler, uzun evrim merdiveninin bir noktasında gelişmişlerdir. Gerçekte insan özelliklerinden birçoğuna hayvanlar dünyasında da koşutlar bulunabilir. Örneğin, karıncalar, tırtıl ve yaprak biti besler, kentlerde yaşarlar; insanlar gibi koşullara göre değişen toplumsal rolleri vardır. Ama insanların geliştirdiği çeşitlilikte beceri başka hiçbir türde bulunmaz. Sınırlı ölçüde temel bilgi iletebilen iletişim sistemleri hayvanlarda da bulunmakla birlikte, insanın konuşma yeteneği görünüşte hiç önemsizden vazgeçilmez öneme sahip olana kadar çok geniş bir kapsamda bilgi iletilmesini sağlayabilir. Basit aletler yapmayı ve kullanmayı becerebilen bazı hayvanlar vardır, ama biz aletlere o denli bağımlıyız ki, onlar olmadan yaşamamız olanaksızdır. Gerek konuşma gerekse alet yapma yeteneği kültürle iletilir, yani daha önceki kuşaklardan öğrenilir.

İnsanın varlığını sürdürebilmesinin bir aracı olarak kültürün önemi, daha Üst Palcolitik dönemin başlarında, 35.000 yılı aşkın bir süre önce, insan topluluklarının yaygın dağılımında görülüyordu. Taş devri insanlarını derilere sarınmış mağalarda yaşayan ve elinde bir topuzla canlandıran yaygın görüş oldukça tek yanlıdır. Gerçekte bu insanlar çoğu zaman küçük gruplar halinde yaşar, yaşamlarını kök, böğürt-

Eski Dünyada tarımın yayılışı
MÖ 9000'den kısa süre önce arpa ve buğdayın ilk kez ekime alınmasından sonra tarla ekimi bir süre Mezopotamya çevresindeki tepelerle sınırlı kaldı. Daha sonrak. iki bin yıl içinde Hazar Denizi'nin güneyine ve İndus vadisinin batısına yayıldı. MÖ 5000 yılına gelindiğinde, Avrupa, Mısır ve bütün İndus bölgesinde yaygınlaşmıştı ve büyük olasılıkla hayvanlarca çekilen sabanlar kullanılıyor, sulama yapılıyordu. Kuzey Çin ve Güneydoğu Asya'da akdarı ve pirinç gibi yeni ürünler kültüre alınıyordu. Bir 2000 yıl daha geçtiğinde çiftçilik Eski Dünyada olağan yaşam biçimi haline gelmişti, ama Rusya ve Afrika'nın doğal alanlarında hayvancılık sürüyordu.

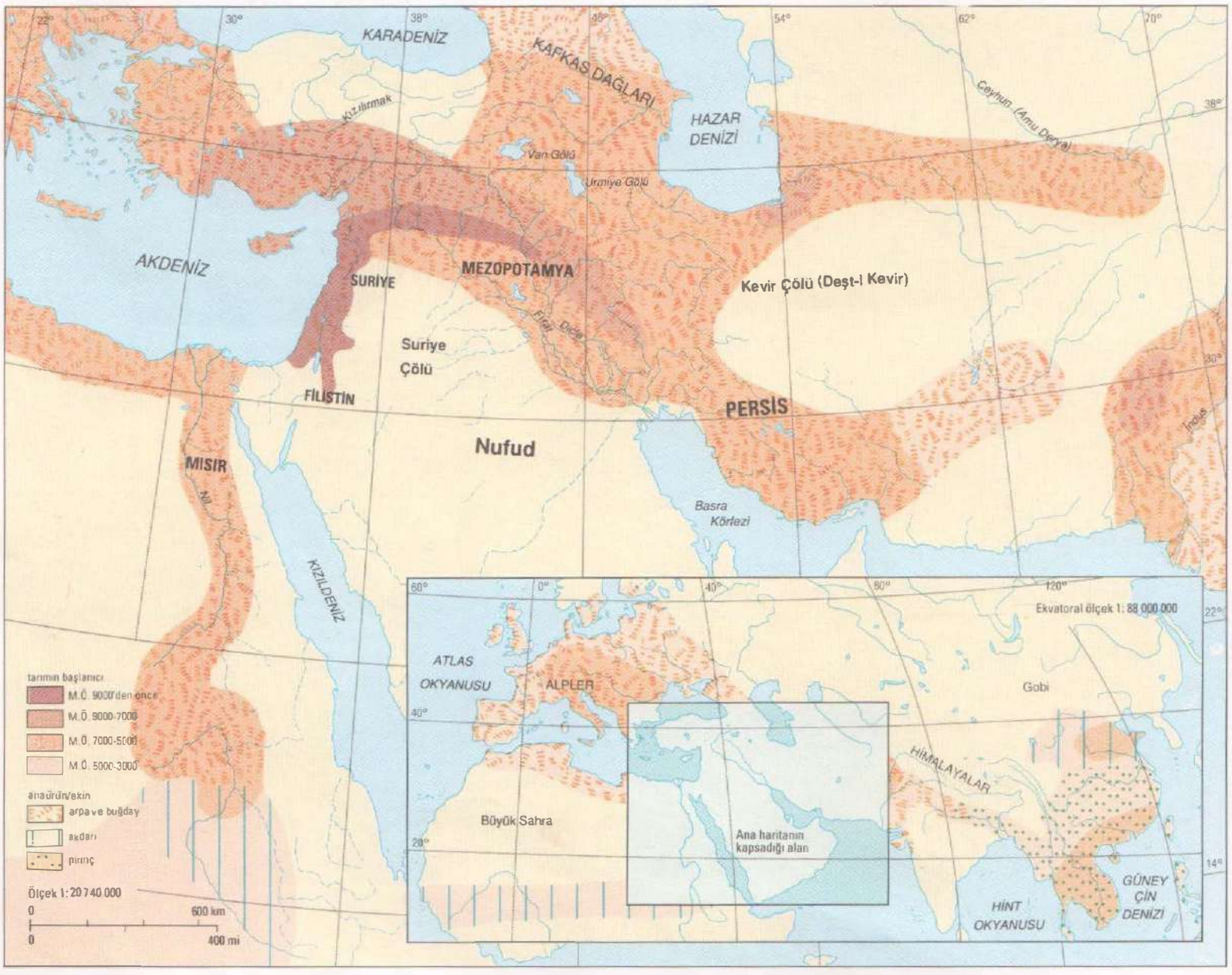

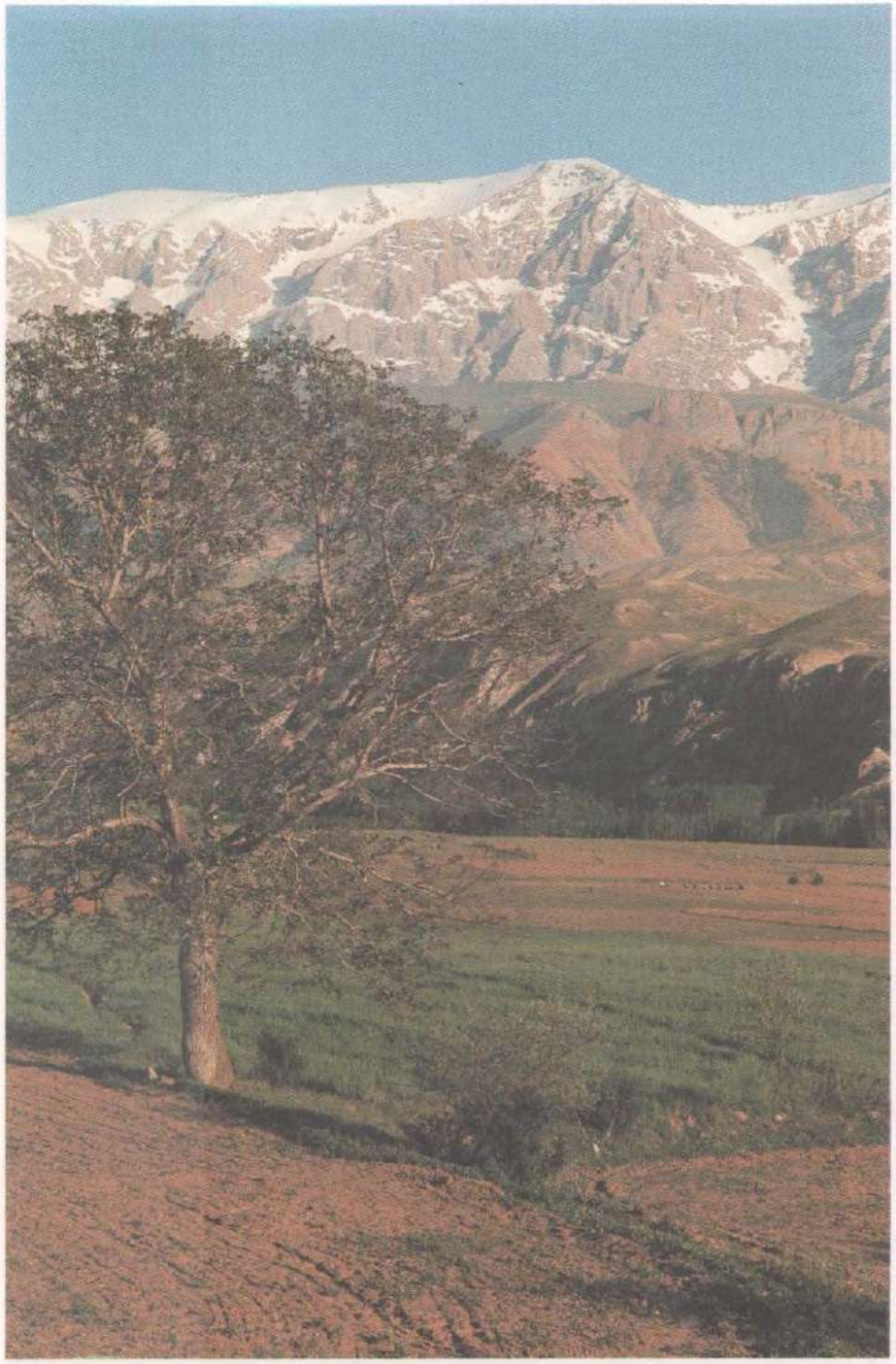

Üstte Yalçın dağlarla, ilkbahar sellerinin aşağı sürüklediği tortularla doldurulmuş verimli ovalar arasındaki karşıtlık, buğday ve arpanın ilk kültüre alındığı bölge boyunca göze çarpar. Burada, Türkiye'nin güneyinde Kilikia'da bir yaylanın üstünde ilkbahar sonunda bile karla kaplı Toros dağları görülmektedir. Dağ yamaçları koyun ve keçi otlatmaya elverişlidir, düzlüklerdeyse tahıl ve sebze yetiştirilir. Bölge, kuru çiftçiliğe yeterli yağış alan kuşağın içine düşmektedir, ama sulama verimi arttırıcı ve tarım mevsimini uzatmakta, böylece yılda birden çok ürün alınabilmektedir.

len türü bitkiler, yaprak ve kurt toplayarak sürdürürlerdi. Büyük hayvan avı onlar için ancak ek bir yiyecek kaynağıydı. Bütün dünyada gözlenen bu yaşam biçimi etkinliğini yüz binlerce yıl sürdürmüştür, şimdi bile birçok bölgede sürdürmektedir. Ancak, yaklaşık 12.000 yıl önce, son Buzul Çağının sonlarında deniz düzeyi yükselirken Yakındoğu insanları yiyecek elde etmek için yeni bir yol keşfettiler. Bitki ve hayvanların beslenmesi ve sonra da evcilleştirilmesini içeren bu yöntem şimdi o kadar yaygınlaşmıştır ki, insan varlığı için bundan başka bir temel düşünmek güçtür. Çiftçilik Yakındoğu'da geliştikten sonra, Avrupa, Afrika ve Asya'da hızla yaygınlaştı. Birkaç binyıl içinde, yaşam biçimleri milyonlarca yıl süresince gelişmiş olan avcı-toplayıcı grupların yerini yerleşik köylüler aldı.

Çiftçiliğin ortaya çıkması başka önemli değişikleri de birlikte getirdi. Evler köy yaşamının kalıcı bir özelliği durumuna gelirken, yerleşik insanlar yeni malzemeler ve maden işleme, çömlekçilik, taş oymacılığı gibi yeni teknolojiler araştırıp buldular. Giderek gelişen yeni toplumsal örgütlenme biçimleri, günümüzden 5000 yılı aşkın bir süre önce, kentler, egemen sınıflar, tapınak ve yazı gibi çağdaş uygarlığın standart öğelerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Tarımsal ve kentsel yaşam biçimleri Yakındoğu'dan Avrupa'ya geçerek, Yunanlılar ve Romalılar aracılığıyla çağdaş uygarlığın bir parçası oldular. Eski Dünya'da çiftçiliğin geliştiği diğer bölgelerle Yakındoğu arasındaki bağlantılar bu denli açık değildir, ama tarım kavramı en sonunda büyük olasılıkla oradan gelmiştir. Tarım ve karmaşık toplumsal örgütlenme biçimleri birkaç binyıl sonra bağımsız olarak Amerika Kıtası'nda da ortaya çıktı, ama en erken ve çağdaş uygarlığın atası olması nedeniyle Yakındoğu'daki gelişmenin özel bir önemi vardır.

Bölgenin coğrafi durumu

İnsan yerleşmelerinin temel koşulu olan besin kaynakları, çevreye ve yerel coğrafiyaya bağımlıdır. Akdeniz, Karadeniz, Hazar Denizi, Basra Körfezi ve Kızıl Deniz'le çevrili olan Yakındoğu'ya "beş denizler ülkesi" denmiştir. Ama bölgedeki insan yerleşmelerinde denizlerin etkisi karadan daha az olmuştur. Yakındoğu'da, Güney Irak'ın bataklıklarından, Ürdün ve Suriye'nin bazalt çöllerine ve İran'ın kar kaplı dağlarına kadar çok çeşitli görüntüler bulunabilir. Her çevre değişik bitkilerin yetişmesine olanak sağlar ve o bölgede yaşayanlara farklı geçinme yöntemleri dayatır. Bölgede az sayıdaki ortak coğrafi özellik arasında tek önemlisi, yaz aylarında yağmur olmamasıdır. Birbirine yakın ama çok çeşitli doğal alanlar bulunması, değişik yaşam biçimlerinin sürekli birbirleriyle ilişki içinde varolmasına olanak vermiş ve karşılıklı fikir alışverişine yol açan bir etken olarak, Antik Yakındoğu'nun çarpıcı teknolojik, bilimsel ve toplumsal ilerlemelerini ivmelendirmiştir.

Jeoloji

Bundan ikiyüz milyon yıl önce okyanus havzalarıyla birlikte dünya kabuğunu oluşturan iki eski kıtasal kara kütlesi, Gondvana (Gondwanaland) ve Lavrasya, (Laurasya), dağılmaya ve birbirlerine yaklaşmaya başladılar. Aralarında, içinde kalın deniz tortusu katmanları bulunan Tetis Jeosenklinali (Tethis Denizi) yatıyordu. Bu iki kıta çarpışırken parçalanarak birkaç küçük kıyı "platosu" oluşturdular; bunların birbirlerine göre hareketleri de Çağdaş Yakındoğu'nun temel coğrafi özelliklerini yarattı. Arap Platosu, İran Platosu'nun altına doğru kayarken aşağı bastırıldı ve Basra Körfezi ile Dicle ve Fırat ırmaklarının aktığı Mezopotamya'nın alçak düzlükleri meydana geldi. Aynı hareket, Mezopotamya'nın kuzeydoğusunda dik ve birbirine paralel Zagros Sıradağları'nı yukarı itti. Türkiye'nin güneyindeki Toros Dağları da benzer bir biçimde, Afrika Platosu'nun Türkiye Platosu'nun altına girmesiyle oluştu. Kızıl Deniz, Arap ve Afrika platolarının ayrılarak, Antik Gondvana Kıtası'nın bir parçasını oluşturan Arap-Nubya Masifi'ni parçalamasıyla ortaya çıktı. Arap Platosu'nun kuzeye doğru bu hareketi, Akabe Körfezi'nden başlayıp Araba Vadisi boyunca uzanan yarık vadiyi, Lût Gölü'nü ve Ürdün Vadisi'ni de meydana getirdi.

Platoların tam sınırları şimdiye dek kesinliğe kavuşmuş değildir, ama bunların karmaşık etkileşimi

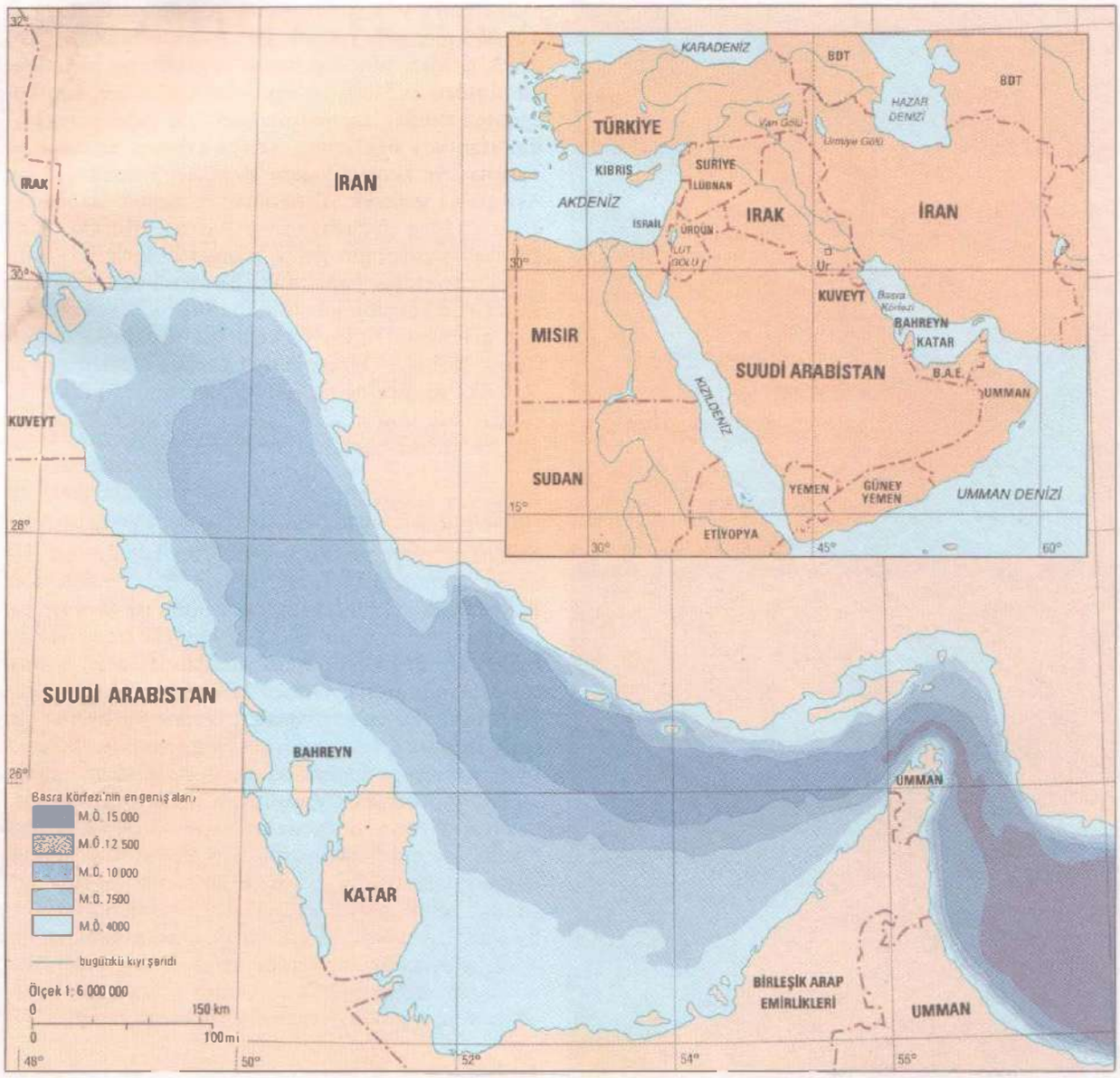

Son Buzul Çağının ardından denizin yükselmesi
MÖ 15.000 yılında bütün dünyada bugün olduğundan yaklaşık 100 m daha alçak olan deniz düzeyi MÖ 4000 dolayında bugünkü düzeyine çıkmıştı. Bu olayın sonucu olarak Yakındoğu'nun çoğu bölgesinde yalnızca dar bir kıyı şeridi suyla kaplanırken Basra Körfezi'nde her şey su altında kaldı. Dicle, Fırat ve İran dağlarından doğan diğer ırmaklar Basra Körfezi bölgesinden akarlar ve ırmak kıyıları avcı-toplayıcılar için uygun doğal alanlar oluştururdu. Ne yazık ki böylesi yerleşmelerin tüm izleri Körfez sularının altında, ırmakların sürüklediği tortu katmanlarının altında gömülü kalmıştır. Göller ve iç denizlerin (Urmiye gölü, Van gölü, Hazar Denizi, Lût Gölü, vb.) su düzeyi bugünkünden yüksekti. Türkiye, İran ve Arabistan'ın iç havzalarında ise büyük olasılıkla geniş bataklık ve göller bulunuyordu. MÖ 4000 yılından beri deniz düzeyi yalnızca 1-2 m değişmiştir, ama böylesi küçük değişiklikler, ırmakların neden olduğu yerel çökmeler ve çamur birikimleriyle birleşince, kıyı çizgisinde büyük değişiklikler yaratmış olabilir. Birçok araştırmacı, Körfez'in başının çok daha içerilere uzandığı, hatta MÖ 2000 dolayında belki Ur kentine kadar geldiği görüşündedir.

sayısız yapısal zayıf nokta oluşturmuştur. Buralarda zelzele ve yanardağlara sık rastlanır, kimi yerlerde de bazalt ve obsidiyen (volkanik cam) gibi volkanik kökenli kayalarla kaplı büyük alanlar bulunur. Yakındoğu'da yüzey kayalarının çoğu tortu taşlardır ve ya kireçtaşı olarak denizin altında olmuşlar, ya da kumtaşı ve çamurtaşı gibi aşınmış taşların yeniden birikmesiyle meydana gelmişlerdir. Bu süreç günümüze kadar süregelmiş, Arap Yarımadası'nın büyük kısmı kum tepeleriyle kaplanmış, ırmak vadileriyle denizden uzak havzaların çoğu da dağlardan aşınarak ırmaklar tarafından sürüklenen alüvyal mille dolmuştur. Yalnızca Arap Yarımadası'nın batı ucu ile Sina'da ve İran ve Türkiye dağlarının kimi bölgelerinde (değerli mineraller içeren) daha eski volkanik kayalar kolayca ulaşılabilir durumdadır.

Coğrafi görüntü

Bu jeolojik süreçlerin ve daha yakın zamanlarda su, rüzgar ve buz etkilerinin sonucu olarak Yakındoğu çok çeşitli coğrafi görüntüler sergiler. Kuzeyde, Türkiye ve İran'da, sıradağlarla çevrelenen yaylalar deniz düzeyinden 2000 metre kadar yükseğe çıkarlar. Türkiye'de doğu-batı doğrultusunda uzanan iki ana dağ sırası vardır: Karadeniz'e paralel olarak uzanan Karadeniz Dağları ile Akdeniz'e paralel olarak uzanan Toros Dağları. Bu sıradağlar ortasında batıdan doğuya doğru yükselen Türkiye Platosu'nun denizden yüksekliği 500 metreyi aşar. Dağlar Türkiye'nin doğusunda bir araya gelir ve İran'ın iki ana dağ sırası olan, kuzeyde Hazar Denizi'nin güney kıyısı boyunca uzanan Elburzlar ile kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan ve Mezopotamya Düzlüklerini İran Platosu'ndan ayıran Zagros Sıradağları'yla birleşirler. Bu dağların yüksekliği 4000 metreye kadar ulaşır. Sönmüş yanardağlar olan en yüksek tepeler ise daha da yüksektir. Bunlar arasında, bugün Türkiye, İran ve B.D.T.'nin birleştiği noktadaki Ağrı Dağı (5125 metre), Savalan Dağı (4810 metre), Pakistan sınırındaki Tefţan Dağı (4040 metre) ve hepsinin en yükseği olan Kuzey İran'daki Elburz Dağları'nda Demavend Tepesi (5605 metre) bulunur. İran Platosu'nun ortasında iki çok geniş, yerleşime uygun olmayan çöl vardır: Kevir Çölü (Deşt-i Kevir) ve Lût Çölü (Deşt-i Lût).

Türkiye ve İran'ın dağlık bölgelerinin güneyinde, dik dağ sıraları yerlerini Mezopotamya düzlüklerine bıraktıkça, görüntü vahşiliğini yitirir. Güneydoğuda arazi Basra Körfezi'nden Kuzeybatıya doğru yavaş yavaş yükselerek, kuzeye dönüp Toros Dağları'na girinceye kadar Fırat Irmağı'nın yatağını izler. Bu 1200 kilometrelik yol boyunca yalnızca 400 metre yükselmiştir. Fırat, Dicle ve kuzey ve doğudaki di-

Üstte sağda Suriye'de Fırat ırmağı kıyıları. Fırat ve Dicle ırmakları Doğu Anadolu dağlarından çıkarak, Kuzey Mezopotamya'nın dar vadilerinden aşağı akarlar. Kuru tarım kuşağının güneyinde, ırmak vadilerinde ekinler yetişir, geniş bozkırlarda koyun ve keçi sürüleri otlar. Baharda, Türkiye ve İran dağlarında karlar eridiği zaman, Dicle ve Fırat ırmakları birkaç metre yükselir ve çok şiddetli öfkeli çamur selleri haline gelirler. Diğer dönemlerde ırmakların akışı daha ılımlı, suları da berraktır.

Sağda Kuzey İran'da Elburz dağlarındaki Lar vadisinde otlayan koyun ve keçiler. İran ve Türkiye'nin kar kaplı dağ vadilerine ilkbahar, alçak düzlüklerden daha geç gelir. Yazın, daha sıcak ve kuru bölgelerde bitkiler sararıdığı zaman göçebe çoban kavimler sürülerini otlakların hâlâ sulu olduğu dağlara çıkarırlar. Belki de tarihöncesi dönemlere dayanan bu yaşam biçimi arkeolojik kayıtlarda fazla bir iz bırakmamıştır.

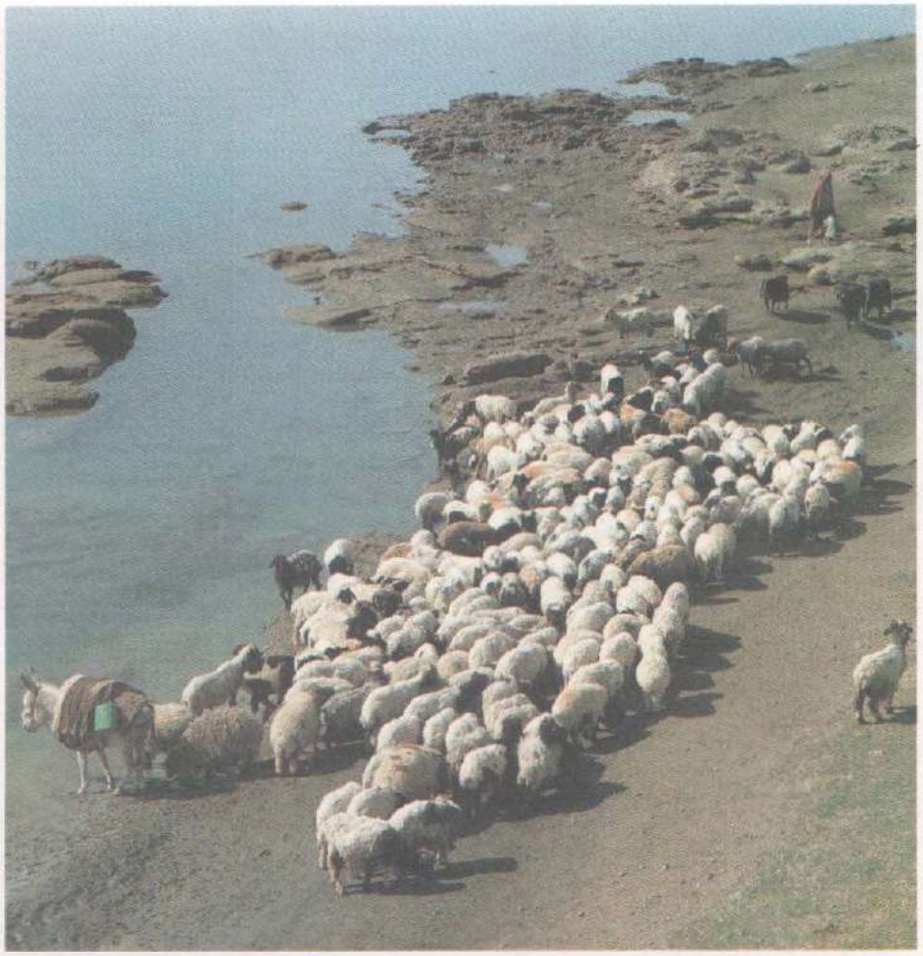

ğer dağlardan gelen ırmakların getirdiği milden oluşan Mezopotamya Ovası'nın aşağı kesimi neredeyse dümdüzdür. Mezopotamya'nın yukarı kesiminde hafif tepelik ovalar görülür.

Suriye, Lübnan ve Filistin'in Akdeniz kıyıları boyunca gene sıradağlar vardır. Bunların en yüksek tepeleri Lübnan'da bulunur ve deniz düzeyinden yükseklikleri kimi yerlerde 3000 metreyi aşar. Burada topografya farklılıklar gösterir, çünkü bölgenin üst kesimi şimdiki Ürdün Vadisi'ni, (deniz düzeyinden 300 metre kadar aşağıda bulunan) Lût Gölü'nü ve Kızıl Deniz'e açılan Araba Vadisi'ni oluşturan kuzey-güney fayıyla ortadan bölünür.

Arap Yarımadası'nda Kızıl Deniz'e paralel uzanan diğer dağlar bulunur. Kızıl Deniz'in kuzey ucundaki Hicaz Sıradağları'nın yüksekliği 2000 metreyi aşar. Kızıl Deniz'in güney ucunda, Yemen'deki Asir Dağları da 3500 metreye kadar çıkarlar. Buradan sonra arazi hafif bir eğimle alçalarak Mezopotamya düzlükleri ve Basra Körfezi kıyısına ulaşır. Basra Körfezi'nin ağzında Umman'ın 3000 metreyi aşan yüksek dağları bulunur.

Deniz düzeyindeki değişiklikler

Oluşumu yüzbinlerce yıldır sürmekte olan bu rölövede son Buzul Çağı'nın bitiminde önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Buzul Çağı süresince kutup bölgelerini kaplayan çok büyük buzullar, okyanus sularının bir bölümünü hapsederek deniz düzeyinde 100 metreyi aşan bir alçalmaya neden olmuşlardı. Bundan yaklaşık 16.000 yıl önce deniz düzeyi yüsel-

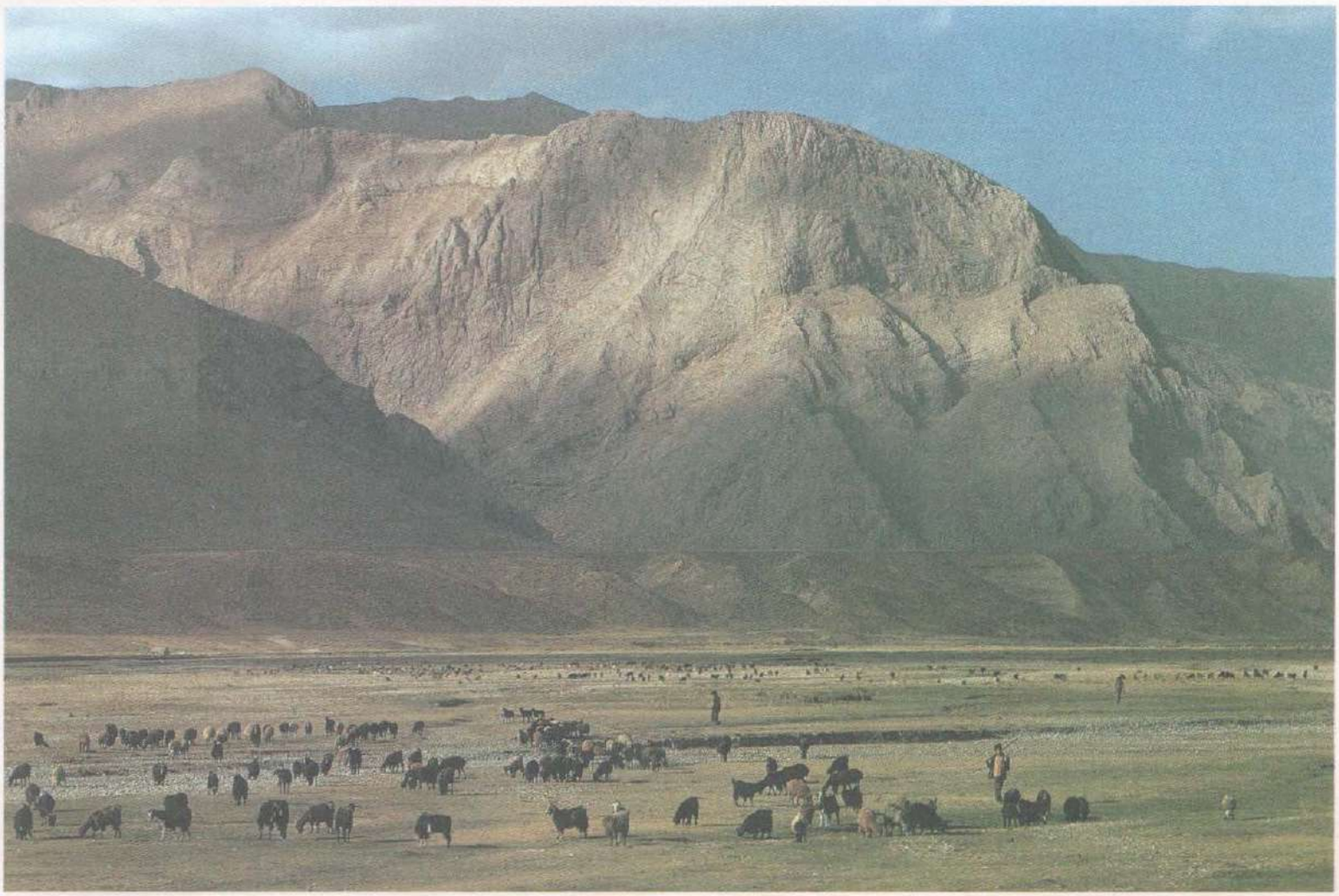

Yakındoğu'nun bitki örtüsü
Haritada Yakındoğu'nun doğal bitki örtüsü, yani insan müdahalesi olmadan kendi başına bırakılsaydı bitki örtüsünün nasıl olacağı gösterilmektedir. Bitki örtüsü büyük ölçüde yağış alma biçimine bağımlıdır.
Yakındoğu'da çok az yağış alan büyük alanlarda toprak çölleşmiştir ve insan yerleşimine uygun değildir. Çöl kenarlarında, dağ eteklerine uzanan alanda doğal bitki örtüsü, ot ve alçak çalıların yetiştiği bozkırdır. Dağ yamaçlarında ise ormanlık alanlar vardır. Geçmişin yerleşme alanları, bugün insan yaşayan bölgelerle aynıdır. Bu nedenle bilim adamları son 10.000 yıl içinde iklim ve bitki örtüsünde, insanların aşırı otlatma, ormansızlaştırma ve tarımla doğal çevreye yaptıkları müdahalelerin sonuçları dışında, büyük bir değişiklik olmadığına inanmaktadırlar.

Yakındoğu'nun iklimi
Batı rüzgarları Yakındoğu'ya yağmur getirirler. Yağış, rüzgarların tepe ve dağlara ilk çarptıkları yere düşer. Hazar Denizi'nin doğusundaki bölge ve Arap çölü (Umman) gibi kimi iç alanlar "yağmur gölgesi"ne girer ve daha az yağmur alırlar. Hemen tüm yağış kış aylarında düşer ve Türkiye ve Hazar Denizi sahilleri dışında Haziran ile Eylül arasında hiç yağış olmaz. Yakındoğu'da sıcaklık güneye doğru artar, yüksekliğe göre düşer. Yaz ve kış sıcaklıkları arasında önemli farklar vardır. Kıyı boylarında fark 15°C kadardır, ama dağlarda 25°C'yi aşar. İran ve Türkiye'nin yüksek alanlarından çoğu kışın kar altında kalır.

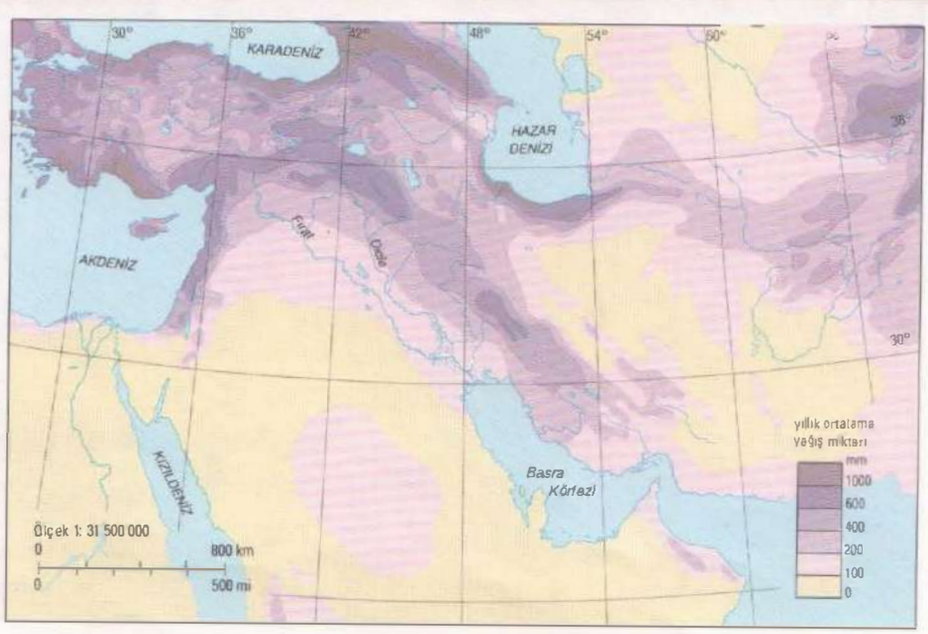

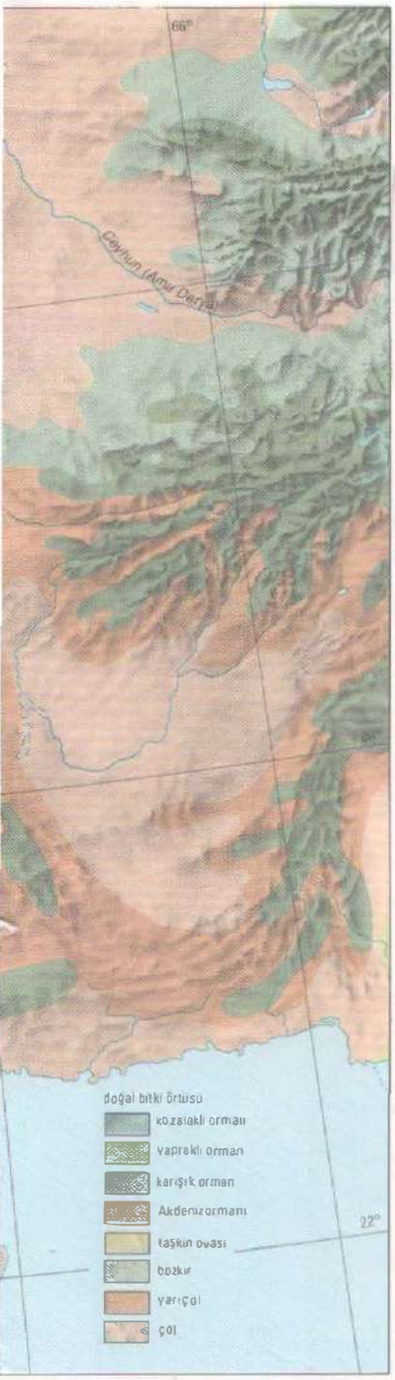

meye başladı. Yakındoğu'yu çevreleyen denizlerin çoğu birden derinleştiği için, bu durum kıyı çizgilerinde çok büyük değişmelere yol açmadı. Ama Basra Körfezi daha sığ olduğundan, Toros ve Zagros dağlarından gelen yağmur sularıyla beslenen ırmaklar denize eskisinden çok daha çabuk ulaşmaya başladılar. Güney Mezopotamya'nın düz alüvyal ovaları ve Mısır Deltası, denizler aşağı yukarı çağdaş düzeylerine eriştikten sonra oluştu. Deniz düzeyi, bazen bir yüzyılda 1 metreyi aşan bir hızla yükselerek yaklaşık MÖ 4000'de şimdiki düzeyine ulaştı. O zamandan beri bu düzeyde yalnızca 1 ya da 2 metrelik değişmeler olmuştur. Hızlı yükselmenin bir etkisi, Körfez bölgesi ve güney Mezopotamya'daki antik yerleşim kanıtlarının kalın tortu katmanları altında gömülü kalmasıdır. Bu nedenle erken dönemler için görüntünün daha az değiştiği ve yerleşmelere ulaşımın daha kolay olduğu alanlara bakmak gerekmektedir.

İklim ve çevre

Antik Çağ'ın iklimine ilişkin kanıtlar çok sayıda ve değişik kaynaklardan elde edilir. Örneğin, denizdeki iki oksijen izotopunun (O^{16} ve O^{18}) görece oranları, kutup buzullarında hapsedilen su miktarının, dolayısıyla da global sıcaklıkların bir göstergesidir. Aynı biçimde, kalın tortul birikintileri bir ırmağın debisindeki artışa işaret eder. Bu da yağış miktarındaki artışlar kaynaklanabilir. En yararlı tekniklerden biri, eski göllerin tortullarında korunmuş olan çiçekli bitkilerin polen denen çiçek tozu tanelerini saptamaktır. Buradan değişen bitki örtüsü hakkında bir fikir çıkarmak olanaklıdır. Bölgeden bölgeye değişir gibi görünen bu sonuçların nasıl yorumlanacağı konusunda kesin bir görüş birliği olmasa da, ortaya kaba bir resim çıkmaktadır.

Buz tabakaları geri çekilip, denizler yükselirken, hava sıcaklığında hızlı bri yükselme oldu. MÖ 12.000 ile 8000 arasında yaklaşık 10° santigrat olan bu artış sonucu sıcaklıklar şimdiki düzeylerin 1° ya da 2° santigrat üstünde en yüksek noktaya ulaştılar. Buzul Çağı'nda soğuk ve kuru bir iklimi olan kuzeydeki dağlık kuşak genelde bozkır türü bir bitki örtüsüyle kaplıydı. Sonraları, iklim daha sıcak ve nemli hale geldikçe, sık ormanlar yetişti. Böylece yaklaşık 6.000 yıl önce Zagros ve Toros dağlarının yamaçları, bugün olduğu gibi, meşe ve diğer ağaçlarla kaplanmıştı. Daha güneyde de, Buzul Çağı'nın kuru ve soğuk koşullarının yerini sıcak ve nemli bir iklimin alması, daha çok ağaç yetişmesine olanak sağladı. Ama, MÖ 11.000 yılına gelindiğinde yağışlar azalınca büyük alanlar yeniden bozkır ya da çöl durumuna dönüştü.

Son 10.000 yıldır Yakındoğu'nun iklim ve bitki örtüsü genel olarak bugünkü koşullardan fazla farklı olmamıştır. Bölgede dört değişik kuşak bulunur. Yaprakdöken ve kozalaklı ağaçların yetiştiği, bunlara çeşitli bileşimlerde meşe, çam, sedir ve ardıç ağaçlarının eklendiği dağlık bölgelerde, kışlar soğuk ve ıslak, yazlar kurudur. Akdeniz sahili boyunca ve Toros ve Zagros dağlarının eteklerinde uzanan dağ eteği kuşağında, kışlar ılımlı ve nemli, yazlarsa sıcak ve kuru geçer. Bitki örtüsü, meşe, çam ve yabanıl fıstık ağaçlarından oluşan seyrek Akdeniz ormanıyla, aralarında ilk kültüre alınan tahıllardan arpa ve buğdayın yabanıl türleri de bulunan otlardan oluşmaktaydı. Dağ eteklerinin doğu ve güney kenarları boyunca ve İran ve Türkiye yalalarında kendini gösteren bozkır kuşağında, ılımlı kuru kışlar ve sıcak kuru yazlar, açık, hemen hemen ağaçsız otlaklara olanak sağlıyordu. Son olarak, Arabistan ve İran'ın iç bölgelerindeki çöl kuşağında kışlar ılımlı ve kuru, yazlar sıcak ve kurudur. Burada hemen hiçbir şey yetişmez. İklimdeki küçük değişiklikler sonucu bu bölgeler arasındaki sınırlar kaymıştır, ama büyük olasılıkla su yataklarındaki değişmeler, göl ve kaynakların kuruması ve kum tepelerinin hareketinin neden olduğu yerel değişmelere karşın, genel örüntü aynı kalmıştır. Bunun ötesinde, son 10.000 yıldır insanların aşırı otlatma, ormansızlaştırma ve doğal su yataklarını değiştirme gibi müdahaleleri de çevrede gitgide daha çok değişikliğe yol açmıştır.

Sürekli su kaynakları, bulundukları yerlerde özellikle uygun doğal alanlar yaratırlar. Büyük alanlar olmasa da, bunlar ilk insanlar için çok önemliydi. Böylesi alanlar arasında, (gerek hayvan, gerekse bitki açısından) zengin deniz ve su yaşamına sahip olan deniz ve göl kıyıları, ırmak vadileri ve ılgın çalıları ve diğer ağaçların serpilip geliştiği, kaynaklarla sulanan vahalar ve bataklıklar bulunuyordu. Basra Körfezi'nin ucuna yakın böylesi bataklıklarda belki de hurma ağaçlarının yabanıl ataları yetişiyordu.

Yakındoğu kara hayvanları açısından da zengindi. Bozkırlarda ceylan, alageyik, yaban eşeği ve yaban sığırı sürüleri dolaşırdı. Kızıl geyik, karaca, yaban koyunu ve yaban keçisi daha çok dağlarda görülür, yaban domuzu ise nemli koşullardan hoşlanırdı. Çakal, kurt, ayı, vaşak, sırtlan, pars, leopar, kaplan ve aslanlar da bu hayvanları avlayarak beslenirlerdi. Daha küçük memeliler arasında, tilki, yaban tavşanı, yaban kedisi, kirpi ve çeşitli kemirgen türleri vardı. Yokluktan insana şaşırtıcı gelen iki hayvan deve ve attı; bunlar, Buzul Çağı'nda kaybolduktan sonra MÖ üçüncü binyıla kadar bir daha görülmediler. Çok sayıda bulunan hem suda, hem de karada yaşayabilen hayvanlarla sürüngenler arasında kaplumbağa, yılan, kertenkele ve kurbağalar vardı. Irmak, göl ve denizlerde de çok çeşitli balık ve kabuklu hayvanlar bulunuyordu. Bölgenin kuş yaşamı zengindi; Akdeniz kıyısı ve Basra Körfezi'nin başı, Rusya ile Afrika arasındaki ana göç yolları üstüne düştüğünden, bunların arasında sayısız göçmen türü de bulunurdu. Büyük kuşlardan devekuşu, toy kuşu, keklik, ördek ve kaz yararlı besin kaynakları oluştururlardı.

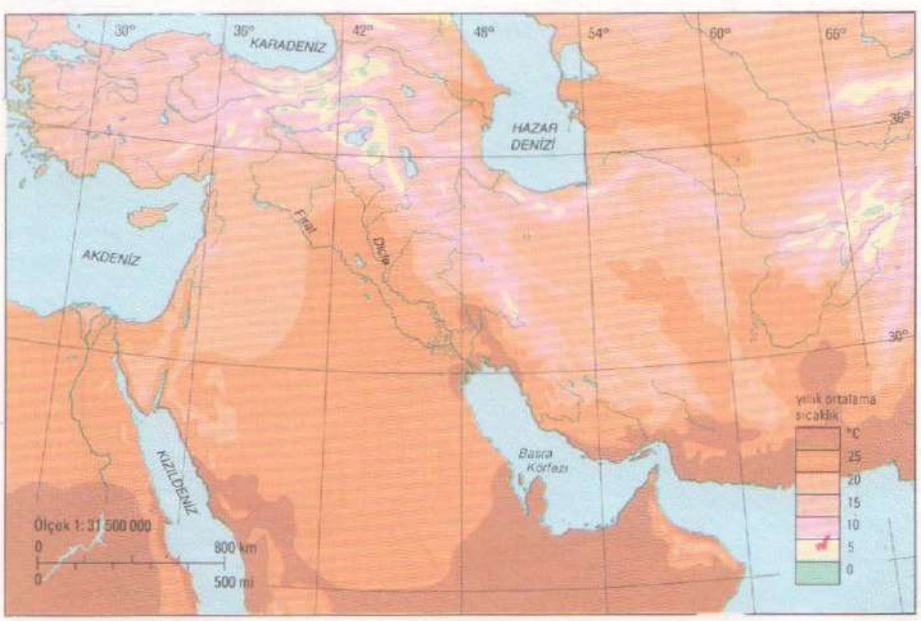

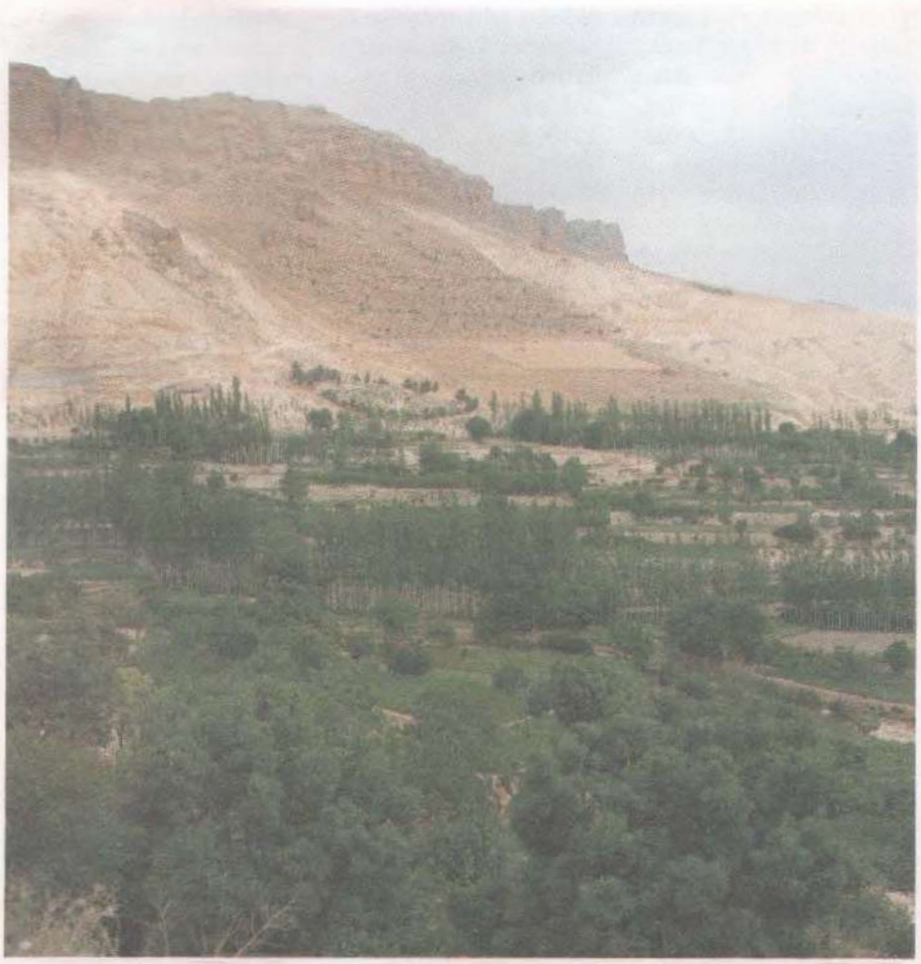

Solda Batı Suriye'de bir vaha. Suyun varlığı, Yakındoğu'nun kıraç alanlarını, üstünde meyve bahçeleri ve bağların geliştiği verimli topraklara çevirir. Su, ırmak ya da kaynaklardan gelir. Su kaynağı kuruduğu zaman, bölge yeniden çöle dönecektir.

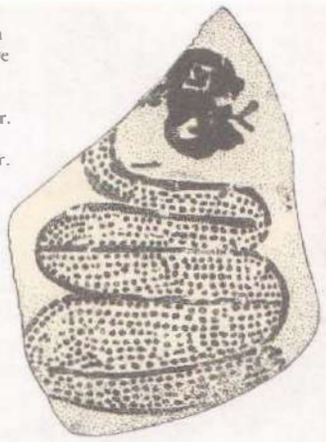

Yakındoğu'da ilk yerleşmeler
Son Buzul Çağı'nın bitmesinden sonra, insanlar doğada kendiliğinden yetişen yabanıl buğday, arpa ve diğer bitki türlerinden yararlanmak ve avlanmak amacıyla yerleşme merkezleri oluşturdular. Bu alanların çoğu, yağış alan güney kesimlerle sınırlı olan ve bugün arpa ve buğdayın yabanıl olarak yetiştiği bölge içindedir. Filistin'de çok sayıda yerleşme alanı bulunması, bir yandan bu bölgede arkeolojik çalışmaların yoğunluğunu, öte yandan da bölgenin Epipaleolitik dönemdeki (yaklaşık MÖ 18.000-9300) önemini yansıtmaktadır. Bunu izleyen Proto-Neolitik döneme (yaklaşık MÖ 9300-8500) gelindiğinde buğday ve arpa büyük olasılıkla kültüre alınmıştı

Üstte ve üstte sağda Tarihöncesi çanak çömleği çoğu kez hayvan ve kuş resimleriyle bezenirdi. Genelde evcil hayvanlardan çok yaban hayvanları, kısmen de süsleyici etkileri gözönüne alınarak seçilmiştir. Yaban koyunu ve yaban keçisi en sevilen hayvanlardı. Betimlemeler çoğunlukla türün saptanmasına olanak vermeyecek kadar stilizedir. MÖ 6. binyıla tarihlenen yılan *(üstte)*, profilden gövdesi ve yukardan gösterilen başıyla, ikel betimleme yöntemi'nin tipik bir örneğidir. Kayan leopar *(üstte sağda)* Batı İran'da Luristan'da bulunmuştur ve MÖ 4. binyıla tarihlenir.

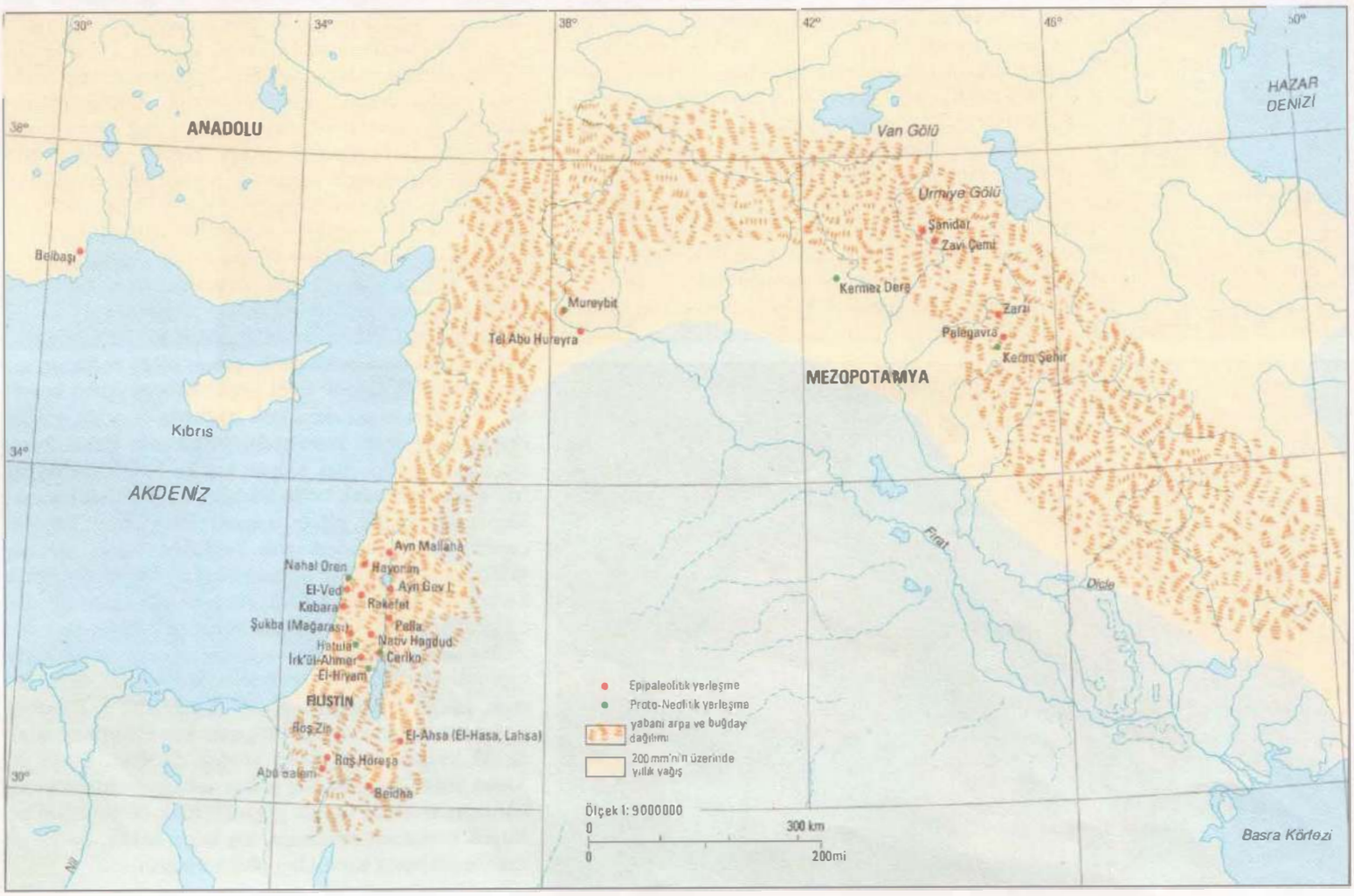

Tarımın kökenleri

Avcılık, toplayıcılık ve leş yiyerek yaşadıkları milyonlarca yıl boyunca insanlar büyük teknolojik ilerleme sağlamışlardı. Anatomik olarak çağdaş insanların (*Homo sapiens-sapiens*) ortaya çıkmasıyla gelişmenin hızı arttı. Daha MÖ 20.000 yılına gelinmeden bütün kıtalarda insan toplulukları oluşmuştu. İnsanın gitgide artan çevresini denetleyebilme yeteneği, çakmaktaşı işleme tekniklerinin gelişip incelmesinde, yerleşmelerin kalıcılaşmasında ve törensel ölü gömme ayinlerinde, ayrıca MÖ 30.000'den kalan mağara resimleri gibi daha karmaşık toplumsal davranışlarda kendini gösteriyordu. Bu tür beceriler, tarımın bir yaşam biçimi olarak benimsenmesi için gerekli önkoşullardı.

Avcı-toplayıcı olarak insanlar bitki ve hayvanlardan yararlanmış, ama onlara bakmak için pek çaba harcamamışlardı. Açıknr ki, temel yiyecek kaynağının azalıp gitmesine göz yuman bir yırtıcı yaratığın kendisi de yokolma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Gerçekte insanlar daha ilk baştan beri, genç hayvanlara ve küçük balıklara dokunmayarak ve seçili türleri koruyarak bir tür sınırlı "besleme" çabasında olmuşlardır. Ancak gerçek evcilleştirme, bitki ve hayvanların da yaşamak için insanlara bağımlı olması demektir. Tarımın ilk aşamlarında insanlar bitki ve hayvanların yabanıl türlerini yetiştirip besliyorlardı. Ama bunu izleyen kuşaklar boyunca, bitkilerin ayırımlı biçilip ekilmesi ve hayvanların ayırımlı çiftleştirilmesiyle, değişmeler meydana geldi ve yeni tür ve tipler ortaya çıktı. Arkeolojik kazı yerlerinde bulunan bitki kalıntıları ve hayvan kemiklerinde farkedilen bu değişikliklerden kimileri, evcilleştirilmiş tür ve tiplerin yabanlarından ayırdedilmesinde yararlı olmaktadır. Ama, hayvan ve bitki kalıntılarının tanımlanıp yorumlanması bir uzmanlık işi olmaya devam etmekte, uzmanlar da bulgular hakkında her zaman görüş birliğine varamamaktadır.

Arkeolojik kazılarda yalnızca son 40 yıldır düzenli olarak tohum ve kemik toplanmaktadır. Bundan önce arkeologlar, örneğin taş alet yapım yönteminde meydana gelen değişmeleri saptayarak dönemleri birbirinden ayırdedebiliyorlardı. Paleolitik Çağ'da (Eski Taş Devri) aletler yontma ve yongalama yöntemiyle yapılıyor, oysa Neolitik Dönem'de (Yeni Taş Devri) bileme ve cilalama yöntemleri de kullanılıyordu. Diğer değişikliklerin de aşağı yukarı aynı zamanlarda meydana geldiği belirlenmişti. Bunlar arasında, üstünde ev bulunan yerleşme alanları, çanak çömlek kullanımı ve ölülerin mezarlıklara gömülmesi bulunuyordu. (Hindistan, Çin, Afrika ve Amerika'da da benzer bir gelişme çizgisinin izlenmesine karşın, bu en erken Yakındoğu'da gerçekleşmiştir.)

Çiftçiliğin neden bu dönemde geliştiği ilginç bir tartışma konusudur. Erken Buzul Çağları'yla dönüşümlü olarak ortaya çıkan soğuk ve sıcak dönemler gerçekte tarımın daha önce ortaya çıkmasına elveriyordu. Ne var ki, iklim ve coğrafyanın sağladığı olanaklardan yararlanabilecek gelişkinlikte toplumsal ve teknik bir altyapıya sahip insan grupları Son Buzul Çağı'ndan sonra görülmektedir. Özellikle de, bundan 100 ile 20 bin yıl kadar önce konuşma becerisinin gelişmesi, bilgi iletişimi ve bu bilgilerin kuşaktan kuşağa geçirilmesi için belirleyici önem taşımış olmalıdır.

Çiftçilik ve hayvancılığın yaygınlaşması
Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde (yaklaşık MÖ 8500-7000) önemli ilerlemeler sağlandı. Bitki ve hayvanlar evcilleştirildi, yüzlerce insanı barındıran yerleşme merkezleri gelişti, maden işçiliği ve sıvası üretimi biçimini alan büyük ölçekli sanayi başladı. Yerleşme merkezleri gene yağmurla beslenen ekim bölgesi içindeydi, ama artık ormanlık dağlara ve Türkiye ve İran yaylalarına da uzanıyordu. Çoğu yerleşme merkezi tahıl üretimine bağımlıydı, ama yaşamlarını gene avcılık ve toplayıcılıkla sürdürenler de vardı. Bu dönemde Filistin'in ağırlığı daha önce görüldüğünden daha az belirgindir.

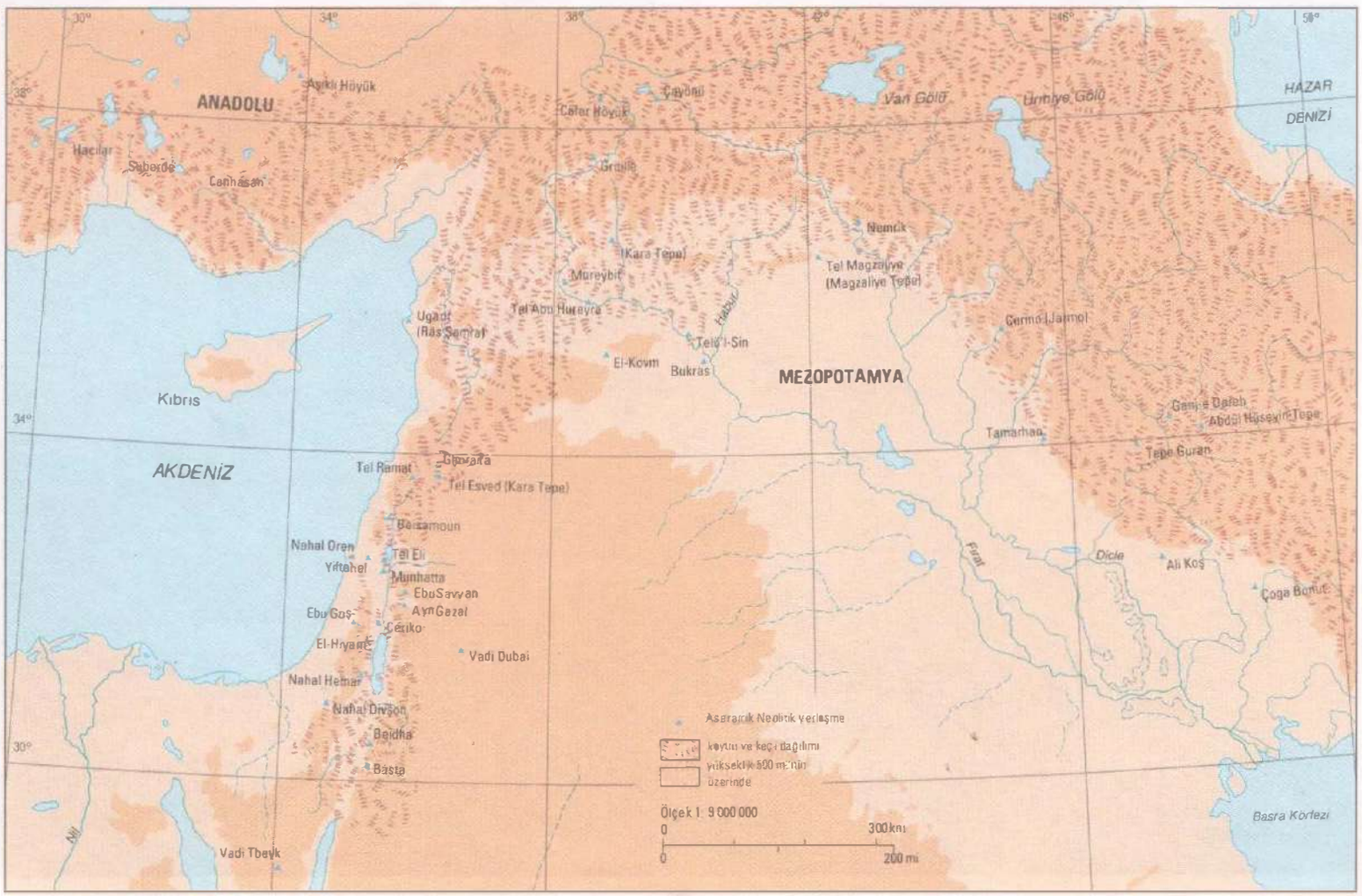

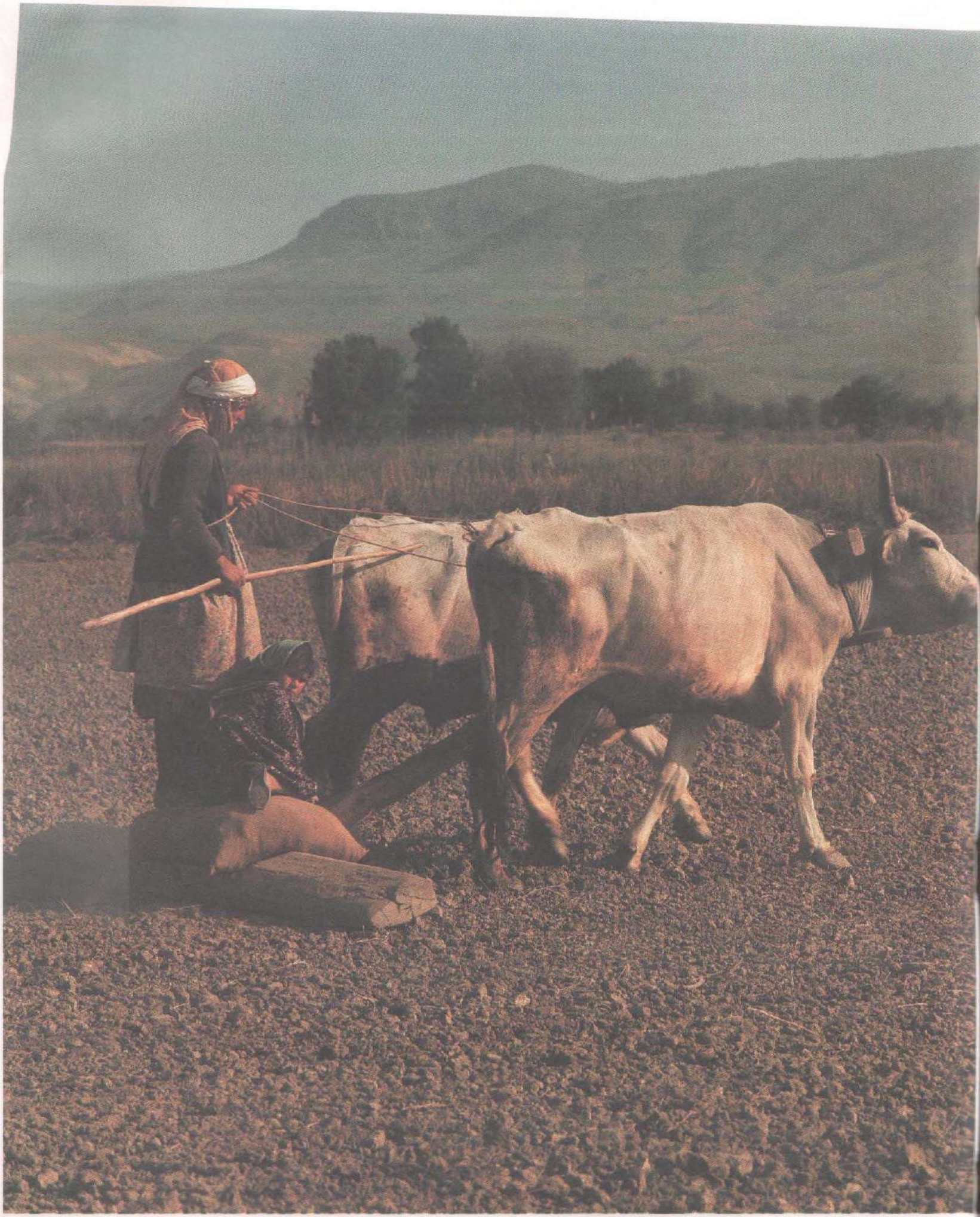

Ama taş devri insanlarını bitki ve hayvan yetiştirmeye ilk çeken nedenler, büyük olasılıkla bu yaşam biçiminin sürdürülmesine yol açan nedenlerden farklıydı. Son araştırmalara göre, çiftçiler yaşamalarına yetecek yiyecek sağlamak için avcı-toplayıcılardan daha çok çalışırlar; tarım daha kolay ve daha bol yiyecek sağlamaz. Buna karşılık, daha büyük toplumsal gruplara olanak sağlayan yerleşik yaşam, anneler kabileyle birlikte göçmek durumunda olmadıkları için çocuk ölümlerinin azalması ve tarım aracılığıyla besin kaynaklarının daha iyi denetlenebilmesi gibi yararlar getiriyordu. Tarımsal yaşam biçiminin sonunda en uzak ve en az elverişli alanlar dışında bütün dünyada benimsenmesine yol açan, kimi öngörülmemiş olanaklar da sağlaması oldu. Örneğin, önceleri büyük olasılıkla et, deri ve kemik için beslenen koyun, ayırımlı üretme yoluyla yararlı bir süt ve yün kaynağı oldu.

Yakındoğu'da ilk yerleşmeler

Yakındoğu'da avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişin en açık görüldüğü yer Levant [Akdeniz'in doğu sahili] ve Filistin'dir. Son 40 yılda arkeologların yoğun alan çalışması sırasında İsrail'de kazdıkları prehistorik alan sayısı diğer Yakındoğu ülkelerine göre çok daha fazladır. Araştırmalardaki bu dengesizlik dikkate alındığında bile, tarımın gelişmesinde bu bölgenin belirleyici önem taşıdığı görülmektedir.

Yakındoğu'daki ilk yerleşme sahaları, mağaralar ve geçici açık hava kampları ya da atölyelerdi. Filistin'de (yaklaşık MÖ 18.000'den 11.000'e kadar süren) Kebara Dönemi'ne ait kanıtların gösterdiği gibi, Son Buzul Çağı'nın ardından daha kalıcı yerleşim yerleri yaygınlaştı. Teberiye Gölü'nün (Celile Denizi) doğu kıyısında, MÖ 15.000'e tarihlenen Ayn Gev 1 kazı yerinde, muhtemelen konut olarak kullanılan yuvarlak bir kulübenin temellerinde tahıl öğütme taşları ve taş bir havanla birlikte, tahıl ya da saz biçilen bıçaklara özgün bir parıltıya sahip oraklar da bulunuyordu. Kebara insanları ayrıca vahşi hayvan avlıyor ve çoğu kez de belirli bir türün peşinden gidiyorlardı. Örneğin, Karmel Dağı'nda Nahal Oren'de bulunan kemiklerin yaklaşık dörtte üçü ceylan, Petra yakınlarındaki Vadi Medamaq'dakilerin yüzde 80'den çoğu yaban keçisi kemiğiydi.

Ancak öğütme taşlarının varlığı, bitki ve tahılların bu insanların beslenmesinde vazgeçilmez bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Tahıl taneleri çok besleyicidir, ama sindirilmesi olanaksız bir kabukla korunurlar. Bunları yenebilecek duruma getirmek için önce kavrularak kabukları çıkarılıyor, sonra taneler düşük ısıda suyla kaynatılarak bir tür lapa yapılıyor, ya da taneler öğütülerek un yapılıyor, sonra un suyla karıştırılarak yüksek ısılarda pişiriliyordu. Birkaç çakmaktaşı bıçağı tahta ya da kemik bir sapa takarak yapılmış oraklar, yabanıl tahıl biçiminde kullanılmış olabilir, ama sapları kesmek tohumların dağılması tehlikesini taşıdığından olgun taneleri elle toplamak herhalde daha verimli olacaktı. Benzer çakmaktaşı işçiliğine Türkiye ve Zagros Dağları'ndaki çağdaş kültürlerde de rastlanmıştır, ama bitkisel yiyeceklerin hazırlanmasına ilişkin karşılaştırmalar yapmaya elverişli kanıtlar bulunamamıştır.

Natuf Dönemi

Yaklaşık MÖ 11.000 ile 9300 yılları arasında yaşayan Natuf kültürü (Natufien kültürü) Kebara'ya göre daha yaygındı. Tüm Filistin ve Levant boyunca yayılan bu kültürle bağlantılı merkezler Suriye'de Fırat'ta ve daha doğuda da bulunmuştur. Natuf Dönemi'nde tahılların insan beslenmesinin temel öğelerden biri olarak benimsendiğini gösteren çok daha açık arkeolojik kanıtlar vardır. Natuf kazı yerlerinde, yanık yabani iki sıralı arpa ve yabanıl kızıl buğday tohumları, meşe palamudu, mercimek, nohut ve bezelye gibi diğer yabanıl yemeklik bitkilerle birlikte, öğütme taşları, ocaklar ve yiyecek depolama kuyuları da bulunmuştur.

Tohuma sıkıca bağlanmış ve yalnızca kavrularak ya da dövülerek çıkarılabilen sert kabuğun yanısıra, yabanıl tahılların rakisleri (merkez eksen) de çok hassastır ve çabuk kırılabilir. Bu nedenle tohum kolayca dağılır, biçme de güç olur. İnsanlar bir kez tohum ekip biçmeyi öğrendikten sonra, daha sert rakisli türleri tercih ettiler. Kültüre alınmış tahıl türlerini yabanlarından ayırdetmekte kullanılan kıstaslardan biri budur.

Yakındoğu'da iki tür yaban buğdayı bulunurdu: Kızıl buğday ve belki de kızıl buğdayın diğer bir yabanıl ot türüyle doğal melezi olarak ortaya çıkan emmer buğdayı. Ayırımlı biçme ve ekmeyle, gerek kızıl buğday gerekse emmer buğdayından kültüre alınmış türler elde edildi. Çağdaş on sıra kromozomlu buğdaylar, muhtemelen kültüre alınmış emmer buğdayı diğer bir yaban otuyla melezleştirilerek elde edilmişlerdir. Türleri ayırdetmek için, kabuk ya

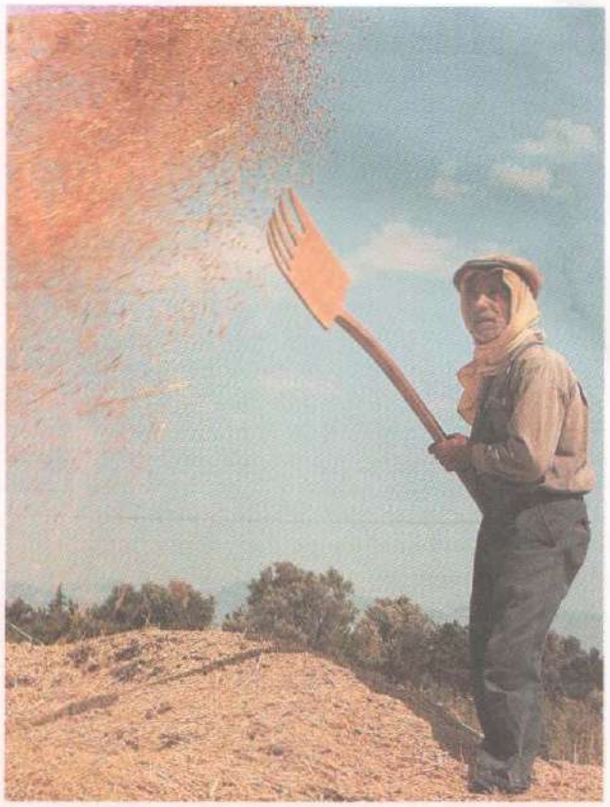

Solda Vahşi yaban sığırının başlangıçta dinsel nedenlerle ya da et, deri, kemik ve boynuzu için evcilleştirildiği öne sürülmüştür. Ama Neolitik dönemin başlarında sığır büyük olasılıkla sütü için ve çekim hayvanı olarak besleniyordu. Öküz (kısırlaştırılmış boğa) bugün de toprağın sürülmesinde, urmukta, harmanda ve araba çekmekte yaygın olarak kullanılmaktadır.

Üstte Tahıl ekiminin gerektirdiği yeni teknolojik süreçler arasında biçme ve öğütme vardı. Bu amaçla kullanılan çakmaktaşından orak ağızları ve öğütme taşları kimi arkeolojik merkezlerde ele geçirilmiştir. Harman savurma gibi tahta aletler kullanılan ve yerleşmelerden uzakta yapılan kimi etkinlikler ise arkeolojik kayıtlarda çok az iz bırakmıştır.

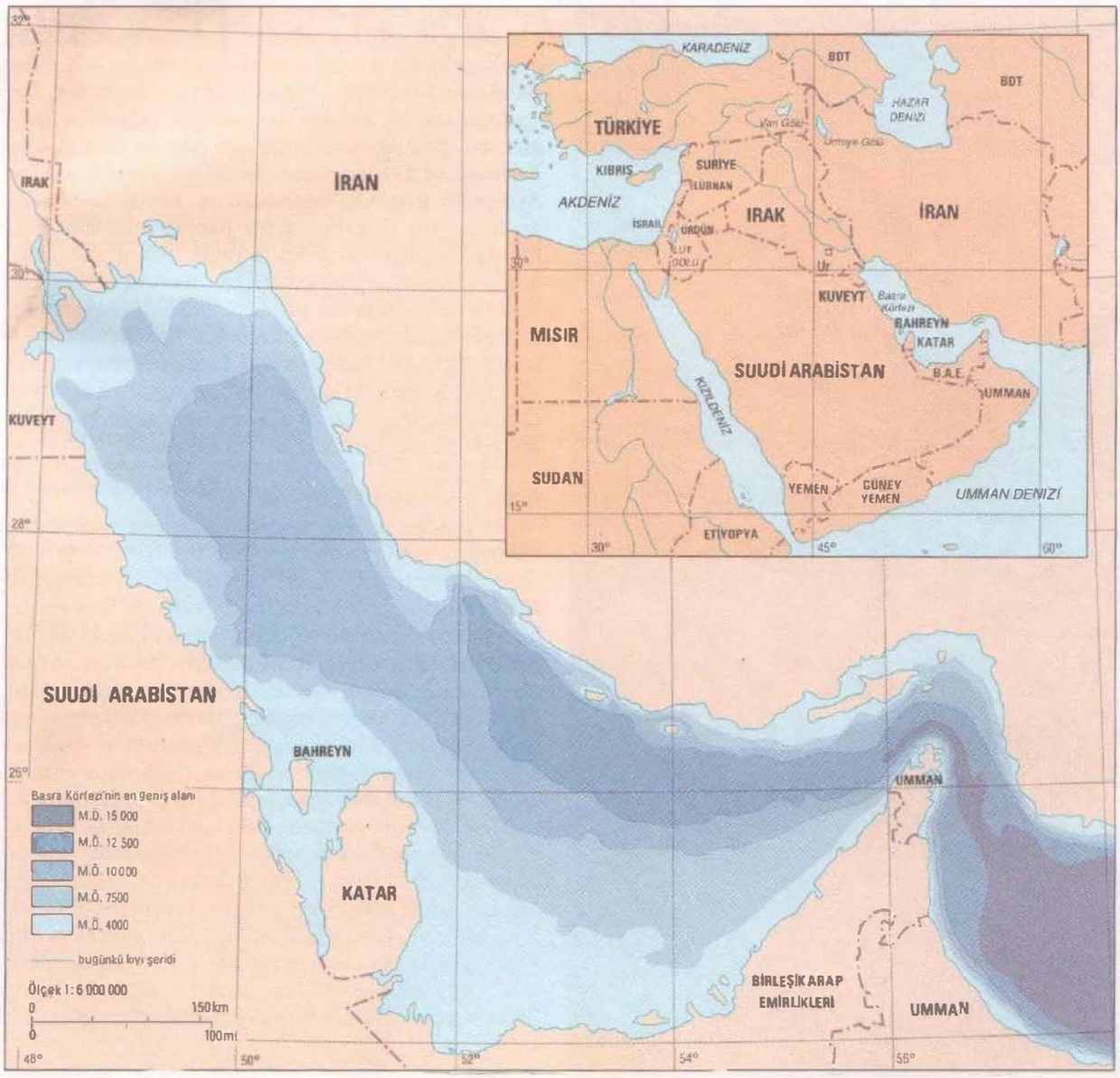

Son Buzul Çağının ardından denizin yükselmesi
MÖ 15.000 yılında bütün dünyada bugün olduğundan yaklaşık 100 m daha alçak olan deniz düzeyi MÖ 4000 dolayında bugünkü düzeyine çıkmıştı. Bu olayın sonucu olarak Yakındoğu'nun çoğu bölgesinde yalnızca dar bir kıyı şeridi suyla kaplanırken Basra Körfezi'nde her şey su altında kaldı. Dicle, Fırat ve İran dağlarından doğan diğer ırmaklar Basra Körfezi bölgesinden akarlar ve ırmak kıyıları avcı-toplayıcılar için uygun doğal alanlar oluştururdu. Ne yazık ki böylesi yerleşmelerin tüm izleri Körfez sularının altında, ırmakların sürüklediği tortu katmanlarının altında gömülü kalmıştır. Göller ve iç denizlerin (Urmiye gölü, Van gölü, Hazar Denizi, Lût Gölü, vb.) su düzeyi bugününkünden yüksekti. Türkiye, İran ve Arabistan'ın iç havzalarında ise büyük olasılıkla geniş bataklık ve göller bulunuyordu. MÖ 4000 yılından beri deniz düzeyi yalnızca 1-2 m değişmiştir, ama böylesi küçük değişiklikler, ırmakların neden olduğu yerel çökmeler ve çamur birikimleriyle birleşince, kıyı çizgisinde büyük değişiklikler yaratmış olabilir. Birçok araştırmacı, Körfez'in başının çok daha içerilere uzandığı, hatta MÖ 2000 dolayında belki Ur kentine kadar geldiği görüşündedir

sayısız yapısal zayıf nokta oluşturmuştur. Buralarda zelzele ve yanardağlara sık rastlanır, kimi yerlerde de bazalt ve obsidiyen (volkanik cam) gibi volkanik kökenli kayalarla kaplı büyük alanlar bulunur. Yakındoğu'da yüzey kayalarının çoğu tortu taşlarıdır ve ya kireçtaşı olarak denizin altında olmuşlar, ya da kumtaşı ve çamurtaşı gibi aşınmış taşların yeniden birikmesiyle meydana gelmişlerdir. Bu süreç günümüze kadar süregelmiş, Arap Yarımadası'nın büyük kısmı kum tepeleriyle kaplanmış, ırmak vadileriyle denizden uzak havzaların çoğu da dağlardan aşınarak ırmaklar tarafından sürüklenen alüvyal mille dolmuştur. Yalnızca Arap Yarımadası'nın batı ucu ile Sina'da ve İran ve Türkiye dağlarının kimi bölgelerinde (değerli mineraller içeren) daha eski volkanik kayalar kolayca ulaşılabilir durumdadır.

Coğrafi görüntü

Bu jeolojik süreçlerin ve daha yakın zamanlarda su, rüzgar ve buz etkilerinin sonucu olarak Yakındoğu çok çeşitli coğrafi görüntüler sergiler. Kuzeyde, Türkiye ve İran'da, sıradağlarla çevrelenen yaylalar deniz düzeyinden 2000 metre kadar yükseğe çıkarlar. Türkiye'de doğu-batı doğrultusunda uzanan iki ana dağ sırası vardır: Karadeniz'e paralel olarak uzanan Karadeniz Dağları ile Akdeniz'e paralel olarak uzanan Toros Dağları. Bu sıradağlar ortasında batıdan doğuya doğru yükselen Türkiye Platosu'nun denizden yüksekliği 500 metreyi aşar. Dağlar Türkiye'nin doğusunda bir araya gelir ve İran'ın iki ana dağ sırası olan, kuzeyde Hazar Denizi'nin güney kıyısı boyunca uzanan Elburzlar ile kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan ve Mezopotamya Düzlüklerini İran Platosu'ndan ayıran Zagros Sıradağları'yla birleşirler. Bu dağların yüksekliği 4000 metreye kadar ulaşır. Sönmüş yanardağlar olan en yüksek tepeler ise daha da yüksektir. Bunlar arasında, bugün Türkiye, İran ve B.D.T.'nin birleştiği noktadaki Ağrı Dağı (5125 metre), Savalan Dağı (4810 metre), Pakistan sınırındaki Teftan Dağı (4040 metre) ve hepsinin en yükseği olan Kuzey İran'daki Elburz Dağları'nda Demavend Tepesi (5605 metre) bulunur. İran Platosu'nun ortasında iki çok geniş, yerleşime uygun olmayan çöl vardır: Kevir Çölü (Deşt-i Kevir) ve Lût Çölü (Deşt-i Lût).

Türkiye ve İran'ın dağlık bölgelerinin güneyinde, dik dağ sıraları yerlerini Mezopotamya düzlüklerine bıraktıkça, görüntü vahşiliğini yitirir. Güneydoğuda arazi Basra Körfezi'nden Kuzeybatıya doğru yavaş yavaş yükselerek, kuzeye dönüp Toros Dağları'na girinceye kadar Fırat Irmağı'nın yatağını izler. Bu 1200 kilometrelik yol boyunca yalnızca 400 metre yükselmiştir. Fırat, Dicle ve kuzey ve doğudaki di-

Üstte sağda Suriye'de Fırat ırmağı kıyıları. Fırat ve Dicle ırmakları Doğu Anadolu dağlarından çıkarak, Kuzey Mezopotamya'nın dar vadilerinden aşağı akarlar. Kuru tarım kuşağının güneyinde, ırmak vadilerinde ekinler yetişir, geniş bozkırlarda koyun ve keçi sürüleri otlar. Baharda, Türkiye ve İran dağlarında karlar eridiği zaman, Dicle ve Fırat ırmakları birkaç metre yükselir ve çok şiddetli öfkeli çamur selleri haline gelirler. Diğer dönemlerde ırmakların akışı daha ılımlı, suları da berraktır

Sağda Kuzey Irak'da Elburz dağlarındaki Lar vadisinde otlayan koyun ve keçiler. İran ve Türkiye'nin kar kaplı dağ vadilerine ilkbahar, alçak düzlüklerden daha geç gelir. Yazın, daha sıcak ve kuru bölgelerde bitkiler sarardığı zaman göçebe çoban kavimler sürülerini otlakların hâlâ sulu olduğu dağlara çıkarırlar. Belki de tarihöncesi dönemlere dayanan bu yaşam biçimi arkeolojik kayıtlarda fazla bir iz bırakmamıştır.

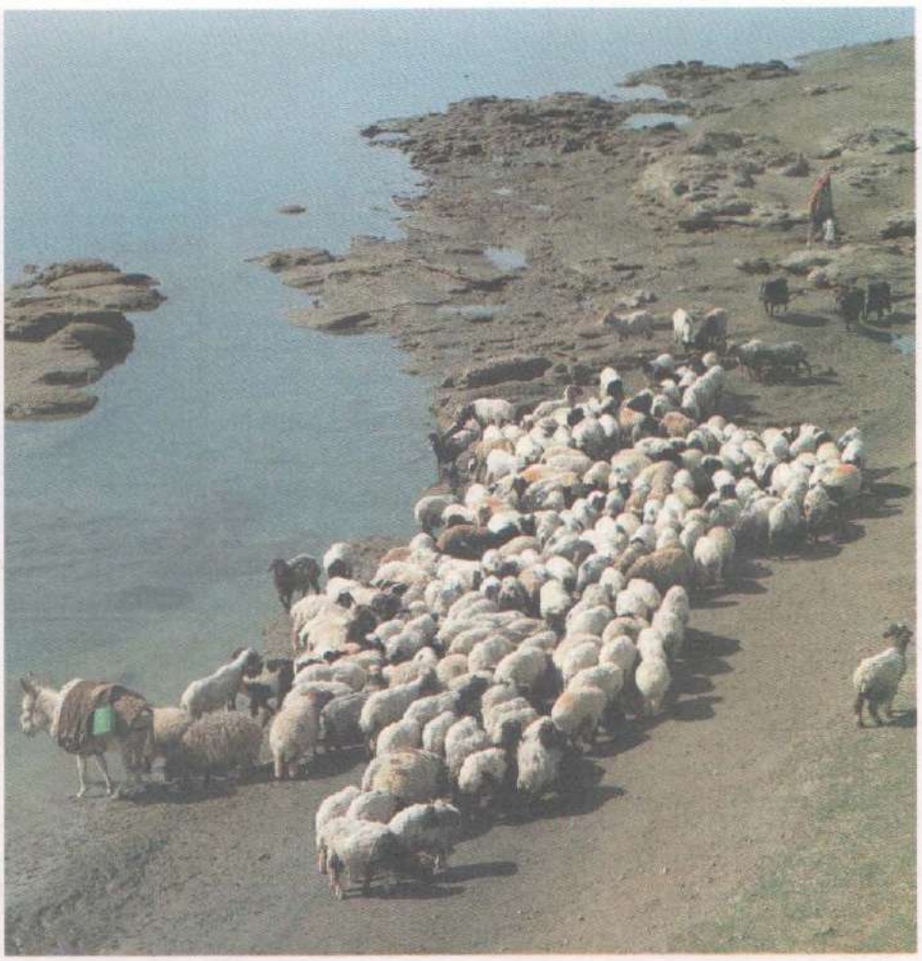

ğer dağlardan gelen ırmakların getirdiği milden oluşan Mezopotamya Ovası'nın aşağı kesimi neredeyse dümdüzdür. Mezopotamya'nın yukarı kesiminde hafif tepelik ovalar görülür.

Suriye, Lübnan ve Filistin'in Akdeniz kıyıları boyunca gene sıradağlar vardır. Bunların en yüksek tepeleri Lübnan'da bulunur ve deniz düzeyinden yükseklikleri kimi yerlerde 3000 metreyi aşar. Burada topografya farklılıklar gösterir, çünkü bölgenin üst kesimi şimdiki Ürdün Vadisi'ni, (deniz düzeyinden 300 metre kadar aşağıda bulunan) Lût Gölü'nü ve Kızıl Deniz'e açılan Araba Vadisi'ni oluşturan kuzey-güney fayıyla ortadan bölünür.

Arap Yarımadası'nda Kızıl Deniz'e paralel uzanan diğer dağlar bulunur. Kızıl Deniz'in kuzey ucundaki Hicaz Sıradağları'nın yüksekliği 2000 metreyi aşar. Kızıl Deniz'in güney ucunda, Yemen'deki Asir Dağları da 3500 metreye kadar çıkarlar. Buradan sonra arazi hafif bir eğimle alçalarak Mezopotamya düzlükleri ve Basra Körfezi kıyısına ulaşır. Basra Körfezi'nin ağzında Umman'ın 3000 metreyi aşan yüksek dağları bulunur.

Deniz düzeyindeki değişiklikler

Oluşumu yüzbinlerce yıldır sürmekte olan bu rölövede son Buzul Çağı'nın bitiminde önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Buzul Çağı süresince kutup bölgelerini kaplayan çok büyük buzullar, okyanus sularının bir bölümünü hapsederek deniz düzeyinde 100 metreyi aşan bir alçalmaya neden olmuşlardı. Bundan yaklaşık 16.000 yıl önce deniz düzeyi yüsel-

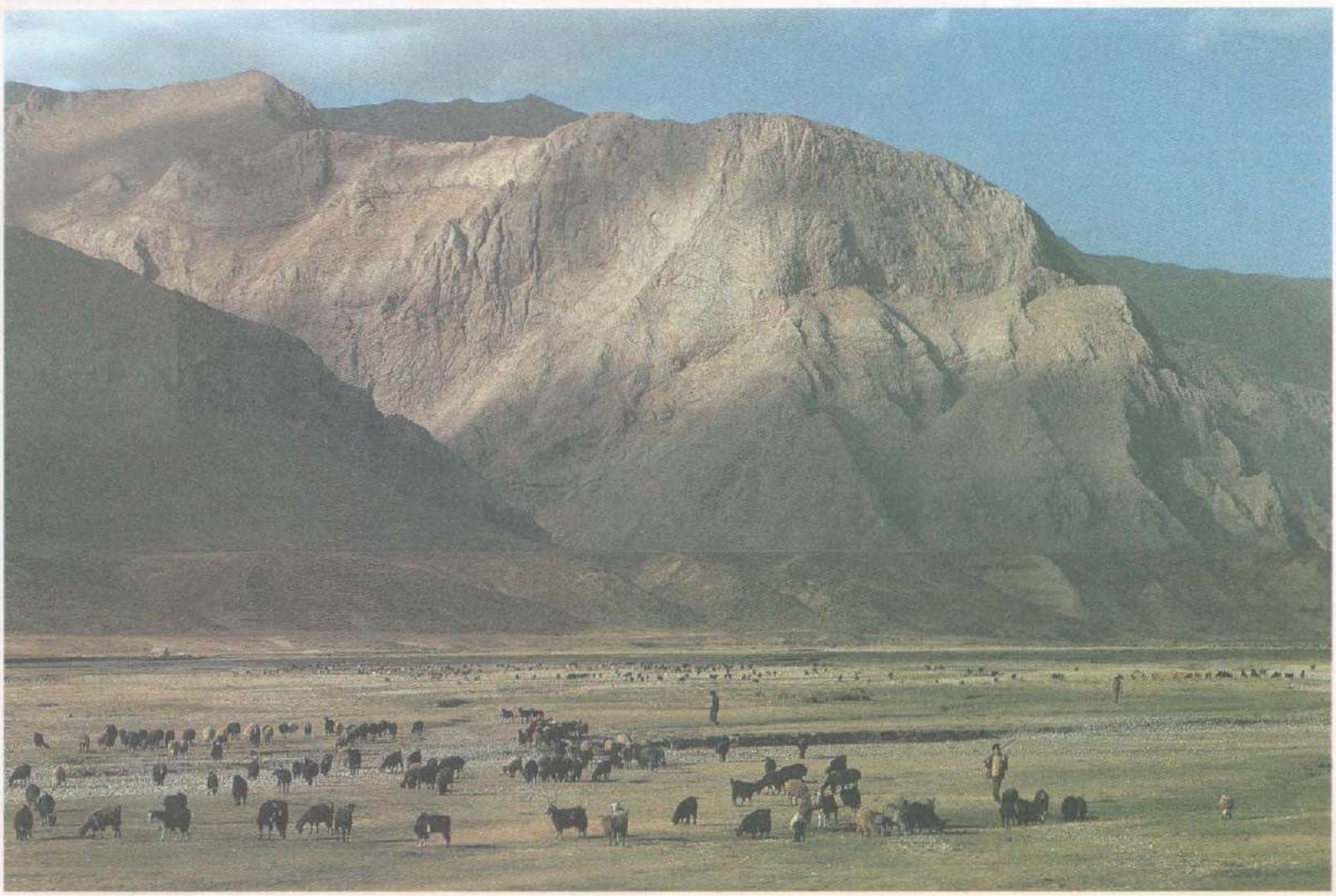

Yakındoğu'nun bitki örtüsü
Haritada Yakındoğu'nun doğal bitki örtüsü, yani insan müdahalesi olmadan kendi başına bırakılsaydı bitki örtüsünün nasıl olacağı gösterilmektedir. Bitki örtüsü büyük ölçüde yağış alma biçimine bağımlıdır. Yakındoğu'da çok az yağış alan büyük alanlarda toprak çölleşmiştir ve insan yerleşimine uygun değildir. Çöl kenarlarında, dağ eteklerine uzanan alanda doğal bitki örtüsü, ot ve alçak çalıların yetiştiği bozkırdır. Dağ yamaçlarında ise ormanlık alanlar vardır. Geçmişin yerleşme alanları, bugün insan yaşayan bölgelerle aynıdır. Bu nedenle bilim adamları son 10.000 yıl içinde iklim ve bitki örtüsünde, insanların aşırı otlatma, ormansızlaştırma ve tarımla doğal çevreye yaptıkları müdahalelerin sonuçları dışında, büyük bir değişiklik olmadığına inanmaktadırlar.

Yakındoğu'nun iklimi
Batı rüzgarları Yakındoğu'ya yağmur getirirler. Yağış, rüzgarların tepe ve dağlara ilk çarptıkları yere düşer. Hazar Denizi'nin doğusundaki bölge ve Arap çölü (Umman) gibi kimi iç alanlar "yağmur gölgesi"ne girer ve daha az yağmur alırlar. Hemen tüm yağış kış aylarında düşer ve Türkiye ve Hazar Denizi sahilleri dışında Haziran ile Eylül arasında hiç yağış olmaz. Yakındoğu'da sıcaklık güneye doğru artar, yüksekliğe göre düşer. Yaz ve kış sıcaklıkları arasında önemli farklar vardır. Kıyı boylarında fark 15°C kadardır, ama dağlarda 25°C'yi aşar. İran ve Türkiye'nin yüksek alanlarından çoğu kışın kar altında kalır.

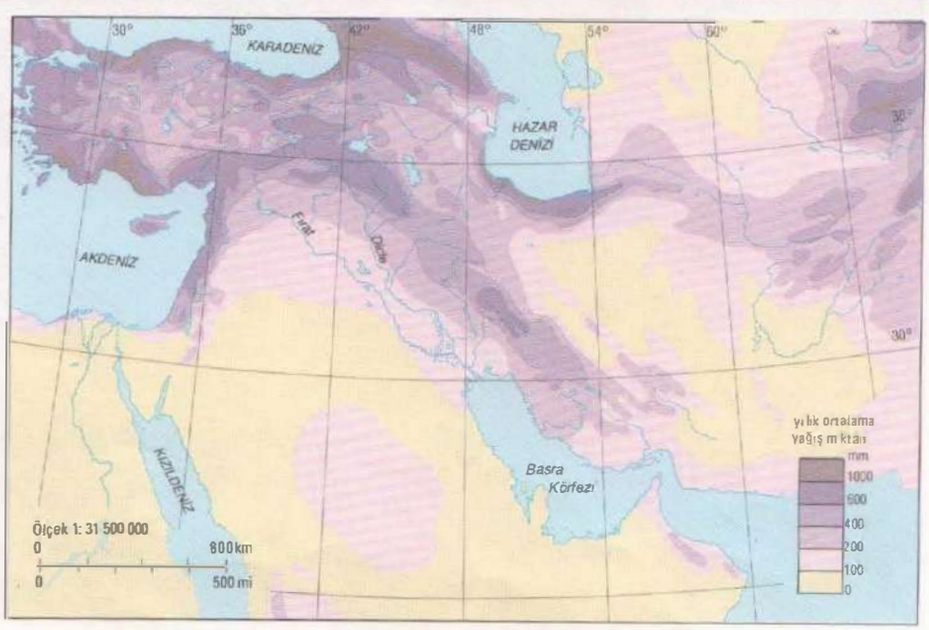

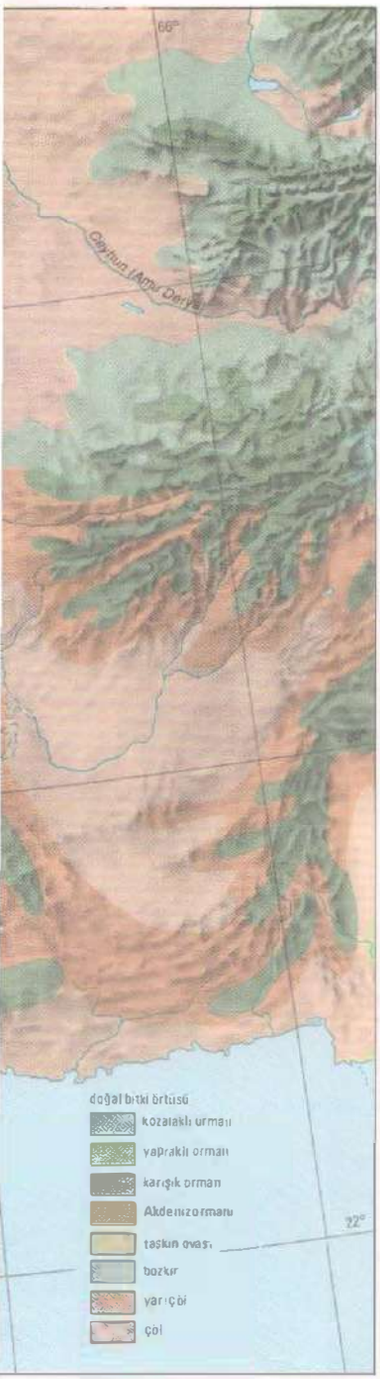

meye başladı. Yakındoğu'yu çevreleyen denizlerin çoğu birden derinleştiği için, bu durum kıyı çizgilerinde çok büyük değişmelere yol açmadı. Ama Basra Körfezi daha sığ olduğundan, Toros ve Zagros dağlarından gelen yağmur sularıyla beslenen ırmaklar denize eskisinden çok daha çabuk ulaşmaya başladılar. Güney Mezopotamya'nın düz alüvyal ovaları ve Mısır Deltası, denizler aşağı yukarı çağdaş düzeylerine eriştikten sonra oluştu. Deniz düzeyi, bazen bir yüzyılda 1 metreyi aşan bir hızla yükselerek yaklaşık MÖ 4000'de şimdiki düzeyine ulaştı. O zamandan beri bu düzeyde yalnızca 1 ya da 2 metrelik değişmeler olmuştur. Hızlı yükselmenin bir etkisi, Körfez bölgesi ve güney Mezopotamya'daki antik yerleşim kanıtlarının kalın tortu katmanları altında gömülü kalmasıdır. Bu nedenle erken dönemler için görüntünün daha az değiştiği ve yerleşmelere ulaşımın daha kolay olduğu alanlara bakmak gerekmektedir.

İklim ve çevre

Antik Çağ'ın iklimine ilişkin kanıtlar çok sayıda ve değişik kaynaklardan elde edilir. Örneğin, denizdeki iki oksijen izotopunun (0^{16} ve 0^{18}) görece oranları, kutup buzullarında hapsedilen su miktarının, dolayısıyla da global sıcaklıkların bir göstergesidir. Aynı biçimde, kalın tortul birikintileri bir ırmağın debisindeki artışa işaret eder. Bu da yağış miktarındaki artışlar kaynaklanabilir. En yararlı tekniklerden biri, eski göllerin tortullarında korunmuş olan çiçekli bitkilerin polen denen çiçek tozu tanelerini saptamaktır. Buradan değişen bitki örtüsü hakkında bir fikir çıkarmak olanaklıdır. Bölgeden bölgeye değişir gibi görünen bu sonuçların nasıl yorumlanacağı konusunda kesin bir görüş birliği olmasa da, ortaya kaba bir resim çıkmaktadır.

Buz tabakaları geri çekilip, denizler yükselirken, hava sıcaklığında hızlı bri yükselme oldu. MÖ 12.000 ile 8000 arasında yaklaşık 10° santigrat olan bu artış sonucu sıcaklıklar şimdiki düzeylerin 1° ya da 2° santigrat üstünde en yüksek noktaya ulaştılar. Buzul Çağı'nda soğuk ve kuru bir iklimi olan kuzeydeki dağlık kuşak genelde bozkır türü bir bitki örtüsüyle kaplıydı. Sonraları, iklim daha sıcak ve nemli hale geldikçe, sık ormanlar yetişti. Böylece yaklaşık 6.000 yıl önce Zagros ve Toros dağlarının yamaçları, bugün olduğu gibi, meşe ve diğer ağaçlarla kaplanmıştı. Daha güneyde de, Buzul Çağı'nın kuru ve soğuk koşullarının yerini sıcak ve nemli bir iklimin alması, daha çok ağaç yetişmesine olanak sağladı. Ama, MÖ 11.000 yılına gelindiğinde yağışlar azalınca büyük alanlar yeniden bozkır ya da çöl durumuna dönüştü.

Son 10.000 yıldır Yakındoğu'nun iklim ve bitki örtüsü genel olarak bugünkü koşullardan fazla farklı olmamıştır. Bölgede dört değişik kuşak bulunur. Yaprakdöken ve kozalaklı ağaçların yetiştiği, bunlara çeşitli bileşimlerde meşe, çam, sedir ve ardıç ağaçlarının eklendiği dağlık bölgelerde, kışlar soğuk ve ıslak, yazlar kurudur. Akdeniz sahili boyunca ve Toros ve Zagros dağlarının eteklerinde uzanan dağ eteği kuşağında, kışlar ılımlı ve nemli, yazlarsa sıcak ve kuru geçer. Bitki örtüsü, meşe, çam ve yabanıl fıstık ağaçlarından oluşan seyrek Akdeniz ormanıyla, aralarında ilk kültüre alınan tahıllardan arpa ve buğdayın yabanıl türleri de bulunan otlardan oluşmaktaydı. Dağ eteklerinin doğu ve güney kenarları boyunca ve İran ve Türkiye yalalarında kendini gösteren bozkır kuşağında, ılımlı kuru kışlar ve sıcak kuru yazlar, açık, hemen hemen ağaçsız otlaklara olanak sağlıyordu. Son olarak, Arabistan ve İran'ın iç bölgelerindeki çöl kuşağında kışlar ılımlı ve kuru, yazlar sıcak ve kurudur. Burada hemen hiçbir şey yetişmez. İklimdeki küçük değişiklikler sonucu bu bölgeler arasındaki sınırlar kaymıştır, ama büyük olasılıkla su yataklarındaki değişmeler, göl ve kaynakların kuruması ve kum tepelerinin hareketinin neden olduğu yerel değişmelere karşın, genel örüntü aynı kalmıştır. Bunun ötesinde, son 10.000 yıldır insanların aşırı otlatma, ormansızlaştırma ve doğal su yataklarını değiştirme gibi müdahaleleri de çevrede gitgide daha çok değişikliğe yol açmıştır.

Sürekli su kaynakları, bulundukları yerlerde özellikle uygun doğal alanlar yaratırlar. Büyük alanlar olmasa da, bunlar ilk insanlar için çok önemliydi. Böylesi alanlar arasında, (gerek hayvan, gerekse bitki açısından) zengin deniz ve su yaşamına sahip olan deniz ve göl kıyıları, ırmak vadileri ve ılgın çalıları ve diğer ağaçların serpilip geliştiği, kaynaklarla sulanan vahalar ve bataklıklar bulunuyordu. Basra Körfezi'nin ucuna yakın böylesi bataklıklarda belki de hurma ağaçlarının yabanıl ataları yetişiyordu.

Yakındoğu kara hayvanları açısından da zengindi. Bozkırlarda ceylan, alageyik, yaban eşeği ve yaban sığır sürüleri dolaşırdı. Kızıl geyik, karaca, yaban koyunu ve yaban keçisi daha çok dağlarda görülür, yaban domuzu ise nemli koşullardan hoşlanırdı. Çakal, kurt, ayı, vaşak, sırtlan, pars, leopar, kaplan ve aslanlar da bu hayvanları avlayarak beslenirlerdi. Daha küçük memeliler arasında, tilki, yaban tavşanı, yaban kedisi, kirpi ve çeşitli kemirgen türleri vardı. Yoklukları insana şaşırtıcı gelen iki hayvan deve ve attı; bunlar, Buzul Çağı'nda kaybolduktan sonra MÖ üçüncü binyıla kadar bir daha görülmediler. Çok sayıda bulunan hem suda, hem de karada yaşayabilen hayvanlarla sürüngenler arasında kaplumbağa, yılan, kertenkele ve kurbağalar vardı. Irmak, göl ve denizlerde de çok çeşitli balık ve kabuklu hayvanlar bulunuyordu. Bölgenin kuş yaşamı zengindi; Akdeniz kıyısı ve Basra Körfezi'nin başı, Rusya ile Afrika arasındaki ana göç yolları üstüne düştüğünden, bunların arasında sayısız göçmen türü de bulunurdu. Büyük kuşlardan devekuşu, toy kuşu, keklik, ördek ve kaz yararlı besin kaynakları oluştururlardı.

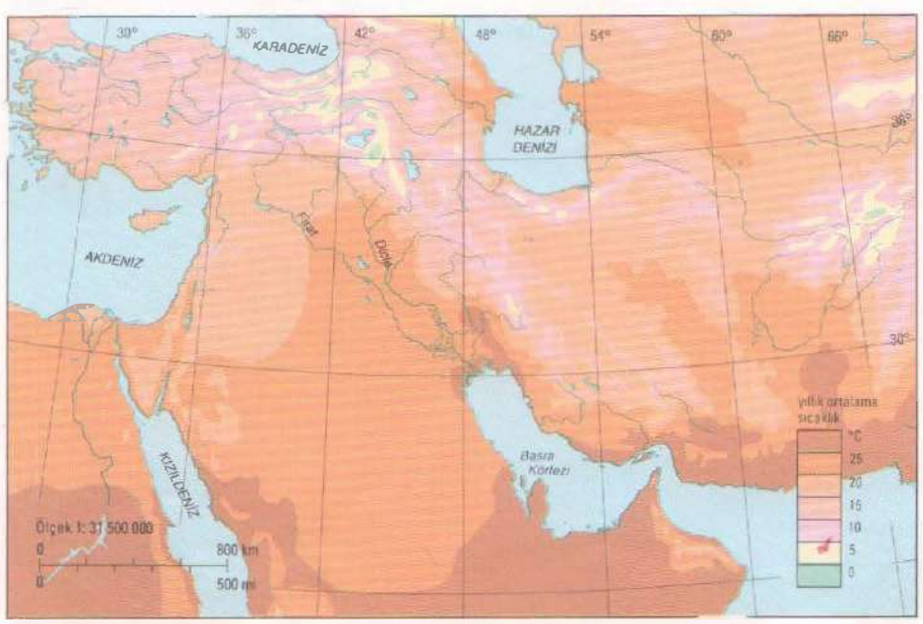

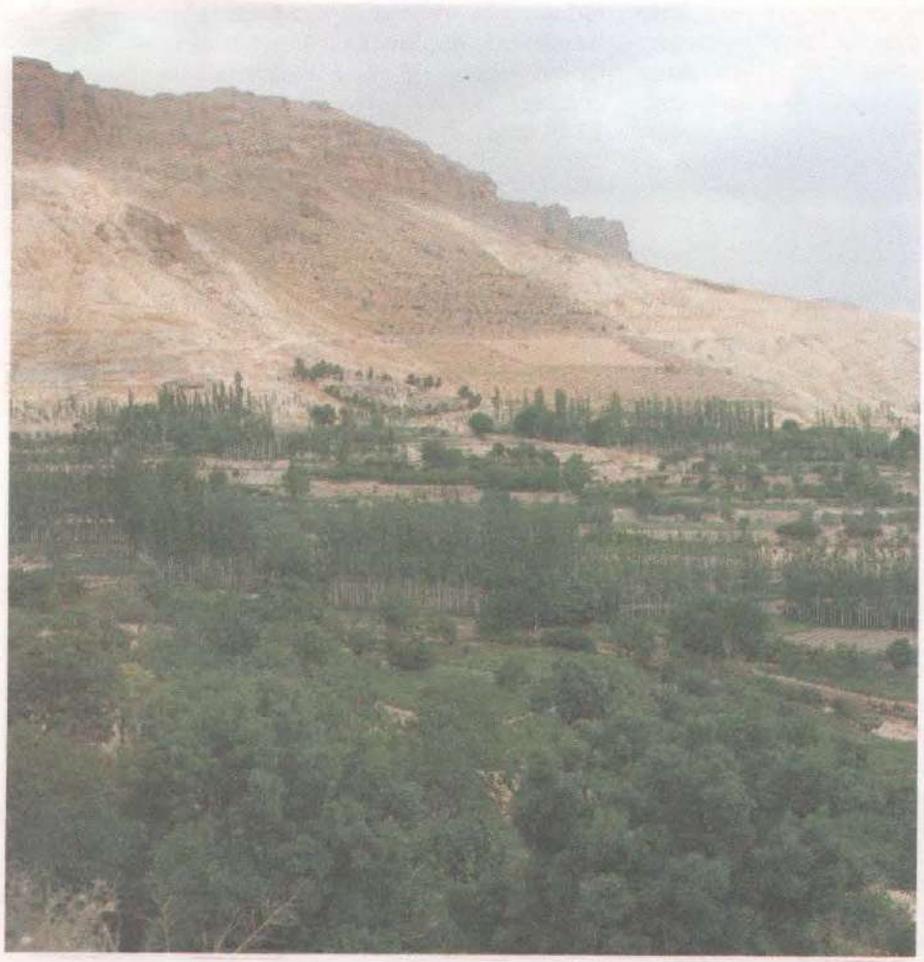

Solda Batı Suriye'de bir vaha. Suyun varlığı, Yakındoğu'nun kıraç alanlarını, üstünde meyve bahçeleri ve bağların geliştiği verimli topraklara çevirir. Su, ırmak ya da kaynaklardan gelir. Su kaynağı kuruduğu zaman, bölge yeniden çöle dönecektir.

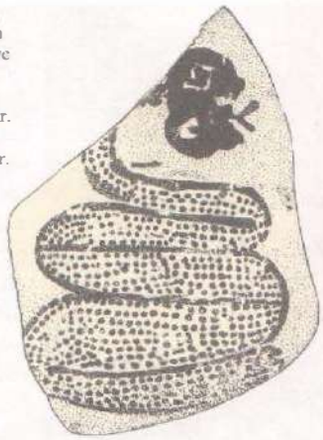

Yakındoğu'da ilk yerleşmeler Son Buzul Çağı'nın bitmesinden sonra, insanlar doğada kendiliğinden yetişen yabanıl buğday, arpa ve diğer bitki türlerinden yararlanmak ve avlanmak amacıyla yerleşme merkezleri oluşturdular. Bu alanların çoğu, yağış alan güney kesimlerle sınırlı olan ve bugün arpa ve buğdayın yabanıl olarak yetiştiği bölge içindedir. Filistin'de çok sayıda yerleşme alanı bulunması, bir yandan bu bölgede arkeolojik çalışmaların yoğunluğunu, öte yandan da bölgenin Epipaleolitik dönemdeki (yaklaşık MÖ 18.000-9300) önemini yansıtmaktadır. Bunu izleyen Proto-Neolitik döneme (yaklaşık MÖ 9300-8500) gelindiğinde buğday ve arpa büyük olasılıkla kültüre alınmıştı

Üstte ve üstte sağda Tarihöncesi çanak çömleği çoğu kez hayvan ve kuş resimleriyle bezenirdi. Genelde evcil hayvanlardan çok yaban hayvanları, kısmen de süsleyici etkileri gözönüne alınarak seçilmiştir. Yaban koyunu ve yaban keçisi en sevilen hayvanlardı. Betimlemeler çoğunlukla türün saptanmasına olanak vermeyecek kadar stiliz dir. MÖ 6. binyıla tarihlenen yılan *(üstte)*, profilden gövdesi ve yukardan gösterilen başıyla, ilkel betimleme yönteminin tipik bir örneğidir. Kayan leopar *(üstte sağda)* Batı İran'da Luristan'da bulunmuştur ve MÖ 4. binyıla tarihlenir.

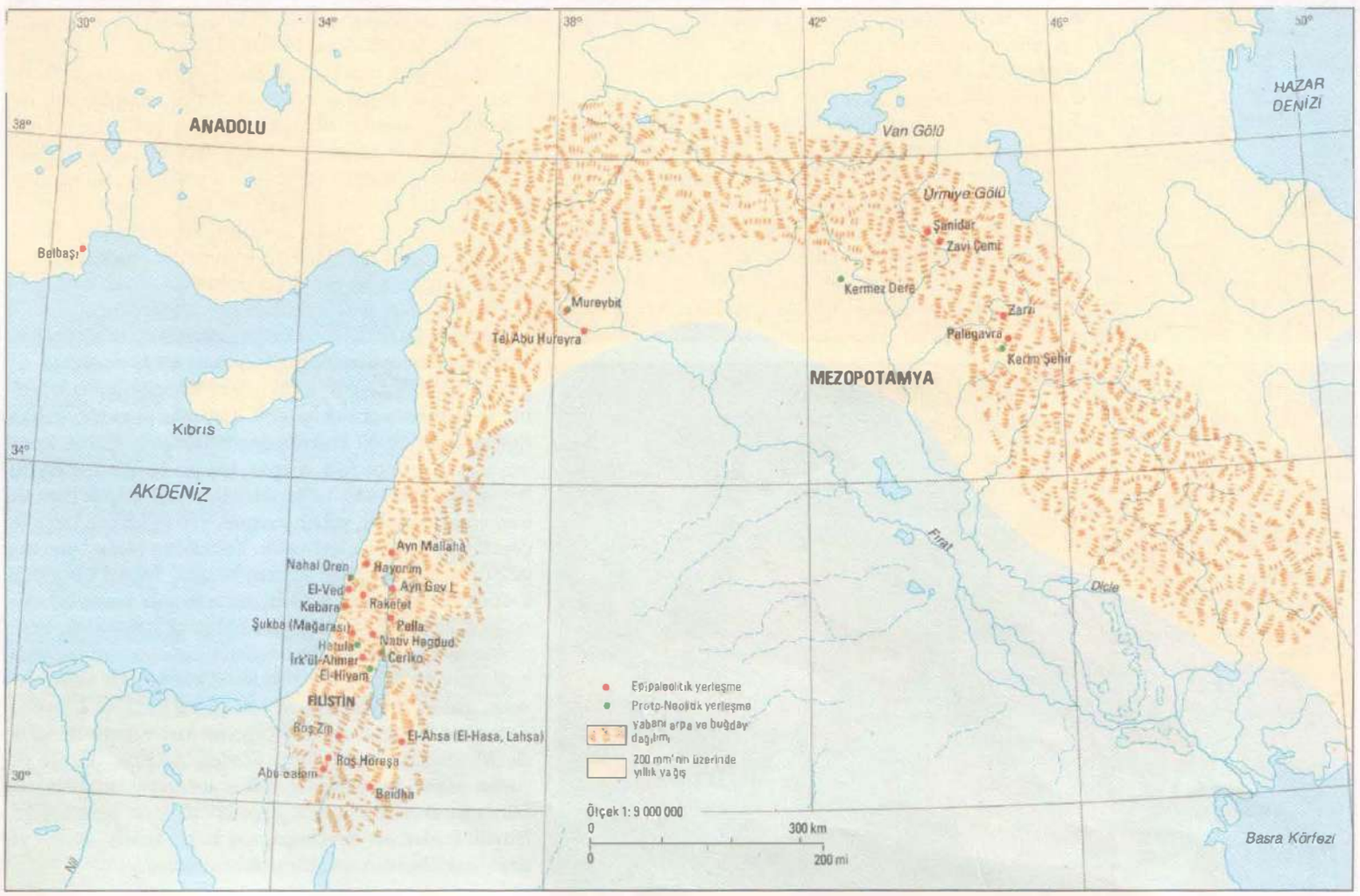

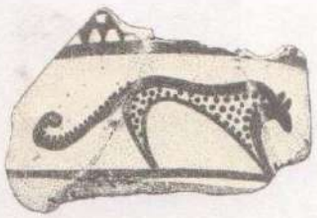

Çiftçilik ve hayvancılığın yaygınlaşması

Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde (yaklaşık MÖ 8500-7000) önemli ilerlemeler sağlandı. Bitki ve hayvanlar evcilleştirildi, yüzlerce insanı barındıran yerleşme merkezleri gelişti, maden işçiliği ve sıvası üretimi biçimini alan büyük ölçekli sanayi başladı. Yerleşme merkezleri gene yağmurla beslenen ekim bölgesi içindeydi, ama artık ormanlık dağlara ve Türkiye ve İran yaylalarına da uzanıyordu. Çoğu yerleşme merkezi tahıl üretimine bağımlıydı, ama yaşamlarını gene avcılık ve toplayıcılıkla sürdürenler de vardı. Bu dönemde Filistin'in ağırlığı daha önce görüldüğünden daha az belirgindir.

Tarımın kökenleri

Avcılık, toplayıcılık ve leş yiyerek yaşadıkları milyonlarca yıl boyunca insanlar büyük teknolojik ilerleme sağlamışlardı. Anatomik olarak çağdaş insanların (*Homo sapiens-sapiens*) ortaya çıkmasıyla gelişmenin hızı arttı. Daha MÖ 20.000 yılına gelinmeden bütün kıtalarda insan toplulukları oluşmuştu. İnsanın gitgide artan çevresini denetleyebilme yeteneği, çakmaktaşı işleme tekniklerinin gelişip incelmesinde, yerleşmelerin kalıcılaşmasında ve törensel ölü gömme ayinlerinde, ayrıca MÖ 30.000'den kalan mağara resimleri gibi daha karmaşık toplumsal davranışlarda kendini gösteriyordu. Bu tür beceriler, tarımın bir yaşam biçimi olarak benimsenmesi için gerekli önkoşullardı.

Avcı-toplayıcı olarak insanlar bitki ve hayvanlardan yararlanmış, ama onlara bakmak için pek çaba harcamamışlardı. Açıktır ki, temel yiyecek kaynağının azalıp gitmesine göz yuman bir yırtıcı yaratığın kendisi de yokolma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Gerçekte insanlar daha ilk baştan beri, genç hayvanlara ve küçük balıklara dokunmayarak ve seçili türleri koruyarak bir tür sınırlı "besleme" çabasında olmuşlardır. Ancak gerçek evcilleştirme, bitki ve hayvanların da yaşamak için insanlara bağımlı olması demektir. Tarımın ilk aşamalarında insanlar bitki ve hayvanların yabanıl türlerini yetiştirip besliyorlardı. Ama bunu izleyen kuşaklar boyunca, bitkilerin ayırımlı biçilip ekilmesi ve hayvanların ayırımlı çiftleştirilmesiyle, değişmeler meydana geldi ve yeni tür ve tipler ortaya çıktı. Arkeolojik kazı yerlerinde bulunan bitki kalıntıları ve hayvan kemiklerinde farkedilen bu değişikliklerden kimileri, evcilleştirilmiş tür ve tiplerin yabanlarından ayırdedilmesinde yararlı olmaktadır. Ama, hayvan ve bitki kalıntılarının tanımlanıp yorumlanması bir uzmanlık işi olmaya devam etmekte, uzmanlar da bulgular hakkında her zaman görüş birliğine varamamaktadır.

Arkeolojik kazılarda yalnızca son 40 yıldır düzenli olarak tohum ve kemik toplanmaktadır. Bundan önce arkeologlar, örneğin taş alet yapım yönteminde meydana gelen değişmeleri saptayarak dönemleri birbirinden ayırdedebiliyorlardı. Paleolitik Çağ'da (Eski Taş Devri) aletler yontma ve yongalama yöntemiyle yapılıyor, oysa Neolitik Dönem'de (Yeni Taş Devri) bileme ve cilalama yöntemleri de kullanılıyordu. Diğer değişikliklerin de aşağı yukarı aynı zamanlarda meydana geldiği belirlenmişti. Bunlar arasında, üstünde ev bulunan yerleşme alanları, çanak çömlek kullanımı ve ölülerin mezarlıklara gömülmesi bulunuyordu. (Hindistan, Çin, Afrika ve Amerika'da da benzer bir gelişme çizgisinin izlenmesine karşın, bu en erken Yakındoğu'da gerçekleşmiştir.)

Çiftçiliğin neden bu dönemde geliştiği ilginç bir tartışma konusudur. Erken Buzul Çağları'yla dönüşümlü olarak ortaya çıkan soğuk ve sıcak dönemler gerçekte tarımın daha önce ortaya çıkmasına elveriyordu. Ne var ki, iklim ve coğrafyanın sağladığı olanaklardan yararlanabilecek gelişkinlikte toplumsal ve teknik bir altyapıya sahip insan grupları Son Buzul Çağı'ndan sonra görülmektedir. Özellikle de, bundan 100 ile 20 bin yıl kadar önce konuşma becerisinin gelişmesi, bilgi iletişimi ve bu bilgilerin kuşaktan kuşağa geçirilmesi için belirleyici önem taşımış olmalıdır.

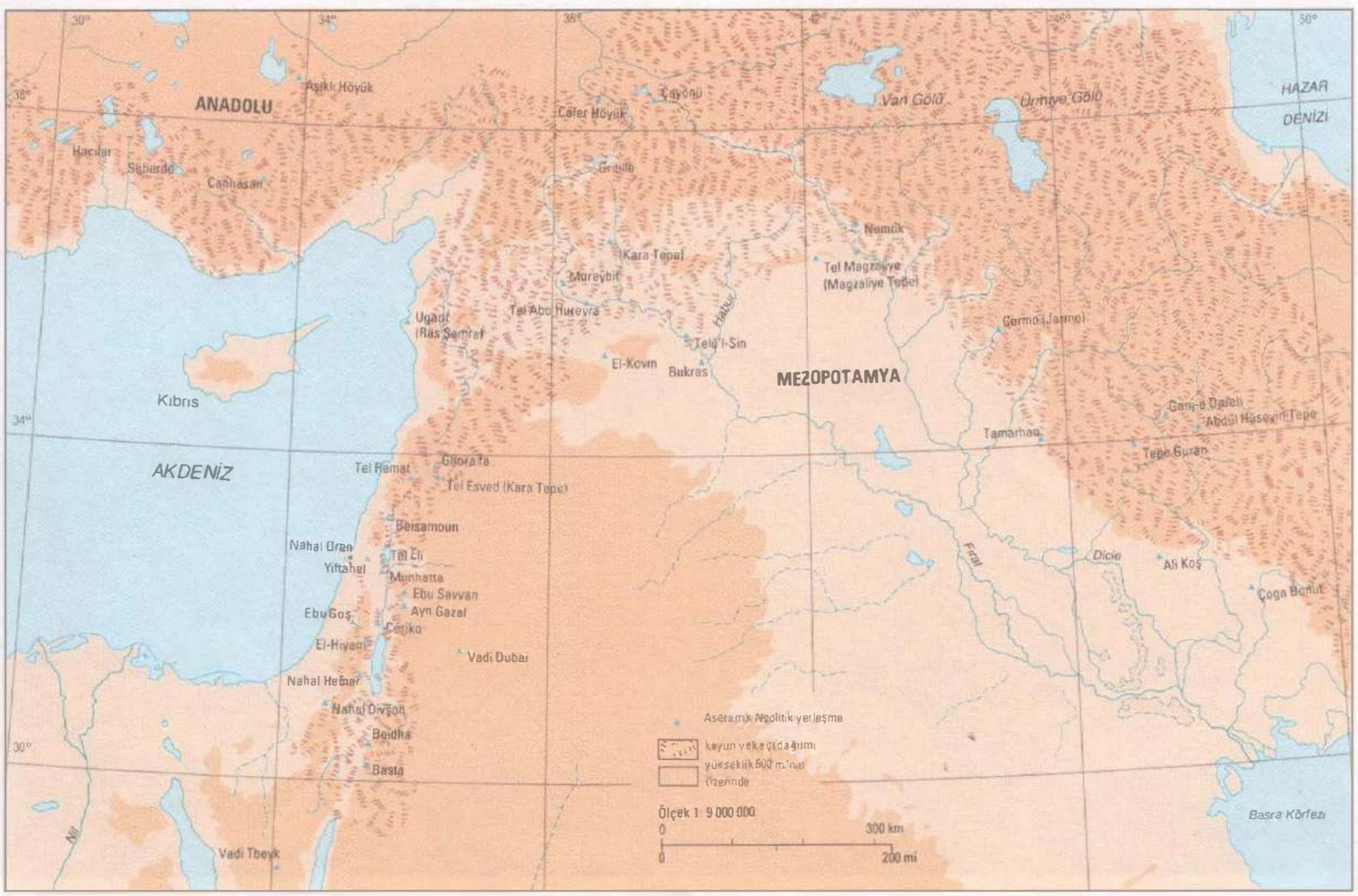

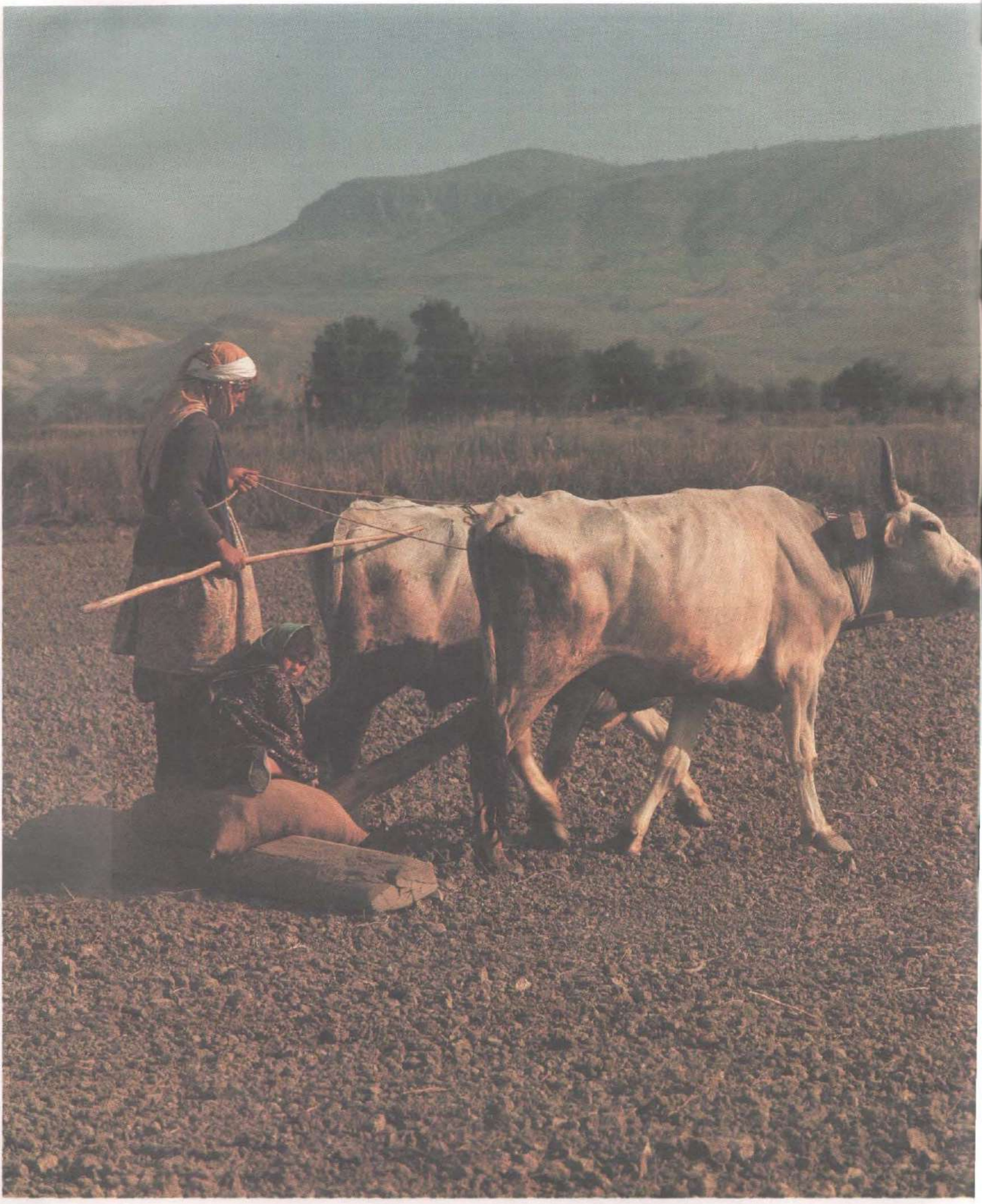

Ama taş devri insanlarını bitki ve hayvan yetiştirmeye ilk çeken nedenler, büyük olasılıkla bu yaşam biçiminin sürdürülmesine yol açan nedenlerden farklıydı. Son araştırmalara göre, çiftçiler yaşamalarına yetecek yiyecek sağlamak için avcı-toplayıcılardan daha çok çalışırlar; tarım daha kolay ve daha bol yiyecek sağlamaz. Buna karşılık, daha büyük toplumsal gruplara olanak sağlayan yerleşik yaşam, anneler kabileyle birlikte göçmek durumunda olmadıkları için çocuk ölümlerinin azalması ve tarım aracılığıyla besin kaynaklarının daha iyi denetlenebilmesi gibi yararlar getiriyordu. Tarımsal yaşam biçiminin sonunda en uzak ve en az elverişli alanlar dışında bütün dünyada benimsenmesine yol açan, kimi öngörülmemiş olanaklar da sağlaması oldu. Örneğin, önceleri büyük olasılıkla et, deri ve kemik için beslenen koyun, ayırımlı üretme yoluyla yararlı bir süt ve yün kaynağı oldu.

Yakındoğu'da ilk yerleşmeler

Yakındoğu'da avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişin en açık görüldüğü yer Levant [Akdeniz'in doğu sahili] ve Filistin'dir. Son 40 yılda arkeologların yoğun alan çalışması sırasında İsrail'de kazdıkları prehistorik alan sayısı diğer Yakındoğu ülkelerine göre çok daha fazladır. Araştırmalardaki bu dengesizlik dikkate alındığında bile, tarımın gelişmesinde bu bölgenin belirleyici önem taşıdığı görülmektedir.

Yakındoğu'daki ilk yerleşme sahaları, mağaralar ve geçici açık hava kampları ya da atölyelerdi. Filistin'de (yaklaşık MÖ 18.000'den 11.000'e kadar süren) Kebara Dönemi'ne ait kanıtların gösterdiği gibi, Son Buzul Çağı'nın ardından daha kalıcı yerleşim yerleri yaygınlaştı. Teberiye Gölü'nün (Celile Denizi) doğu kıyısında, MÖ 15.000'e tarihlenen Ayn Gev 1 kazı yerinde, muhtemelen konut olarak kullanılan yuvarlak bir kulübenin temellerinde tahıl öğütme taşları ve taş bir havanla birlikte, tahıl ya da saz biçilen bıçaklara özgün bir parıltıya sahip oraklar da bulunuyordu. Kebara insanları ayrıca vahşi hayvan avlıyor ve çoğu kez de belirli bir türün peşinden gidiyorlardı. Örneğin, Karmel Dağı'nda Nahal Oren'de bulunan kemiklerin yaklaşık dörtte üçü ceylan, Petra yakınlarındaki Vadi Medamaq'dakilerin yüzde 80'den çoğu yaban keçisi kemiğiydi.

Ancak öğütme taşlarının varlığı, bitki ve tahılların bu insanların beslenmesinde vazgeçilmez bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Tahıl taneleri çok besleyicidir, ama sindirilmesi olanaksız bir kabukla korunurlar. Bunları yenebilecek duruma getirmek için önce kavrularak kabukları çıkarılıyor, sonra taneler düşük ısıda suyla kaynatılarak bir tür lapa yapılıyor, ya da taneler öğütülerek un yapılıyor, sonra un suyla karıştırılarak yüksek ısılarda pişiriliyordu. Birkaç çakmaktaşı bıçağı tahta ya da kemik bir sapa takarak yapılmış oraklar, yabanıl tahıl biçiminde kullanılmış olabilir, ama sapları kesmek tohumların dağılması tehlikesini taşıdığından olgun taneleri elle toplamak herhalde daha verimli olacaktı. Benzer çakmaktaşı işçiliğine Türkiye ve Zagros Dağları'ndaki çağdaş kültürlerde de rastlanmıştır, ama bitkisel yiyeceklerin hazırlanmasına ilişkin karşılaştırmalar yapmaya elverişli kanıtlar bulunamamıştır.

Natuf Dönemi

Yaklaşık MÖ 11.000 ile 9300 yılları arasında yaşayan Natufkültürü (Natufien kültürü) Kebara'ya göre daha yaygındı. Tüm Filistin ve Levant boyunca yayılan bu kültürle bağlantılı merkezler Suriye'de Fırat'ta ve daha doğuda da bulunmuştur. Natuf Dönemi'nde tahılların insan beslenmesinin temel öğelerden biri olarak benimsendiğini gösteren çok daha açık arkeolojik kanıtlar vardır. Natuf kazı yerlerinde, yanık yabani iki sıralı arpa ve yabanıl kızıl buğday tohumları, meşe palamudu, mercimek, nohut ve bezelye gibi diğer yabanıl yemeklik bitkilerle birlikte, öğütme taşları, ocaklar ve yiyecek depolama kuyuları da bulunmuştur.

Tohuma sıkıca bağlanmış ve yalnızca kavrularak ya da dövülerek çıkarılabilen sert kabuğun yanısıra, yabanıl tahılların rakisleri (merkez eksen) de çok hassastır ve çabuk kırılabilir. Bu nedenle tohum kolayca dağılır, biçme de güç olur. İnsanlar bir kez tohum ekip biçmeyi öğrendikten sonra, daha sert rakisli türleri tercih ettiler. Kültüre alınmış tahıl türlerini yabanlarından ayırdetmekte kullanılan kıstaslardan biri budur.

Yakındoğu'da iki tür yaban buğdayı bulunurdu: Kızıl buğday ve belki de kızıl buğdayın diğer bir yabanıl ot türüyle doğal melezi olarak ortaya çıkan emmer buğdayı. Ayırımlı biçme ve ekmeyle, gerek kızıl buğday gerekse emmer buğdayından kültüre alınmış türler elde edildi. Çağdaş on sıra kromozomlu buğdaylar, muhtemelen kültüre alınmış emmer buğdayı diğer bir yaban otuyla melezleştirilerek elde edilmişlerdir. Türleri ayırdetmek için, kabuk ya

Solda Vahşi yaban sığırının başlangıçta dinsel nedenlerle ya da et, deri, kemik ve boynuzu için evcilleştirildiği öne sürülmüştür. Ama Neolitik dönemin başlarında sığır büyük olasılıkla sütü için ve çekim hayvanı olarak besleniyordu. Öküz (kısırlaştırılmış boğa) bugün de toprağın sürülmesinde, tırmıkta, harmanda ve araba çekmekte yaygın olarak kullanılmaktadır.

Üstte Tahıl ekiminin gerektirdiği yeni teknolojik süreçler arasında biçme ve öğütme vardı. Bu amaçla kullanılan çakmaktaşından orak ağızları ve öğütme taşları kimi arkeolojik merkezlerde ele geçirilmiştir. Harman savurma gibi tahta aletler kullanıları ve yerleşmelerden uzakta yapılan kimi etkinlikler ise arkeolojik kayıtlarda çok az iz bırakmıştır.

Neolitik Köy

Eski dönemlere ilişkin bilgilerimiz, organik maddeler çok ender korunduğundan, çoğunlukla taş ya da kemik alet ve yapı kalıntılarına dayanır. Gene de Yakındoğu köy yaşamında Neolitik dönemle 19. yüzyıl sonu arasında büyük değişiklikler olmadığı görülebilmektedir. Lût Gölü yakınlarında Nahal Hemar mağarasının son derece kuru koşullarında korunabilmiş çok çeşitli malzemeler arasında dokuma ve sepet parçacıkları, tahta alet ve boncuklar vardı. Özellikle dokumalardaki teknik beceri düzeyi şaşırtıcı yüksekliktedir. Dönemin dinsel yaşamına işaret eden kimi buluntulara karşın, bu zengin dans ve efsane mirasına ulaşma olanağımız artık kalmamıştır.

Solda Nahal Hemar'da bulunan bu boyalı taş maske belki bir dinsel törende kullanılmıştır. Kimi araştırmacılar Nahal Hemar'daki buluntuların bir tapınağa ya da diğer bir dinsel kuruma ait olduğu kanısındadır.

Altta İlk evler, burada Kuzey Irak'ta Kermez Dere'deki Proto-Neolitik dönem evinde görüldüğü gibi, toprağa gömülü yuvarlak kulübelerdi. Yalnızca barınak olmanın ötesinde, topluluğun mihsal yaşamında da önemli bir işlevleri vardı. Terkedilmiş yapıdaki taş ve kireç paye ve tabandaki insan kafataslarının yerleştirilme biçimi, evde yapılan ayin türleri hakkında fikir vermektedir.

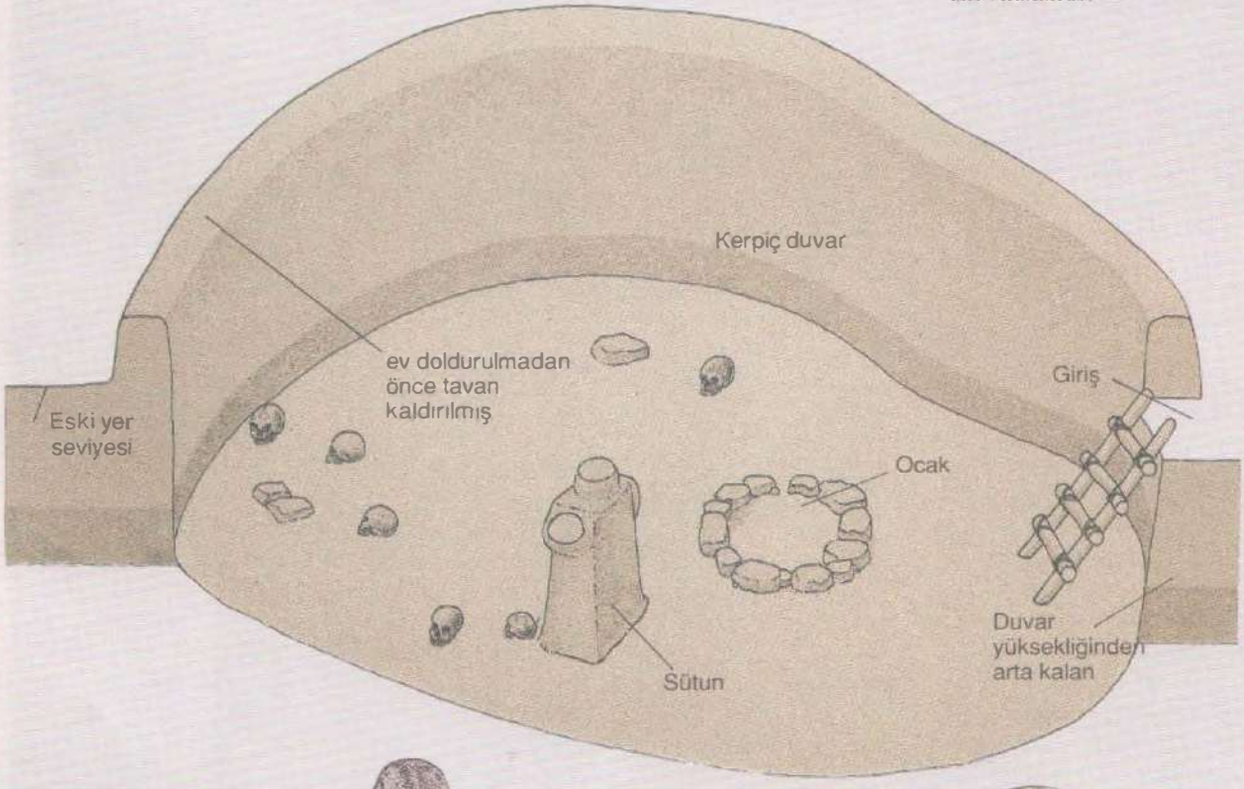

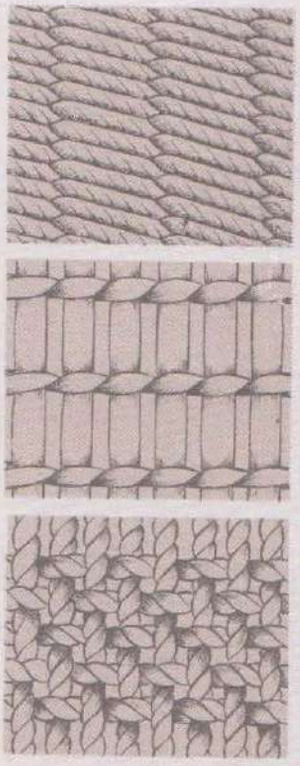

Dokuma yapımına ilişkin en erken kanıtlar, Keramiksiz Neolitik dönemden kaynaklanmaktadır. Nahal Hemar mağarasında ketenden örtülmüş iplik çiftleri çözgülerin etrafında bükülerek kumaş yapılırdı. Bükülü ipliklerin ayrıldığı arkılara aralıklı sarma *(üstte ortada)*, diğerlerine bitişik sarma *(en üstte)* adı verilir. Carmo'dan kil üstüne baskılar bu dönemde normal dokumanın da *(üstte)* bilindiğini göstermektedir.

Sağda Eriha'dan taş havan ve havaneli. Alet, yiyecek hazırlanmasından boya öğütülmesine kadar çok çeşitli işlerde kullanılırdı. Benzer taş kaplar Natuf döneminden İslam çağlarına kadar kullanılmıştır.

Sağda Nahal Hemar'dan kemik kanca ya da toka ve tahta aletler. Taş ve tahta aletler arasında, iğne, dikiş iğnesi, bız, ok başı, mızrak ya da zıpkın uçları, vb., bulunuyordu.

Altta Nahal Hemar'dan bu orak, tahta bir sapa çakmaktaşı bıçaklar takılarak yapılmış, yapıştırmak için ziftten yararlanılmıştı. Kamış kesmek için kullanılmış olması mümkündür.

da kavuzun tohuma yapışık olup olmadığına (kabuklu ya da kavuzlu buğdaylar) ya da bunların kolayca çıkarılıp çıkarılmadığına (çıplak ya da kolay dövülür buğdaylar) da bakılabilir. Arpanın da kabuklu ve çıplak türlerinin yanısıra, her başağında iki ya da altı dizi tohum olan türleri vardı. Çıplak ya da kolay dövülür türlerin genellikle kabuklu türlere tercih edilmesi şaşırtıcı değildir.

Çoğu zaman buğday ya da arpa tanelerinin biçiminden bunların yabanıl ya da kültüre alınmış türlere ait olduğunu anlamak olanaklıdır, ama diğer yemeklik bitkilerde bu farklı görmek daha zordur. Mercimek, burçak ve bezelye gibi baklagillerde, incir, elma ve armut gibi meyvalarda, meşe palamudu, badem ve şamfıstığı gibi sert kabuklu yemişlerde kültüre alınmış türler zaman içinde büyümüşler, ama yabanıl türlerle hemen hemen aynı kalmışlardır. Çoğu bitkisel besinin izine arkeolojik kayıtlarda yalnızca ara sıra rastlanır. Lahana, marul, ıspanak, soğan ve sarmısak gibi yapraklı bitkilerle kavun, karpuz, hıyar ve mantar gibi etli bitkiler arkeolojik kazılarda çok ender bulunduklarından bunların tarımsal tarihi hakkında ancak tahmin yürütülebilir. Bu nedenle arkeologlar dikkatlerini tahıllar üstünde yoğunlaştırmışlardır. Şimdiki kanıtlara göre, tahıl ilk kültüre alınan bitkiler arasındaydı, ama büyük olasılıkla aşağı yukarı aynı dönemde baklagiller de ekilip biçilmekteydi.

Çoğu tahıl türüyle diğer bitkisel yiyecekler arasındaki diğer bir fark, bunların kuru tutulma ve böcek ya da kemirgenlerden korunma koşuluyla, uzun süre saklanabilmeleridir. Filizlenmeyi önlemek için tohumları ısıtmak ya da kavurmak da olanaklıdır. Tahılın bu özellikleri onun toplanmasına yatırılan enerjinden ertelenmiş bir kazanç sağlanmasına olanak verdiğinden, belirli standart bir değeri ve bir değişim ortamı olan tahıl, para işlevi görebilir. Bu nedenle, tahılın önce depolanmaya, daha sonra da ekilmeye başlanması, servet birikimi olanağını sağladı ve toplumsal konumun servete dayandığı bir toplumun gelişmesini teşvik etti.

Natuf insanları yabanıl tahıl ve diğer bitkiler toparlardı, ama bunları yırtıcı hayvanlardan koruyarak "beslemiş", hatta kimi yaban türlerini ekmiş olmaları da mümkündür. Natuf iskeletlerindeki aşınmış dişlerin, öğütme taşlarının bitkisel yiyecekler hazırlanmasında yaygın kullanımı sonucu yemeklerinde kalan kum taneciklerinden kaynaklandığı öne sürülmüştür. Kemiklerindeki stronsiyum-kalsiyum oranın, etobur hayvanlardan çok otobur hayvan hayvan kemiklerindekine yakındır, bu da yiyeceklerinin çoğunlukla bitkisel olduğunu düşündürtmektedir.

Birçok Natuf merkezinde insanlar belli yabanıl hayvan türleri de avlarlardı. el-Vad ve Nahal Oren'de bulunan hayvan kemiklerinin yüzde 80'i, Fırat kıyısındaki Ebu Hureyra'da (muhtemelen ceylanların doğal göç yollarının sonu) bulunanların ise yüzde 65'i ceylan kemiğiydi. Güney Ürün'de Petra yakınlarındaki Beidha'da başlıca av hayvanı keçiydi. Ürdün Vadisi'nde Ayn Mallaha'da bulunan kemikler arasında ceylanla (yüzde 44) birlikte, karaca, alageyik, yaban domuzu ve bir miktar da yaban sığırı, keçi, tilki, sırtlan ve yaban tavşanı vardı. Ayn Mallaha'da, kuş, balık, salyangoz, midye, yılan, kaplumbağa ve kemirgenler de bulunmuştur, ama bunların tümünden yiyecek olarak yararlanılmış olması pek olası değildir.

Bitkilerde olduğu gibi, evcilleştirme süreci hayvanları da etkiledi. Bu nedenle, kuşaklar arasında görülen kemik farklılıkları arkeo-zoologların yabanıl türleri evcillerden ayırdetmelerine olanak vermektedir. Diğer evcilleştirme belirtileri arasında hayvanların kendi doğal alanları dışında bulunması, büyüklük farkları, sürü bileşimlerindeki değişiklikler ve farklı türlerin oranlarındaki değişmeler de bulunmaktadır. Ama kimi farklılıkların, yalnızca evcilleştirmeden değil, iklim değişikliklerinden meydana gelmiş olmaları da mümkündür. Son Buzul Çağı'ndan sonra birçok hayvan, belki de ısınan iklime uyum sağlamak için küçülmüştür, ama göründüğü kadarıyla evcilleştirmede de küçük hayvanlar tercih edilmiştir.

Natuf kazı yerlerinde bulunan hayvan kemiklerinin büyük çoğunluğu yabanıl türlere aitti. Ama Ayn Mallaha ve güneybatıdaki Hayonim terasında arkeologlarca incelenen bir takım kemik, çağdaş kurt kemiklerinden daha küçüktür ve büyük olasılıkla "insanın en iyi dostu" olduğu gibi, şimdi en eskisi de olduğu kanıtlanan evcil köpeğe aittir. Ayn Mallaha'da aynı dönemden (MÖ 10.000 dolayı) 3-5 aylık bir köpek yavrusuyla birlikte gömülmüş yaşlı bir kadın bulunmuştur. İskeletin kurt ya da köpeğe ait olduğunu söylemek olanaksızsa da, hayvanın kadınla yakın bir ilişkisi olduğu açıktır. Daha önceki dönemlerden farklı olarak Natuf merkezlerinde bulunan hayvan kemiklerinde çiğnenme izleri görülmektedir. Bu da köpeğin varlığının bir diğer belirtisidir. Ama köpek kemiklerinin görece az olmasından, bunların yemek için değil avda yardımcı olarak beslendiği sonucu çıkarılabilir. Kuzeydoğu Irak'ta Paleqavra mağarasında da bir köpeğin çene kemiği bulunmuştur.

Altta Yakındoğu'da iki tür yabanıl buğday bulunur: einkorn ile emmer buğdayı. Bunlardan ikincisi, einkorn ile yabanıl keçi otu türlerinin doğal bir melezinden gelişmiş olabilir. Ayrımlı biçim ve ekim yoluyla gerek einkorn gerekse emmer buğdayından kültüre alınmış türler üretildi. Çağdaş altı sıra kromozomlu buğdaylar büyük olasılıkla evcil emmer buğdayının diğer bir yabanıl keçi otuyla melezleştirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Türler, kabuk ya da kuvazın tohuma yapışık olup olmaması (kabuklu ya da kuvazlı buğdaylar) ve kabuğun kolayca çıkarılmasına (çıplak ya da kolay dövülen buğdaylar) göre de ayırdedilebilir. Yalnızca sert, ekmeklik ve klüp buğdayları çıplak olur ya da kolay dövülür. Yabanıl bitkilerin başakları biçme öncesinde ya da sırasında kolayca kırılabilir. Kültüre alınmış türlerde başakların bitkiye yapışık kalması onlara biçmede büyük üstünlük sağlar. Tarımın ilk aşamalarında tohumlarda daha değişiklik yapılmamış olacağından, yabanıl ve kültür türlerini ayırdetmek olanaksızdır.

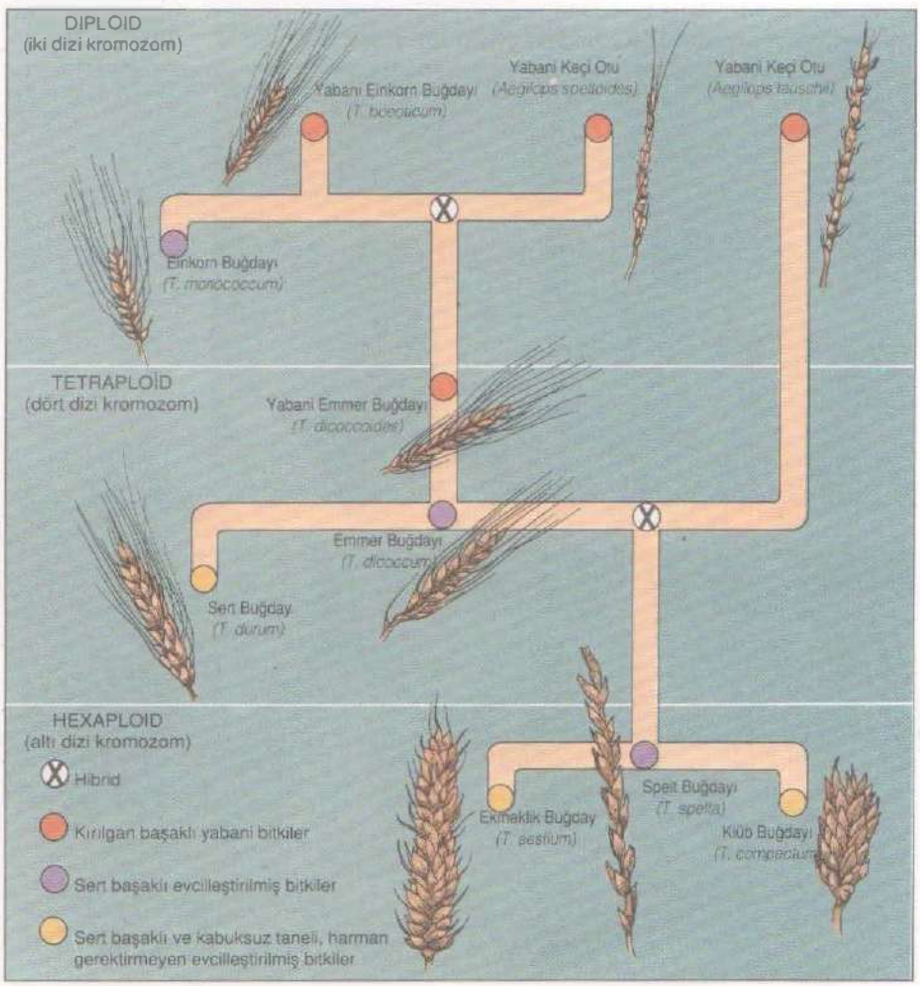

Bunun biraz daha eski, MÖ 11 bin dolayındaki Zarzi kültüründen kaldığı öne sürülmüştür, ama daha geç bir döneme ait olması daha akla yakındır. Natuf dönemi insanlarının sürü besleyip bitki yetiştirmeleri konusunda uzmanlar arasında görüş ayrılığı vardır, bunu doğrulayarak kanıtlar ise yetersizdir.

Natuf yerleşme biçimleri

Yakındoğu'da bugün bile yabanıl tahıl yetişir ve tahılın olgunlaştığı birkaç hafta içinde bir aile bir yıl yetecek kadar hububat toplayabilir. Ama tahıl stoklarının taşınmasındaki güçlükler ve öğütme taşları gibi ağır donanıma gerek duyulması, Natuf döneminde sürekli yerleşimi teşvik etmiş olmalıdır. Yerleşmelerde ya yıl boyunca, ya da yalnızca yılın belirli dönemlerinde oturulurdu. Köy ve kamplar yabanıl tahılların yetiştiği yerlerde bulunur, diğer yerlerde av amacıyla daha geçici kamplar kurulurdu. Yerleşmeler kimi kez açıkta, kimi kez de mağara ve kaya barınaklarının önlerindeki teraslarda konumlanmıştı. Açıklıklardaki yapılar, çatıları tahta direklerle desteklenen basit yuvarlak kulübelerdi. Bunlar çoğu kez yapımı kolaylaştırmak ve daha iyi tecrit sağlamak amacıyla bir metreden fazla yere gömülürlerdi. Kulübelerde genellikle bir ocak olur, tabanlar taş döşenirdi. Ayn Mallaha'da bulunanların çapı 3,5 ile 5 metre arasındaydı. Bunlar sık sık yeniden inşa edilmişler ve içlerinde muhtemelen yıl boyunca oturulmuştu. Dokuz kulübe kalıntısı bulunmuştur, ama o dönemde burada 200 ya da 300 kişilik bir topluluğu barındıran elli ya da daha fazla kulübe olması mümkündür. Bu, ortalama 30 kişiden oluşan çağdaş avcı-toplayıcı gruplarına göre çok büyük bir sayıdır.

Kulübelerin tabanları altında insan iskeletlerine rastlanmıştır, ama yapılardan uzakta gömülenler de vardır. Bunların kimi bireysel mezarlardır, kiminde birkaç iskelet bulunur. Mezar armağanları çok azdır, ama başlık, gerdanlık, bilezik ve halhallarda kullanılan deniz kabuğu ve kemik boncuklar gibi kişisel takılar oldukça yaygındır.

Natuf kültürünün çağdaşları

Zagros dağları ve dağ eteklerindeki kültürler Natuf kadar iyi bilinmektedir. Bu merkezlerden çok azı incelenmiştir. Zagros kazılarında bulunan, Levant'takiler benzer çakmaktaşı aletler çok çeşitli bitki ve hayvandan yararlanan avcı ve toplayıcı topluluklara aittir. Ama, bilenmiş taş alet kullanımı ve açık yerleşmelere geçiş burada muhtemelen batıya göre biraz daha geç gerçekleşmiştir. Kuzeydoğu Irak'ta MÖ 10 bin dolayından kalma bir açık hava merkezi olan Zavi Çemi'den buluntular, burada yaşayanların öğütme taşları kullandığı ve yuvarlak kulübelerde yaşadığı izlenimini vermektedir. Ayrıca Levant'taki Natuf gibi burada da cesetler kişisel takılarla birlikte gömülmektedir. Çok daha eski Neanderthal insanı iskeletleriyle ünlü Şanidar Mağarası'nda ortaya çıkarılan bu döneme ait bir mezarlık, 26 gömüt içeriyordu. Bunlar arasında başının çevresinde 1500 küçük boncuk olan bir çocuğun mezarı vardı. Bir kadın mezarında da, kemik saplı, ağzı çakmaktaşından yapılmış ve ziftle tutturulmuş bir bıçak bulunuyordu. Şanidar Mağarası'nda gömülü yetişkin iskeletlerinin yanında çoğu kez küçük çocuk iskeletleri vardı. Bunu bir tür insan kurbanı olarak yorumlayanlar bulunmaktadır.

Zavi Çemi'deki ilginç bir buluntu, 15 keçi kafatası ve çoğunluğu beyaz kuyruklu deniz kartalı olan 17 kadar iri yırtıcı kuşun kemiklerinden oluşan bir kemik yığınıydı. Kuş kemiklerinin çok büyük çoğunluğunu, kimi halâ birbirine bağlı olan kanat kemikleri oluşturuyordu. Kemiklerin üstünde kanatların kesildiğini gösteren işaretler olması, kuş kanadı ve keçi kafası takılan bir büyü ayinini akla getirmektedir. Buna benzer sahneler Çatal Höyük'teki çok daha geç tarihli duvar resimlerinde de görülür.

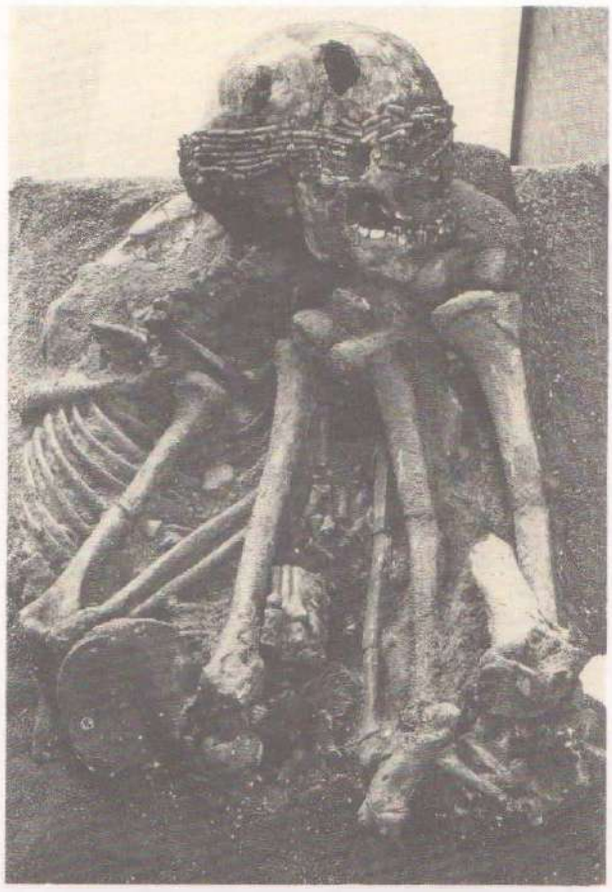

Solda Daha erken çağlardan da kimi mezarlar bulunmakla birlikte, Natuf döneminde ölülerin evlerin dışına ya da mağaralara gömülmesi olağanlaşır. Cesetlerin yanında hiçbir adak ya da armağan niteliğinde eser bulunamaması, bu dönemin insanlarının ölünün öteki dünyadaki gereksinimlerini karşılamak gibi bir düşünceleri olmadığını akla getirmektedir. Ama, burada Karmel Dağı'ndaki el-Ved'de (Mugharet-el-Ved) bir mezarda görüldüğü gibi, bazı iskeletlerin üstünde gerdanlık ve diğer kişisel takılar duruyordu. Ceset büzülmüş bir durumda gömülmüş, başına Akdeniz kabuklarından yapılmış boncuk sıraları içeren bir başlık takılmıştı.

Proto-Neolitik dönem

Levant'ta Natuf'u izleyen dönem, Proto-Neolitik (ya da Çanak Çömlek öncesi Neolitik A) olarak bilinir. Proto-Neolitik alanlara, Natıf ve daha sonraki Çanak Çömleksiz Neolitik (ya da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B) merkezlere göre daha az rastlanır. Bunun olası bir nedeni, toprağın aşırı kullanımı ve azalan yağışların, doğal yiyecek kaynaklarında ve giderek nüfusta azalmaya yol açması, daha sonra da yetiştirilmiş bitkilere ve sürü hayvanlarına bağımlılığı teşvik etmesidir.

Bu döneme ait en etkileyici kalıntılar Ürdün Vadisi'nde Eriha'da (Jericho) bulunmuştur. MÖ 9000 dolayında burada bol sulu bir kaynağın kıyısında bir yerleşme gelişmişti. Halk 5 metre çapında yuvarlak kulübelerde yaşıyordu. Daha önceki Natuf kulübeleri gibi bunlar da kısmen toprağa gömülüydü. Girişteki kısa koridordan basamaklarla aşağı iniliyordu. Duvarlarda kullanılan kerpiçler, güneşte kurutulmuş balçıktan elle yapılmışlar, tepeleri de yuvarlatılmıştı. Yakındoğu'da günümüzde de olağan yapı malzemesi durumundaki kerpiçin kullanılmasının bilinen ilk örneği budur. Kerpiçin birçok avantajı vardır. Malzemesi heryerde bulunabilir, yapımı ucuz, kullanımı kolaydır. Ayrıca yapısal olarak sağlam ve iyi bir tecrit malzemesidir. Ne var ki, akan suyla kolayca aşınır ve özenli bir yıllık bakım gerektirir. Bu nedenle bir ya-

Altta Kerpiç. Balçık çok yönlü bir yapı malzemesidir. Duvarlar kat kat balçıktan yapılabileceği gibi, balçık blok biçimine sokulup güneşte kurutulduktan sonra da kullanılabilir. Proto-Neolitik dönemin en erken örnekleri elle biçim verilmiş, altı düz, üstü yuvarlak bloklardı. Keramiksiz Neolitik dönemde Eriha'daki kerpiç yapıcıları daha uzun kerpiçler üretiyor, balçık harcı tutturmak amacıyla başparmaklarıyla üstüne basarak balık sırtı bir desen oluşturuyorlardı. Bu dönemde diğer yerlerde kerpiç bloklar kalıpta dökülmekteydi.

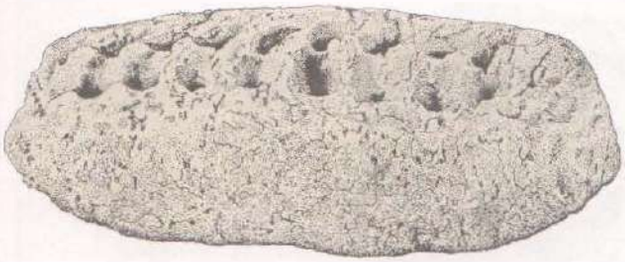

Sağda Kuzeybatı İran'da bir köy. Bugün Yakındoğu'nun büyük kesiminde, geçmişte olduğu gibi, kerpiçten düz damlı evler yapılmaktadır. Dam ve duvarlar, balçık ve saman karışımı bir sıvayla kaplanır. Binalar çöktüğü ya da terkedildiği zaman, çatı kalasları çıkarılır, ama yapının geri kalan bölümü olduğu gibi bırakılır ve giderek küçük, düz bir çamur tepeciği oluşturur. Yüzyıllar boyunca aynı alanda sürekli inşaat yapılması yüksek höyükler oluşmasına yol açmıştır. Yakındoğu'daki çoğu arkeolojik kazı yeri birçok yapı tabakasının yıkıntılarını içerir. Önemli kentlerin kalıntılarını içeren höyüklerin yüksekliği kimi kez 50 metreyi aşarken, köy höyükleri çevredeki kırların yalnızca birkaç metre üstüne çıkarlar.

Solda ve altta Kerpiç yapmak için, balçık, saman ve su karıştırılıp birkaç gün beklemeye bırakılır. Saman, kerpiçin kururken çatlamasını engeller. Bazen samanın yerine çakıl ya da başka bir madde kullanılır. Yukardaki kerpiç ustası balçık topaklarını kare ya da dikdörtgen biçimli kalıplara bastırmaktadır. Kerpiç bloklar bundan sonra birkaç hafta güneşte kurumaya bırakılır. Kerpiçin genellikle yazın hasattan sonra yapılmasının nedeni, yağmur tehlikesinin az olması ve saz bulunabilmesidir. Kerpiç blokların biçim ve boyutları dönemden döneme değişmiştir, bu nedenle bazen bir yapıdaki kerpiç bloklarının tipi, yapının tarihinin belirlenmesinde yardımcı olur.

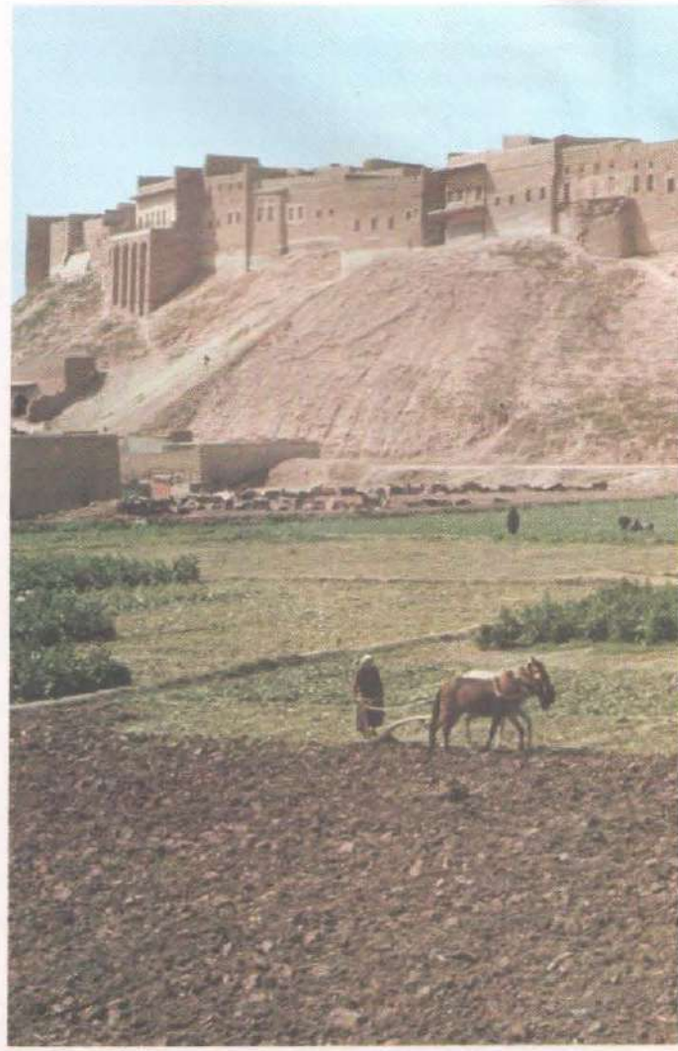

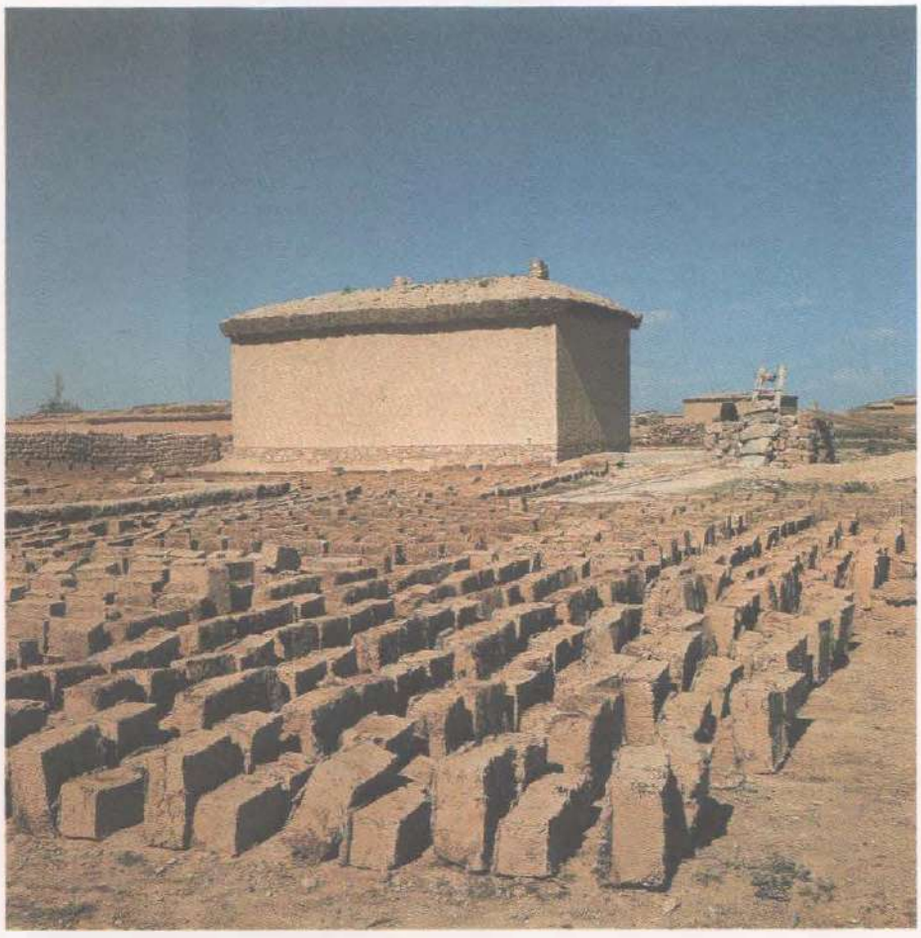

pı yıkıldığı zaman kerpiçler yeniden kullanılmaz, alan düzlenerek üstüne yeni bir yapı yapılırdı. Yapı yapıyı izledikçe oluşan tepecikler Yakındoğu'nun tipik arkeolojik kazı yerlerini oluşturmuştur. Arapça'da buna *tel*, Farsça'da *tepe*, Türkçe'deyse ***höyük*** adı verilir. Jericho (Eriha)'da saptanan Proto-Neolitik döneme ait yirmibeş yapı tabakası, 10 metre yüksekliğinde bir tepecik oluşturmaktadır.

Bu dönemde kimi kulübelerin kalıntıları üstüne büyük taş bir duvar ve duvarın iç yüzüyle bağlantılı taş bir kule inşa edilmiştir. Kule alanın batı tarafındadır, duvar kalıntıları ise kuzey ve güneyde bulunmuştur. Duvarın doğudaki kaynak dışında tüm yerleşmeyi çevrelediği varsayılırsa, Eriha 3 ile 4 hektarlık bir alanı kapsıyor olmalıydı. Nüfusuna ilişkin tahminler 400 ile 3000 arasında değişir, ama en büyük olasılık burada 1500 kişinin yaşamış olduğudur. 10 bin tonun üstünde taş kullanılmış olan duvarın yapımı yalnızca büyük işgücü değil, aynı zamanda ciddi bir politik irade ve örgütlenme gerektirmektedir. Duvarın ve kulenin amacı kesin değildir. Başlangıçta, olası bir işgale karşı savunma amacı taşıdıkları düşünülen duvar ve kanalın, su baskınlarına karşı korunma için yapılmış olmaları da aynı derece akla yakındır.

Proto-Neolitik Eriha'da da kültüre ekime alınmış bitki kanıtları bulunmuştur. Bunların arasında altı adet iki sıralı kabuklu arpa tanesi ve iki emmer tanesiyle birlikte baklagiller ve incir çekirdekleri de vardır. Ancak bu tohumların radyokarbon tarihlenmesi yapılıncaya ya da daha başkaları da bu-

Eriha

Ürdün Vadisi'ndeki Antik Eriha Tel es-Sultan merkezi deniz seviyesinden 200 metre kadar aşağıdadır. Şimdi Coşuha'nın borusunu çaldığı ve duvarların düşüp yıkıldığı kent olarak hatırlanan Eriha, gerçekte MÖ ikinci binyıldaki İsrail işgalinden çok önce de, çok sonra da önemli bir kentti. Eriha'nın varsıllığı alanın doğu kenarındaki verimli kaynağa dayanırdı. Buradaki en erken yerleşme, daha geç kalıntıların çok altında gömülü kalmış ve yalnızca birkaç alan incelenebilmiştir. Bu araştırmalar alanın Natuf döneminde yerleşmeye alınmasından sonra, Proto-Neolitik (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A) ve Çanak Çömleksiz Neolitik (Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B) dönemlerde ve Tunç Çağı boyunca önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.

Altta Proto-Neolitik dönemde Eriha taş surlar ve kayaların içinde oyulmuş bir hendekle çevriliydi. Yuvarlak kulübelerden oluşan yerleşme 3 hektarlık bir alanı kapsıyor, nüfusu muhtemelen 1,500'e ulaşıyordu. Eriha erken bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde bu boyutlarda bir merkez daha yoktur. Diğer merkezler bu büyüklüğe ve bu karmaşık yapıya ancak bunu izleyen Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde erişebilmişlerdir.

Solda Eriha'da Keramiksiz Neolitik dönemde ölüler çoğunlukla kafatasları ayrılmış olarak evlerin tabanı altına gömülürdü. Kafatasının et ve sinirler çürüdükten sonra ayrılması olasıdır, çünkü alt çene genelde iskeletin geri kalan kısmıyla birlikte bırakılmıştır. Tabanların altında bulunan kimi kafataslarında yüz hatları alçıyla kabartılmış, göz çukurları deniz kabuğuyla doldurulmuştu. Bunların kimi çift kabuklu denilen türden, bir durumda da deniz salyangozu kabuğudur.

Sağda ve altta Proto-Neolitik Eriha'nın en dikkat çekici özelliklerinden biri, surların iç tarafına yapışık taş kuleydi. 10 m çapındaki kulenin 8 metrenin üstünde bir bölümü bugün de ayaktadır. Doğu tarafında 1.7 m yüksekliğinde bir kapı, herbiri tek bir taş bloğundan yapılmış 22 basamaklı bir merdivene açılır. Sur birkaç kez onarılmış ve yeniden yapılmıştır. Surun dışındaki kayalarda eni 8 m, derinliği 2 metreyi aşan bir hendek oyulmuştur. Kulenin ne gibi bir amaca hizmet ettiği halen tartışma konusudur.

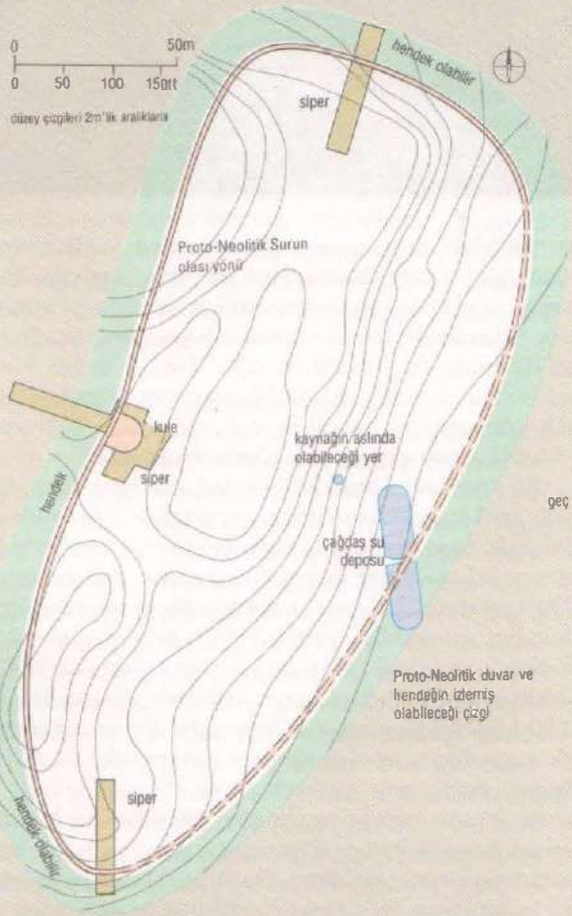

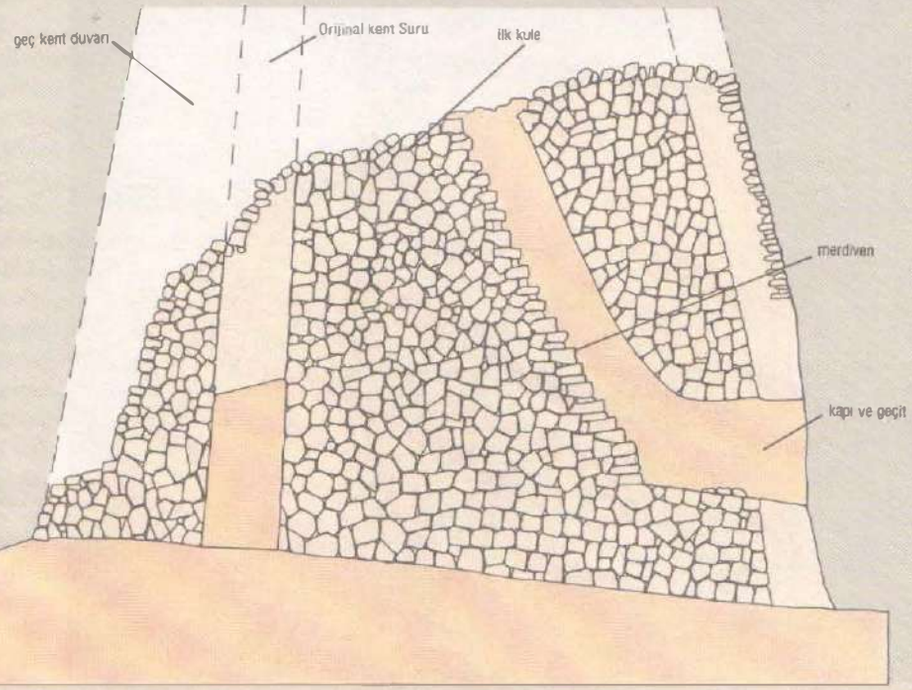

lununcaya kadar, bunların daha geç bir tarihten kalmış olmaları ya da (pek olası görünmese de) buraya fare ya da karıncalar tarafından sürüklenmeleri gibi olasılıklar gözardı edilemeyecektir. Eriha'da bulunan hayvan kemiklerinin çoğu, evcil değil, yaban türlerine aittir. Üstelik, çok sayıda ceylan ve daha az sayıda koyun ve keçi olması avcılık yapılan bir önceki dönemdeki dağılımla benzerlik gösterir, öte yandan koyun ve keçi sürülerinin beslendiği daha sonraki Neolitik dönemden oldukça farklıdır. Eriha'nın varsıllığının nereden kaynaklandığı kesin değildir. Verimli kaynak suyundan yararlanarak yapılan tahıl üretimi, Lût Gölü'nden çıkan tuz ve zift ticareti ya da çevre bölge için bir dağıtım merkezi olmaya elverişli konumu gibi olasılıklar vardır.

Suriye'de Fırat kıyısındaki Mureybit höyüğü, Natuf dönemi'nden Çanak Çömleksiz Neolitik döneme kadar uzanan bir alandır. Burada erken Proto-Neolitik dönemin yuvarlak ya da yumurta biçimli kulübeleriyle birlikte geç Proto-Neolitik yapıların kalıntıları da bulunur. Geç dönem yapılarının kimi tek odalı kulübeler değil, dikdörtgen çok odalı yapılardır. Bu, giderek karmaşıklaşan toplumsal örgütlenmenin bir belirtisi olarak görülmektedir. Proto-Neolitik dönemden hayvan kemiği kalıntıları, yaban eşeği, ceylan ve yaban sığırı avlandığını göstermektedir. Tüketilen bitkiler arasında yabanıl kızıl buğday (einkorn), yabanıl arpa, mercimek ve kara burçak bulunmaktadır. İlginç olan, bu bölgede yabanıl kızıl buğday yetişmesidir. Dolayısıyla Mureybit Höyüğü'nde yabanıl kızıl buğday yetiştirilmiş olabilir, ama aynı derecede geçerli bir olasılık o dönemde yabanıl kızıl buğday dağılımının bugünkünden farklı olmasıdır.

Çanak Çömleksiz Neolitik dönem

MÖ 8500 dolayında başlayan Çanak Çömleksiz (Akeramik) Neolitik dönemde (Levant'ta buna Çanak Çömlek öncesi Neolitik B ve C adı verilir) sayıları artan ve büyüyen yerleşmeler, daha geniş bir alana yayıldılar. MÖ 7000 dolayında bu dönemin sonuna gelindiğinde, Tel Abu Hureyra, Ayn Gazal, Eriha, Beisamoun ve Basta gibi merkezlerin her biri 10 hektar dolayında bir alanı kapsıyor, nüfuslarının bin ya da binin üstünde olması, ayrıntılı toplumsal örgütlenme biçimlerini gerekli kılıyordu. Ama Çanak Çömleksiz Neolitik merkezlerin hepsi bu kadar büyük değildir. Alanı bir hektardan az olanlar da vardır. Anadolu ve İran yaylalarında ve tüm Yakındoğu boyunca, tahıl ekimine ve evcil hayvanlara dayalı yerleşik çiftçi köyleri bulunuyordu. Buralarda kültüre alınmış arpa, kızıl buğday ve emmer buğdayı türleri ekiliyor, dönemin sonunda da keten, kaplıca, klüp ve ekmeklik buğday yetiştiriliyordu. Keçi, koyun, domuz ve daha sonraları belki de sığır besleniyordu. Ama avcılık ve toplayıcılığın ekonomideki önemli rolü sürüyordu. Sina ya da Ürdün çölünde bulunanlar gibi kimi yerleşmelerdeyse tarım uygulanmasına ilişkin hiçbir kanıt görülmemektedir.

Kazı alanlarının erken tabakalarında ve geçici av kamplarında yuvarlak kulübeler gene yaygındı. Ama Petra yakınlarındaki küçük Beidha kazı yerinde daha karmaşık, dikdörtgen yapılara doğru bir eğilim görülmektedir. Erken tabakalarda yuvarlak, yarı toprağa gömülü kulübeler, geç tabakalarda dikdörtgen ya da çok köşeli yapılar bulunur. Kimi evlerde 5-7'ye 6-9 metre boyutlarında, sıvalı tabanları kahverengi ya da kırmızıya boyanmış odalar vardır. Diğerlerinin ise üst katlar için temel ya da bodrum oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bir oda taş, kemik ve deniz kabuğundan boncuklar, bir diğeri işlenecek boynuzlar içeriyor, üçüncü biri de bir kasap odasını andırıyordu.

Tarımsal merkezlerin çoğunda yapılar birkaç dikdörtgen oda içeriyor, ama yapı tipleri değişiyordu. Duvarlar taş, balçık ya da kerpiçtendi. Kerpiçlerin kimi elle yapılmış, üstlerinde balçık harç koymak için başparmakla bastırılarak çukurlar oluşturulmuştu. Bazıları kalıp da çıkarılmış dikdörtgen kerpiçlerdi. Tabanlar balçık ya da kalın kireç sıvasından yapılmış, cilalanarak düzlenmiş ve kırmızı ya da kahverengi boyayla süslenmişti. Kimilerinde muhtemelen rutubeti önlemek ya da tecrit amacıyla yapılmış toprak altı yapılar vardı.

Güney Ürdün'de Basta'da, tabanların altına üstü taştan levhalarla kapatılmış dar kanallar gizlenmişti. Izgara plan adı verilen bu temellerin benzerleri Türkiye'nin güneyinde Çayönü'nde ve Doğu Irak'ta Carmo'da (Jarmo), taş ya da kamış destekli tabanların altında da bulunmuştur. Çayönü'nde ayrıca küçük çakıl taşlarından yapılmış bir tür mozayik taban vardı. Çayönü'ndeki daha geç yapıların çoğu, birbirini kesen çapraz duvarlardan oluşmuş (hücre planlı temel denilen) toprak altı yapılar ve topluluğun kimi ayinlerinde kullanılmış olabilecek büyük odalar içeriyordu.

Fırat üstünde, Habur'la birleşme noktası yakınındaki Bukras, Çanak Çömleksiz Neolitik dönem sonundan bir köy alanıdır. Yapıların kimi kazılmış, yüzeye yakın olan kimileri de olağanüstü yağışlı bir kıştan sonra görülebilir duruma gelmişlerdir. Burada evler dikdörtgen ve ortalama 7x5 metre boyutlarındadır. Her evde kimi uzun, kimi küçük kare biçiminde dokuz kadar oda bulunur. Yapılar aynı hizada ve birbirlerine yakın olarak yapılmış, aralarında geçitler bırakılmıştı.

Yine Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlenen Tel Maqzaliye, bir hektardan az bir alanı kapsamış olabilecek küçük bir köy merkezidir. Köy, bugüne dek ayakta kalabilen 2 metre yüksekliğinde taş bir duvarla çevrilmişti. Irmak üstündeki bir tepede kurulu olan merkezde (Eriha'dan farklı olarak) su baskını tehdidi bulunmamaktadır. Bu nedenle duvar büyük olasılıkla, işgalcilere karşı savunma amacı taşımaktaydı, ama bu dönemde savaş olduğuna ilişkin pek bir kanıt yoktur.

Ölü gömme ve ayin

Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde bölgede farklı ölü gömme yöntemleri görülmektedir. Çoğu kez başsız cesetler (bazen alt çene halâ iskelete bağlıdır) evlerin tabanı altına gömülür, kafatasları da gruplar halinde başka bir yere konulurdu. Kafatasının ayrı gömülmesine Proto-Neolitik dönemde de rastlanır. Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde Filistin ve Levant'taki birçok alanda yaygın olan bu yöntem, Anadolu yaylasındaki Hacılar ve Dicle'nin kaynağı yakınındaki Çayönü kadar uzak yerlerde bile uygulanırdı. Kafatasları bazen süslenirdi. Kimi keskin bir bıçakla kazınıp temizlenmiş, kimi kırmızı aşıboyası ya da ziftle boyanmış, birkaçında ise yüz hatları kireçle kabartıldıktan sonra göz çukurlarına deniz kabukları konulmuştur. Böylesi ayrıntılı işlemler uygulanmış kafataslarına Eriha, Tel Ramat, Beisamoun ve Ayn Gazal'da rastlanmıştır. Bu kültün bir tapınma biçimi olduğu ve ölü atanın kendi soyun-

dan gelenler üstünde güçlü bir etkiye sahip olduğu ve dua ve kurbanla yatıştırılması gerektiği inancına dayanmış olabileceği öne sürülmüştür.

Çayönü'nde bu ayinle ilişkili üç yapı saptanmıştır. Bunlardan biri kurban için kullanılmış olabilir. Bir diğerinde de çok sayıda insan kafatası ve birkaç boğa başı bulunuyordu. Hayvan kafatasları Zagros dağlarında Ganj-e Dareh'te ve Kuzey Irak'ta Nemrik'te de, yapıların duvarlarına tutturulmuş olarak bulunmuştur. Proto-Neolitik dönemde Mureybit'te ve Çatal Höyük'ün daha geç kutsal alanlarında da benimsenen bu uygulama, İran dağlarında şimdiye dek sürmektedir.

Ürdün'deki Ayn Gazal'da kazılan kimi çukurların, kamıştan bir iskeletin üzerine sürülen kile biçim verilerek yapılmış büyük erkek ve kadın heykelleri içerdiği görülmüştür. Dinsel törenlerde kullanılmış olabilecek bu heykellerin benzerlerine Eriha'da ve Lût Gölü'nün güneybatısındaki Cudi Çölü'nde bir mağara olan Nahal Hemar'da rastlanmıştır. Mağarada ayrıca insan çehreli bir taş maske, ahşap ve kilden yapılmış kafalar, kemikten oyulmuş dört küçük insan kafası ve belki de saç örgüleri ziftle yapılmış ağ deseniyle bezenmiş birkaç yetişkin erkek kafatası vardı. Bu buluntuların yerel dinle ilişkili olmaları mümkündür.

Temsili sanat örnekleri Natuf'ta da bulunur, ama Çanak Çömleksiz Neolitik'te çok daha yaygınlaşmıştır. Nemrik kazı alanı taştan oyulmuş 15 stilize kuş, hayvan ve insan kabartması içerir. Kilden heykelcikler, özellikle de kadın heykelcikleri yaygındır. Bukras'ta bir kuş sırasını gösteren duvar resmi günümüze kadar kalabilmiştir.

Ticari ilişkiler

Ticaret ya da en azından mal ithalatı, Neolitik dönemden çok önce başlamıştı. El Ahsa'da MÖ 15.000 dolayına tarihlenen bir kazı alanında bulunan deniz kabukları, 100 kilometreyi aşkın bir uzaklıktan taşınarak Kızıl Deniz ve Akdeniz'den getirilmiştir. Kesici alet yapılan bir tür volkanik cam olan obsidiyen kullanımına başlanmasıyla, Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde uzun mesafeli ticarete ilişkin kanıtlar da belirginleşmektedir. Geleneksel alet yapımı malzemeleri olan çört ve çakmaktaşına şimdi obsidiyen eklenmişti. Bilimsel çalışmalar obsidiyen kaynaklarının saptanmasını olanaklı kılmış ve yaygın bir ticaret ağının varlığını ortaya koymuştur. Yakındoğu'da kullanılan ilk obsidiyenlerin çoğu Doğu ya da Orta Anadolu'dan kaynaklanıyordu ancak, Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde obsidiyen, kaynağından 900 kilometre uzaklıktaki merkezlerde kullanılmaktadır. Bununla birlikte obsidiyenin, profesyonel tüccarlarca mı taşındığı, köyden köye mi geçirildiği yoksa ana merkezlerden gönderilen ticari amaçlı he-

Üstte Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden bu olağanüstü kil heykelcikler Ürdün'de Amman dışında arkeolojik bir alan olan Ayn Gazal'da bulunmuştur. Ayn Gazal'da ve bu dönemin diğer merkezlerinde kanıtları bulunan ve ataya tapınmayla ilişkili olduğu sanılan kafatası kültünden farklı olarak, bu figürlerin amacı bilinmemektedir. Ama dinsel olduğundan kuşku yoktur.

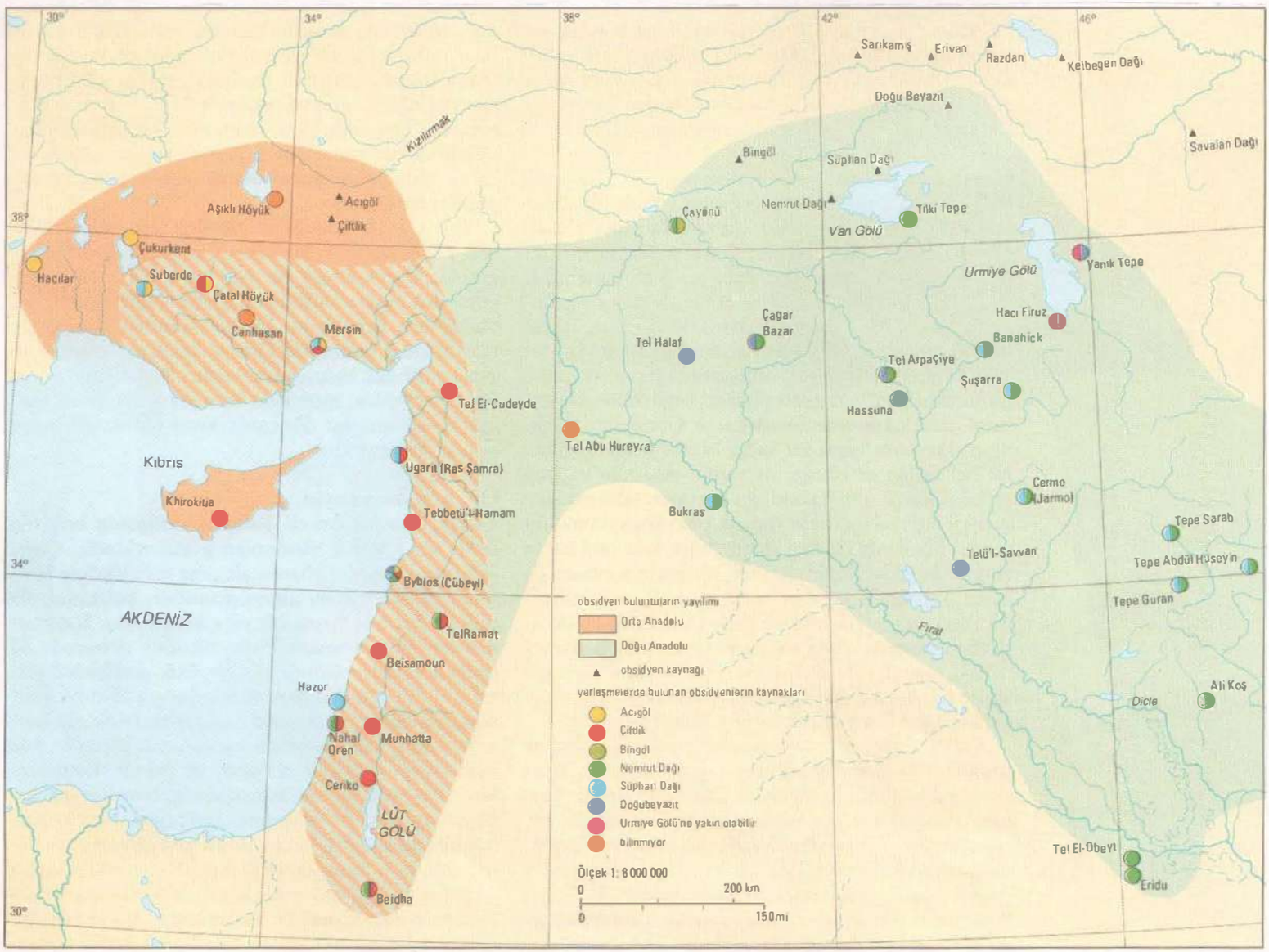

Yakındoğu'nun kaynakları
Mezopotamya'nın alçak düzlükleri, verimli toprakları ve bol su kaynaklarıyla büyük tarımsal zenginlikler üretilmesine elverişliydi. Ama ovalarda bulunmayan birçok malzemenin kuzey ve doğudaki dağlardan, hatta daha ötelerden getirilmesi gerekiyordu. Yapılar için iyi kalitede kereste ve taş, birçok maden türü, değerli taşlar, hatta un yapımında kullanılan öğütme taşları hep ırmak vadilerinin dışından gelirdi. Bu hammaddelerin kaynaklarının saptanması daha yoğun çalışmalar gerektirmektedir. Bugün fazla önemi olmayan kaynaklar geçmişte daha önemli olmuş olabilirler. Öte yandan kullanılacak kaynakların belirlenmesinde siyasi ve iktisadi kaygılar da rol oynamış olmalıdır.

Altta Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde, keramik yaygınlaşmadan önce, kap yapımında aşağıda Tel Abu Hureyra'dan bir örneği görülen beyaz astar denilen bir tür kireç alçısı kullanılıyordu. Bu dönemde yapı tabanlarında da bol miktarda kireç alçısı kullanılmıştır. Çayönü'nde bir bina 1.6 ton, Yiftahel'deki bir yapı ise tam 6 ton alçı içeriyordu.

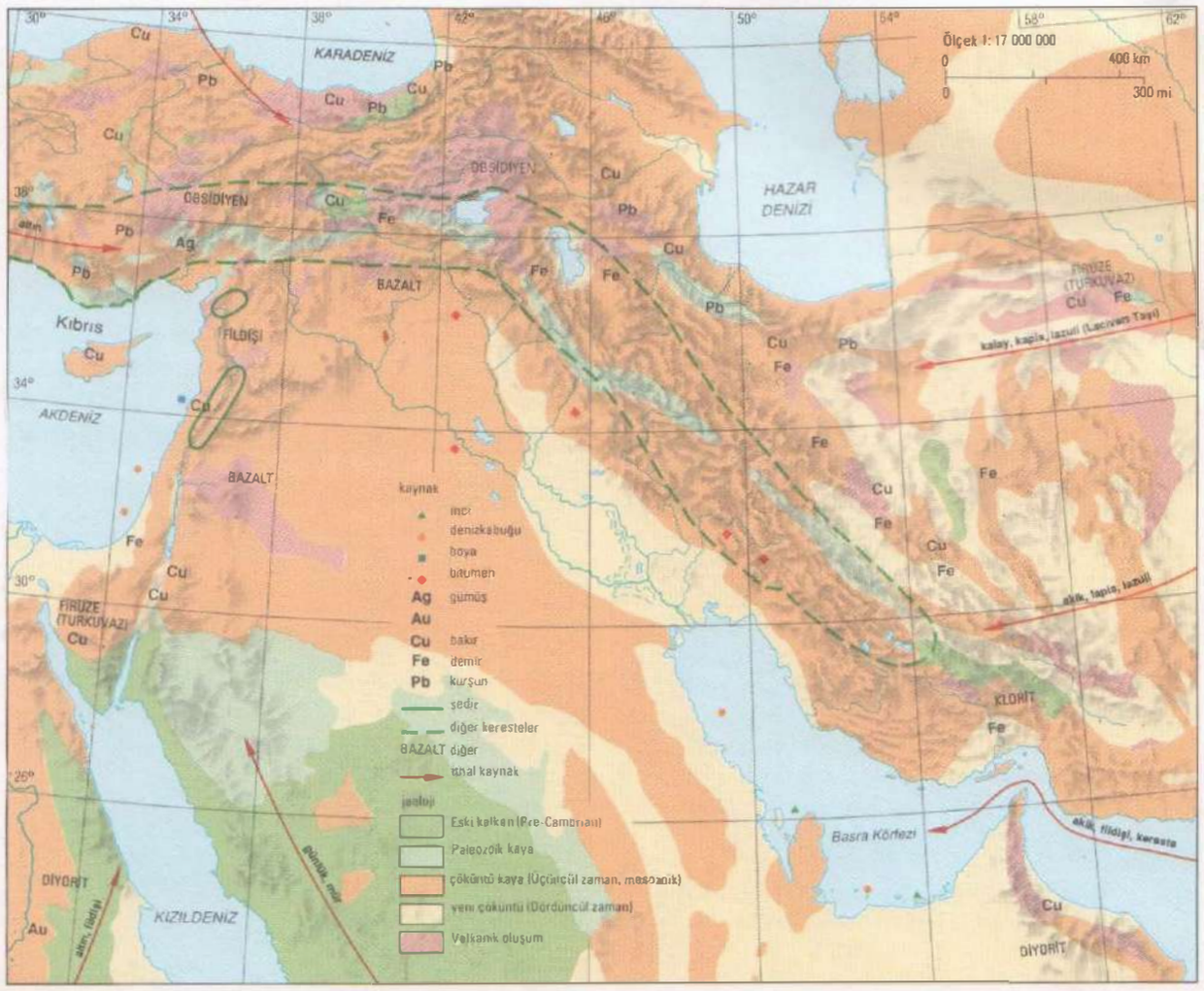

Neolitik dönemde obsidiyen ticareti
Doğada bulunan volkanik bir cam olan obsidiyen çok keskin kesici aletlerin yapımında kullanılırdı. Değişik kökenli obsidiyen parçalarının kimyasal bileşimleri farklı olduğundan (kimi çok özgün bir bileşime sahiptir), arkeolojik kazı yerlerinde bulunan obsidiyen aletlerden kiminin kaynağını saptamak mümkün olmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde Yakındoğu'da kullanılan obsidiyen Orta ve Doğu Anadolu'dan gelmiştir. Ama kaynakların tümü ortaya çıkarılmış değildir ve kimi obsidiyen tiplerinin tanımı tartışmalıdır. Obsidiyen dağılımının yaygınlığı, geniş ticaret bağlantılarına işaret etmektedir. Ticaret hacmi çok büyük olmamakla birlikte, ilk yerleşme yerlerinin yalıtılmış ve bağımsız olmadıklarını, birbirleriyle ilişkiler sürdürdüklerini göstermektedir. MÖ 4. binyılda kesici aletler obsidiyen yerine bakır alışımlarından yapılmaya başlandı.

yetler mi çıkarıldığı konusu açık değildir. Kaynaklarından uzak alanlarda, deniz kabukları, yarı değerli taşlar, bakır ve zifte de rastlanmaktadır. Büyük olasılıkla tuz, dokuma, deri ve diğer bitki ya da hayvan ürünleri gibi mallar da alınıp satılırdı, ama bunun kanıtları bize ulaşamamıştır.

Teknolojik ilerlemeler

1983 yılında Nahal Hemar Mağarası'nın keşfi ve kazılmasından önce, bu dönemdeki sepetçilik, dokuma ve ahşap eşyalara ilişkin bilgilerin tümü, zift ya da kil üstünde kalmış birkaç hasır ve dokuma baskısından ve bunların kazıldığı zaman kaybolan topraktaki izlerinden oluşuyordu.

Nahal Hemar'da korunabilmiş buluntular arasında tahta saplı oraklar, iple tıtturulmuş saz ya da ot demetlerinden yapılmış kalın hasır parçaları, zift kaplı bükülmüş kaytan kangallarından oluşan sepetler ve ince ipliklerden 10 milimetre kalınlığında iplere kadar değişen yüzlerce kaytan parçası da vardı. Zift kaplı sepet ve kaplar diğer alanlarda da bulunmuştur. Oyma taş kaplar da yaygındı: yalnızca Cafino'da iki bini aşkın parça bulunmuştur. Bölgedeki Çanak Çömleksiz Neolitik merkezlerin çoğunda çok sayıda oyma taş bilezik ele geçirilmiştir. Kapların bazıları, Levant'ın kimi kesimlerinde çok sevilen, kireç kül karışımı beyaz bir malzemeden yapılmıştı. Mezopotamya'da ise kaplar daha çok alçıtaşından dı. Kil bazen kap, ama daha çok heykelcik yapımında kullanılırdı. Ganj-e Dareh'te yangın geçirmiş bir tabakada kilden keramik kaplar sağlam durumda bulunmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla burada pişmemiş kilden yapılmış kaplar, köyü yok eden yangın sırasında pişmişlerdi.

Beyaz renkli kaplarda ve Çanak Çömleksiz Neolitik evlerinin özenli tabanlarında kullanılan kireç sıvanın yapımı büyük teknik beceri isteyen bir süreçti. Yoğun işgücü ve yakıtla birlikte, yüksek ısılara çıkabilecek ocaklar gerektirirdi. Kireç yapmak için ezilmiş alçıtaşı ($CaCO_3$) birkaç gün 850°C derecede ısıtılır, sonra ağır ağır soğumaya bırakılarak sönmemiş kireç (CaO) elde edilir. Bunun suyla işlemlenmesiyle üretilen sönmüş kireç ($Ca(OH)_2$), karbon dioksitle temas ettiğinde katılaşır. Kireç çok büyük ölçeklerde üretilirdi; Çayönü'ndeki bir binaya 1.6 ton kadar kireç harcanmıştı.

Ergani'nin zengin bakır madenlerinden yalnızca 20 kilometre uzaklıktaki Çayönü'nde arkeologlar höyüğün erken tabakalarında yüzün üstünde bakır boncuk, iğne ve alet ortaya çıkarmışlardır. Ancak Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait diğer kazı yerlerinde bulunan bakır eşya sayısı ise çok azdır. Bunlar arasında, Tel Magzaliye'den (1000 kilometre uzaklıktaki orta İran'dan geldiği söylenen bakırdan yapılmış) bir biz, Levant'taki (Tel Ramat ve güneybatı İran'daki) Ali Koş'tan boncuklar bulunmaktadır. Bu buluntuların ergitilmiş bakır cevherinden değil, doğal olarak bulunan metalik bakırdan yapıldığı sanılmaktadır.

Bu kadar erken maden kullanımı, kamu tesisleri, el sanatlarında uzmanlaşma, uzun mesafeli ticaret ve dinin giderek artan önemi, Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde bu toplulukların uygarlık yolunda ciddi adımlar atmış olduklarının işaretleridir.

Hayvanlar

Yalnızca belirli türdeki yaban hayvanları başarılı bir biçimde evcilleştirilebilirdi. Bunlardan, tümü Yakındoğu'da bulunan, kurt, bezoar keçi, Asya muflonu (yabani dağ koyunu), yaban domuzu, yaban sığırı, yaban kedisi ve yaban eşeğinin sırasıyla köpek, keçi, koyun, domuz, inek, kedi ve eşeğin ataları oldukları sanılmaktadır. Tavuk da eklendiğinde, bunlar şimdi bile dünyada en yaygın çiftlik ve ev hayvanı türleridir.

Mezopotamya'da hayvanlara ilişkin bilgiler üç kaynaktan gelmektedir: kazılarda çıkarılan kemikler, metinlerdeki değinmeler ve temsili resimler. Hayvan kemiklerinin incelenmesinden, yalnızca hayvanın türü değil, cinsiyeti, yaşı, hatta kimi kez geçirdiği hastalıklar da çıkarılabilir. Antik metinler standart hayvan listeleriyle birlikte, tapınak sürülerinin mali kayıtlarını, fallarda hayvanların ne anlama geldiklerini ve kralların özel arazilerinde avladıkları ya da besledikleri hayvanların listelerini de içerirler. Antik Yakındoğu'dan kalan çok sayıda anıt ve silindir mühürde -evcil, yabanıl ya da düşsel- birçok hayvan betimlenmiştir. Bunlar arasında filler ve sinekler, akbaba ve yengeçler dışında, yılan, kaplumbağa ve balıklar da vardır. Ama en sık rastlananlar, aslan ve boğa gibi Mezopotamya kültürünün önemli hayvanlarıdır.

Evcilleştirilmiş hayvan	*Yabanıl atası*	*Bölge*	*Tarih*
Köpek	Kurt	Yakındoğu	MÖ 11.000 dolayı
Keçi	Bezoar keçisi	Yakındoğu	MÖ 8500 dolayı
Koyun	Asya muflonu	Yakındoğu	MÖ 8000 dolayı
Domuz	Yaban domuzu	Yakındoğu	MÖ 7500 dolayı
Sığır	Yaban sığırı	Yakındoğu	MÖ 7000 dolayı
Kedi	Yaban kedisi	Yakındoğu	MÖ 7000 dolayı
Tavuk	Kırmızı yaban tavuğu	Çin	MÖ 6000 dolayı
Lama	Guanako	And Dağları	MÖ 5000 dolayı
Eşek	Yaban eşeği	Yakındoğu	MÖ 4000 dolayı
At	Tarpan	Güney Rusya	MÖ 4000 dolayı
Deve	Yaban devesi	? Güney Arabistan/ ? Orta Asya'nın güneyi	MÖ 3000 dolayı
Kobay	Kavia	Peru	MÖ 2000 dolayı
Tavşan	Yaban tavşanı	İspanya	MÖ 1000 dolayı
Hindi	Yaban hindisi	Meksika	MÖ 300 dolayı

Üstte Ninive'de Asurbanipal (MÖ 668-627) Kuzey Sarayından, Asurluların avcılık için besledikleri bir cins mastı köpeği kabartması. Köpek ilk evcilleştirilen hayvandı. Eridu'daki Obeyt mezarlarında (MÖ 5000 dolayı) bulunan köpek iskeletlerinin tazı olduğu saptanmıştır.

Altta Eski Yakındoğu'nun bozkırlarında ceylan sürüleri dolaşırdı. Ninive'de Kuzey Sarayından bu kabartmadaki (ayrıntı gösterilmektedir) sürü hizmetkârlarca vurularak ürkütülmüş, bir çukurda saklanıp onları vurmaya hazır bekleyen Asur kralına doğru koşmaktadır.

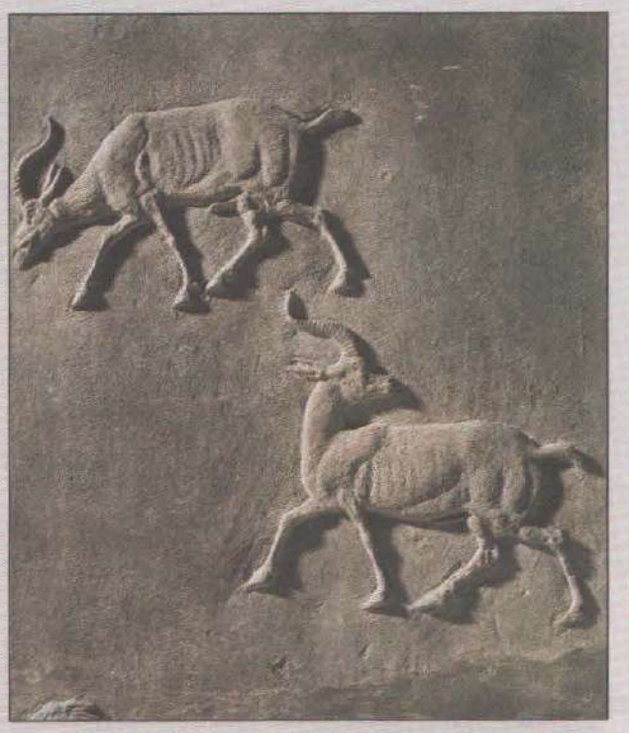

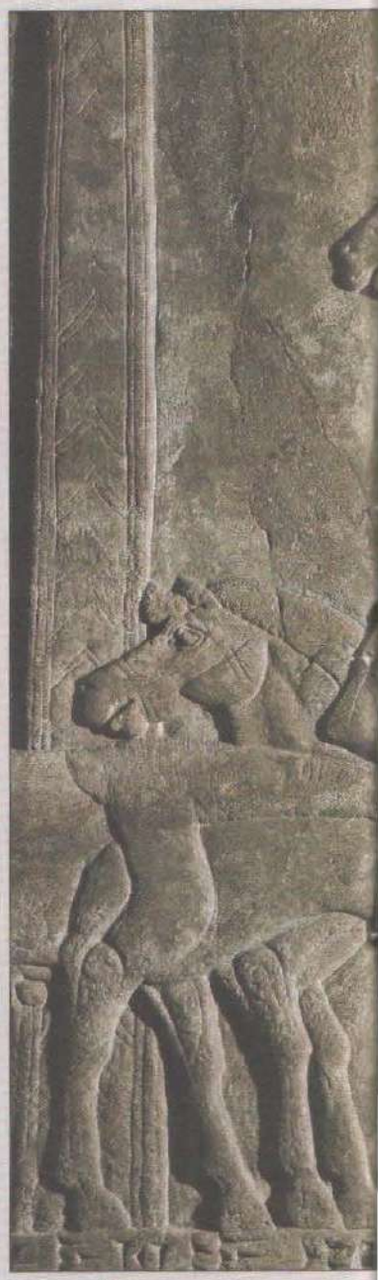

Üstte Asurnasirpal'in (MÖ 883-859) Kalh ı'daki (Kalah) Kuzeybatı Sarayı'ndan, tımar edilip yem verilen atları gösteren bir kabartma. At Mezopotamya'ya MÖ 3. binyılda, 2000 yıl kadar önce evcilleştirilip savaş arabası çekmek için kullanıldığı Güney Rusya'da geldi. MÖ 1. binyılda özellikle dağlık alanlara düzenlenen seferlerde süvarilerin önemi arttı. At bulmak Asur ordusunun önceliklerinden biriydi. Kuzeybatı İran dağlarından ve Nubya'dan gelen cinslere özel değer verilirdi. Katırlar da yük hayvanı olarak değerli hayvanlardı.

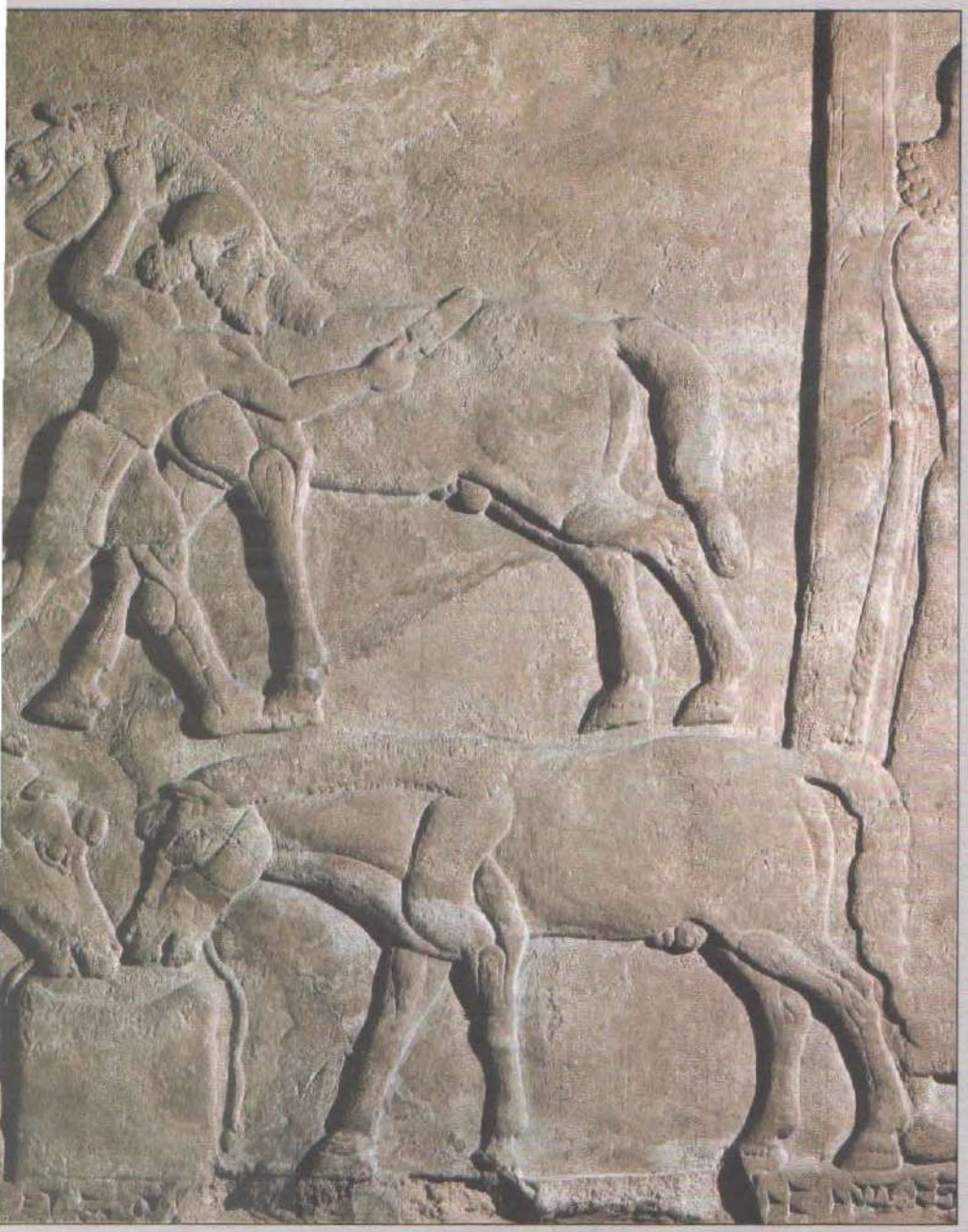

Altta Pişmiş kilden bu koyun başı, Uruk'ta bulunan MÖ 3000 dolayından kumtaşı başla benzerlikler göstermektedir. Koyun her zaman Mezopotamya'nın en önemli evcil hayvanı olmuştur. Yün dokumalar ana ihraç mallarından biriydi. 13,6 cm uzunluğunda.

Altta ortada Alalah'da Nikmepa'nın sarayında (MÖ 14. yüzyıl) bulunan fildişi kutu. Boyun ve kapağın eksik parçaları tahtayla onarılmıştır. Ördek ve kaz Mezopotamya'da en geç MÖ 2500, büyük olasılıkla da çok daha erken tarihlerden beri beslenmektedir. 13,5 cm uzunluğunda.

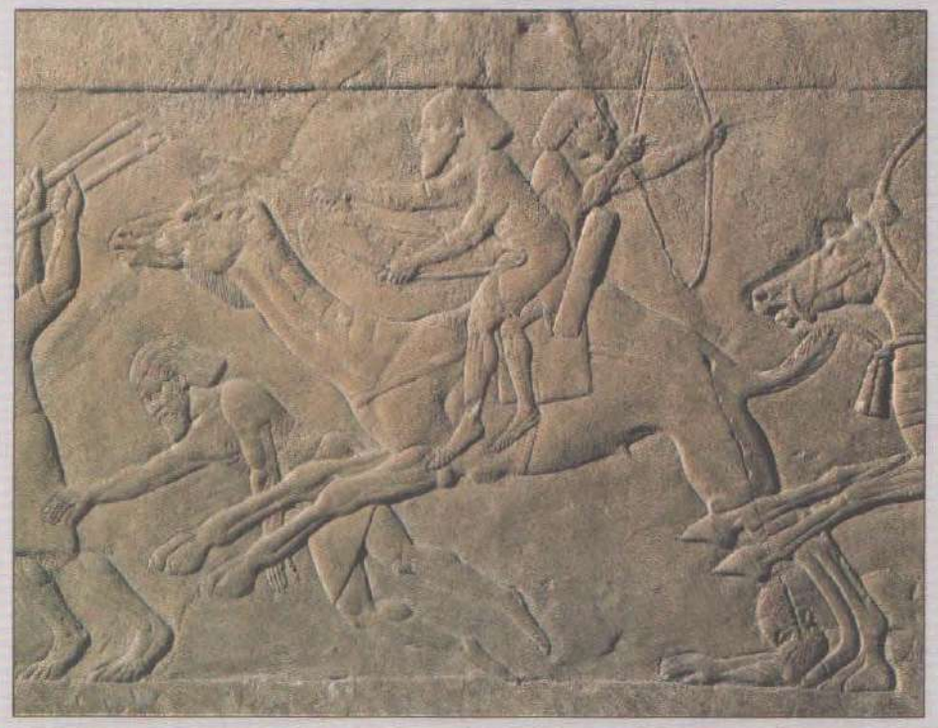

Solda Asurbanipal'in Ninive'deki Kuzey Sarayı'ndan bu kabartmada, deve üstündeki Araplar işgalci Asur ordusundan kaçmaktadırlar. Deve Mezopotamya'ya MÖ 2. binyılın ikinci yarısında geldi. İki hörgüçlü deve (Baktriya devesi) Orta Asya'dan gelerek İran dağlarına yerleşmiştir. Büyük olasılıkla Arap yarımadasından gelen tek hörgüçlü deve (hecin), güneydeki çöllerde bulunurdu. Deveden, savaşta değil ulaşımda yararlanılırdı.

Üstte III. Şalmaneser'in(MÖ 858-825) Kalhu'daki Siyah Obelisk'ine oyulmuş bu garip hayvanlar Musri (büyük olasılıkla Mısır) haracının bir parçasıydı. Birincisine (soldaki) ırmak öküzü denirdi (belki manda); ikincisi gergedana, üçüncüsü ise bir tür keçiye benzemektedir. Musri'den ayrıca iki hörgüçlü develer, fiiler ve maymun türleri de getirilmişti.

Çanak Çömlek

Bilinen ilk çanak çömlekler Japonya'dan gelmektedir ve MÖ 11. binyıla tarihlenirler. Çanak çömlek Yakındoğu'da bundan yaklaşık 3,000 yıl sonra ortaya çıkar ve bağımsız bir buluş olduğu hemen hemen kesindir. Yerkaplaması ve kırılabilirliği dolayısıyla avcı-toplayıcı grupların çoğunlukla hareketli yaşam biçimine uygun olmadığından, bütün dünyada çanak çömlekle yerleşik köy yaşantısı arasında bir bağlantı kurulur.

Yakındoğu arkeologları için en yararlı el emeği ürünlerinden biri olan çanak çömlek parçalarına bölgenin tüm kazı yerlerinde bol miktarda rastlanır. Yapımı ucuz olan pişmiş toprak kaplar, çabuk kırılırlar. Yeniden kullanılma olanağı olmadığından kırık parçalar atılmış ve sanki bizim onları yeniden bulmamızı beklemişlerdir. Pişmiş kil, yokolması neredeyse olanaksız bir malzemedir ve hemen her koşulda korunabilir. Birçok kazı yerinde yağmur ve rüzgar yüzeydeki toprakları sürükleyip götürmüş, geriye çanak çömlek kırıklarından oluşan kalın bir tabaka kalmıştır.

Çanak çömlek incelemelerinden çok çeşitli bilgiler elde edilebilir. Kap yapmak için kullanılan kilin kimyasal bileşimi değiştiğinden, çoğu kez bilimsel analizle kilin kaynağını belirlemek olanaklıdır. Bilimsel araçlar olmadan bile değişik çanak çömlek tarzlarını ayırdetmek güç değildir. Kile kum, saman, kıl gibi farklı katkı maddeleri eklenir ve bunların herbiri kabın dokusunda kendine özgü bir iz bırakır. Kaplarda, hangi koşullarda yapıldığına göre pişme farklılıkları olabilir. Özellikle de, fırında oksijenin bulunup bulunmaması kilin rengini kırmızıdan (okside) boz ya da siyaha (indirgenmiş) değiştirir. Sığ tabaklardan devasa küplere kadar çok değişik biçim ve ölçekte çanak çömlek bulunur. Kimi elle biçimlendirilmiş, sonra üstlerine topak, dilim ya da kangal halinde kil parçaları eklenmiştir. Kimi kalıpta çıkartılmış, kiminc yavaş çarkta biçim verilmiş (MÖ 4500 dolayından başlayarak), diğerleriyse hızlı çarkta (MÖ 2000'den sonra) yapılmıştır. Yüzey işlemleri de farklıdır. Bunlar arasında ıslak perdah (ince ve sulu kil uygulanması), kil boyalarıyla boyama, perdahlama, kazıma, oyma, mühür basma, kakma ve MÖ 1500'den sonra sırlama sayılabilir.

Değişik bölge ve dönemlerin kendi özgün yapım ve bezeme teknikleri olduğundan, çanak çömleklerden bir dönemi tarihlemek için yararlanılabilir. Bu, özellikle tarihöncesi ya da yazılı kaynakların çok bol olmadığı dönemler için yararlıdır. Ayrıca bir kazı alanının yüzeyinden toplanan parçalardan, o alandaki yerleşmeyi tarihlemek ve böylece zaman içinde bir bölgenin yerleşim dokusunda meydana gelen değişiklikleri saptamak olanaklıdır. Çanak çömleklerden ticari faaliyetleri ve kültürel etkileri izlemek de mümkündür.

Yakındoğu'nun çeşitli bölgelerinde çanak çömlek tarzlarındaki evrimin ana çizgileri bilinmekle birlikte, kronolojik sıra düzendeki boşlukların doldurulması ve antik çanak çömleğin yapım ve dağılımının ayrıntılarının kavranabilmesi için daha çok araştırma gerekmektedir.

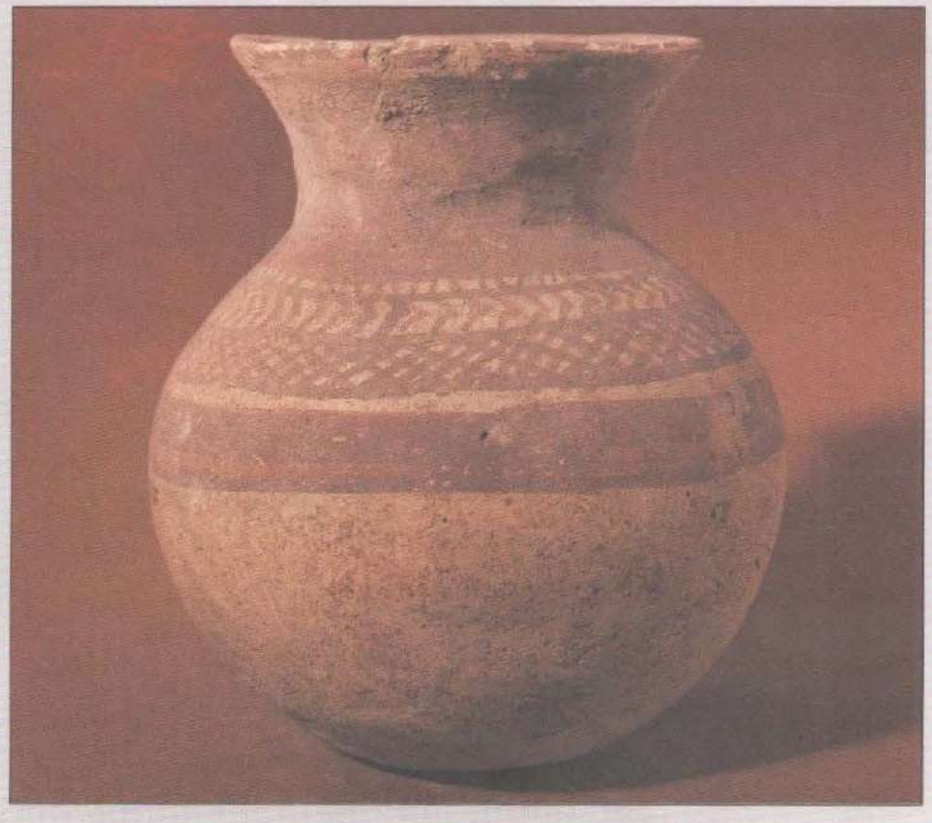

Altta İlk çanak çömlekler çok az pişirildiklerinden oldukça gözenekli kalırlardı. Hassuna dönemi çömlekçileri daha verimli fırınlar yapıp daha yüksek sıcaklıklara çıkarak sıvı depolanacak kaplar yapmayı başardılar. Tel Hassuna kazı alanında bulunan pişmiş topraktan bu çömlek, Hassuna döneminin erken evresine, MÖ 7. binyıl ortalarına tarihlenmiştir. Keskin bir aletle kazınan balık sırtı desene daha geç çanak çömleklerde de rastlanır, ama kilin niteliğinden bunları ayırdetmek olanaklıdır.

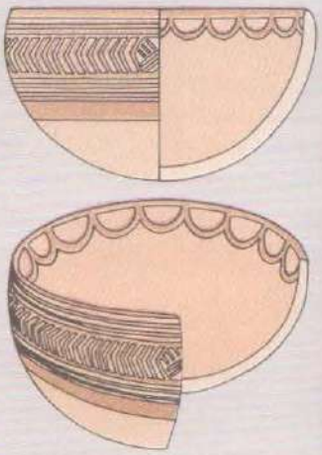

Üstte Kazılarda çıkan pişmiş toprak kapların ölçekli çizimleri arkeologlara bir kabı diğerleriyle karşılaştırma olanağı sağlar. Olağan yöntem, kabı yandan ve bir çeyreği çıkarılmış olarak göstermektir. Bu biçimde, kabın hem içini, hem dışını, hem de kap duvarı kesitini göstermek için tek bir çizim yeterli olmaktadır.

Solda Obeyt döneminde (MÖ 5900-4300 dolayı) açık renkli çanak çömlekler koyu renkli boyalarla bezenirdi. Kullanılan desenler zamanla değişti. Ur'da bir mezarda bulunan bu kap en geç tarzın bir örneğidir. Çapı 23 cm.

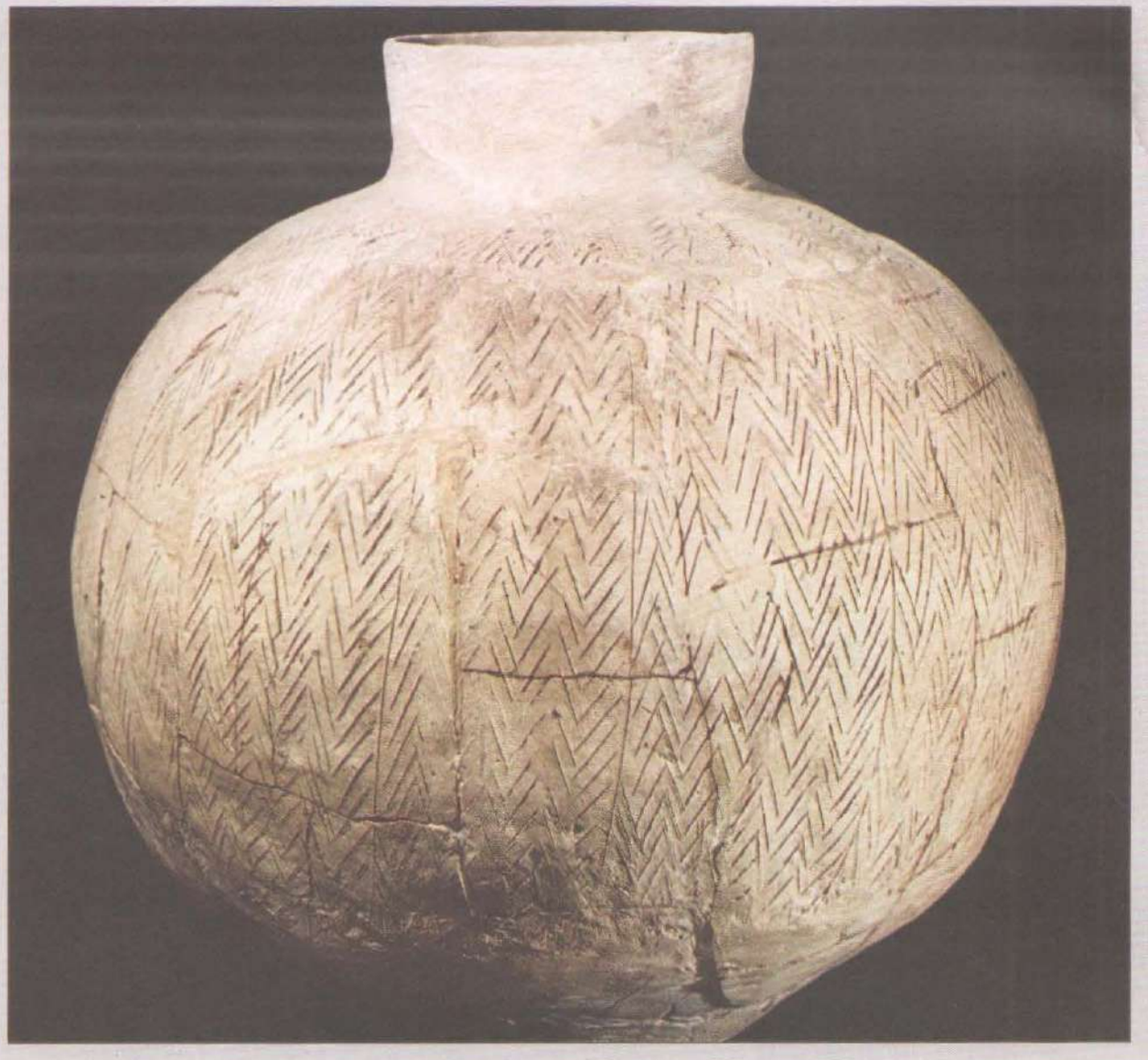

Solda Erken Obeyt çanak çömlekleri yalnızca Güney Mezopotamya'da bulunmuştur. Geç Obeyt dönemi tarzındaki çanak çömlekler ise İran yaylasından Akdeniz'e kadar görülmektedir. Bu geç Obeyt çömleği Ninive yakınlarında Tel Arpaçiye'de bir mezarda bulunmuştur.

Sağda Tel Hassuna'dan Samarra tarzı kâse. Samarra çanak çömleği Orta Irak'ta bulunmuştur, ama Kuzey Irak'ta, yerel keramikleri Hassuna çanak çömleği olan merkezlerde de kullanılırdı. Samarra keramikleri kimi kez burada görüldüğü gibi burgaç desenyle bezenirdi. Kâsenin eski çağlarda kırılıp onarıldığı kırığın her iki yanında burguyla açılmış deliklerden görülebilir. Çapı 25 cm.

En sağda Yakındoğu'da üretilen en güzel çanak çömleklerden bazıları Halaf dönemine (yak. MÖ 6000-5400) aittir. Tel Arpaçiye'de en geç Halaf tabakasında bir dizi çarpıcı güzellikte çok renkli kâse bulunmuştur. Geometrik desenler kırmızı, siyah ve beyazla boyanmıştır. Çapı 33 cm.

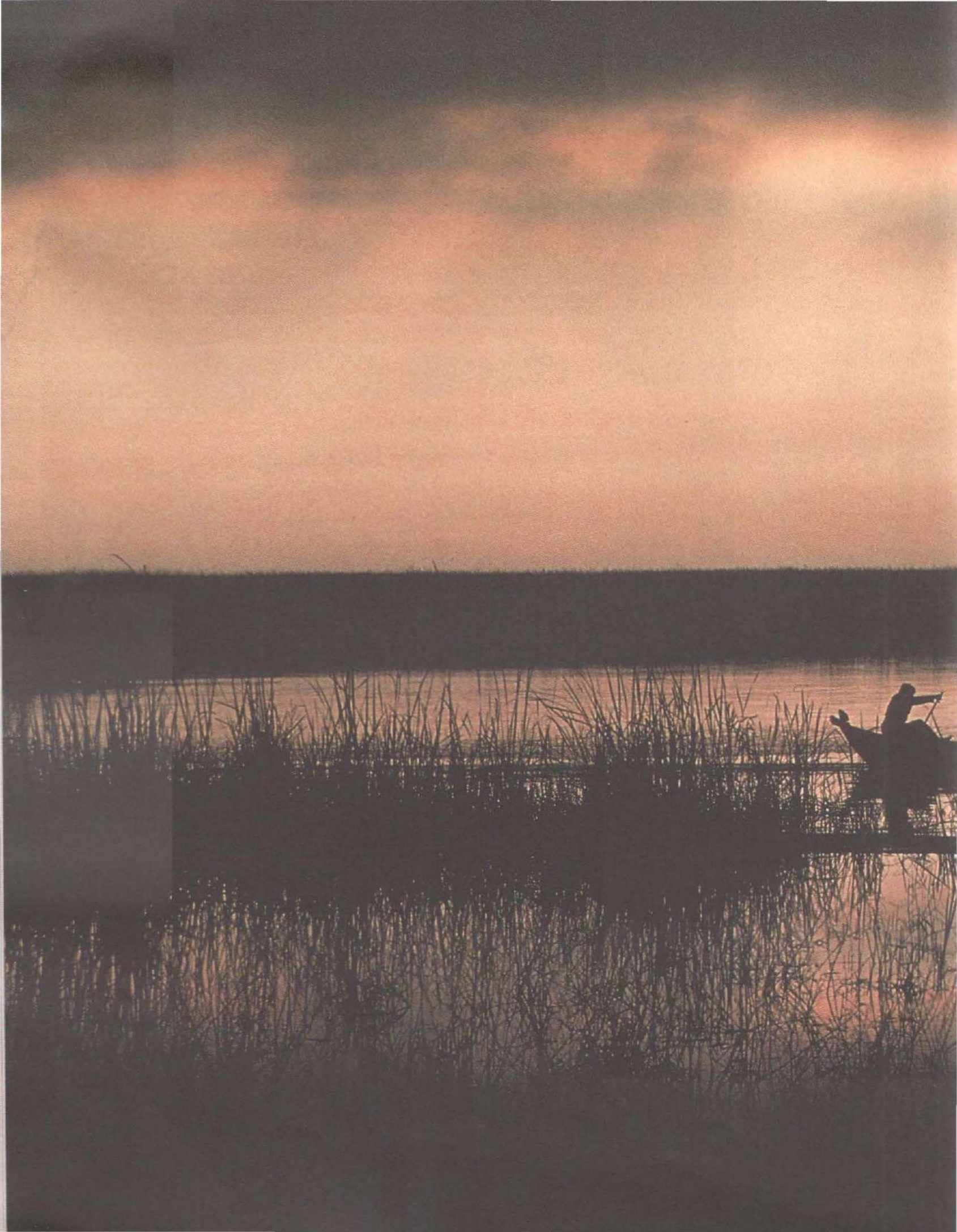

UYGARLIĞA DOĞRU (MÖ 7000-4000)

İlk tarımsal yerleşmeler

Tarımın ve hayvancılığın bulunması ve yaygın biçimde benimsenmesinden sonra Yakındoğu'da değişik yerleşme biçimleri ortaya çıktı. Bunların bazıları öncüllerinden çanak çömlek kullanımıyla ayrılan ve fakat bunun dışında günlük yaşamın hemen hemen aynı kaldığı küçük tarım köyleriydi. Diğerlerinde ise, gerek yapıp kullandıkları eşyalar, gerekse toplumsal örgütlenme açısından ilerlemeler görülüyordu. Bu gelişmeler giderek çarpıcı bir sonuca, kentleşmeye ulaşmış ve Güney Mezopotamya'da MÖ dördüncü binyılda gerçekleşen bu dönüşüm çağdaş toplumların temelini oluşturmuştur.

Yakındoğu'nun ilk tarımsal yerleşmeleri yüksek bölgelerde ve vahalarda konumlanmış ve ırmak boyları, göl ya da deniz kıyıları yeğlenmişti. Tahıl ekimine olanak vermeyecek kadar az yağış alan alçak düzlüklerde göçebe boylar yaşardı. İyi bir yılda depolanan tahıllar bir topluluğun kötü bir hasat dönemi aşmasını sağlayabilirdi, ama bol miktarda verimli toprak dururken yağışa güvenilemeyecek alanlarda çiftçiliğe kalkışmak göze almaya değmeyecek bir riskti. İlk çiftçi yerleşmelerinin dağılımı günümüzün kuru tarım (sulamasız) bölgesiyle neredeyse üstüste çakışır. Bu alanların yılda 250 milimetreden çok yağış alması, son 8000 yılda iklimde gerçekten de çok değişiklik olmadığını kanıtlamaktadır.

Ekinin büyüme mevsiminde taşan ve ayrıca ek yağışa gerek kalmadan ürünün gelişmesini sağlayan Mısır'daki Nil'in tersine, Yakındoğu ırmakları ilkbaharda, yılın en ters mevsiminde taşarlar. Bu nedenle tahıl tarımı yağışa bağımlıydı. Kanallar yapılarak sulamanın geliştirilmesi yerleşme görüntüsünü değiştirdi. Verimli, ama kurak alüvyal düzlüklerden yararlanılıp ürünün arttırılmasına, böylece de daha büyük yerleşme merkezlerinin ve giderek ilk kentlerin oluşmasına yol açtı.

Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin ardından kentleşmenin başlangıcına kadar süren gelişmeler, Çanak Çömlekli (ya da Geç) Neolitik ile Erken ve orta Kalkolitik dönemleri kapsar. Neolitik ve Kalkolitik dönemler geleneksel olarak birbirlerinden Neolitik insanların kullandığı yontma ve cilalı taş aletlere ek olarak Kalkolitik dönem insanlarının bakır ve tunç aletler kullanmasıyla ayırdedilir. Ancak Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde de sınırlı sayıda bakır aletler kullanılmasına karşın, Geç Kalkolitik dönem öncesi kazı yerlerinde bulunan maden miktarı çok azdır.

Bu çağlar boyunca temel günlük yaşam biçimi açısından küçük çiftçi toplulukları arasında ortaya çıkan farklar, ilk köy topluluklarıyla bunların avcı-toplayıcı öncülleri arasındaki ayrımlardan daha azdır. Avcı-toplayıcı toplumlarda eksik olan çağdaş toplum niteliklerinden çoğunun bir aşamada icat edilmesi ya da bulunması gerekmiştir. Bu özelliklerden kimi Çanak Çömlek öncesi Neolitiğin daha ilk gelişme döneminde bile mevcuttu. Bunlar, Neolitik ve Kalkolitik dönemlerde daha karmaşık ve yerleşik bir konum kazandılar. Kent yaşamı bu özelliklerin sağladığı yaşamsal temel üstünde yükselebildi.

Neolitik dönem

Hafif ya da kazayla pişirilmiş çanak çömleğe Çanak Çömleksiz Neolitik dönem kazı yerlerinde bile az da olsa rastlanır. Ama bunu izleyen Neolitik dönemde çanak çömlek öylesine yaygınlaşır ki, arkeologlar yerel kültürleri erken dönemlerde olduğu gibi kullanılan taş alet çeşitlerine göre değil, çanak çömlek türlerine göre tanımlarlar. Bezekli çanak çömlek, moda değişikliklerine yontma taşa oranla çok daha duyarlıdır, bu nedenle gerek kültürel ilişkiler, gerekse kronolojide daha hassas bir gösterge oluşturur.

Esnek yumuşak çamurun pişirilerek sert, su, hava geçirmez, yok edilmesi neredeyse olanaksız çanak çömleğe dönüştürülmesi büyücülük gibi bir şeydir. Pişmiş topraktan kap ve küçük figürinler yapan Çayönü ve Ganj-e Dareh insanları bu süreci daha MÖ sekizinci binyıldan beri biliyorlardı. Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde kapların taş, ahşap ya da alçı ya da ziftle kaplanmış hasırdan ya da Çanak Çömlek öncesi Neolitik B döneminin beyaz renkli kaplarında olduğu gibi alçıdan yapılması olağandı. Ama MÖ 7000 yılına gelindiğinde keramik bütün Yakındoğu'da yaygınlaşmıştı.

Herhangi bir dönemde bir bölge nüfusu sınırlı çeşit ve tarzda çanak çömlek yaptığından, oldukça küçük keramik parçalarını bile tanımlayabilmek olanaklıdır. Arkeologlar bir bölgedeki çanak çömleklerde zaman içinde ortaya çıkan değişmeleri, diğer alanların keramik tarzlarındaki değişikliklerin sıra düzeniyle karşılaştırarak pek çok bilgi edinmişlerdir. Aynı biçimde, kırık çanak çömlek parçalarından bulundukları alanları tarihlemek için yararlanılmıştır. Bu sonuçları, oldukça kısa bir süre içinde meydana gelen tarz değişikliklerine ilişkin bilgilerle birleştirerek elde edilen görece kronolojiler, çoğu kez radyokarbon tarihlemelerden daha yararlı bilgiler sağlamaktadır.

Çanak çömlek toplulukları arasındaki benzerlikler, farklı gruplar arasındaki yakın ilişkilerin bir belirtisi olabilir. Başka bir bölgeden ithal edildiği açıkça görülebilen keramikler, kapların ya da içeriklerinin ticaret ya da değiş tokuş konusu olduğuna işaret eder. Yazının icadından önce varolan toplumları araştırmanın en iyi yollarından biri olan çanak çömlek araştırmaları, tarihsel dönemlerde bile arkeologun en değerli araçlarından biridir.

Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde, Yakındoğu'nun verimli bölgelerinde dağ yamaçlarını çevreleyen yerleşmelere ek olarak Türkiye ve İran yaylalarının kaynaklarından yararlanan birkaç yerleşme oluşmuş, bazıları da Mezopotamya'nın ırmak vadileri boyunda konumlanmıştı. Bu tarihlerden başlayarak, daha erken dönemlerde çarpıcı değişimlere sahne olan Levant ve Filistin'in etkinliği azalırken, Mezopotamya Düzlükleri'nin önemi arttı.

Önceki sayfalar Güney İran bataklıklarından bir görünüm. Irmak yataklarındaki değişmeler sonucu güncy alüvyal düzlüğün büyük kesimleri su altında kalmıştır. Yıllar içinde göllerin konumu değişmiştir. MÖ 8. yüzyıl Asur kabartmalarında bataklık resimleri bulunmasına karşın, bunların geçmişteki yerleri tam olarak belirlenememiştir. Durgun sularından bol balık çıkan göller, Yakındoğu'nun diğer bölgelerindeki çiftçi toplumlarından farklı bir yaşam biçimine olanak sağlamaktadır.

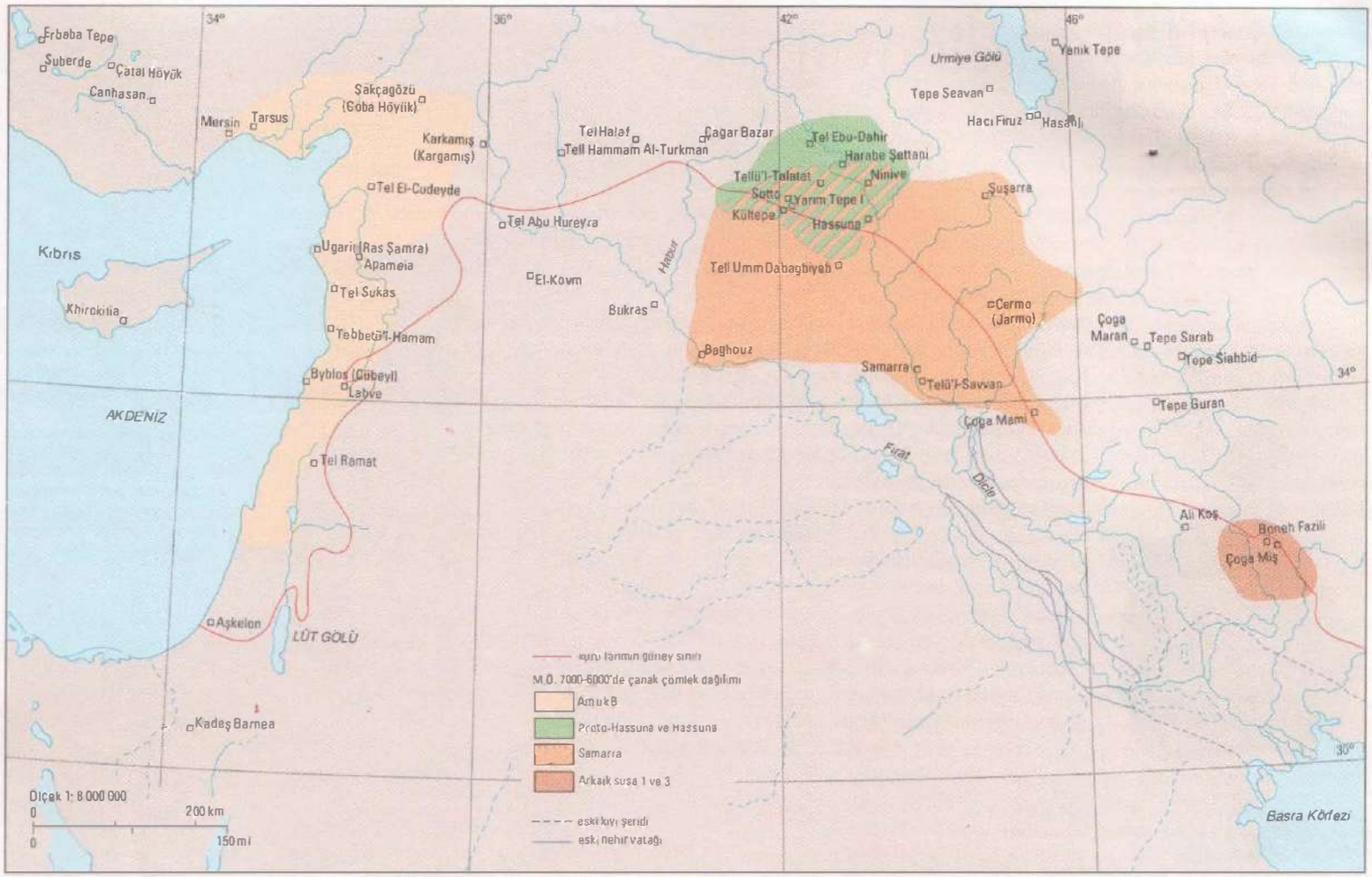

İlk çanak çömlek kullanan kültürler
7. binyılda bezekli çanak çömlek kullanımının yaygınlaşması, arkeologların kültürel grupları değişik çanak çömlek tarzlarına dayanarak ayırdetmelerine olanak verir. Hassuna ve çağdaşları olan Arkaik Susiana ve Amuk B dönemlerinde büyük olasılıkla artık kullanıma giren sabanın yardımıyla, daha önce yararlanılan nemli topraklardan uzakta bulunan büyük verimli alanlar ekime açılmıştır. Kısmen Hassuna dönemiyle çakışan Samarra döneminde, yerçekimiyle beslenen tahıl sulama kanalları verimin artmasına ve kuru tarım sınırları dışındaki alanlarda tarımsal yerleşmeler kurulmasına olanak verdi.

Çatalhöyük

Anadolu Yaylası'nda, Keramiksiz Neolitik dönem Levant'ıyla aynı tarihlerde, aynı başarı düzeyine ulaşmış Hacılar, Suberde ve Can Hasan III gibi bir dizi kazı yeri bulunmakla birlikte bunların hiçbiri çok daha büyük ve çok daha iyi korunmuş Çatalhöyük'le boy ölçüşebilecek durumda değildir. 12 hektarlık bir alanı kapsayan bu merkezde Neolitik tabakalar 15 metre yüksekliğindedir. En erken tabakalar bugüne dek incelenmiş değildir, ama incelenen 14 tabaka radyokarbon tarihlemesine göre MÖ 6850 ile 6300 yılları arasını, yani Levant'ta son keramik öncesi Neolitik B döneminin bitimine yakın bir dönemi kapsamaktadır. Ne yazık ki, diğer arkeolojik alanlarda olduğu gibi Çatalhöyük'te de en geç tabakalar büyük aşınmaya uğramıştır.

Duvar resimleri

Kazı yerindeki kimi odalarda çarpıcı duvar resimleri, duvarlarda kabartma şekiller, üstlerinde boğa başı ve boynuzu modelleri bulunan sekiler ve payeler vardır. Sıradan bir evde böylesi bezemeler bulunması garip ve uygun olmayacağından, bunlar büyük olasılıkla kutsal ev tapınaklarıdır. Ama bu "kutsal mekanlar"ın çokluğu (altıncı ve yedinci tabakalarda kazılan tüm evlerin neredeyse üçte biri) şaşırtıcıdır. Eğer bunlar tümüyle dinsel bir işleve sahipse, o zaman alanın kazılan bölgesi kutsal bir mahalle olmalıdır, ya da bunlar özel tipte konutlardır.

Evlerin duvar ve tabanları kat kat ince beyaz çamurla sıvanmıştı. Bir yapıda bu kat kat sıvaların sayısı 120'ye ulaşıyordu. Evlerin büyük olasılıkla her yıl sıvanması (aynı tabakadaki evlerde sıva sayısı aşağı yukarı aynıdır) bize yapıların yaşı hakkında bir fikir vermektedir. Resim bulunan odalarda, boyalı tabakaların arasına birkaç kat düz sıva çekilmişti. Bu nedenle resimlerin yalnızca kısa bir süre açıkta durduktan sonra üstlerinin örtüldüğü sanılmaktadır. Duvarlara neden zaman zaman resim yapıldığı bilinmemektedir, ama duvarda bırakılıp bozulmaları yerine üstlerine sıva çekilmesinin resimlerin korunmasına büyük katkıda bulunduğu açıktır. İnce kıllı bir fırçayla uygulanan boyaların yapımında çoğunlukla Anadolu'da doğal olarak bulunan aşıtaşı, azurit (şesilit), malakit (bakırtaşı), zincifre, manganez (mangan) ve galen gibi mineraller kullanılmıştı. Beyaz ya da açık saman rengi fon dışında kullanılan başlıca renk kırmızı ya da kızıl kahverengidir. Ama sarı, siyah, gri, açık mor ve maviye de rastlanır.

Resimlerin çoğu sıva ile çerçevelenen bir pano içine yerleştirilmiştir, ancak en çarpıcı duvar resimlerinden bazıları ise daha geniş bir yüzeye yayılmıştır. Panoların kimi düz kırmızıya boyanmıştı, kiminde geometrik motifler ya da insan ve hayvan sahneleri bulunuyordu. Bazı uzmanlar bu motifleri Türkiye'nin geleneksel dokuma kilimleriyle karşılaştırmışlardır, ama bu tarihte değişik renkli ipliklerle dokuma yapıldığının başka hiçbir kanıtı bulunmamaktadır.

En ilginç resimler temsili niteliktedir. Bunların kimi oldukça doğal, kimi daha stilizedir. Kimi kez tersten çizilmiş olan insan eli dizileri, üst Paleolitik dönem sanatını anımsatırsa da, aynı motif bugün de yerel köy evlerindeki resimlerde de görülmektedir. Farklı tabakalarda bulunan iki "tapınak" etkileyici av sahneleriyle bezenmişti. Her ikisinde de kuzey du-

Çatalhöyük

Çatalhöyük alanı 1961 ile 1963 arasında James Mellaart tarafından kazılmış, çok çarpıcı ve beklenmeyen sonuçlar vermiştir. Mellaart, evlerin olağanüstü iyi korunduğu, MÖ yedinci binyıldan kalma bir kentin büyük bölümünü ortaya çıkarmıştır. Kazıyı yapan tarafından "kutsal alan" olarak adlandırılan kimi evlerde karmaşık duvar resimleri, kabartmalar, duvarlara ve sekilere tutturulmuş hayvan kafatasları vardı. "Kutsal alan"lardaki fantastik bezemeler, halkın nasıl bir dine inandığı konusunda çok çeşitli yorumlara yol açmıştır: ana tanrıçalar ve doğum tanrıçaları figürinler ve duvarlar üzerinde leoparlarla birlikte görülürken, çok sayıdaki boğa kafatası ve boynuzunun erkek tanrıları simgelediği öne sürülmektedir. Din toplumun itici gücüydü. Çatalhöyük, önceleri bu dönemi simgelediği sanılan basit çiftçi köylerinden çok farklıdır. Daha yakın tarihlerde yapılan kazılarda Ayn Gazal, Tel Abu Hureyra ve Bukras gibi kimi Çanak Çömleksiz Neolitik alanlarda buradaki gelişmelerin öncülleri gözlenmekle birlikte, tarihöncesi bir merkez olarak Çatalhöyük'ün bir eşine şimdiye dek rastlanmamıştır.

Üstte Pişmiş kilden yapılmış doğurma anında şişman gebe bir kadın heykelciği. Kediye benzer iki hayvan tarafından desteklenen bir "doğum tanrıçası" olarak tanımlanmıştır. Heykel Çatalhöyük'teki en geç kutsal yerlerden birinde bulunmuş, baş sonradan restore edilmiştir.

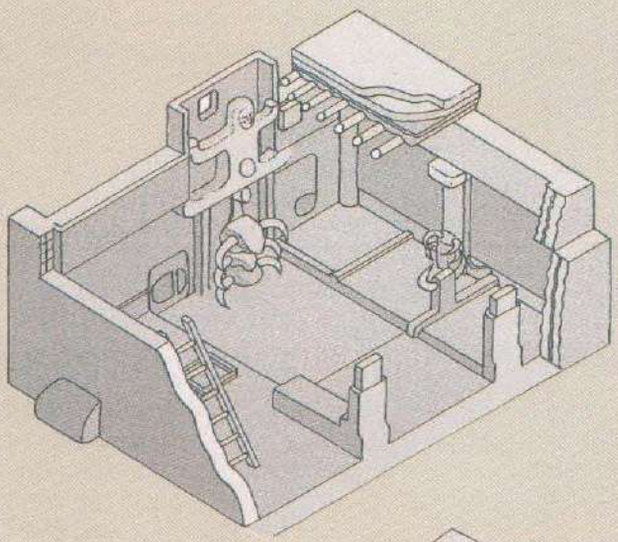

Sağda VIB tabakasındaki yerleşmenin kısmi rekonstrüksiyonu. Tek katlı yapılara çatıdan girilyor, 0 çatılar teraslar halinde yerleşmenin merkezine doğru yükseliyordu.

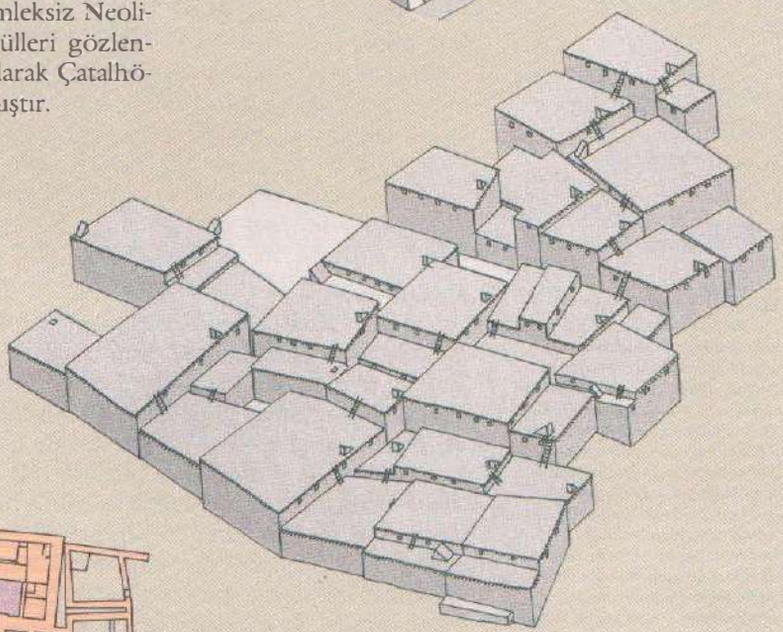

Üstte sağda VIA tabakasındaki bir kutsal alanın rekonstrüksiyonu. Duvarlar, tahta bir çerçeve çevresinde örülmüş kerpiç tuğlalardan yapılmıştı. Kuzeydoğudaki platformun altına erkekler, diğerlerinin altına ise kadın ve çocuklar gömülmüştü.

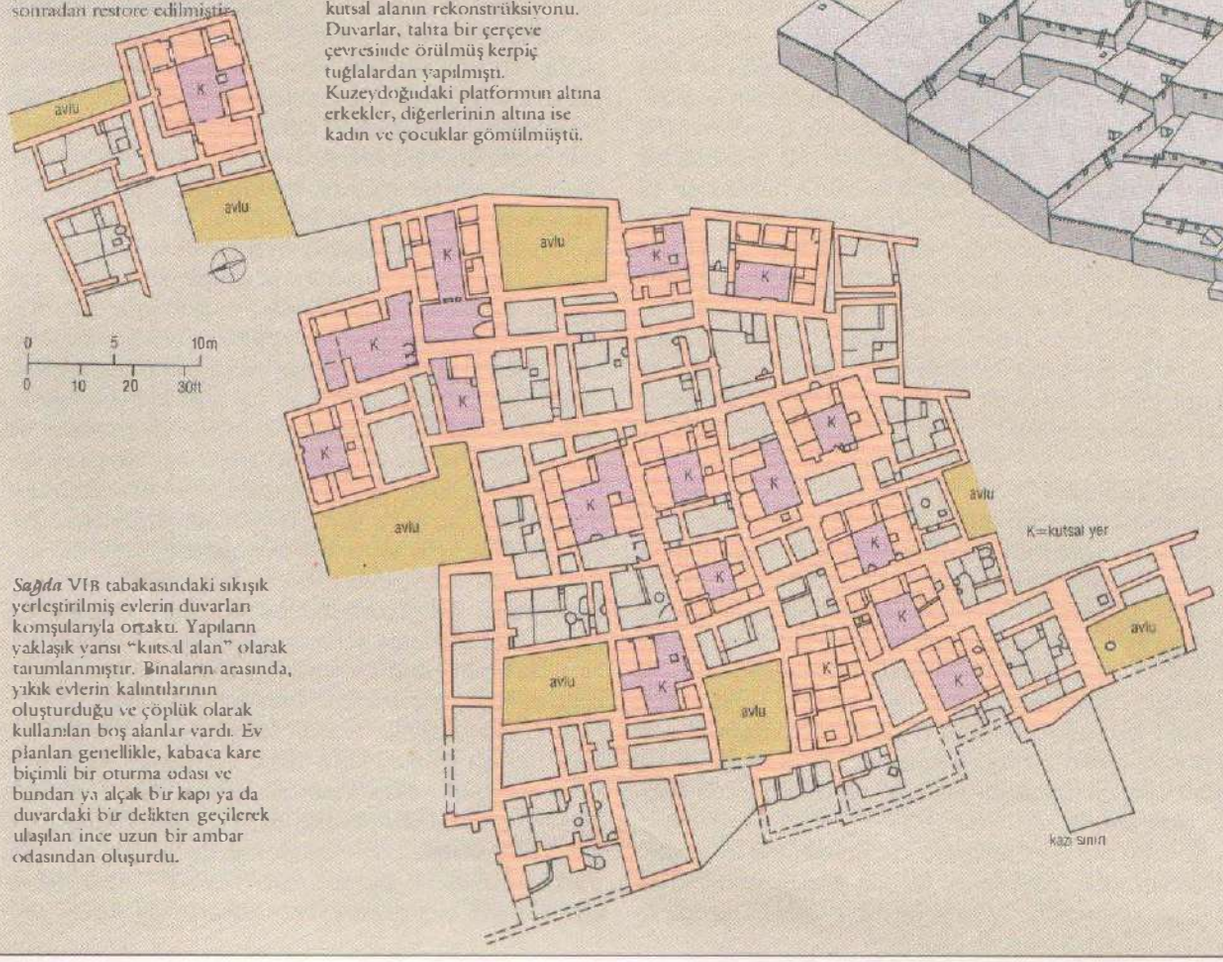

Sağda VIB tabakasındaki sıkışık yerleştirilmiş evlerin duvarları komşularıyla ortaktı. Yapıların yaklaşık yarısı "kutsal alan" olarak tanımlanmıştır. Binaların arasında, yıkık evlerin kalıntılarının oluşturduğu ve çöplük olarak kullanılan boş alanlar vardı. Ev planları genellikle, kabaca kare biçimli bir oturma odası ve bundan ya alçak bir kapı ya da duvardaki bir delikten geçilerek ulaşılan ince uzun bir ambar odasından oluşurdu.

Üstte sağda VII. tabakada bir kutsal alanın kuzey ve doğu duvarlarının rekonstrüksiyonu. Akbabaların bacakları şaşırtıcı biçimde insan bacağına benzemektedir. Bu sahnede, aralarında başsız bir ceset bulunan, kuş gibi giyinmiş rahiplerin resimlendiği öne sürülmüştür.

Sağda VII. tabakada bir kutsal alanda bulunan iki leopar resminden biri. Hayvanlar birçok kez sıvayla kaplanmış ve en az yedi kez yeniden çizilmiştir.

Altta Çatalhöyük'te kazılan evlerden bir görüntü. Ev alanlarının ortalama 25 m2 olması, her birinde bir çekirdek ailenin yaşadığı izlenimini vermektedir. Tüm alanda 5 bin kişiyi barındıran 1000 hane bulunabileceği hesaplanmıştır. Yerleşmenin uç kesimleri araştırılmadığından, kentin bir duvarla çevrelenip çevrelenmediği bilinmemektedir. Ev duvarları da işgalci güçleri engelleyici bir işlev göreceklerdi.

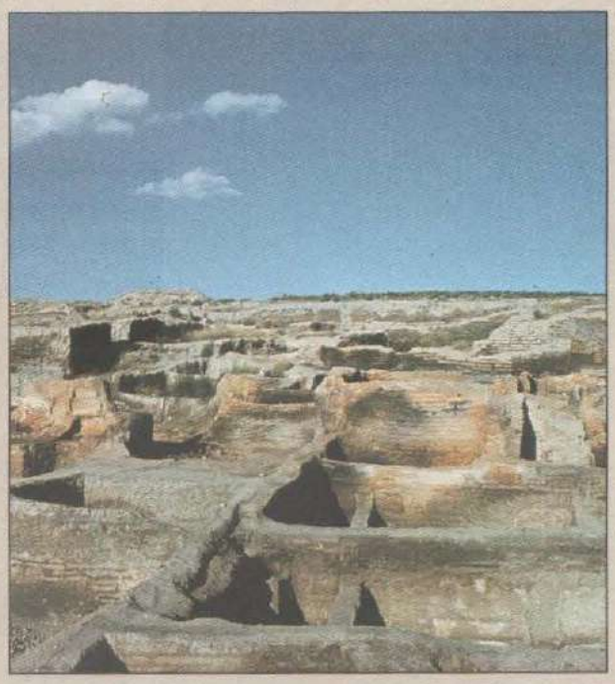

Üstte Geç tabakalardaki yetişkin erkek mezarlarının kiminde pişmiş kilden baskı mühürler vardı. Değişik biçimlerde yapılmış mühürlere derin kesik çizgiler, spiraller ve üçgenler oyulmuştur. Bu mühürlerin hiç kil baskıları bulunmadığından, bunların dokuma ya da deri gibi daha az dayanıklı malzemelerde, hatta insan vücudunun süslenmesi için kullanıldığı öne sürülmüştür.

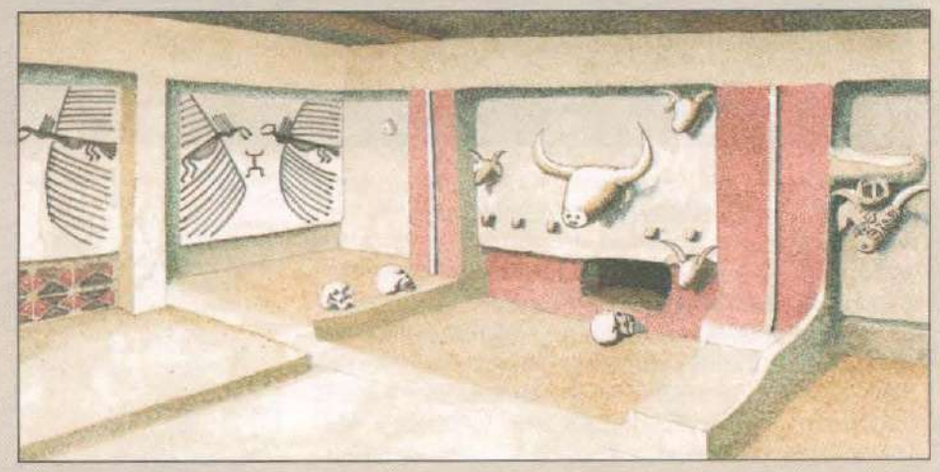

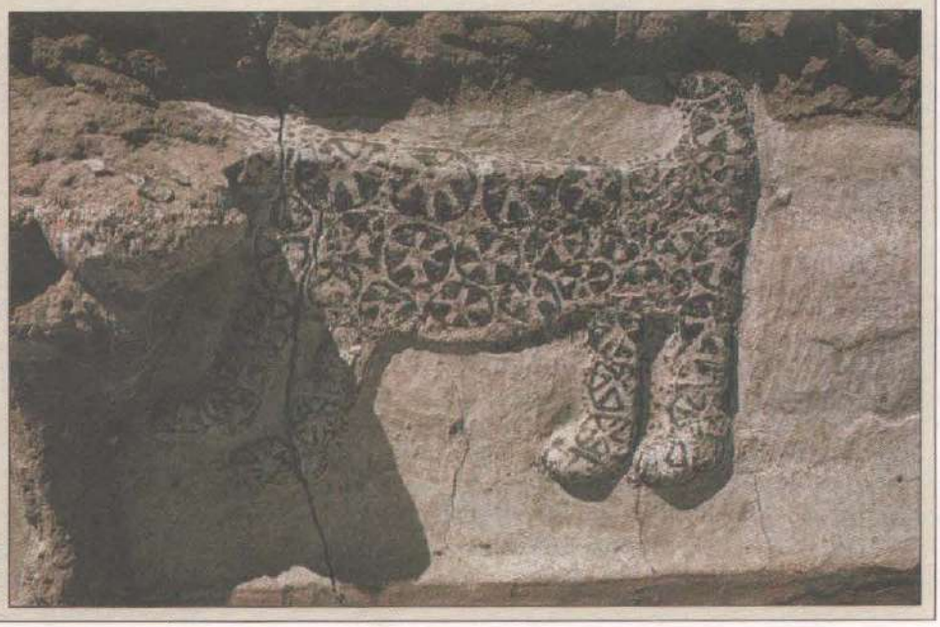

varda egemen figür, çevresinde leopar derisinden kuşaklar takmış danseden insanların bulunduğu, yaklaşık 2 metre uzunluğunda kocaman kırmızı bir boğadır. Figürlerin çoğu tenleri kırmızı boyalı erkeklerdir. Daha erken olan V. tabakadaki resim, dört duvar boyunca devam ediyor ve geyik, yaban domuzu, yaban eşeği, ayı, kurt ve aslan gibi başka hayvanlar da içeriyordu. Tam tamına bir avı yansıtmayan bu sahnelerin simgesel bir işlevi olabilir. Belki de Minosluların boğa oyunları ya da İspanyolların boğa güreşi gibi hayvanların kızdırıldığı oyunlar ve danslar içeren bir şenlik gösterilmektedir. Bununla birlikte III. tabakadaki bir tapınaktaki resimlerden birinde erkek bir avcı, yanında köpek olması muhtemel bir hayvanla birlikte bir geyiğe ok atarken görülür.

Üç kez rastlanan diğer bir ilginç sahnede büyük kuşlar ve küçük, başsız insanlar gösterilmektedir. Stilize biçimlerine karşın, kuşların açığa bırakılmış ölülerin cesetlerinden et koparan kızıl akbabalar olduğu belirlenmiştir. Alt tabakalardan birinde (VI. tabaka) bulunan bir resmin de ölülere uygulanan işlemlerle ilgili olduğu düşünülmektedir. Burada görülenin, kamış ve sazdan yapılmış bir ölü evi olduğu, bezeme olarak kullanılan hasırların altında gözleri çıkarılmış kafatasları bulunduğu öne sürülmüştür.

İnsan ve hayvan figürleri

Bazı duvarlar ayrıca, Ayn Gazal, Eriha ve Nahal Hemar'daki Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B dönemi figürinleri gibi kamış iskelet üstüne çamur sıvanarak biçimlendirilmiş kabartmalarla bezenmişti. Kimi boyalı olan bu kabartmalar arasında insan ve hayvan figürleri, hayvan başları ve kadın memeleri de vardır. Cepheden yapılmış, herbiri yaklaşık 1 metre yüksekliğindeki yedi adet kabartma insan figüründe kollar ve bacaklar gövdeden yanyana doğru çıkar. En güzel örneklerden biri turuncu, kırmızı ve siyah çizgilerle karmaşık bir biçimde boyanmıştı. Bütün figürlerin yüz, el ve ayakları hasar görmüştür. Bunun nedeni bu parçaların yeniden kullanılabilecek değerli bir malzemeyle bezenmiş olabilecekleri gibi, kabartma kırmak tapınakta yapılan ayinin bir bölümü de olmuş olabilir. Figürler çoğu kez boğa başı modellerine yakın yerleştirilmişlerdir. Bazıları figürlerin doğum yapan bir tanrıçayı ifade ettiğini ve boğa başlarının da erkek tanrıları simgelediğini öne sürmektedirler.

Başka bir yerde bir erkek geyik kabartması ve birbirini izleyen üç tabakada da leopar çiftleri bulunmaktadır. Leopar çiftleri, başları birbirine yakın, gövdeleri ters yönlerde olmak üzere arma biçiminde düzenlenmiştir. Kimi birçok kez sıvanmış, sonra hayvan gövdeleri yeniden çizilmiş ve her seferinde değişik bir desenle bezenmişlerdir.

Yalnızca sıva ile oluşturulmuş ya da öz olarak gerçek hayvan kafatasları ve boynuzlarının kullanılmış olduğu hayvan başları, Ganz-e Dareh ve Nemrik'teki daha erken merkezlerde de çıkarılmıştır. Bunlar arasından en sık görülen boğadır, ama koç ve erkek geyiklere de rastlanmıştır. Başlar duvarlara ya da alçak sekiler üstüne üç, beş ya da yedili gruplar halinde yerleştirilmiş ya da daha geç dönemlerin boynuzlu sunaklarına benzer biçimde çamur sütunlara gömülmüştü. Kadın memeleri genellikle gruplar halinde duvara tutturulmuştur. Bunların çoğu kez yaban domuzunun alt çenesi ya da sansar, tilki ya da akbaba kafatası üstüne yapılmış olmaları ilginçtir.

Ölü gömme gelenekleri

İnsanlar oturma odalarının altına gömülür, ama ambar odaları ya da açık alanların altına gömülmezlerdi. Cesetler çoğu kez platformların 60 santim kadar altında, sol yanları üstünde kıvrılmış ve başları odanın merkezine çevrili olarak yatırılmıştı. Gerçekte ölü gömme iki aşamalıydı. Kimi kafatası ve kemikler üstünde bulunan kırmızı aşıboyası izleri ve kimi iskeletlerde kemiklerin bir küme halinde bulunuşu, ölülerin önce başka bir yere götürülüp sonra evlerin altına gömüldüklerine işaret etmektedir. Akbabaların yediği başsız cesetler içeren duvar resimlerinde belki de ölülere uygulanan işlem gösterilmektedir. Bir odada gövdelerinden ayrılmış dört insan kafatası bir platformun üstüne konmuş, başka bir yerde de bir kadın kafatasına, Eriha'da daha erken sıvalı bir kafatasında olduğu gibi, deniz salyangozu kabuğundan göz takılmıştı.

İnsanlar olağan bir şekilde sık sık kendi eşyalarıyla değil ve fakat dokuma kumaşlar, ayrıcalıklı nesneler hatta daha da çarpıcı eşyalarla birlikte gömülmüşlerdi. Erkekler gömülürken yanlarına silah, taştan topuz başları, kemik ya da tahta kabzalı bıçaklar, pişmiş kil mühürler, bakır yüzükler ve "S" biçimli kemik kemer tokaları (benzer tokalardan Nahal Hemar'da bir adet, Yunanistan'da daha çok sayıda bulunmuştur) konurdu. Kadın mezarları, takılar, kozmetik öğütmek için taş paletler ve ara sıra da cilalı obsidiyen aynalar içermektedir. Tahta kaplar, sepet ve yiyecekler her iki cinsle birlikte bulunmuş, pişmiş topraktan kap ya da heykelciklere ise rastlanmamıştır. Kemiklerine bakılırsa, halkın çoğu oldukça sağlıklıydı, ama birçoğunda, belki de sıtma sonucu olarak kansızlık, bir bölümünde de artrit (eklem iltihaplanması) ya da kol ve bacak kırıkları vardı. Ortalama yaşam süresi erkeklerde 34, kadınlarda 30'du. Erkekler ortalama 170, kadınlar ise 158 santim boyundaydılar.

Çatalhöyük'te el işçiliği

Soğan ya da torba biçimle kaplardan oluşan Çatalhöyük keramikleri oldukça hantaldı. Burada bulunan tahta kaplar –kase, kupa ve kutular– çam ya da diğer yumuşak ahşaptan yapılmıştı. Yontma taş buluntuların çoğunda büyük olasılıkla 150 kilometre kuzeydoğudaki Acıgöl'den çıkarılan obsidiyen kullanılmıştı. Cilalı obsidiyen boncuk ve ayna yapımında da kullanılırdı. En ince işlenmiş alet ve silahlar, özellikle hançer ve bıçak ağızları Suriye'den getirilen çakmak taşından yapılmıştı. Dokuzuncu tabakadan başlayarak yukarı doğru, boncuk, pendantif ve yüzüklerde bakır ve kurşun kullanılmıştı. Kurşun doğada bakıra göre çok daha az bulunduğundan, kurşunun cevherden eritilmiş olması mümkündür. Çatalhöyük'teki bakır buluntuların çoğu dövme doğal bakırdan yapılmışsa da, cüruflu bir bakır külçesinin bulunması, hiç değilse bir miktar bakır eritildiğini düşündürtmektedir.

Kil ve taş heykelcikler arasında en ilginçleri şişman kadınlardı. Bunlardan birinde görülen doğum yapan kadın, ya iki kedi tarafından desteklenmekte ya da kedi biçiminde kolları olan bir koltukta oturmaktadır. Hayvan heykelciklerinde çoğunlukla leopar, sığır, yaban domuzu, yaban koyunu ve keçisi gibi av türleri görülür. Bunların bazılarında bıçaklama izlerinin bulunması, bir av ayininde kullanıldıkları izlenimini vermektedir. Ayn Gazal'da kilden yapılmış iki sığır heykelciğinde de aynı izler görülmüştür.

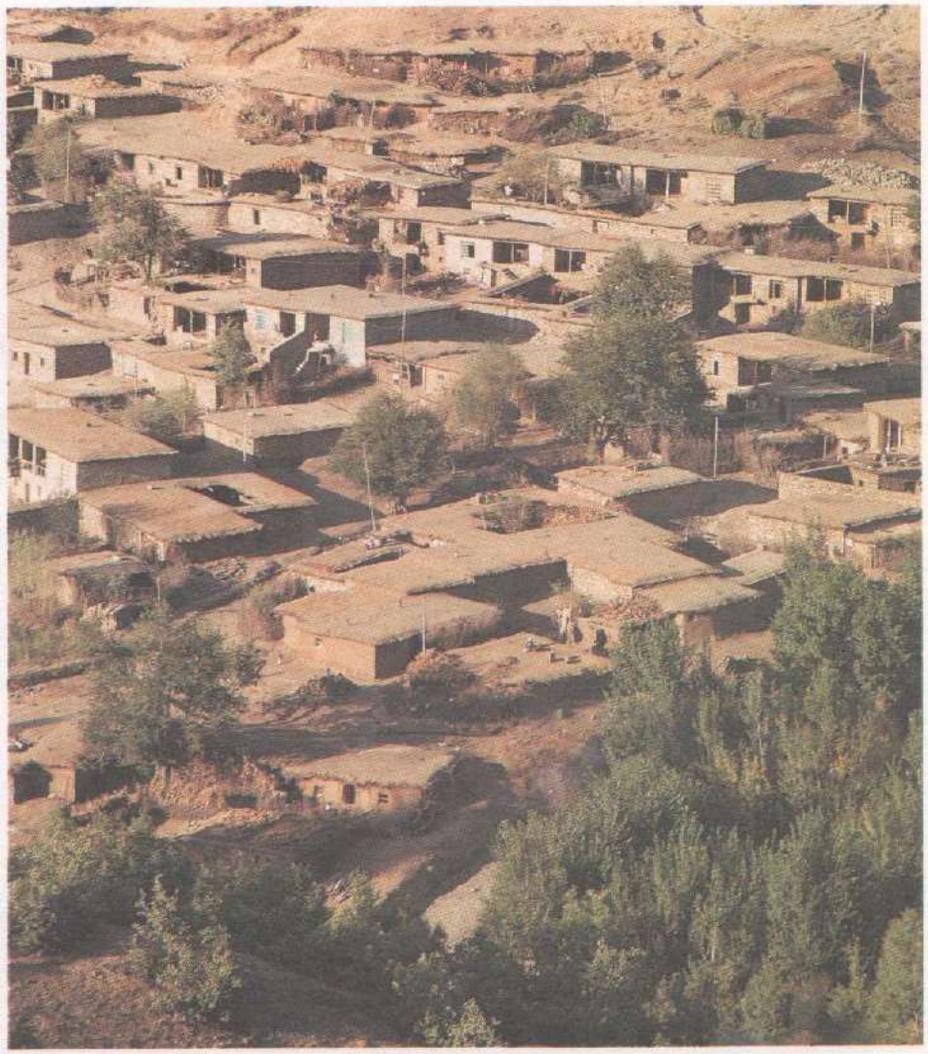

Üstte İran'daki Kürt bölgesinde çağdaş bir köy ilk Yakındoğu köylerinin birçok özelliğini taşımaktadır. Evler kerpiç ve balçık harçtan yapılmış ve balçıkla sıvanmıştır. Düz damlar, hatıllarla desteklenen dal ve hasır katlarından oluşmaktadır. Yalıtım için bir kat toprak konmuştur. Hava koşullarına karşı korunma amacıyla dam sıvanmıştır. Damların kışın kardan temizlenmesi, yağmurdan sonra da bu amaçla damda bulundurulan taş silindirlerle kurutulması gerekmektedir. Dam ek bir kullanım alanı sağlar ve yatmak için ya da ambar olarak kullanılabilir.

Bitki ve hayvanlar

Burada bulunan hayvan kemiklerinden anlaşıldığı kadarıyla Çatalhöyük insanlarının yediği etin onda dokuzu evcilleştirilmiş sığırlardan gelmekteydi. Bu dönemde köpek de artık evcilleştirilmişti. Bazı yabanıl hayvanlar etleri kadar derileri için de avlanıyordu. Bunlar arasında yaban koyunu, geyik, yaban domuzu, yaban eşeği, ayı ve belki de aslan ya da leopar gibi büyük kedi türleri bulunmaktaydı. Kültüre alınmış bitkiler arasında einkorn kızıl buğday ve emmer buğdayı, çıplak altı sıralı arpa ve büyük olasılıkla altı sıra kromozomlu ekmeklik buğday vardı. Bu dönemin insanları bölgede doğal olarak yetişen diğer bitkileri de toplarlardı. Bulunan türlerden kimi sulama yapılan koşullarda gelişmektedir, ama ne ölçüde sulama uygulandığı konusunda görüş ayrılıkları vardır. Genel olarak insanların nasıl yaşadıklarına ilişkin bilimsel kanıtlara, duvar resimlerinde anlatılan öyküler arasındaki farklılık, onların yaşamlarında gerçekle ideoloji arasındaki aykırılığı yansıtmaktadır.

Çatalhöyük yedinci binyıl sonuna doğru terkedildikten sonra, Anadolu'da bunu izleyen kültürlerin ayırdedici özelliği Hacılar ve Can Hasan II gibi alanlarda görülen zarif boya bezemeli keramiklerdir. Ancak bu iki merkez de MÖ 5700 yılı dolayında terkedilmiştir. Can Hasan'da yangınla yok olan bir tabakada, çökmüş bir evin yıkıntıları arasında 45 yaşında

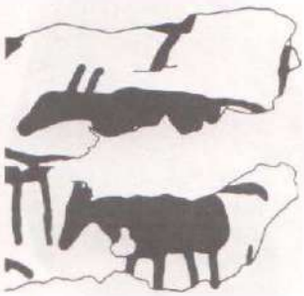

Üstte Dicle ırmağının batı kıyısında bulunan Umm Dabaqiyeh'te bir evin duvarındaki resimde muhtemelen bir yaban eşeği avı gösterilmektedir. Yaban eşeği derilerinin işlenmesi büyük olasılıkla yerleşmenin temel ekonomik etkinliğiydi. Bu hayvanların nasıl yakalandığı kesin değildir, ama ağla çevrilmiş yerlere sürüldükleri ve bu resimde yaban eşeklerinin üstünde görülen çizgilerin ağları asılı olduğu direkleri betimlediği öne sürülmüştür. Beyaz fon üstüne kırmızıyla boyanan hayvanların heriri yaklaşık 15 cm yüksekliğindedir. Çatalhöyük'le çağdaş olan bu basit resimler MÖ 7. binyılın ilk yarısına tarihlenmiştir.

Üstte MÖ 6000 dolayından boya bezemeli pişmiş toprak kap. Güneybatı Türkiye'de Hacılar'ın en geç tabakasındaki çanak çömleğe benzerbir tarzda yapılmıştır. Hacılar'ın yaratıcı ve çok yönlü çömlekçileri kimi kez ürettikleri insan ya da hayvan biçimli kapların gözlerine obsidiyen parçaları takarlardı. Bu türden çok sayıda kap Avrupa ve Amerika müzelerine ulaşmıştır. En güzellerinden bazıları mezarlıklardan, çağdaş mezar soyucuları tarafından çalınıp yasadışı yollardan ülkeden çıkarılmıştır. Diğerleri ancak bilimsel analizlerle farkedilebilen ustaca yapılmış çağdaş taklitlerdir.

bir erkek cesediyle bakır bir bilezik ve bakır bir topuz başı bulunmuştur. Topuz kalıpta dökülerek yapılmış, tahta sap takmak için bir delik açılmıştı. Bu tekniğin bilinen en erken örneği budur.

MÖ 6000 yılına gelindiğinde köy, tüm Yakındoğu'da yerleşmiş bir olgu olmuştu. Başlıca evcilleştirilmiş hayvan ve bitki türleri artık çok iyi biliniyordu; bunlar bugün bile bölgenin temel besin kaynağını oluştururlar. Bundan sonraki gelişmeler, avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişte olduğu gibi yeni geçim biçimleri bulmayı değil, toplumsal örgütlenmedeki değişiklikleri ve teknolojik becerilerin arttırılmasını içerir. Yavaş ve yerel olarak gerçekleşen bu değişimler başlangıçta Mezopotamya'da yoğunlaştı.

Mezopotamya'da ilk yerleşmeler

Çanak Çömlek öncesi Neolitik dönemde yerleşik topluluklar Mezopotamya düzlüklerinin kenarına tünemişlerdi. Yağmurla beslenen tarımın olanaklı olduğu bölgenin dışında yalnızca birkaç alanın kaynaklarından yararlanabiliyorlardı. Erken Neolitik dönemde yağmurla beslenen tarım kuşağında yerleşmeler yaygınlaştı. Bugünkü Irak'ta bulunan ve MÖ yedinci binyılın ilk yarısına tarihlenen bu merkezlerden en erkenleri Çatalhöyük'le çağdaştırlar. Alanlarının çoğu kez bir hektarın altında olmasına ve ilk bakışta Çatalhöyük'teki gelişmişlikten hiçbir iz göstermemelerine karşın, belki de bunlar çok daha çeşitli etkinliklerin sürdürüldüğü daha karmaşık bir durumu yansıtırlar.

Kültürleri gelişerek daha sonraki Hassuna kültürünü yarattığı için bazen bu ilk Erken Neolitik merkezlere Proto-Hassuna da denir. Çanak çömlekleri çoğunlukla killeri samanla yoğrulmuş, basit biçimli, kaba kaplar, açık ya da derin kâseler, silindir boyunlu yuvarlak çömlekler ve yuvarlak ya da oval düz çanaklardan oluşur. Bu çanaklardan kiminin içi pürüzlü ya da okludur ve tahıl hazırlamakta kullanıldıkları sanılmaktadır. Kâse yüzeyleri çoğu kez bazıları geometrik bazıları da hayvan motifleri içeren kilden aplike desenlerle bezenmiştir. Daha ince keramiklerin yaklaşık altıda birinde kırmızıyla boyanmış basit desenler vardır. Gene bu merkezlerde bulunan iyi fırınlanmış koyu gri cilalı diğer parçalar muhtemelen daha gelişmiş batı bölgelerinden getirilmişlerdir.

Bu dönemin insanları (Arapça'da tauf denilen, bazen de pisé adı verilen) sıkıştırılmış balçıktan yapılmış dikdörtgen evlerde yaşarlardı. Genelde iki ya da üç odalı olan evlerde muhtemelen tek aile barınırdı. Bazı yapıların temelleri, birbirine koşut duvar dizilerinden oluşmaktadır. Bunlara kurutma ızgaraları adı verilmiştir. Kiminde, ambar olarak kullanılmış olabilecek 2 metrekareden küçük odalar ızgara biçiminde düzenlenmiştir. Yarım Tepe I'de kimi kez ölüler özel yuvarlak ya da dikdörtgen yapılara konularak saklanmıştır. Bu cesetlerde parçalanma izleri görülmektedir. Tel Sotto'da gömülü bir genç de aynı işleme uğramıştı. Başı, omuz kürekleri de içinde kolları ve leğen kemiğinin ortasından itibaren bacakları kesilmiş ve gömülmeden önce bedenin üstüne yerleştirilmişti. Bunun olağan yetişkin için gömme yöntemi mi, yoksa özel kişilere uygulanan bir işlem mi olduğu bilinmemektedir. Küçük çocuklar genelde evlerin duvar ya da tabanlarının altına, kimi kez keramik bir kabın içine konarak gömülürdü.

Bu dönemdeki merkezlerin çoğu yağmurla beslenen tarım alanları içinde kalmaktadır. Bitki ve hayvan kalıntıları tipik bir tarım ekonomisinin varlığına işaret etmektedir. Bu dönemin insanları, einkorn kızıl buğday, emmer, ekmeklik buğday, klüp dağları, kaplıca buğday, altı sıralı çıplak arpa, mercimek ve bezelye yetiştirir, sığır, koyun, keçi, domuz ve köpek beslerlerdi. Yaban hayvanları bulunan hayvan kemiklerinin beşte birinden azını oluşturmaktadır. Koyun ve keçiye göre daha büyük ve daha vahşi olan sığırın beslenmesi güçlük yaratmış olmalıdır. Belki de bunlar et ve postlarının yanısıra süt ve taşıma için besleniyor, hatta Kuzey Mezopotamya'nın geniş düzlüklerini sürmek için o zaman bile kullanılmakta olması mümkün sabanı çekmek için kullanılıyorlardı.

Umm Dabagiyeh

Umm Dabagiyeh'dcki küçük merkez bugünkü kuru tarım bölgesinin dışında kalmaktadır. Bunun dört ana yerleşme tabakası Erken Neolitik döneme aittir. İyi korunmuş iki alt tabaka benzer bir plan izler. Yaklaşık 1.5x1.75 metre boyutlarında küçük odalardan oluşan üç dizi birbirine bitişik yapı, alanın odak noktasını oluşturur. Çoğunda kapı bulunmayan odaların ambar olarak kullanılması olasıdır. Bir ya da iki odadan oluşan konutların dağılımı daha gelişigüzeldir. Görüldüğü kadarıyla bu evlere damdan giriliyordu: bir köşede basamaklar, bunların üstünde de merdiven işlevi görmek için duvarlara oyulmuş ayak delikleri bulunuyordu. Düzgün bacalı ocaklar da vardı.

En şaşırtıcı durum burada bir tarım toplumundan çok avcı topluluklarına ait taş aletler çıkmasıdır. İnsanlar kültüre alınmış bitkiler yiyorlardı, ama bunlar daha kuzeyden getirilmiş olabilir. Tüketilen etin çoğu yaban hayvanları avlanarak elde ediliyordu. Bulunan kemiklerin üçte ikisi bir yaban eşeği türü olan onager, yüzde 15 kadarı ceylanlara aitti. Başta koyun olmak üzere evcilleştirilmiş hayvanlar, kemiklerin yalnızca yüzde onunu oluşturuyordu. Avcılığa ilişkin kanıtlar ve yaygın ambar kullanımı, bu insanların yaban eşeği ve ceylanları postları için yakalamakta uzmanlaştığı izlenimini vermektedir.

Büyük bir olasılıkla diğer merkezler de, tuz, zift ya da obsidiyen gibi diğer ürünlerde uzmanlaşmaktaydı. Bu toplulukların ürünlerine nasıl pazar bulduklarını kesin değildir, ama pazar buluyor olmalarından, artık yiyecek fazlalarının düzenli olarak biriktirilip başka mallarla değiştirildiği anlaşılmaktadır. Böylesi depolanan varlıklar, gelecekteki Mezopotamya kent toplumlarının temelini oluşturdu.

Hassuna ve Samarra kültürleri

MÖ yedinci binyılın ortasında yeni çanak çömlek tarzları gelişti ve basit desenlerin yerini daha ince boyanmış ve kazı bezemeli keramikler aldı. Kendinden önceki Proto-Hassuna'dan doğan Hassuna kültürü onun birçok özelliğini taşıyordu. Gerek Proto-Hassuna, gerekse Hassuna tabakalarından buluntular arasında kilden sapan taneleri, yontma taştan çapalar, kilden çift konik ağırşaklar (keten ya da yünden iplik eğirmek için) ve baskı mühür oldukları belirlenen birkaç oyma taş boncuk ya da pendantif vardır. (Çatalhöyük'te olduğu gibi, baskı mühürle kil üstüne baskı yapıldığına ilişkin bir kanıt bulunmamaktadır.) Bakır cevheri ve bakır madeni, alet ve takılarda kullanılırdı. Yarım Tepe I'de en alt tabakada bulunan bir bilezikteki kurşun cevherden eritilmişti; bu nedenle

geç Hassuna kültürü insanları muhtemelen hem doğal, hem de ergitilmiş bakır kullanıyorlardı. Ama iki metre çapındaki büyük kubbeli fırınları olasılıkla madenden çok keramik için kullanılmaktaydı. Kuzey Irak'ta bu dönemden firuze (turkuvaz), neceftaşı (dağ billuru, kayaç kristali), obsidiyen ve deniz kabukları bulunması, ticaretin Yakındoğu'nun her yöresine yayıldığının diğer bir kanıtıdır.

MÖ yedinci binyılın sonlarına doğru, geç Hassuna tabakalarında yeni bir keramik türü ortaya çıkar. İyi pişirilmiş, koyu kahverengi boyalı, çoğu kez olağanüstü desenlerle bezeli bu keramikler güneydeki Samarra kültürüne aittir. Samarra merkezleri Irak'ın ortasında bir şerit biçiminde dizilmişlerdi. Dicle Irmağı'na bakan Telü'l-Savvan'daki büyük merkezdeki alt tabakalar radyokarbon tarihlemesine göre MÖ 6300'e kadar gitmektedir. İlk evlerin altında, sığ oval çukurlar içinde yüzden fazla gömüt keşfedilmiştir. Aralarında yetişkin ve gençler de olmakla birlikte, çoğu çocuk mezarıdır. Cesetlerin yanına, Hassuna döneminde ve daha erken merkezlerde bulunanlarla aynı gelenekten çok güzel su mermerinden oyma kaplar, gene su mermerinden oyma kadın heykelcikleri ve boncuklar gömülmüştü.

Aynı döneme ait büyük, dikkatle planlanmış birkaç ev dikdörtgen, kalıpta dökülmüş kerpiçlerle yapılmış, böylece salt balçıktan yapılanlara göre daha düzenli bir plana olanak sağlanmıştı. Kerpiç tuğlaların her biri yaklaşık 60 santim boyunda, duvarların eninden daha uzundur. Yapı, köşelere ve duvarların birleşme noktalarına dıştan payandalar konarak desteklenmiştir. Samarra mimarlığının özelliği olan bu tür payandalama, daha sonra Mezopotamya dinsel mimarlığının ayırdedici özelliği olmuştur. En erken iki tabakadaki yapılardan her biri yaklaşık 150 metre karelik bir alanı kapsamakta ve onbeşin üstünde oda içermektedir. Odaların düzenlemesi, yapıların iki kanadının, belki de erkekler ve kadınlar olmak üzere iki grup insan tarafından kullanıldığı fikrini vermektedir. Oda genişliklerinin 3 metreden az olmasının nedeni, belki de ellerindeki kalasların en çok bu uzunlukta sağlam kiriş atmaya elvermesiydi.

MÖ 6100 dolayına tarihlenen bir üst tabakadaki yerleşmenin büyük bölümü kazılmıştır. Burada evler daha küçük, yaklaşık 70 metrekare büyüklüğündedir. Her biri 3 metrekare olan iki odanın çevresinde daha küçük odalar bulunuyordu. Bu yapılardan on kadarı, kalın bir duvar ve bir hendekle kuşatılmış 45x50 metre boyutlarında bir alana gelişigüzel yerleştirilmişti.

Telü'l-Savvan'da daha geç tabakalar aşınmaya uğramışlardır. Ama daha kuzeyde, Mezopotamya düzlüklerinin kıyısındaki Çoga Mami'de yapılan kazılarda hem klasik Samarra yerleşimi, hem de Samarra'nın Çoga Mami Geçiş diye adlandırılan daha geç evresi ortaya çıkarılmıştır. Buradaki yapılar, Hamrin Barajı Kurtarma Projesinde Songor A'da da bulunan türde, düzenli bir arı kovanı biçimine düzenlenmiş dikdörtgen odalardan oluşmaktaydı.

Samarra merkezlerindeki bitki kalıntıları arasında gene iyi bildiğimiz kızıl buğday, emmer, ekmeklik buğday, iki sıralı ve altı sıralı arpa, altı sıralı çıplak arpa bulunuyordu. Keten (ya da keten tohumu) bulunması ve tohumların büyüklüğü, bu insanların sulama yaptığını düşündürtmektedir. Çoga Mami'de bulunan su kanalları da bu döneme tarihlenmiştir.

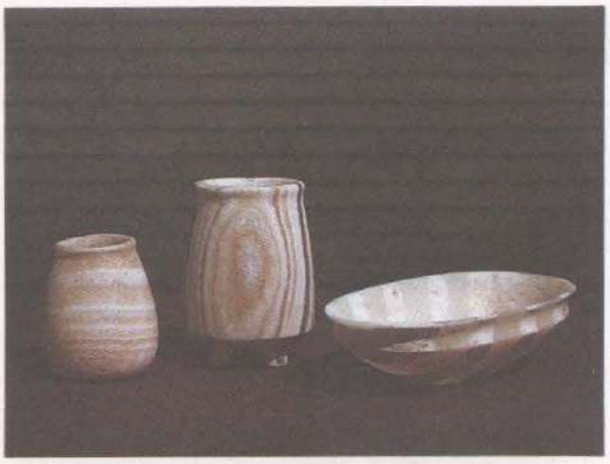

Üstte Çoga Mami'de Samarra döneminden kalma boyalı, pişmiş kilden bir kadın heykelciği başı. Başın üstüne dolanmış uzun bir örgüyü andıran saç biçimi, bundan 3.000 yıl sonra Sümer heykellerinde görülenleri andırmaktadır. Kahve çekirdeği biçimli gözler bu döneme özgüdür. Yükseklik 4,8 cm.

Solda Bugünkü Orta Irak'ta Tel'ül Savvan'da en erken evlerin altında Samarra dönemine ait yüzü aşkın mezar ortaya çıkarılmıştır. Çoğu çocuk mezarıydı ve taş boncuklar ve su mermerinden heykelcik ve kaplar içeriyordu. Kadın heykelciklerinin tanrıları değil, insanları betimlediği sanılmaktadır. Figürlerden bir bölümünün gözleri kakmadır ve kimi hatları ziftle belirginleştirilmişti: *(solda üstte)*. Damarlı su mermerinden kaplar *(solda altta)* çeşitli biçimlerde oyulmuştur; bunlardan en çok rastlananlar çömlek, çanak ve kepçelerdir. Tel'ül Savvan'daki mezarlara çanak çömlek gömülmemişti.

Belki Eriha ve Çatalhöyük halkları da küçük ölçeklerde sulama yapıyorlardı, ama Samarra dönemine gelindiğinde artık insanlar oldukça uzun kanalların yapım ve bakımı için gerekli teknolojiye sahiptiler. Sulama kuru tarım alanlarında verimi arttırarak buralarda daha büyük bir nüfusun barınmasını ve ilk kez yetersiz yağış alan yerlerde tarım yapılmasını olanaklı kıldı. Çoga Mami Geçiş tarzının güneydoğuda, Deh Luran Ovası ve Susiana'daki yerel keramik geleneklerini etkilemesi, belki de bu teknik üstünlüğün bir yansımasıdır.

Halaf kültürü

MÖ 6000 dolayında kuzey Mezopotamya'da Hassuna kültürünün yerini Halaf kültürü aldı. Kökenleri kesin olarak bilinmez, ama Hassuna'yla aynı alanda geliştiği anlaşılmaktadır. Halaf kültürü 600 yıl kadar

Halaf ve diğer kültürler
MÖ 6. binyılında Halaf kültürü Kuzey ve Doğu Mezopotamya'da bir şerit gibi yayılmıştı. Halaf stillerinden etkilenmiş çanak çömleklere Akdeniz yakınlarında (Amuk C kültürü içinde) ve Zagros dağlarının kuzey ve doğusunda rastlanmıştır. Halaf çanak çömleğinin dağılımı bugün kuru tarım yapılan bölgeyle hemen hemen aynıdır. Kuru tarım için yetersiz yağış alan Güney Mezopotamya'da kurulan Erken Obeyt kültürü sulu tarıma dayanıyordu. Daha doğuda, Susa yöresindeki Orta Susiana kültüründe de benzer bir gelişme ve Erken Obeyt'e koşut keramik tarzları görülmektedir.

Altta Tipik Halaf evi, kimi kez dikdörtgen bir giriş odası ya da a bar eklenen, yuvarlak bir kulübeydi. Muhtemelen kubb ya da tahta kalaslarla örtülmüş bu kulübelerde yuvarlak oda duvarlarla daha küçük birimlere bölünürdü

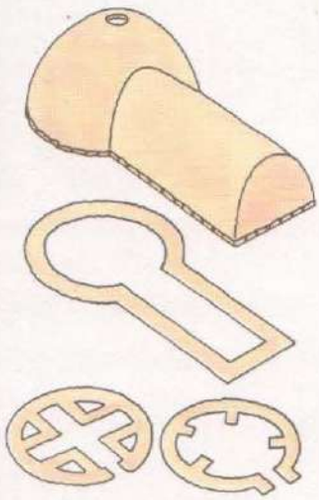

yaşadı, bugünkü kuzey Irak ile Suriye'nin tümünü kapsayacak kadar yaygınlaştı, etkileri Akdeniz kıyısından orta Zagros yaylalarına kadar uzandı. Ama bazı yönlerden ana gelişme çizgisinin dışında kaldı.

Yetiştirdikleri bitkiler daha önceki Hassuna ve Samarra dönemleriyle aynıydı: einkorn kızıl buğday, emmer ve altı sıra kromozomlu buğday, iki sıralı kabuklu, altı sıralı çıplak ve kabuklu arpa, mercimek, kara burçak, nohut ve keten. Hataf yerleşmelerinin dağılımı kuru tarım alanı içinde kaldığından, büyük olasılıkla tarımda büyük ölçekli sulamaya pek gerek duyulmamıştır. Evcil hayvanlar olağan beş türü –koyun, keçi, sığır, domuz ve köpek– kapsıyordu, ama yaban hayvanları da avlanırdı.

Halaf döneminde insanlar dikdörtgen, çok odalı evleri terkederek, *tholos* adı verilen yuvarlak kulübelere geri döndüler. Çapları 3 ile 7 metre arasında değişen bu evlerin bir anne baba ve onların çocuklarından oluşan tek aileleri barındırdığı sanılmaktadır. Eve dış duvardaki bir açıklıktan giriliyor, ama planlarda değişiklik olabiliyordu. Çoğu kez yuvarlak binaya dikdörtgen bir yapı eklenirdi. Arpaçiye'de, kalınlığı 1.5 metreyi aşan taş duvarlı yuvarlak binalara uzun yapılar eklenerek, yaklaşık 20 metre uzunluğunda anahtar deliği biçiminde evler oluşturulmuştu. Önce Arpaçiye'deki yapıların belli dinsel ayinlerde kullanılan özel binalar olduğu sanılmıştı. Ama Yarımtepe II'deki kazılardan, ***tholos***ların çoğunlukla konut olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır, çünkü dikdörtgen odalara yuvarlak odadan geçilerek girilmektedir, bu bölümler iglolarda olduğu gibi bir giriş koridoru işlevi görmezler. *Tholos*lar balçık, kerpiç ya da taştan yapılır, muhtemelen sivri kubbeli bir çatıyla örtülürdü. Bununla birlikte, Yarım Tepe II'deki yapıların duvarlarının yalnızca 25 santim kalınlığında olması, üstlerinin de ahşap bir çatıyla örtülmüş olabileceğini düşündürür.

Yukarı Fırat'ta Kargamış yakınlarından Irak-İran sınırındaki Hamrin Havzası'na kadar Halaf kültürünün yayıldığı tüm alanda ***tholos***lara rastlanmıştır. Ama Arpaçiye'deki en erken ve en geç Halaf tabakalarında, yuvarlak konutlarla birlikte dikdörtgen mimari de görülür. En geç tabakada bu tip bir yapı yanmış, içindekiler de insitu (doğal konumlarında) durumda kalmıştır. Taban üzerinde güzel bezekli çok sayıda çanak çömlek duruyordu. Ayrıca, taş kaplar, takılar, heykelcikler ve muskalarla birlikte binlerce çakmaktaşı ve obsidiyen alet vardı. Keramik ve takıların çoğu duvar kenarında, belki de raf olan kömürleşmiş tahtaların üstünde duruyordu. Binanın önce bir çömlekçi işliği olduğu sanılmıştı, ama bu görüş bu denli değerli malzemenin varlığını açıklamaya yeterli değildir. Belki de topluluk varlıklarının saklandığı bir ambar ya da yerel kabile reislerinden birinin hazinesiydi. Her durumda tek bir yapıda olağanüstü bir servet toplanmış bulunuyordu. Yarımtepe'de de dikdörtgen yapılar vardı. Bunların bazıları ambar ya da konut, belirgin bir plan olmayan ve evsel kalıntılar içermeyenleriyse büyük olasılıkla kamusal yapılardı.

Halaf döneminde ölü gömme adetlerine ilişkin bilgiler azdır. Yarımtepe I'deki mezarlarda, gömü odası dikey giriş kuyusunun yanındaydı. Yerleşmede ölüler ya basit biçimde gömülüyor, ya da yakılıyor-

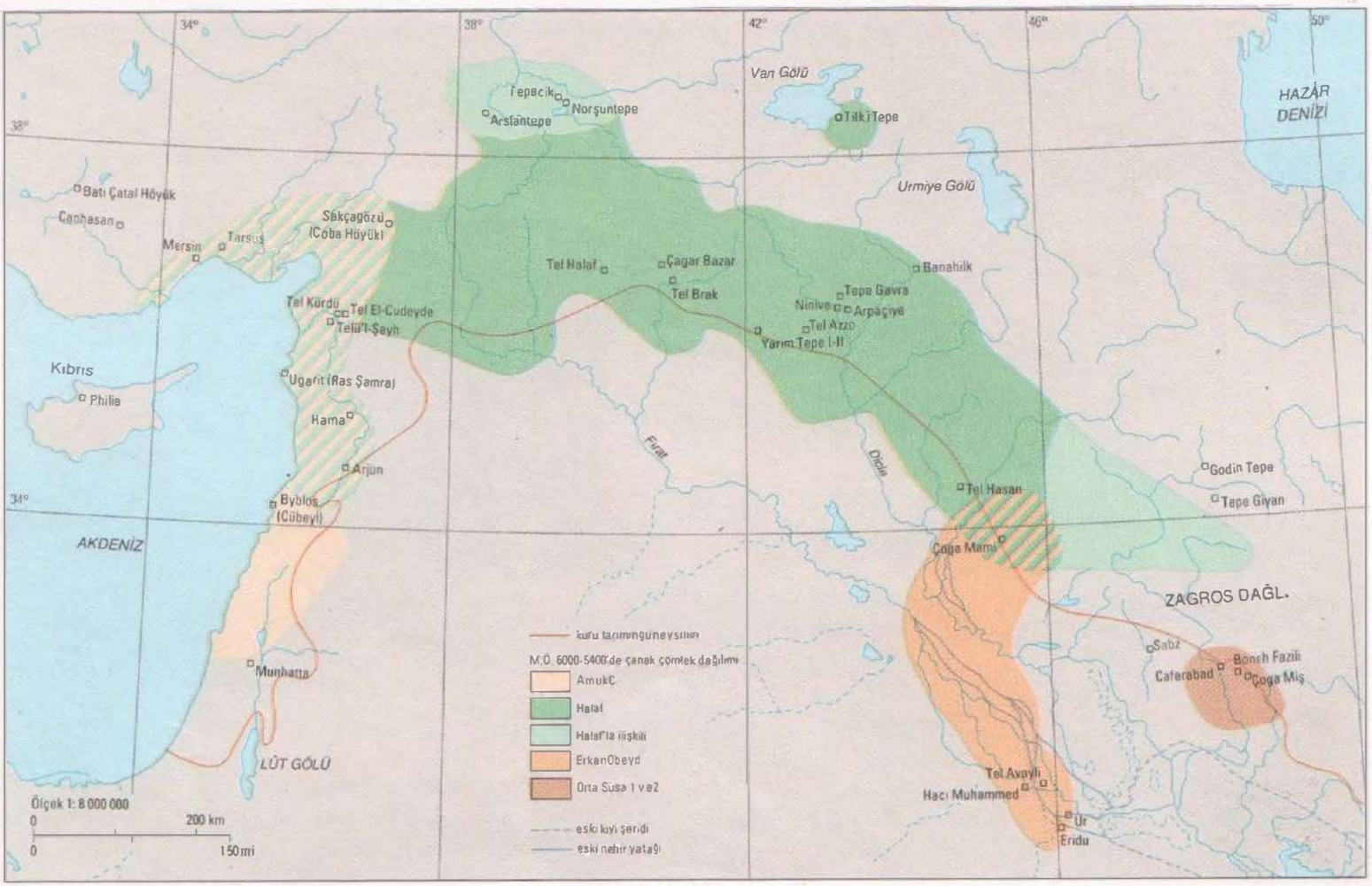

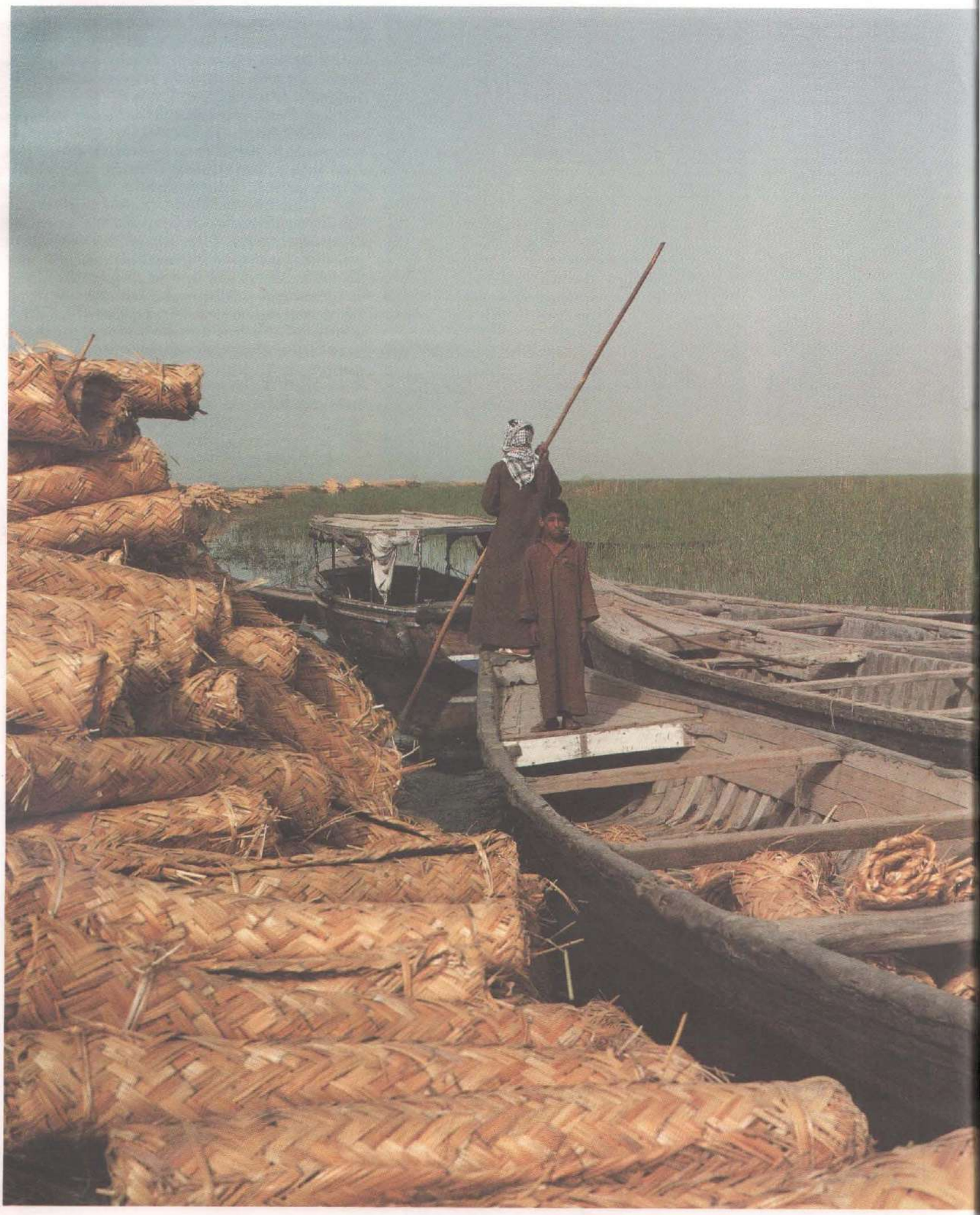

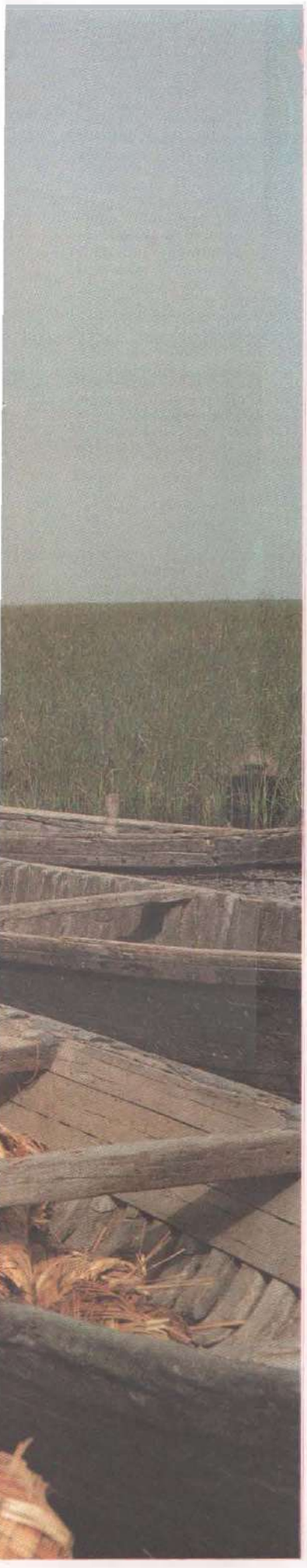

Solda ve altta Güney Irak'ın göl ve bataklıklarında *Madan*lar, ya da Bataklık Arapları yaşar. Bunların yaşam biçimi tahıl üretimine değil, balıkçılık, manda besleme ve hasır örmek için saz toplamaya dayanır. Göllerin konumları zaman içinde değişmiş ve İslam çağının başlarında (MS 7. yüzyıl) kuzeyde Nippur'a kadar ulaşmıştır, ama bataklıkta yaşayıp balıkçılıkla geçinenler herhalde her zaman olmuştur. (Manda büyük olasılıkla MÖ 3. binyılda doğudan gelmiştir.) Bugün kullanılan kanolar, Ur Kral Mezarlığı'nda bulunanlarla hemen hemen aynıdır ve Assur kabartmalarında (MÖ 700 dolayı) görülen kamıştan sandallar bataklıklarda hâlâ kullanılmaktadır. Geleneksel kerpiç evlerin damlarında saz hasır kullanılır, ama saz ayrıca bataklık yapılarının tipik öğelerinden biridir. Bundan 5.000 yıl önce Uruk dönemi'nin silindir mühür ve taş kabartmalarında görülenlere çok benzer, tümüyle sazdan yapılmış evler, kamış demetlerinden yapılmış kalın direklerle desteklenir.

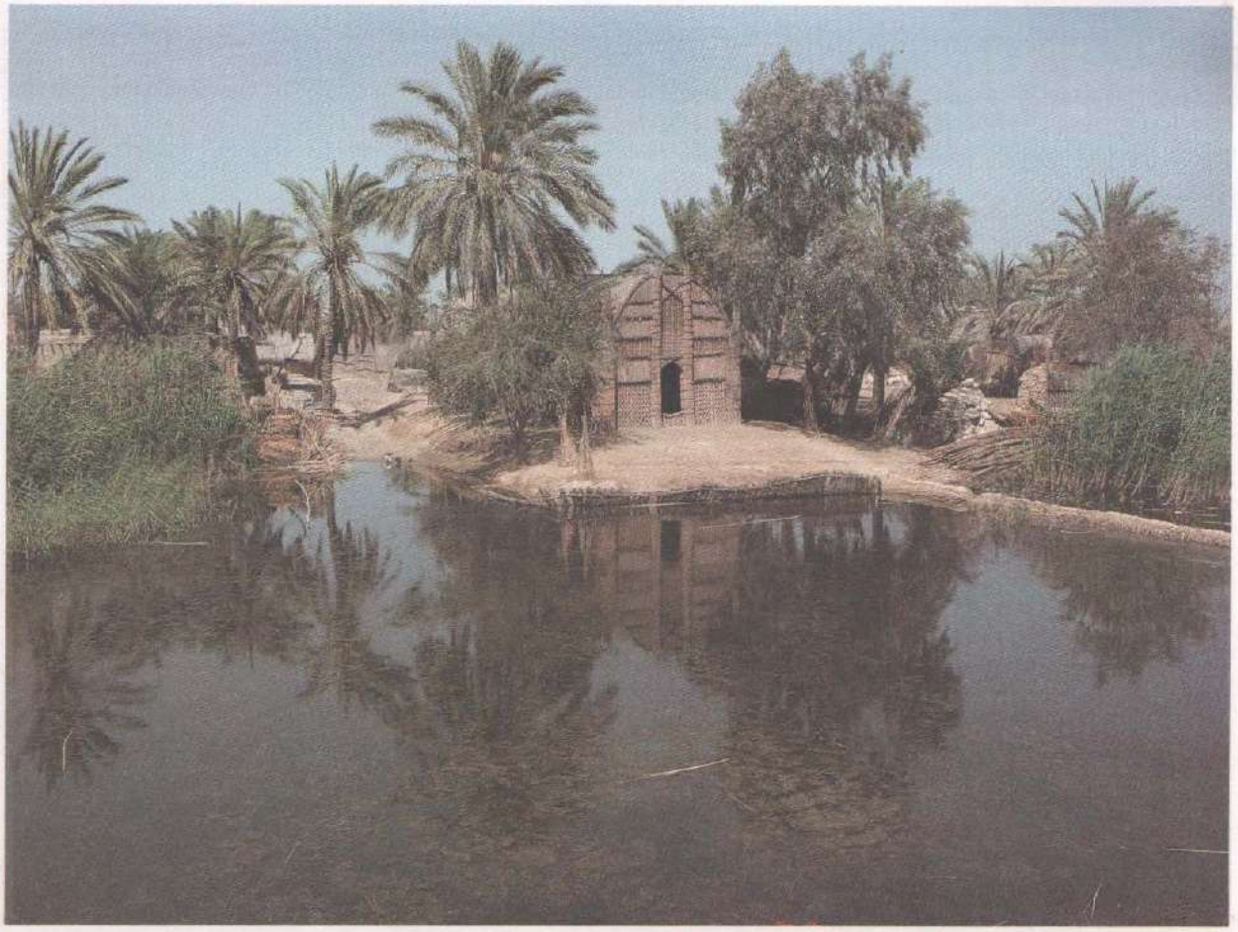

du. Gerek Yarımtepe, gerekse Arpaçiye'de birkaç örnekte görülen kafataslarının ayrı gömülmesi, yuvarlak evler gibi daha erken dönemleri anımsatmaktadır.

Halaf kültürünün en göze çarpan özelliği, iki gözlü fırınlarda pişirilmiş zarif desenli keramikleridir. Çok ince ve çoğunlukla sarımsı pembe renkte bir kil kullanılmıştı. Erken kapların dış yüzeylerinde kırmızı ya da siyahla boyanmış yalın desenler vardır. Daha sonraları büyük sığ kâselerin içleri kırmızı ve siyah karmaşık geometrik desenlerle doldurulmuş, sonra üstlerinden beyazla geçilmiştir. Boyalı kaplardan kimi insan ya da hayvan biçiminde yapılmıştır. Halaf merkezlerinde kimi çanak çömlekte kullanılan kilin analizi, yaygın bir çanak çömlek alışverişi bulunduğunu göstermiştir. Olasılıkla Arpaçiye'de yapılmış kaplar, Habur üstünde Tel Brak ve Tel Halaf'ta ortaya çıkmış, Habur bölgesinden kaplara, Fırat'ın batısında rastlanmıştır.

Halaf keramik tarzlarında zamanla gözlenen değişmelere ve yerel tarz farklarına karşın, kültür genelde bir bütünlük gösterir. Ama Halaf insanlarının kuru tarım alanlarına yerleşen ayrı etnik bir grup olup olmadığı, hatta Halaf bölgesinin tam sınırları kesin bilinmemektedir. Halaf merkezlerinin dağılımı, Doğu Anadolu'daki kimi obsidiyen kaynaklarına ve Güneydoğu, Türkiye'nin bakır madenlerine oldukça yakındır. Ama Halaf merkezlerinde çok az maden bulunması, bakırın ekonomilerinde önemli bir rol oynamadığına işaret etmektedir. Bu nedenle Halaf güç ve etkinliğinin ana kaynaklarından birinin ticaret olduğu görüşü büyük olasılıkla yanlıştır.

Altıncı binyılın ortasında Halaf Kültürü Güneydoğuya doğru yayılarak Obeyt kültürüyle ilişkiye geçmişti. Her ikisinin de öğelerini birleştiren bir geçiş öneminden sonra, Obeyt kültürü üstün geldi.

Obeyt dönemi

Dicle ve Fırat ırmaklarının getirdiği milden oluşan verimli ovalarda kurulu bilinen en erken Obeyt yerleşmeleri MÖ 5900 dolayına tarihlenir. Ama şimdiye dek bunlardan çok azının yeri saptanabilmiştir. 3 metre alüvyon alnında gömülü kalan Hacı Muhammed kazı alanı, ancak ortasından Fırat'ın bir kolu geçtiği ve sonbaharda sular azaldığında gözle görülebildiği için keşfedilebilmişti. Erken merkezlerden kimi, daha geçlerin kalıntıları altında bulunmuştur.

Güney Mezopotamya'daki en erken yerleşmelerden biri, orta Mezopotamya'daki Samarra kültürüyle ilişkileri olan Tel Avayli'dir (Fransız araştırmacılarca Telü'l-Kueili olarak yazılır). 200 metrekarenin üstünde bir alanı kapsayan büyük bir yapıdaki oda-

ların boyut ve biçimleri, Telü'l-Savvan'da erken tabakalarda bulunanları andırmaktadır. Üstelik, yapıda Samarra merkezlerinde görülen parmak baskılı, kalıpta dökülmüş uzun kerpiçler kullanılmıştı. Avayli'deki diğer bir yapının temelleri, birbirini dik açıda keserek 60 santimlik küçük kareler oluşturan duvarlardan oluşuyordu. Bunun üstüne hasır bir taban yerleştirilmişti. Bu yapının bir tahıl ambarı olduğu ve tahılı toprağın neminden korumayı amaçladığı sanılmaktadır.

Aşağı Mezopotamya'da kazılan en erken merkez Avayli'dir, ama alüvyal milin altında gömülü daha erken merkezlerin de bulunduğu kuşkusuzdur. Irmakların beklenmedik ve zararlı taşkınlarına karşın, bol sulu ırmak vadileri zengin bir yaban yaşamına ve doğal bitki örtüsüne olanak sağlıyordu. Bugün ırmak ağızları yakınlarında, gelgit olaylarıyla sulanan hurmalıkların bulunduğu alanlarda bir zamanlar hurmaların yabanıl ataları yetişirdi. Irmak sularının taşıp bataklık ve göllere yayıldığı yerlerde bol balık olmalıydı. Günümüzün Bataklık Arapları gibi belki bu bölgelerin eski halkı da kuru balık ve bataklık sazlarından örülmüş hasır ihraç ederdi. Güney Irak avcı-toplayıcı ve balıkçılar ve sürülerini ilkbaharda bozkırda otlatıp hava ısınınca ırmak yakınlarına süren çobanlar için her zaman elverişli bir bölge olmuştur.

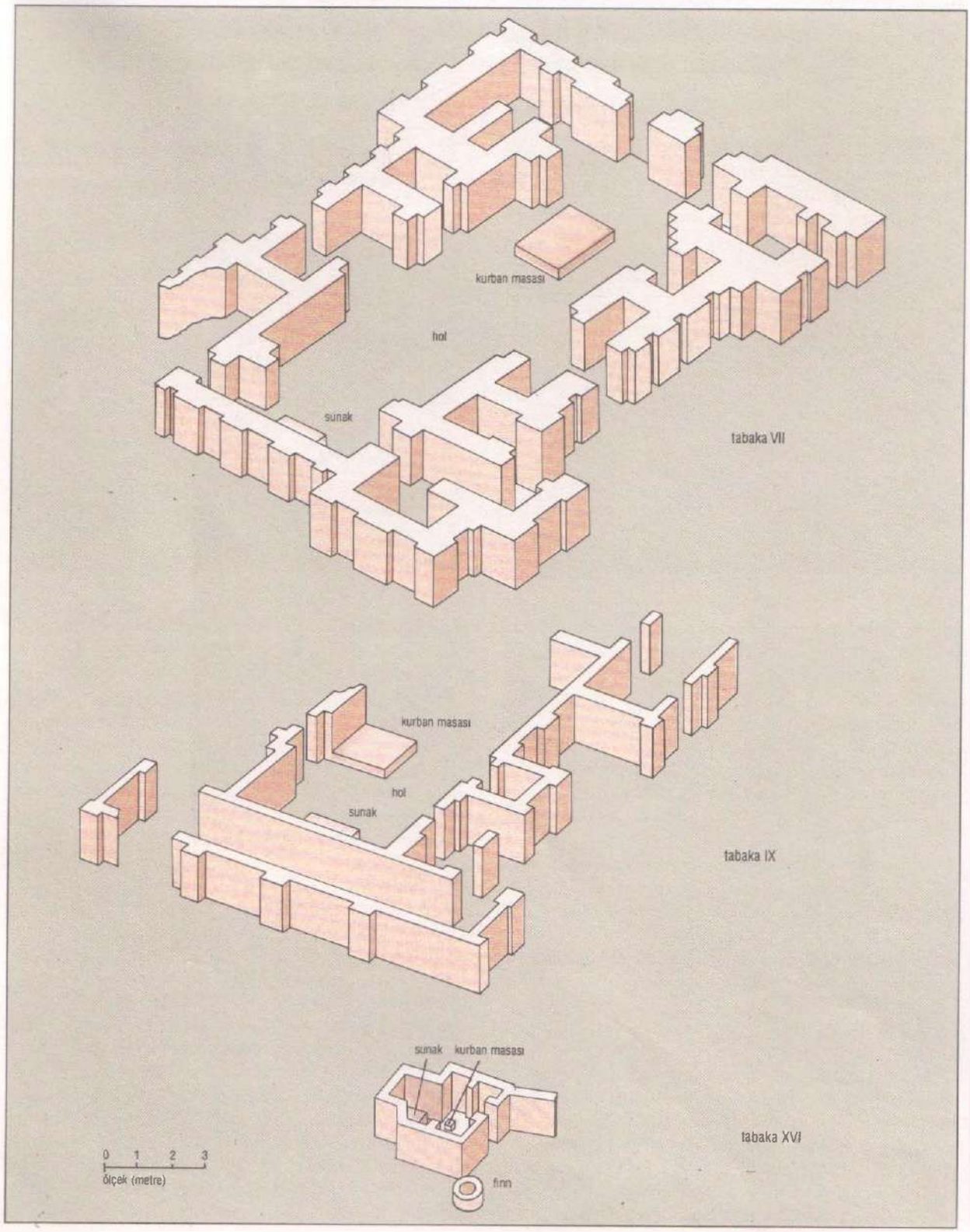

Solda Eridu'da Ur-Nammu zigguratının yanında i kazılarda, Obeyt dönemi'nden kalına bir üstüste inşa edilmiş yapılar dizisi ortaya çıkarılmıştır. Obeyt I evresine ait en erken bina tek odalı küçük bir yapıydı. XVI. taba ada bu, bir niş ve iki platform eklenerek yeniden yapılmıştı. Obeyt dönemin 3. ve 4. evrelerinden başlayarak geç taba alar (XI-VI) ayrıntılı niş ve payandaları olan ve tapına olduğu açıkça görülen yapılar içeriyorlardı. Yapılarda, uzun bir holden her iki yana odalar açılan üç parçalı plan izlenmişti. İçlerinde, daha sonraki Mezopotamya tapınaklarının standart donanımı olan kurban masaları ve tanrı heykeli ya da amblemi için sunaklar bulunuyordu.

Obeyt kültürünün kapsamı
Yaklaşık MÖ 5400'de Kuzey Mezopotamya'da egemen olan Halaf kültürünün yerini, Güney Mezopotamya'daki Erken Obeyt kültüründen doğan Geç Obeyt kültürü aldı. Geç Obeyt dönemi bin yıldan fazla sürdü. Halaf döneminde olduğu gibi çevre alanlar Obeyt kültürünün tüm özelliklerini değil, etkilerini yansıtmaktadır. Ama Obeyt'i, Obeyt etkisindeki kültürlerden ayıran kesin bir çizgi çizmek güçtür. Obeyt keramiklerinin bulunduğu alan bir yandan Basra Körfezi'nin şimdiki Suudi Arabistan, Bahreyn ve Katar gibi aşağı bölgelerine, öte yandan Birleşik Arap Emirlikleri kadar doğuya uzanmaktadır. Yapılan analizler bu çanak çömleğin Körfez'in başındaki Ur bölgesinden getirildiğini göstermiştir, ama bunlar dışında Obeyt kültürüne ilişkin başka hiçbir iz bulunmamıştır.

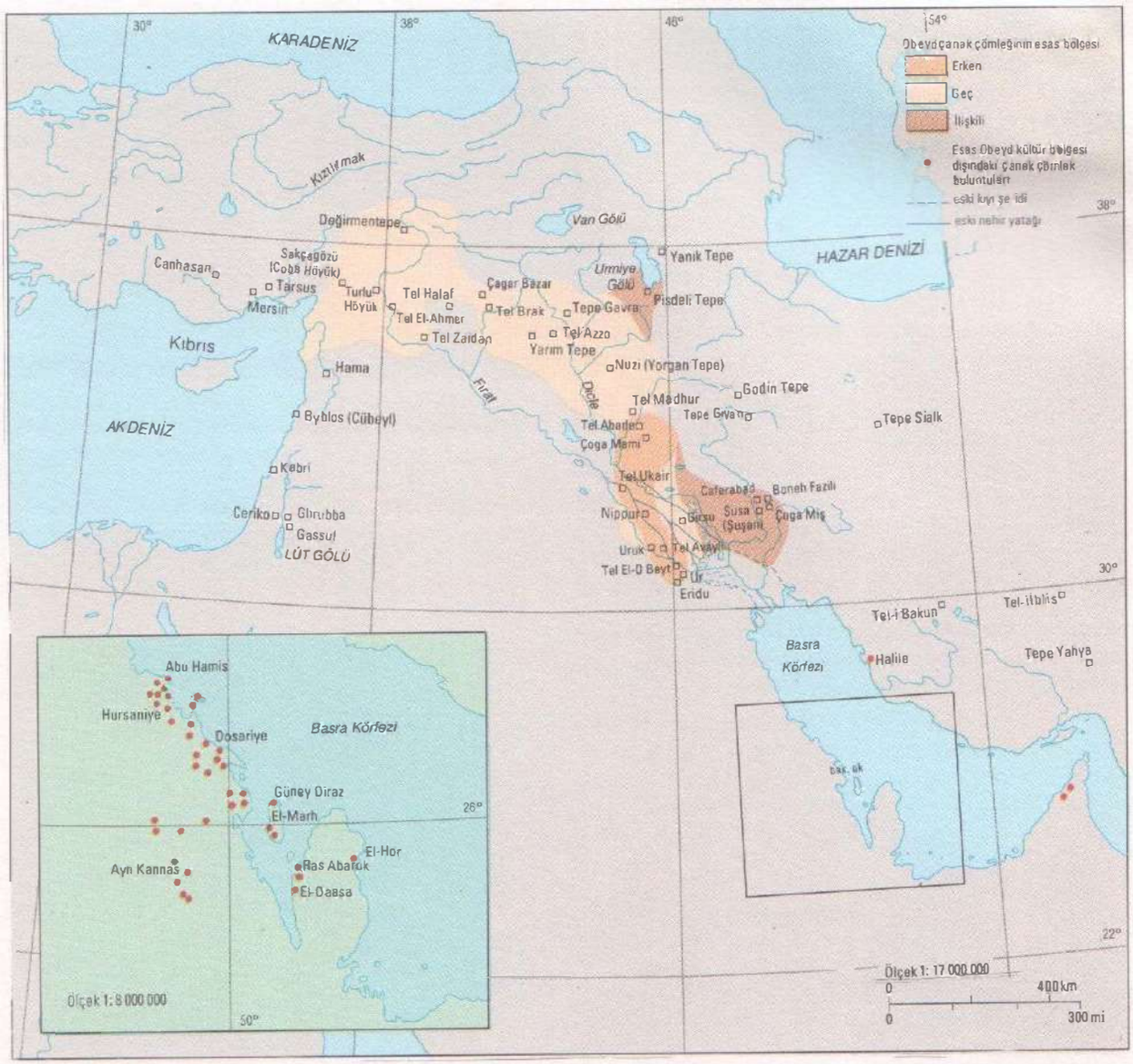

Ama kanal yapımı ve sulu tarım, yerleşme örüntüsünü tümüyle değiştirdi.

Tel Avayli'de en erken tabakalardaki keramiklerle, daha geç tarihli Obeyd çanak çömleği arasında da bağlantılar vardır. Hatta Fransız arkeologları Avayli'nin erken tabakalarına Obeyt O adı vermişlerdir. Obeyt döneminin özgün koyu renk boya bezemeli açık renk çanak çömleğine Mezopotamya'nın her köşesinde rastlanmıştır. Bunlar güneyde, daha sonra Sümer ülkesi olan bölgeden başlayarak, kuzeye ve batıya yayılmışlardır. Eridu kazılarında Obeyt döneminin bütün sıra düzeni ortaya çıkarılmıştır.

Eridu

Eridu şimdi Fırat Irmağı'nın güneyindeki çölde bulunur, ama antik zamanlarda ırmağın bir kolu alanın yanından akardı. Su Tanrısı Enki tapınmasında önemli bir dinsel merkez durumuna gelen Eridu, Babil Destanı'na göre yaratılan ilk kentti:

"Bir kamış bitmemiş,
Bir ağaç yaratılmamış,
Bir ev yapılmamış,
Bir kent yapılmamıştı,
Tüm karalar denizdi,
Sonra Eridu yapıldı."

Eridu'nun çok eskiye dayandığına ilişkin Babil inancı sağlam temellere dayanır. Eridu'da ziggurat ya da kule tapınağının yanında açılan derinlik sondajında, Obeyt dönemine ait 14 metre kalınlığında bir tabakalaşmanın varlığı ortaya çıkarılmıştır. Son Obeyt tabakası (VI. tabaka) daha geç Mezopotamya tapınaklarına benzeyen plan nedeniyle bir tapınak olduğu, bunun altında bulunan daha eski yapıların kalıntıları, farklı keramikleriyle birbirinden ayırdedilebilen Obeyt 1'den Obeyt 4'e kadar dört evreye bölünmüştür.

Eridu'da keşfedilen en eski yapı, Obeyt 1 evresinden 2.8 metrekarelik küçük bir odaydı. Bir üst tabakadaki yapıda derin bir girinti içinde bir podyum, odanın ortasında da üstünde yanık izleri olan bir diğer podyum bulunuyordu. Sunak ve kurban masaları daha geç Mezopotamya tapınaklarının standart eşyaları olduğundan, yapının bir tapınak olduğu kanısına varılmıştır. Burada bulunan ve Eridu çömlekleri denilen koyu renk bezemeli keramiklere, tümü Eridu, Ur ve Uruk çevresindeki bölgede olmak üzere yalnızca on merkezde rastlanmıştır. Ama Güney Irak'taki yoğun mil birikimi dikkate alınırsa, bu geleneğin yalnızca bu alanla sınırlı olduğu sonucunu çıkaramayız.

Obeyt 2 evresinin belirgin özelliği, kap yüzeyi boyanırken bezekli kısımların boş bırakılarak Hacı Muhammed çanak çömleğinin yapımına başlanmasıdır. Bu merkezler kuzeyde en azından Nippur dolay-

Tell Madhhur

Tel Madhhur kazıları çağdaş gelişmelerin (bu durumda Diyala Irmağı'nda bir baraj yapımının) tehdit ettiği alanları incelemek için girişilen projelerden biri olan Hamrin Barajı Kurtarma Projesi'nin bir parçasını oluşturmuştur. Burası Hanedanlar ve İslam dönemlerinde de yerleşmelere sahne olmakla birlikte, kalıntıların çoğu Geç Obeyt dönemine aittir. Höyüğün merkezindeki büyük evin duvarlarının 2 metreyi aşan bölümü hâlâ ayaktaydı. Ev yanmış ve daha değerli eşyalar alınıp götürülmüş, ama çanak çömlek gibi günlük ev araçları yıkıntıların arasında bırakılmıştı. Yapıda uzun bir holün iki yanına daha küçük odalar dizilmişti. Plan yüzeysel olarak Eridu ve Gavra Tepesi'ndeki tapınakları andırmaktadır. Ama yapının içinde bulunanlar bunun bir konut olduğunu kesinlikle kanıtlamıştır. Evin olağanüstü korunmuş bir durumda olmasının nedeni, yangından sonra bilinçli olarak yerle bir edilmesiydi.

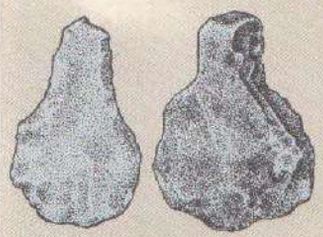

Üstte Evde bulunanlar arasında arkeologların taş çapa diye adlandırdığı yontma taş aletler vardı. Zift ve iple bir sapa tutturulan bu aletler, belki de ekimden önce toprağı kazmak için kullanılıyordu.

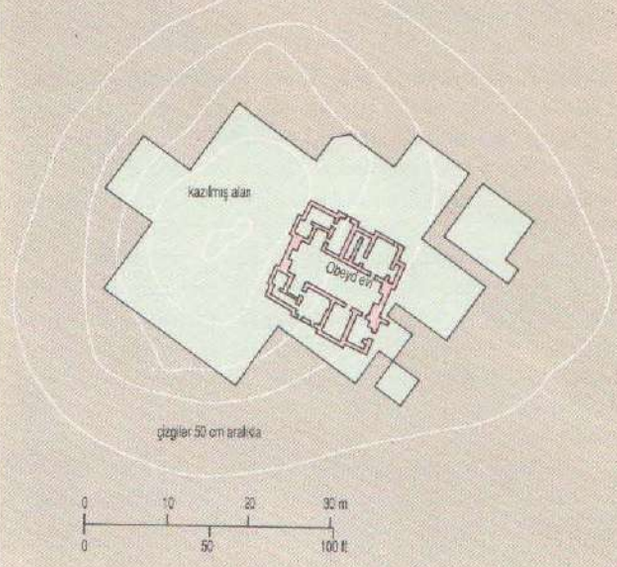

Solda Alanın çapı yaklaşık 90 metreydi. Obeyt zamanlarından bu yana vadinin bu kesiminde biriken kalın nil katmanları nedeniyle 6.5 metrelik arkeolojik kalıntıların çoğu çevre düzlüklerinden daha alçak bir düzeydeydi. Merkez Obeyt döneminde, gene Hamrin Barajı Kurtarma Projesi'nin bir parçası olarak kazılan Tel Abade gibi yaklaşık on iki evlik bir köydü.

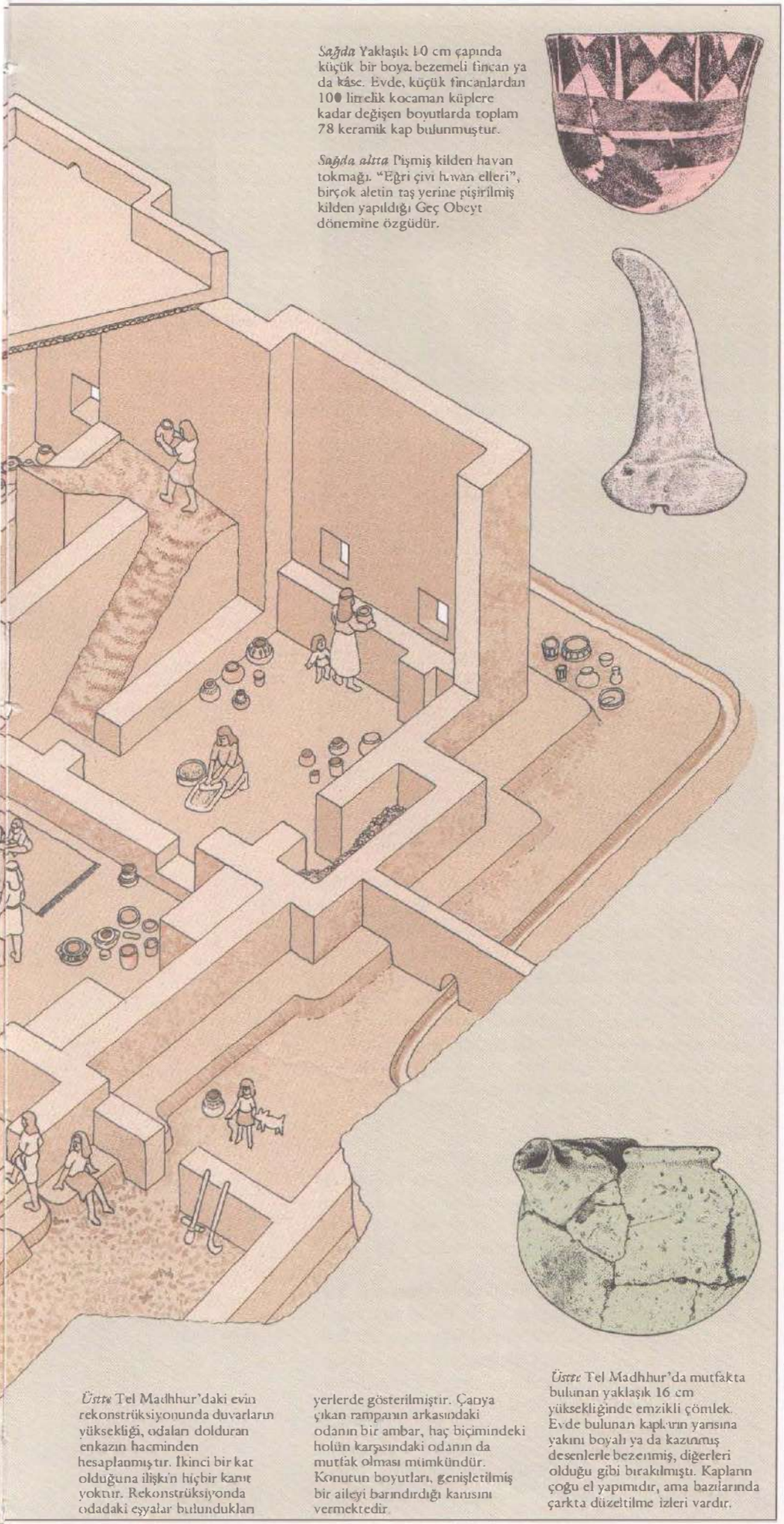

Sağda Yaklaşık 10 cm çapında küçük bir boya bezemeli fincan ya da kâse. Evde, küçük fincanlardan 100 litrelik kocaman küplere kadar değişen boyutlarda toplam 78 keramik kap bulunmuştur.

Sağda altta Pişmiş kilden havan tokmağı. "Eğri çivi havan elleri", birçok aletin taş yerine pişirilmiş kilden yapıldığı Geç Obeyt dönemine özgüdür.

Üstte Tel Madhhur'daki evin rekonstrüksiyonunda duvarların yüksekliği, odaları dolduran enkazın hacminden hesaplanmıştır. İkinci bir kat olduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Rekonstrüksiyonda odadaki eşyalar bulundukları yerlerde gösterilmiştir. Çanaya çıkan rampanın arkasındaki odanın bir ambar, haç biçimindeki holün karşısındaki odanın da mutfak olması mümkündür. Konutun boyutları, genişletilmiş bir aileyi barındırdığı kanısını vermektedir.

Üstte Tel Madhhur'da mutfakta bulunan yaklaşık 16 cm yüksekliğinde emzikli çömlek. Evde bulunan kapların yarısına yakını boyalı ya da kazınmış desenlerle bezenmiş, diğerleri olduğu gibi bırakılmıştı. Kapların çoğu el yapımıdır, ama bazılarında çarkta düzeltilme izleri vardır.

larına, hatta belki Hamrin Havzası'na kadar uzanıyordu. Hacı Muhammed tarzı keramik Obeyt 3 evresinde de sürdüğünden, bunun varlığı Obeyt 2 merkezleri için kesin kanıt oluşturmaz. Doğuda, İran ovalarındaki çağdaş merkezlerde Hacı Muhammed tarzına benzer çanak çömlek bulunması, belki de gelişmiş kültürlerinin Samarra döneminin sonundan başlayarak doğunun köyleri üstündeki etkinliğini yansıtmaktadır.

Obeyt 3 ve 4 evreleriyle birlikte yeni, basit bir resim tarzıyla bezenmiş keramikler ortaya çıktı. Kuzey Mezopotamya'da Halaf çanak çömleğinin yerini bunlar aldı. Doğudaki dağlarda Obeyt tarzını andıran keramikler yapılırdı; Kuzistan'daki Orta Susiana keramikleri de aynı geleneğe girer. Daha güneyde, Suudi Arabistan'ın doğusunda kırk, Bahreyn'de iki, Katar'da beş, hatta Birleşik Arab Emirlikleri gibi uzak bir bölgede de iki alanda Obeyt keramikleri (Obeyt 3 ve daha sonra) bulunmuştur. Bu sayılanlar, halkın başlıca balıkçılık ve toplayıcılıkla geçindiği küçük merkezlerdir. Buralarda bulunan çanak çömleklerde kullanılan kilin analizinden, bunun Ur ve Eridu'da kullanılana benzediği anlaşılmıştır. Bu nedenle, kaplar büyük olasılıkla ithal edilmişti.

Obeyt tapınakları

Eridu'daki Obeyt 4 dönemi tapınakları yaklaşık bir metre yüksekliğinde platformlar üstüne kurulmuştu. Yüzyıllar boyunca bu platformlar büyüyerek, en ünlü örneği Babil Kulesi olan zigguratlara dönüştüler.

Tapınağın merkez odasının güneybatısında bir sunak, kuzeydoğu ucunda da bağımsız bir podyum vardı. Eridu'aki en geç iki tapınakta bu podyumun üstünde kül ve balık kılçıkları bulunmuştur. Eridu su tanrısı Enki'nin yurdu olduğundan, bunların sunu kalıntıları olduğu düşünülebilir. Bu törenlerin tam olarak ne içerdiği bilinmemektedir. Büyük olasılıkla, şarkı ve müzik eşliğinde bir tür dua ediliyordu. Obeyt tapınaklarının topluluğun ileri gelenleri için törensel şölenlerde kullanıldığı öne sürülmüştür, ama bunu destekleyecek pek kanıt yoktur. Dinsel yapıların görüldüğü tek merkez Eridu değildir. Geç Obeyt döneminde Uruk'ta da benzer bir tapınak vardı; kuzey Irak'ta Tepe Gavra halkı da üç tapınaktan oluşan bir kompleks inşa etmişti.

Tepe Gavra'da yerleşim Halaf dönemine değin uzanır. Obeyt dönemine ait altı tabaka ortaya çıkarılmıştır. Bunların her biri önce tapınak sanılan, ama büyük olasılıkla sıradan köy evleri olan yapılar içermektedir. Ama XIII. tabakada alanın kullanımı değişmiş ve özenle planlanmış bir tapınak kompleksi inşa edilmiştir. Üç tapınak binasının birbirine yakın yerleştirilmesi ve hepsinin aynı zamanda kullanılması bu insanların bir tanrılar panteonuna tapındıkları izlenimini vermektedir. Kuzey Tapınağı'nda bir kuyuda bulunan çok sayıda mühür baskılı kil parçası, muhtemelen mülkiyet ya da ticaret işlemlerini, daha genel olarak da bürokrasinin gelişmesini simgelemektedir. Tepe Gavra'da bir üst tabakada konutlara dönülmesinden, tapınak binasının yerel halka yabancı inançları zorla dayatan yabancı bir güce işaret ettiği düşünebilir. Ama bu belki de eldeki kanıtlara aşırı anlam yüklemek olmaktadır.

Obeyt evleri

Eridu, Uruk ve Gavra'daki tüm Obeyt tapınakları benzer bir plan izlerler. Bu düzenleme uzun bir merkez salon, yan odalar ve payandalı ve girintili cepheler içerir. Ortada bir hal ve yanlarda iki dizi odadan oluşan düzenlemeye üç bölümlü plan denir. Daha geç dönem tapınakları genel olarak bu planı izlemişlerdir. Kuzey Mezopotamya'da bir dizi Obeyt 3 ve 4 merkezinde konutlar da çoğunlukla üç bölümlü plana uyarlar. Daha erken Obeyt dönemlerindeki evlerin düzeni bilinmemektedir.

Hamrin Barajı Kurtarma Projesi sırasında Irak'ın doğusunda Tell Madhur'da Obeyt 4 döneminden kalma iyi korunmuş üç bölümlü bir yapı bulundu. Yangın geçirmiş olan bu yapıya enkaz doldurulmuştu ve duvarlarının yüksekliği kimi yerlerde 2 metreye değin korunmuştu. Kapı ve pencerelerden bazıları da sağlam kalmıştı. Odalar, öğütme taşları, öğütmede kullanılmak için pişmiş kilden yapılmış havan elleri, taş çapalar, ağırşaklar ve depolama, pişirme, yeme ve içme amacıyla kullanılan sayısız keramik kap, kısaca günlük yaşamda gerekli tüm araçları içeriyordu.

Tel Abade ve Kheit Kasım'da ortaya çıkarılan Obeyt 3 döneminden üç bölümlü evler ise daha özenli yapılmıştır. Hol, Madhur'daki evde olduğu gibi dikdörtgen değil haç biçimindedir, ama burada holün iki yanında haç biçiminde daha küçük iki oda bulunmaktadır. Abade'de sekiz ya da dokuz adet üç bölümlü ev yerleşme alanı içine oldukça gelişigüzel serpilmişti. Diğerlerinden daha büyük olan bir evin köy başkanına ait olması olasıdır. Ev üç ayrı paralel üç bölümlü birimden oluşuyordu. Cephesi payandalıydı ve bir çevre duvarıyla kısmen korunmuştu. Köyün ortak ambarı işlevini gören diğer bir yapının düzenlemesi farklıydı. Kuzey Irak'ta Tepe Gavra ve Telü'l-Talatat'dan da bilinen üç bölümlü Obeyt yapılarına, kısa bir süre önce Türkiye'nin güneyindeki bir merkezde, çanak çömleği Obeyt'le bağlantılı olan Değirmentepe'de rastlanmıştır.

Yaklaşık 200 metrekarelik bir alanı kapsayan ve muhtemelen yirmi kişi dolayında geniş bir aileyi barındırabilecek Obeyt evleri oldukça büyüktü. Üç bölümlü plan (ya da Abade ve Kheit Kasım'ın üçlü üç bölümlü plan) bir biçimde dönemin toplumsal yapısını yansıtıyor olmalıdır. Evlerin bir tarafının erkeklerin, diğerinde kadınların yaşadığı, bunların merkez alanda bir araya geldikleri öne sürülmüştür, ama bu bir varsayımdan öteye gitmemektedir.

Mezarlar ve heykelcikler

Eridu'da en geç tapınaklarla aynı döneme ait bir mezarlığın iki yüzü aşkın gömüt içerdiği görülmüştür. Mezarlar toprağa kazılan çukurun kerpiçlerle örülmesi ve üzerinin de yine kerpiç bloklarla kapatılmasıyla oluşturulmuştur. Cesetler sırtüstü ve başları kuzeybatıya doğru yatırılmıştı. Bazı durumlarda tek mezarda, karı koca oldukları sanılan iki iskelet bulunuyordu. Mezarların ikisinde köpek iskeletleri de çıkmıştır. Mezara kişisel takılarla birlikte çoğu kez ayak ucuna gelecek şekilde bir çömlek, bir çanak ve bir tabak bırakılıyordu, kimi kez ayrıca balık kılçıkları ve hayvan kemiklerinin de konmuş olması bir tür "öbür dünya" inancının belirtisi olabilir.

Bir kadın iskeletinin omuzu yakınında, başı kertenkeleye benzer pişmiş topraktan bir erkek heykelciği bulunuyordu. Genellikle kadınlara ait benzer heykelcikler Eridu ve Ur'da da bulunmuştur. Bunlar Çoga Mami ve Songor A gibi merkezlerde bulunan Samarra tipinin geliştirilmiş biçimleridir. Mezarlarda gömülü eşyalarda büyük nicelik ve nitelik farkları görülmemesi, gömülenler arasında toplumsal konum ya da varsıllık açısından büyük ayrımlar olmadığı izlenimini vermektedir. Ama, pişmiş toprak kaplar içinde evlerin tabanı altına gömüldükleri diğer merkezlerden bilinen küçük çocuklar gibi, egemen seçkinlerin de başka bir yere gömülmüş olmaları mümkündür.

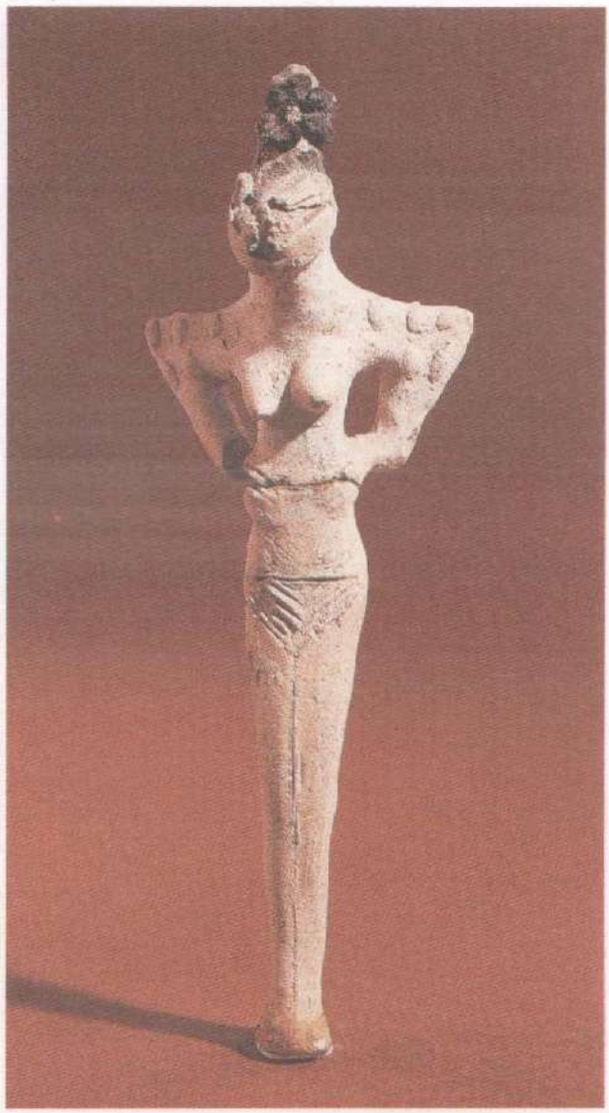

Solda Ur'dan Obeyt döneminin sonuna tarihlenen pişmiş kilden kadın heykelciği. Obeyt heykelciklerinin, Çoga Mami'de de örnekleri görülen, stilize ve sürüngeni andıran başları vardır, bu nedenle de çoğu kez "kertenkele başlı" diye tanımlanırlar. Ama stilizasyon burada büyük olasılıkla, daha geç Mısır tanrıları gibi insan gövdeli, hayvan başlı bileşik yaratıklar değil, insan betimleme amacını güdüyordu. 15 santim yüksekliğindeki figürün omuzlarına yapıştırılmış küçük topakçıkların, süs niteliğindeki yara izlerini simgelemesi olasıdır. Diğer heykelciklerde görülen boyalı süsler ise belki de dövme işaretleridir.

Obeyt'in sonu

Giderek ortadan kaybolan boya bezemeli Obeyt çanak çömleğinin yerini gri ve kırmızı cilalı keramikler aldı. Genel olarak bu Obeyt'in sonuna ve Uruk döneminin başlangıcına işaret eder, ama geçişin tarihi kesin değildir. Radyokarbon kanıtlara göre MÖ 4300 dolayında gerçekleşmiş olması mümkündür. Obeyt kültürü yaklaşık 1500 yıl sürmüş, etkileri Akdeniz'den Basra Körfezi'ne, hatta İran platosu'na kadar uzanmıştı. Bu kadar uzun süren ve böylesine yaygınlaşan bir kültürün tekdüze olmaması, gerek bölgesel olarak gerekse zaman içinde değişik tarzlar göstermesi kaçınılmazdı. Bir keramik tarzını bir halkla özdeşleştirmek güç olsa da, pişmiş kilden alet kullanımı ya da Obeyt döneminin özgün üç parçalı mimarlığı gibi diğer maddi kültür özellikleri, gerçekten de ortak bir kültürel gelenekten söz edilebilmesine olanak sağlamaktadır.

AYRIM İKİ
KENTLER

KENTLERDE PATLAMA (MÖ 4000 - 3000)

Kentlerin kökeni

MÖ dördüncü binyılda güney Mezopatamya'da, Obeyt dönemimin başarılarıyla uyarılmış olabilecek beklentileri de aşan çarpıcı değişiklikler meydana geldi. Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde ortaya çıkan bu yeniliklere kentsel devrim adı verilmiştir. Tarımın başlaması gibi kentleşme de insanlığın ilerlemesinde yaşamsal bir adımdı. Bu aşamanın öncelikle, kentlerin gelişmesini ve çoğunlukla geçimi tarıma bağlı olmayan çok sayıda insanın küçük alanlarda yaşadığı bir topluma geçişi içerdiği açıktır. Ama arkeolog Gordon Childe'e (1892-1957) göre bu kentsel devrimin özelliklerinden yalnızca biriydi. Ayrıca, akrabalık bağlarına dayanan bir toplumun yerini, bölgesel temelde siyasi olarak örgütlenmiş bir diğerinin alması da söz konusuydu. Üstelik bu toplum sınıflara bölünmüştü ve zorla alınan haraç ve vergilerle servet birikimi sağlayan ve anıtsal kamu binaları yaptıran dini, askeri ve siyasî bir seçkinler grubunca yönetiliyordu. Kentsel gelişmenin bir diğer özelliği mesleklerinde tam gün çalışan sanatkarların ortaya çıkmasıydı. Öte yandan bu da uzun mesafeli ticaretin gelişmesine yardımcı oldu. Yazının icadı, doğal ve teorik bilimlerin başlaması ve temsili sanatın ortaya çıkması da kent devriminin ayrılmaz öğeleridir. Gerçekten de dördüncü binyılın sonlarına doğru güney Mezopotamya kentlerinde bu özelliklerin tümü şu ya da bu ölçüde bulunuyordu.

Bu değişimlerden bazılarının diğerlerine bağımlı olduğu açıktır. Örneğin kamu binaları yapımı, bu işi gerçekleştirmeye yeterli kaynaklara sahip merkezi bir otoritenin varlığını kanıtlar. Kent devriminin temelinde, kentlerin olusmasından çok, toplumun niteliğinde nüfusta daha büyük politik ve ekonomik gruplaşmaları teşvik eden bir değişme olduğu öne sürülebilir. Bu nedenle kimi arkeologlar "kentlerin büyümesi" yerine "devlet oluşumu"ndan söz ederler. Bu görüş, kentle onun varlığı için gerekli ekonomik temeli oluşturan köyün karşılıklı bağımlılığını vurgulamaktadır.

Güney Mezopotamya'daki yerleşmeler

Eriha ve Çatalhöyük gibi Mezopotamya dışındaki bazı erken yerleşmelerde de kimi kentsel özellikler bulunmasına karşın, kent yaşamının gelişmesinde Güney Mezopotamya'nın önemi hakkında genel görüş birliği vardır. Köyden kente geçişin dönüm noktası, radyokarbon tarihlemelere göre 700 ile 1000 yıl sürmesi olası (yaklaşık MÖ 4300-3450) Erken ve Orta Uruk dönemlerine rastlar. Ne yazık ki bu döneme ilişkin arkeolojik kazılarla belgelenmiş bilgiler azdır. Bir ören yerinin yüzeyindeki keramik parçalarını inceleyerek belirli bir döneme ait yerleşme merkezlerinin saptanması ve yerleşme dokusunun yeniden canlandırılmasına olanak sağlayan arkeolojik yüzey araştırmalarıyla kimi bilgiler elde edilebilmektedir. Ama yüzey araştırması sonuçlarının değerlendirilmesinde bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Hacı Muhammed gibi alüvyal milin altında gömülü kalmış merkezler vardır. Uzun bir zaman dilimi boyunca yerleşmeye sahne olmuş alanlarda da yüzeyde bulunan keramik parçaları erken dönemleri yeterince yansıtmamaktadır.

Kimi alanlarda geç tabakalar yok olmuştur. Örneğin Çoga Mami'de Halaf dönemindeki yerleşmenin tek kanıtı Halaf çanak çömleği içeren bir kuyuydu. Üstelik keramiklerin zaman sıra düzenine ilişkin bilgilerde hâlâ boşluklar olduğundan, bir ören yerinin yüzeyinde bulunan parçaların çoğunu kesinlikle tarihlemek olanaksızdır. Çanak çömlek parçalarından bazı dönemleri tanımlamak görece daha kolaydır. Toprak üstünde çok sayıda (beveled-rim) kâse bulunan Geç Uruk merkezlerini saptamak kolay, ama bunu izleyen Cemdet Nasr dönemi merkezlerini belirlemekse güçtür. Tek döneme ait merkezler haritalar üzerinde çağdaş gibi gösterilirler, ama gerçekte durum mutlaka böyle olmuş olmayabilir. Bu, büyük kasaba ve kentlere göre daha sık yer değiştirmiş olabilecek küçük yerleşmelerin saptanmasında sorunlar yaratmıştır. Bütün bu güçlüklere karşın zaman içinde yerleşme düzeninde meydana gelen de-

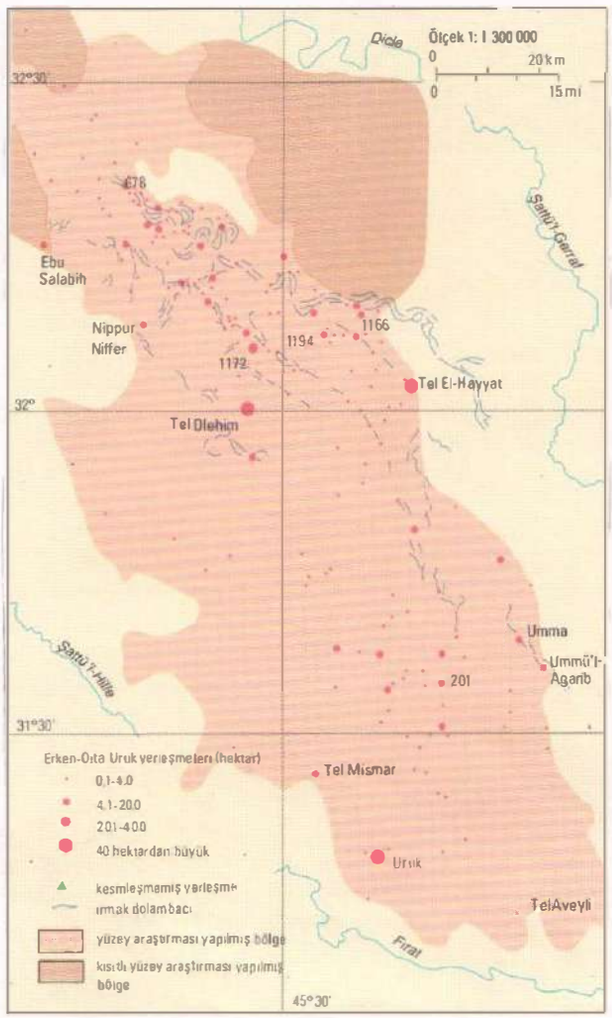

Güney Mezopotamya'da ilk kentsel yerleşme dokuları
Alüvyal düzlükten akan eski ırmak kollarının menderes izleri bulunan Nippur'un kuzeyve doğusundaki bölge, MÖ 4. binyılın başlarındaki Erken ve Orta Uruk dönemlerinde yoğun yerleşime sahne olmuştur. Geç Uruk döneminde bu kuzey merkezlerinden çoğu terkedilip daha güneyde, Uruk çevresinde yeni yerleşmeler oluşturuldu. Uruk kentinin alanı iki katına çıktı. Nüfusta kuzeyden doğuya doğru bu kayma, MÖ 4. binyıl sonlarındaki Cemdet Nasr döneminde de sürdü.
Bu haritalar, Amerikalı Robert Adams'ın yaptığ arkeolojik yüzey araştırmalarında elde edilen kanıtlara dayanmaktad r. Adams, bölgedeki tüm arkeolojik merkezleri gezerek, bu merkezlerde yerleşme olan dönemleri saptamasını sağlayacak çanak çömlek parçaları topladı. Keramik parçalarının dağılımından, belirli bir dönemde o merkezin yüzey alanını saptamak mümkün oluyordu. Adams bu yöntemle Obeyt döneminden günümüze kadar merkezlerin boyut ve sayılarını çıkarmayı ve binyıllar boyunca yerleşme dokusunun nasıl değiştiğini göstermeyi başa nıştır.

değişikliklerin genel bir tablosunu çizmek mümkün olmuştur. İncelenen Geç Obeyt dönemi merkezleri küçüktür (10 hektara ulaşan merkez çok azdır), dağılımları da oldukça düzenlidir. Taşkın ovalarının büyük kesimlerinde kalıcı yerleşmeler bulunmadığı anlaşılmaktadır, ama göçebe çoban ve avcı gruplarının bu alanları kullanmış olmaları mümkündür. Büyük Obeyt merkezlerinden kimi belki de çevre bölge için pazar merkezi ya da hac yeri olarak bir odak noktası oluşturuyordu.

Uruk dönemi

Erken ve Orta Uruk dönemlerinde merkezlerin sayısında ve boyutlarında çok büyük bir artış oldu. Bölgenin kuzeyinde Nippur yakınlarında, eski bir ırmağın menderesleriinn şimdi bile görüldüğü bir alanda nüfus özellikle yoğundu. Bu antik ırmak yatağı yaklaşık çağdaş Fırat'ın büyüklüğündedir. Erken ve Orta Uruk zamanlarında Dicle ile Fırat'ın daha yukarıda birleştikleri, sonra bir dizi kanal halinde alüvyal düzlüğü kestikleri anlaşılmaktadır. Uruk 70 hektar dolayında bir alanı kapsamakta, kuzeyde de iki 50 hektarlık ve iki 30 hektarlık merkez bulunmaktaydı. Bu dağılım dokusunun dışardan göçleri mi yansıttığı, yoksa bu dönemde yerel nüfusun doğal artışından mı kaynaklandığı kesin değildir.

Geç Uruk döneminde bu görünüm değişir. Kuzeydeki yerleşmelerin sayısı azalırken güneydekiler artar. Bu gelişme, Orta ve Geç Uruk dönemleri arasında ırmak yataklarında meydana gelen ve kuzeyde yaşayanları göçe zorlayan bir değişiklikten kaynaklanmış olabilir. Geç Uruk döneminde toplam yerleşme alanı daha erken dönemden çok az büyüktü. Ama bir önceki dönemde bu alanın yüzde 60'ı Nippur bölgesindeyken, Geç Uruk döneminde yüzde 60'ı Uruk dolaylarındaydı. Uruk 100 hektara yayılan alanıyla tüm diğer merkezlerin yaklaşık iki katına çıktı.

Bunu izleyen Cemdet Nasr ve I. Er Hanedan dönemlerinde aynı eğilim sürdü. I. Er Hanedan dönemine gelindiğinde Uruk bölgesi, Geç Uruk döneminde işgal ettiği alanın yaklaşık iki katına, 850 hektara yayılmıştı. Bunun yarısını Uruk merkezinin kendisi oluşturuyordu. Aynı dönemde diğer büyük merkezler gelişirken, küçük köylerin sayısında keskin bir düşme oldu. Erken Hanedan döneminde yerleşmeler, daha önceki rastgele düzenlemeden farklı olarak, ipe dizili boncuklar gibi sıralanmışlardı. Bu düzenlemenin bir nedeni de giderek artan uzun mesafeli kanal kullanımı olabilir.

Nüfus ve toprak verimi tahminlerine dayanarak, Uruk döneminde, Uruk halkının beslenmesine gerekli tarımsal alanın yaklaşık 6 kilometre yarıçapında olduğu hesaplanmıştır. Toprağı işleyen çiftçiler belki Uruk'ta yaşıyor ve bugünkü Ortadoğu çiftçilerinin yaptığı gibi, tarlalarına bir saat kadar yürüyerek ulaşıyorlardı. Cemdet Nasr döneminde gerekli alanın yarıçapı 16 kilometre kadardı. Bu tarihe gelindiğinde, hatta çok büyük olasılıkla daha bile önce, Uruk'ta tüketilen ürünlerin çoğunluğu, belki vergi ya da haraç olarak zorla toplanarak, belki de

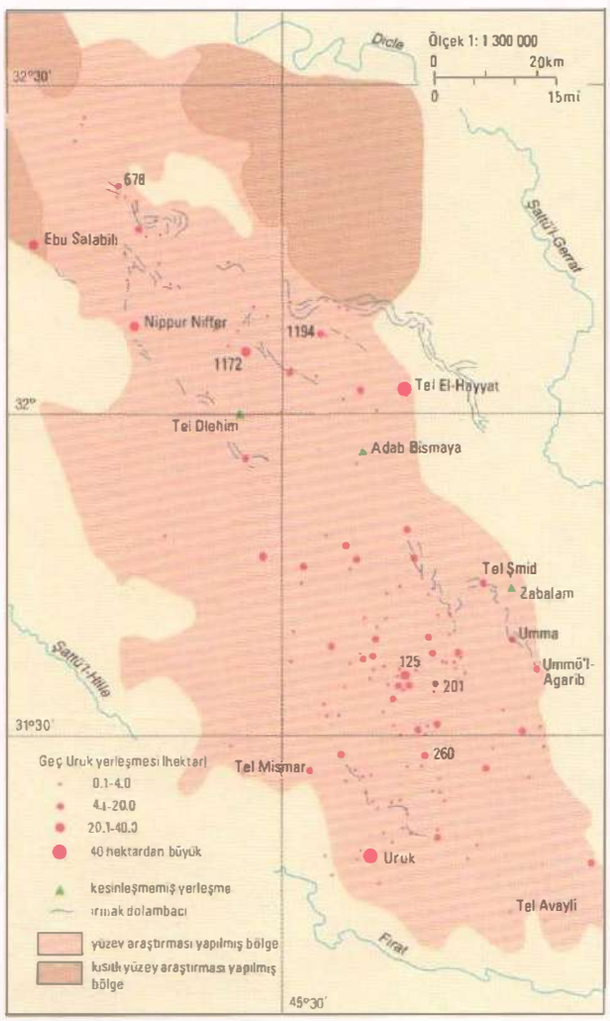

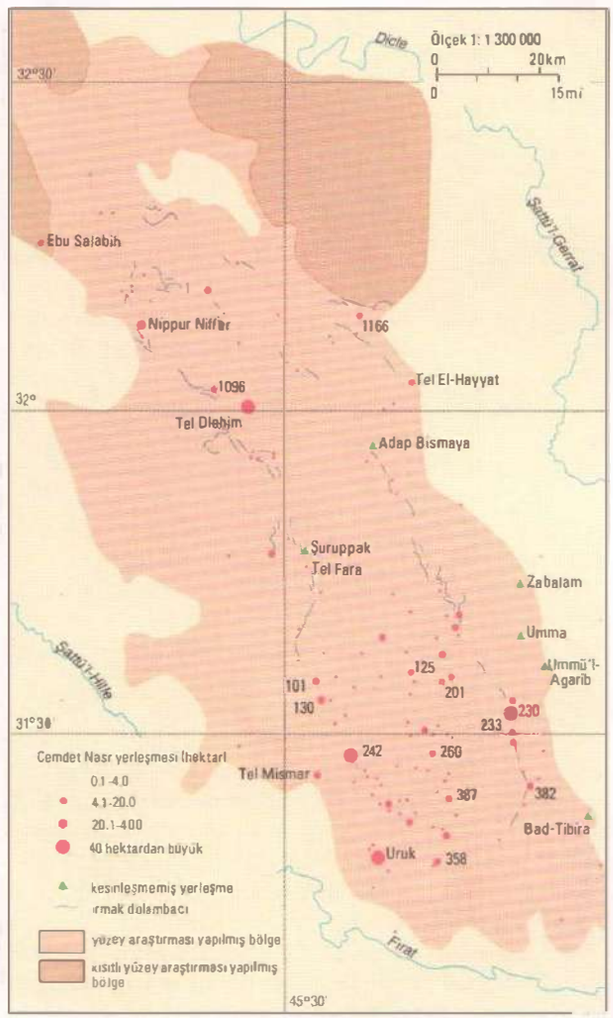

Uruk

Şimdi Tel el-Varka olarak bilinen eski Uruk kentinde, Obeyt döneminin başlarından MS 3. yüzyıla kadar yerleşme olmuştur. MÖ dördüncü binyılda Mezopotamya'nın en önemli kenti olan Uruk'ta iki büyük kutsal merkez vardı: Gök tanrısı An tapınağının bulunduğu Kullaba ile tanrıça İnanna'ya (daha sonraları İştar adı verildi) tapılan Eanna. I. Er Hanedan döneminde Uruk kenti 400 hektarlık bir alanı kapsıyor ve daha sonraki anlatılara göre Uruk'un efsanevi kralı Gılgamış tarafından yaptırılan bir surla korunuyordu. Daha geç Mezopotamya hükümdarları da önemli bir dinsel merkez olmayı sürdüren Uruk'un kutsal yerlerine katkılarda bulundular.

Altta İnanna tapınağının zigguratı Ur-Nammu (MÖ 2112-2095) tarafından yaptırılmıştı. Aslında genişliği yaklaşık 55 m olan ziggurata üçlü bir merdivenle çıkılıyordu. Günümüze kalan kısımları kerpiçten yapılmıştır. Kerpiç sıraları arasına yerleştirilen saz ve hasır tabakaları şimdi bile görülebilmektedir.

Kent surları yaklaşık 9.5 km uzunluğundadır. Gılgamış destanına göre Uruk kentinin üçte birini tapınaklar, üçte birini evler, üçte birini de bahçeler oluşturuyordu. Kazılar kentin merkezinde bulunan tapınak alanında yoğunlaşmıştır. Tapınaklar Selevkos ve Part dönemlerinde (MÖ 312 - MS 224) büyük ölçüde onarım görmüş, bu arada kent surlarının kuzeydoğusunda (Yeni Yıl şenliklerinin kutlanması için) bir *akitu* tapınağı inşa edilmiştir.

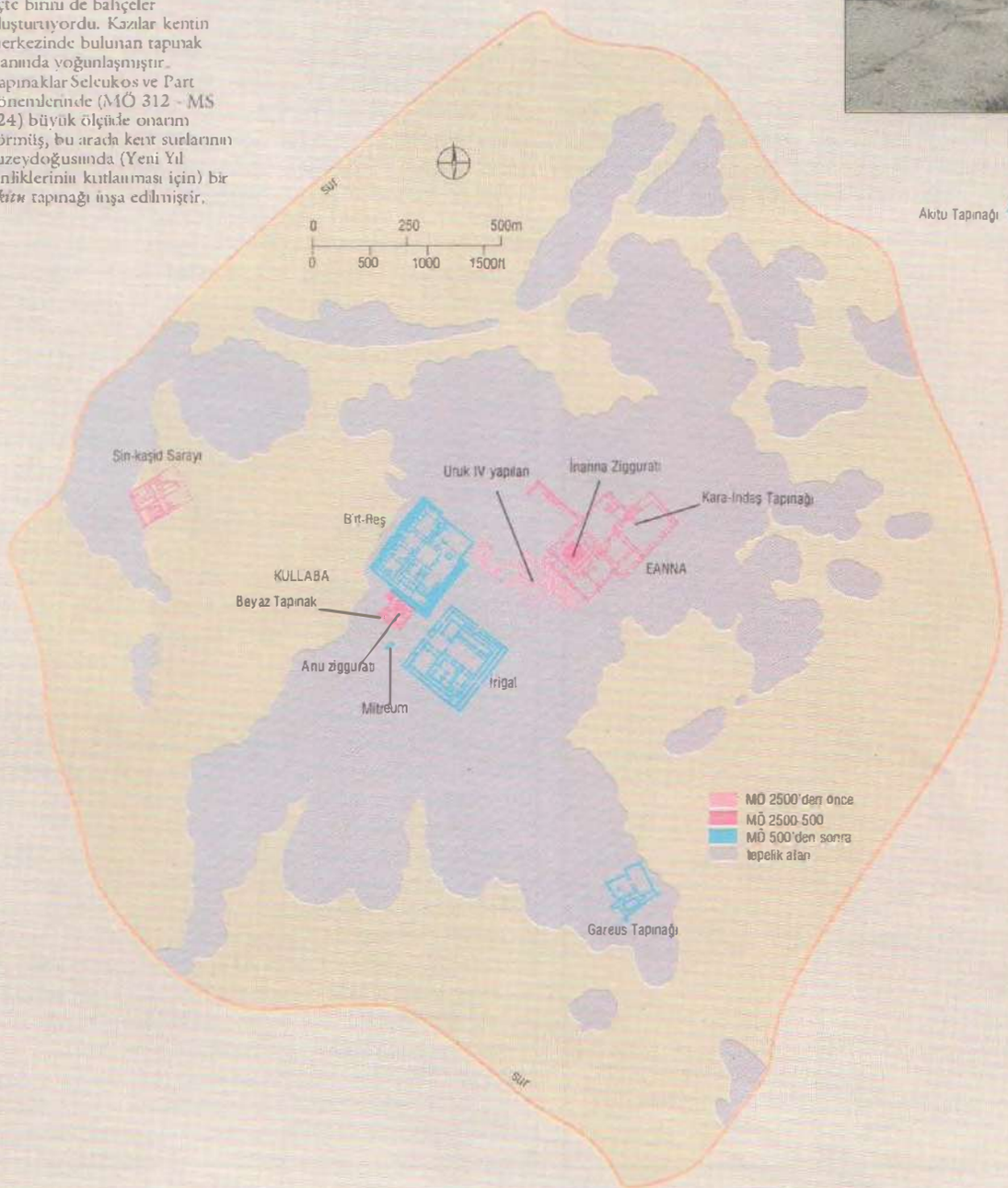

Üstte MÖ 3000 dolayına tarihlenen bir kuyudan çıkarılan doğal büyüklükte kireçtaşı maske. Bir kadını betimleyen maskenin aslında göz ve kaşları kakmaydı, başında da peruk vardı. Ortada birleşen kaşlar bugün de Ortadoğu'da bir güzellik belirtisi sayılır. Maskenin bir tanrıça (belki İnanna) heykelinin parçası olması mümkündür.

Sağda ortada 4. binyıl sonlarında bir Uruk yöneticisinin heykelciği ciddi bir teknik beceriyi yansıtmakta, idealize edilmekle birlikte belirli bir kişiyi betimlediği anlaşılmaktadır. Tapınaklara konulmak için yapılan daha geç tapınan insan heykellerinde eller önde kavuşturulmuştur. Sıkılmış yumruklar bu el hareketinin eski bir biçimi olabilir.

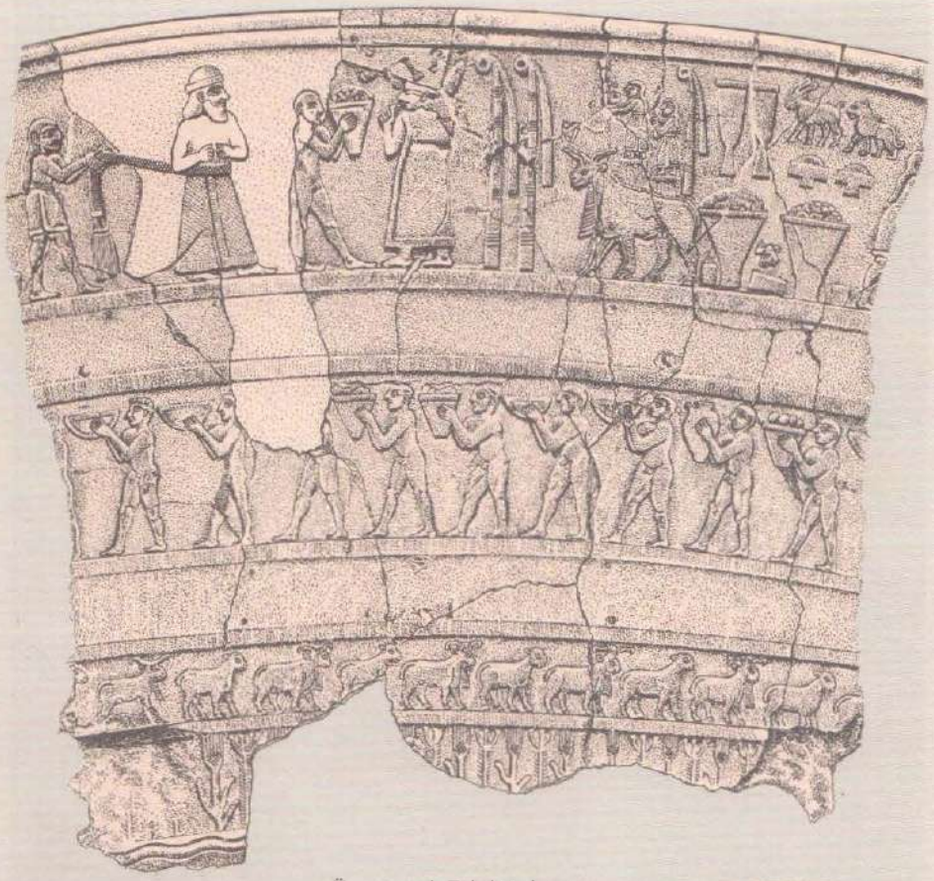

Üstte ve sağda Tel el-Varka vazosu Uruk'ta III. tabakadaki (MÖ 3000) tapınak hazinesinde bulunan bir çiftin tekidir, ama yapım tarihi daha eski olabilir. Vazonun tümünde tanrıça İnanna'ya bir sunu sahnesi gösterilmiştir. Yönetici ve tanrıça üst şeritte görülmektedir.

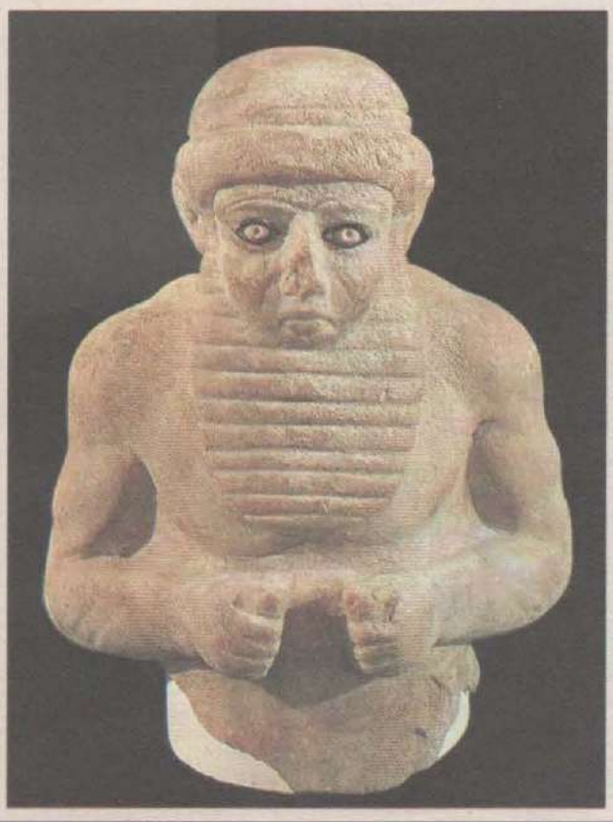

kentte yapılan mallarla değiştokuş yoluyla artık dışardan geliyordu.

Şimdiki adı Varka olan Uruk, Eski Ahit'e Erek kenti olarak geçmiştir. Kente Sümer döneminde Unu adı verilmiştir, ama bu kitapta hep Uruk olarak geçecektir. Uruk'un yüzey araştırmalarında ortaya çıkarılan olağanüstü nitelikleri kazılarla da doğrulanmıştır. Erken dönemlere ait iki ayrı alan incelenmiş bulunmaktadır. Bunlardan biri tanrıça İştar'ın Sumer uyarlaması olan aşk ve savaş tanrıçası İnanna'ya ait Eanna tapınakları yakınındadır; diğeri 400 metre daha batıda, gök tanrısı An (ya da Anux) tapınağı'nın alanıdır.

Uruk: Eanna tapınak kompleksi

Eanna mahallesinde Geç Uruk döneminden kalma kapsamlı kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Ama ilk yapılar yıkılıp yerle bir edildiğinden, bunlardan yalnızca bir bölüm temel kalmıştır. En erken tabakada (V. tabaka) ana yapı olan Kireçtaşı Tapınağı'nın iki tabaka boyunca devam ettiği görülmüştür. Bir çamur yatağı üstüne yerleştirilen taş temeller başlangıçta 76 metre uzunluğunda ve 30 metre genişliğindeydi. Gerçekten bir tapınak olup olmadığı kuşkuludur, ama karmaşık niş ve payandaları, düzenli üç parçalı planı ve kutsal bir alanda bulunması bu yönde güçlü kanıtlar oluşturmaktadır.

Bunu izleyen evrede (IVb tabakası) büyüğü güneydoğuda, küçüğü kuzeybatıda olan, duvarlarla çevrili iki ayrı kompleks vardı. Güneydoğudaki yapılara 1,7 metre yüksekliğinde çift taraflı bir merdivenle yaklaşılıyor, merdivenin üstünde (her biri 2,6 metre eninde) iki dizi direk bulunuyordu. Duvarlar ve sütunlar Geç Uruk mimarisine özgü küçük, kare kesitli tuğlalardan (kenti kazan Alman arkeologları bunlara riemchen tuğlası adını vermişlerdir) yapılmıştır. Bunlar daha sonra çamurdan kalın bir sıva tabakasıyla kaplanmış, bunun içine hasır örgülerde görülenlere benzer desenlerde (zigzag, baklava, üçgen ve köşegen şeritler) başları kırmızı, beyaz ve siyah boyanmış binlerce küçük konik çivi yerleştirilmiştir. Bu yapıya Mozayikli Avlu ya da Payeli Tapınak adı verilirse de bu yapı büyük olasılıkla tapınak değil, kutsal mahallenin anıtsal girişiydi. Bunun arkasında bulunan dikdörtgen üç parçalı yapıların bazılarında haç biçiminde bir hol, bazılarında da karmaşık niş ve payandalar bulunuyordu. Bunların tapınak olduğu sanılmaktadır. Kuzeybatıdaki üç yapı Suriye'de bulunan aynı döneme ait evlere çok benzemektedir ve büyük olasılıkla tanrıların değil, onların memurlarının ikametgahlarıdır.

Güneybatıdaki Kare Binada avlunun her kenarına büyük bir dikdörtgen yapı yerleştirilmişti. Avlu duvarları ve dış cephenin tuğla örgüsü karmaşık nişler içeriyordu. Kuzey köşedeki kare odada büyük, taban düzeyinden alçak bir havuz vardı. Tipik Mezopotamya tapınaklarından olmayan bu yapının işlevi anlaşılamamıştır, ama önemli bir törensel kamu yapısı olduğu açıktır.

Eanna kompleksinin batı ucunda, Mozayikli Tapınağın bulunduğu ayrı bir alan vardı. İki yandan payandalı bir duvarla çevrilen tapınak, alçıtaşına yerleştirilmiş kırmızı, siyah ve beyaz taşlardan yapılmış çivi mozayiklerle bezenmişti. Diğer tapınakların planlarını izler görünen bu tapınağın yalnızca

kireçtaşı temelleri kalmıştır, ama arkeologlar bu tapınağın daha erken çeşitlemeleri olabileceğini sandıkları beş diğer yapının izini bulmuşlardır.

Eanna kompleksinin bir sonraki evresinde (IVa tabakası), alanın planı değişmiştir. Yeni yapılar eski temellerin üstünde yükselmekte ya da bunları kesmektedir. Bu değişiklikler uzun bir zaman içinde gerçekleşmiş olduğundan, erken bir evreden kaldığı sanılan yapılarla daha geç yapıların kimi aynı dönemde ayaktaydı. Her iki tabakada da kalıntılar çok bölük pörçük olmakla birlikte planın yeniden kurma önerisinden alanın gene ikiye bölünmüş olduğu görülmüştür. En büyük yapı olan D Tapınağı, daha erken evredeki avlu ve direkli giriş doldurularak oluşturulan bir terasın üstüne inşa edilmişti. Tapınak yaklaşık 80x50 metre boyutlarındadır ve eğer haç biçimli holün üstü kapatılmışsa (diğer tapınakların planına uyulduğundan, bu olasılık yüksektir), kalas boylarının 10 metrenin üstünde olması gerekir. Bunlar muhtemelen Amanos Dağları'ndan karayoluyla Fırat'a getirilmiş, sonra da nehirden aşağı yüzdürülmüşlerdir. Daha geç Sumer efsanelerinde Gılgamış ve diğer kahramanların Sedir Dağı'na gittikleri anlatılır. Böylesi keşif gezileri belki daha Uruk döneminde bile başlamıştı.

Bu tapınağın kuzeybatısında daha iyi korunmuş olan C Tapınağı vardır. (Gerçekte diğer tapınakların planlarını yeniden kurma önerilerinde bu tapınağın belirgin üç parçalı planı ve haç biçimli holü temel alınmıştır.) Tapınak, 54x22 metre boyutlarındadır. Kuzeybatı ucundaki ikinci daha küçük bir üç parçalı birim, Eridu'daki en büyük Obeyt tapınakları ve Geç Uruk tapınaklarının çoğuyla aynı büyüklükteydi. Bu iki tapınakla aynı dönemden ayrıca, gene konik taş çivilerden yapılı mozayik bezemeleri olan Direkli Salon ve Büyük Avlu vardır. Çukur bir meydan olduğu sanılan bu karemsi alan yaklaşık 50 metrekare büyüklüğündedir ve çevresine sıralar dizilmiştir.

Bağımsız kuzeybatı kompleksinde eski Mozayikli Tapınağının yerini *Riemchengebäude* (*riemchen* tuğlalarından yapılmış binalar) alır. Bunlar, bir koridorla çevrilmiş bir iç oda ile güneydoğu kenarındaki ikinci bir odadan oluşuyordu. Merkezi holü çevreleyen koridora pişmiş topraktan kaplar yığılmıştı, kuzeydoğu koridorunda ise insan boyuna yakın bir tanrı heykelinin parçaları vardı. Ortadaki odada çok miktarda hayvan kemiği bulunuyordu. Bütün alan yakılmış ve ya yangın sırasında ya da ateş içten içe sürerken doldurulmuştu. Kalıntılar burada bir ayin yapıldığı izlenimini vermektedir. Sözgelimi buraya yönetici ya da baş rahibin gömüldüğü akla gelmekteyse de, bu kesin değildir.

Eanna kompleksinin geç evresinin üstünde görülen yoğun yanık izleri, sunuların yakılmasından kaynaklanmış olabilir. Cemdet Nasr dönemine ait olan III. tabakadaki kalıntılar çok bölük pörçüktür. Bu tabakanın ana özelliğini oluşturan yaklaşık iki metre yüksekliğindeki teras bunu izleyen Erken Hanedan döneminde de kullanılmıştır. Odalardan birinde bulunan önemli ögömüdeki değerli eşyalardan bazıları daha sonra anlatılacaktır.

Uruk: Anu tapınağı

Anu tapınak alanı Eanna'nın yaklaşık 500 metre batısındadır. Burada, Eridu'da bulunanlara oldukça

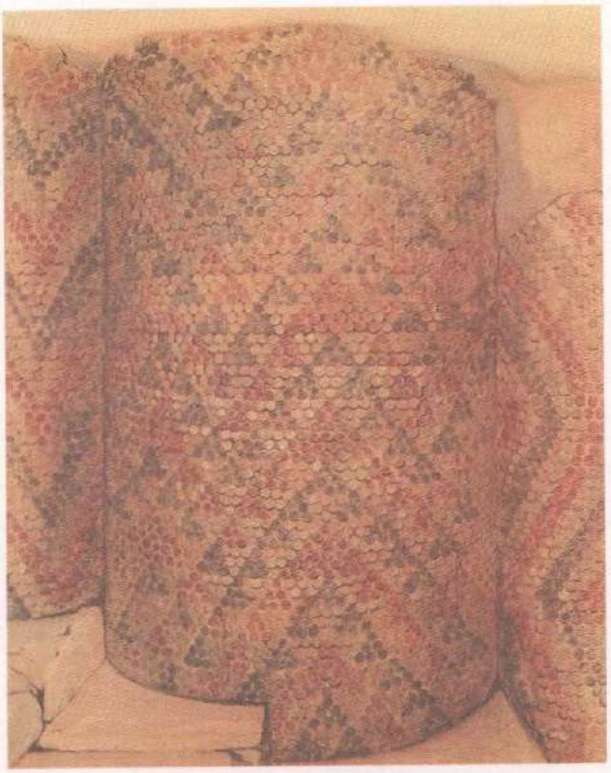

Solda ve üstte Uruk'ta Eanna mahallesinin IVb tabakasındaki girişte bulunan ve yeniden canlandırılan bir payenin resmi. Geometrik mozayik bezemeler, her biri yaklaşık 10 cm uzunluğunda yüzlerce boyalı, pişmiş kilden koni başından oluşmaktadır. Kilden ya da renkli taştan yapılmış koniler sıvaya batırılarak yapılan bu tarz bezeme Geç Uruk dönemine özgüdür.

benzer, teraslar üstüne kurulmuş bir dizi tapınak ortaya çıkarılmıştır. Bunların en eskisi Obeyt dönemi, sonuncusu ise büyük olasılıkla Cemdet Nasr dönemine aittir. Bunlardan en iyi korunmuş olanına, duvarları ince beyaz bir alçı sıvayla kaplı olduğu için Beyaz Tapınak adı verilmiştir. Boyutları 17,5x22,3 metre (Eanna'da C Tapınağının uç bölümüyle neredeyse aynı büyüklükte), planı gene üç parçalıdır. Duvarlarda nişler vardı ve payandaların ortaları olukluydu. Doğu köşesinde duvarın en alt sırasında bir boşluk bırakılmış, buraya bir leoparla genç bir aslan olması muhtemel diğer bir hayvanın cesetleri konulmuştur. Bu belki de ilk temel gömüsü örneklerinden biridir. Daha sonraki dönemlerde bu gömüler genel olarak tapınağı ve onu yaptıranı tanımlayan yazıtlar içerirlerdi.

Beyaz Tapınakta bulunan kurban masası ve sunak, Mezopotamya tapınaklarının tipik donanımıydı, ama bu durumda sunak herhalde sonradan düşünülmüştür, çünkü uç duvardaki bir kapıyı engellemektedir. Tapınak, ön cephesi eğimli, yüksek bir platformun üstüne inşa edilmişti. Yüksekliği 13 metreye ulaşan bu platform Eridu'daki Obeyt tapınaklarının platformlarından oldukça yüksekti. Beyaz Tapınak, daha sonraki üçbin yıl boyunca Mezopotamya kentlerinin siluetine egemen olacak zigguratların ilk öncüllerinden biriydi.

Diğer güney Uruk merkezleri

Geç Uruk dönemi Güney Mezopotamya'nın diğer yerlerinde de kapsamlı izler bırakmıştır, ama bunların çoğu geç dönemlerin kalıntıları altında gömülü kalmıştır. Birkaç merkezde bulunan yapılarda mimari Uruk'ta olduğu gibi çoğunlukla dinseldi. Eridu'da Obeyt döneminin uzun tapınak dizisini içeren tapınak platformu genişletilmiş ve sütunlarla süslenmişti. Daha kuzeyde Tel Ukair'de Geç Uruk döneminden bir tapınak, basamaklarla çıkılan yüksek bir platformun üstüne kurulmuştu. İki katlı olan platformun kenarı konik çivi mozayiklerle be-

Üstte sağda Tel Ukair'de Geç Uruk dönemi tapınağın iç duvarları resimlerle bezenmişti. Bunların kimi, koni mozayiklerde kullanılanlara benzer desenlerde geometrik şekiller, diğerleri ise hayvan resimleridir. Burada görülen benekli hayvanın, İran dağlarında hâlâ rastlanan bir leopar türü olduğu sanılmaktadır. Yaklaşık 90 cm yüksekliğinde.

Sağda Uruk'ta Geç Uruk döneminde Eanna mahallesinin erken (IVb) ve geç (IVa) tabakalarının planı. Boyutlar, çeşitlilik ve mimarinin karmaşıklığı, yapıların dikkatle tasarlandığını ve amaçlarının hem dinsel törenler, hem de halkı bunları yaptıranların zenginlik ve gücüyle etkilemek olduğunu göstermektedir.

zenmişti. Üst kat ziftle kaplanmış, tapınağın duvarları doğruca bunun üstüne inşa edilmişti. Tapınak binasının yalnızca yarısı korunmuştur, ama buradan Uruk'taki Beyaz Tapınak gibi üç parçalı planı izlediği ve sunak ve kurban masası olduğu görülmektedir. Resimle kaplı duvarların –kuraldışı olarak– korunabilmesinin nedeni binanın daha sonraki bir yapı için platform olarak kullanılmak amacıyla kerpiç bloklarıyla doldurulmuş olmasıdır. Resimler geometrik ve temsili desenler içerir. Sunak bezemelerinin bir leopar, bir boğa ve aslana benzer bir hayvan figürlerini içermesi, Beyaz Tapınak'ta en alt tuğla sırasına bir leoparla bir aslanın gömülmesini anımsatmaktadır.

Sömürgeler ve ticaret

Geç Uruk döneminde Güney Mezopotamya'nın etkinliği Akdeniz'e ve İran Yaylası'na kadar uzanıyordu. Güney Mezopotamya'ya özgü tarzlarda çanak çömlek ve diğer buluntuların, kaynaklarından çok uzak bölgelerde ortaya çıkarılması bunların buraya nasıl geldiği konusunda çeşitli görüşlere yol açmıştır. Güneybatı İran'daki kimi yerleşmelerle Kuzey Mezopotamya'da Fırat ve Dicle boyundaki merkezlerden bazılarının çok sayıda ortak kültürel özellik göstermesi, bunların Mezopatamya'nın alçak bölgeleriyle doğrudan bağlantılı, hatta koloni olmalarını akla getirmektedir. Diğer durumlarda ilişkiler ticaret yoluyla ya da yerel nüfusun varlıklı komşularının tarzlarını taklit etmesiyle kurulmuş olabilir. Uruk

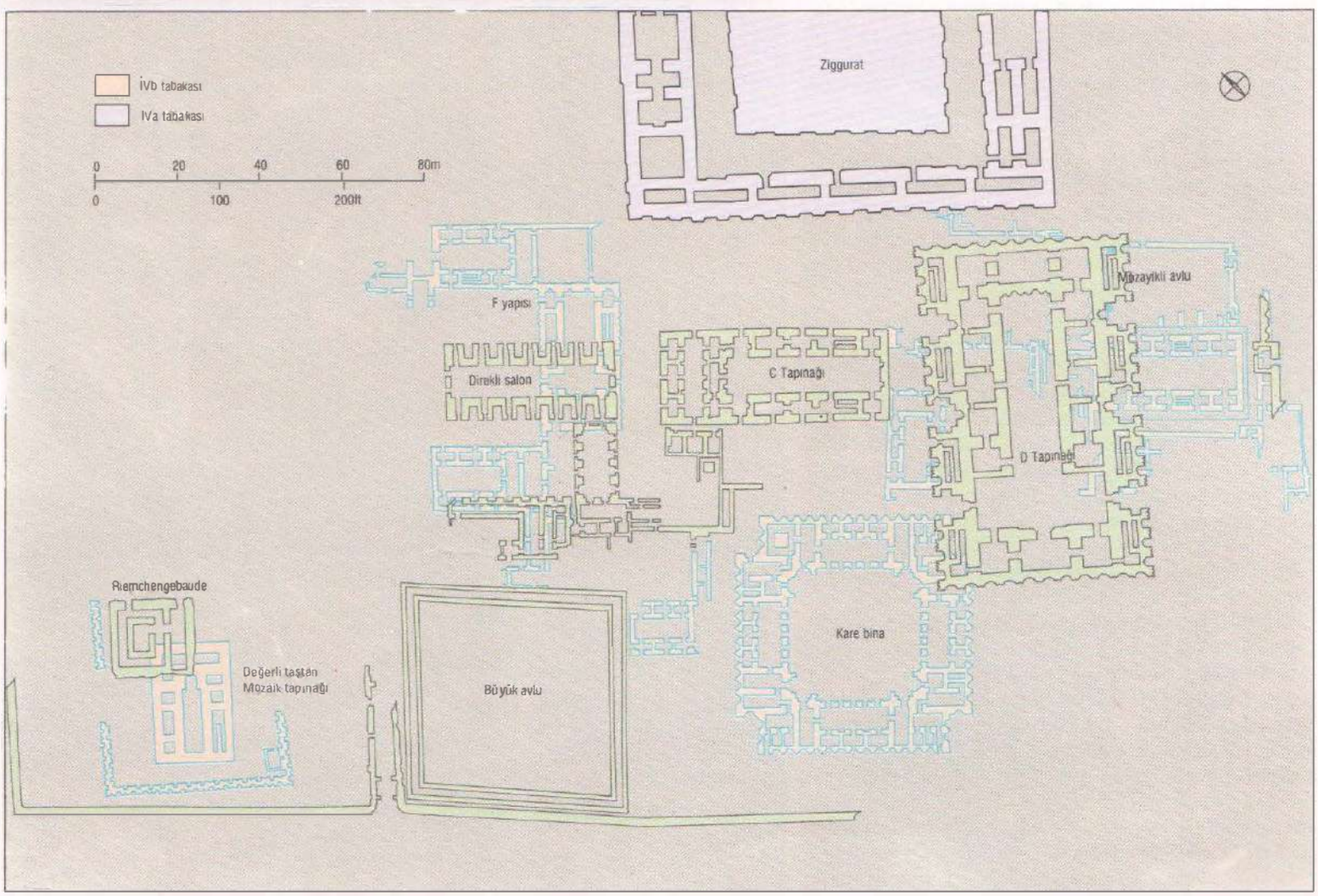

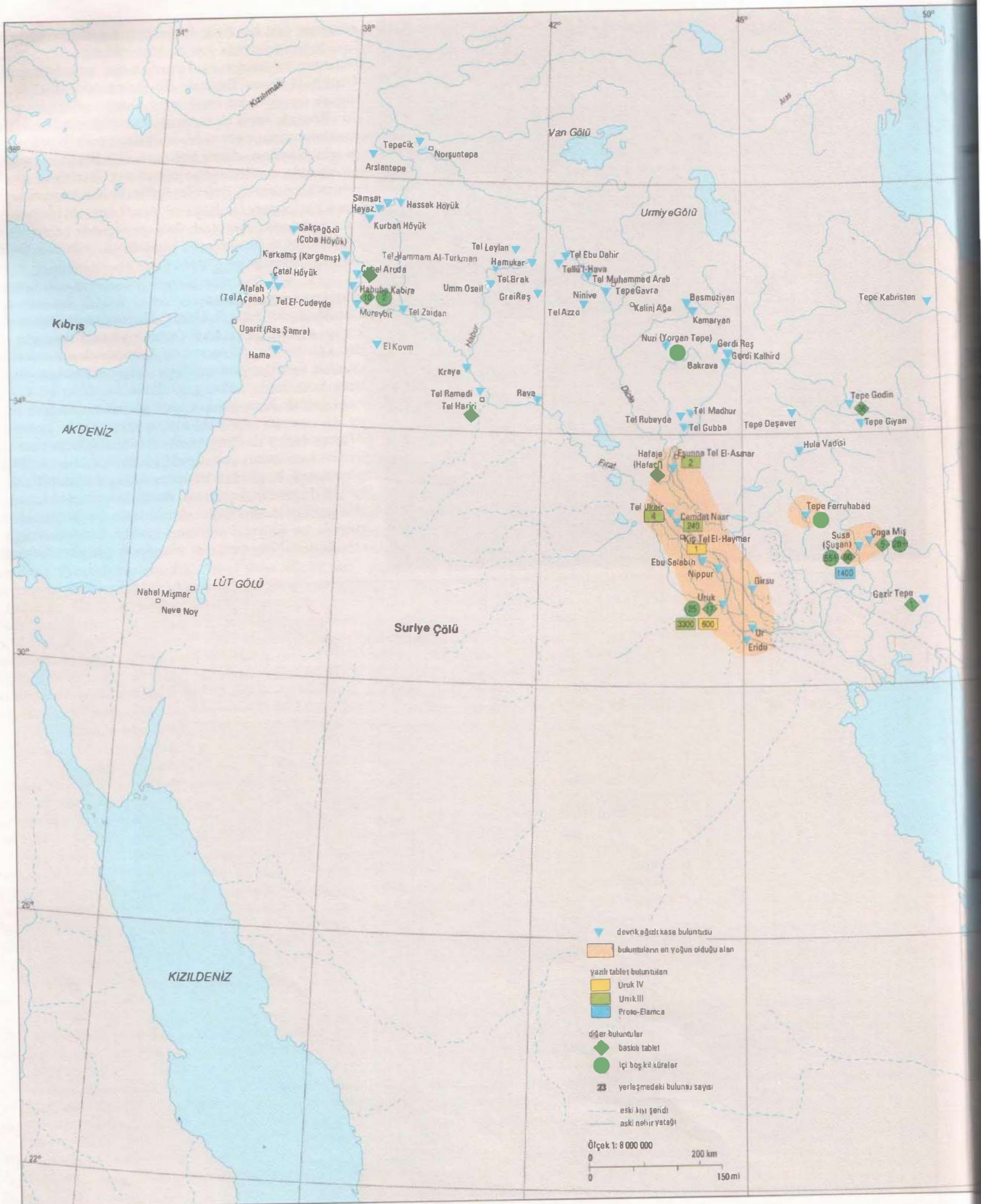
Kızılırmak
Van Gölü
Urmiye Gölü
Arslantepe
Tepecik
Norşuntepe
Samsat
Hayaz
Hassek Höyük
Kurban Höyük
Sakçagözü
(Cube Höyük)
Karkamış (Kargamış)
Çatal Höyük
Alalah
(Tel Açana)
Tel El-Cudeyde
Ugarit (Ras Şamra)
Hama
Kıbrıs
AKDENİZ
Tel Hammam Al-Turkman
Habuba Kabira
Mureybit
Tel Zaidan
Tel Leylan
Hamukar
Tel Brak
Umm Oseil
Grai Reş
Tell'-Hava
Tel Muhammed Arab
TepeGavra
Ninive
Tel Azzo
Kalinj Ağa
Basmuziyan
Kamaryan
Tepe Kabristen
Nuzi (Yorgan Tepe)
Gerdi Reş
Gerdi Kalhird
Bakrava
Habur
El Kovm
Kraya
Tel Ramedi
Tel Hariri
Rava
Dicle
Tel Rubeyde
Tel Madhur
Tel Gubba
Tepe Deşaver
Tepe Godin
Tepe Giyan
Hafaje
(Hafaci)
Esnunna Tel El-Asmar
Hula Vadisi
Fırat
Tel Ukair
Cemdet Nasr
Kiş Tel El-Haymar
Ebu Salabih
Nippur
Girsu
Uruk
Ur
Eridu
Tepe Ferruhabad
Susa
(Şuşan)
Coga Miş
Gezir Tepe
Nahal Mişmar
Neve Noy
LÛT GÖLÜ
Suriye Çölü
KIZILDENİZ
devrik ağızlı kase buluntusu
bulunuların en yoğun olduğu alan
yazılı tablet bulunulan
Uruk IV
Uruk III
Proto-Elamca
diğer bulunular
basıklı tablet
içi boş kil küreler
23 yerleşmedeki bulunu sayısı
eski kıyı şeridi
eski nehir yatağı
Ölçek 1: 8 000 000
0 200 km
0 150 mi

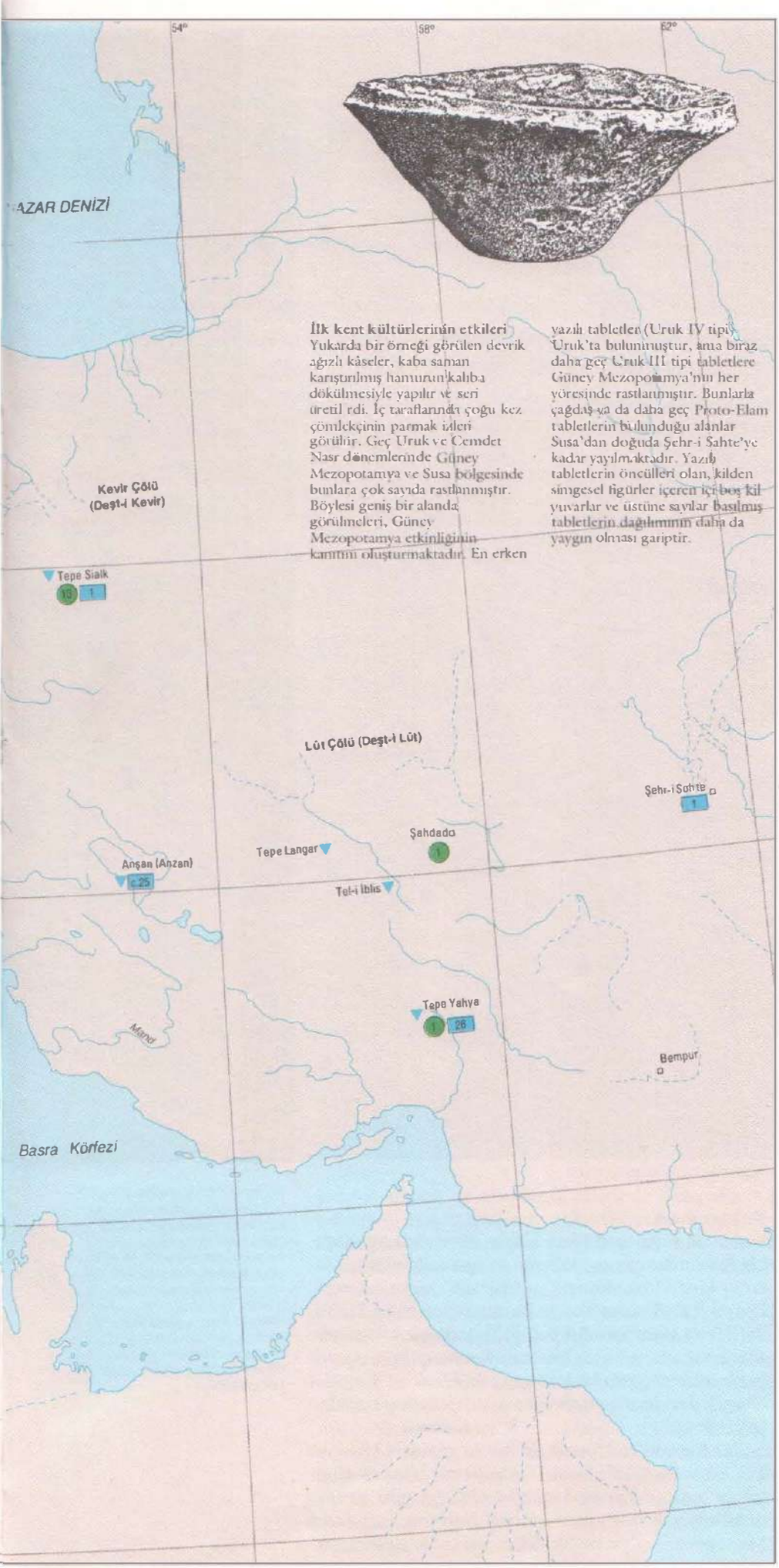

İlk kent kültürlerinin etkileri
Yukarıda bir örneği görülen devrik ağızlı kâseler, kaba saman karıştırılmış hamurun kalıba dökülmesiyle yapılır ve seri üretil rdi. İç taraflarında çoğu kez çömlekçinin parmak izleri görülür. Geç Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde Güney Mezopotamya ve Susa bölgesinde bunlara çok sayıda rastlanmıştır. Böylesi geniş bir alanda görülmeleri, Güney Mezopotamya etkinliğinin kanıtını oluşturmaktadır. En erken yazılı tabletler (Uruk IV tipi) Uruk'ta bulunmuştur, ama biraz daha geç Uruk III tipi tabletlere Güney Mezopotamya'nın her yöresinde rastlanmıştır. Bunlarla çağdaş ya da daha geç Proto-Elam tabletlerin bulunduğu alanlar Susa'dan doğuda Şehr-i Sahte'ye kadar yayılmaktadır. Yazılı tabletlerin öncülleri olan, kilden simgesel figürler içeren içi boş kil yuvarlar ve üstüne sayılar basılmış tabletlerin dağılımının daha da yaygın olması gariptir.

yöneticilerinin siyasi egemenliklerinin boyutları bilinmemektedir, ama Uruk kültürünün böylesi uzak karakollarını oluşturmalarının nedeni, kereste, maden ve değerli taşlar gibi kaynakların denetimiyle ilişkili olabilir.

Susa ve İran

Güneybatı İran'ın alüvyal düzlükler bölgesine, Susa kentinden çıkarak Susiana denilirdi. Obeyd döneminin sonunda kurulan Susa bir dizi krallığın başkenti olmuştu; MÖ 4. yüzyılda, Büyük İskender döneminde de Perser'in idari başkentiydi. Tarihi Mezopotamya'nınkiyle koşut gelişen Susiana birçok açıdan Mezopotamya düzlüklerinin bir uzantısıydı. Geç Obeyt döneminde Çoga Miş, 15 hektar kadar bir alanı kapsayan bölgesel bir merkez olmuştu. Daha sonra, Uruk döneminin erken evresine karşılık gelen Susa I (ya da Susa A) döneminde, Susa merkezi aynı büyüklüğe ulaştı.

Susa'daki kazılar, en az 80x65 metre boyutlarında ve 10 metreden fazla yükseklikte, cephesi pişmiş topraktan silindirik çiviler takılarak bezenmiş büyük bir kerpiç platformun kalıntılarını ortaya çıkarmıştır. Platformun üstü yoğun aşınmaya uğramıştı, ama içinde küpler ve karbonlaşmış tahıl bulunan bazı ambarlarla bir tapınak kompleksine ait olabilecek bina bölümleri duruyordu. Platformun dibindeki büyük mezarlıkta binin üstünde yetişkin gömütü vardı. Kimi cesetler bütün olarak gömülmüş, kimi önce açıkta bırakılmış, sonra kemikleri boyalı keramik kaplara konmuştu. Mezarların çoğunda çanak çömlek de bulunuyordu. Bunlardan bazıları şimdiye dek üretilmiş en zarif boyalı keramikler arasındadır. Kimi gömütler de bakır eşyalar, düz baltalar, küçük ve büyük keskiler, iğneler ve belki de ayna olarak kullanılan delikli kurslar içeriyorlardı.

Susa büyük olasılıkla dinsel bir merkez olarak kurulmuştu. Büyük platform muhtemelen etkileyici bir tapınak ile aşar (öşür) vergilerinin depolandığı ambarların kaidesini oluşturuyordu ve bu herhalde çok uzaklardan görülebiliyordu. Diğer haç merkezlerinde olduğu gibi, dönemin insanları burada gömülmek istemiş olabilirler. Mezarlardaki bakır eşyaların bu kutsal yeri yöneten rahiplere ait olması mümkündür. Alçak düzlükler kuşağı boyunca buna benzer dinsel merkezler çevre bölgeler için odak noktası olmuşlar ve tapınaklara getirilen armağanlar ya da vergiler aracılığıyla zenginler ve güç birikimi sağlamışlardır. MÖ beşinci binyılda Çoga Miş, Eridu, Uruk, Nippur ve Tel Ukair'de göze çarpan bu kentleşme özelliği, dördüncü binyılda gitgide daha çok öne çıkmıştır.

Susa'da bunu izleyen dönemde (Susa II), Sümer'deki Geç Uruk kültürünün etkileri açıkça görülmektedir. Keramik türleri arasında, sarkık emzikli testiler, dört kulplu testiler ve devrik ağızlı kâseler gibi Geç Uruk'a özgü tipler de bulunur. Son derece yaygın olan küçük, kaba yapılmış devrik ağızlı kâselerden güney Mezopotamya kazı alanlarında binlerce bulunmuştur. Ama bunların tam amacı bilinmemektedir. Devletin çalıştırdığı işçiler için tayın kâseleri, tapınağa sunuda bulunmak için adak kâseleri, resmi şölenlerde kullanılan kâseler, içinde ekmek pişirilen ya da yoğurt gibi bir yiyecekle birlikte verilen kaplar olabilirler. Ne olursa olsun bunlar Susa'nın

erken yerel stillerinin gelişmesiyle ortaya çıkmamışlar, batıdan getirilmişlerdir. Ayrıca, Susa II döneminin geç tabakalarında mühürlü içi-boş kil yuvarlar ile baskılı tabletler (ilk hesap kayıt biçimi) de bulunmuştur.

Mezopotamya ile İran arasındaki ana yol üstünde bir yerleşme olan Godin Tepe'de, Susiana ya da Sümer'den bir tüccar kolonisi olabilecek küçük, özel bir kapalı mahalle vardı. Yay biçiminde bir duvarla çevrilmiş olan mahallede kamusal yapılar bulunuyordu. Susa ve Uruk'a özgü çanak çömlek, mühür baskıları ve baskılı tabletler mahallenin Mezopotamya düzlükleriyle ortak kültür özellikleri taşıdığını gösteriyordu. Uruk etkisi, devrik ağızlı kâseler biçiminde İran yaylasında Tepe Kabristan ve Tepe Yahya ile Kevir Çölü'nün (Dept-i Kevir) kıyısında Tepe Sialk'ta da görülmektedir.

Tepe Gavra ve kuzey Mezopotamya

Obeyt döneminin sonunda kuzey Mezopotamya (Gavra kültürü adı verilen) kendi yerel kültürünü geliştirdi. Bugünkü Irak'ın kuzeyinde bulunan Tepe Gavra XIII. tabakadaki olağanüstü Obeyt tapınaklarının üstündeki tabakalarda gene bir köy yeri haline gelir. Büyük bir yangın sonucu yokolan bir üstteki XII. tabakadan sonra yeniden inşa edilen yerleşmeye, kabile reisinin tahkim edilmiş konutu olduğu sanılan büyük Yuvarlak Ev egemendir. Evde tahıl ambarları ve belki de ilk savaş silahları olan armut biçiminde topuz başları bulunuyordu.

Daha yukarıdaki tabakalarda üç parçalı planlı ve asma sundurmalı yeni bir tapınak yapı tarzı sürmektedir. Tapınakların çevresinde ve altında bulunan çok sayıda gömüt arasında Gavra döneminde 80 kerpiç mezar da bulunuyordu. Mezarların bazılrı, en yaygın takı olan ve başa, boyna, ellere, bileklere, bele, dizlere ya da ayak bileklerine takılan boncuklar içeriyordu. Bir gömütte 25.000'i aşkın boncuk vardı. Bunlar firuze, yeşim, kırmızı akik, lapis lazuli (lacivert taşı) ve diyorit gibi çeşitli taşlardan ya da beyaz fayans, altın, elektron (beyaz altın), deniz kabuğu ve fildişinden yapılmışlardı. Lapis lazuli boncuklar Mezopotamya'da bulunan lacivert yarı değerli taşların ilk örneklerindendir. En yakın lapis lazuli kaynağının buradan 2000 kilometre uzaklıkta kuzey Afganistan'ın Bedehşan eyaletinde olduğu dikkate alınırsa, bu mezarda 500 lapis lazuli boncuğun bulunması yaygın ticaret bağlarının bir kanıtını oluşturur. Mezarlardan altın rozetler ve yaban domuzu dişinden yapılmış taraklar da çıkmıştır. Buluntular arasında belki de en ilginci, altın ve gümüşün doğal bir alaşımı olan elektrondan yapılmış küçücük bir kurt başıydı. Tek parça madenden yapılmış, ama kulaklar bakır çivilerle yerine oturtulmuş, oynak alt çene bir elektron çivi ile tutturulmuş, dişler ise elektron telden yapılmıştı. Göz çukurlarında zift vardı ve belki de içlerinde renkli taşlar konmuştu.

Gavra Dönemi'nden sonra kuzey Mezopotamya da Susiana gibi giderek güneydeki Geç Uruk Kültürü'nün etkisi altına girdi. Örneğin güneyin Geç Uruk'una özgü çanak çömlek üreten Ninive, Dicle'deki önemli bir geçiş yerine yakın konumundan ötürü bir bir güney kolonisi olmuş olabilir.

Habur düzlüklerindeki Tel Brak'ta da güneyle yakın ilişkiler gözlenir. Göz Tapınağı kuzeydeki bir alana yapılmış bir güney tapınağıdır. Planı haç biçiminde bir hol içeriyordu; duvarları ise taş rozetler ve pişmiş topraktan konik çivi mozayiklerle bezenmişti. Sunakta, renkli taş şeritler arasına yerleştirilen altın bantlar, altın başlı gümüş çivilerle tutturulmuşlardı. Tapınağa bu adın verilmesinin nedeni, yıkıntılar arasında keşfedilen binlerce küçük taş şekildir. Bunlara bazen kulübe simgeleri, bazen de göz putlar denir. Geç Uruk döneminde merkez yaklaşık 110 hektarlık alanıyla Uruk'un boyutlarına ulaşıyordu.

Yukarı Fırat

Suriye'de Fırat üstündeki Tabka baraj alanında yapılan kazılarda, güney Mezopotamya kolonilerini andıran Geç Uruk dönemi merkezleri ortaya çıkarıldı. Dinsel Tel Kannas akropolünün bulunduğu Habuba Kebira alanı Fırat'ın batı yakasında bir kilometreden fazla uzanıyor ve bir surla korunuyordu. Gerek surda, gerekse yapılarda, güneyde Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerine özgü olan aynı *riemchen* tuğlaları kullanılmıştı.

Tel Kannas'ta tapınak ve konut planları Uruk ve Tel Ukair'dekilerle benzerlik gösterir. Çanak çömlekler arasında gene Uruk'ta olduğu gibi kalıpta dökülmüş devrik ağızlı kâseler bulunur ve Güney Mezopotamya'ya özgü diğer keramik tipleri yay-

Solda MÖ 4000 dolayına tarihlenen boya bezemeli seramikten geniş ağızlı büyük kap Susa'da bir mezarlıkta bulunmuştur. En üstte bir dizi uzun boyunlu kuş, onun altında tazı olması muhtemel uzun gövdeli bir köpek sırası bulunmaktadır. Alt panoda sakallı bir keçi görülür. Boynuzların arasındaki simgenin anlamı bilinmemektedir. Yaklaşık 25 cm yüksekliğinde.

Üstte Tel Brak'taki MÖ 4. binyıl tapınağında 300'ü aşkın (ayrıca parça halinde binlerce) taş ya da pişmiş kilden yapılmış "göz idolü" bulunmuştur. Tapınakta, yüksekliklerı 2 ile 11 cm arasında değişen bu adak simgelerinden 20,000 kadar bulunduğu hesaplanmıştır. Benzer buluntulara dönemin diğer merkezlerinde de daha küçük sayılarda rastlanmıştır.

gındır. Baskılı ve silindir mühürlerle damgalanmış tabletler, ayrıca içlerinde etiketler bulunan içi boş kil toplar da bulunmuştur. Bu merkezler büyük olasılıkla tüccarlar ya da Sumer devleti tarafından kurulmuş kolonilerdir.

Geç Uruk etkileri Fırat yoluyla Türkiye'ye de uzandı. Samsat'ta konik çivili mozayikler bulunmuştur. Alanı bir hektarın altında, küçük tahkim edilmiş bir merkez olan Hassek Höyük'te bulunan birkaç tipik Geç Uruk biçimindeki yapıda kilden konik çivili mozayikler vardı. Daha kuzeyde Arslantepe'de bulunan çok sayıda Geç Uruk'a özgü mühür baskısı belki de yerel yönetimle ilgili bir işlev taşıyordu. Ayrıca, Dicle'nin kaynağı yakınındaki dağlarda bulunan Tepecik'te devrik ağızlı kâseler ortaya çıkarılmıştır.

Mısır

Uruk'un etkileri batıda, Geç Uruk ve Cemdet Nasr dönemleriyle çağdaş olan Nakada II (ya da Gerze) döneminde Mısır'a kadar ulaşmıştır. Burada bulunan, örneğin tutamaklı testiler gibi, kimi çanak çömlek tipleri Kalkolitik dönem Filistin'inden türemiştir, ama kulplu ve emzikli testiler gibi diğer tipler Geç Uruk çanak çömleğine özgü özellikler gösterirler. Silindir mühürler Mısır'da ilk kez bu dönemde görülmektedir. Bazıları doğudan ithal edilmiş, ama bir bölümü yerel olarak yapılmıştır. Bunlarda Mezopotamya ya da İran motifleri kullanılmıştır. Ayrıca, Mezopotamya'da olduğu gibi buradaki mezarlarda da Afganistan gibi uzak bölgelerden gelmiş lapis lazuli bulunmuştur.

Mısır'da Geç Hanedan Öncesi dönem (yaklaşık

MÖ 2920 öncesi) sanatında da kimi Mezopotamya etkileri görülür. Mezopotamya motiflerine özellikle kendileri Mısır'a özgü eşyalar olan fildişi oyma bıçak kabzaları ve taştan paletlerde rastlanmaktadır. Örneğin, Cebelü'l Arak'ta bir bıçak kabzasındaki "hayvanların efendisi", Uruk'un Aslan Avı stelindeki sahnelere çok benzer. Erken Mısır'ın karmaşık nişli kerpiç mimarisi ve yazının ortaya çıkması da gene doğunun etkisine bağlanmıştır. Habuba Kabira'da Nakada II keramikleri bulunmuş, çok kısa bir süre önce de Mısır deltasındaki Tel Fara'da Geç Uruk merkezlerinde mozayik duvar bezemelerinde kullanılan türde pişmiş kilden konik çiviler ortaya çıkarılmıştır.

Filistin

Uruk döneminde Filistin ve Anadolu genel olarak Mezopotamya'daki gelişmelerin dışında kalmışlardır. Koşulların uygun olduğu her yerde tarım köylerine dayalı yerel kültürler gelişmiş, tarımın olanaklı olmadığı çevrelerden ise göçebe çoban ve avcı-toplayıcılar yararlanmıştır. Kentleşmiş olmamakla birlikte, bu kültürler bazı açılardan şaşırtıcı bir gelişkinlik gösterirler. Yahuda Dağları'nda Nahal Mişmar mağarasında ele geçen dörtyüzü aşkın bakır buluntu, ilk maden işçiliğine ilişkin bilgilerimizi altüst etmiştir. Burada sekiz bakır testi ve diğer aletlerle birlikte 240 topuz başı, 138 alem ve 10 "taç" bulunmuştur. MÖ dördüncü binyılın ilk yarısına ait Neve Noy'daki Geç Kalkolitik yerleşme ve sanayi merkezinde de benzer buluntular ortaya çıkarılmıştır. Nahal Mişmar definesinin bir tapınak hazinesine ait olduğu ve belki de Lût Gölü yakınındaki En-Gedi'deki küçük Kalkolitik tapınaktan geldiği öne sürülmüştür.

Cemdet Nasr dönemi

Güney Mezopotamya'da Geç Uruk dönemini Cemdet Nasr dönemi izler (yaklaşık MÖ 3100-2900). Uruk önemini korudu, ama mimarisinden çok azı korunabilmiştir. Babil ülkesindeki Cemdet Nasr'da, bir yönetim binası olduğu sanılan büyük bir yapıda Uruk türü kazılı tabletlerle birlikte gelişmiş boyalı çanak çömlek de bulunmuştur. Riemchen tuğlalardan yapılmış olan binada, stratejik aralıklarla savunma kuleleri yerleştirilmiş 90 metre uzunluğunda bir kazamat duvarı vardı. Burada bulunan bir tablet üstündeki mühür baskısında Ur, Larsa, Uruk, Zabalam ve Umma ya da Akşak gibi birkaç kentin tanrılarının simgesinin bulunması, bir kent devletler birliğinin varlığını akla getirmektedir. Ur'da bulunan biraz daha geç bir dönemden, I. Er Hanedan'dan kalma mühürlerde de buna benzer kent adı grupları vardır, ama birliklerin siyasi mi, yoksa ticari mi oldukları kesin değildir.

Boya bezemeli Cemdet Nasr çanak çömleği esas olarak Kuzey Babil'de görülmekte, daha güneyde ancak ara sıra çıkmaktadır. Öte yandan, Başra Körfezi'nin öteki ucunda bulunan Umman'da aynı dönemden Hafit Kültürü'ne ait mezarlarda bunlardan hemen hemen farksız keramiklere rastlanmış, kilin incelenmesinden bunların Mezopotamya'dan gelmiş olabileceğini kanısına varılmıştır. Kimi uzmanlar kapların, Umman'ın zengin bakır kaynaklarını sömüren Sümerli maceracılarca getirilmiş olabileceğini öne sürmüşlerdir.

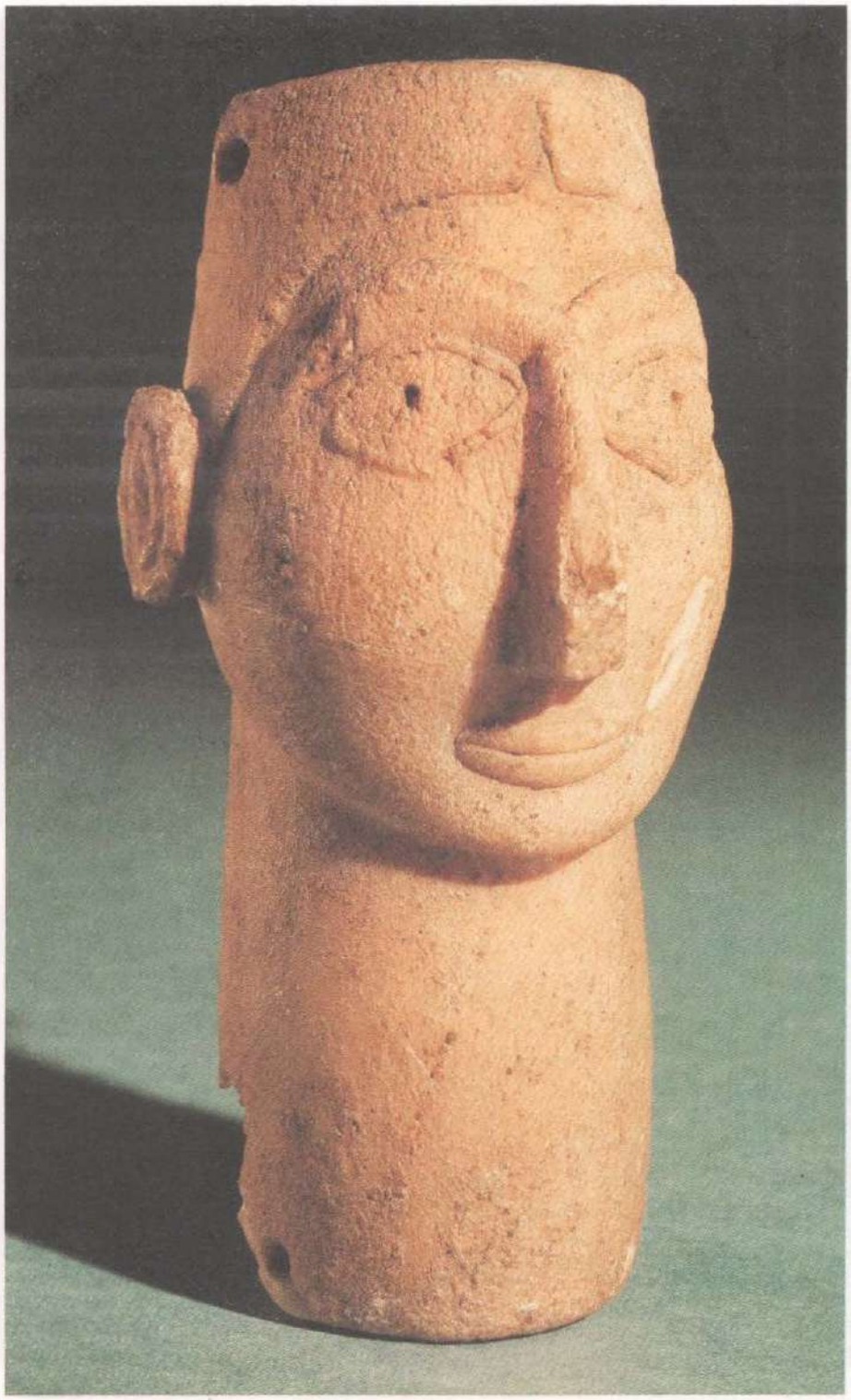

Cemdet Nasr döneminde diğer bölgelerin Sümer'le olan sıkı ilişkileri kopmuştur. Susiana'da, Susa'nın Geç Uruk kültürünün yerini İran yaylasıyla daha yakın ilişkisi olan Proto-Elam kültürü almıştır. Aynı zamanlarda Fars'ta Persepolis yakınlarındaki Anşan kenti (çağdaş Tell Malyan) çarpıcı bir büyüme göstererek 45 hektarlık bir alana yayılmıştır. Anşan ve Susa birliği daha sonraki Elam devletinin temelini oluşturmuştur. Proto-Elam kültürünün yükselişi Yakındoğu'nun coğrafyasını değiştirir. Bunun özellikle mühürlerde görülen etkileri, İran'ın doğu sınırlarından başlayarak Zagros dağları üstünden Kuzey Irak'a kadar yayılmış ve Er Hanedanlar dönemine kadar sürmüştür.

Kuzey Mezopotamya'da güneyden etkilenen ki-

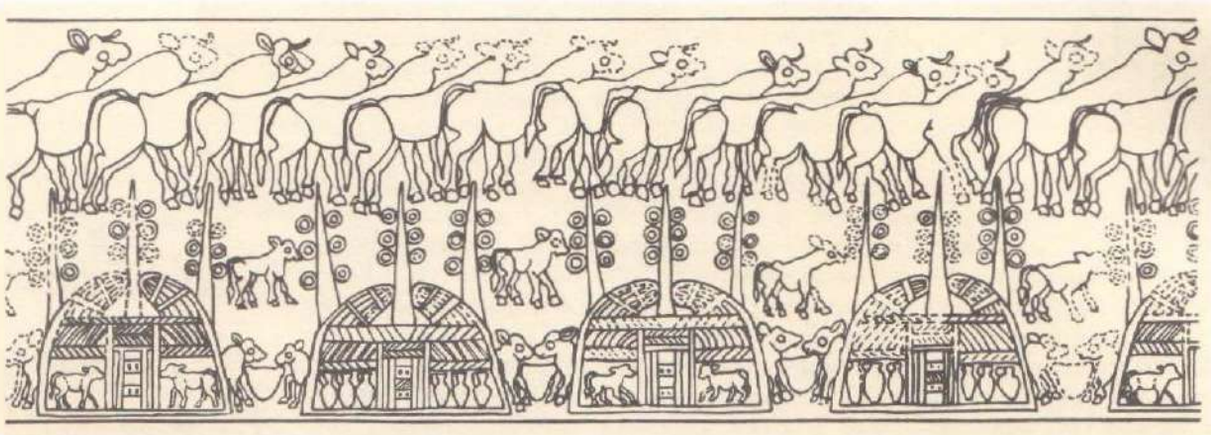

Üstte sağda Silindir mühür ve baskısının çizimi. Üstte bir sığır sürüsü, altta içlerinde dananlar ve çanak çömlek olan hasır kulübeler görülmektedir. Kulübeler, bugün bile Güney Irak'ın bataklık insanları tarafından yapılanlara çok benzemektedir. Mühür beyaz magnezitten yapılmıştır. Tepesindeki küçük koç figürü gümüşten kaybolan mum yöntemi kullanılarak kalıpta dökülmüştür. Mührün kökeni bilinmemektedir, ama büyük olasılıkla Geç Uruk dönemine aittir. Mührün yüksekliği 5.3 cm.

Solda Tel Brak'ta Göz Tapınağı'nın altında bulunan taştan yapılmış bu ilginç baş, muhtemelen MÖ 3100 tarihinden kalmadır. Başlığın tepesinde ve boynun arkasındaki delikler aslında tahta bir dayanağa tutturulmuş olduğunu göstermektedir. Baş büyük olasılıkla bir heykel grubunun parçasıydı, ama bunun erkek, kadın, insan ya da tanrı mı olduğu bilinmemektedir. Tapınak tanrılarından birini simgelemesi mümkündür. 17 cm. yüksekliğinde.

mi yerleşmeler terkedilmiş, diğerleri ise Geç Uruk'tan türemiş özellikler taşıyan kendi yerel bağımsız kültürlerini geliştirmişlerdir. Bu bölgede kent yaşamından vazgeçilmiş gibi gözükmektedir. Kentler ancak üçüncü binyılın ortalarında, muhtemelen gene güney Mezopotamya'nın etkisi sonucunda yeniden önem kazandılar.

Yazılı dilin başlangıcı

Geç Uruk dönemine gelindiğinde artık bir kent olan Uruk, büyük servet birikimi ve anıtsal kamu yapıları olan önemli bir merkezdi. Bilinen ilk yazılı belgeler Uruk'ta keşfedilmiştir. Bu metinlerin dili bilinmemekte ve "okunamamakta"dır. Ama yazı büyük ölçüde piktografik (simgelere değil, gerçek nesnelerin anlaşılabilir resimlerine dayalı) olduğundan, hiç değilse kısmen anlaşılabilmektedir.

Yazının ilk gelişimi üç aşamaya ayrılır. Uruk IV adı verilen ilk aşamada, işaretler sivri uçlu bir aletle yaklaşık 5 santim eninde ve bunun yarısı kalınlıkta kil (arasıra da alçı) üstüne çizilirdi. Yazı büyük ölçüde ideografik ya da logografikti, yani bir işaret bir harf ya da heceyi değil, bir düşünce ya da sözcüğü simgelerdi. Sayıları anlamak güç değildir, işaretlerin bazıları da ya betimledikleri nesnelere benzedikleri ya da anlamı bilinen daha sonraki işaretlerle özdeşleştirildikleri için anlaşılabilmiştir. İşaret grupları kutular içinde birlikte yazılırdı, ama görünüşte belirli bir düzenleri yoktur. Bu aşamaya ait Uruk'ta altı yüz tablet, 150 kilometre kuzeydoğudaki Kiş'te de bir tablet bulunmuştur.

İkinci aşamaya (Uruk III) gelindiğinde daha gelişkin ve soyut, çizgilerin düzgünleştiği ve kıvrımların azaldığı işaretler görülmektedir. İşaretlerin tabletlerin üstündeki düzenlemesi karmaşıklaşmakta, tabletler de büyümektedir. Metinlerin çoğu gene iktisadi kayıtlardır. Bir bölümü değişik kişilere tahsis edilen malların kaydedildiği paylaşım listeleri, diğerleri hayvan hisselerinin ve tapınaklarda ya da bayramlarda tanrılara sunulacak hayvanların dağılımını gösteren kayıtlardır. Kimi tabletler yer adları, meslek ve hayvan listeleri içerirler. Bunlar, çivi yazısı terkedilinceye kadar yazmanların eğitilmesinde temel alınan listelerin ilk biçimleridir.

Bu listelerin metinlerindeki değişimlerden, bilim adamları Uruk III metinlerinin dilinin, Uruk'ta MÖ üçüncü binyılda konuşulan Sümerce olduğuna karar vermişlerdir. Uruk'ta üç binin üstünde, Cemdet Nasr'da 240, Tel Ukair'de iki ve Eşnunna'da iki tablet bulunmuştur. Bunların Cemdet Nasr döneminden kaldığı ve İran'daki en erken Proto-Elam tabletleriyle çağdaş olduğu sanılmaktadır. İkincilerde kullanılan yazı farklı olmakla birlikte, benzer bir gelişkinlik düzeyindedir ve aynı sayı işaretleri sistemini içerir.

Er Hanedanlar döneminde (MÖ 2900-2334) yazı daha çizgisel bir biçim aldı. Çivi yazısının çivi biçimli işaretleri, kilin üstüne köşeli bir alet bastırılarak çıkarılıyordu. Er Hanedanlar döneminin erken evresinden az sayıda metin bulunmuştur, ama MÖ üçüncü binyılın ortalarında çivi yazısı artık yaygınlaşmıştı ve iktisadi ve idari belgeler, mektuplar, öyküler, yapı yazıtları gibi her türden yazılı malzemenin kaydında kullanılıyordu.

İlk Uruk metinlerinde görülen çok işaretli karmaşık yazı sisteminin uzun bir gelişmenin bir sonucu mu, yoksa tek bir kişi tarafından gerçekleştirilen bir atılım mı olduğu bilinmemektedir. Daha erken dönemlerde de yazının pek uzakta olmadığına ilişkin belirtiler görülmektedir. Gerçekte Uruk yazısının birkaç olası öncüsü vardır. Örneğin, sivri uçlu bir aletle yazılmak yerine işaretlerin baskıyla çıkartıldığı tabletler vardı. Bu işaretler, Uruk tabletlerinde görülen nicelik ölçülerine karşılık gelmekteydi.

Diğer olası kaynaklar arasında mülk sahipliğini belirleme amacını taşıyan baskı ve silindir mühürlerle meta kaydı için kullanılan simgesel figürler bulunur. Bunlar, içine simgesel figürler konup üstüne mühür basılan içi boş kil yuvarlara yol açmış olabilir. İçeriğin kabın dışında belirtilmesi olan bundan sonraki aşama, zamanla üstünde simgesel figürlerin izi çıkarılan ve mühür baskı bulunan bir tabletin de kil yuvarlar kadar güvenilir bir kayıt olduğu fikrini vermiş olabilir. Uruk yazısı belki de bunlara daha sonra sayı dışında şeyleri betimleyen işaretlerin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu inandırıcı bir şema olmakla birlikte, meta kaydı için simgesel figür kullanımının ne denli yaygın olduğu konusunda kuşkular vardır. Üstelik, baskılı tabletler ve içi boş kil yuvarlar, bunların yalnızca metinlere doğru bir aşama olması durumunda görüleceğinden çok daha büyük bir alanda ve çok daha uzun bir dönem içinde bulunmuşlardır. Gerçekte, gerek baskılı tabletler, gerekse kil yuvarların daha gelişkin metinlerle aynı dönemde kayıt araçları olarak kullanıldığı da gözlenmektedir. Kuzeydoğu

Yazının Kökenleri

Bilinen ilk yazı örnekleri yaklaşık MÖ 3300 tarihinden kalma Uruk kil tabletleri üstünde bulunmuştur. Yazı bu tarihte bile 700'ün üstünde değişik işarete sahip bütünsel bir sistemdi. Bu nedenle henüz bilmediğimiz ön aşamaların da olması gerekir. İlk tabletler, tahıl, bira ve canlı hayvan gibi metaların alışverişine ilişkin kayıtları ya da yazmayı yeni öğrenen yazmanların kullandığı listeleri içeriyordu.

Aynı dönemde, koni, kurs, yuvarlak, silindir gibi değişik biçim ve boyutlarda, kilden yapılmış küçük simgesel figürlerin kullanıldığı bir başka kayıt sistemi daha uygulanırdı. Figürler muhtemelen farklı miktarları ya da tahıl ya da koyun gibi farklı metaları temsil etmekteydi. Bu simgesel figürler gruplar halinde içi boş kil yuvarlara konulur, sonra üstlerine silindir mühür basılır ve böylece ancak yuvar kırılarak ulaşılabilen kayıtlar oluşturulurdu. Kimi kez simgesel figürlerle, kil yuvar ya da kil tabletlerin üstüne baskı yapılırdı. Yazıda kullanılan işaretlerin biçimleriyle simgesel figür biçimleri arasındaki benzerlik, yazının simgesel figür sisteminden çıktığını ve bu yönteme piktografik [resimyazı] işaretler eklendiğini akla getirmektedir.

Piktografik işaretler çoğu kez anlamı çok belirgin basit resimlerdir: sığırı belirtmek için bir boğa başı, arpayı belirtmek için bir arpa tanesi çizilir. Bazen de işaretlere çağrışımla anlam kazandırılmıştır: çanak, yiyecek ya da ekmek, bacak ise durmak ya da yürümek anlamına gelir. İşaretleriraraya getirilerek daha karmaşık düşünceler ifade edilebilirdi. Örneğin bir kafa ve bir çanak, yemek yemek anlamına gelirdi. İşaretler giderek kamıştan yapılmış dikdörtgen uçlu bir aletle yazılabilecek biçime uyarlandı. Bunun sonucunda tüm çizgiler çivi biçiminde çıktığından, bu yazıya çivi yazısı adı verilmiştir. Er Hanedanlar dönemde yazı yukardan aşağı yerine, soldan sağa yazılmaya başlandı.

Gelişmiş çivi yazısında işaretler fonetik değerler de gösterebiliyordu (örneğin Türkçe'de kaz resminin kazmak işlemini ya da ikaz sözcüğündeki kaz hecesini göstermek için kullanılabilmesi gibi). Yazmanlar sözcük işaretlere hece işaretlerini ekleyerek insan konuşmasını etkin biçimde yazıya aktarmayı başarabildiler.

Üstte Damga mühür ve baskısı. 4,6 x 3,9 cm ölçülerinde, 0,9 cm kalınlığında. Bu türden mühürler MÖ 4. binyılda Kuzey Mezopotamya ve Güney Türkiye'de bulunmuştur. MÖ 6. binyıldan başlayarak baskı mühürler kilde iz çıkarmak için kullanılmıştır. Desenler muhtemelen mührün sahibini belirtmektedir.

Üstte Susa'dan içi boş kil yuvar ve simgesel figürler. İçlerinde simgesel figürler bulunan bu yuvarlardan Elam ve Sümer'de 100'ün üstünde, Suriye'de ve İran yaylasında ise birkaç adet bulunmuştur. Kil yuvarlardan birinde simgesel figürler yuvarın yüzeyine yapıştırılmıştı; 16'sında da ya simgesel figürlerle baskı yapılmış ya da içlerindeki simgesel figürleri kaydetmek için çizikler çekilmişti.

Solda Bu kil tablette erken bir yazı biçimi görülmektedir. Bunun Uruk tabletlerindeki yazıdan daha eski olması mümkündür, çünkü işaretlerin biçimi Uruk IV tabletlerine göre daha doğalcıdır. Tablet arkeolojik bir kazıda bulunmadığından tarihi belirsizdir. Alt sıradaki işaretlerin "en", "nun" ve "gal" diye okunması olasıdır. Bunlar sırasıyla rahip, prens ve büyük anlamına gelir.

Solda Geç Uruk döneminden silindir mühür baskısı. Silindir mühürlere ilk yazılı tabletlerden daha önce rastlanmaktadır, ama anlaşıldığı kadarıyla her ikisi de Geç Uruk dönemi bürokrasisi için tasarlanmıştı. Mühürlerin boyutu (bu örnek 4 cm yüksekliğindedir), büyük alanların kolayca baskıyla kaplanmasını olanaklı kılmaktadır. Belki de değişik desenli mühürler yönetimin değişik dallarında kullanılıyordu.

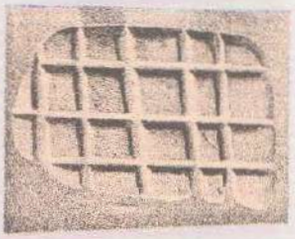

Üstte piramit biçimli mühür ve baskısı. 2,3 x 2,1 cm, yükseklik 3,0 cm. Baskı mühürlere Erken Neolitik dönemden başlayarak Anadolu ve Mezopotamya'da rastlanmıştır. Tarama, sık görülen bir desendi. Bu ilk mühürlerin işlevi bilinmemektedir.

RESİMSEL İŞARETLER M.Ö. 3100		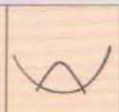	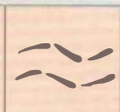		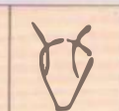				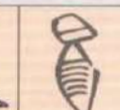
YORUM	yıldız	ufuk çizgisinde güneş	dere	arpa başağı	boğa başı	çanak	baş+çanak	bacağın aşağı kısmı	kelime sarılı vücut
ÇİVİ YAZISI İŞARETİ M.Ö. 2400 CİVARI	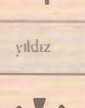	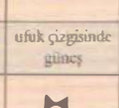	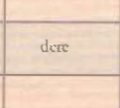	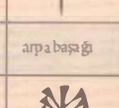	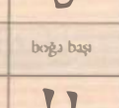	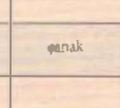	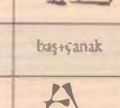	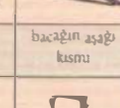	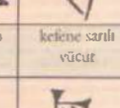
ÇİVİ YAZISI İŞARETİ M.Ö. 700 CİVARI (işaret 90° döndürülmüş)									
SES DEĞERİ	dingir, an	u_4, ud	a	še	gu$_4$	nig$_2$, ninda	ku$_3$	du, gin, gub	lu$_2$
ANLAM	tanrı, gökyüzü	gün, güneş	su, tohum, oğul	arpa	öküz	yiyecek, ekmek	yemek yemek	yürümek, ayakta durmak	adam

* Bazı işaretlerin birden fazla ses değerleri vardır. Bazı sesler ise birden fazla işaretle temsil edilebilirler. U_4, u ses değerini veren dördüncü işaret demektir.

Solda Çivi yazısının gelişimini gösteren tablo. Geç çivi yazısı işaretlerinin, dikey, yatay ve çapraz çivilerin soyut, neredeyse keyfi bileşimlerinden oluştuğu gözlenmektedir. Ama önceki izler incelendiğinde, geç dönemdeki işaretlerin çoğunlukla gerçek nesnelerin tanınabilir resimlerinden türediği görülür. Yüzyıllar boyunca işaretlerin simgelediği sözcük ve fonetik değerlerde kimi değişiklikler olmuştur.

Suriye'de Tel Brak'ta bulunan ve erken piktograflara benzer şekiller içeren iki kil tablette, Uruk tabletlerinde olduğu gibi yalnızca başlar değil, tüm hayvanlar görülmekte, bu da yazının icadının karmaşık bir süreç olduğu izlenimini vermektedir. Nesneleri betimlemek için işaretler kullanımı önemli bir aşamaydı; işaretlerin daha sonra sesleri betimlemek için kullanımı da belki aynı derecede önemlidir.

Sanat ve propaganda

Uruk döneminden önce de naturalist ya da temsili sanatın birkaç örneği bulunur. Örneğin, güneybatı Fransa'da da Geç Paleolitik mağara resimleri, Çatalhöyük duvar resimleri ya da Umm Dabaqiyeh'deki daha basit yaban eşeği resimleri gibi. Ancak bunlar kuraldışıdır ve Yakındoğu'nun bundan önceki binlerce yıllık kültüründe sanat oldukça stilize insan ve hayvan figürleriyle sınırlıdır. Obeyt döneminde kuzeyde baskı mühürler üstüne oyulmuş insan ve hayvan sahneleri görülmüştür. Ama şimdi Mezopotamya'ya özgü yeni bir buluş olan silindir mühür daha iddialı kompozisyonlara olanak sağlıyordu.

Uruk'ta IV. ve V. tabakalarda mühür baskıları gerek kil testi tapalarında, gerekse tabletlerde yaygındı. Bazı sahnelerde başına bant takmış, eteklikli ve sakallı bir adam, sürü beslerken, sandalda giderken, çıplak tutukluları bir kargıyla korkuturken ya da sunuda bulunurken betimlenmektedir. Yanında görülen bir kamış demetinden oluşan amblem daha sonra Uruk kentinin en büyük tanrıçası İnanna'nın simgesi olmuştur. Adamın, tanrıçanın baş rahibi olan Uruk yöneticisini simgelediği açıktır. Buna benzer figürler Susa'da da bulunmuştur. Bunlar ya Susa'nın yöneticisini, ya da eğer o tarihlerde Susa Uruk egemenliği altındaysa Uruk yöneticisini simgeliyor olabilir.

Uruk'ta bulunan ilk anıtsal taş heykellerden kimi yalnız eskiliklerinden ötürü değil, seyredenler üzerinde yarattıkları duygusal tepki açısından da ilginçtir. Bunlardan biri Eanna'nın kuzeybatısındaki duvarla çevrilmiş alanda bir çöp çukurunda bulunan ve muhtemelen bir zamanlar kakma gözleri ve peruğu olan maska benzer bir kadın yüzüdür. Yüz hemen hemen doğal büyüklüktedir ve aslında oldukça iri olması gereken burun kırılmıştır. Bir diğer etkileyici parça Aslan Avı stelidir. Bunun kenarları kırık, arkası da pürüzlüdür, ama MÖ birinci binyıla kadar süren bir sanat biçimi olan bağımsız stelin bir örneği olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi 78 santim yüksekliğinde olan stelde iki sahne gösterilmektedir: üstte diz boyu bir etek giyen sakallı bir adam, art ayaklarının üstüne kalkmış bir aslanı mızraklamakta, altta ise muhtemelen aynı adam ok ve yayıyla şahlanan bir aslana nişan almaktadır.

Uruk'ta bu dönemden en ilgi çekici buluntu Varka vazosudur. Boyu bir metreyi aşan bu büyük kapta 92 santim yüksekliğinde ve dört şerit halinde kabartma süsler vardır. Vazonun ağzı 36 santim çapındadır. Antik dönemlerde kırılmış ve onarılmıştır. Alt iki şeritte bitki ve hayvanlar betimlenmiştir. Üçüncüde herhalde haraç ya da sunu yüklü kutular taşıyan çıplak hizmetkarlar, belki de rahipler gösterilmektedir.

En ilginç olan üst şeritteki bir oymada, Aslan Avı stelinde görülen adam tanrıça İnanna'ya sunuda bulunmaktadır. Eteğinin püsküllerini, kısa eteklik giyen bir diğer adam tutmakta, önünde duran çıplak bir adam ise tanrıçanın simgesi olan kamış demetinin önünde duran bir kadın figürüne sunuda bulunmaktadır. Vazo ilk onarıldığında tanrıçanın başlığı hasara uğramış ve giysisini belirlemek olanaksızlaşmıştır. Bundan biraz daha geç Mezopotamya tanrı ve tanrıçaları çoğu kez inek ya da boğa boynuzlu başlıklarla gösterildiğinden, figür tanrıçanın kendisini olduğu kadar bir rahibeyi de simgeleyebilir. Kamış demetlerinin arkasındaki iki koyunun sırtlarında taşıdıkları platformların üstünde figür ya da heykeller durmaktadır. Soldaki figür Sümerce'de baş rahip anlamına gelen "en" işaretini taşımaktadır. Koyunların arkasındaki armağan yığınının içinde Varka vazosuna benzeyen iki vazoyla hayvan biçiminde iki kap da vardır.

Varka vazosuyla çağdaş diğer ilginç buluntulardan biri, emziğin iki yanına aslanlar yerleştirilmiş olan aslan ve boğa oymalı kap, bir diğeri de deniz kabuğu ve taşla zarif kakmalar yapılmış testidir. Geç Seleukos döneminden bir duvarın altında Geç Uruk ya da Cemdet Nasr dönemine ait taştan sakallı bir adam heykelciği bulunmuştur. Heykel gömülmeden önce kırılmıştır ve alt yarısı eksiktir. Gri su mermerinden yapılmış olan 18 santim yüksekliğindeki heykelcik gene Varka vazosundaki adamı simgelemektedir. Gözler zifte kakılmış sedeften, göz bebekleri ise büyük olasılıkla yarı değerli mavi bir taş olan lapis lazulidendi.

Uruk'ta sanat ilk kez yöneticinin rolünü vurgulamak ve konumunu güçlendirmek için kullanılıyordu. Sanat ve mimari, yerel halkı etkilemek ve yönetici grubun konumunu sağlamlaştırmak için bir güç ve zenginlik izlenimi yaratmak amacıyla biraraya getirildi. Sanat yapıtlarında ifadesini bulan siyasal ve dinsel propaganda, yöneticilerin karakterlerini çok iyi yansıtmakta ve antik Yakındoğu'ya ilişkin yararlı bilgi kaynakları oluşturmaktadır.

Altta Lût Gölü'nün doğusundaki Nahal Mişmar mağarasında bulunan dikkat çekici maden buluntularından bir bölümü. MÖ 4. binyılın ilk yarısına tarihlenen kolleksiyonda, arsenik alaşımlı bakırdan yapılmış 400'den çok eşya bulunuyordu. Arkadaki buluntu, "kaybolan mum" tekniğiyle dökülmüş hayvan figürlü 10 tane "taç"tan biridir. Bunların davul olarak kullanıldığı ileri sürülmüştür. Resimde ayrıca, muhtemelen tahta saplara takılan topuz başları, asa ya da alemler ve boynuz biçiminde içi boş bir buluntu da görülmektedir.

Teknoloji ve ulaşım

Dördüncü binyılda metalurjide ciddi gelişmeler oldu. Nahal Mişmar definesinden kimi buluntuların yapımında kullanılan ergitilmiş bakırın, 150 kilometre kadar güneyde Timna Vadisi'ndeki madenlerden getirilmesi olasıdır. Bunların çoğu bir bakır ve arsenik alaşımıydı. Dökümü daha kolay ve saf bakırdan daha sert olan bu alaşıma, MÖ ikinci binyılda kalaylı tuncun (bir bakır ve kalay alaşımı) yaygınlaşmasından önce sık rastlanmaktadır. Buluntulardan bazılarının ağırlığı bir kilonun üstündeydi ve "kaybolan mum" diye bilinen bir döküm yöntemiyle yapılmışlardı. Bu yöntemde, önce şeklin balmumundan modeli yapılıyor, sonra bu kille kaplanıp pişiriliyor, böylece kalıp sertleşirken balmumu eriyordu. Bundan sonra kalıba erimiş maden dökülüyor, dökme maden eşya çıkarılırken kalıp kırılıyordu. Küçük "kaybolan mum" dökümler Uruk'ta bulunan çok daha geç tarihli tapınak hazinesinden bilinmektedir, Batı Suriye'den gene bu döneme ait çarpıcı heykelcikler vardır.

Bu dönemin insanları bakır ve alaşımları dışında madenler de kullanırlardı. Altın ve gümüş takıların yanısıra, gümüş ve kurşun kullanılmış kaplar da bulunmuştur. Geç Uruk döneminde Cebel Aruda ve Uruk'ta demir parçalarına rastlanmıştır; Uruk III tabletlerinde de demir eşyalar listelenmektedir. (Öte yandan, bu demirin küçük göktaşlarından gelmesi ya da bakır eritirken rastlantısal bir yan ürün olması olasıdır.) Yönetici grupların az bulunan maddeleri bir üstünlük göstergesi olarak kullanma isteği, maden işçiliğinin gelişmesi için belki de bir dürtü olmuştu.

Yakındoğu'da ilk saban kullanımı da Uruk dönemine rastlar. Susa I döneminden toprakta kalmış saban izleri bulunmuştur. Geç Uruk mühürlerinde ve Uruk IV tabletleri üstündeki işaretlerde de saban betimlenmektedir. Bu tabletlerde ayrıca kızak ve Yakındoğu'da ilk kez görülen tekerlekli araç işaretleri vardır. Büyük olasılıkla öküzlerin çektiği ağır, hantal arabalar olan bu araçları göstermek için kızakların altına daireler çizilmiştir.

Kışın nemli ve çamurlu olan ve sayısız su kanalıyla kesilen Güney Mezopotamya'da sandal daha kullanışlı bir ulaşım aracıydı. Eridu'daki mezarlıkta Obeyt döneminden kalma pişmiş kilden bir sandal modeli bulunmuştur, Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde ise tablet ve silindir mühürlerde görülen işaretler arasında sandallar da vardı. Kara ulaşımı, bu yüzyıla kadar Yakındoğu'nun büyük kesiminde olağan yöntem olmayı sürdüren hayvan kervanlarla yapılırdı. Antik Yakındoğu'nun en yararlı yük hayvanı olan eşek bugün de hâlâ yaygın biçimde kullanılmaktadır. Tel Rubeyde'de Uruk tabakalarında evcilleştirilmiş eşek kemikleri bulunmuştur.

Saban, tekerlek, sandal ve eşeğin Uruk döneminden önce de kullanıldığı hemen hemen kesindir. Kuzey Avrupa'da MÖ 3500 dolayından saban izleri bulunmuştur. Polonya'da bulunan tekerlekli araba modelleri ile eski Sovyetler Birliği'nin güneyindeki gömütlerden çıkarılan gerçek arabalar da aşağı yukarı aynı döneme aittir. Ama sabanın (bazı uzmanlar Kuzey Mezopotamya'da MÖ 6000 yılından önce icat edildiğine inanmaktadır) ve tekerleğin kökeni şimdilik kesin olarak bilinmemektedir.

Silindir mühürler

Adlarından da anlaşılacağı gibi, silindir mühürler genel olarak taştan, ama kimi kez de fayans, cam, pişmiş kil, tahta, kemik, deniz kabuğu, fildişi ya da madenden yapılmış ve üstlerine bir desen kazınmış silindirlerdir. Bu nedenle kil üstünde yuvarlandıkları zaman, sürekli bir kabartma iz çıkmaktadır. Ortalama 2,5 santim yüksekliğinde, 1,5 cm santim çapında olan mühürler genellikle ortadan uzunluğuna delinmiştir. Böylece bir iğne ya da ipe geçirilip üstte taşınırlar ya da döner bir mile takılırlardı. Silindir mühürler MÖ 4. binyılın ikinci yarısında Güney Mezopotamya (Uruk) ve Güneybatı İran'da (Susa), ambar kilitlerini ve küp, torba, kutu ya da sepetlerde taşınan malları mühürlemek için kullanılan büyük kil parçalarına ve hepsinden önemlisi 3.000 yıl boyunca çivi yazısının temel aracı olan kil tabletlere kolayca baskı yapabilme amacıyla geliştirilmişlerdir.

Çivi yazısı sistemi Mezopotamya'nın komşularının dillerini yazmaya uyarlandığında, silindir mühür bir damgalama biçimi olarak baskı mührün yerini aldı. MÖ 1. binyıl içinde çivi yazısının yerini harf yazısı aldığında, baskı mühür yeniden ön plana geçti. Silindir mühürlerin üstlerindeki motifler değerli bilgi kaynaklarıdır; tanrı betimlemeleri, mitoloji ve günlük yaşamdaki gelişmeler gibi, ilk kubbeli binalar, ilk lir, ya da Hindistan'dan mandanın getirilmesi gibi olaylar da bize bu desenlerden yansımaktadır. Üstlerindeki yazıtlar da sahiplerinin soyu hakkında bilgi sağlarlar.

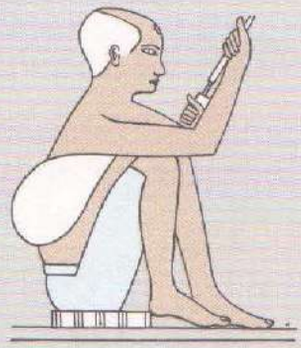

Silindir mühürler çoğunlukla sert taşlardan yapılırlardı, ama iyi bir aşındırıcı madde varsa, bunları çakmaktaşı ya da bakır aletlerle kazımak olanaklıydı. *(En üstte* ve *üstte)*. Sakkara (MÖ 2450 dolayı) ve Teb'deki (MÖ 1420 dolayı) Mısır mezarlarında, elle oyma yapılışı ve yaylı delgi gösterilmektedir. Yaylı delgi bızı yükseltiyor, yatay olarak takıldığında da kontrolü artırıyordu.

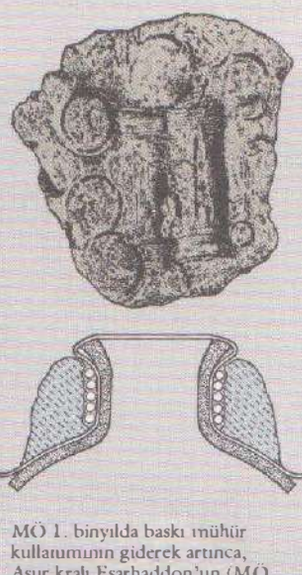

Altta Silindir mühürler, kontrat, satış, üleşim listeleri, anlaşma, borç senedi gibi yasal belgeleri damgalamak için kullanılırdı. Kimi dönemlerde mühür tabletin üstüne basılmış, kimilerinde ise tablet kil bir zarfın içine konup zarf mühürlenmişti. Bu zarfın üstündeki mühürde oturan bir su tanrısının omuzlarından ırmaklar akmakta, önünde sakallı bir kahraman ve ters çevrilmiş bir aslanla dövüşen bir boğa-adam bulunmaktadır. Asur tüccarlarının bir ticaret kolonisi kurdukları Orta Türkiye'deki Kaneş'te bulunmuştur.

Silindir mühürlerde kullanılan malzemeler moda ya ve bulunabilirlik durumuna göre değişirdi. *(En üstte)* Hamrin havzasındaki Tel Sleimeh'te bulunan silindir mühür Afganistan'dan getirilen mavi lapis lazuliden yapılmıştı. İlk kez MÖ 2250 dolayında oyulmuş, üstüne daha sonraki iki sahibinin yazıtları kazınmıştır. *(Üstte)* MÖ 8. yüzyıldan kalseduan Asur mühürleri.

MÖ 1. binyılda baskı mühür kullanımının giderek artınca, Asur kralı Esarhaddon'un (MÖ 680-669) silindir mührü bu biçime uyarlanmıştı. *(En üstte)* Mühre iki altın kapak takıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri desenlidir. Hem silindirde, hem de baskı mührde kral bir aslanla dövüşürken gösterilmiştir. *(Üstte)* Küplerin ağzına gerilen deri ya da bez parçaları güvenlik amacıyla kille kaplı bir iple bağlanır ve bu kile silindir mühür basılırdı.

Altta Silindir mühür mülkiyeti korumak ve yasal işlemleri güvence altına almak amacıyla kullanıldığından, giderek sahibinin korunmasıyla özdeşleştirilmeye başlanmış ve hastalık, çocuk düşürme, kara büyü ya da dedikoduya karşı dinsel törenlerde kullanılmıştır. Bunların yapıldığı aşların da belirli özellikleri vardı: örneğin lapis lazuli, güç ve tanrının sevgisine sahip olma anlamına gelirdi. MÖ 14. yüzyıldan bu Kassit mührüne sahibinin koruyucu tanrısına hitaben uzun bir dua kazınmıştır: *Ey Marduk, yüce tanrı, gök ve yerin mutlak hakimi olan prens, sana tapan hizmetkârını bakışınla mutlu kıl.* Mührün de, herhalde Marduk olan bir tanrı simgelerle çevrilmiş olarak betimlenmektedir. Kalsedon (Kadıköy taşı) yükseklik 3,6 cm.

Silindir mühür kullanımı
Silindir mühürler, kil tabletler üzerinde çivi yazısının kullanıldığı bölgelerde yoğunlaşırlar.

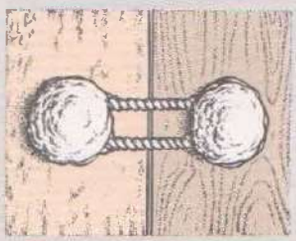

Mühürlenmiş kil parçalarının alt yüzeylerinde, küp ya da sepet gibi mühürlenen eşyaların izleri görülür. Tahta çivi ve iple bağlanan tahta kapılara kimi kez korunma amacıyla mühür basılmıştır *(en üstte)*. Mühürlenmiş kil parçalarının bazılarında tahtanın düz yüzeyini ve damarlarını ya da tahta çivi ve ipin biçimlerini izlemek mümkündür *(üstte)*. Mühürlü küplerin ithal edilmiş olması olasıdır, ama kapılar yerel olarak mühürlenirdi. Mühür incelemelerinden, değişik tarzlara ve ticaret örüntülerine ilişkin bilgi sağlanabilmektedir.

Üstte, soldan sağa Mühürler çoğu kez takı olarak kullanılırdı. Mari'de çıkan MÖ 2500 dolayından deniz kabuğu kakmasında bir iğneden sallanan mühür görülmektedir; altın kapaklı, tel halka geçirilmiş hematit bir Suriye mührü (MÖ 1720 dolayı). *(Altta)* Suriye'den altın kapaklı, yeşil yeşim mühür (MÖ 1800 dolayı) döner bir mile geçirilmişti (Tunus'ta Kartaca'da MÖ 7. ya da 6. yüzyıla tarihlenen bir mezarda bulunmuştur).

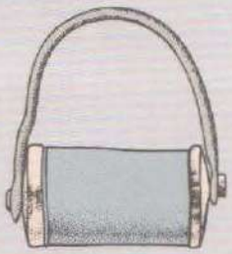

Silindir mühürler ve baskıları. *(En üstte)* Uruk dönemi (MÖ 3300 dolayı); Uruk yakınında bulunmuştur. Memur, yatan bir koyun biçimindeki sap tunçtan yapılmışur; 5,4x4,5 cm. *(Ortada)* III. Ur Hanedan (MÖ 2600 dolayı). Yeşil kalsit; 5,0x2.6 cm. *(Üstte)* Akkad (MÖ 2250 dolayı). Neceftaşı; 3,2x2,2 cm. *(En üstte sağda)* Eski Babil (MÖ 1750 dolayı). Hematit; 2,5x1,3 cm. *(Sağda üstten ikinci)* Orta Asur (MÖ 1300 dolayı). Kalsedon (Kadıköytaşı); 2,8x1,2 cm. *(Üstte sağda)* Yeni Asur (MÖ 700 dolayı). Akik; 3,65x1,7 cm. *(Sağda)* Irak'ta Borsippa'da bulunan Akhaimenid (MÖ 450 dolayı) mühürden ayrıntı. Kalsedon (Kadıköytaşı) 4,75x2,2 cm.

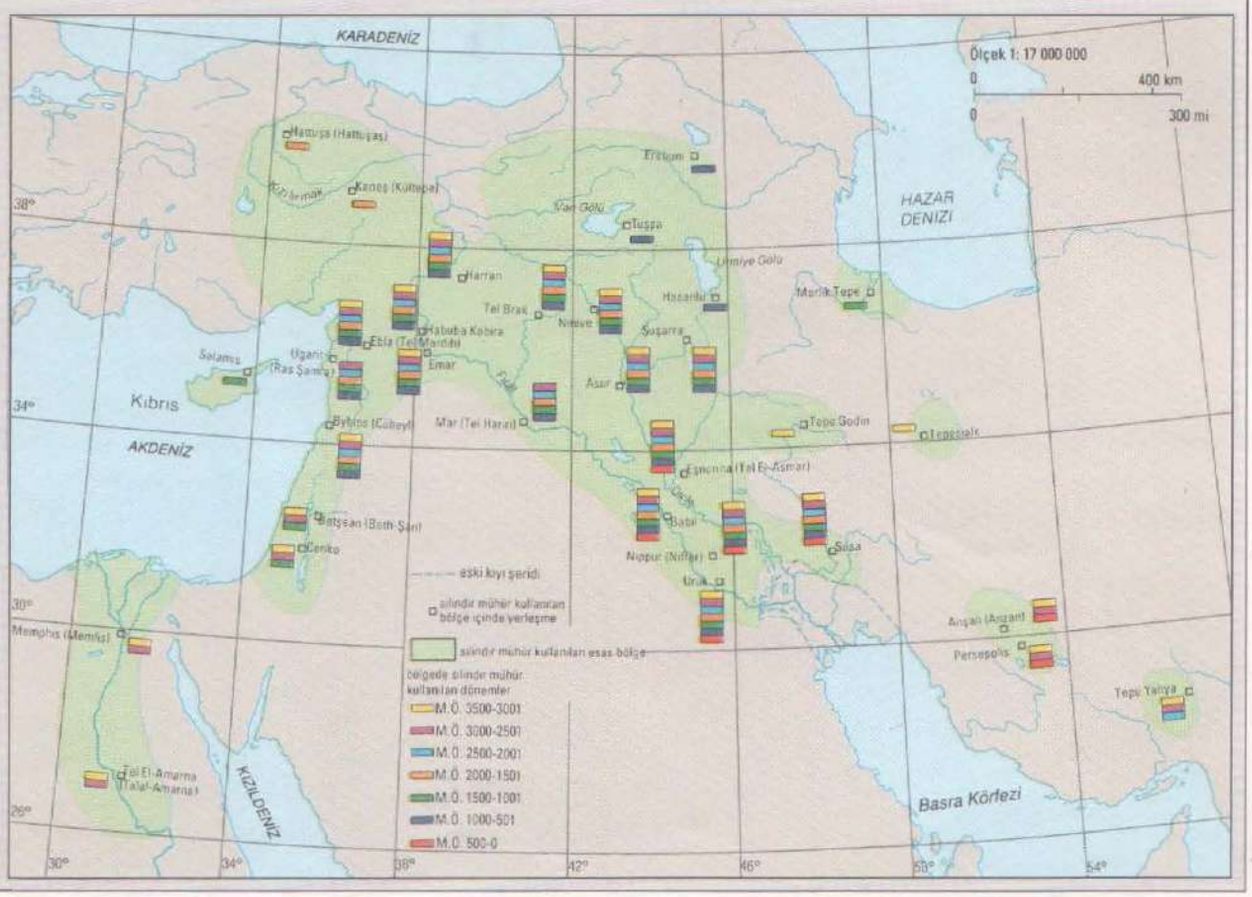

Din ve ayin

Altta Asur'da tanrıça İştar tapınağında bulunan bu podyumda Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'nın tanrı Nusku'ya bir adak yazıtı vardır. İki kez gösterilen kral, tablete ve buradakinin eşi bir podyumun üstüne konmuş olan tanrı Nabu'nun kalemine tapınmaktadır. Yükseklik 57,5 cm.

Kermez Dere ve Çatalhöyük'teki evlerin dinsel döşenme biçiminden de görüldüğü gibi, din ve ayin en erken zamanlardan beri antik Yakındoğu halkının yaşamında temel bir rol oynamıştır. Öyle ki, kimi bilim adamları köyden kente geçişte dinin itici güç olduğunu öne sürerler.

Bölge yöneticilerinin tümü kendilerini tanrıların temsilcisi sayarlar, kötülüklerin uzaklaştırılmasını ve tanrıların iyi niyetini kazanmayı amaçlayan törenler düzenlenmesi görevlerinin önemli bir parçasını oluştururdu. Dinsel etkinlikler esas olarak tapınaklarda yürütülürdü, ama kimi kültürlerde törenler kutsal korularda ya da dağ tepelerinde de yapılabilirdi. Tanrılar kutsal heykelleri aracılığıyla tapınaklarda varlıklarını gösterirler, bunların bakımından da rahipler sorumlu olurlardı. İdare, büyü, cinleri duayla uzaklaştırma, kehanet, fal gibi değişik işlevleri olan farklı rahip tipleri vardı. Elimizdeki bilgilerin çoğu saray ya da tapınaklara ilişkin metinlerden kaynaklandığından, sıradan insanların dini hakkında çok az şey bilinmektedir.

Altta Asur'da bulunan I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1243-1207) döneminden tabletin üstündeki iki mühür baskısının çizimi. Balık gövdeli keçi ile tanrı Ea, köpekle de tanrıça Gula arasında bağlantı kurulurdu.

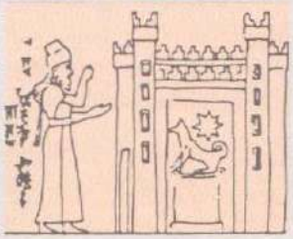

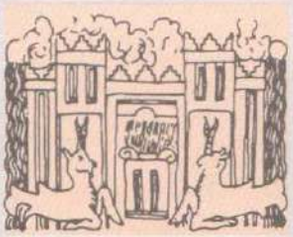

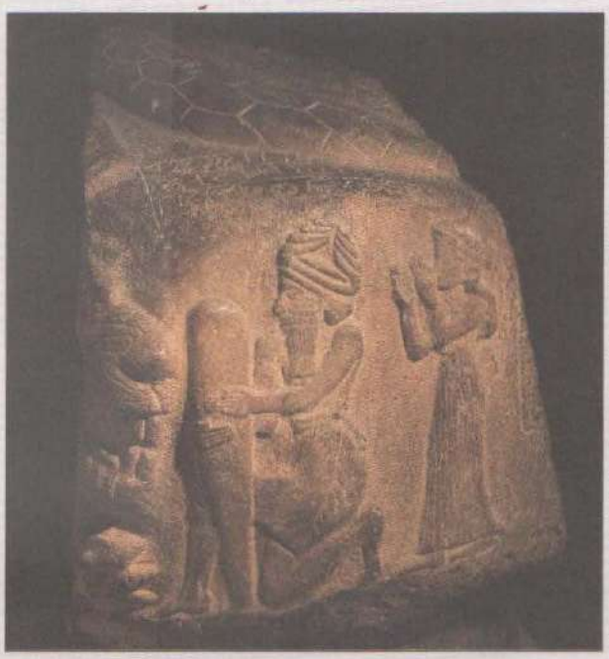

Üstte Susa'dan, üstünde Puzur-İnşuşinak'ın (MÖ 2200 dolayı) linear Elam yazısıyla bir yazıtı bulunan kireçtaşı kabartma. Bir tapınağın temellerini sağlamlaştırmak için elinde tahta çivi tutan bir tapının arkasında, ona aracılık eden biri durmaktadır. Agade kralı Naram-Sin ile Lagaş yöneticisi Gudea'nın biraz daha geç tarihli tapınaklarının yapımını anmak için bunlara benzer temel figürleri kullanılmıştı. Toprağa tahta çivi çakmak, büyük olasılıkla bir tapınağın yapımından önce alanın arındırılmasıyla ilgili karmaşık törenin bir bölümüydü. Yükseklik 52 cm.

Üstte sağda Orta Elam kralı Şilhak-İnşuşinak (MÖ 1150 dolayı) için yapılmış tunç bir heykel. Susa'da kireçle kaplanmış olarak bulunmuştur ve antik Yakındoğu'dan kalan 3-boyutlu bir sahnenin canlandırıldığı tek yapıtır. Çıplak iki rahibin yönettiği tören belki de şafakta yapılmaktadır, çünkü heykele, yazıtında "gün doğuşu" adı verilmiştir. Çevrede ağaçlar, büyük bir kap ve bir dizi platform ve sunak vardır. Büyük, merdivenli şekillerin ziggurat olduğu öne sürülmüşse de, yüksek sunaklar olmaları daha akla yakındır. Uzunluk 60 cm, genişlik 40 cm.

Solda Eşnunna'dan çıkarılan bu Sümer heykellerinden kimi, Eşnunna'daki Kare Tapınak'ta gömülü hazinenin bir parçasını oluşturuyordu. Tapınan insanları simgeleyen heykeller, bağışlayanların ömrünce sürekli dua etmeleri için tapınaklara konulurdu. El kavuşturmak büyük olasılıkla bir saygı ve dua hareketiydi.

Altta Kral Ur-Nammu'nun (MÖ 2112-2095) Ur'da parçalanmış olarak bulunan stelinden ayrıntı. Burada kral kentin en önemli tanrısı olan ay tanrısı Nanna (Akkadca'da Sin) şerefine sıvı kurbanı yaparken gösterilmektedir. Tanrının elinde, belki de aslında bir ölçü çubuğu ve ölçü ipi olan, bir çubuk ve bir halka vardır. Diğer nesnenin bir gerdanlık olması mümkündür. Kutsal törenlerde su, bira, şarap, yağ ve kurbanlık hayvan kanı gibi içkiler kullanılırdı.

Solda Uruk'ta MÖ 4. binyıl sonuna tarihlenen tapınak hazinesinde bulunan lapis lazuli silindir mühür baskısı. Yönetici yüksek privalı bir tekneyle bir boğa götürmektedir. Boğanın sırtında (aynı hazinede bulunan Varka vazosunda olduğu gibi) tanrıça İnanna'nın amblemleri bulunan basamaklı bir platform vardır. Daha sonraları tanrı heykelleri bayram günlerinde törenle tapınaktan tapınağa taşınır, Babil Yeni Yıl şenliklerinde tanrı heykelleri diğer kentlerden Babil'e getirilirdi. Yükseklik 4,3 cm.

Üstte Mari'de Er Hanedanlar döneminden Şamaş tapınağındaki mozayikte büyük olasılıkla bir koçun kurban edilişi gösterilmektedir. Kurbanlar tapınak törenlerinin düzenli bir parçasını oluşturur, belirli günlerde özel kurbanlar kesilirdi. Bağırsaklarına bakarak kehanette bulunmak için de hayvan kesilirdi.

Sağda Asur askerlerince taşınan tanrı heykelleri (MÖ 730 dolayı). Soldaki heykel elinde bir şimşek taşıyan fırtına tanrısı Adad'a aittir. Ele geçirilen bir kentin tanrılarının sınır dışı edilmesi Mezopotamya'da olağan bir uygulamaydı.

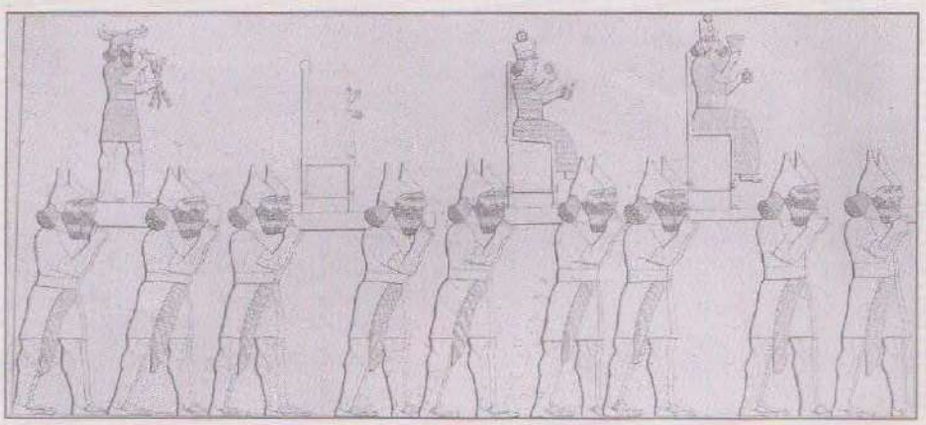

Tanrılar ve Cinler

Eski Yakındoğu'da yüzlerce tanrıya tapılır, her etnik grubun, hatta her kentin kendi tanrıları bulunurdu. Genel olarak büyük dinsel hoşgörü vardı, bir yörenin tanrıları çoğu kez bir diğer bölgenin tanrılarıyla özdeşleştirilirdi. Sümer ve Akkad panteonları erken bir tarihte birleştiğinden tanrılarını birbirinden ayırmak olanaksızdır. Çoğu kez tanrıların prestiji, kendi kentlerinin kaderine bağlıydı. Böylece Babil ve Asur geliştikçe Marduk ve Aşşur öne çıktı.

Tanrılar normal olarak insan biçimini alır ve olağanüstü güçlere sahip olmakla birlikte insanlar gibi, aynı duygular ve gereksinimlerle davrandıklarına inanılırdı. Tanrıların yanısıra kimi iyi kimi kötü, cinler, ruhlar, hayaletler gibi çok sayıda diğer doğaüstü güç bulunur, bunlar çok çeşitli biçimlere girer ve çoğu kez de hem insan hem hayvan özelliklerine sahip olurlardı. Hastalık ve diğer belalara bazı kötü cinlerin neden olduğuna inanılır, onların kötülüklerinden kaçınmak için karmaşık dinsel törenler düzenlenirdi.

Solda Kalhu'da bulunan Fenike stili fildişi at koşum takımı süsünde, elinde aslanlar ve nilüferler tutan çıplak bir kadın kabartması vardı. Çıplak tanrıçalar genel olarak Sumerlerde İnanna, Akkadlarda İştar ve Levant'ta Astarte olarak bilinen aşk ve savaş tanrıçasıyla özdeşleştirilir. Yükseklik 16,1 cm.

Sağda I. Nebukadnezzar'ın (MÖ 1124-1103) tanrı simgeleri oyulmuş bir ***kudurru***su (sınır taşı). Üst şeritte İştar'ın yıldızı, Sin'in hilali ve Şamaş'ın güneş kursu vardır. Altta, ayaklar üstüne konmuş boynuzlu üç tacın Anu, Enlil ve Ea'yı simgelemesi olasıdır. Yükseklik yaklaşık 60 cm.

Solda En yaygın kehanet yöntemlerinden biri, kurban edilen bir hayvanın bağırsaklarını incelemekti. Sippar'dan MÖ 700 yılına tarihlenen bu pişmiş kilden Babil plakası böylesi bir incelemeyi örnekler. Plakanın arkasına da kehanetin yorumu kayıtlıdır. Yüzün, destan kahramanı Gılgamış tarafından öldürülen iblis Humbaba'ya ait olduğu sanılmaktadır. Yükseklik 8 cm.

Sağda MÖ 700 dolayında bu tunç kabartma panonun arkasında, başı ve elleri üstten gözüken iyi tabiatlı cin Pazuzu betimlenmiştir. Gebe kadınlara ve yeni doğmuş çocuklara saldıran Lamaştu'ya karşı koruma amacı taşıması olasıdır. Panoda, tanrı simgeleri, bir cin dizisi, bir hasta ve ona bakan balık giysili iki rahip, altta da Pazuzu ve aslan başlı Lamaştu görülmektedir. Yükseklik 13,3 cm, genişlik 8,4 cm.

Solda Kalhu'da II. Aşşur-nasir-apli'nin Kuzeybatı Sarayı'ndan kanatlı figür. Figürün başındaki boynuzlu taç eski Mezopotamya'da Er Hanedanlar döneminden başlayarak bir tanrılık belirtisi olmuştur. Sarayın duvarlarına buna benzer birçok figür oyulmuştu. Dört kanatlı, kartal başlı ya da balık pelerinli bu figürler, bitkiler, havanlar, kovalar, koniler, vb.. taşırlar. Bu doğaüstü varlıkların, sarayı ve içindekileri kötülüklerden korumak için heykelcikleri sarayın tabanının altına gömülen ***apkallu***, ya da yedi bilgeyle ilişkili oldukları sanılmaktadır.

Altta Rüzgarcını Pazuzu'nun tunç heykeli. Pazuzu çoğunlukla korkunç yüzlü, dört kanatlı, kuş ayaklı, hayvan pençeli ve akrep kuyruklu olarak betimlenirdi. Üstünde, "Ben kötü rüzgar cinlerinin kralı Hanbi'nin oğlu Pazuzu'yum" yazmaktadır. Kötü yaradılışlı cinlerin kralı olmakla birlikte, Pazuzu'nun yardımsever olduğuna inanılırdı. Doğumu yapan kadınları dişi cin Lamaştu'nun saldırılarına karşı korumak için muska olarak tunçtan Pazuzu başı takmak, Geç Asur ve Neo-Babil dönemlerinde çok yaygın bir adetti.

Sağda Dört yüzlü tunç tanrı heykeli. Kazı sırasında bulunmamıştır, ama Neribtum (Tel İşşali) kökenli olması ve MÖ 2. binyıl başlarından kalması olasıdır. Tanrının kimliği bilinmemektedir. Yükseklik 17 cm.

Altta Akkad döneminden (MÖ 2200 dolayı) su tanrısı Ea'yı iki yüzlü veziri Uşmu'yla birlikte gösteren yeşil taştan silindir mühür baskısı. Onun önünde güneş tanrısı Şamaş, dağların arasından çıkmakta, solunda İştar durmaktadır. Yükseklik 3,9 cm.

Sağda Tutub'dan (Tel Hafaci), pişmiş kil panoda, tek gözlü bir güneş tanrısını bıçaklayan savaşçı bir tanrı görülmektedir. Figürlerin kimlikleri bilinmemektedir. Bize ulaşamayan bir efsaneden bir sahne olabilir. Eski Babil dönemine (MÖ 2000-1600) kalıpta çıkarılmış tanrı panoları yaygındı. Gerek tapınaklarda gerekse evlerde rastlanan bu buluntuların adak ya da ibadet amacı taşıması mümkündür. Yükseklik 11 cm.

ÇATIŞAN DEVLETLER (MÖ 3000-2350)

İlk tarih kayıtları

Geç Uruk döneminde yazının icadı Mezopotamya halklarını tarihin eşiğine getirdi. Ama bölgenin tarihini çözmede yararlı olabilecek metinlerin üretilmesi için daha bin yıl geçmesi gerekecekti. Geç Er Hanedanlar dönemi kent devletleri yöneticilerinin çağdaş yazıtları çoğu kez pek aydınlatıcı değildir, çünkü yalnızca yöneticinin adını ve bir tanrıya adak içerirler. Daha geç dönemlerin geçmişe ilişkin metinlerindeki bilgiler de genellikle çarpıtılmıştır. Kronoloji de tümüyle kesin değildir. Güvenlikle söyleyebileceğimiz en erken tarih, Mezopotamya'da Er Hanedanlar döneminin sonucu belirleyen Agade'li Sargon'un MÖ 2334 yılında tahta geçişidir. Ne var ki, bu tarih Sargon ile 700 yıl sonraki Babilli Ammisaduka arasındaki yönetim dönemlerinin uzunlukları toplanarak hesaplandığından, 200 yıl kadar bir sapma gösterebilir.

Geç Uruk ticaret imparatorluğunun çöküşünden doğan kültürel boşluk yerel olarak dolduruldu: doğuda Proto-Elam kültürü, Güney Mezopotamya'da Cemdet Nasr ve I. Er Hanedan, Diyala ve Hamrin'de Geç Proto-Okuryazar ve I. Er Hanedan kültürleri. Kuzey Mezopotamya'da boşluğu dolduran kültürler önce Geç Uruk kültürünün bir türevi, sonra Ninive 5, diğer bölgelerde ise Erken Tunç kültürler oldu. Uygarlığın odak noktası olmayı sürdüren Güney Mezopotamya'da birçok kent üstünlük yarışındaydı. İlişkilerinin kapsamı açısından Mezopotamya'yla boy ölçüşebilecek tek kültür, az bilinen ve en az bir büyük kenti içeren Proto-Elam'dır. Diğer yerlerde Geç Uruk etkisiyle yaratılan büyük kentler yaşamlarını sürdüremediler. Ama Er Hanedanlar döneminin sonlarında Sümer etkisi gene bütün Mezopotamya'da kendini hissettiriyor ve tüm Yakındoğu'yu etkiliyordu.

Proto-Elam kültürü

Susa'da maddi kültürde bir değişiklik oldu ve Sümer'in Geç Uruk kültürüne benzer II. Susa'nın yerini doğudaki İran yaylalarıyla daha yakın ilişkileri olan III. Susa aldı. Bu dönemde Susa da içinde olmak üzere Susiana'nın çoğu terkedildi. Halkın, her ikisinde de nüfus artışı görülen Güney Mezopotamya ya da İran yaylasına göç etmiş olması mümkündür.

Susa'da III. Susa döneminin en özgün örnekleri Proto-Elam A yazısıyla yazılmış tabletlerdir. Bu yazı genel olarak Mezopotamya yazısına benzer; kullanılan ağırlık ve ölçüm sistemleri de aynıdır. Ama sayılar dışındaki işaretler farklıdır ve değişik dilleri yazmak için kullanıldıkları sanılmaktadır. III. Uruk ve belki de IV. Uruk'ta metinlerin dili Sümerceydi. Proto-Elam metinlerindeki dilin büyük olasılıkla MÖ önce üçüncü binyıldan birinci binyıla kadar Susiana ve doğudaki dağlarda konuşulan Elamca'nın erken bir biçimidir. Ama metinler bugüne dek çözülemediğinden bu kanıtlanmış değildir.

Susa'da 1400 adet, Tepe Sialk, Tepe Yahya ve Tall-i Malyan'da daha az sayılarda Proto-Elam tableti bulunmuştur. İran'ın en doğusunda, Afgan sınırı yakınlarında Şehr-i Sohte'den tek bir örnek çıkarılmıştır. Bu tabletlerin yanında Mezopotamya'da Cemdet Nasr ve I. Er Hanedan dönemleriyle bağlantılı mühür ve mühür baskıları bulunuyordu. Bir mühür türü, ince uzun bir silindir biçimindeydi; kloritten (ya da steatit "sabuntaşı"ndan) oyulmuş, desen oyulduktan sonra yüzeyi sertleştirmek için fırınlanmıştı. Bu mühürlerde sık görülen, taramalı rozet, üçgen ve daire gibi geometrik şekilleri, kemer, kemer dizisi, vb. tüm motifleri Proto-Elam tabletlerindeki işaretlerle karşılaştırmak olasıdır. Bu "sırlı steatit" mühürlere tüm Proto-Elam kuşağında, Zagrosların batı kıyısında, hatta Kuzey Mezopotamya'daki Ninive 5 kültürü kadar uzak bölgelerde bile rastlanmıştır. Güney Mezopotamya'da az sayıda bulunmaları, ticari ve siyasi ilişkilerin (Geç Uruk dönemi başlarında da olduğu gibi) alçak düzlüklerden çevreye yayılmak yerine dağlara koşut gittiği kanısını uyandırmaktadır.

Bilinen en büyük Proto-Elam merkezi, Fars bölgesinde, Susa'nın 450 kilometre doğugüneydoğusunda bulunan Tall-i Malyan'dır. Malyan'a daha sonraki dönemlerde Anşan adı verildi. Gerek Susa, gerekse Anşan Elam krallığı sınırı içindeydi. MÖ 3400-2600 dolayındaki Baneş döneminde Malyan 50 hektarlık bir alanı kapsıyordu. Üçüncü binyıl başlarında kent surlarının çevrelediği yaklaşık 200 hektarlık alanın neredeyse dörtte birini sürekli yerleşmeler oluşturuyordu.

Alanın bir kesiminde yapılan kazılarda duvarlarında kırmızı, beyaz, sarı, gri ve siyah resimler bulunan, onyedi ya da daha çok odalı, iyi yapılmış bir bina ortaya çıkarılmıştır. Ambar ve işlik gibi diğer bazı yapılarda Proto-Elam tabletleri bulunuyordu. İşliklerde çakmaktaşı, bakır cevheri ve zift gibi yerel malzemelerin yanısıra Basra Körfezi'nden obsidiyen, sedef ve deniz kabukları, kuzey Afganistan'da Bedehşan'dan kırmızı akik ve lapis lazuli gibi ithal malzemeler de vardı. Lapis lazulinin Yakındoğu'ya iki ana yoldan ulaşması olasıdır: Şehr-i Sohte'den sonra Dast-i Kavir ve Dast-i Lut'un güneyinden geçerek Kirman ve Fars'a ulaşan ve Kuzistan üstünden gelen güney yolu ile daha sonra İpek Yolunun izlediği, Horasan'dan sonra Alburz ve Dast-i Kavir arasından geçerek güneybatıya inip, Hemedan ve Kirmanşah üstünden orta Mezopotamya'ya ulaşan kuzey yolu. Her iki yol boyunca bulunan merkezlerde lapis lazuli ve diğer yarı değerli taşların ithal edildiği ve işlendiğine ilişkin kanıtlar görülür. Tepe Yahya yakınlarında Er Hanedanlar döneminde mühür ve kâse yapımında kullanılan zengin klorit yatakları bulunmaktadır. Burada yirmi altı yazılı Proto-Elam tableti, ayrıca 84 boş tablet bulunmuştur. Yazılı tabletlerde kaydedilen tahıl, bira ve hayvan gibi malların küçük

Kültürlerarası stildeki klorit kapların ticareti

Kloritten oyma taş kaplara Yakındoğu'da MÖ 3. binyıl merkezlerinin çoğunda rastlanmıştır. Ana klorit kaynaklarından biri, büyük bir üretim merkezi olan Tepe Yahya dolayındaki bölgedir. Bu lüks kaplar Mezopotamya'da tapınak, saray ve mezarlarda bulunmuştur Basra Körfezi'ndeki Tarut; Tarbun adasında bulunanların da mezarlardan çıkmış olması muhtemeldir, ama bunlar bilimsel bir kazıda bulunmamıştır Kültürlerarası stilin en sık görülen motifleri, şimdiye dek bölgenin bilinen hiçbir mimari tarzıyla bağdaştırılamayan bir yapı tipi ve hayvanlardır (çoğunlukla da dövüşen bir yılan). Nippur'daki İnanna Tapmağı'nda bulunan bu tür bir kaba çivi yazısıyla "İnanna ve yılan" yazılmıştır, ama yazıtın kap Mezopotamya'ya geldikten sonra eklenmesi olasıdır.

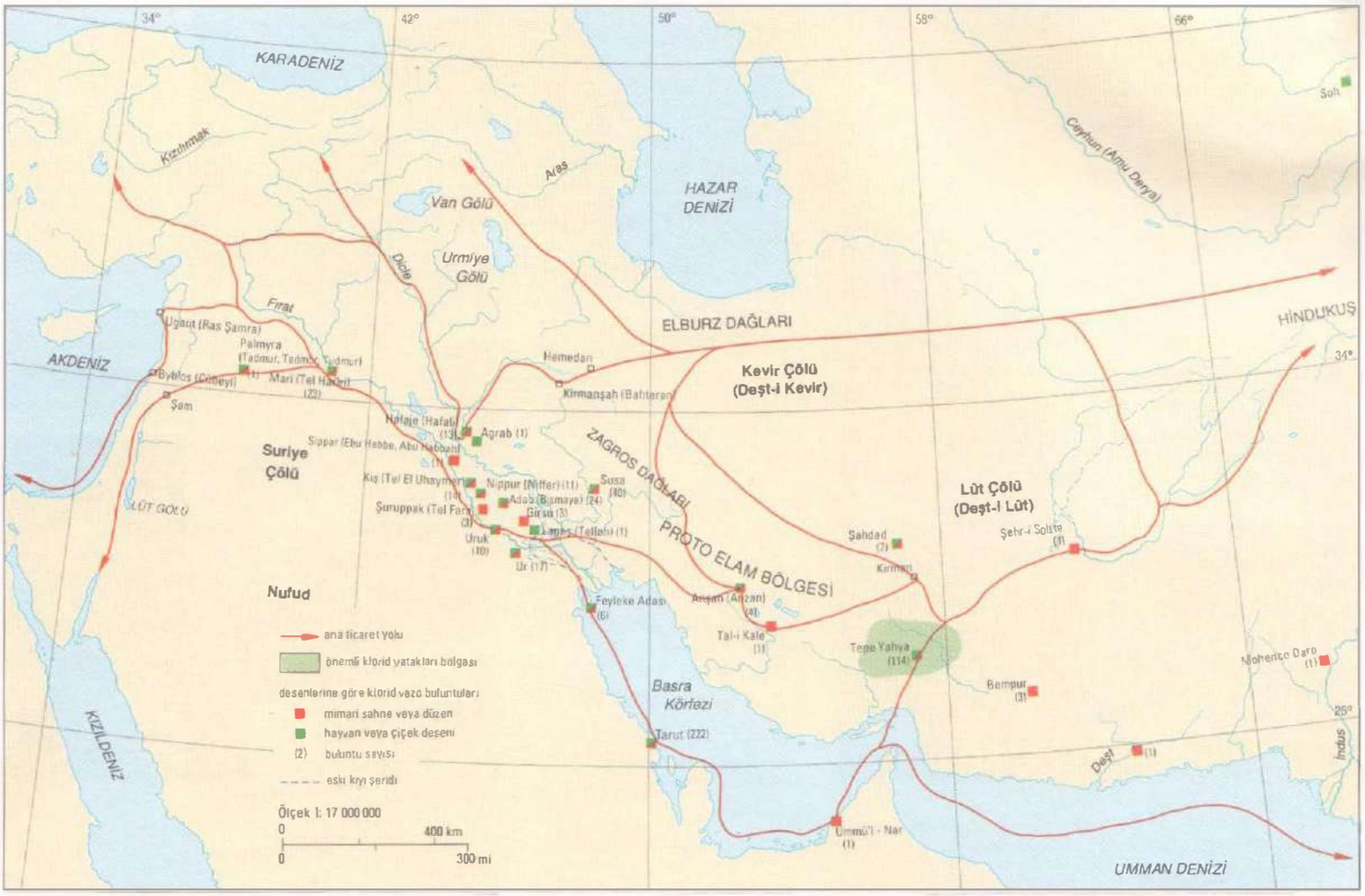

miktarlarda olması, bunların uzun mesafe ticaretinde değil, öncelikle yerel yönetimde kullanıldığına işaret etmektedir.

I. Er Hanedanlar dönemi

Er Hanedanlar döneminde Güney Mezopotamya küçük kent devletlerine bölünmüştü. Çoğu tek bir büyük yerleşme ve çevresindeki kırsal alandan oluşuyordu. Eridu'daki kanıtlardan Obeyt döneminden Uruk'a bir süreklilik olduğu anlaşılmaktadır.

Sağda Diyala bölgesindeki Tel Hafaci (eski Tutub) boya bezemeli pişmiş toprak kap. Menekşe Kırmızısı Kaplar adı verilen siyah ve kırmızı boyalı bu stil, I. Er Hanedan dönemine özgüdür. Gerek geometrik gerekse doğalcı motifler kullanılmıştır, ama bu kapta görülen insan sahneleri çok enderdir. Yükseklik 30 cm dolayında.

Aynı şekilde Uruk'tan Cemdet Nasr ve Er Hanedanlar dönemlerine geçişte de büyük kesintiler olmamıştı. Özellikle de tapınakların yeri aynı kalmış, peşpeşe tabakalarda yapılan kazılar mimarlıkta yüzlerce, hatta binlerce yıl içinde gerçekten bir gelişmeyi ortaya çıkarmıştır. Bu süre içinde yeni tarzlar geliştirilmesi sonucu çanak çömlek giderek evrimleşmişse de, genel izlenim sürekliliktir.

Bağdat'ın doğusunda Diyala bölgesinde yapılan kazılar temel arkeolojik çerçeveyi belirlemiştir. Er Hanedanlar dönemi, esas olarak tarihöncesi bir erken evreyle tarihsel kişi ve olayların tanımlanabildiği geç bir evreye ayrılabilir. Bu evreler Diyala bölgesinde sırasıyla I. Er Hanedan ve III. Er Hanedan dönemlerine karşılık gelmektedir. II. Er Hanedan ise bunlar arasında bir geçiş dönemini temsil eder. En iyi Diyala bölgesinden bilinen I. Er Hanedan'ın en belirgin özelliği Hamrin'de de bulunan ve Menekşe Kırmızısı Kaplar diye adlandırılan boyalı çanak çömlektir.

Tapınaklar bir kez daha yararlı bilgi kaynakları olmaktadırlar. Tipik bir tapınakta uzun dar bir odadan oluşan kutsal bir alan bulunur. Buna bir avludan, uzun kenarlardan birinin ucuna yakın bir kapıdan girilir, sunak bunun karşısındaki kısa uçta olurdu. "Kırık eksen" yaklaşımını içeren bu tapınak biçimi Cemdet Nasr dönemindeki üç parçalı Obeyt ve Uruk tapınaklarına bir dış avlu eklenerek geliştirilmiş olabilir. Aynı biçimde Obeyt döneminin üç parçalı evi, avlunun bir kenarında bir kabul odası olan avlulu bir eve dönüştü (bu mi-

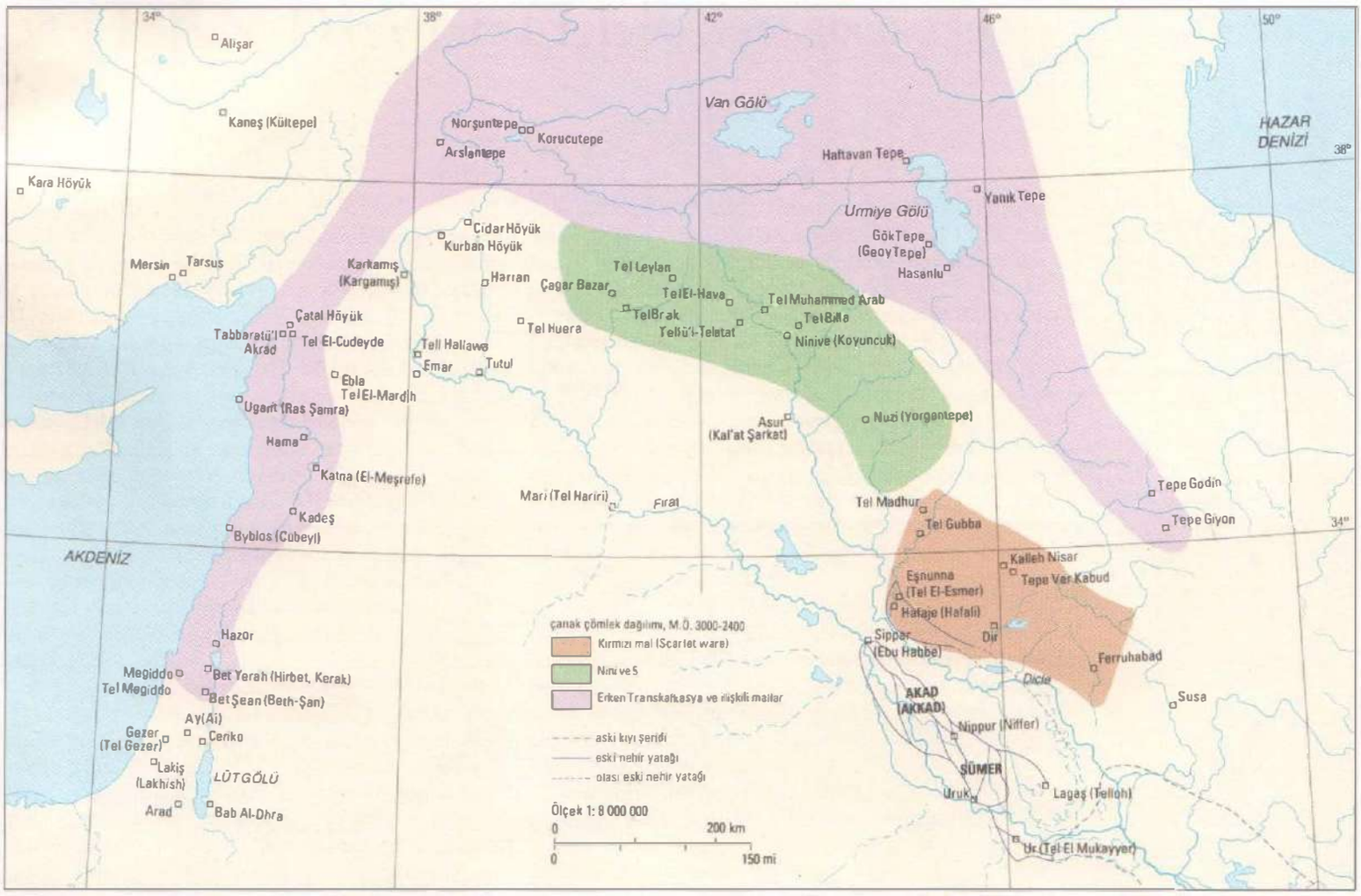

mari plan Irak'ta bugün de uygulanmaktadır). I. Er Hanedanlar dönemi tapınaklarının daha sonra çok yaygınlaşan bir diğer özelliği tapınan insanların yerini alması amacıyla konulan taş heykellerdi. Eşnunna'da (şimdiki Tel El Asmar) Kare Tapınağın üç kutsal alanından birinin sunağı yanında 12 heykellik bir grup bulunmuştur. Başlangıçta tanrı heykelleri oldukları sanılmışsa da, heykellerde büyük olasılıkla insan betimlenme amacı güdülmüştür.

Hamrin bölgesindeki I. Er Hanedanlar dönemi alanlarında büyük kentlerin varlığına ilişkin kanıtlar daha azdır. Bu merkezlerin en erken ve en etkileyicisi olan ve Cemdet Nasr döneminin sonu ya da I. Er Hanedan başlarına tarihlenen Tel Gubba, bir zamanlar dış çapı yaklaşık yetmiş metre, içiçe sekiz duvar dizisinden oluşan bir yapıydı. Duvarlar arasındaki bindirme tekniğiyle yapılmış kemerli koridorlar sivri çatılarla kapatılmış, duvar kalınlıklarının içine merdivenler yerleştirilmişti. Hamrin Havzası dışında bir eşi olmayan bu yapının işlevi bilinmemektedir. İçindeki bir çukurda birbiri üstüne atılmış 16 iskelet vardı. Koridorlarda içinde tahıl taneleri olan büyük küpler bulunması, yapının erzak ve hazine deposu olarak kullanıldığını akla getirmektedir.

Tel Razuk'ta biraz daha geç tarihli Yuvarlak Yapı'da gene içiçe duvarların ortasında 10 metre çapında geniş bir boş alan bırakılmıştı. Bunu çevreleyen yay biçimli beş odada Gubba'da olduğu gibi bindirme tekniğiyle yapılmış kemerler vardı, ama bu kez kemerler eni 4 metreyi aşan odaların üstünde uzanıyorlardı. Yapının güneybatıdaki kent devletlerden biri tarafından bir sınır karakolu olarak kurulmuş olması mümkündür. Kheit Kasım'da bulunan bir mezarlığın, yakındaki surlu bir yerleşmeyle ilişkili olduğu sanılmaktadır. Tuğladan yapılmış mezarların çevresi dikdörtgen tuğla platformlarla çevrilmiştir. Büyük mezarların güney kenarından uzun dar duvarlar çıkıyor, bunların arasından dar bir kanal geçiyordu. Mezarlarda çoğunlukla çanak çömlek bulunmuştur, ama kiminde İran yaylasından çıkarılmış bakırdan hançer, balta ve keskiler de vardı.

Kuzey Mezopotamya'da Geç Uruk kültürünün bir türevi giderek, adını Ninive'deki Tarihöncesi Çukur'un 5. tabakasından alan Ninive 5 kültürünü oluşturdu. Burada boyalı çanak çömlekle birlikte, daha geç tarihli, zarif desenli, kazıbezekli gri kaplar da bulundu. Bu döneme tarihlenen ve bugüne dek araştırılmış alanların hiçbirinde kentsel özellikler görülmez. Yapıların tümü küçük ölçekli köy yapılarıdır. Büyüklük ve varlık açısından kimi farklılıklar gösteren gömütler, büyük servetler gömülü güney mezarlarına oranla oldukça yoksuldurlar. Ninive 5 döneminden bilinen en ayrıntılı maden işçiliği ürünleri, dökme başlı basit bakır iğnelerdir. Çagar Bazar'da bir mezarda bulunan demir bıçak parçasının, belki de bakır eritilirken eritici madde olarak demir cevheri kullanıldığı için rastlantıyla elde edilmiş erimiş demir cevherinden yapıldığı söylenmektedir.

3. binyılda çanak çömlek stillerinin dağılımı
Yazının MÖ 4. binyılda icat edilmesine karşın, 3. binyılda Yakındoğu tarihini yeniden canlandırmak için yazılı belgelerden yararlanabilmek genellikle mümkün değildir. Tarihöncesi dönem araştırmalarında olduğu gibi, arkeologlar bölgedeki çeşitli kültürleri tanımlayabilmek için bezekli çanak çömlek türlerinin dağılımına bakarlar. Üç ana keramik grubu ayırdedilebilmektedir. Sümer ve Akkad'ın kuzeydoğusunda kırmızı ve siyah boya bezemeli Menekşe Kırmızısı Kaplar, kuzeybatıda Ninive 5 çanak çömleği vardır. Erken Ninive 5 bezekli keramikleri boyalıydı, ama daha sonra bunların yerini, kabın yüzeyine kazınmış oymalı motifleri olan ince gri çanak çömlek aldı. Mezopotamya çevresinde büyük bir yay boyunca siyah ya da kırmızı perdahlı çanak çömlek kullanan gruplar vardı. Bu kaplar kimi kez içi doldurulmuş beyaz desenler ya da kabartma desenlerle bezenirdi. Bu tarz, MÖ 3. binyılda Kafkas bölgesinden güneye yayılan Erken Transkafkasya keramiklerinden türemişti.

Nippur

Altta MÖ 2100 dolayında Ur-Nammu tarafından yaptırılan ziggurat, MS 2. yüzyılda bir kalenin merkezini oluşturuyordu. Tepesinde, burada kazı yapan Amerikalıların MS 1900 dolayında yerel kabilelerden korunmak için inşa ettikleri ev bulunmaktadır.

Nippur Sümerlerin en önemli dinsel merkeziydi ve MÖ üçüncü binyılda panteonun başı olarak gök tanrısı An'ın yerini alan tanrı Enlil'in tapınağı buradaydı. Tarihsel dönem boyunca önemli bir hanedanın merkezi olmamasına karşın, diğer kentlerin yöneticileri Nippur'a egemen olanın tüm Sümer ve Akkad'ı yönetmek hakkını elde ettiğine inanırlardı.

Nippur'da Obeyt döneminden MS 800 dolayına kadar yerleşme olmuş, 5000 yıllık yerleşmenin birikmiş kalıntıları boyutları 2 km x 1,5 km'yi aşan ve çevre düzlüklerden 20 metre yükseğe çıkan bir alana yayılmış büyük höyükler oluşturmuştur. Önemli bir yazman okulu bulunan Nippur'da binlerce tablet bulunmuştur. MÖ 1300 dolayına tarihlenen eşsiz bir tablette, Enlil tapınağını, sur ve kapıları ve ana su yollarını gösteren ölçekli bir kent planı bulunmaktadır. Tablette gösterilen surların keskin bir açıyla birleştiği yer, kısa süre önce alanın güney ucunda yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

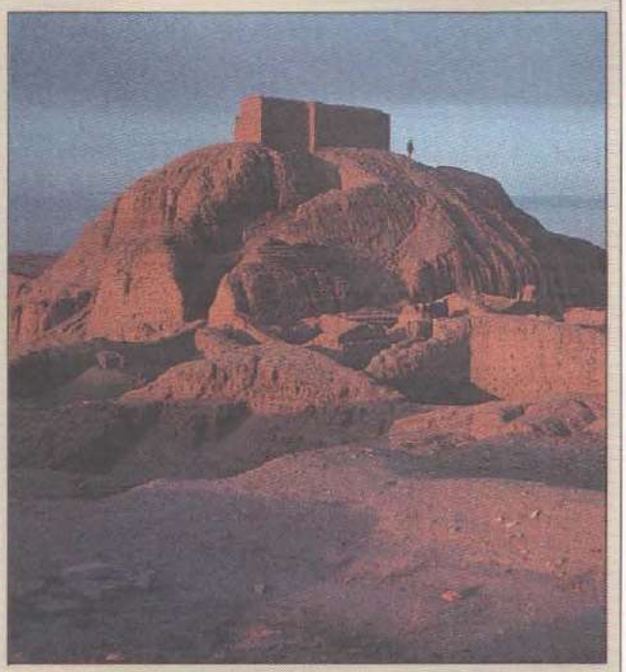

Altta Güney İran'da yapılmış bu boya bezenekli ve kakmalı klorit kap parçası, Nippur'da Er Hanedanlar döneminden İnanna Tapınağı'nın yıkıntılarında bulunmuştur. Yılanlı dövüşen büyük bir kediyi betimlemektedir. Çivi yazısıyla "İnanna ve yılan" olarak tanımlanmıştır.

Sağda Nippur alanının 1948'den bu yana kazılan ana bölgelerini gösteren düzey planı. Nippur'da bulunan MÖ 1300'den kalma haritadaki başlıca özellikler planın üstüne işaretlenmiştir.

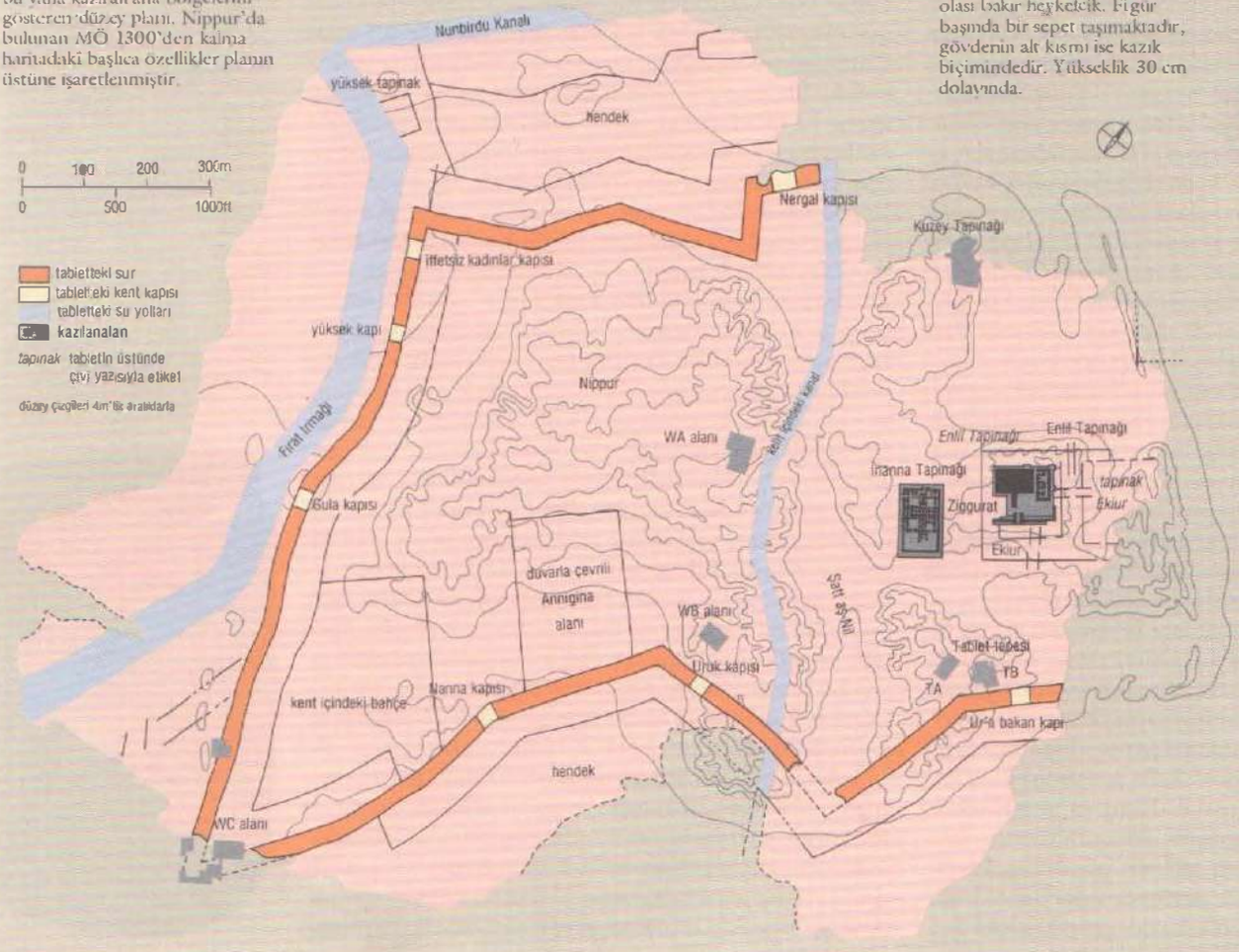

Sağda Nippur'da İnanna Tapınağı'nın temellerinde bulunan ve kral Ur-Nammu (MÖ 2112-2095) ya da Şulgi'yi (MÖ 2094-2047) temsil etmesi olası bakır heykelcik. Figür başında bir sepet taşımaktadır, gövdenin alt kısmı ise kazık biçimindedir. Yükseklik 30 cm dolayında.

Erken Transkafkasya kültürü

Daha kuzeyde, Türkiye'nin doğusunda gelişen Erken Transkafkasya kültürü, muhtemelen Ermenistan'da Aras Vadisi'nde doğmuş, ama dördüncü binyılın sonunda yaygınlaşmıştır. Bu genişlemenin, doğu Türkiye, Yukarı Fırat Vadisi ve Kuzey İran'da yerleşmek amacıyla batıya ve güneye yönelen bir göçle birlikte gerçekleştiği sanılmaktadır. Özgün siyah, kahverengi ya da kırmızı perdahlı çanak çömlekler kabartmalarla, kimi kez de beyaz bir boyayla doldurulmuş kazıbezekle süslenirdi. Bunlara Mezopotamya'yla İran arasındaki ana yolun üstünde bulunan Godin'de IV. tabakada (MÖ 2700 dolayı) rastlanmıştır. Aşağı yukarı aynı dönemden bunlara benzer keramikler Batı Suriye'de, Teberiye Gölü (Celile Denizi) kadar güney bölgelerinde de bulunmuştur. Burada bunlara Khirbet Kerak kapları adı verilir.

Bu merkezlerde yaşayanların diğer bir ortak özelliği de, yuvarlak evleri ve kalıpla yapılmış kabartmalarla bezeli at nalı biçiminde ocakları tercih etmiş olmalarıdır. Bu insanların, üçüncü binyıl sonu ve ikinci binyılda Mezopotamya'nın kuzey kıyılarına egemen olan Hurriler'in ataları olmaları mümkündür. Bu keramik tarzının siyasi ya da ticari bağları ne denli yansıttığı bilinmemektedir, ama Mezopotamya'nın bir halka içine alınması, belki de alçak düzlüklerin dağların zengin kaynaklarından yalıtlanmasına yol açmış ve Er Hanedanlar döneminde Basra Körfezi'nde deniz ticaretini teşvik etmiştir.

Levant

Levant'ta Khirbet Kerak çanak çömleği, İlk Tunç Çağında yaygın yerel tarzlardan yalnızca biriydi. Bu çeşitlilik mutlaka yabancı işgallerden değil, dönem boyunca ortaya çıkan yerel gelişmelerden ve barışçı yollardan gelen yabancı etkilerden de kaynaklanmış olabilir.

Levant'ta İlk Tunç Çağı, kabaca Geç Urık, Cemdet Nasr ve I.Erken Hanedan, III. Er Hanedan ve Üçüncü binyıl sonlarına karşılık gelen dört evreye ayrılır. İlk Tunç Çağı'nın erken evresinde merkezler genel olarak küçüktü; 10 hektar ya da daha geniş bir alana sahip olanların sayısı azdı. Kuzeydoğu Ürdün'deki kayalık bazalt çölde bulunan Cava, bu merkezlerin en ilginçlerindendir. 12 hektarlık bir alanı kapsayan tahkim edilmiş bu kent, dördüncü binyıl sonuna doğru, yılda 150 milimetreden az yağmur alan bir alana kurulmuştu. Ama halk kış yağmurlarını toplayıp saklayarak, kendilerine sıcak kuru yaz aylarında yetecek kadar su biriktirebiliyordu.

İkinci evre olan İlk Tunç 2 döneminin özelliği Mısır krallığıyla artan ilişkilerdi. Abydos'ta Birinci Mısır Hanedanı mezarlarında bulunan Filistin çanak çömleklerinin zeytinyağı ihracatında kullanılmış olması mümkündür. Gene güney Filistin ve kuzey Sina'da bazı alanlarda bulunan silindir mühür baskılarından ve kerpiç binalardan buraların Mısır kolonileri ya da ticaret üsleri olduğu saptanmıştır.

Bu dönemde kent merkezlerinin düzenli olarak tahkim edildiğine ve kapı ve kule kullanıldığına ilişkin kanıtlar da bulunmuştur. Kimi yapıların dinsel nitelikte olduğu belirlenmiştir, ama rahiplerin yönetimde etkin bir rol alıp almadıkları bilinmemektedir. Çoğu uzman bunun kent devletler dönemi olduğunu, tahkim edilmiş her merkezin çevresindeki toprakları denetlediğini düşünmektedir. Bu evrenin sonunda merkezlerin çoğu terkedilmiş, öte yandan kalanların surları sağlamlaştırılmıştır. Suriye'de Mari, Evla, Hama, Ugarit ve Byblos gibi kentler zenginleşmiştir. Filistin ve Levant'ın kıyı kentleri İlk Tunç 3 döneminde güçlü Eski Mısır Krallığının yoğun etkisi altına girmişlerdir.

Sümer ve Akkad

Güney Mezopotamya, güneyde Eridu'dan Nippur'a kadar Sümer, kuzeyde ise Ebu Salabih'den alüvyal düzlüklerin kuzey kıyısına dek Akada olarak iki bölgeye ayrıldı. Sümer ve Akad adlarının ilk kayıtlarına Er Hanedanlar döneminin sonunda rastlanır. Anlaşıldığı kadarıyla Sümer'de halkın çoğunlukla konuştuğu dil, bilinen hiçbir yakın akrabası olmayan sümercedir. Kuzeyde çoğunluk dili, Babilce ve Asurcanın atası olan ve İbranice ve Arapçayla aynı aileye giren Akadca'ydı.

Sümer ve Akad çağdaş anlamıyla ülke değillerdi, her biri bütünsel bir siyasi birim oluşturan ve kendi yöneticisi bulunan birkaç kent devletinden meydana geliyorlardı. Bazı kent devletler birkaç şehir içermekteydi. Örneğin, Lagaş devletinde Girsu (resmi tanrı (Ninurta)'nun yurdu), devlete adını veren Lagaş ve güneydoğuda daha küçük bir kent olan Nina bulunuyordu. Gerek Sümer gerekse Akad yaklaşık bir düzine kent devletine bölünmüşlerdi. Devletlerin çoğu Fırat'ın kolları boyuna konumlanmıştı. Çevrelerinde, hem otlak olarak kullanılan hem de kent yerleşmeleri arasında tampon görevi gören ekilmemiş topraklar (Sümerce'de bunlara *edin* denirdi) vardı. Kentler birbirine yakındı. Örneğin, Umma Lagaş devletindeki Girsu'dan yalnızca 30 kilometre uzaklıktaydı ve Lagaş yöneticilerinin yazıtlarında aradaki topraklar için sürekli çatışıldığı anlatılır. Eriha'da daha Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde görülen surlu yerleşmeler, İlk Tunç 1 döneminde Filistin'de yaygınlaşmıştı. Er Hanedanlar döneminin başına gelindiğinde muhtemelen Sümer kentlerinin çoğu tahkim edilmişti. Ama güney Mezopotamya'da ilk sur kanıtı, Erken Hanedan dönemi ortalarında Ebu Salabih'te görülmektedir. Değişen bağlaşıklıklar ve askeri fetihler dolayısıyla Sümer'in siyasi haritasını çizmek güçtür. Bazı dönemlerde Kiş Kralı Lagaş'a kadar uzanan bölgedeki devlet yöneticilerinin başı olur, bazı dönemlerde ise iki ya da daha fazla kent devlet tek kişi tarafından yönetilirdi.

Yöneticiler ve tanrılar

Kent devleti yöneticilerin üç unvanı vardı: *en*, *ensi* ve *lugal*. Bunları sırasıyla "bey", "vali" ve "kral" olarak çevirmek olasıdır, ama aralarında ne gibi bir ayrım olduğu bilinmemektedir. Değişik kentlerde değişik unvanlar kullanılırdı. Dinsel görevleri olan *en*, belki de başlangıçta rahipti. Sözcük anlamı "büyük adam" olan *lugal*'in daha dünyevi bir rolü vardı. Bu unvan belki de, Babil Yaratılış Destanı'nda tanrılar kurulunun Marduk'u kötü iblislere karşı savaşmak üzere seçmelerinde olduğu gibi bir yaşlılar heyetinin savaş önderini seçmesinden kaynaklanmaktadır. Kimi durumda *lugal*'ın altında bir ya da daha çok *ensi* bulunurdu. Er Hanedanlar döneminin sonuna gelindiğinde bazı kentlerde dünyevi ve dinî yetkiler ayrılmıştı, ama Mezopotamya uygarlığının sonuna dek dünyevi yöneticiler ancak tanrıların

Altta Sümer Krallar Listesinin en iyi korunmuş nüshası çivi yazısıyla Weld-Blundell prizmasının üstüne kazınan kopyadır. Burada, Tufan öncesinden başlayarak Isin kralı Sin-magir'e (MÖ 1827-1817) kadar Sümer yöneticilerinin adları sıralanır. Babil, Susa ve Ninive'deki MÖ 7. yüzyıl Asur krallık kütüphanesinden bilinen nüshaların sayısı bir düzinenin üstündedir. Bunların tümü MÖ 2100 dolayında, Üçüncü Ur Hanedanlığı başlarında ya da biraz daha erken bir tarihte düzenlenen bir asıldan kaynaklanmaktadır. Sümer Krallar Listesinin amacı, "krallığın ilk gökten indirilmesinden" başlayarak belirli bir kentin tüm diğer kentlere egemen olmak üzere seçildiğini göstermekti. Yükseklik 20 m.

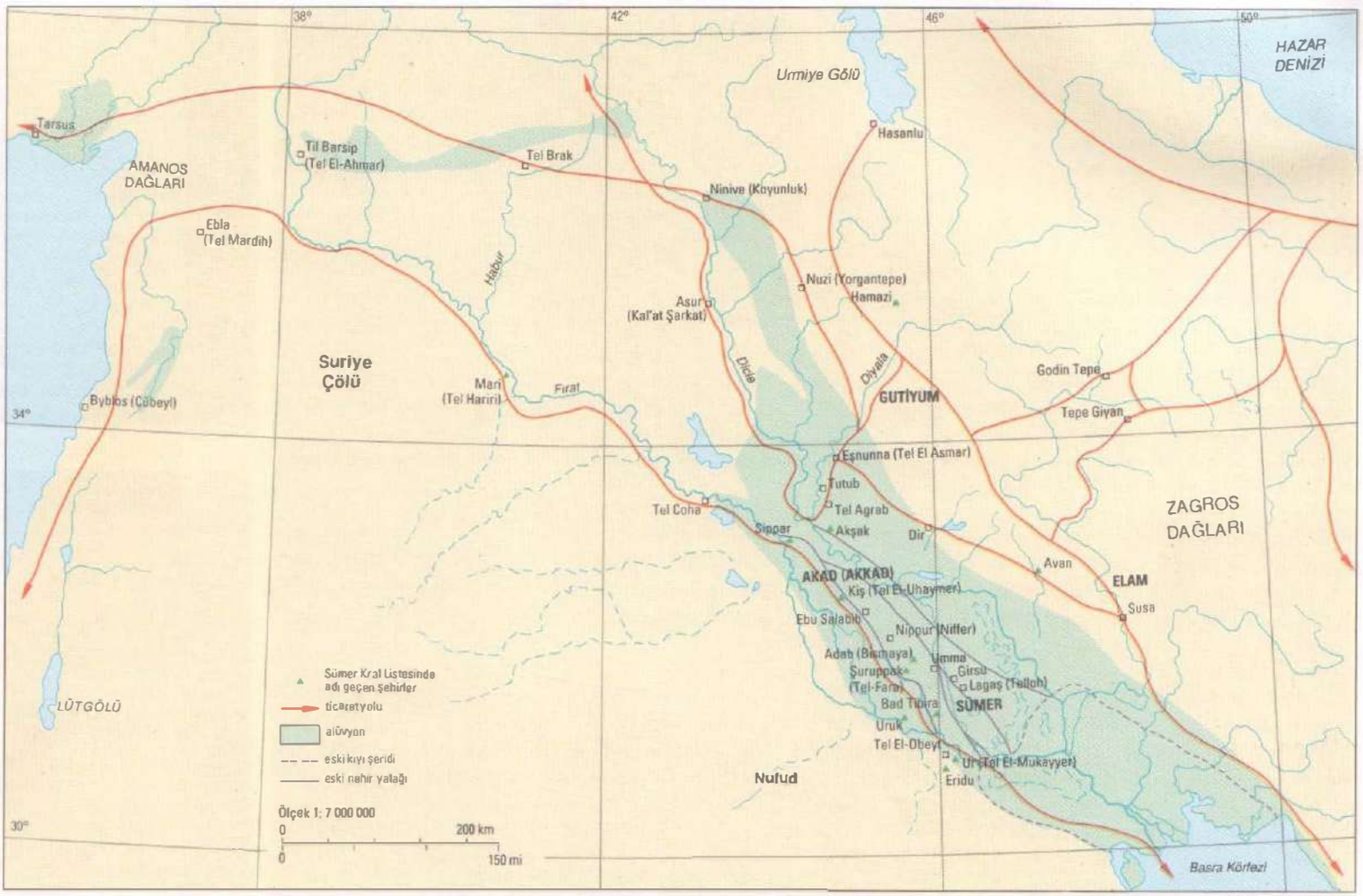

Sümer Krallar Listesindeki kentler
III. Er Hanedan döneminde Sümer ve Akkad rakip kent devletler arasında bölünmüştü. Sümer Krallar Listesine göre her kent herhangi bir dönemde öne çıkabilirdi. Gerçekte listenin amacının daha sonraki hanedanların iktidarlarına yasallık kazandırmak için olayların geçmişe yansıtılması olduğu anlaşılmaktadır. Eski Ahid'de olduğu gibi, erken yöneticiler binlerce yıl hüküm sürmüş gibi gösterilir. Sümer Krallar Listesinde, egemen kentler ve bunların kral hanedanlarının süreleri kaydedilmiştir.

temsilcisi olarak erki elde tutabildiler. Yönetici tanrıyı temsil eder ve kentin ana tapınağının kaynakları şu ya da bu ölçüde onun denetimi altında olurdu. Bu tapınak kentin başlıca toprak sahibi ve en zengin kurumuydu. Canlı bir özel sektör ekonomisi de vardı, ama çoğunluğu tapınak arşivlerinden gelen tabletlerde bunun kanıtları azdır. Kent devletlerinde bir bölümü savaş esirlerinden oluşan köle sahipliği de olağandı.

Her kentin kendi koruyucu tanrısı olur ve ana tapınak ona adanırdı. Bazı kent tanrılarının önemi yereldi. Tanrı şu Şuruppak'ta otururdu; Girsu'nun ana tanrıları Bau ve kocası Ningirsu, Kiş kent tanrısı ise Zababa'ydı. Bazı tanrıların, çoğu kez kendi kentlerinin elde ettiği güçten kaynaklanan daha geniş bir etkinlik alanı vardı. Örneğin, daha sonraki yüzyıllarda Babil'in Marduk'u ile Asur kentinin Asur'u panteona [tanrılar topluluğu] egemen oldular. Kentlerde, kent tanrısı dışındaki tanrılara, özellikle inanna ya da Enlil'e adanmış tapınaklar da bulunurdu.

Sümer tanrıları, Yunan tanrıları gibi insan biçiminde olur ve çoğu kez insanlar gibi davranırlardı. Aynı duygu ve kıskançlıklarca yönlendirilir, efsane ve masallardan edinilen izlenime göre insanların meselelerine keyfi müdahelelerde bulunurlardı. Gök ve ay tanrıları ve diğer doğal olaylara ilişkin güçleri cisimlendiren tanrılarla birlikte, insan kurum ve eylerinin de tanrıları vardı. Bir yazı tanrıçası, bir saban tanrısı vardı; tuğlaların bile kendi tanrıları bulunurdu. Gerçekte Sümer yazmanlarının özenli listelerinde yüzlerce tanrı sıralanmıştır.

Gök tanrısı An'ın esas tapınağı Uruk'taydı. Ama kentin koruyucu tanrısı An değil tanrıça İnanna'ydı. Uruk döneminde An belki de baş tanrıydı, ama üçüncü binyıl ortalarında onun yerini havaların efendisi tanrı Enlil almıştı. Enlil'in karısının adı Ninlil'di. Özel bir konumu olan en kuzeydeki Sümer kenti Nippur'un baş tanrısı Enlil'di. Sümer'e egemen olma hevesindeki her yöneticinin görevi Nippur tapınaklarını onarmaktı.

Üçüncü tanrı olan Enki'nin (Akadca Ea) adı Sümercede yeryüzü kralı anlamına gelse de, kendisi aslında tatlı suların tanrısıydı. Aynı zamanda Eridu kentinin baş tanrısı ve akıl ve büyü tanrısıydı. En önemli tanrıça, daha sonraki çoğu tanrıçanın özdeşleştirildiği İnanna (ya da İştar) idi. İnanna aşk ve savaş tanrıçası (Yunan tanrıçaları Aphrodite ile Athena'nın birleşimine eşittir) ve Uruk ve Agade'nin kent tanrıçasıydı. Başlangıçta belki An'la evli olan İnanna daha sonraki mitlerde onun yerine ölüler Diyarına giden Dumuzi'nin karısıdır. Daha sonra Temmuz ya da Adonis adı verilen Dumuzi, her yıl ölüp yeniden dirilen bir tanrıdır. Aynı zamanda adalet tanrısı ve Sippar ile Larsa'nın kent tanrıları olan güneş tanrısı Utu (Şamaş) ve hem ay tanrısı hem de Ur'un baş tanrısı olan Nanna (Sin) da önemli tanrılardandır.

Tarih ve efsane

Er Hanedanlar döneminde ilk kez arkeolojik bulguları, çivi yazısı metinlerindeki tarihsel kanıtlarla

karşılaştırma olanağı elde edilir. Bunlardan en önemlisi, ilk zamanlardan beri Sümer'de egemen olan hanedanların kaydedildiği Sümer Krallar Listesidir. Bu metnin bize kalan en eski nüshası MÖ ikinci binyıl başına tarihlenir, ama metnin bir uyarlaması MÖ 4.yüzyılda bir Babil yazmanı olan Berossus'un zamanında hâlâ kullanılmaktaydı. "Krallık gökten indikten sonra Eridu krallık (merkezi) oldu" diye başlayan metinde, daha sonraki dört hanedan olarak Bad-tibira, Larak, Sippar ve yöneticisi Ubar-tutu olan Şuruppak kentleri hanedanları sayılır. Sonunda bu kayıtlar şöyle özetlenir: "5 kent, 8 kral 241.200 yıl hüküm sürdü. Sonra (ülkeyi) Tufan bastı".

Daha geç bir gelenekte Ubar-tutu, Babil Nuh'u olan Ziusudra'nın (ya da Ut-napiştim) babası olur. Gılgamış Destanı'na göre Ut-napiştim, tanrı Enki'nin önerisiyle bir gemi yapmış, böylece tanrıların insanlığı yoketmek için gönderdiği tufandan kurtulabilmişti. İlk arkeologlardan bazıları Ur, Kiş ve Şuruppak gibi merkezlerin altında bulunan suyla sürüklenmiş mil katmanların bu büyük selden kaynaklanmış olabileceğine inanıyorlardı, ama bunların değişik dönemlerdeki yerel su baskınlarıyla meydana gelmiş olmaları daha olasıdır. Sümer Krallar Listesi'nin tufan öncesi bölümü çoğu kez I. Er Hanedan dönemiyle özdeşleştirilir, ama şimdiye dek tek bilgi kaynağı bu liste olduğundan bunu doğrulamak mümkün olmamıştır. Büyük selden sonraki dönemde verilen adların kimi, arkeolojik kanıtlarla doğrulanmaktadır: "Tufan (ülkeyi) bastıktan ve krallık gökten indikten sonra, Kiş krallık (merkezi) oldu". Listede 23 Kiş kralının adı verilmektedir. "Elam ülkesinin silahlarını ganimet olarak alıp götüren, kral olan ve 900 yıl hüküm süren" 22. kralın adı Enmebaragesi'ydi. Yazman herhalde *en* unvanını adın bir parçası olarak yazmıştı, çünkü Mebaragesi'nin iki yazıtı ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan biri şimdi Irak Müzesi'nde olan bir vazonun üstünde, diğeri ise Bağdat'ın doğusundaki Hafaci'de III. Er Hanedan dönemi başlarına ait bir tabakada bulunan Oval Tapınak'tadır.

Kayıtlara göre Mebaragesi'yi oğlu Aka izledi ve krallık Kiş'ten Uruk'a geçti. Sayılan Uruk Krallarından Enmerkar, Lugalbanda, Dumuzi ve Gılgamış gibi bazılarının adları Sümer mit ve efsanelerinde de geçmektedir. Daha sonraki bir Sümer destanında Uruk'lu Gılgamış ile Mebaragesi'nin oğlu Kiş'li Aka arasında bir çatışmanın aktarılması, krallar listesinde ima edildiği gibi Uruk ve Kiş hanedanlarının birbirini izlemek yerine çağdaş oldukları fikrini vermektedir.

Uruk'un yarı efsaneyi Birinci Hanedan krallarının kahramanlıkları daha sonraki Sümer ve Babil yazmanlarınca kaydedilmiştir. Bu efsanelerden birinde Enmerkar, Sümer'le arasında yedi dağ bulunduğuna göre İran yaylasında bir yerde olması gereken, Aratta kent devletiyle bir mücadeleye girişir. Enmerkar'ın Sümer tapınaklarını bezemek için altın, gümüş, lapis lazuli ve kırmızı akiğe gereksinimi vardır. Sonunda, tahıl alışverişi, elçiler ve yazılı tabletler kullanılarak sürdürülen görüşmeler (bu öyküde yazıyı icat etme onuru Enmerkar'a verilmektedir) ve silahlı çatışma aracılığıyla değerli malzemeleri Aratta *en*'inden almayı başarır.

Enmerkar efsanesinde olduğu gibi, daha sonra işlenmiş olsalar bile, Gılgamış öykülerinin özü büyük olasılıkla gerçeğe dayanır. Gılgamış Destanı'nın en bütünsel çeşitlemesi MÖ ikinci binyıl başlarında üretilmiştir. Daha önceki efsaneler birleştirilerek ana teması insanın ölümden kurtulma çabası olan bir mit yaratılmıştır. Öyküde Uruk yöneticisi Gılgamış'ın, büyük olasılıkla Amanos dağları olan "canlılar ülkesinden" tapınak yapımı için gerekli sedir ağaçlarını getirmek üzere çıktığı yolculuk anlatılır. Gılgamış burada canavar Humbaba'yı öldürür, Uruk'a döndüğünde tanrıça İnanna'nın ona gösterdiği ilgiyi reddettiği için dostu Enkidu öldürülür. Ölümün görüntüsünden korkan Gılgamış, Tufandan canlı çıkan ve kendisine ebedi hayat bağışlanan Ut-napiştim'i arar. Dilmun'da (Basra Körfezi'ndeki Bayreyn Adası olduğu sanılmaktadır) yaşan Ut-napiştim, sonsuz yaşamın sırrının "hayat bitkisini" ele geçirmek olduğunu açıklar. Bunun bir inici olması mümkündür, çünkü denizin dibinde durmaktadır ve Gılgamış onu bulmak için Körfez'deki inci avcılarının geleneksel yöntemini kullanıp ayaklarına taşlar bağlayarak suya dalar. Ne var ki, Uruk'a dönerken bir yılan (derisini dökerek yaşamını yenilediği söylenebilecek bir hayvan) "hayat bitkisini" çalar ve Gılgamış da ebedi ünle yetinmek zorunda kalır. Tarihsel olmamakla birlikte böylesi efsaneler Er Hanedanlar döneminin uğraşı konularını yansıtır. Bunlar arasında kentler arası rekabet, tapınak yaptırma, zengin sunularla tanrıların ve onların temsilcilerinin yatıştırılması ve yüceltilmesi, ticaret ya da fetihle değerli ve ekzotik materyaller elde edilmesi bulunmaktadır.

Ustte "Puabi, kraliçe" yazılı lapis lazutli bir silindir mühür baskısı. Kraliçenin Ur Krallık Mezarlığındaki mezarında bulunmuştur. Er Hanedanı döneminde Güney Mezopotamya'da erkeklere ait silindir mühürlerde genelde dövüşen erkek ve hayvanlar betimlenirken, kadın mühürleri çoğu kez buradakine benzerolen sahneleri içerirler. Dinsel içerikli şölenlerin seçkinlerin konumunu güçlendirdiği Mezopotamya'da, ziyafetlere çok önem verilirdi. Bu mühürlerin kadınlarla bağlantılı görülmesinin nedeni şölenlerin belki de kutsal evlenme töreninin bir parçasını oluşturmasıdır, ama bu kanıtlanmış değildir. Yükseklik 4,9 cm.

Birinci Ur Hanedanı

Sümer Krallar Listesinde bunu izleyen hanedan, Ur ve Tel El Obeyt'deki yazıtlardan ve Mari'de bulunan lapis lazuli bir boncuktaki yazıttan bilinen kral Mes-Anepada'nın Ur hanedanıdır. Boncukta Mes-Anepada'nın babası olarak Kiş Kralı Meskalamdug'a değinilir. Ur Krallık Mezarlığında tanınmış arkeolog Sir Leonard Woolley (1880-1960) tarafından kazılan iki gömütte Meskalamdug yazıtları keşfedilmiştir.

Krallık Mezarlığı bugüne dek yapılmış en görkenli arkeolojik buluşlardan biridir. Mezarların çoğunda ceset dik bir kuyunun dibinde, hasıra sarılmış olarak ya da tabut içinde yan yatmaktadır. Her cesedin yanında takılar, bir hançer, belki bir silindir mühür gibi kişisel eşyaları vardır. Mezarlarda çanak çömlek, içine belki yiyecek içecek konmuş olan taş ya da maden kaplar, silahlar, tarak kabukları içinde makyaj malzemeleri ve bunları sürmek için gerekli aletler bulunmaktaydı. Benzeri gömütlere Ebu Salabih, Kiş ve Hafaci'de de rastlanmıştır, ama mezarların 17'si gerek yapım gerekse içerdikleri zenginlikler açısından olağandışıdır. Kimi taş ya da kerpiçten yapılmıştır, kiminde birkaç oda, kiminde de kemerler bulunur. Mezarların çoğu antik zamanlarda soyulmuştur, ama geriye kalanlar bile olağanüstüdür özellikle de el değmemiş olarak bulunanlar. Kralî Mezarların bazılarında, buranın soylu sahibi ölüler diyarına giderken cenaze töreni sırasında ona eşlik etmesi için onlarca hizmetkarın katledildiği açıkça görülmektedir.

Kralî Mezarlardan biri, bir diğer mezarın nere-

Üstte Mari'deki İştar tapınağında bulunan Er Hanedan dönemi sonlarından kalma deniz kabuğundan savaşçı kakması. Savaşçıları ve bağlı çıplak tutukluları gösteren daha büyük bir sahnenin parçasıdır. Savaşçı silah olarak balta taşımakta ve Er Hanedan krallarının giydiği türden düz bir başlık giymektedir. Yükseklik 11 cm.

Sağda Mari'de, bu aslan başlı kartalın bulunduğu ve Ur Defnesi diye adlandırılan gömüde, Ur kralı Mes-Anep-ada'nın adı yazılı bir boncuk da vardı. Bunun bir kral armağanı mı yoksa bir akının ganimeti mi olduğu bilinmemektedir. Pandantif, Afganistan'dan getirilen lapis lazuliden yapılmış, altından baş ve kuyruk zift ve bakır iğnelerle tutturulmuştur. Yükseklik 12,8 cm.

deyse tam üstüne yerleştirilmiştir. Woolley'in Kral Mezarı adını verdiği alttaki gömütte aşağı doğru inen eğimli bir geçit vardır. Rampanın dibinde bakır miğfer giyen ve bakır kargı taşıyan altı askerin iskeleti bulunuyordu. Daha geride her biri üç öküz tarafından çekilen iki adet dört tekerlekli arabanın kalınlıları vardı. Lapis lazuli boncuklardan yapılmış olan dizginler, öküz heykelleriyle bezenmiş gümüş halkalardan geçirilmiştir. Arabaların ötesinde elliyi aşkın erkek ve kadın iskeleti vardı. Bir grup kadının yanında iki lir kalıntısı bulunmuştur. Lirlerden biri altın ve gümüş bir boğa başı ve eski bir Ezop masalı resimlemesi gibi müzik aletleri çalan hayvanları gösteren bir deniz kabuğu kakmasıyla süslenmişti.

Mezar odası taştan yapılmıştır, kemerler tuğladır. Burada birkaç ceset kalıntısıyla bugün güney Irak'ta bataklık Araplarının kullandıkları tipte kayıkların bakır ve gümüş modelleri bulunmuştur. Ne var ki, mezar odasının tam üstündeki ikinci bir Kral Mezarından tavana delik açarak giren soyguncular içerdekilerin çoğunu götürmüşlerdir. Üstteki mezar Kral Mezarına benzer bir düzendedir ve burada mezar odası ve dıştaki çukur yağmalanmamıştır. Rampada, altın ve gümüş aslan ve boğa başları ve lapis lazuli ve deniz kabuğundan mozayiklerle bezenmiş tahta bir kızağın önünde beş ceset yatmaktaydı. Kızağa bağlanan iki öküzün dizginleri, elektrondan yapılmış ve ince işlenmiş bir eşekle bezenmiş olan gümüş bir halkadan geçmektedir. Kızağın yanında bir oyun tahtası ve altın, gümüş, bakır, obsidiyen, lapis lazuli, su mermeri ve mermerden yapılmış kaplar vardı. Bu buluntuların ortasında duran mozayik bezeli büyük bir tahta kutu, Kral Mezarının tavanında açılan deliğin üstüne yerleştiril-

mişti. Belki de daha erken mezar odasını bulup yağmalayanlar ikinci mezarın yapıcılarından başkası değildi.

İkinci gömütün mezar odasında bir kadının cesedi iki hizmetkanyla birlikte tahta bir teskere üstüne konulmuştu. Kadının sağ omzu yakınındaki lapis lazuli silindir mührün üstünde "Puabi, kraliçe" yazıtı bulunur ve bir şölen sahnesi betimlenir. Puabi altın bir başlık ve tüm diğer güzel giysileriyle gömülmüştü. Cesedin yakınında bulunan ikinci bir başlık, bir arkalık şeridinin üstüne dikilmiş binlerce küçücük lapis lazuli boncuktan ouşuyor, bunların üstüne takılmış altından küçük erkek geyik, ceylan, boğa ve keçi figürleri birbirlerinden bitki motifleriyle ayrılıyordu.

Soyulan diğer bir mezar odasının, Wooley'in "Büyük ölüm Çukuru" adını verdiği, dış alanı korunmuştur. Burada 9x8 metreden küçük bir alanda tam 74 kişi gönüllü olarak kurban edilmişti. Rampa yakınında altı asker üslenmişti. Dört kadın müzisyen, lirlerin yanında yatıyorlardı. Aletlerden birinde altın sakallı bir boğa başı, bir diğerinde gümüş bir inek başı, üçüncüsünde ise gümüş bir erkek geyik başı bulunyordu. Yerde ayrıca düzenli sıralar halinde 64 kadın daha yatmaktaydı. Kadınlar, lapis lazuli boyunluklar, altın,.vb. takılar, büyük hilal biçimli altın küpeler ve Puabi'nin başlığının daha basit bir uyarlamasını takmışlardı. Yirmi sekizinde altın, diğerlerinde gümüş saç kurdeleleri vardı. Talihsiz bir kadının kurdelesi hâlâ sarılı duruyordu. Belli ki kendi cenazesine geç kalmış, kurdelesini takacak zamanı olmamıştı.

Ur Kral Mezarlığındaki iki mezarda Meskalamdug'un adını taşıyan yazıtlar vardı. Bir kadını kalıntılarını içeren gömütte bulunan ve üstünde "Meskalamdug, kral" yazan deniz kabuğundan silindir mühren, cenaze töreni sırasında onun adına yapılan bir sunu olması mümkündür. Mezar odası yapılmadığı ve insan kurbanına ilişkin bir kanıt olmadığı için kral mezarı sınıfına sokulmayan bir diğer gömütte, üstünde Meskalamdug'un adı yazılı iki altın kâseyle deniz kabuğu biçiminde altın bir lamba, ayrıca "kraliçe Ninbanda" yazılı bakır bir kâse bulunmuştur. Ur'da bulunan bir silindir mühürde aynı ad ve unvan, Mari boncuğuna göre Meskalamdug'un oğlu olan mes-Anepada'nın karısı için kullanılmıştı. Ama mezarda bulunan en ilgi çekici eşya, her saç teli özenle oyulmuş, peruk biçiminde altın bir miğferdi. Ayrıca yüzlerce boncuk, çok sayıda altın kap, gümüş bir kemer, altın bir hançer ve elektrondan baltalar vardı.

Woolley'in, kendi deyimiyle Kral Mezarlarının Ur yöneticileri ve onların yakın aile bireylerinin mezarları olduğu görüşüne herkes katılmamaktadır. Bunların bir ayin kurbanlarının mezarları olduğu da öne sürülmüştür. Yöneticilerin insan kurbanlarıyla birlikte gömülmesi, dünyanın çeşitli bölgelerinde, örneğin Er Hanedanlar döneminde Mısır'da, daha sonraları Sudan'da, Şang döneminde Çin'de ve MS 13.yüzyılda Melanezya'da doğrulanmış bir gelenekmiş, ama Mezopotamya'da Krallık Mezarlığı dışında bu törenin kanıtlarına rastlanmamıştır.

Saraylar ve tapınaklar

Mezopotamya'da bulunan en erken saraylar gibi Krallık Mezarlığı da III. Er Hanedan döneminin ilk evresine aittir. İkisi Kiş'te, biri Eridu'da bulunan bu tür yapılarda saray olduklarını belirten yazıtlar olmamakla birlikte bazı özelliklerinden işlevlerinin bu olduğu çıkarılmaktadır. Bunlar büyük, anıtsal yapılardır, planları da Er Hanedanlar tapınaklarından çok farklı değildir, ama tapınaklardan farklı olarak terkedildikleri zaman arazileri yeni yapılar için kullanılmamıştır.

Kiş'te bir yüzü düz, bir yüzü dışbükey (planokonveks) olan bina, Er Hanedanlar dönemine özgü üzeri kavisli dikdörtgen tuğlalardan yapılmıştır. Binada elliyi aşkın oda dar koridorlarla ayrılmış birimler biçiminde düzenlenmişti. Odalardan kiminin ambar olarak kullanıldığı, kiminde de bir zamanlar muhtemelen fırınlar ve ziftle sıvanmış havuzlar bulunduğu anlaşılmaktadır. Kiş'te ana tapınak alanının güneyinde bir diğer sarayı oluşturan üç birimden en erkeni 70x40 metre boyutlarındaydı. Birim, kare merkez avluyu çevreleyen odalardan oluşuyordu. Tüm yapı kalın bir duvarla kuşatılmış, buna bir dizi basamakla çıkılan anıtsal bir giriş eklenmişti. Yapının güneyinde, sütunlu bir portik ve yaklaşık 25 metre uzunluğunda büyük sütunlu bir salondan oluşan ikinci bir bina vardı.

Üstte Batı Sarayı'nın altındaki Keçi Beyi Mezarı'ndan altın gerdanlık. Üç bölümden oluşan bant, sarma yöntemiyle yapılmıştı. Kurslardaki altı uçlu yıldızlar, Er Hanedanlar döneminde geliştirilen granülasyon tekniğiyle bezenmiştir.

Sağda G Sarayi'nın arşiv odasında bulunan binlerce yazılı tabletten bir bölümü. Metinler Sümerce ya da yerel dilde yazılmış, ama aynı çivi yazısı kullanılmıştır.

Solda Ur yakınındaki Tel Obeyt'de doğum tanrıçası Ninhursag'ın tapınağından bir kabartmanın rekonstrüksiyonu. Tapınak MÖ 2500 dolayında Birinci Ur Hanedanı krallarından A-Anepada tarafından yaptırılmıştır. Mimari bezemeleri sökülmüş ve kutsal yerin üstünde durduğu platformun merdiveninin yanına yığılmıştı. Tahta bir arkalığa tutturulmuş olan dövme bakır pano muhtemelen kapının üstüne yerleştirilmiş ve renkli mozaikler bulunan iki sütunla desteklenmişti. Tapınağın neden aslan başı bir kartal ve iki erkek geyikle bezendiği bilinmemektedir. Yükseklik 1,07 m, genişlik 2.38 m.

Ebla

1968 yılında Suriye'de Tel Mardik'te kazı yapan bir İtalyan ekibi burasının eski Ebla kenti olduğunu saptamıştır. Burada MÖ 4. binyıldan MS 7. yüzyıla kadar yerleşme olmuştu, ama en önemli dönem MÖ üçüncü binyıl ortalarından ikinci binyıl ortasına kadar olan süreydi. Agade (Akad) krallarından biri tarafından yıktırıldığı sanılan İlk Tunç Çağı'ndan G Sarayı'nda, çivi yazısı metinlerinden oluşan bir arşiv ve yıkılan saraydan geriye kalan zarif eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Orta Tunç Dönemi'nden (MÖ 2000-1600) buluntular da bunlardan aşağı kalmamaktadır. Ebla'nın MÖ 1600 yılında yağmalanmasından belki de buradan geçip Babil'i zapteden Hitit kralı I. Mursili sorumludur.

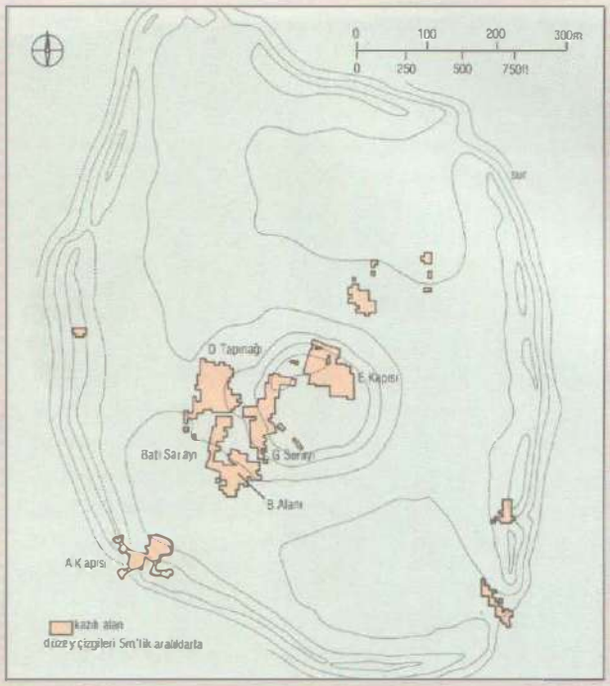

Solda Kentin başlıca kazı yerlerini gösteren durum planı. 55 hektar dolayında bir alanı kapsayan merkez, dış surlarla kuşatılmıştır. Ortadaki sitadel tepesinin yüksekliği 15 metreyi aşar. Kentin çoğu daha kazılmamıştır. G Sarayı dışında kazılan kalıntıların çoğu Orta Tunç Çağı'ya da daha geç dönemlere aittir.

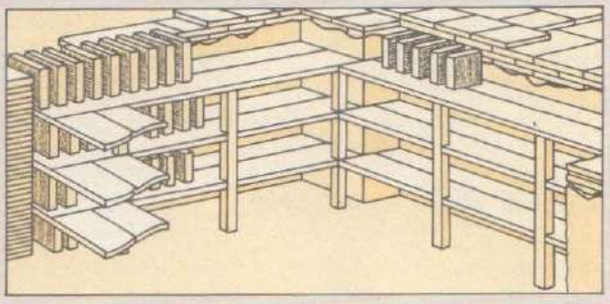

Üste solda G Sarayı'nda arşiv odası. Tabletler saray yağmalandığında raflardan düştükleri yerlerde durmaktadır. Bu arşiv bulunmadan önce Er Hanedanlar dönemi sonunda bu bölgede okur yazar bir uygarlık bulunduğu bilinmiyordu.

Solda G Sarayı'nda arşiv odası raflarının, yandıkları zamandan kalan izlerine dayanarak yapılan rekonstrüksiyonu. Tabletler günümüzde kitapların konulduğu gibi raflara yerleştirilmişti. Metinler çoğunlukla iktisadi kayıtlardır.

Üste G Sarayı'nda bulunan altından insan yüzlü boğa figürü (5 cm uzunluğunda). Sakal taştan (muhtemelen kloritten) yapılmıştır. Tipik Sümer görünümündedir. Belki Sümerden ithal edilmiş ya da bir Sümer tarzında Suriye'de yapılmıştır. Figürün güneş tanrısı Şamaş'la bağlantılı tanrısal bir varlığı simgelemesi ve çok daha sonraları Asur saraylarında koruyucu figürler olarak kullanılan devasa insan başlı boğaların atası olması mümkündür. Uzunluk 5 cm.

Şist, kireçtaşı ve sedeften yapılmış kakma panolarda Ur Standardı'nda görülenleri andıran sahneler vardı. Benzer kakmalar Mari ve Ebla'da da bulunmuştur. Eridu'daki saray, birbirine bitişik ve hemen tümüyle aynı iki yapıdan oluşuyordu. İkisinde de odalar daha geç Mezopotamya saraylarında olduğu gibi avlu çevrelerinde kümelenmiş ve ikisi de dar koridorlarla kuşatılmıştı.

Er Hanedanlar döneminde tapınaklara saraylardan çok daha sık rastlanır. Gerek alanların kutsallığı, gerekse halkın tutuculuğundan, binlerce yıl boyunca tapınaklar birbiri üstüne inşa edilmiştir. Böylesi dizilerden çok sayıda kazılmıştır. Birçok durumda erken, üç parçalı Obeyt ve Uruk tapınaklarının yerini, avlulu ve kırık eksenli bir kutsal yer alır. Diğer özgün bir biçim, Ur'un 4 kilometre batısındaki Obeyt'de bir örneği görülen platform üstündeki tapınaktır. Tapınak, mozayik kakma sütunlar, sağılan inekleri gösteren kakma krizler ve dövme levha bakırdan yapılmış, aslan başı bir kartalla iki erkek geyiği betimleyen zarif bir kabartmayla bezenmişti. Oval bir duvarla çevrilen tapınak tanrıça Ninhursaga için Mes-Anepada'nın oğlu A-Anepada tarafından yaptırılmıştı.

Hafaci'de bulunan platform üstündeki bir tapınak çift duvarla kuşatılmıştı. Yapıma başlamadan önce, tapınağın işgal edeceği alan 4,8 metre kazılmış ve 60.000 metreküp temiz kumla doldurulmuştu. Üçüncü bir oval tapınak Lagaş'ta bulunmuştur. İnanna'nın İbgal'i adı verilen yapı Lagaş yöneticisi

Solda Girsu'dan Lagaş yöneticisi Ur-Nanşe'yi (MÖ 2480 dolayı) ailesiyle birlikte gösteren taş duvar panosu. Yönetici üst şeritte sepetle tuğla taşıyan bir yapıcı olarak betimlenmiştir. Öndeki figür karısı, onun arkasındakiler oğulları olabilir. Alt şeritte Ur-Nanşe tahtında gösterilmiştir. Yükseklik 40 cm.

Altta Lagaş yöneticisi Eannatum'un (MÖ 2440 dolayı), Umma kent devletine karşı zaferini anmak üzere dikilen Stelinin bir bölümü. Stel Girsu'da parçalanmış olarak bulunmuştur. Burada görülen tarafta, kentin koruyucu tanrısı Ningirsu ağına yakaladığı düşmanlardan birinin kafasını topuzuyla ezmektedir. Diğer yanda savaşan ordular betimlenmiştir. Ölenlerin cesetleri kuşlar tarafından yendiğinden, anıta çoğu kez Akbabalar Steli adı verilir. Uzun yazıtta Lagaş ve Umma kent devletleri arasında sınır anlaşmazlığının ayrıntıları kaydedilmiştir. Gösterilen parçanın genişliğini yaklaşık 80 cm.

I. Enanatum tarafından yaptırılmıştı (MÖ 2410 dolayı), ama temellerinin daha önce atılmış olması mümkündür.

Geç III. Er Hanedan

Geç Er Hanedanlar döneminden yazıtlar, Sümer Krallar Listesinin eksik olduğunu göstermiştir. Eksik bırakılan kent devletleri yöneticileri arasında, en az beş kuşağı bilinen Lagaş yöneticileri de vardır. Ayrıca, Adab ve Girsu'daki yazıtlarda Adab ve Lagaş valilerinin efendisi olarak kaydedilmesine karşın, Kiş Kralı Mesalim krallar listesinde bulunmamaktadır.

Mesalim, Umma ile Lagaş arasındaki sınırı belirlemişti, ama Lagaş yöneticisi Ur-Nanşe döneminde sınır anlaşmazlıkları ortaya çıktı ve yazıtlarına göre Ur-Nanşe gerek Ur, gerekse Umma'yı yendi. Bu dönemde Lagaş'taki surları ve tapınakları yaptırdı. Ur-Nanşe'nin torunu Eanatum, Umma'yla çatışmayı sürdürerek zaferle sonuçlandırdı. Bunu kutlamak amacıyla üstünde "Ningirsu, tanrı, Luma'nın tacı Pirigidenna Kanalı'nın hayatıdır" yazıtı bulunan ve savaşta ölenlerin cesetlerine saldıran kuşları betimlediği için şimdi Akbabalar Steli diye bilinen bir anıt yaptırdı. Eanatum, Uruk, Ur, Akşak, Mari, Susa, Elam, muhtemelen İran'da Zagroslarda bulunan birkaç bölge, hatta Kuzey Mezopotamya'da olduğu sanılan Subartu'yu yendiğini öne sürer. Ayrıca İnanna'nın Kiş krallığını kendisine verdiğini de belirtir. Ama bu iddialar abartılıdır ve Eanatum'un yaygın fetihler yaptığına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Belki de gerçek, onun da Eski Babil dönemi yöneticileri gibi yerel anlaşmazlıklara giren bağlaşıklarının saflarında savaşmak üzere uzak ülkelere asker gönderdiğidir. Ama belli ki Sümer'in ufukları genişlemekte ve Geç Uruk döneminde büyük önem taşıyan uzak ilişkiler yeniden canlanmaktaydı.

Diğer ülkelerde Sümer etkisi

Sümer Krallar Listesine göre Sümer dışından hanedanlar da (doğuda Avan ve Hamazi, batıda Mari) Sümer'i yönetmişlerdir, ama başka kaynaklarda buna ilişkin pek kanıt yoktur. Öte yandan, Sümer'in İran yaylasıyla ilişkileri vardı. Şehr-i Sohte'de yerleşme alanı Er Hanedanlar döneminde gelişerek 45 hektarı aşmış, binyılın sonuna gelindiğinde de neredeyse iki katına çıkmıştı. Kirman'ın doğusunda Şahdad'da bu döneme ait zengin bir mezarlıkta maden kaplar, heykeller, bakır-bronz alet ve silahlarla birlikte baskı ve silindir mühürler ele geçirilmiştir. Maden işleme fırınları ve kornalin, akik, Kalseden (Kadiköytaşı), kalsit, lapis lazuli ve klorit eşyaların yapıldığı alanlar da bulunmuştur. Arkeologlar daha güneydeki Tepe Yahya'da, bazıları bitirilmemiş durumda çok sayıda klorit eşya ortaya çıkarmışlardır. Yahya'da bulunanlara benzer Kültürlerarası stilde bezekli klorit kaplara Basra Körfezi'nde ve Susa, Sümer ve Mari'de III. Er Hanedan dönemi tabakala-

nında da rastlanmıştır. Bu dönemde Fars'ta yerleşme olduğuna ilişkin pek kanıt yoktur, Anşan ise terkedilmiş görünmektedir.

Zagros bölgesinde, Godin Tepe'de IV. tabakada bulunan Erken Transkafkasya kaplarını, boya bezemeli çanak çömlek stili izler. III. Godin diye bilinen bu stil, varlığını bin yıldan fazla sürdürmüştür. Susa'da, III. Susa'nın Proto-Elam Kültürü'nün yerini, III. Godin'den esinlenen çanak çömlek kullanan bir kültür aldı, ama Güney Mezopotamya'nın etkisi giderek artıyordu.

Kuzey Mezopotamya'da kazı bezemeli Ninive 5 keramiğinin yerini sert maden kaplar alırken, aynı dönemde bölgede büyük surlu kentler de gelişiyordu. Asur ve Tel Huera'da Sümer tarzı heykeller bulunmuştur. Habur düzlüklerindeki Tel Brak ve Tel Leylan'da da güneyin etkisi mühür baskılarının stillerinde saptanmaktadır. Mari'nin uzun süredir güneydeki kent devletlerle sıkı ilişkileri vardı. Mari'de bulunan Ur'lu Mes-Anepada'nın yazılı boncuğuna ek olarak, Ur'da bulunan iki yazıt da büyük olasılıkla bir Mari Kralınca yazdırılmıştır. Mari'nin tanrı ve tapınakları Mezopotamya geleneğine uygundu ve tapınaklarda bulunan heykellerin çoğu daha güneyde de ters düşmeyecekti.

Batı Suriye'de bununla bağlantılı okur yazar bir uygarlığın bulunması ilginçtir. Sümer'le Mısır'dan eşit uzaklıkta, Halep'in güneyindeki Ebla'da (şimdiki Tel Mardikh) bir krallık sarayında 8000 dolayında kil tablet keşfedilmiştir. Bir arşiv odasında rafların üstüne yanyana dizilmiş tabletlerde Sümer çivi yazısı kullanılmıştı, ama hemen hepsi yerel dilde yazılmışlardır. Başlangıçta Ebla dilinin, İbranice'nin eski bir mehçesi olduğu sanılmışsa da, o zamandan bu yana Akadca'yla daha yakından ilişkili olduğu kanıtlanmıştır. Metinlerin dörtte üçünden çoğu yönetime ilişkindir. Geri kalanı geleneksel yazman eğitme alanına girmekte ya da sözlük türü metinler içermekte, ayrıca yirmi dolayında Sümer ve Ebla dillerinde yazılmış edebi metin bulunmaktaydı.

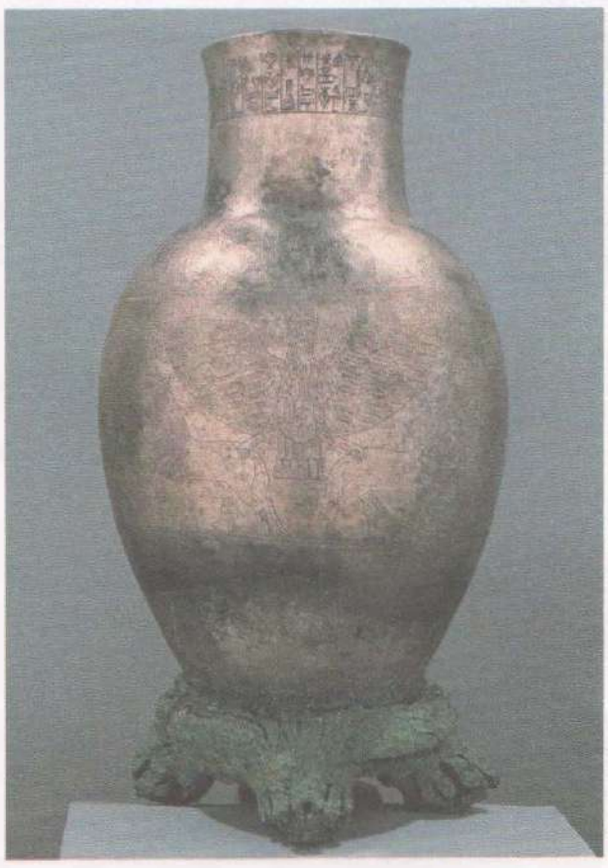

Sağda Lagaş yöneticisi Entemena (MÖ 2400 dolayı) tarafından tanrı Ningirsu'ya adanan bakır altlıklı gümüş vazo. Başlangıçta belki de bir fırtına tanrısı olan kent tanrısı Ningirsu daha sonraları Enlil'in oğlu savaşçı tanrı Ninurta'yla özdeşleştirilmiştir. Bu vazonun üstüne ince biçimde işlenmiş aslan başlı kartal üçüncü bin yılın yaygın motiflerindendi ve çoğu kez (Sümerce'de İmdugud denilen) Anzu kuşuyla özdeşleştirilir. Gövdesinin arka bölümü aslan olan bu gök gürültüsü kuşu muhtemelen Ningirsu'yu simgeliyordu. Daha sonraları, tanrılar yalnızca insan biçiminde betimledikleri zaman Ninurta'ya da Ningirsu'nun aslan başlı kartalla ilişkisi, Ninurta'nın anzu kuşunu yendiği bir mitle açıklanmıştır.

Metinler, kendilerine *malikum* denilen ve hizmetlerinde *lugal*ler bulunan üç Ebla yöneticisinin hüküm sürdükleri döneme aittir. Ar-Ennum, İbrium ve İbbi-zikir adlı bu yöneticilerin Erken Hanedan döneminin sonlarına rastlaması olasıdır. İbbi-zikir yönetimi, Ebla'yı yönettiğini öne süren Agade'li Sargon ya da Ebla'yı yokettiğini iddia eden torunu Naram-Sin tarafından sona erdirilmiş olabilir. Ebla Krallığı'nın kapsamı kesin olarak bilinmemektedir. Güneyde Şam'a Damaskos inmesi olası, doğudaysa Mari'yle yakın ilişkileri olduğu kesindir. Metinlerde kimi Sümer-Akad tanrılarının adı geçmekle birlikte, çoğunluğu Baal, Lim, Rasap ve El gibi batıda daha geç dönemlerden bilinen tanrılardır.

Ebla metinlerinin çoğu, başta yünlü –kralın 80 bin koyunu vardı– ve keten olmak üzere dokumalara ilişkindir. Adı geçen diğer ürünler arasında arpa, zeytin ve üzüm vardır. Bir diğer metinde geçen, İbbi-zikir'in her yıl 5 kiloya eşit ağırlıkta altın ve 500 kiloya eşit gümüş aldığı ifadesinden Ebla'nın ne denli varlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Sarayda bulunan su mermerinden bir testi kapağı Ebla uygarlığının tarihlenmesinde önemli rol oynamıştır. Kapakta, MÖ 2289'dan 2255'e kadar hüküm sürdüğü hesaplanan ve aşağı yukarı Mezopotamya kralları Sargon (MÖ 2334-2279) ve Naram-Sin (MÖ 2254-2218) ile çağdaş olan Mısır firavunu I. Pepi'nin kabartma ismi (kartuş) vardır. Saraydan diğer önemli bir buluntu Kiş'te bulunanlara benzer, bir kireçtaşı kakma parçasıdır. Üstüne dönüşümlü olarak, insan başlı boğalar arasındaki aslan başlı kartal dizileri ve silah taşıyan, tutuklulara eşlik eden, tutukluları öldüren ya da öldürülenlerin başlarını taşıyan asker dizileri işlenmiştir. Sümer dünyasına özgü bu tip sahneler Geç Asur dönemlerinde de sürmüştür. Sada 20 kiloyu aşkın lapis lazuli bulunması bu dönemde uzun mesafeli ticaretin diğer bir kanıtını oluşturur.

Er Hanedanlar döneminin sonu

Er Hanedanlar döneminin son yıllarında Sümer için için kaynıyordu. Uruk ve Ur, kendine Kiş Kralı adını veren ve Lagaş yöneticisiyle bir anlaşma imzalayan Lugalkiginedudu yönetiminde birleşmişti. Lagaş ve Umma, Mesalim zamanından beri gelen anlaşmazlığı sürdürerek, ülkeleri arasındaki topraklar için savaşıyorlardı. Belki de Lagaş'ın başarıları sonucu Umma'da birkaç kez yönetici değiştikten sonra, Lugalzagesi Umma Kralı olarak babasının yerini aldı ve Lagaş'ı yağmaladı. Lugalzagesi Uruk Kralı da oldu, ama MÖ 2334'te Agade'li Sargon tarafından tahttan indirildi. Lugalzagesi yönetimi, tanrı Enlil'in kenti Nippur'da bulunan elliyi aşkın taş kabın parçaları üstündeki yazıtlara kaydedilmiştir.

> "Enlil, Lugalzagesi'ye ulusun krallığını verdi... tüm ülkeleri ayağına serdi ve onları doğudan batıya ona bağımlı kıldı; sonra Aşağı Deniz'den (Basra Körfezi), Dicle ve Fırat (boyunca) Yukarı Deniz'e (Akdeniz) kadar yollarını onun için düzene soktu. Doğudan batıya, Enlil onun rakiplerine izin vermedi; onun yönetiminde ülkeler huzur içinde yaşadılar."

Sümer Heykelleri

Er Hanedanlar Mezopotamya'sında (yaklaşık MÖ 2900-2334) yöneticilerin ve diğer yurttaşların tapınaklara kendi heykellerini dikmesi yaygın bir uygulamaydı. Heykeller onları tanrıların karşısında sürekli dua eder durumda temsil ederdi. Bu heykel örneklerine Tel Huera, Mari, Aşşur, Susa ve birçok Sümer ve Akkad merkezinde rastlanmıştır. Gerek Sümerce gerekse Akkadca konuşanlar aynı heykel tarzını tercih edmişlerdir.

Sanat tarihçileri Er Hanedanlar dönemi Sümerinin stilize heykellerinden, Agade hanedanının (MÖ 2334-2154) doğalcı sanatına geçişin altını çizerler. Oysa büyük çeşitlilik gösteren Sumer sanatında son derece stilize yaptılar bulunduğu gibi, oldukça doğaya yakın olanları da vardır ve heykel geleneği Er Hanedanlardan Eski Babil dönemine geçişte süreklilik gösterir. Taş heykellerin çoğunda göze çarpan iri gövdeli yuvarlak biçimler, belki de bulabildikleri taşların, yani büyük ırmak kayalarının biçiminden ileri gelmektedir.

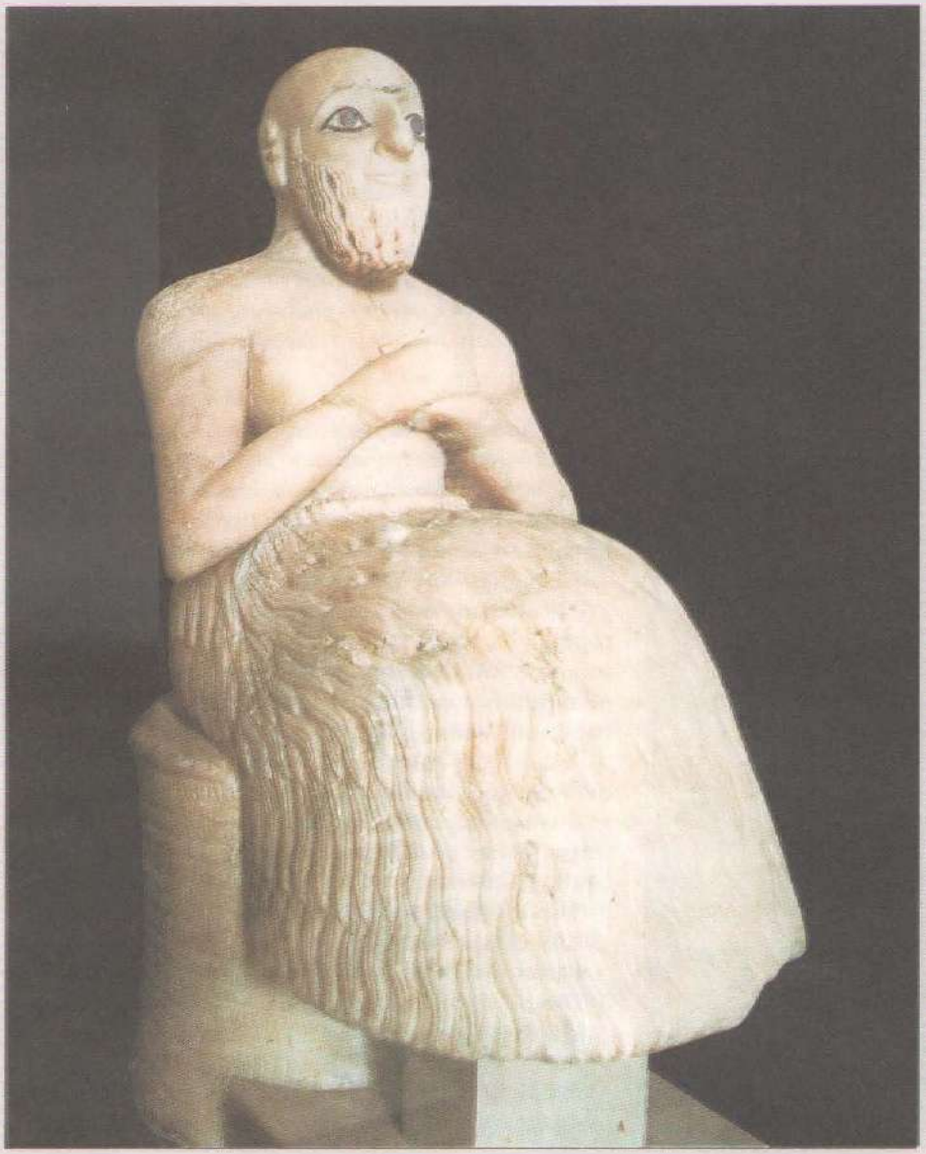

Solda Mari'de İştar Tapınağı'nda bulunan ve bu tapınağın bir yetkilisi olan Ebih-il tarafından adanan heykel (MÖ 2400 dolayı). Beyaz taştan (belki su mermerinden) yapılmış, kakma gözlerde zift, deniz kabuğu ve lapis lazuli kullanılmıştır. Ebih-il, saz örgü bir koltukta otururken ve elleri bir saygı davranışıyla kavuşturulmuş olarak canlandırılmıştır. Fırat üstünde Sümer'den 450 km daha yukarıda olmasına karşın, Mari Sümer uygarlığının birçok özelliğini paylaşmaktadır. Yükseklik 52,5 cm.

Üstte Alçıtaşından küçük bir çift heykeli Nippur'da İnanna Tapınağı'nda kutsal alanın tabanı altında gömülü bulunmuştur. Gözleri zift doldurulmuş ve içine deniz kabuğu ve lapis lazuli kakılmıştır. Benzer bir grup Mari'de İştar Tapınağı'nda da bulunmuştur.

Solda Taştan insan başlı boğa heykeli. Başında normal olarak tanrısal varlıkların giydiği boynuzlu başlık vardır. Bu tür heykeller Lagaş yöneticisi Gudea dönemine (MÖ 2100 dolayı tarihlenmektedir. Yükseklik 12 cm.

Sağda Başında kutu taşıyan bu erkek figürü, MÖ 3. bin yılın en yaygın alaşımı olan arsenikli bakırdan yapılmıştır. Kökeni bilinmeyen heykel, Tel Hafaci'de (antik Tutub) Er Hanedanlar döneminden Oval Tapınak'ta bulunan "kaybolan mum" tekniğiyle dökülmüş çıplak rahibi andırmaktadır. Figürlerin tapınak törenlerinde sehpa olarak kullanılmış olmaları mümkündür. Yükseklik 38 cm.

Altta Girsu'da bulunan kireçtaşından kadın heykeli. Yükseklik 30 cm.

En sağda Mari'de İştar Tapınağı'nda bulunan bu oturan figürün üstüne "şarkıcı Ur-Nanşe" yazılmıştır. Bu bir erkek adıdır, ama heykelin kadın hatları taşıdığı düşünülmektedir. Ur-Nanşe'nin tapınakta hizmet eden bir hadım olması mümkündür.

Altta Mari'de İştar Tapınağı'nın hemen dışında bulunan alçıdan kadın başı. Başlığı bu kent kadınlarına özgüdür. Sümer heykelleri arasında birkaç kadın heykeli bulunması, erken Sümer toplumunda kadınların sonraki dönemlere göre daha eşit konumda olduklarının bir göstergesi olabilir. Yükseklik 15 cm.

Ur Kral Mezarlığı

Sir Leonard Wolley'in Ur Kral Mezarlığı'nda kazdığı binin üstündeki mezarın çoğu geç Er Hanedanlar dönemine (MÖ 2600-2400) aittir. Olağanüstü zengin on yedi mezara Kral Mezarı adı verilmiştir. Bunlardan üçünün Kraliçe Puabi, Akalamdug ve Keskalamdur'a ait olduğu belirlenmiştir. Diğer mezarlar ve Hükümdar Mezarı ve Büyük Ölüm Çukuru gibi adlarla ya da kazıyı yapan arkeologların bunlara verdiği numaralarla bilinir. Kral Mezarlarının kiminde insan kurban edildiğine ilişkin kanıtlar vardır. Büyük Ölüm Çukuru'nda tam 74 hizmetkâr ilaçla uyuşturulmuş ve öldürülmüştür. Dünyanın başka bölgelerinde rastlanan bu uygulamanın Mezopotamya'da bir başka örneği pek yoktur.

Kral Mezarlığı'ndaki gömütlerin zenginliğini ve buradaki buluntuların işçilik kalitesi dikkat çekicidir. Özellikle de maden işçiliği, takı yapımının başlıca tekniklerinde tam bir ustalık sergilemektedir. Ustalar çoğu kez tahta bir arkalık üstünde çeşitli malzemelerin kullanıldığı kompozisyonlar yaratmışlardı. Deniz kabuğu ve alaca taş kakmalara, gerek geometrik motiflerde gerekse insan ve hayvan sahnelerinde sık rastlanır.

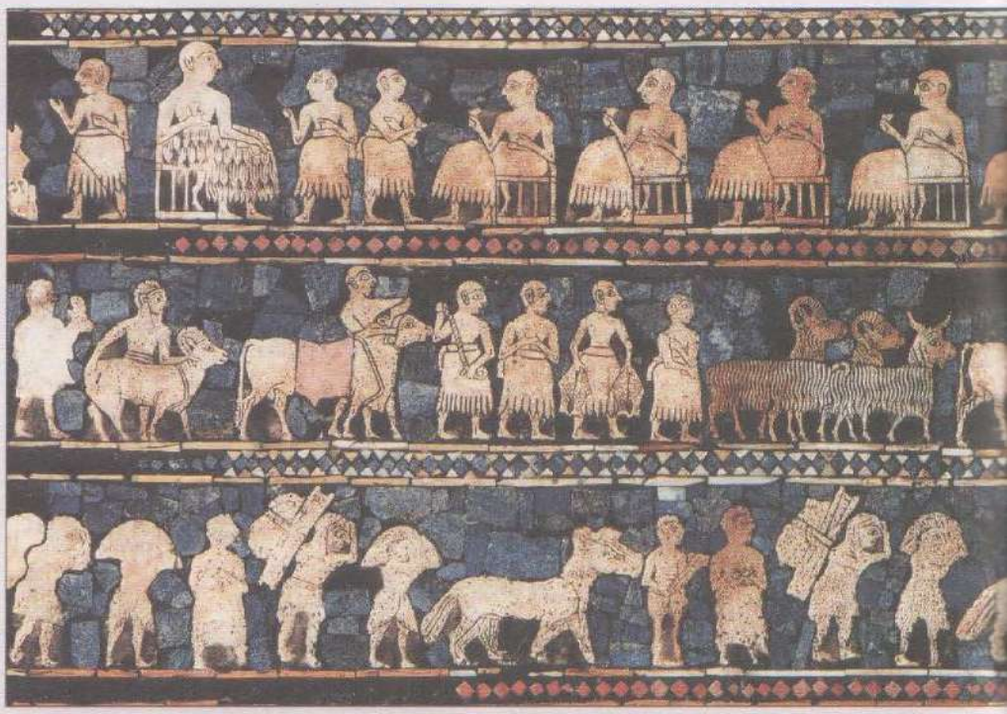

Altta Kraliçe Puabi'nin mezarında bulunan bir lirin gövdesine takılmış olan, altın ve lapis lazuliden inek başı. Tahtadan yapılmış lirin kakma bordürleri vardı. Woolley bu hassas buluntuları korumak ve taşımak için alçı ve erimiş parafinden yararlanmıştır.

Üstte sağda Ur Standardı denilen, ama muhtemelen bir müzik aletinin gövdesi olan buluntunun "barış sahnesi" yüzü. Zifte gömülmüş lapislazuli fonun üstüne deniz kabuğu katılarak, eşya taşıyan hayvan ve insanlar ve bir ziyafet sahnesi canlandırılmıştır. Belki de bu "savaş" tarafında gösterilen seferin başarısından sonraki zafer kutlamalarıdır. Uzunluk 47 cm, yükseklik 20 cm.

Üstte Deniz kabuğu, kemik, lapis lazuli, kırmızı macun ve kırmızı kireçtaşından yapılmış mozayik oyun tahtası. Oyun, yedi fişlik iki takımla oynanırdı, ama tam kuralları bilinmemektedir. Bu oyun tahtası özel bir mezardandır, ama Kral Mezarları'nda da benzerleri bulunmuştur. Uzunluk 27 cm, genişlik 12 cm.

Solda Kraliçe Puabi'nin mezarından emzikli biberon, Kral Mezarlığı'ndan çok sayıda yivli ya da düz altın kap çıkarılmıştır. Yükseklik 12,4 cm.

Sağda Bıçağı altından, kabzası altın çivilerle bezenmiş lapis lazuliden hançer. Kının dış yüzü altın granülasyonlu, son derece ince altın telkaridir. Hançerin uzunluğu 37 cm.

Altta Kraliçe Puabi, üç dizi levha altın yapraktan oluşan, lapis lazuli ve kırmızı akikle bezenmiş görkemli altın bir başlıkla gömülmüştü. Başlığın tepesindeki altın tarağın ucunda yedi rozet vardı.

Solda Büyük Ölüm Çukuru'nun bir köşesinde bulunan değişik boyutlardaki iki küçük heykele Woolley, Çalıya Takılmış Koçlar adını vermişti, ama figürde altın bir bitkinin önünde art ayakları üstünde duran keçilerin gösterildiği açıktır. Yüz ve bacaklar altından, boynuzlar, gözler ve postun omuz üstündeki bölümü lapis lazuliden, karın gümüşten, postun geri kalanı ise beyaz kabuktan yapılmıştır. Yükseklik 47 cm.

Altta Meskalamdug'un mezarındaki elektrondan miğfer (15 kıratlık bir altın ve gümüş alaşımı), iç taraftan vurularak yapılmış, ayrıntılar sonradan eklenmiştir. İçine kaplanan kumaş astar, alt kenardaki deliklerden tutturulmuştu. Yükseklik 23 cm.

Arka sayfada Ur Standardı'nın "savaş sahnesi" yüzünden ayrıntıda Ur kralının zafer kazanmış birlikleri görülmektedir. Kralın kendisi en üst şeritte, diğer figürlerden daha büyük olarak gösterilmiştir. Askerlerin kimi yayadır, kimi de dört yaban eşeğinin çektiği savaş arabalarına binmektedir. Resim gerçek boyutlardan yaklaşık iki kez büyütülmüştür.

KARİZMATİK KRALLAR (MÖ 2350-2000)

Kronoloji Sorunları

Antik Mezopotamya insanları tarih kaydetmek için üç değişik yöntem kullanırlardı. Bunlardan en basiti saltanat yıllarını, yani kralın kaç yıldır hüküm sürdüğünü saymaktı. Er Hanedanlar döneminde Lagaş'ta benimsenen bu sistem Babil'de MÖ ikinci binyıl ortalarından Selevkos Dönemi'ne (yaklaşık MÖ 300-150) kadar standart yöntem oldu. Bir diğer yöntem, yıla o sırada belirli bir görevde bulunan memurun adını vermekti. Er Hanedanlar döneminde Şuruppak'ta kullanılan bu yöntem Asur'da standartlaştı. Burada yetkiliye limmu denir, yılların sırasını kaydetmek için limmu adlarının listesi tutulurdu. Üçüncü bir biçim yılı, bir önceki yıl meydana gelen bir olaya, örneğin askeri bir zafere, bir tapınak yapımına ya da bir rahibin atanmasına göre adlandırmaktı. En erken örnekleri Enşakuşana ve Lugalzagesi dönemlerine uzanan bu sistem Agade kralları zamanında yaygınlaştı.

Yıl adları bazen değerli tarihsel bilgiler içerir. Ne yazık ki bugüne dek erken dönemlere ilişkin tam yıl adı listeleri bulunamadığından, üçüncü binyıl yöneticilerinin kesin tarihlerini kral listelerinden hesaplamak gerekmiştir. Bunu yapmak için, Eski Babil kralların en önemlisi Hammurabi'nin MÖ 1792 ile 1750 arasında hüküm sürdüğünden yola çıkılarak, Eski Babil döneminden geriye doğru sayılır. Bu durumda kral listelerinde kayıtlı saltanat sürelerinin toplamı, üçüncü Ur Hanedanının MÖ 2112'de Ur-Nammu'nun tahta çıkışıyla başlayıp, Elamlıların MÖ 2004 yılında Ur'u almasına kadar sürdüğünü gösterir. Sümer Krallar Listesine göre, Ur-Nammu ile son Agade kralı arasında "krallık Guzana sürüsüne götürülmüştür". Agade'nin beşinci kralı Şarkaleşarri'nin bir yıl adında bu Guzana krallarından birinin yenildiğine değinilir, ama bunun 25 yıllık saltanatı içinde hangi yıl olduğu açık değildir. Saltanat süreleri toplandığında Agade'nin birinci kralı olan Sargon'un MÖ 2340 ile 2310 arasında kral olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, çoğunlukla MÖ 2334-2279 olarak verilen Sargon döneminde çeyrek yüzyıl kadar bir sapma olması mümkündür. Eğer şimdi birçok uzmanın düşündüğü gibi Hammurabi için kabul edilen tarihler gerçek tarihlerden daha geçse, o zaman Sargon döneminin başlangıcı da daha erken olacaktır.

Sümerler ve Akadlar

Daha geç Mezopotamya geleneğine göre Akad kralların fetihleri, bundan önceki Sümer'in Er Hanedanlar dönemiyle kesin bir kopmaya yol açmıştır. Tarihte ilk kez tüm Mezopotamya tek bir yönetici altında birleşmiş ve Akad İmparatorluğu daha sonraki kralların taklit etmeye çalıştığı bir model olmuştur. Ayrıca erk, Sümerlerden Sami dilleri konuşanlarla geçmiştir. Yakın zamanlara kadar bu ırka dayalı bir değişiklik olarak değerlendiriliyor, krallığın doğasında, siyasi örgütlenmede, hatta sanattaki değişmeler yöneticilerin etnik kökenine bağlanıyordu. Ama şimdi anlaşıldığı kadarıyla Akad yöneticileriyle onların Sümer öncelleri arasında eskiden sanıldığından daha büyük bir süreklilik bulunmaktadır.

Er Hanedanlar döneminde Sümerleri Akadlardan ayırmak güçtür. Çünkü yüzyıllarca yakın ilişki içinde olmuşlardır. Erken Sümer metinlerinde Akadcadan gelme sözcükler bulunduğu saptanmıştır. Kuzeydeki Akadlar yazıtlarında Sümer yazısını benimsemişlerdir, ama logogramlar (sözcükleri betimleyen işaretler) hem Sümerce hem de Akadca okunabildiğinden, kısa yazıtlarda hangi dilin kullanıldığını saptamak her zaman olanaklı olmamaktadır. Mari yazıtlarında birkaç Akadca sonek olduğundan, bunların Akadca okunduğu sanılmaktadır.

Genel olarak güneyde Sümer, kuzeyde ise Akad adları çoğunluktadır. Ama Ur Kral Mezarlığı'nda gömülü olan Kraliçe Puabi'nin adının Sümer değil, Akad adı olması mümkündür. Öte yandan Kiş'in yerli krallarının adları Sümer ya da Akad olabiliyordu: örneğin, Mebaragesi Sümer, Enbi-İştar ise Akad adıdır. Bugünkü Yakındoğu'nun karışık nüfusları gibi, halkın çoğu iki dil konuşur olmalıydı. Örneğin, Ebu Salabih'te Er Hanedanlar dönemi yazmanlarının adları Akad'lı olmakla birlikte, yazıları Sümerceydi. İnsanların ırkını adlarının hangi dilde olduğundan çıkarak belirlemek genelde yanlış değildir, ama kimi durumlarda yeterli bir gerekçe olmayabilir. Ne var ki, değişik gruplar içeren bir nüfusun bileşimini kestirebilmenin hemen tek yolu olduğundan, daha sonraki yüzyıllarda Yakındoğu'nun okur yazar kesimlerine Amurru, Hurri, Kassit ve Arami sızmalarını izlemek için de bu yöntemden yararlanılmıştır.

Agade'li Sargon

Agade hanedanının ilk yöneticisinin adı, sonraları Şarken denen, Eski Ahid'e Sargon biçiminde geçen Şarrum-kin'dir. Akadca'da Şarrum-kin'in gerçek ya da yasal kral anlamına gelmesi onun gerçekte yönetime zorla el koyduğunu akla getirmektedir. Kökenlerine ilişkin birçok öykü anlatılır. Daha geç bir anlatıya göre ziftle kapatılmış bir saz sepete konarak, Musa gibi Fırat Irmağı'ndan aşağı salınmıştır. Buradan kurtarılmış, bahçıvan olarak yetiştirilmiş ve İştar'ın sevgisini kazanarak kral olmuştur. Sümer krallar listesinde daha yalın bir ifade vardır: "Şar-

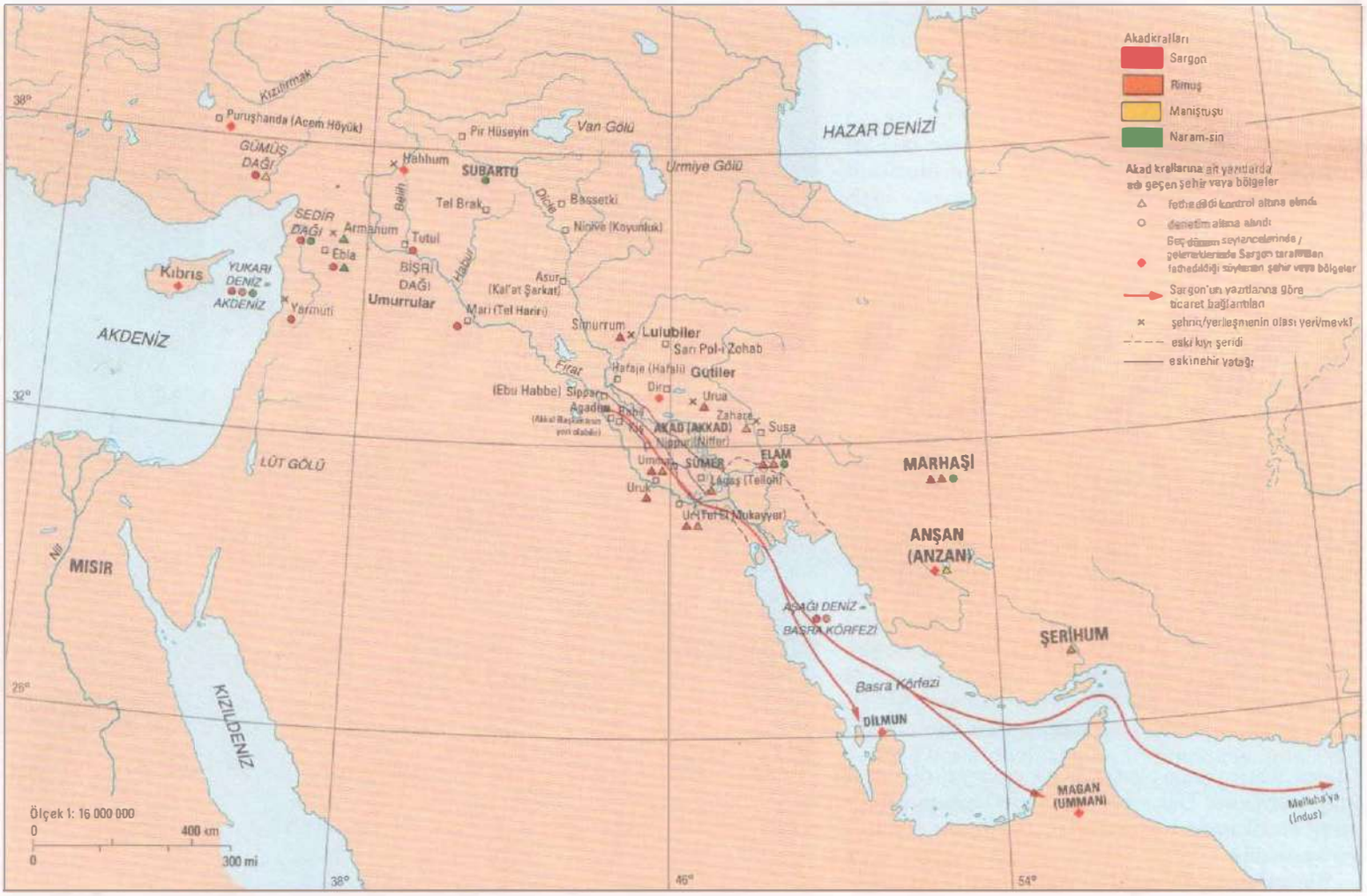

Agade krallarının fetihleri
Agade kralları Sümer ve Akad kentlerini egemenlikleri altına almakla yetinmeyip doğuya ve batıya seferler düzenlediler. Kendi yazıtlarına göre, Sargon, Rimuş, Maništuşu ve Naram-Sin'in ele geçirdikleri kentler Akdeniz kıyısından Basra Körfezi'nin karşı yakasına kadar uzanmaktadır. Yazıtları ve anıtları daha önceki Sümer tarzlarına dayanan Sargon'un bir Er Hanedan kralı olduğunu öne sürenler vardır. Ama yaygın fetihleri ve krallık anlayışı Er Hanedan yöneticilerinin çoğunlukla dar bir bölgeyle sınırlanmış bakış açılarıyla açık bir çelişki içindedir. Daha sonraki gelenek ve hikâyeler Sargon'un "gün doğumundan gün batımına kadar" bütün dünyaya egemen olduğunu söylerlerse de, bunların kimi, büyük olasılıkla, şanlı ardılının adını alan Asur'lu II. Sargon'u (MÖ 721-705) yüceltme amacını gütmektedir.

rum-kin, (babası) hurma yetiştirirdi, Urzababa'nın sakisi, Agade Kralı, Agade'yi kurdu, kral oldu ve 56 yıl hüküm sürdü".

Nippur'da Enlil Tapınağı'nda bir anıtın üstündeki yazıtın Eski Babil kopyasında Sargon'un atalarına değinilmez, ondan Agade Kralı, Kiş Kralı ve Ülkenin Kralı diye söz edilir ve tanrıların yardımıyla Uruk'u savaşta yenerek Uruk Kralı Lugalzagesi'yi yakaladığı anlatılır. Sargon, Ur, Umma ve Lagaş'ı ele geçirerek denize kadar indi. Bu anıtın ya da bir benzerinin bir parçası, MÖ 12. yüzyılda Babili ele geçiren Elamlılarca götürüldüğü Susa'da bulunmuştur. Burada Sargon, ordularının başında, bir güneşlik altında gösterilmektedir. Aynı anıta ait olabilecek ikinci bir parçada görülen, yenik düşmanları bir ağda tutan tanrı, Girsu'da bulunan Akbabalar Steli'ni anımsatmaktadır.

Gene bir Eski Babil kopyasından bilinen ikinci bir yazıtta Sargon'un uzak ülkelerle ilişkileri kaydedilmektedir. Meluhha (İndus), Megan ve Dilmun (bunların sırasıyla İndus, Umman ve Bahreyn olduğu belirlenmiştir) gemileri Agade rıhtımına yanaşırlardı. Tutul'da (muhtemelen Balık ve Fırat ırmaklarının birleşme noktasındaki Tel Bi'a) Sargon kendisine Sedir Ormanı ve Gümüş Dağı'na kadar Yukarı Ülkenin (Batı Suriye), Mari, Ebla ve Yarmuti'nin (Akdeniz kıyısında olması mümkündür) yönetimini veren tanrı Dagan'a dua eder.

Sargon'un adıyla bağlantılı daha geç öykülerin çözülmesindeki başlıca güçlüklerden biri, bunların Geç Asur döneminde Asurlu II. Sargon'u yüceltmek amacıyla yeniden işlenmiş olmalarıdır. Anadolu yaylasında Puruskhanda'yı ele geçirdiği, Elam'a, İran dağlarındaki Marhaşi'ye ve Dilmun'a saldırdığı ve buraları fethettiği söylenir. Daha geç geleneğe göre Sargon, Agade adında yeni bir başkent kurmuş, burada İştar ve Kiş'in savaşçı tanrısı Zababa için tapınaklar ve bir saray yaptırmıştır. Agade'nin tam yeri hâlâ bilinmemekle birlikte, Babil, Kiş ve Sippar yöresinde olması mümkündür. Bu hanedanlık ve dil adlarını, kimi zaman Akade olarak da yazılan Agade'den almışlardır.

Sargon kızı Enheduanna'yı Ur ay tanrısı Nanna'nın baş rahibesi olarak atamıştı. Ur'da Enheduanna'yı bir sunakta sunuda bulunurken gösteren yuvarlak kireçtaşından bir plaket bulunmuştur. Kızlarını baş rahibe olarak atama geleneği daha sonraki yöneticiler arasında, MÖ 6. yüzyılda Nabonidus dönemine kadar sürmüştür. İnanna onuruna iki ilahi bestelediği de söylenen Enheduanna bu nedenle Mezopotamya edebiyatından adı bize kalan birkaç yazardan ilkidir.

Sargon'un oğulları

Sargon'u izleyen oğlu Rimuş, babasının askeri serüvenlerini sürdürdü. Yazıtlarının kopyalarına göre, Sümer ve Akad'daki ayaklanmaları bastırdı, Elam ve (Barahşi olarak da bilinen) Marhaşi'yi ele geçirdi. Bu seferin ganimetlerine Nippur, Hafaci, hatta Tel Brak gibi uzak bir alanda bile rastlanmıştır (gerçi son değinilen yere daha sonra getirilmesi de olasıdır). Rimuş, Yukarı Deniz (Akdeniz), Aşağı Deniz

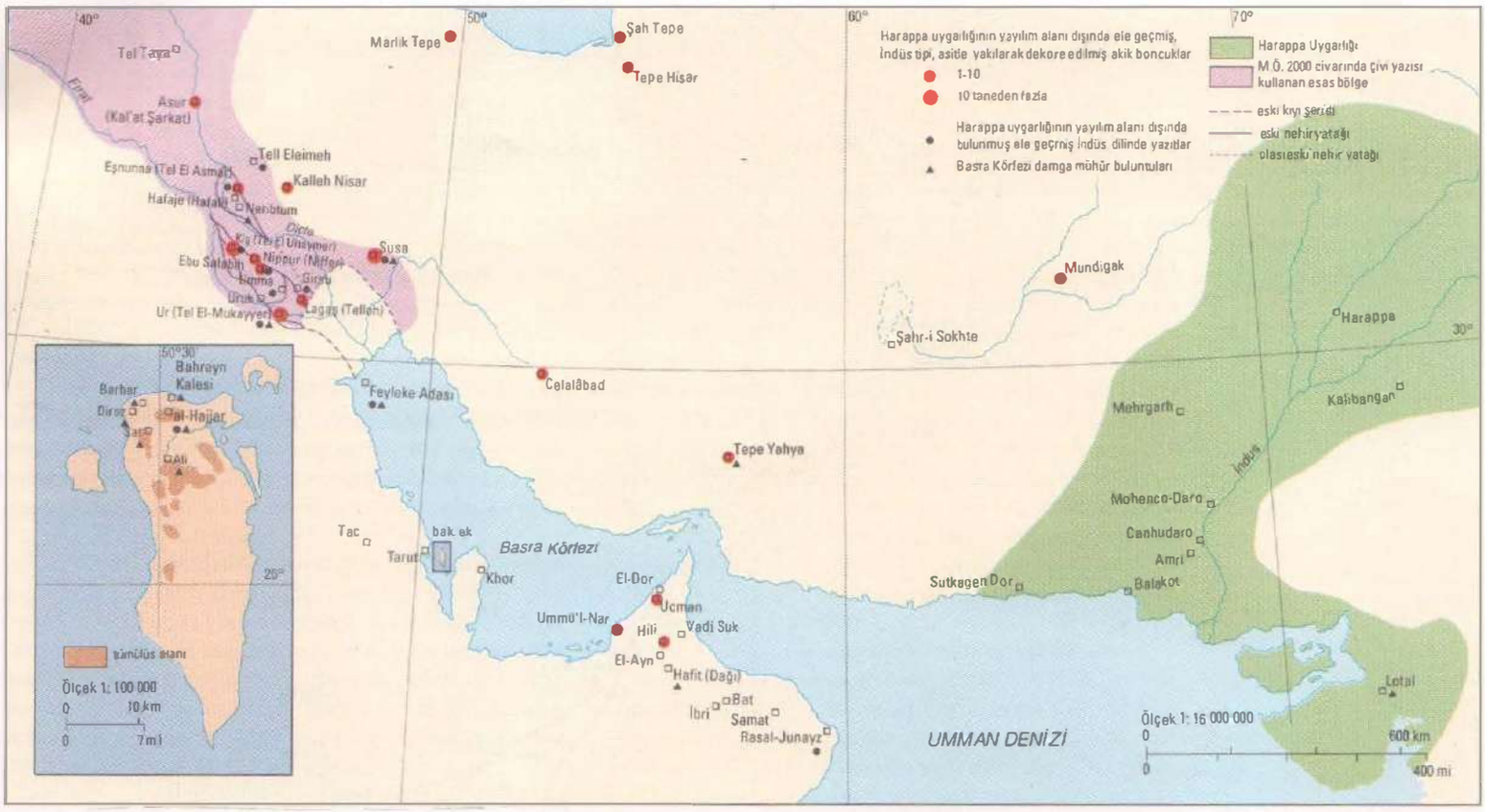

(Basra Körfezi) ve tüm dağlara egemen olduğunu iddia ediyordu. Daha geç bir metinde Rimuş'un bir saray entrikasıyla hizmetkarları tarafından öldürdüğü kaydedilir.

Rimuş'un yerini kardeşi Maniştusu aldı. Adının "onunla birlikte olan" anlamına gelmesi, Rimuş'un ikiz kardeşi olduğunu akla getirir. Ama Sümer Krallar Listesine göre Mniştusu ağabeydir. Yazıtlarından birinde, Basra Körfezi'nin ötesinde (şimdiye dek belirlenemeyen) gümüş madenlerine kadar gittiği ve heykel yapımı için taş getirdiğini öne sürer. (Bu taşın Umman'da bulunan diyorit kullanırlardı.) Ayrıca Anşan ve Şerihum'u ele geçirmekle övünmekte, 'bunlar yalan değildir, bu gerçekten doğrudur" diye yemin etmektedir. Susa'da bulunan bir diğer Maniştusu heykeli kent valisi Eşpuın tarafından ona adanmıştır ve Akad egemenliğinin Susa'ya da uzandığını göstermektedir. Kuzeyde Asur'u denetimi altında bulunduran Maniştusu'nun Ninive'de İştar Tapınağı'nı onardığına, tapınakların yenilenmesi sırasında Maniştusu'nun heykellerini bulan daha geç Asur Kralı I. Şamşi-Adad tanıklık etmektedir.

Tanrı kral Naram-Sin

Maniştusu'nun oğlu Naram-Sin'in 37 yıllık yönetimi Akad İmparatorluğu'nun doruk noktasını simgeler. Halefleri gibi Naram-Sin de iktidarını koruyup genişletebilmek için savaştı. Görüldüğü kadarıyla krallığın niteliğinde de bir değişiklik yapmış, tanrıların temsilcisi olarak yönetmek yerine kendisi tanrı olmuştur. Saltanatının bir noktasında Naram-Sin kendine "dört bir yanın kralı, evrenin kralı" adını vermeye ve adının önüne tanrıları belirtmek için kullanılan işareti getirmeye karar verdi. Memurları da ona "Agade tanrısı" diye hitap ederlerdi. Şuruppak'taki Erken Hanedan metinlerinde Lugalbanda ve Gılgamış gibi ilk Uruk krallarından kiminin adları tanrılaştırılmıştır, ama Naram-Sin herhalde yaşarken tanrılık iddiasında bulunan ilk Mezopotamya kralıydı.

Çok geniş bir imparatorluğa egemendi. Yazıtlarında Ebla kentini yokettiğini öne sürer, Susa'da bulunan yazıtlı tuğlalar burayı yönettiğini kanıtlar. Tel Brak'ta 90x85 metre boyutlarında, dış duvarlarının kalınlığı 10 metreyi aşan büyük bir yapı onun adını taşıyan tuğlalarla inşa edilmişti. Binanın, ambar, askeri karakol ya da Habur'dan geçen önemli ticaret yollarını denetleyen yönetsel bir merkez olması mümkündür. Güneydoğu Türkiye'de Diyarbakır'ın kuzeyindeki Pir Hüseyin'de bile Naram-Sin'in taş bir kabartması bulunmuştur.

Ninive'nin 50 kilometre kuzeyinde Bassetki yöresinde bakır bir heykelin altlığı ve alt kesimi bulundu. Bunun üzerindeki Naram-Sin'e ait yazıtta, kralın bir yılda dokuz zafer kazandığı öne sürülmekte ve Agade kentindeki inşaat işleri kaydedilmektedir. Kuşak takmış bir erkek olarak betimlenen heykel, elinde Sümer temel gömülerinde bulunan türden bir temel çivisi tutmaktadır. Heykelin korunabilen parçası 160 kilo ağırlığındadır ve hemen hemen saf bakırdan, "kaybolan mum" tekniğiyle, içi boş olarak dökülmüştür.

Akad dönemine ait diğer bir ilginç dökme bakır buluntu doğal büyüklükte bir baş Ninive'de Geç Asur yıkım tabakasında bulunmuştur ve olasılıkla işgalci Medler tarafından bir ayinle parçalanmıştır. Saç ayrıntıları Meskalamdug'un Ur'daki altın miğferini anımsatmakla birlikte, doğalcı tarzı ve ince işçiliği bunun Akad dönemine ait olduğunu göstermektedir. Kimliği kesin olmamakla birlikte uzmanlar başın Naram-Sin'e benzediği kanısındadırlar.

Naram-Sin'in en ünlü anıtı Susa'da bulunan Za-

Basra Körfezi ve İndus vadisiyle ticaret

Er Hanedanlar zamanlarından Eski Babil döneminin sonuna kadar Basra Körfezi'nde ciddi bir deniz ticaret sürmüştür. Hattın bir ucunda batıya ve kuzeye mal sevkeden Güney Mezopotamya kentleri, öteki uçta ise büyük olasılıkla Harappa uygarlığını temsil eden Meluhha bulunuyordu. Metinlerde adı geçen diğer iki önemli bölge Dilmun (bugünkü Bahreyn ve Feyleke adalarından oluşması mümkündür) ve (muhtemelen Umman olan) Magan'dı. Bu ticaretin ayrıntıları kral yazıtlarında ve Ur'dan gemi kaldıran tüccarların ekonomik kayıtlarında verilmiştir. Körfezdeki kazılar şimdi bu ticarete ilişkin yeni kanıtlar sağlamaktadır. Bahreyn ve Feyleke'de ölülerini tumuluslara gömen gelişmiş uygarlık vardı. Bahreyn Adası'nda bu tumuluslardan 150.000 tane olduğu hesaplanmaktadır. Büyük olasılıkla Dilmun'da üretilmiş olan Körfez stili baskı mühürlere hem Mezopotamya hem de Hindistan'da rastlanmıştır. Bahreyn'de Harappa tipi ağırlıklar kullanılıyordu. Umman, Bahreyn, Feyleke ve Mezopotamya'da ise İndus'tan yazıtlar, mühürler, boncuklar (kazılı kırmızı akik boncuklar gibi) ve çanak çömlek bulunmuştur. Körfez ticaretinin sonu, Güney Mezopotamya'da Eski Babil egemenliğinin çöküşü ve Harappa uygarlığının sona ermesiyle aynı zamana denk düşer.

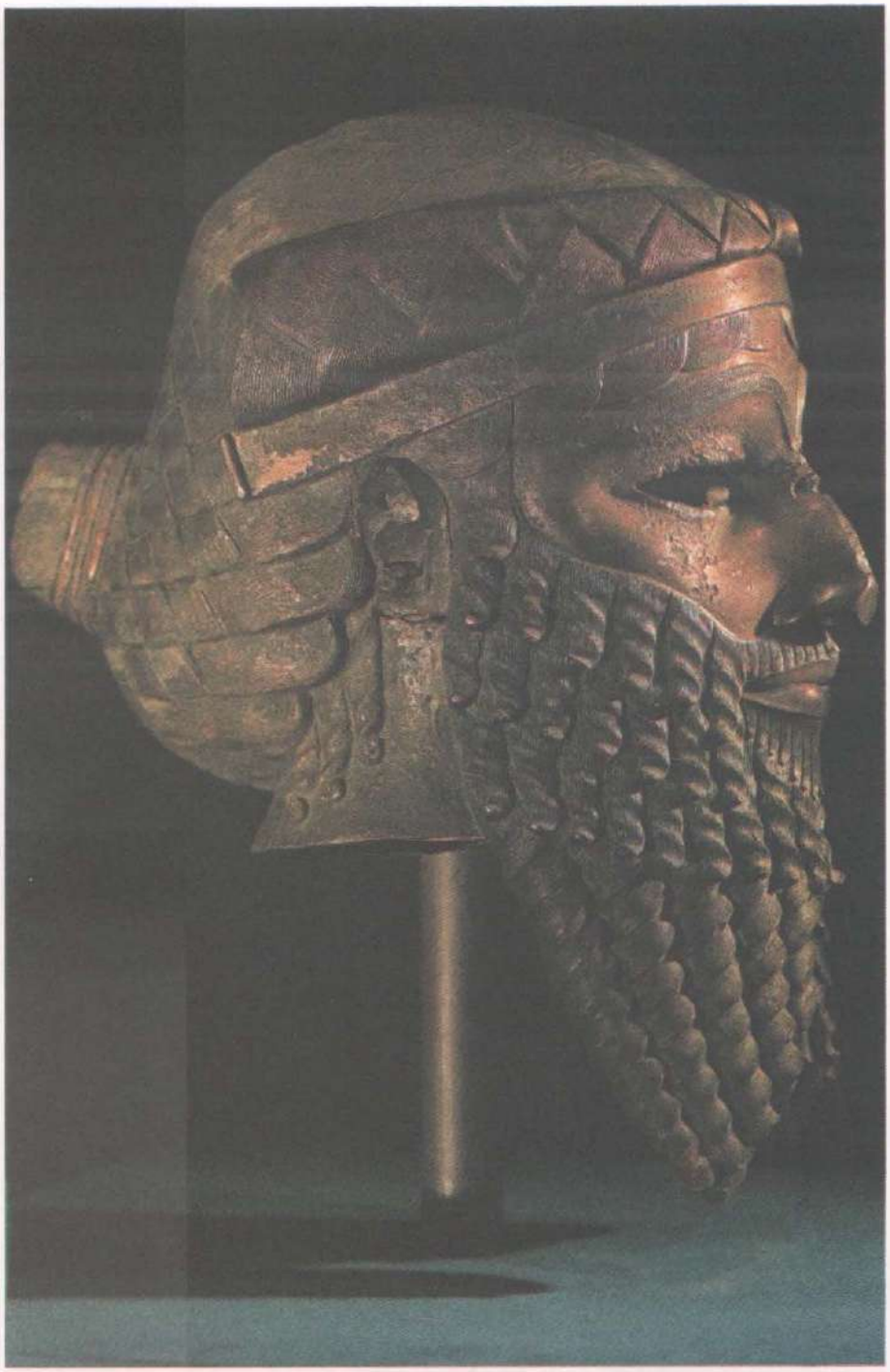

Üstte Ninive'de İştar Tapınak alanında bulunan dökme bakır baş. İçi boş olan baş, "kaybolan mum" tekniğiyle dökülmüştür. Başlangıçta figürde betimlenen yöneticinin Agade hanedanının kurucusu Sargon olduğu düşünülmüştür, ama üslubuna bakıldığında Sargon'un torunu Naram-Sin'e ait olması daha inandırıcıdır. Yükseklik 36,6 cm.

fer Stelidir. Elamlılar, Sargon Steli ve Hammurabi'nin Yasaları gibi bu steli de ganimet olarak alıp Susa'ya götürmüşlerdi. Stelde Naram-Sin'in, Batı İran'ın orta kesimlerinde yaşayan Llubi kabilesinin kralı Satuni'ye karşı zaferi kaydedilir. Stel tarihsel olayların resimlenmesine yeni bir yaklaşım getirmekte, Er Hanedanlar dönemi duvar plaketleri ve Eanatum ve Sargon'un stellerinde görülen eski şerit biçimi terkedilip yerini bütünsel bir kompozisyon almaktadır. Taşın altlığı ve tepesi hasar görmüştür, ama aslında tepesinde, belki de tanrıları simgeleyen yedi yıldız bulunması olasıdır. Ama kabartmanın odak noktasını elinde bir yay ve bir balta taşıyan ve Mezopotamya tanrılarının başlıklarına benzer boynuzlu bir başlık takan Naram-Sin figürü oluşturmaktadır. Mezopotamya sanatında geri plana bir manzara çizilmesinin ilk örneği olarak, arkada dağlık ve ormanlık bir alan görülmektedir. Zafer kazanmış Akadlı sancaktarlar ve yenik ve ölmekte olan, saçları arkadan örülü Lullubi savaşçılarını gösteren oymalar, izleyicinin gözünü zaferle yukarı çekecek biçimde yerleştirilmiştir. Bassetki heykeli ve Ninive başında olduğu gibi, insanlar daha eski yapıtlarda bulunmayan bir doğalcılıkla betimlenmişlerdir. Görüldüğü kadarıyla bu kabartma daha sonraki yöneticileri büyülemiş, bunun çeşitlemeleri batı Zagros'ta Derbend-i Gavr'da, Şavhan'da ve Sar-i Pol-i Zohab'da kaya kabartmalarında yinelenmiş, ama hiçbiri aslının niteliğine ulaşamamıştı.

Sargon gibi Naram-Sin'de daha sonra öykülere konu olmuştur. Ayaklanmalara, doğu kavimlerinin saldırılarına ve Agade'nin yerle bir edilmesine yol açan, kendi gururunun kurbanı, trajik bir kişilik olarak tanımlanır. Ama Naram-Sin'in saltanat döneminden bu hikayeleri destekleyecek hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Naram-Sin'in oğlu ve ardılı Şar-kali-şarri'nin yıl adlarından, ülkesinin batıda Amurru kabileleri, doğu dağlarından da Guzana tarafından tehdit edildiği anlaşılmaktadır. Sümer Krallar Listesinde Şarkali-şarri'den sonraki kayıt gerçek bir anarşi tanımıdır: "Kim kraldı? Kim Kral değildi? İgigi kral mıydı? Nanum kral mıydı? İmi kral mıydı? Ululu kral mıydı? Dördü de kraldı ve üç yıl hüküm sürdüler". Agade'nin son iki kralı olan Dudu ve Şu-durul döneminde ülke Agade çevresindeki bölgeyle kuzeyde Diyala düzlüklerine indirgenmiş, güneydeki kent devletler ve bu arada Lagaş bağımsızlıklarını kazanmışlardı.

Yeni Sümer canlanışı

Akad İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Lagaş'ı yöneten hanedanın en ünlü üyesi Gudea idi, Gudea Lagaş devletinin yönetsel merkezi olan Girsu'da 15 tapınağı yeniden inşa ettirdi. Bunların en önemlisi kent tanrısı Ningirsu'nun tapınağıydı. Büyük kil silindirlere yazılmış iki uzun metinde Gudea tapınağın yapımını anlatır. Önce, bir rüyada kendisine görünen tanrı Ningirsu tapınağın yeniden yapılması gerektiğini söyler ve ona yapının planını gösterir. Gudea alanı arındırır, çevresine ateşler yakar, sonra da, yazıtlara göre tapınağın yapımı için uzak ülkelerden ustalar ve malzemeler getirtir:

"Elam'dan Elamlılar, Susa'da Susalılar geldi.
Magan (Umman) ve Meluhha (İndus)
dağlarından tahta topladılar... Gudea onları kenti
Girsu'da biraraya getirdi. Ningirsu'nun yüce *en*
rahibi Gudea daha önce kimsenin girmediği Sedir
dağlarına bir yol açtı; sedir ağaçlarını büyük
baltalarla kesti... Büyük yılanlar gibi, Sedir
dağlarının (ırmak) sularından aşağı sedirler, Çam
Dağından çam sallar akıp geliyordu...
Ningirsu'nun yüce *en* rahibi Gudea daha önce
kimsenin girmediği ocaklara bir yol açtı ve sonra
büyük bloklar halinde taşlar getirildi...
Ninnu Tapınağı'nın yapımcısı valiye daha başka
birçok değerli maden taşındı. Kimaş'ın bakır
dağından... altın, dağından toz olarak getirildi...
Gudea için dağlarından gümüş çıkardılar,
Meluhha'dan büyük miktarlarda kırmızı taşlar
getirdiler."

Girsu'daki kazılarda tapınakların kalıntılarına rastlanmamıştır, ama Gudea ve diğer Lagaş yöneticileri-

Solda Yazıtına göre bu heykel Lagaş yöneticisi Gudea (MÖ 2100 dolayı) tarafından tanrıça Geştinanna tapınağı için yaptırılmıştır. Girsu tapınaklarını onaran Gudea'nın burada yapılan kazılarda 11 heykeli bulunmuştur. Ayrıca, resimdeki de dahil öteki dokuz heykel eski eser piyasasında satılmıştır. Bu heykelin sahte olduğu öne sürülmüştür. Kazılarda çıkarılan sert diyorit heykellerin tersine bu yumuşak kalsitten yapılmıştır ve yöneticinin elindeki akar vazo Mezopotamya sanatının diğer örneklerinde yalnızca tanrıların elinde görülür. Üslubu da kazıda çıkan heykellerden farklıdır. Öte yandan Sümerce yazıt gerçek gibi görünmektedir ve taklit edilmesi çok güçtür.
Gudea heykellerinde ayakta ya da otururken gösterilmiştir. Birinde, yaptırmakta olduğu tapınağın planını dizinin üstüne koymuştur. Heykellerin kiminde Gudea'nın başı traş edilmiştir. Bu heykel gibi bazılarında ise, üstünde belki de kürkten yapıldığına işaret eden sarmallar bulunan bir başlık takmaktadır.

nin korunabilen diyorit heykelleri, gerek devletin varsıllığı, gerekse ustaların sanatsal becerilerine kanıt oluştururlar.

Gudea krallığının kapsamı bilinmemektedir. Tek askeri başarı iddiası Anşan ve Elam'ı yenmek olan Gudea'nın, muhtemelen Ur'da da belli bir etkinliği vardı. Saltanat tarihleri belirsizdir, ama Utuhegal ve Ur-Nammu'yla çağdaş olduğu sanılır. Utuhegal (MÖ 2019-2013) Guzana egemenliğine son veren Uruk kralıdır. Kimi bilim adamlarının oğlu olduğuna inandıkları Ur-Nammu'yu, Ur askeri valisi *(şagin)* olarak atamıştı. Utuhegal'den sonra başa geçen Ur-Nammu üçüncü Ur Hanedanlığını kurdu ve Güçlü Adam, Uruk Beyi, Ur Beyi, Sümer ve Akad Kralı gibi adlar aldı, ama daha sonra Uruk Beyi unvanını terketti.

Üçüncü Ur Hanedanı

Ur, Eridu ve Uruk'un denetimini ele geçiren Ur-Nammu, Nippur, Larsa, Kiş, Adab ve Umma'da binalar yaptırdı. Nippur'da bulunan bir yazıta göre, Kuzey Akad'daki Girtab, Abiak, Marad ve Akşak kent devleri arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yaptı. Ur'da kızı Ennirgalanna'yı Nanna'nın *entu* rahibesi olarak atadı, oğullarından biri de Uruk'ta İnanna'nın *en* rahibi oldu. Bir diğer oğlu (muhtemelen ardılı Şulgi) Mari kralının kızlarından biriyle anlaşmalı bir evlilik yaptı. Ur-Nammu'nun komşularıyla savaştığına ilişkin pek bir kanıt bulunmaz; onları diplomatik anlaşmalar ve dinsel etkilerle giderek kendi etkinlik alanı içine aldığı anlaşılmaktadır.

Döneminin en etkileyici anıtı Ur zigguratıdır. Obeyt zamanından beri Aşağı Mezopotamya tapınakları platformlar üstüne yapılırdı. Yüzyıllar boyunca bunlar giderek yükselmişler, sonunda platform tepesindeki kutsal yeri gölgede bırakır olmuştu. Ur-Nammu'nun Ur, Eridu, Uruk ve Nippur'da yaptırdığı zigguratlar bu yapı türünün ilk kesin örnekleridir. Er Hanedanlar ve Agade hanedanı dönemlerindeki varlıklarına ilişkin kanıtlar kuşkuludur.

Ur-Nammu, Ur'da başka tapınaklar, *entu* rahibesi için bir konut ve bir saray da yaptırdı. Kent surlarını onarttı, kanallar kazdırdı. Yaklaşık 3 metre yüksekliğinde büyük, yuvarlak tepeli bir stelin bulunan parçalarında Ur-Nammu'nun yapım projelerinden bazıları kaydedilmiştir. Stelin her iki yüzünde üst şeritte kral iki kez gösterilmektedir; sağda Ur kenti tanrısı olan ay tanrısı Nanna'nın önünde, solda Nanna'nın eşi Ningal olması muhtemel bir tanrıçanın önünde durur. Bir yüzdeki ikinci şeritte kral bir diğer tanrıçayla birlikte yere içki dökmektedir. Bu sahne, dönemin silindir mühürlerinde en sık görülen motifi andırır. Stelin alt şeritleri iyi korunmamıştır, ama kalan parçalarda kral elinde tapınağın yeniden yapımında gereken aletlerle görülmekte, daha altta merdivenler dayanmış büyük bir duvar ve sepet taşıyan işçilerin izleri bulunmaktadır. Stelin öteki yüzünde dinsel törenleri andıran sahneler vardır. Dengeli ama durağan kompozisyonun Naram-Sin'in zafer stelindeki canlılıktan yoksun olması, bir yanda ağırbaşlı ve bilgiç Yeni Sümerler, öte yanda hareketli ve serüvenci Akadlardan oluşan iki hanedan arasındaki karşıtlığın iyi bir örneğidir.

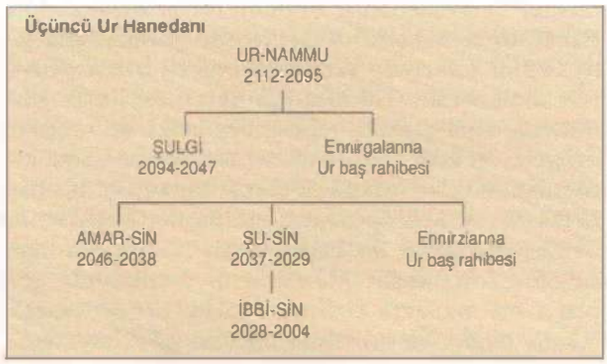

Ur

Antik Ur kenti (şimdiki Tel el-Mukayyer) Obeyt döneminin başlarında kurulmuştu. Daha sonraki yapıkatlarının çok altında kalan tarihöncesi tabakalara ancak bir dizi açmayla ulaşılabilmiştir. Bunlardan birine Tufan Çukuru adı verilir, çünkü kazıyı yapan arkeologlar Eski Ahid'deki Tufan'ın kanıtlarını bulduklarını sanmışlardı (şimdi bunun yerel bir sel baskını olduğu anlaşılmaktadır). Kentin Er Hanedanlar dönemindeki olağanüstü zenginliği Ur krallarının gömüldüğü Kral Mezarlığıyla ortaya çıkmıştır.

Ur-Nammu, Şulgi ve Amar-Sin adlı krallar, Üçüncü Ur Hanedanı'nın (MÖ 2112-2004) başkenti olan kenti tümüyle yeni baştan inşa etmişlerdir. Ur, MÖ 18. yüzyılda Denizülkesi Hanedanı'nın eline geçinceye kadar Mezopotamya'nın Basra Körfezi ve daha ötedeki ülkelerle ticaretinin yürütüldüğü liman kentiydi. II. ve I. binyıllarda Ur, ay tanrısı Nanna (Sin) tapınması için önemli bir merkez olmayı sürdürdü ve Babil krallarından çoğu Ur tapınaklarının onarımını üstlendiler. Ur muhtemelen MÖ 4. yüzyılda, belki de ırmak yataklarındaki bir değişmeden ötürü terkedilmiştir.

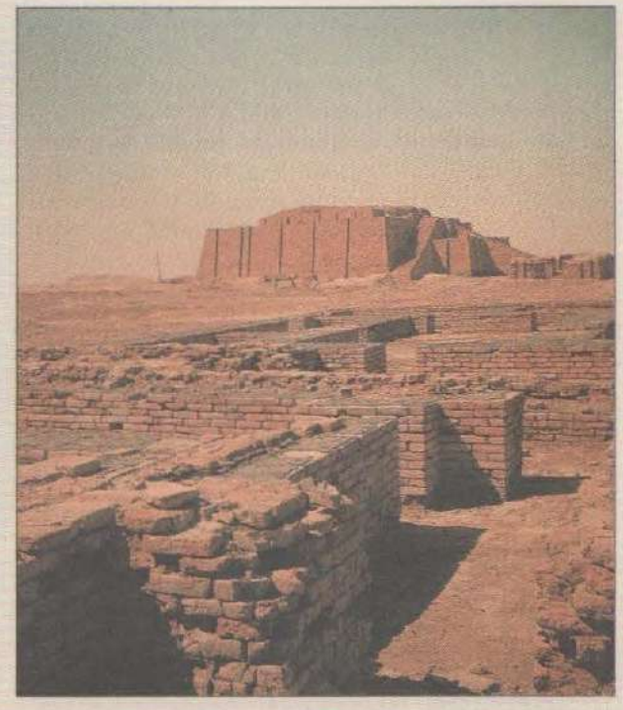

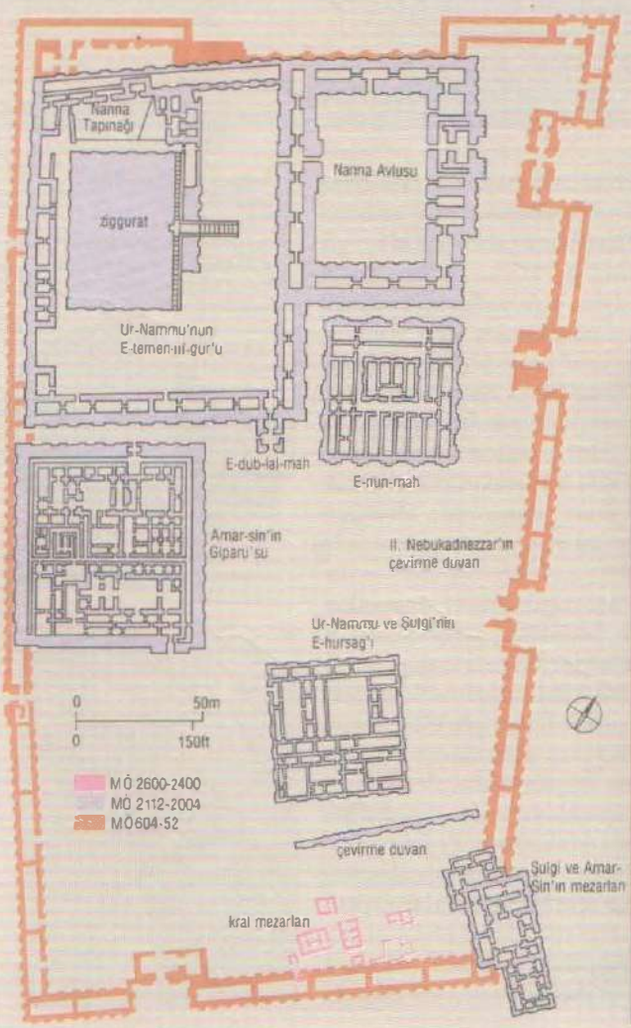

Solda Ur kentinde ziggurat ve Nanna tapınağının olduğu kutsal alan büyük bir yer kaplıyordu. Yapılar Üçüncü Ur Hanedanı kralları tarafından yaptırılmış, sonraki yöneticilerce onarılmıştı. *Giparu, entu* rahibesinin konutunu ve Nanna'nın Karısı Ningal'ın tapınağını içerirdi. E-nun-mah'ın bir tapınak ve hazine, E-hursak'ın da bir saray olması olasıdır. MÖ 6. yüzyılda kutsal mahallenin çevresine yeni bir duvar örülmüştü.

Üstte Ur'da ziggurat'ın onarılmış kalıntıları ufka egemendir. Ur-Nammu'nun daha önceki bir tapınak alanında başlattığı ve oğlu Şulgi tarafından bitirilen ziggurat, büyük olasılıkla üç aşamadan oluşuyor, en üstte de kutsal yer bulunuyordu. 1500 yıl sonra ay tanrısına özel bir saygı duyan Nabonidus tarafından onarılmıştı. Nabonidus'un ziggurat'ında yedi kat bulunması olasıdır.

Altta Ur'da ilişkin (MÖ 3. yüzyıl) bir evin Akhaimenki bir çağında kalıntılarında bulunan bu bezekli taş kâse, MÖ 4. binyıl sonlarına aittir. Dönemin diğer yapıtlarında da görülen boğa ve arpa başağı motifleri, ülkenin zenginliğini simgeliyor olabilir. Yükseklik 5,5 cm.

Yenilikçi Şulgi

Ur-Nammu'yu oğlu Şulgi izledi. 47 yıllık saltanatının ilk yarısındaki yıl adlarının çoğunda, babasının yıllarında olduğu gibi, dinsel etkinlikler kaydedilir. Ama yaklaşık 20. yılında Şulgi III. Ur Hanedanı'nda büyük bir düzenlemeye girişti ve imparatorluğu genişletti. Şulgi de Naram-Sin gibi kendini tanrı ilan etti ve onuruna çok sayıda ilahi bestelendi. Fetih ve diplomasi yoluyla Sümer'in kuzey ve doğusuna doğru genişlettiği krallığına, Asur ile Susa arasındaki bölgeyi de kattı. İmparatorluğunun çekirdeğini oluşturan Sümer ve Akad için çoğu kez yerel yönetici aileden gelen *ensi*ler (vali) ve doğrudan krala sorumlu olan *şaginl*er (askeri komutanlar) atayarak bütünsel bir yönetim yarattı. Bu sınırın dışındaki alanlar askeri memurlarca yönetiliyordu. Ayrıca tapınak topraklarının denetimini doğrudan eline alarak yeni bir vergilendirme sistemi getirdi. *Bala*, III. Ur Hanedanı'nın çekirdeğindeki eyaletler tarafından ödenen bir vergiydi, *gun mada* ise çevre alandaki askeri memurlar tarafından hayvan olarak ödenirdi.

Devlet gelirlerinin tahsili, işlemlenmesi ve dağıtımı için yeniden dağıtım merkezleri kurdu. Bunlardan biri olan Puzriş-Dagan'ın (Nippur'un 10 kilometre güneyindeki Drehem) uzmanlık alanı hayvanlardı. Tek bir yılda Puzriş Dagan'dan geçen 28.000 baş sığır ve 350.000 baş koyun, eyaletlerden vergi olarak gelmiş, sonra da ülkenin belli başlı tapınaklarına, memurlara ve krallık ailesine yeniden dağıtılmıştı. Bir diğer merkez olan Dusabara tarım ürünlerinde uzmanlaşmıştı.

Bu vergilerin idaresi daha çok yazman yetiştirilmesini gerektiriyordu; bu gereksinim yazı yöntemlerinin geliştirilmesine ve yeni kayıt biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Şulgi'nin çivi yazısını bilen az sayıda yöneticiden biri olduğu sanılmaktadır. Ayrıca, ölçü ve tartı sistemlerini yeniden düzenledi ve bütün III. Ur Hanedanı'nda kullanılan yeni bir takvim uygulamasına geçti. Şimdi, daha önce Ur-Nammu'ya atfedilen en eski yasaların yazarının da Şulgi olduğu düşünülmektedir.

Adalet dağıtmak tüm Mezopotamya yöneticilerinin temel görevlerinden biriydi. Lagaş'ın son Er Hanedan yöneticisi olan Uruinimgina'nın geleneksel yasal düzendeki bozuklukları düzeltmek amacıyla yaptığı reformlarda bunun izleri görülmektedir. Agade Hanedanı döneminden de mahkeme tutanakları bulunmuştur, ama bunlar Şulgi döneminde yaygınlaşırlar. Şulgi yasaları çok yetersiz olmakla birlikte, daha geç ve daha iyi korunmuş Lipit-İştar ve Hammurabi yasalarıyla biçim olarak farklı değillerdir ve ilk kez belirli suçlar için sabit cezalar saptanmaktadır.

Şulgi babasının başlattığı yapım işlerini sürdürüp tamamladı. Ur'da kutsal mahallenin hemen dışında-

Üçüncü Ur Hanedanı İmparatorluğu
Üçüncü Ur Hanedanı İmparatorluğu'nun kalbini Sümer ve Akkad'daki yirmi üç kent devleti oluşturuyordu. Bu devletler kralın atadığı sivil ve askeri valilerce yönetiliyor ve aylık *bala* vergisi ödüyorlardı. Kuzey ve doğudaki bölgede bulunan 90 ya da daha fazla yerleşme, yıllık bir hayvan vergisi (*gun mada* vergisi) ödemek zorunda olan subayların denetimindeydi. Bu yerleşme merkezlerinin çoğu şimdiye dek saptanamamıştır. Ur kralının yönetimi altındaki bu bölgenin dışında bulunan yerel devletlerle çoğu kez hanedan evlilikleri ya da anlaşmalar aracılığıyla bağlaşıklık kurulurdu.

ki bir yapı onun adını taşıyan tuğlalardan, buna bağlı daha küçük iki bina ise oğlu Amar-Sin'in adını taşıyan tuğlalardan yapılmıştı. Bu yapının Ur kralların gömüldüğü yer olduğuna inanılmaktadır. Cesetlerin gömüldüğü alttaki kemerli mezarda insan kemiği parçaları bulunmuştur. Yapıların içeriği ve donanımı antik dönemlerde yağmalanmıştır, ama kalan parçalardan kapıların altın varaklarla kaplı olduğu, levha altınla bezenmiş duvarlarda akik ve lapis lazuli kakmalar bulunduğu, tavanların altın ve lapis lazuliden yapılmış küçücük yıldızlar ve güneş ışınlarıyla süslendiği anlaşılmaktadır. Bir odada belki de dinsel içki dökme (libasyon) törenlerinde kullanılmış zift ve altın yaprak kaplı eski ve arkların bulunması, üstteki odaların ölü kral kültü için mezarlık tapınakları olarak kullanıldığını akla getirmektedir.

Şulgi'nin en az oniki oğlu ve biri Ur *entu* rahibesi olan sekiz kızı vardı. Kızlardan diğer üçü İran Prenslikleri olan Marhaşi, Anşan ve Başime'nin yöneticileriyle evlendirilmişlerdi. Şulgi'yi, önce Amar-Sin sonra da Şu-Sin olmak üzere iki oğlu izledi. Daha Şu-Sin'in saltanatının başlangıcında imparatorlukta her şeyin yolunda gitmediğine ilişkin belirtileri vardı. Şu-Sin dördüncü yılında Mezopotamya'ya güneybatıdan sızan bir Sami kavmi ya da kavimler grubu olan çapulcu Amurrular'a karşı Dicle ile Fırat arasında bir duvar yaptırdı. Şu-Sin'in oğlu İbbi-Sin döneminde imparatorluk çöktü. Saltanatının ikinci yılında Eşnunna ayaklandı, üçüncü yılda İbbi-Sin Susa'nın denetimini elden kaçırdı. İmparatorluğun çöküşü değişik kentlerde belgeleri tarihlemek için kullanılan yıl adlarından izlenmiştir. İbbi-Sin'in yıl adlarına üçüncü yılında sonra Puzriş-Dagan'da, beşinci yıldan sonra Umma'da, altıncı yıldan sonra Girsu'da ve sekizinci yıldan sonra Nippur'd rastlanmamaktadır. 10. yılında askeri komutanlarından biri olan İşbi-Erra, Nippur ve kuzey Babil'in denetimini ele geçirerek başkenti İsin olan yeni bir hanedan kurdu. İbbi-Sin'in tüm 24 yıllık iktidarı süresince elinde tutabildiği tek kent Ur oldu. MÖ 2004 yılında Elamlılar Ur'u işgal edip kenti yağmaladılar ve İbbi-Sin'i esir alıp Anşan'a götürdüler.

Altta Ur'da bulunan ördek biçimli siyah taş ağırlık. Yazıtta Şulgi'nin bunun ağırlığını ay tanrısı "Nanna için 5 mina (olarak) saptadığı" yazılıdır. Öbür yüzde ay tanrısı Nanna'nın hilali görülmektedir. Uzunluk 14 cm.

En altta Altın kakmalı, gümüş dökümden boğa heykeli. Benzer heykelcikler Orta Anadolu'da Alacahöyük'ün zengin mezarlarında da bulunmuştur. Kimi bilim adamlarının daha erken bir tarih önermelerine karşın, bu mezarlar büyük olasılıkla MÖ 2. bin yıl sonlarına aittir. Alaca maden işçiliğinde büyük bir ustalık gözlenmektedir, ama Ur Kral Mezarlığı'nda öylesine beceriyle kullanılan granülasyon ve telkari gibi teknikler Alacahöyük mezarlarında rastlanmamıştır. Yükseklik 24 cm.

Elam'ın yükselişi

Susa'mn Agade krallarına boyun eğdiği dönemlerde Avan Krallığı bağımsızlığını korumuştu. Avan'ın tam yeri bilinmemektedir, ama Susa'nın kuzeyinde olduğu sanılmaktadır. MÖ 2200 dolayında Susa'ya egemen olan Avan Kralı Puzur-İnşuşinak, Susa'da bulunan yazıtlarında yaygın fetihler yaptığını öne sürer. Bu yazıtların bazıları, Elamca yazmak için kullanılan basitleştirilmiş bir hece yazısı olan Linear Elam yazısıyla yazılmıştır. Bu yazıyla yazılmış çok az yazıt bulunmuştur. Bunlardan onyedisi Susa'dan, biri Şahdad mezarlığındadır, birinin de Fars'ta bulunduğu söylenmektedir.

Ur'lu Şulgi Susa'yı ve alçak düzlükleri topraklarına katmıştı, ama dağlık yöreler krallık evlilikleriyle sağlanan ilişkilere karşın bağımsızdılar. İbbi-Sin döneminde, Anşan'a daha önceden beri egemen olan Şimaşki yöneticisi, Susa'da erki ele geçirdi. MÖ 2004 yılında Şimaşki, Susa ve Anşan kralı olan Kindattu, Ur'u işgal edip yıktı. Elamlılar MÖ 1995 dolayında Ur'dan atıldılar, ama Susa'da yönetim daha bir yüzyıl boyunca Şimaşki hanedanının elinde kaldı.

Anadolu ve batı

Agade krallarının göz diktikleri kaynaklardan biri de Anadolu'nun gümüş madenleriydi. Nasıriye'de bulunan su mermerinden bir kabartmanın iki parçasında belki de bu akınlardan biri anlatılmaktadır. Parçaların birinde çıplak tutuklulara geçit yaptırılmakta, diğerinde ganimet taşıyan askerler görülmektedir. Ganimetlerden birinin ilk Tunç 2 döneminde Anadolu'da görülen türde maden bir kap olduğu belirlenmiştir.

Orta Anadolu'da Alaca Höyük'te 13 zengin mezar kazılmıştır. Ur Kral Mezarlığı'nda olduğu gibi bunlara da kral mezarları denmesine karşın, kral ilişkileri kanıtlanmış değildir. Boyları 8, enleri 3,5 metreye varan büyük dikdörtgen çukurlar olan mezarlarda hem erkek, hem kadın cesetleri vardı. Ceset mezarın kuzeybatı köşesine yerleştirilir ve muhtemelen tahta ev eşyalarıyla birlikte gömülürdü. Altın, elektron, gümüş ve bakır gibi madenlerden yapılan en güzel buluntular arasında kaplar, iğneler ve silahlar vardı. Kabzaları altında kaplanmış iki demir hançer Anadolu maden ustalarının bu konuda ne denli önde olduklarını ortaya koyuyordu. En etkileyici buluntular standart denilen ve uçlarında dökme boğalar ya da geometrik şekiller olan yapıtlardır. Bakırdan imal edilip, elektronla kaplanan ya da kakma yapılan bu buluntuların işlevleri bilinmemektedir. Buluntulara, tahta bir çerçeveye (belki de mezarların üstüne konulan sayvanlara) tutturmak için masif tahta çiviler takılmıştır. Mezarların aşağı yukarı Agade krallarıyla çağdaş olduğu sanılmaktadır, ama kronoloji kesin değildir. Daha batıda, Anadolu'nun İlk Tunç 2 merkezlerinde rastlanan yangın tabakalarının, MÖ ikinci binyılda Anadolu'ya egemen olan Luviler'in ve Hititler'in gelişiyle bağlantılı olduğu öne sürülmüşse de bu görüş şimdiye dek kanıtlanabilmiş değildir.

Kuzey Mezopotamya'da Mari muhtemelen erken Agade krallarının yönetimine girmişti. Ne var ki, Naram-Sin'in kızları tarafından adanmış iki bronz dışında, Agade krallarının kentin iç işlerine karıştığına ilişkin pek bir kanıt bulunmamıştır. Üçüncü Ur Hanedanı döneminde Mari yöneticileri *şagin*'in Akadca karşılığı olan *şaknu* unvanını aldılar, ama göründüğü kadarıyla III. Ur imparatorluğunun iktisadi yapısı içinde Mari'nin yeri yoktu. Mari yöneticilerinin ünlü sarayının yapımı birkaç yüzyıl sürdü. Buradaki zarif duvar resimlerinden bazıları, Ur-Nammu steline benzerliklerinden ötürü üçüncü Ur Hanedanı dönemine tarihlenmiştir.

Ebla'nın yıkımı, Levant yerleşmelerindeki gerilemeyle aynı zamana düşer. Daha güneyde ilk Tunç 3 dönemi yerini ilk Tunç 4 dönemine (yaklaşık 2350-2000) bırakırken, bir önceki dönemin kent merkezlerinden çoğu terkedildi. Tarımsal ve kentsel yaşam biçiminin yerini, belki de doğudaki Amurrular gibi göçebe grupların hareketleriyle bağımlı olarak bir kır yaşamı almış görünmektedir. Mısır'da Eski Krallığın sonlarına doğru Mısırlılar Asyalılara karşı seferler düzenlediler ve kuzeyde muhtemelen Karmel Dağı'na kadar ulaştılar. Ama başlıca ilgi alanları daha kuzeyde, reçine, kereste gibi mallar için ana ticaret limanları olan Byblos'un bulunduğu Lübnan'daydı. Eski Krallığın MÖ 2150 dolayında sona ermesiyle Levant ve Mısır arasındaki ilişkiler kesildi ve 150 yıl süren bir gerileme dönemi başladı.

Zigguratlar

Ziggurat, eski Mezopotamya'nın en belirgin özelliklerinden biridir. Birçok kentte kent tanrısının tapınağı, üstüste bir dizi platformdan oluşan ve en tepede tapınağın bulunduğu bir ziggurat içerirdi. Platform üstüne yerleştirilmiş tapınakların örnekleri daha MÖ 5000 yılında Eridu'da Obeyt döneminde bile görülmektedir. Tam olarak ziggurat diye adlandırılabilecek ilk yapılar, Üçüncü Ur Hanedanı'nın ilk kralı Ur-Nammu (MÖ 2112-2095) tarafından Ur, Eridu, Uruk ve Nippur'da yaptırılmıştı. Yapıların tümünde benzer bir plan izlenmiştir: taban dikdörtgendir ve yüksek tapınağa dik açıda birleşen üç merdivenle çıkılmaktadır. Zigguratların en ünlüsü olan ve Babil Kulesi hikâyesine yolaçan Babil'deki tanrı Marduk zigguratında da aynı plan uygulanmıştır. MÖ 18. yüzyılda başlanan ziggurata, "gök ve yerin kuruluşu tapınağı" anlamına gelen Etemenanki adı verilmişti.

Yüksek kutsal yerde yapılan törenlerin niteliği tam olarak bilinmemektedir. Babil zigguratının ayrıntılı bir tanımını veren Yunan tarihçisi Herodotos, burada bir rahibe ile (belki de kralın kişiliğinde temsil edilen) tanrı arasında kutsal evlilik törenleri düzenlendiğini, ayinin ülkenin gelecekteki refahını güvence altına alma amacını güttüğünü öne sürer.

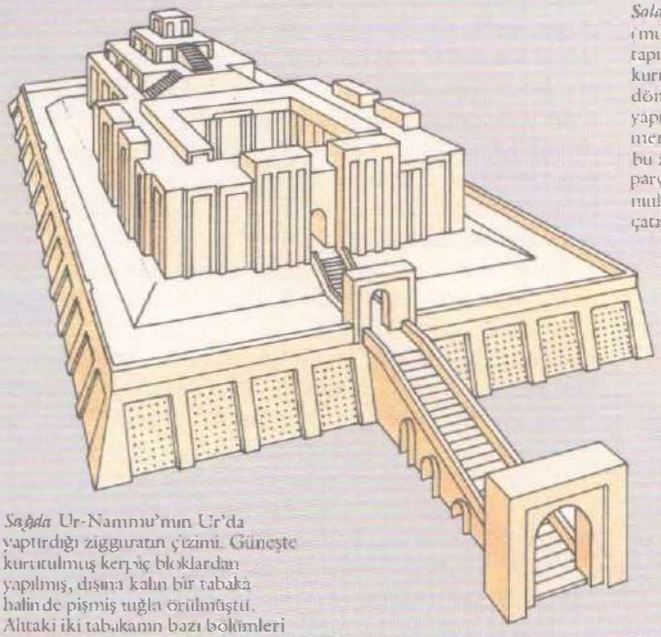

Solda Tell al-Rimah'taki (muhtemelen antik Katara) tapınak ve ziggurat yeniden kurma önerisi. I. Şamşi-Adad döneminde (MÖ 1800 dolayı) yapılmış olabilir. Daha erken, üç merdivenli güney tipinin tersine bu ziggurat tapınak binasının bir parçasıydı ve yukardaki kutsal yere muhtemelen avludaki tapınağının çatısından ulaşılıyordu.

Sağda Ur-Nammu'nun Ur'da yaptırdığı zigguratın çizimi. Güneşte kurutulmuş kerpiç bloklardan yapılmış, dışına kalın bir tabaka halinde pişmiş tuğla örülmüştü. Alttaki iki tabakanın bazı bölümleri korunmuştur. Ziggüratın görünümü kabartma ve mühürlerin üstündeki resimlerinden canlandırılabilmektedir.

Zigguratlar biçim olarak, örneğin Sakkara'daki basamaklı piramit *(altta, üst resim)* gibi Mısır piramitlerini andırırlar, ama işlevleri farklıdır. Piramitler, anıtın ortasına gömüt odaları gizlenen mezarlardı ve üstlerinde herhangi bir yapı yoktu. Yekpare tuğla yapılar olan ve üstlerine bir tapınak kurulan zigguratlar, gerçekte Orta Amerika'daki Chichén Itzà gibi tapınaklarla *(en altta)* daha büyük benzerlik gösterirler. Ama piramit biçimli masif yapı fikri Mısır'dan gelmiş olabilir.

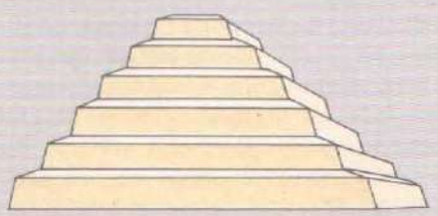

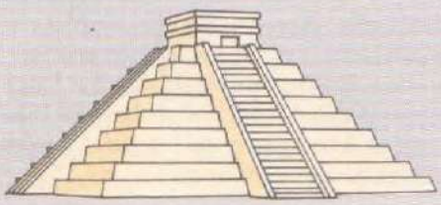

Arka sayfa Ur ziggüratının yeniden yapılmış kalıntılarından bir görünüm.

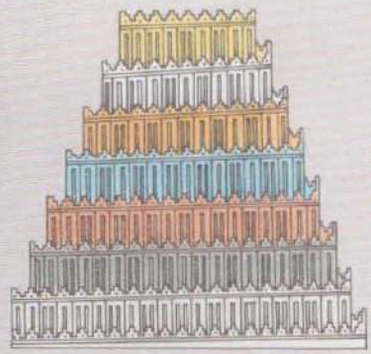

Üstte Asur başkenti Dur-Şarrukin'deki zigguratı, kazılan ilk örneklerden biridir. En üste sarmal bir yolla çıkıldığı ve alttaki üç katın beyaz, siyah ve kırmızıya boyanmış olduğu sanılmaktadır. Üst katlar korunmamıştır, ama doğal renk şemasına göre bunların mavi, turuncu, gümüş ve altın olması gerekir.

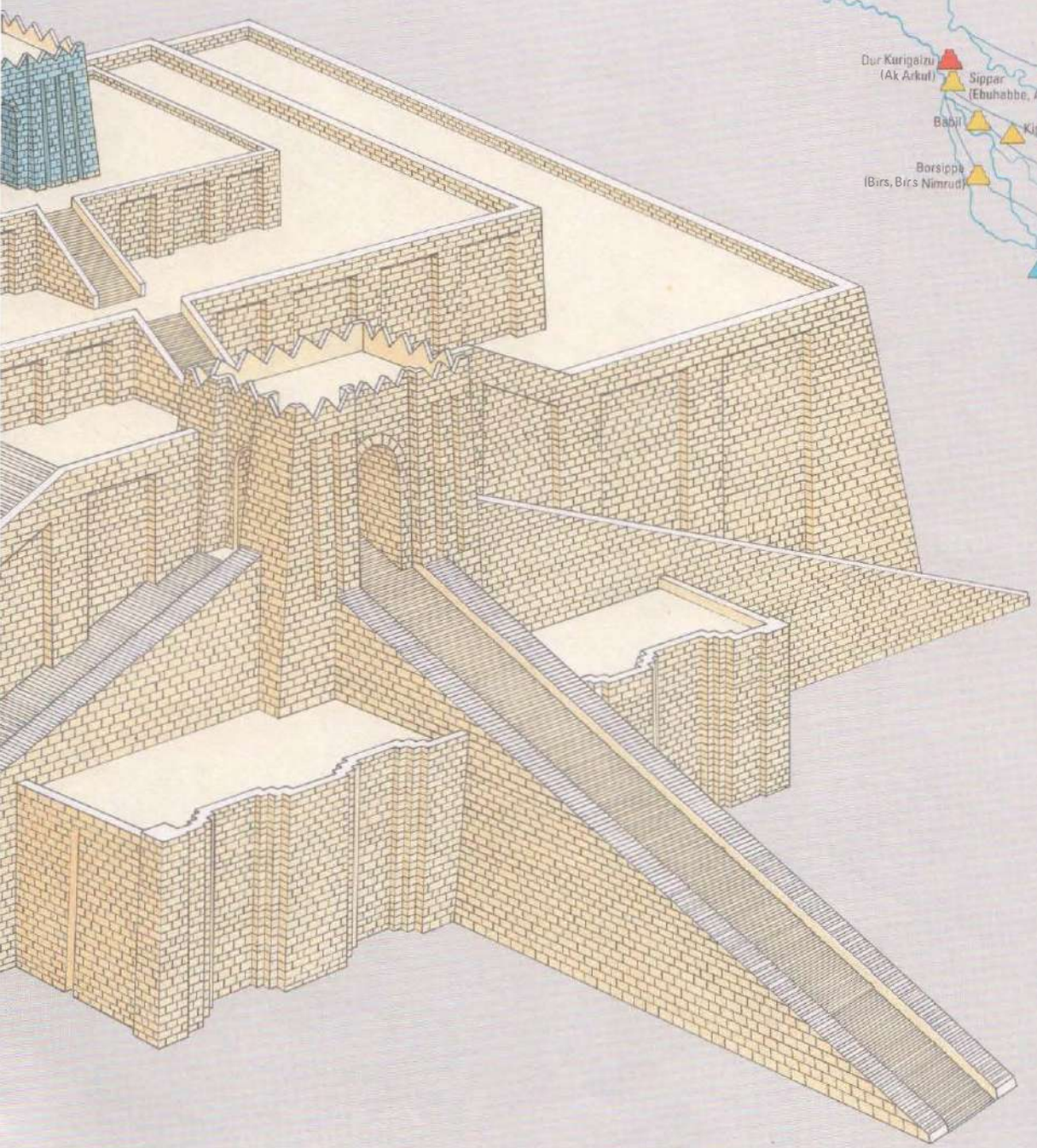

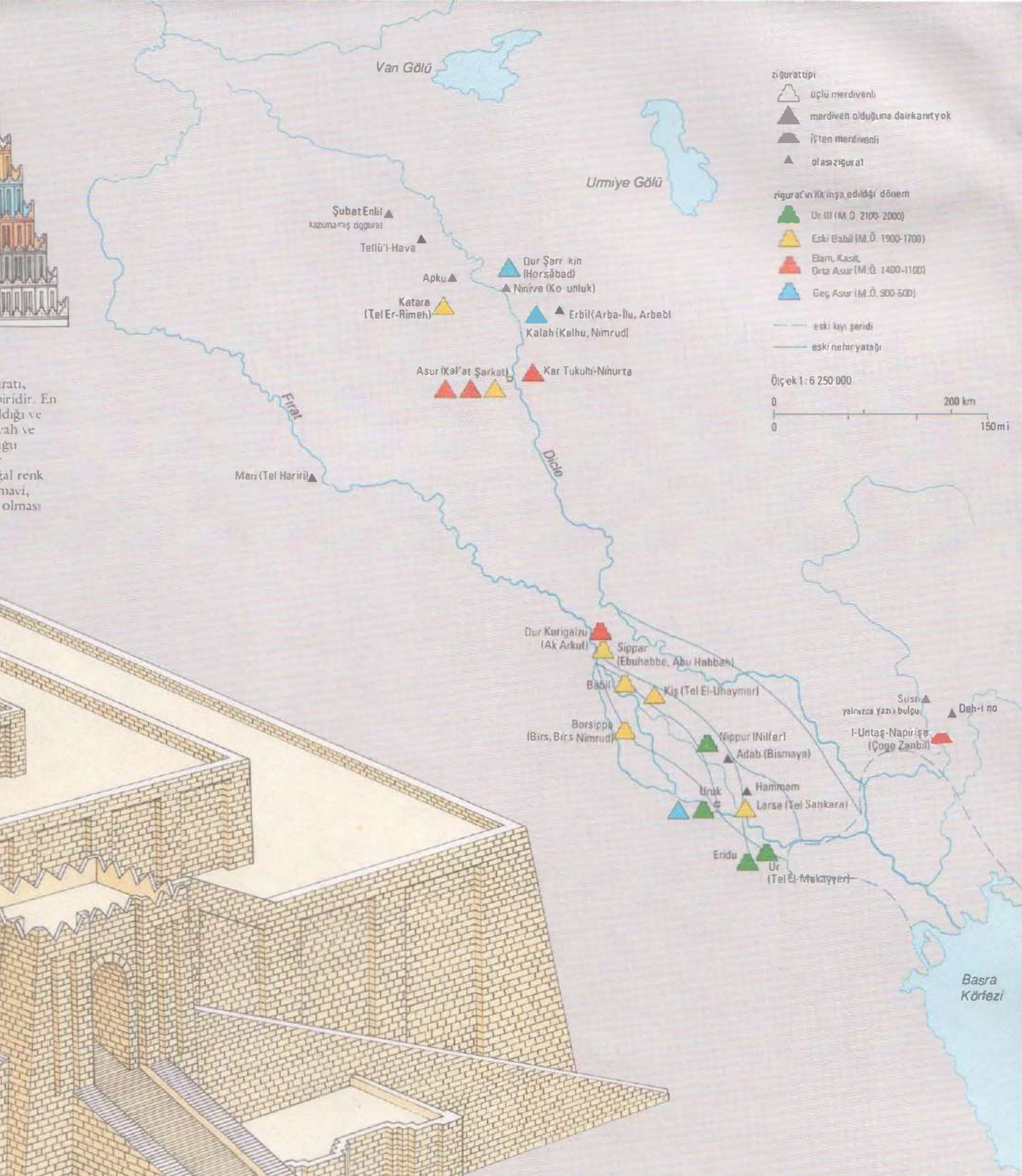

Mezopotamya zigguratları
Ziggurat kalıntıları 16 merkezde kazılmıştır, diğerleri ise metinlerden (örneğin yeri kesin bilinmeyen Agade zigguratı gibi) ya da kalıntıların biçiminden bilinmektedir. İki ana ziggurat tipi vardı: erken güney tipinde dikdörtgen bir platform ve üç merdiven olurdu; geç kuzey tipinde ise merdiven bulunmaz ve tapınak çoğu kez daha büyük bir kompleksin parçasıdır. Bir Elam merkezi olan Al-Untaş-Napirişa zigguratının (MÖ 13. yüzyıl ortaları) yapısı olağandışıdır. Çevresinde odalar olan kare bir avlu doldurulmuş ve üstüne inşaat yapılarak yüksek bir ziggurata dönüştürülmüştü. Dört yandaki merdivenler ise yapının içinde kalıyordu.

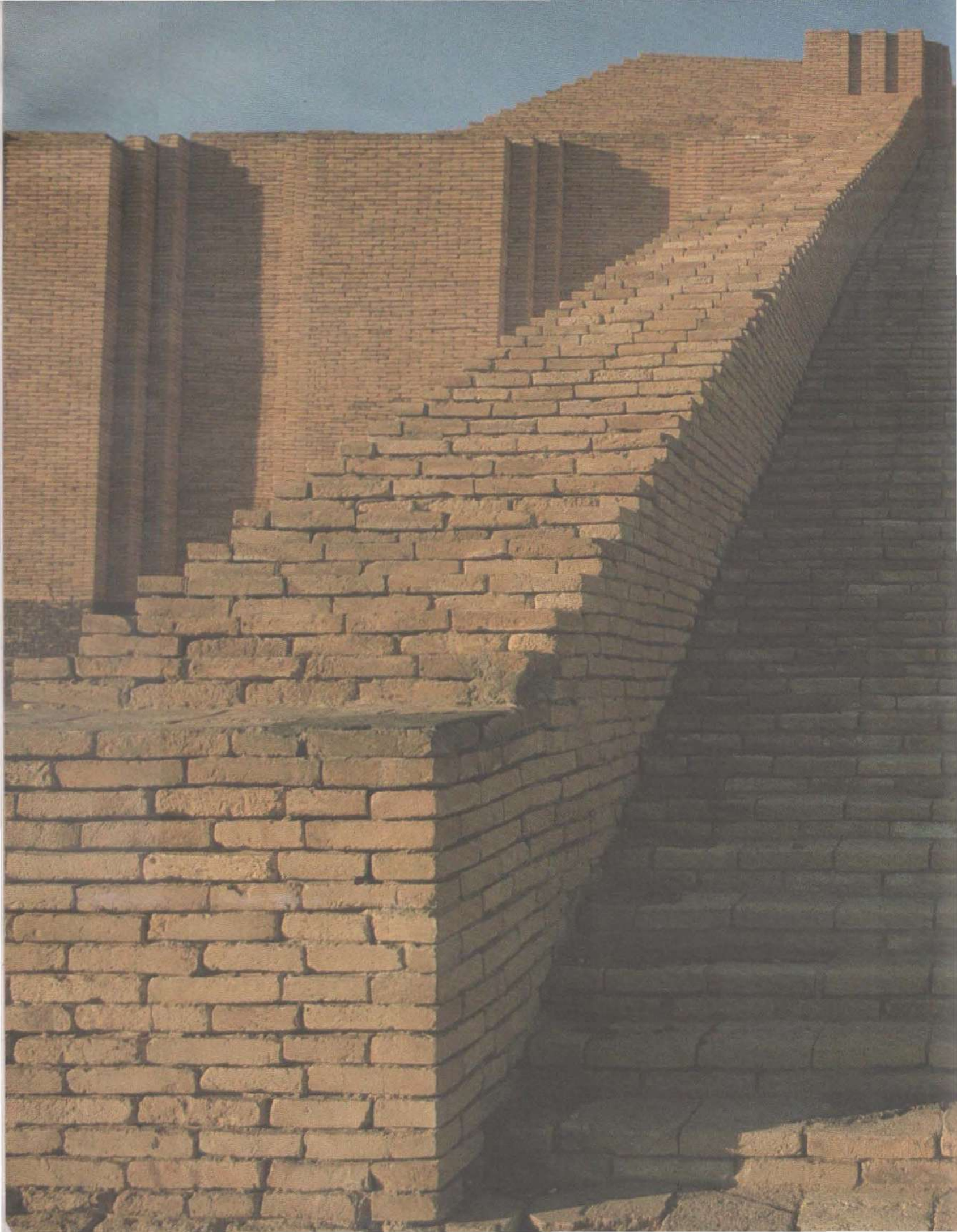

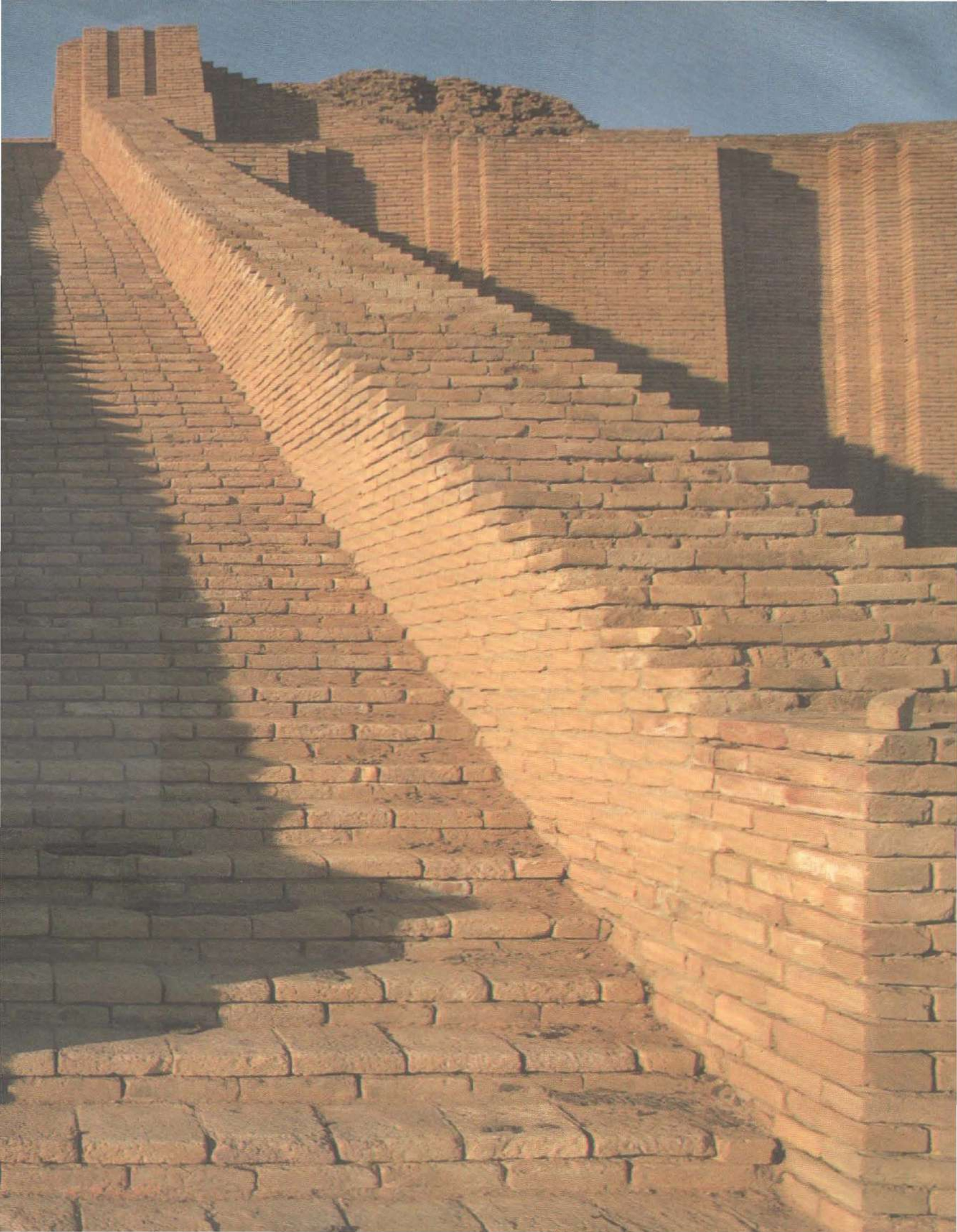

TİCARET VE SAVAŞ (MÖ 2000-1600)

Rakip kent devletleri

Sümer'le Akad'ın önce Agade kralları, sonra da üçüncü Ur Hanedanı kralları yönetiminde birleşmesi kuraldışıydı. Bellibaşlı coğrafi engeller olmasa da, Mezopotamya'nın alüvyal düzlüklerinin tek bir yöneticinin denetimine girmesi, hele bir kralın topraklarının "Yukarı Deniz'den Aşağı Deniz'e" (Akdeniz'den Basra Körfezi'ne) uzandığını iddia edebilmesi çok enderdi. Gene de daha sonraki Mezopotamya yöneticilerinin çoğu Agade kralların başarısına erişmeye çaba harcadılar. MÖ üçüncü binyıl sonunda Ur etkisi azalırken imparatorluk birkaç krallığa bölündü ve Asur, Eşnunna, Dir ve Susa bağımsızlıklarını elde ettiler.

İbbi-Sin'in eski subaylarından olan İşbi-Erra MÖ 2017 yılında İsin'de yeni bir hanedan başlatarak, Ur İmparatorluğunun çekirdeğini oluşturan toprakların büyük bölümüne egemen oldu. İsin hanedanı bundan sonraki iki yüzyılı topraklarını kuzey ve güneyden gelen saldırılara karşı koruma çabalarıyla geçirdi. İsin'in başlıca rakibinin Larsa olduğu bu döneme İsin-Larsa dönemi adı verilir. Ama Yakındoğu'da gücü onlara eşit, Yamhad (başkenti Halep'teydi), Eşnunna, Susa ve Babil gibi başka devletler de vardı.

Bu döneme ilişkin çok zengin yazılı kaynaklar bulunmuştur. 20.000'in üstünde tablet içeren Mari arşivleri, saray yaşamının tüm yönlerini yansıtırlar. Orta Anadolu'da Kaneş'te Asur'la ticaret yapan tüccarların kayıtları ortaya çıkarılmıştır. Bu tabletlerin 4 binden çoğu yayınlanmıştır; son kazılardan çıkan ve daha incelenmesi gereken metin sayısı ise bunun iki katıdır. Benzer kolleksiyonlar Katna, Alalah, Terka, Haridum, Çagar Bazar, Kahat, Şubat-Enlil, Katara, Niniye, Asur, Şuşarra, Susa, Anşan'da Eşnunna krallığındaki kentlerde ve çok sayıda Sümer ve Akad merkezinde de bulunmuştur. Metinler, siyaset, yönetim, iktisat, dini gelenekler, teoloji, ticaret, hukuk ve bilim gibi çok geniş bir yelpazeyi kapsarlar. Burada anlatılan dünya Anadolu'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanmakta ve uzak ülkelerden mal alış verişi için eşek kervanlarıyla yollara düşen tüccarlar tarafından birbirine bağlanmaktaydı. Güneyde ve batıda göçebeler yerleşik nüfusları tehdit etmekte, kuzeyde ve doğuda ise vahşi dağ kavimleri ova kentlerini basmaktadır.

Amurrular ve Hurriler

Üçüncü binyılın son yüzyılları yeni halkların Yakındoğu'nun yerleşik bölgeleriyle ilişkiye geçtiği bir dönem oldu. Bunlar arasında bir batı Sami lehçesi konuşan Amurrular ile o tarihte Yakındoğu'da bilinen hiçbir dille ilişkisi olmayan bir dil konuşan Hurriler de vardı. Amurrular, daha sonraki Aramiler ve Araplar gibi önce Arâp çölünün çevresinde görüldüler. Basar'da (Mari'nin batısındaki Cebel Bişri olduğu sanılmaktadır) Şarkali-şarri'ye (MÖ 2217-2193) yenildiler, ama bu onları tümüyle engellemedi. Üçüncü Ur Hanedanının son yıllarında Şu-Sin'in dördüncü yılına (2034) "Amurru duvarının yapıldığı yıl" adı verilmişti. Alüvyal düzlüğünün kuzey kısmında Fırat'la Dicle arasında bir kanal kazarak yapılan bu sur hakkında diğer bir metinde daha fazla bilgi bulunur. Önceleri kentlerde yaşayanlarla göçebeler arasında belli bir düşmanlık vardı. Amurrular tahılı bilmemek, ölülerini gömmemek ve genel olarak uygar olmamakla suçlanıyordu. Ne var ki, durdurulmaları mümkün olmadı ve birkaç yıl içinde Amurrular Mezopotamya'nın birçok kentine yerleştikleri gibi, yönetimi de ele geçirdiler. İkinci binyıl başlarındaki yöneticilerin çoğu Amurrular adı taşıyordu.

Hurrilerin Erken Transkafkasya kültürüyle ilişkili oldukları sanılmaktadır. Akad dönemi metinlerinde Subartu'ya değinilen bölümlerde kuzey Mezopotamya'da bir Hurri devletinden söz edilmektedir. Ayrıca, Nippur'dan bu döneme ait bir tablette bir Hurri adı saptanmıştır. Üçüncü Ur Hanedanı döneminde Kuzey Mezopotamya ve Dicle'nin doğusundaki bölgelerle Hurri adı taşıyan yöneticiler arasında Urkiş ve Navar Kralı Atal-Sin ile Karahar Kralı Tiş-atal da vardı. Urkiş Kralı olan bir diğer (ya da aynı) Tiş-atal'dan kalan taş bir tablette Nergal tapınağının yapımından söz eden Hurca bir yazıt vardır. İkinci binyılın başlarında kuzey Mezopotamya'nın uç kesimlerindeki Simurru, Tukriş ve Zagros dağlarındaki Şuşarra'dan Fırat'ın kuzeybatısındaki Hassum ve Urşum'a kadar birçok devlet Hurrilerin (ya da en azından Hurri adlı kralların) yönetimindeydi. Hurri adlarının görüldüğü Nuzi, Ekallatum (Asur yakınında), Katara (Tel Er-Rimah), Çagar Bazar'da halkın en az beşte birinin adı Hurca idi. Batı Suriye'de Orontes (bugün Âsi Irmağı) üstündeki Alalah'ta metinlerde bulunan isimlerin neredeyse yarısının Hurca olduğu saptanmıştır. Hurriler Anadolu'da Asur tüccarlarıyla eşit koşullarda ticaret yapıyor, tanrıları diğer halklar tarafından benimseniyordu. Yamhad kralı tanrıça Hepa'ya başvuruyor, Hurri panteounun başı olan hava tanrısı Teşup, Tişpaak adıyla Eşnunna'nın baş tanrısı olarak benimseniyordu.

Mezopotamya'da iktidar kavgası

Yöneticilerin çoğunluğu Amurru adları taşısalar da, Mezopotamya'nın göbeğindeki nüfus çoğunlukla Sümer ve Akad kaldı. Siyasi kaderlerin büyük dalgalanmalar gösterdiği bir dönemdi bu. Karizmatik bir önder çok sayıda devleti denetimine alabiliyor, ama onun yerine daha az yetenekli bir yönetici geçtiğinde bu vasal devletler başka bir önder seçiyorlardı. MÖ 1770 dolayında yazılan ve göçebe kavimlere Mari'li Zimri-Lim'in egemenliğini benimsetmek amacıyla yapılan bir konuşmayı aktaran mektup, bu karışık durumu özetlemektedir.

İsin-Larsa dönemi kent devletleri

Üçüncü Ur Hanedanı'nın çökmesinden sonra Güney Mezopotamya kentleri arasında rekabet başladı. Bu yarıştan üstün çıkan önce İsin, sonra Larsa, en sonunda da Babil oldu. Buradaki haritalar, değişik kentlerde kullanılan yıl adlarından değişik kent devletlerin egemenlik alanlarını çıkaran Douglas Frayne'in çalışmalarına dayanmaktadır. Konumlarının belirlenmesine yeterli kanıt bulunamayan kentler gölgeli alanlara dahil edilmemiştir. Bu eksikliğe karşın, haritalar gene de dönemin rakip devletleri arasındaki sürekli çatışmayı canlı biçimde yansıtabilmektedirler.

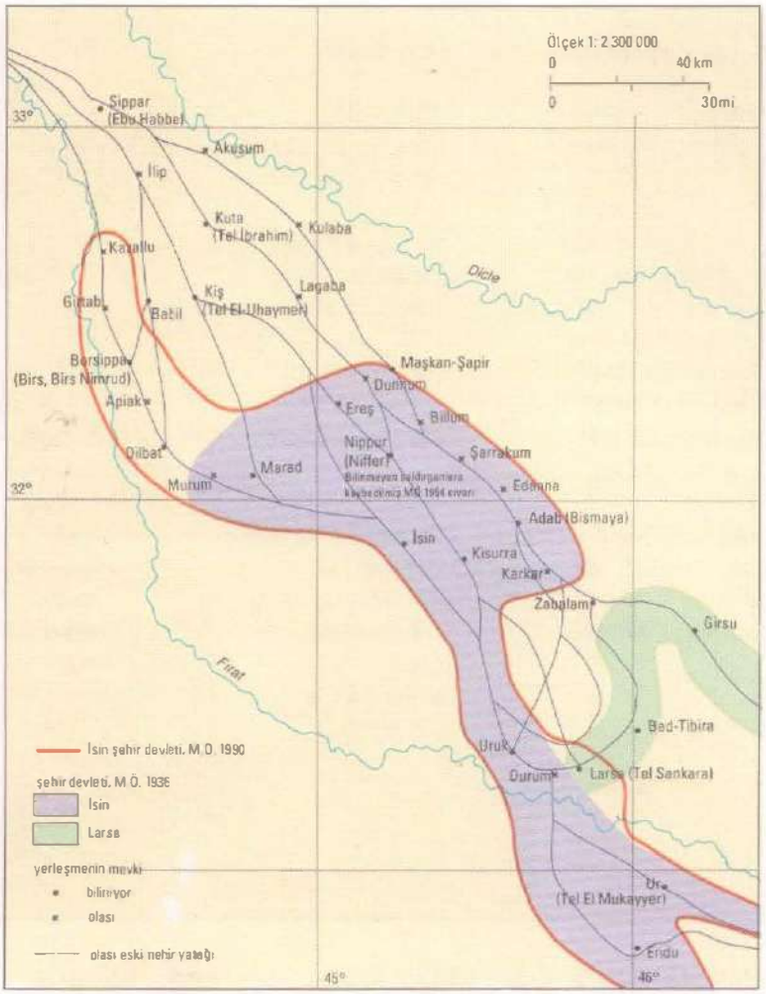
Ölçek 1: 2 300 000
0 40 km
0 30 mi
Sippar (Ebu Habbe)
Akusum
İlip
Kuta (Tel İbrahim)
Kulaba
Kazallu
Girtab
Babil
Kiş (Tel El-Uhaymer)
Lagaba
Dicle
Borsippa (Birs, Birs Nimrud)
Maşkan-Şapir
Dunnum
Apiak
Ereş
Billum
Dilbat
Nippur (Nifer)
Şarrakum
Marad
Murum
Edanna
Adab (Bismaya)
İsin
Kisurra
Karkar
Zabalam
Girsu
Fırat
Bad-Tibira
Uruk
Durum
Larsa (Tel Sankara)
Ur (Tel El Mukayyer)
Eridu
İsin şehir devleti, M.Ö. 1990
şehir devleti, M.Ö. 1936
İsin
Larsa
yerleşmenin mevkii
bilinıyor
olası
olası eski nehir yatağı
33°
32°
45°
46°

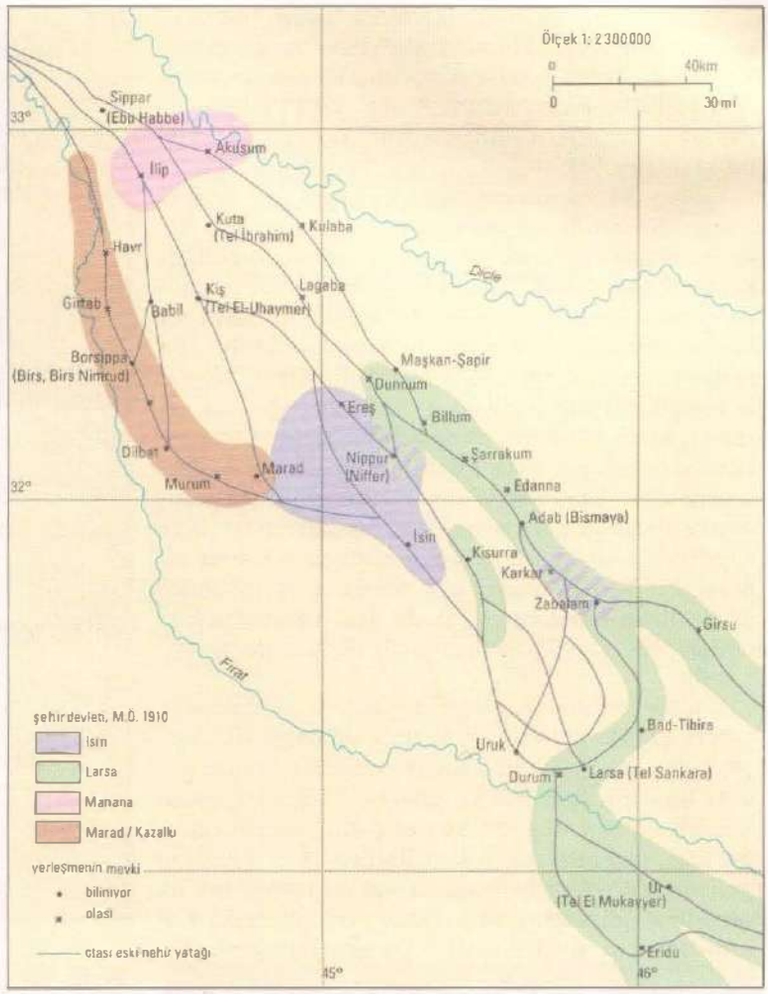
Ölçek 1: 2 300 000
0 40km
0 30 mi
Sippar (Ebu Habbe)
Akusum
İlip
Kuta (Tel İbrahim)
Kulaba
Havr
Girtab
Babil
Kiş (Tel El-Uhaymer)
Lagaba
Dicle
Borsippa (Birs, Birs Nimrud)
Maşkan-Şapir
Dunnum
Ereş
Billum
Dilbat
Nippur (Nifer)
Şarrakum
Marad
Murum
Edanna
Adab (Bismaya)
İsin
Kisurra
Karkar
Zabalam
Girsu
Fırat
Bad-Tibira
Uruk
Durum
Larsa (Tel Sankara)
Ur (Tel El Mukayyer)
Eridu
şehir devleti, M.Ö. 1910
İsin
Larsa
Manana
Marad / Kazallu
yerleşmenin mevkii
bilinıyor
olası
olası eski nehir yatağı
33°
32°
45°
46°

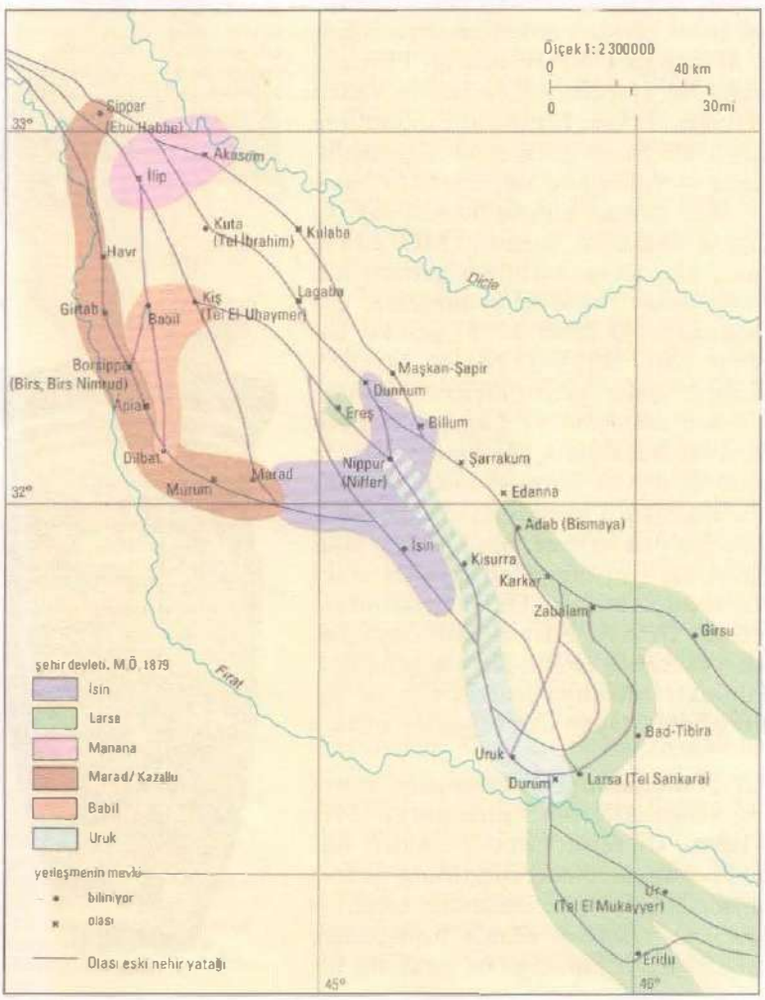
Ölçek 1: 2 300 000
0 40 km
0 30mi
Sippar (Ebu Habbe)
Akusum
İlip
Kuta (Tel İbrahim)
Kulaba
Havr
Girtab
Babil
Kiş (Tel El-Uhaymer)
Lagaba
Dicle
Borsippa (Birs, Birs Nimrud)
Maşkan-Şapir
Dunnum
Apiak
Ereş
Billum
Dilbat
Nippur (Nifer)
Şarrakum
Marad
Murum
Edanna
Adab (Bismaya)
İsin
Kisurra
Karkar
Zabalam
Girsu
Fırat
Bad-Tibira
Uruk
Durum
Larsa (Tel Sankara)
Ur (Tel El Mukayyer)
Eridu
şehir devleti, M.Ö. 1879
İsin
Larsa
Manana
Marad/ Kazallu
Babil
Uruk
yerleşmenin mevkii
bilinıyor
olası
Olası eski nehir yatağı
33°
32°
45°
46°

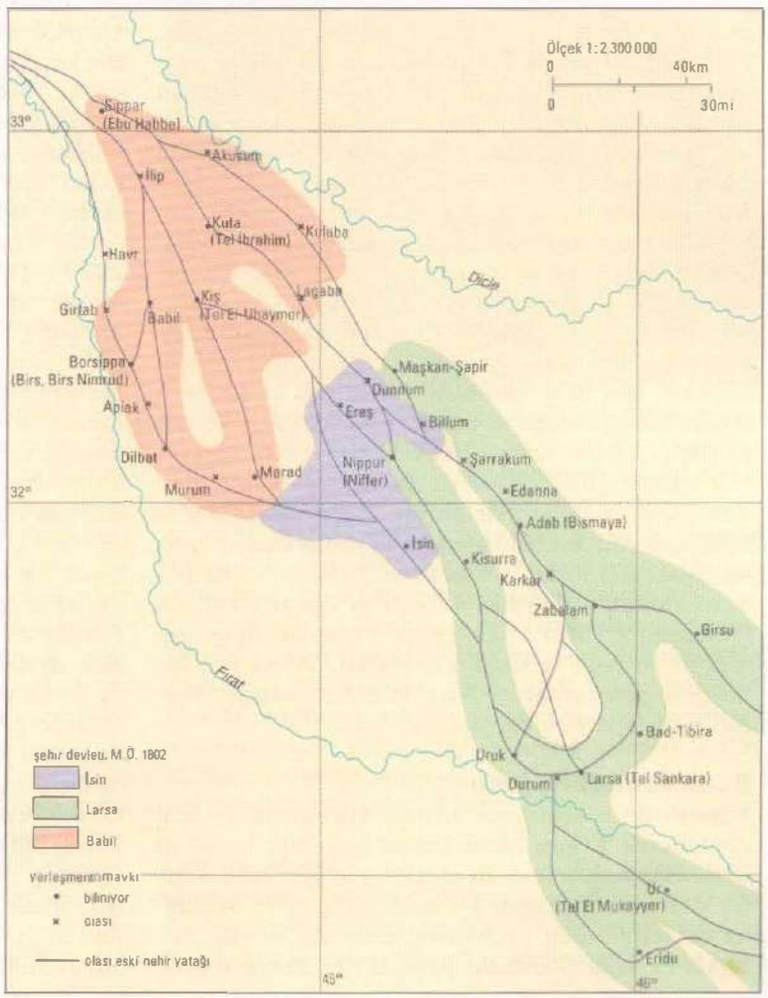
Ölçek 1: 2 300 000
0 40km
0 30mi
Sippar (Ebu Habbe)
Akusum
İlip
Kuta (Tel İbrahim)
Kulaba
Havr
Girtab
Babil
Kiş (Tel El-Uhaymer)
Lagaba
Dicle
Borsippa (Birs, Birs Nimrud)
Maşkan-Şapir
Dunnum
Apiak
Ereş
Billum
Dilbat
Nippur (Nifer)
Şarrakum
Marad
Murum
Edanna
Adab (Bismaya)
İsin
Kisurra
Karkar
Zabalam
Girsu
Fırat
Bad-Tibira
Uruk
Durum
Larsa (Tel Sankara)
Ur (Tel El Mukayyer)
Eridu
şehir devleti, M.Ö. 1802
İsin
Larsa
Babil
yerleşmenin mevkii
bilinıyor
olası
olası eski nehir yatağı
33°
32°
45°
46°

"Yalnız başına güçlü olabilecek hiçbir kral yoktur. Babilli adam Hammurabi'yi on ya da onbeş kral izler; Larsa adamı Rim-Sin; Eşnunna adamı Ibal-pi-El ve Katna adamı Amut-pi-El'i izleyenlerin sayısı aynıdır, Yamhad adamı Yarim-Lim'i yirmi kral izler."

Güney Mezopotamya'nın denetimi için verilen kavga dönemin yıl adlarına yansımaktadır. Bir kent yöneticisinin yayınladığı yıl adının bir diğer kentte kullanılması ikinci kentin bağımlı durumuna işaret ederdi. Aynı biçimde, bir kralın başka bir kentte tapınak onarması ya da rahip ve rahibe ataması, o kentteki egemenliğinin belirtisiydi. Ne var ki bu genel örüntüye karşın, kanıtlar çoğu kez yetersiz, kimi kentlerin yerleri belirsizdir. Örneğin kimi uzmanların Ebu Salabih kazı yeriyle özdeşleştirdikleri Ereş kenti, diğerlerine göre 90 kilometre daha güneydedir. Öte yandan, zafer diye kaydedilen savaşların gerçekte sonuçsuz kalmış olması, bir kentin alınmasını mutlaka bir yönetim döneminin izlememesi ya da kral yazıtlarındaki egemenlik iddialarının abartılı olması da mümkündür.

Güney kentlerinin başarısı yalnız yöneticilerinin askeri ya da diplomatik becerisine değil, iktisadi güçlerine de bağlıydı. Ticaret ve sanayi önemliydi, ama bir kent için bol ve güvenilir bir su kaynağı kadar yaşamsal değildi. Suyun çoğu, bugün olduğu gibi, birbirine bağlı kanallardan akan Fırat'tan gelirdi. Yüzyıllar boyunca Fırat'ın yatağı büyük ölçüde değişmiştir, ama antik yerleşmelerin konumlarından antik kanallar kısmen izlenebilmektedir.

MÖ 2000-1600 dolayında Mezopotamya ve Elam kralları

	İSİN	LARSA	
	İşbi-Erra 2017-1985	Naplanum 2025-2205	
2000		Emisum 2004-1977	
	Şu-ilişu 1984-1975		
	İddin-Dagan 1974-1954	Samium 1961-1942	
	İşme-Dagan 1953-1935	Zabaya 1941-1933	
	Lipit-İştar 1934-1924	Gungunum 1932-1906	
	Ur-Ninurta 1923-1896		
1900	Bur-Sin 1895-1874	Abisare 1905-1895	URUK
	Lipit-Enlil 1873-1869	Sumuel 1894-1866	
	Erra-imitti 1868-1861	Nur-Adad 1865-1850	Sin-kaşid
	Enlil-bani 1860-1837	Sin-iddinam 1849-1843	Sin-eribam
	Zambiya 1836-1834	Sin-eribam 1842-1841	Sin-gamil
	İter-pişa 1833-1831	Sin-ikişam 1840-1836	Anam
	Urdukuga 1830-1828	Silli-Adad 1835	İrdanene
	Sin-magir 1827-1817	Varad-Sin 1834-1823	Rim-Anum
1800	Damik-İlişu 1816-1794	I. Rim-sin 1822-1763	Nabi-İlişu
	1794	1763	1802
1700		II. Rim-Sin 1740-1736	
1600			

İsin'in yükselişi

MÖ 20.yüzyılın ilk 70 yılında isin güneye gemen oldu. İşbi-Erra (MÖ 2017-1985) Ur krallığının kalıntıları üstüne bir hanedan kurdu. Saltanatının sonuna doğru Elamlıları Ur'dan attı. Onu izleyen oğlu Şu-ilişu (MÖ 1984-1975) da Elamlıların Anşan'a götürdükleri Ur baş tanrısı Nanna'nın heykelini geri aldı. Şu-ilişu Ur Kralı unvanını aldı ve kendini tanrı ilan etti.

Birkaç krallığın ortasında kalan önemli bir dinsel merkez olarak Nippur her zaman çatışma konusuydu. 19. yüzyılın ortalarında birkaç yıl için Nippur, İsin'in denetiminden çıkarak bilinmeyen işgalci bir gücün eline geçti. Güneydoğuda kendini bir Amurru reisi olarak tanımlayan Zabaya (MÖ 1941-1933) Larsa'da Şamaş tapınağını yeniden yaptırdı. Kral listelerinde Larsa hanedanının kökleri Üçüncü Ur Hanedanına kadar uzanır, ama bu hanedana ilişkin ilk kanıtlar Zabaya (ya da babası) dönemindendir. Zabaya'yı izleyen kardeşi Gungunum (MÖ 1932-1906) Larsa krallığını genişletti ve Susa'ya karşı sefere çıktı. Yıl adlarından birini içeren bir tablet Susa'da bulunmuştur. Nippur'u da denetlemesi olasıdır.

Basra Körfezi ticareti

Yönetiminin sekizinci yılında Gungunum Ur'u zeptederek Erken Hanedan döneminde başlayan kârlı Basra Körfezi ticaretini ele geçirdi. Körfez'deki deniz ticareti Dilmun, Magan ve Meluhha devletlerinden geçiyordu. Dilmun, büyük olasılıkla Feyleke (Körfezin başında) ve Bahreyn (yelkenle iki günlük yol daha aşağıda) adaları ve Suudi Arabistan'ın doğu kıyısından oluşuyordu. Üçüncü binyıl bakır işleme merkezlerinden edinilen kanıtlarla Magan'ın Umman olduğu belirlenmiştir. Meluhha ise Haraffa ya da İndus Vadisi uygarlığına dahildi. Erken Hanedan döneminde Dilmun, Lagaş'lı Ur-Nanşe'ye kereste sağlıyordu. Daha geç Lagaş metinlerinde de, buradan bakır cevheri alınıp, yün, kumaş, gümüş hayvan yağı ve reçine satıldığına değinilir. Sargon (MÖ 2334-2279), Dilmun, Magan ve Meluhha gemilerinin Agade rıhtımına demirlemesiyle övünmekte, gerek oğlu Maniştusu (MÖ 2269-2255) gerekse torunu Naram-Sin (MÖ 2254-2218) de Magan'ı ele geçirip değerli taşlar getirdiklerini öne sürmekteydiler. Maniştusu'nun ve Lagaş yöneticisi Gudea'nın diyorit heykelleri Mezopotamya ile Umman arasındaki ilişkiye işaret etmektedir. Gudea'nın yazıtlarında ayrıca Magan'dan bakır, diyorit, tahta, Meluhha'dan kereste, altın, kalay, lapis lazuli ve kırmızı taş (muhtemelen kırmızı akik) getirildiği kaydedilmektedir. Ur yazıtlarından, Körfez ticaretinin Ur'daki Nanna Tapınağı'ndan mali destek alan tüccarlar tarafından yürütüldüğü, ticaretin çoğunlukla Meluhha malları için be bir antrepo görevi gören Magan'dan yapıldığı anlaşılmaktadır.

Üçüncü Ur Hanedanının çöküşünden sonra Gungunum ve onun iki ardılı zamanından (MÖ 1932-1866) kalma Ur tabletlerinde, eskiden bürokratik denetim altında merkezileştirilen ticaretin, şimdi sağladıkları sermaye üstünden sabit bir faiz alan varlıklı yurttaşların elinde bulunduğu kaydedilmektedir. Kent tapınağı ve saray da bir

Alıtta Larsa'dan MÖ 2. bin yıl başlarına tarihlenen pişmiş t oprak vazo. Kazıma figürler ve tanrıça İştar'ın (Inana) küçük çıplak kabartmalarıyla bezenmiştir. Figürler tanrı simgeleri olabilir. Kaplumbağa ve balığın su tanrısı Ea'yla (Enki) sakallı boğanın hava tanrısı Adad'la, kuşların habercı tanrı Rapsukkal'la bağlantılı olması mümkündür. Yükseklik 26,3.

BABİL	EŞNUNNA	ELAM	ASUR	MARİ	
	İturiya	Kindattu			
	İlşu-İliya	İdaddu			
	Nur-ahum	Tan-Ruhuratir			
	Kirikiri	Ebarti			
	Bilalama	İdattu	**ASUR**		
	Azuzum				
BABİL	I. İpik-Adad	Ebarat	I. Puzur-Aşşur		
Sumu-abum 1894-1881		Şilhaha	Şalimahu		1900
Sumu-la El 1880-1845	Şiklanum	Addahuşu	İlu-şumma		
	Abdi-Erah		I. Erişum		
Sabium 1844-1831	Belakum				
	Warassa		İkinum.	**MARİ**	
Apil-Sin 1830-1813	I. İbal-pi-El		I. Sargon		
	II. İpik-Adad		II. Puzur-Aşşur	Yaggid-Lim	
Sin muballit 1812-1793	Naram-Sin	Şiruktuh	II. Erişum	Yahdun-Lim	
Hammurabi 1792-1750	Daduşa	Şimut-wartaş	I. Şamşi-Adad yak. 1813-1781	Yasmah-Adad 1796-1780	1800
Samsu-iluna 1749-1712	II. İbal-pi-El	Siwepalarhuhpak	İşme-Dagan	Zimri-Lim 1779-1757	
Abi-eşuh 1711-1684	1762	Kuduzuluş		1757	
Ammiditana 1683-1647					
Ammisaduka 1646-1626		Kuk-naşur			
Samsuditana 1625-1595					1700
1595					

Liste tüm yöneticileri içermemektedir. Çoğunun sırası ve tarihleri kesin değildir. Sütunların sonundaki tarihler, hanedanın ne zaman sona erdiğini göstermektedir.

Üstte İsin-Larsa dönemine ait, su mermerinden bu zarif maymun heykelciği Diyala Irmağı'nın doğusunda Neribtum'da (Tel Işkali) bulunmuştur. Yakındoğu maymunların doğal alanı değildir, ama Hindistan ve Mısır'da çok sayıda bulunurlar. Hayvan hakkında doğrudan bilgisi olmayan bir sanatçıdan beklenebileceği gibi, figürde insan ve maymun özellikleri birleştirilmiştir. Yükseklik 8 cm.

Üstte sağda Kiş'te geç Er Hanedan Mezarlığı'ndaki bir gömütte bulunan gerdanlık. Lapis lazuli Kuzey Afganistan'dan gelmiştir. Uzun fıçı tıpalı kırmızı akik boncuklar ve beyaz şeritle bezenmiş kazılı boncuklar Harappa Uygarlığı'na özgüdür.

vergi alırlardı. Tüccarlara, daha doğudan gelen malların aktarmalarının da yapıldığı ana ticaret limanından kalkınarak alik Dilmun adı verilirdi. Mezopotamya tüccarlarının başlıca ilgi alanı bakır ithalatıydı. Bir metinde, Dilmun'dan 18 tonun üstünde bir miktara eşdeğer ağırlıkta bakır alınmıştı. Diğer ithal malları arasında altın, lapis lazuli, boncuk, fildişi ve Körfez'in ünlü incileri olduğu belirlenen "balık gözü" gibi lüks kalemler vardı. Tüccarlar bunlara karşılık günrüş, yağ, dokuma ve arpa ihraç ederlerdi.

Bahreyn ve Feyleke'deki kazılar ikinci binyılın ilk yüzyıllarında burada gelişkin bir uygarlığın kanıtlarını ortaya çıkarmıştır. Bu kültürün belirgin özelikleri kırmızı Barbar çanak çömlekleri, çok sayıda mezar tepesi (tümülüs) ve özgün baskı mühürleridir. Barbar çanak çömleklerinin doğu Suudi Arabistan ve Katar'da da bulunması antik Dilmun'un yayılımının göstergesi olabilir. Arap yarımadası'ndakilerle birlikte Bahreyn adasında 200.000 mezar tepesi (tümülüs) vardı. Yakın zamanlarda kazılan bu tepelerin kimi yerel Barbar çanak çömleğine ek olarak, İndüs vadisindeki Haraffa kültüründe rastlanan keramik türleri de içeriyordu. Umman ve Birleşik Arap Emirliklerinde de Haraffa'dan ithal edilmiş eşyalar içeren merkezler kazılmıştır. Özel bir tarzda oyulan baskı mühürlerin sırtları yuvarlak ya da koni biçimindedir. Körfez mühürleri diye bilinen, Barbar kültürüne özgü bu mühürlere Susa, İran yaylası ve güney Mezopotamya'da da raslanmış, hatta bir tanesi Hindistan'da Lotal'daki Harappa merkezinde bulunmuştur. Aynı oyma tarzı, Susa'da bir silindir mühürde ve gümüş ticareti yolunun öteki ucunda bulunan

Türkiye'deki Acemhöyük'te bulunan mühür baskılarında da gözlenmiştir. Bahreyn'de Harappa tarzı ağırlıklar kullanılırdı. Bahreyn, Feyleke, Ur ve Eşnunna'da ise İndus tarzı mühürler bulunmuştur. Ayrıca güney Mezopotamya'da Agade dönemi kadar erken bir evreye tarihlenen Harappa'ya özgü boncuklar ortaya çıkarılmıştır.

Hindistan'la Mezopotamya arasındaki kronolojik ilişki kesin değildir. Harappa kültürünün MÖ 2000 ile 1700 arasında sona erdiği hesaplanmıştır, ama Mezopotamya açısından Basra Körfezi ticaretinde meydana gelen değişikliklerin yaklaşık 2.500 kilometre ötedeki İndus Vadisi'ndeki olaylarla ilişkisi şimdilik bilinmemektedir.

İsin'in çöküşü

Gungunum, güneyden İsin'e saldırırken, öteki Amurru yöneticileri de Güney Mezopotamya'da Babil, kiş, Kazallu, Marad ve Malgium'u ele geçir-

diler. Larsa'dan yalnızca 20 kilometre uzaklıktaki Uruk bile MÖ 1880 dolayında kısa bir süre Nippur'u denetimlerine alan bir Amurru hanedanının merkezi oldu. Kuzeyden ve güneyden sıkıştırılan İsin Krallığı alüvyal düzlüğün orta bölümlerine hapsedildi, ama daha bir yüzyıldan fazla yaşamını sürdürebildi. İşbi-Erra'nın soyu bir gaspçı tarafından tahttan indirildi. Bundan 60 yıl sonra İsin'de bir diğer kral değiştirme olayı, daha geç bir Babil kaydında şöyle anlatılmaktadır:

"Kral Erra-imitti vekil kral olarak bahçıvan Enlil-bani'yi tahtına getirirdi. Başına krallık tacını taktı. Erra-imitti sarayında sıcak bir çorba yudumladığında (öldü). Tahtı işgal eden Enlil-bani çekilmedi (ve) böylece kral oldu."

Geç Asur Dönemi'nden bilindiği gibi, kehanetlerde kral için bir felaket görüldüğünde bir vekil kral atanır, sonra da bu vekil öldürülürdü. Böylece kehanet doğru çıkmış olur, gerçek kral da tahtında kalırdı. Ama burada iş Erra-imitti'nin planladığı gibi gitmedi, çünkü Enlil-bani (MÖ 1860-1837), öldürülmek bir yana, 24 yıl tahtta kaldığı gibi, kendini tanrı ilan etti.

İsin'in büyük rakibi Larsa

Larsa'da, belki de kentteki su sorunlarının kışkırttığı huzursuzlukların ardından Nur-Adad isimli halktan biri 1865 yılında tahtı ele geçirdi. Babil Kralı Sumu-la-El'in kızıyla evli olan ve Larsa'dan bağımsız kalmayı başaran Uruk Kralı Sin-kaşid, Larsa ile Nippur arasında Fırat'tan doğrudan geçişi engelledi. Yıl adlarındaki değişikliklerden Nippur'un İsin ile Larsa arasında sürekli el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Nippur belgelerine tarih atılırken 1938, 1935, 1832 ve 1828'te Larsa yıl adları, 1836, 1833, 1830 ve 1813 ile 1802 arasında birkaç yıl İsin yıl adları kullanılmıştır.

Bu dönemde Emutbal (Dicle'nin doğusunda Eşnunna ile Elam arasındaki bölge) yöneticisi Kudur-Mabuk oğlu Varad-Sin'i (MÖ 1834-1823) Larsa kralı, kızını da Ur'da Nanna'nın *entu* rahibesi olarak (bu hak genelde Sümer ve Akad kralına aitti) atadı. Kudur-Mabuk ve Varad-Sin, Ur, Larsa, Zabalam, Maşkan-şapir, Nippur ve diğer yerlerdeki tapınakları onarmak gibi büyük bir işe giriştiler. Kudur-Mabuk kendisini, Emutbal'ın babası ve Amurru'nun babası diye adlandırıyordu. Bunların her ikisi de Amurru kavimlerine ait adlardır (oysa onun ve babasının adları Elam adlarıydı).

Oğulları Varad-Sin ve Rim-Sin'in adları Akadca, kızının adı ise, Sümerceydi. Bu karışım Mezopotamya nüfusunun bileşimini yansıtmaktadır (aynı zamanda yalnızca ada dayanarak etnik köken saptamanın güçlüğünü de).

Kardeşi Varad-Sin'i izleyen Rim-Sin (MÖ 1822-1763) Mezopotamya tarihinde en uzun süre tahtta kalanlardan biridir. 1804 yılında Rim-Sin, Uruk, İsin, Babil ve Rapikum askerleriyle göçebe Sutu'lardan oluşan ortak orduyu yenerek Uruk'un bağımsızlığına son verdi. Saltanatının 29. yılı olan 1794'te İsin'i ele geçirdi. ve Birinci İsin Hanedanı'nı sona erdirdi. Bu zaferden öylesine etkilenmişti ki, uzun saltanatının geri kalan yıllarını adlandırmaya "Yıl bir: İsin zaptedildi" diye başlayıp bunu "yıl 30: İsin zaptedildi" diye, Larsa'nın kendisi ünü Rim-Sin'inkini bile aşan Babil Kralı Hammurabi tarafından yenilinceye kadar sürdürdü.

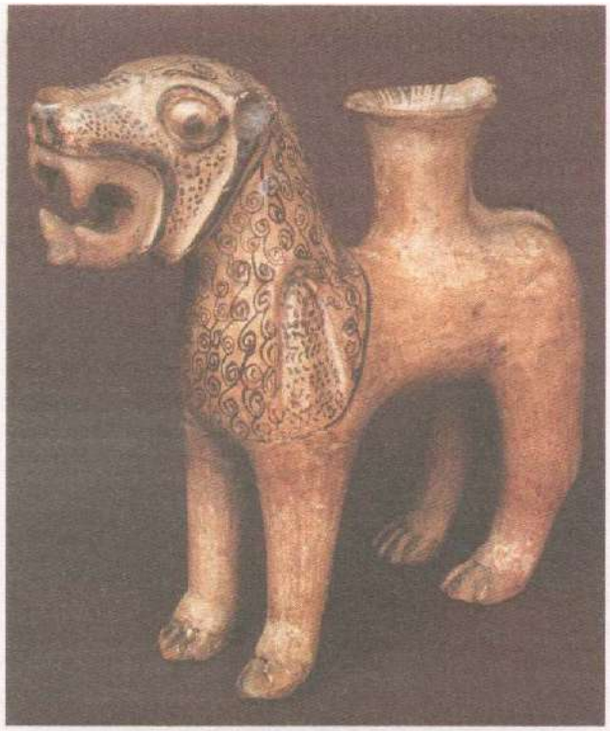

Solda Türkiye'de Kaneş'teki ticaret kolonisinden aslan biçiminde boya bezemeli pişmiş toprak vazo. Bu türden boya bezemeli kaplar muhtemelen tanrılar onuruna sıvı kurbanları yapılırken kullanılıyordu. Kap arkadaki büyük açıklıktan doldurulyor ve sıvı aslanın burnundaki delikten akıyordu. Kaneş'te yaşayan tüccarlar Asur ve diğer kentlerden gelmişlerdi, ama evleri, çanak çömlekleri ve kullandıkları diğer eşyalar yöre halkınınkilerle aynıydı.

Altta Girsu'da bulunan tunç heykelinde Larsa Kralı Varad-Sin başında bir sepet taşımaktadır. Ataları Güney Mezopotamya yerlisi olmamakla birlikte, o da dönemin diğer yöneticileri gibi Sümer ve Akkad geleneklerini benimseyerek antik tapınakları onarmıştı. Figür neredeyse 300 yıl önce üçüncü Ur Hanedanı krallarının temellere gömdüklerinden hemen hemen farksızdır.

Asur'un değişen Yazgısı

Daha kuzeydeki Asur, kuru tarım bölgesinin ucunda Dicle üstündeki önemli bir geçite egemen kayalık bir çıkıntının üstünde kurulmuş bir merkezdi. Konumu dolayısıyla bozkırlarda yaşayan göçebelerin akınlarına her zaman açık olmuştu. Üstelik Dicle boyunda ve Cebel Hanrin ve Cebel Sincar çizgisindeki önemli ticaret yolları üstünde bulunuyordu. Ama ekilebilir alan ve insan kaynağı azlığından Asur bir imparatorluk merkezi olmaya çok uygun değildi. Asur yöneticileri büyük bir imparatorluğa egemen olduklarında iktidar merkezi ya Habur düzlüklerinde (I.Şamşi-Adad döneminde) ya da Ninive dolayındaki bölgede (MÖ 9.-7. yüzyıllarda Geç Asur Dönemi'nde) daha varlıklı alanlara kaydırılırdı.

Burada bulunan Agade krallarının Er Hanedanlar heykelleri ve yazıtlarından görüldüğü gibi, Asur erken dönemlerde güneyin bir ileri karakolu olmuştu. İştar Tapınağı'nın erken tabakalarından biri, Şulgi ve Amar-Sin zamanında Asur valisi olan Zarikum'un bir yazıtını, bir diğer tabaka ise İluşumma adlı yerli bir yöneticinin yazıtını içeriyordu. İlu-şumma, MÖ birinci binyılda düzenlenen Asur Krallar Listesinde de gözükmektedir. Çadırda yaşadığı söylenen kralları da içeren 29 isimden ve Şamşi-Adad'ın Amurrulu atalarından sonra Akad adlı yöneticiler gelmektedir: I. Puzur-Aşur, Şalimahu, İlu-şumma, I. Erişum, İkunum, Şarrum-Ken (I. Sargon) ve II. Puzur-Aşur. Ama bunların tarihleri kesin değildir. Daha geç bir kayıt İlu-şumma'yı ilk Babil Kralı Sumuabum ile çağdaş gösterir. Oysa Asur Krallar Listesine göre II. Puzur-Aşur, Eşnunna'lı Naram-Sin'den önce Asur kralıdır. Bu dönem daha geç yapı kalıntıları altında kaldığından, Asur'un kendisinden buna ilişkin pek arkeolojik kanıt bulunamamıştır. Bura-

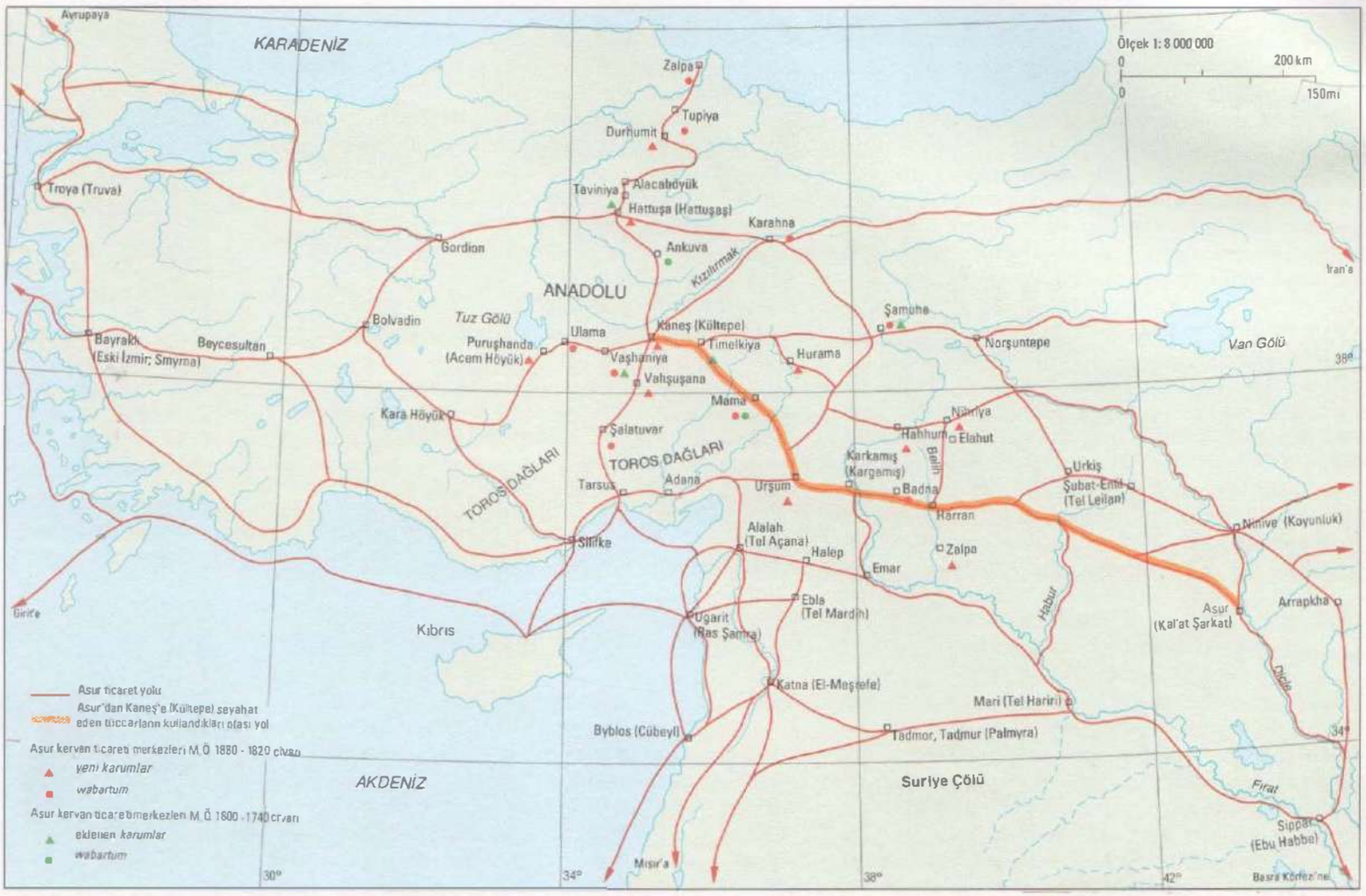

Anadolu ve Eski Asur ticareti
Anadolu'da Kaneş'de (bugünkü Kültepe) bulunan tabletler, Asur'dan başlayıp Toros Dağları'ndan geçerek, önemli bir *karum* ya da ticaret kolonisinin kurulu olduğu Kaneş'e ulaşan yaygın bir ticaret ağını sergilemektedir. Anadolu yaylası ve Kuzey Mezopotamya'da diğer *karum*lar ya da *wabartum* denilen daha küçük tesisler de vardı. Tabletlerin çoğunluğu MÖ 1880,1820, küçük bir bölümü ise MÖ 1800-1740 dolayında yazılmıştı. Geç dönemde kimi yerleşmeler *karum* sınıfına eklenirken, *wabartum*lara daha az değinilmişti. Ticaret merkezlerinden yeri güvenlikle belirlenenler yalnızca Kaneş ve Hattuşaş'tır. Diğer *karum* ve *wabartum*ların haritada önerilen yerleri kesin değildir.

dan 800 kilometre kadar ötede Orta Anadolu'da, merkezi Kaneş kenti olan bir Asur ticaret kolonisine ait binlerce tablet arasında I. Erişum'un bir yapı yazıtının kopyası ile I. Sargon'un mühür baskısı olan bir mahkeme kararı çıkarılmıştır.

Asur ve Anadolu ticareti

Kaneş kenti surları dışındaki tüccar mahallesi olan karumda yapılan kazılarda, Erişum'la II. Puzur-Aşur arasında (yaklaşık MÖ 1880-1820) üç kuşak boyunca (yaklaşık altmış yıl) ve sonra Şamşi-Adad ve Samsu-ilina dönemlerinde (yaklaşık MÖ 1800-1740) Asur'la yapılan ticaretin kanıtları bulunmuştur. Daha erken dönemden 10.000'i aşkın, sonrakinden ise 200'ün altında tablet keşfedilmiştir.

Asur'dan dokuma ve ***annakum*** denilen bir maden, eşekle taşınarak geniş kuzey Mezopotamya Düzlüklerinden ve Toros Dağları'nın sarp geçitlerinden geçip Kaneş'e getirilir, buradan da diğer ticaret karakollarına dağıtılırdı. *Annakum* kuşkusuz tuncun temel öğelerinden biri olan ve artık daha önceki yüzyıllarda kullanılan arsenikli bakırın yerini alan kalaydır. Mari ve Sippar'dan biraz daha geç tarihli metinlerde, ***annakum*** Elam'dan Mari'ye getirilmekte sonra batıya satılmaktadır. Elam'da kalay madenciliği ya da kalay kaynaklarına ilişkin bir kanıt bulunmadığından, Elamlılar kalayı daha doğudan getirmiş olabilirler. Dilmun ile Ur arasındaki Körfez ticaretinde kaydedilen mallar arasında ***annakum*** bulunmamaktadır. Ama, Asur'un doğusundaki dağlarda, Şuşarra'da bulunan metinler, ***annakum***un İran Yaylası'ndan, hatta daha ötelerden, belki de bakır madenlerinin MÖ üçüncü binyıldan başlayarak işletildiği sanılan Afganistan'dan getirildiği fikrini vermektedir.

Her eşeğin taşıdığı yaklaşık 90 kiloluk yük, ya 30 dokumadan (kumaş parçası) ya da 10 dokumayla 130 ***mina*** (65 kilo) kalaydan oluşur, ayrıca yolculukta çıkabilecek masraf ve vergiler için 10 ***mina*** bozuk kalay bulundurulurdu. Asur'dan çıkarken (Asur'da kendisine yıl adlandırılan) ***limmu*** memurunu malların değerinin 1/120'si oranında vergi verilmesi gerekirdi. 2/65'lik Kaneş'e giriş vergisi yerel yöneticiye ödenirdi. Olağanüstü büyüklükte bir mal sevkiyatında, 14 eşekle 350 dokuma taşınmıştı, ama genelde kaydedilen miktarlar çok daha küçüktür. Büyük miktarlar belki de tüccarların bir araya gelerek uzun kervanlar oluşturmasının bir sonucudur.

Kaçakçılık bilinen bir etkinlik olduğu halde, görüldüğü kadarıyla soygun uzun yolculuklar için bir sorun oluşturmuyordu. Yayınlanan metinlerde (bilinenlerin yaklaşık üçte biri) Asur'dan Kaneş'e yaklaşık 800 eşek yüküne eşit olan 13,5 ton dolayında kalay ve 17.500 dokuma götürülmüştür. Bu büyük olasılıkla gerçek toplamın onda biri kadardır. Buna karşılık Asur'a gümüş ve altın getirilirdi, ama eşeklerin dönüş yolculuğunda yük hayvanı olarak kullanıldığından hiç söz edilmediğine göre, bunların çoğu Anadolu'ya varıldığında satılmış olabilir. Asur ticareti aile şirketlerince yürülürdü. Ailenin başı Asur'da yaşar, daha genç bir üyesi ise

sürekli temsilci olarak Kaneş *karum*undan bulunurdu. Girişim normal olarak aile tarafından finanse edilr, ama bazen gerekli sermayeyi bulmak için ortaklıklar oluşturuldu.

Ticaretin merkezi Kaneş'ti, ama Hattuşaş (Boğazköy), Alişar (belki Ankuwa) ve Acemhöyük (Puruskhanda) de içinde dokuz diğer kentte *karum*lar vardı. Bunun dışında Anadolu'da en az on adet daha küçük Asur ticaret kuruluşu bulunmaktaydı. Bunlar vergi ödedikleri yerel prenslere bağımlı, kendi kendini yöneten yerleşmelerdi.

Anadolu'da yönetim ve ticaret

Anadolu'da yaşayan yerel halklar arasında *karum*da ikamet edenler yalnızca Asurlular değildi. Bunlar, kazılmış olan arazinin kuzeyinde ve merkezinde, güneydeki yerli Anadolululardan sanayi bölgeleriyle ayrılmış olarak yaşarlardı. Asur tüccarları mal ithal ve ihracı dışında yerel ticaretle de uğraşırlardı. Bakır önemli bir metaldı: Kaneş metinlerinin birinde 30.000 mina (15 ton) düzeyinde miktarlardan söz edilmektedir. Asurların iş yaptıkları halklar arasında Hattiler (Anadolu'nun yerli halkı), Hurriler, daha sonra *neşili* adı verilen (belki Kaneş kentinden gelmektedir) bir lehçe konuşurlardı. Gene bu gruptan Luviler, bir hiyeroglif yazısıyla yazılan ve Hititlerin *luili* diye adlandırdığı bir dil konuşurlardı.

Anadolu kentlerini genelde Hint Avrupa adları olan ve Mezopotamya'da olduğu gibi birbirleriyle savaşan prensler yönetirdi. Kaneş'teki eski kent ve *karum* (II.tabaka) 1820 yılı dolayında yanmıştı. 500 yıl sonra yazılmış olağandışı bir Hitit metninde, Kuşşara Kralı Pithana'nın oğlu Anitta ile birlikte, belki de Kaneş olabilecek Neşa kentini alması ve bunu başkent yapması anlatılır. O aynı zamanda Zalpa, Puruşhanda, Şalatuvar ve Hatti'yi (olasılıkla sonraki Hitit başkenti Hattuşaş) de yenmişti. Pithana ve Anitta adlarının daha geç dönemin (Ib tabakası) tabletlerinde geçmesi ve Kaneş'te "Prens Anitta'nın sarayı" yazılı bir hançer bulunmuş olması yüzünden *karum*un II. tabakasının yıkımından da sorumlu tutulabilirler.

Anitta dönemiyle Hitit kralları arasında Anadolu'daki duruma ilişkin bilgiler azdır. Hitit yöneticileri kökenlerini Kuşşarra Kralı I. Labarna'ya (MÖ 1650 dolayı) bağlarlar. Onun adı gene Labarna olan oğlu, başkenti Kuşşara'dan Hattuşaş'a taşımış ve kendisi de Hattuşili adını almıştır. Torunu ve ardılı Murşili, Hitit ordusunun başında Toros Dağları'nı aşmış, 300 yıl önce Asur eşek kervanlarının geçtiği yolu izleyerek Hammurabi'nin bir zamanki büyük Babil krallığının kalıntılarını yoketmiştir.

Eşnunna sarayı

Vali İturiya yönetimindeki Eşnunna, Üçüncü Ur Hanedanının boyunduruğundan kurtulan ilk eyalet olmuştu. İbbi-Sin'in yazmanlarından olan İturiya'nın oğlu İlşu-iliya, Şu-Sin (tanrısal Ur Kralı) adına kurulmu tapınağı Eşnunna yöneticileri için bir saraya dönüştürdü. Saray Eski Babil mimarlığının klasik bir örneğiydi. Tipik Mezopotamya saray planını izleyen yapıda, bir avludan geniş bir ön oda ve *cella*'ya (tanrı figürünün konulduğu oda) geçilen bir tapınak da bulunuyordu. Dış avlunun bir yanında büyük bir kabul odası, bunun arkasında yöneticinin özel odaları bulunan iç avlu vardı. Bu plan bundan bin yıl sonra Geç Asur krallarının saraylarında da görülür.

MÖ 19.yüzyıl sonuna doğru, 15 az bilinen yöneticiden sonra, İİ.İpik-Adad'ın oğlu Naram-Sin, Asur'u ele geçirerek batıdaki Habur düzlüklerine doğru ilerledi. Naram-Sin yerel bir Asur yöneticisiymiş gibi Asur Krallar Listesi'ne dahil edilmiştir.

Fatih Şamşi-Adad

Asur Krallar Listesi'ne göre,

"İla-kabkabi'nin oğlu Şamşi-Adad, Naram-Sin döneminde Babil'e gitti. İbni-Adad *limmu*sunda Şamşi-Adad Babil'den geldi, Ekallatum'u aldı ve üç yıl Ekallatum'da oturdu. Atamar-İştar *limmu*sunda, Şamşi-Adad Ekallatum'dan geldi. Naram-Sin'in oğlu Erişim'u tahttan indirdi, tahtı ele geçirdi ve otuz üç yıl hüküm sürdü."

Şamşi-Adad'ın kökenleri bilinmemektedir, ama orta Fırat'tan bir Amurrulu olması mümkündür, çünkü Mari metinlerine göre Yaggid-Lim ve Yahdun-Lim zamanında Mari'nin batısındaki Terka bölgesinde İla-kabkabuhu adlı bir Amurru reisi etkindi. Şamşi-Adad'ın Asur'u nasıl aldığı bilinmemektedir, ama Naram-Sin'in işgalinden doğan karışıklıktan yararlanmış olması mümkündür. Mari'yi de ele geçiren Şamşi-Adad, burada belki de yönetimi Yahdun-Lim'i deviren bir gaspçının elinden almıştı. Yahdun-Lim'in oğlu Zimri-Lim Yamhad kralı kayınbabası Yarim-Lim'e sığındı ve Şamşi-Adad Asur'u başkent yapmadı; Şubat-Enlil diye adlandırdığı ve kısa süre önce Tel Leylan kazı yeri olduğu belirlenen ber kentte otırdu. Büyük oğlu İşme-Dagan'ı Ekallatum'a, küçük oğlu Yaşmah-Addu'yu Mari'ye yerleştirdi.

Yazıtlarına göre Şamşi-Adad'ın fetihleri Akdeniz'e kadar ulaşmıştı:

"Büyük Denizin kıyısında Laban (Lübnan) ülkesinde büyük adımın yazılı olduğu bir stel diktirdim."

Oğlu Yaşmah-Addu'yu Katna kralının kızıyla evlendirmesine karşın batıda doğrudan etkinliği bulunmadığı anlaşılmaktadır. Çivi yazısıyla yazılmış bir metinde bu düğünün armağanları sıralanırken, dört ya da beş talent (yaklaşık 200 kilo) gümüş de sayılmaktadır.

Fırat'tan Zagroslar'a ve bir bağlaşıklar ağı aracılığıyla daha da ötelere uzanan Şamşi-Adad yönetimi fiilen, Ekallatum ve Mari'ye atadığı oğullarının denetimindeydi. Büyüğü İşme-Dagan babasının yeteneklerini taşıyordu, ama küçük kardeş olan Yaşmah-Addu'nun zayıf ve etkisiz bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır. Mari'de bulunan üçü arasındaki yazışmalar, Yaşmah-Addu'nun babasına yazdığı şu mektubu da içerir:

"Babacığım bana gönderdiğin mektupta şunları söylemişsin: *Seni daha ne kadar idare etmek zorunda kalacağız? Sen çocuksun, yetişkin adam değilsin, yanağında tüy yok. Kendi ev halkını doğru düzgün yönetememeyi daha ne kadar sürdüreceksin? Kendi kardeşinin çok büyük ordular yönettiğini görmüyor musun? Sen kendi sarayın ve ev halkını düzgün yönet yeter!* Bana bunu yazmışsın Babacığım. Beni (sen) Babacığım atamışken, nasıl olur da çocuk gibi ve işlerimi yönetmekten aciz olabili-

Sağda Kaneş'teki tüccar kolonisi ya da *karum*, kent surlarının dışındaydı. Burada Asurlu tüccarlar yerel plana göre yapılmış evlerde oturuyor, yerel çanak çömlek kullanıyorlardı. Ticari ilişkilerinin ayrıntılarını kaydeden binlerce kil tablet bulunmasaydı, Asurluların kendi kentlerinden bu kadar uzaktaki varlıkları farkedilemeyecekti. Assurlular dışında Mezopotamya ve Anadolu'nun diğer kentlerinden tüccarlar da *karum*da yaşarlardı. Yıllar önce kazılmalarına karşın, *karum* evlerinin taş temelleri ve aralarındaki dar sokaklar bugün bile görülebilmektedir.

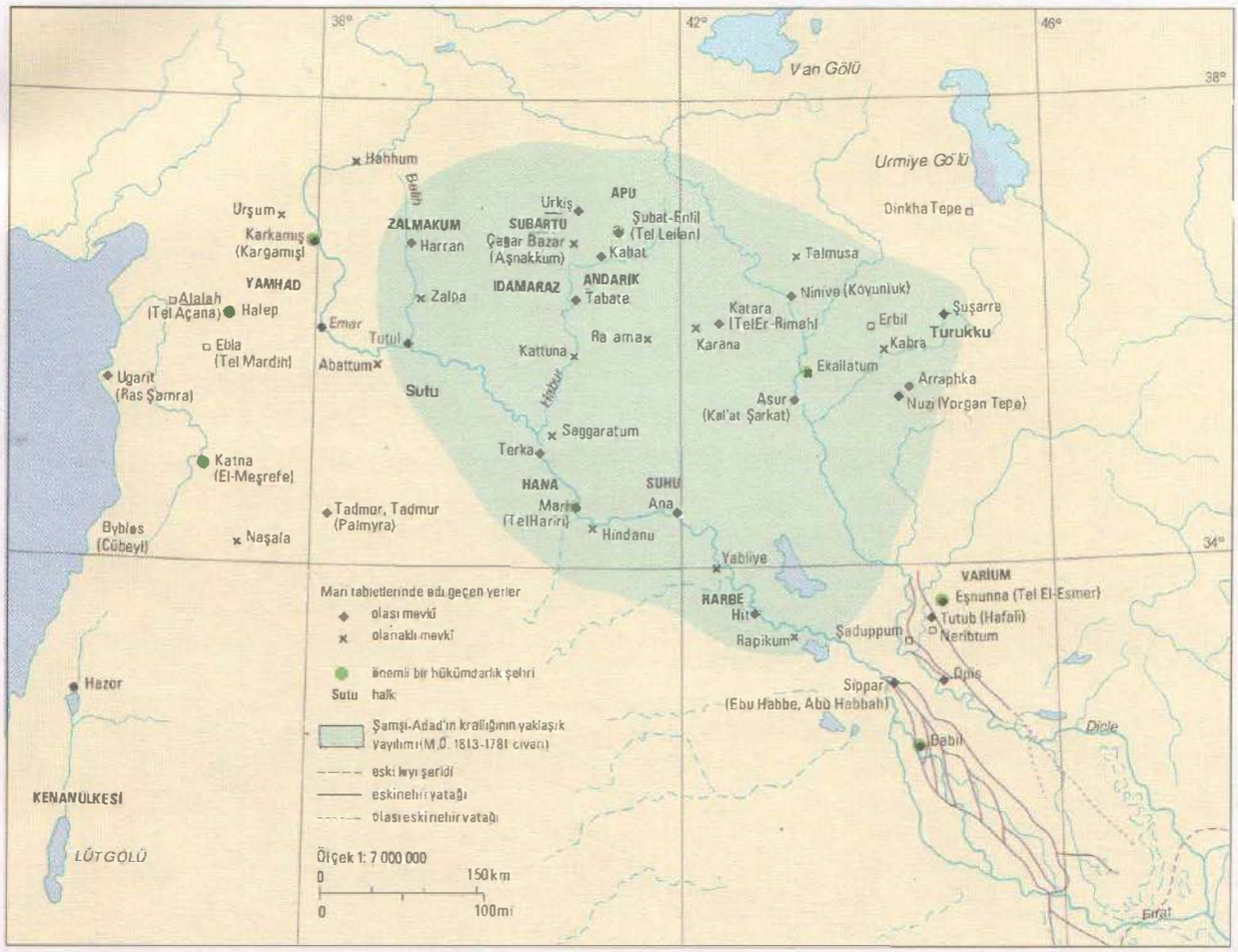

Mari mektuplarının dünyası
Mari'de bulunan kil tabletler MÖ 19. ve 18. yüzyıllarda saray içinde ve dışındaki yaşama ilişkin oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. Yayımlanan metinlerde 400'ü aşkın yer adı kaydedilmiştir, ama bunların yalnızca çok küçük bir bölümü kesinlikle saptanabilmiştir. I. Şamsi Adad'ın (yaklaşık 1813-1781) sıfırdan başlayıp Kuzey Mezopotamya'nın çoğunu kapsayan bir krallık yarattığı dönemdi bu. Şubat-Enlil'deki başkent'inde bir oğlunu doğuyu yönetmek için Ekallatum'a, ötekini güneybatıyı yönetmek için Mari'ye yerleştirmiştir. Şamsi-Adad'ın ölümünden sonra krallığı çöktü. Mari MÖ 1757'de Hammurabi ta afından yıkıldı. Kuzey Mezopotamya'da bundan sonraki 300 yıllık döneme ilişkin pek az bilgi bulunabilmiştir.

rim? Nasıl olur da, ben küçükten beri (sen) Babacığımın yanında büyümüşken, şimdi şu ya da bu hizmetkar Babacığımın sevgisinden beni uzaklaştırmayı başarabiliyor? Mutsuzluğumu (sen) Babacığımla konuşmak için hemen şimdi geliyorum."

Şamşi-Adad'ın doğu kanadında Eşnunna yöneticileri ve Elamlılar etkinlik gösteriyordu. Şuşarra'daki vasalından Şamşi-Adad'a gönderilen bir mektupta Elamlı yönetici Şiriktuh'a ait 12.000 kişilik bir ordunun varlığı bildirilmektedir. Kardeşi Naram-Sin'den sonra Eşnunna kralı olan Daduşa, İşme-Dagan'ı yendiğini, Erbil'i ve bölgedeki diğer kentleri zaptettiğini öne sürer. Babası Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra, kardeşine Elamlılar'ın ve onların bağlaşığı Eşnunna kralı İbal-pi-El'in "yularını elimde tutuyorum" diye güvence vermesine karşın, İşme-Dagan yenildi. Şubat-Enlil Elamlıların eline geçti ve Elam ve Eşnunna orduları İdamaraz Ülkesi'nde (Kuzey Suriye) sefere çıktılar. Bu dönemde Zimri-Lim, Mari tahtını yeniden ele geçirdi ve Mari MÖ 1757 yılında Hammurabi tarafından yok edilinceye kadar tahtta kaldı.

Zimri-Lim yönetiminde Mari

Gariptir ki Hammurabi tarafından yıkılması Mari'nin geleceğin arkeologları için korunmasını sağladı. Kent terkedildi, Zimri-Lim'in sarayının kalıntıları çöken üst katla örtülerek daha sonraki inşaatçıların elinden kurtuldu. Mari'deki sarayın girişi kuzeydeydi. Geniş bir yol küçük bir avludan geçerek ikinci, çok daha büyük bir avluya giriyor, burada yarım daire biçiminde basamaklarla yaklaşılan kutsal bir yer ya da taht odası bulunuyordu.

Bu odadaki duvar resimlerinin stili sarayın bu bölümünün MÖ 2000'den önce yapıldığını ve 250 yılı aşkın bir süre kullanıldığını göstermektedir. Zimri-Lim'in sarayının altında Mari'nin Er Hanedan yöneticilerine ait daha eski saraylar vardı. Batıda gene duvar resimleriyle bezenmiş diğer bir büyük avlu bulunuyordu. Orta panoda iki yanında uzun ağaçlar, tanrısal figürler ve büyülü yaratıklar bulunan kral, tanrıça İştar'dan krallık nişanını alıyordu. Avlunun güney kenarında her biri yaklaşık 25 metre uzunluğunda iki büyük oda vardı. Dış odada elinde vazo tutan büyük bir tanrıça heykeli vardı. İkinci odanın batı ucundaki platform, muhtemelen üstünde kral tahtının durması içindi, karşı uçtaki basamaklardan ise küçük bir *cella*ya çıkılıyordu. Bu basamakların dibinde Mari'nin daha erken yöneticilerinden birinin devrilmiş heykeli bulunmuştur. Bu resmi salonların çevresinde ambarlar, işlikler, mutfaklar ve oturma odaları vardı.

Mari'de bulunan ve yaklaşık dörtte biri yayınlanan 20.000'i aşkın tablet, bize bu dönem yaşamının ayrıntılı bir tablosunu çizmektedir. Yerleşme yerleri sürekli olarak, bir bölümü orduya kaydedilerek, bir bölümü de rüşvet ya da güç kullanılarak etkisizleştirilen isyancı göçebe kabilelerin tehdidi altındaydı. En çok sorun çıkaranlar Yaminitler (bunlara bazen sözcük anlamı güneyin oğulları olan Benya deniliyordu) ve Sutulardı. Bir grup kanun kaçağı olan Hapirular da öne çıkmaktadır. (Metinler ilk çözümlendiği zaman, Hapiruların İbranilerin ataları olduğu öne sürülmüştür, ama bu öneri büyük olasılıkla yanlıştır.)

Düşman ordular sık sık birbirleriyle savaşırlardı. Kuşatmalar olağandı ve metinlerde on ya da yirmibin kişilik ordulardan söz edilmektedir. Bundan sonraki bin yıl boyunca savaşlarda egemen olan atların çektiği iki tekerlekli atlı savaş arabası ilk kez MÖ ikinci binyıl başlarında görüldü. At, Rusya'da iki bin yılı aşkın bir süre önce evcilleştirilmişti. İsrail ve Türkiye'de Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı tabakalarında at kemikleri bulunmuştur. MÖ 2000 yılından önce yazılmış metinlerde de arasıra atlardan söz edilir, ama at ancak daha sonraki yüzyıllarda yaygınlaştı ve yalnız Yakındoğu'da değil Mısır ve Avrupa'da da görülmeye başlandı. Başlangıçta atlara eşek gibi biniliyor, boyunduruk takılıyor ve öküzler gibi burun halkalarıyla idare ediliyorlardı. Ama (MÖ 1700 yılından önceki bir tarihte) gemin geliştirilmesi ve hafif ama güçlü ispitli tekerleğin yapımı, atlı savaş arabalarını ürkütücü bir savaş aracı haline getirdi.

Zimri-Lim memurlarıyla her konuda uzun yazışmalar yaptığından kralın saray yaşamına ilişkin ayrıntılı bilgi kayıtları bulunmaktadır: bir evin çatısında bir aslan yakalanıp tahta bir kafeste Zimri-Lim'e gönderilmişti; bir kanalın kıyıları onarım gerektiriyordu; Terka'ya gelen bir çekirge sürüsünü bölgenin valisi yakalatıp krala göndermişti. Karısına yazdığı bir diğer mektupta Zimri-Lim, onu ailedeki hastalık konusunda uyarıyordu:

"Nanna'da bulaşıcı bir hastalık bulunduğunu ve sık sık saraya geldiğinden onunla olan birçok kadına geçeceğini öğrenmiş bulunuyorum. Kesin emir ver. Kimse onun kullandığı kaptan içmeyecek; kimse oturduğu yere oturmayacak; kimse yattığı yatağa yatmayacak, ki hastalık yanındaki bir-

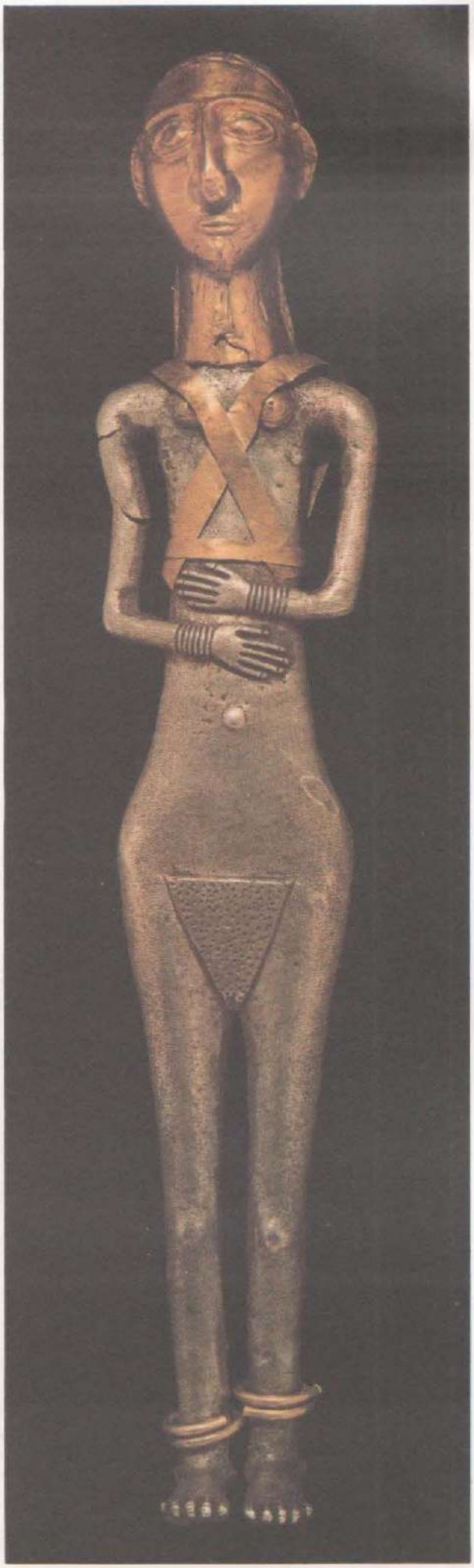

Solda Kuzey Suriye kaynaklı olabilecek, pişmiş kilden savaş arabası modeli. Kaneş'teki silindir mühür baskılarında görülen savaş arabalarını andıran model muhtemelen MÖ 19. yüzyıldan kalmadır. Bir çift atla çekilen hafif savaş arabalarının sahneye çıkışı Yakındoğu savaşlarında köklü bir değişikliğe neden oldu. Araba tekerleklerindeki çiziklerin, tekerlek ispitlerini temsil etmesi olasıdır. Eşekle çekilen daha erken arabaların tekerlekleri yekpare tahtadandı. Yükseklik 19,6 cm.

Sağda Bu gümüş kadın heykelinin başı, boynu ve göğüsleri altındandır ve gövdenin üst kesiminde altın şeritler vardır. Türkiye'de Ankara yakınlarındaki Hasanoğlan'da bir mezardan çıktığı söylenmektedir MÖ 2000 dolayından olabilir. Yükseklik 20,4 cm.

çok kadına geçmesin. Bu çok bulaşıcı bir hastalık."

Kralın bir buzhanesi de vardı, buraya dağlardan getirilen depolanan buz yaz aylarında içecekleri soğutmakta kullanılırdı. Tabletlerde kralın masasında sunulan yiyecek ve içecekler ve saray hizmetkarlarının yaptığı dokuma, marangozluk, metal işçiliği gibi işler de kaydedilmişti. Kadın meslekleri arasında eğirme, dokuma, yemek pişirme, şarkı söyleme, müzisyenlik vardı, ama kadın yazmanlar, hatta bir kadın doktor bile bulunuyordu.

Dinin önemli bir rol oynaması şaşırtıcı değildir. Tanrıların beslenmesi, şölenlerde ezberden okuma ve büyü, ölü ruhları yatıştırma gibi dinsel törenler düzenli olarak kutlanırdı. Herhangi önemli bir karar verilmeden önce işaretlere bakılırdı. En yaygın yöntem bir koyun kurban edip karaciğerini incelemekti. Bu çok gelişkin bir bilimdi ve karaciğerin binlerce farklı çizgisinden değişik şeyler kestirilebilirdi. Mari'de bulunan kilden yapılmış ve üstüne böylesi kehanetler işaretlenmiş karaciğer modelleri belki de eğitim ve danışma için kullanılıyordu. Tel El-Rimah'da Şamşi-Adad zamanında yapılmış olabilecek iyi korunmuş bir tapınak ve ziggurat bu dönemde dinin önemi hakkında bir fikir vermektedir. Tanrı'nın tapınak ve zigguratı alana egemen, saray ise aşağıda bir sığıntı gibidir.

Levant ve Filistin

Mari tabletleri ve kısmen de Orontes kıyısındaki Alalah ve Katna'da bulunan tabletler batıdaki olaylara ışık tutmuştur. Buradaki başlıca iki krallık, merkezi Halep'te olan Yamhad ve Katna'ydı, ama Ugarit ve Hazor gibi daha küçük kentlerden de söz ediliyordu. Üçüncü binyılın sonunda Levant ve Filistin'de kent yerleşmelerinde bir gerileme olmuştu, ama Orta Tunç Çağı'nın başlangıcı olarak alınan MÖ 2000 dolayında bu eğilim tersine döndü. Zamanın Mısır kaynaklarına göre I. Amenemhet'in egemenlik döneminde (MÖ 1891-1962) Mısırlı gezgin Sinuhe'nin dolaştığı Asya topraklarında nüfus başlıca göçebe kavimlerden oluşuyordu. Ama onikinci Hanedanın "lanetleme metinleri" farklı bir öykü anlatırlar. Kilden yapılmış bu figür ve kapların üstüne isyancıların ve Mısır'ın düşmanlarının adı yazılır, sonra da bunlar törenle parçalanırdı. MÖ 1900 dolayına tarihlenen erken bir grup Kudüs, Aşkelon, Beth-Şan ve Byblos'un isimlerini içeriyordu. Yaklaşık yüzyıl sonraya tarihlenen bir grup, Kenan ilinde bellibaşlı kentlerden hemen hepsinin gelişme içinde olduğunu göstermektedir. (Burada Megiddo kentinin sayılmaması şaşırtıcıdır, ama belki de bunun nedeni Megiddo'nun Mısır'a sadık tutumudur.) Bu kent yöneticilerinin tümü Batı Sami adları taşıyorlardı. İlk grupta her kent için birden çok yönetici, ikinci grupta ise yalnızca bir yönetici sayılması, muhtemelen kabile örgütlenmesinden kentleşmeye geçişi yansıtmaktadır.

Arkeolojik kanıtlar tablodaki boşlukların doldurulmasına yardım etmiştir. Yaklaşık MÖ 1800'den sonra, hemen hemen Levant'taki tüm Orta Tunç Çağ yerleşmesi, yalnızca büyük kentler değil, bir hektardan küçük köyler bile tahkim edilmişti. Sur işçiliğinde, 2 ile 3 metre uzunluğunda ve herbiri bir tona varan ağırlıkta çok büyük taşlardan ötürü "Kyklopik" [büyük taşlarla harç kullanılmadan yapılmış] tarz egemendi. Duvarın dışında *galacis* [şahra şevi] adı verilen ve toprak ya da taşlardan yapılıp düz ve sert bir sıva tabakasıyla kaplanan dik bir rampa olurdu. Büyük olasılıkla surların altına lağım kazılmasını önlemek amacıyla tasarlanan bu özellik, aynı zamanda duvarları yıkmak için kullanılan koç başlarına ya da duvarın merdivenle aşılmasına karşı da savunma sağlıyordu. Bir zamanlar bir uçtan ötekine bir kilometre uzunluğundaki kare bir alanı çevreleyen Katna surlarının 12 ile 20 metre yüksekliğinde bölümleri bugün

Solda Byblos'un Sami yöneticilerinin Mısır'ın 12. Hanedan firavunlarıyla yakın ilişkileri vardı. Onlardan değerli armağanlar alırlar ve Mısır kültürünün inceliklerini benimserlerdi. Yöneticilerin kaya mezarları Byblos sahilindeki kayalıklara oyulmuştu. Sağlam bulunan üç mezardan çok sayıda değerli eşya çıkmıştır, diğerleri soyulmuştu. Bu altın pektoral (göğüs takısı) sağlam mezarların birinde bulunmuştur. Bezemelerde Mısır'ın şahin tanrısı Horus görülmektedir, ama ayrıntılardan anlaşıldığı kadarıyla yerel olarak yapılmıştı. Genişlik 20,5 cm.

Mari

Mari'nin (bugünkü Tel Hariri) kalıntıları Fırat Irmağı'nın batı yakasında bulunur. Kent, MÖ 3. bin yıl başlarında kurulmuştu. Er Hanedanlar döneminde Mari önemli bir kent devletiydi ve Sümer Krallar Listesi'nde yönetici hanedanlardan biri olarak geçmekteydi. İştar Tapınağı'nda Sümer üslubunda çok sayıda zarif heykel bulunmuştur. Mari'nin 3. bin yıldaki Sami yöneticilerinin sarayı, MÖ 2. bin yıl başında yapılan sarayın altındadır. İkincisi daha önceki plana göre yapılmış ve birkaç yüzyıl boyunca kullanılmıştır. Mari yöneticileri Fırat boyunca sürdürülen ticaretten yararlanarak büyük servetler elde etmişlerdi. MÖ 19. yüzyılda Asur'lu Şamşi-Adad kentin Amurrulu yöneticilerini sürmüş, küçük oğlu Yasmah-Adad'ı kral yapmıştı. Şamşi-Adad'ın MÖ 1780 dolayındaki ölümünden sonra, daha önceki Amurrulu yöneticinin oğlu olan Zimri-Lim kentin denetimini yeniden ele geçirmiştir. Zimri-Lim'in sarayında ele geçirilen yönetici arşivleri çok kapsamlı ve zengin bilgiler içerirler. 20 yıl kadar sonra Zimri-Lim'i yenen bir zamanki bağlaşığı Babil Kralı Hammurabi, MÖ 1757 yılında sarayı ve kenti yıkmıştır. Kent terkedilmiş, ama Orta Asur döneminde mezarlık olarak kullanılmıştır.

Zimri-Lim'in sarayının yapımı 300 yıl kadar sürmüştü. En önemli odalar büyük batı avlusunun (106) güney kenarında bulunmaktadır. Bunların, bir ante odası (64) ve bizzat taht odası (65) olması mümkündür. Giriş katında 260'ı aşkın oda, ayrıca üst katta da odalar vardı.

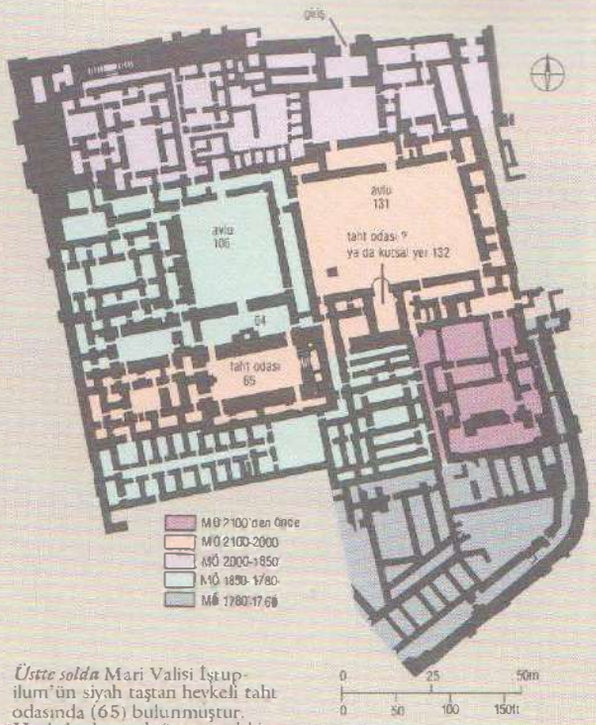

Üstte solda Mari Valisi İştup-ilum'ün siyah taştan heykeli taht odasında (65) bulunmuştur. Heykel odanın doğu ucundaki merdivenlerden aşağı düşmüştü. İştup-ilum muhtemelen MÖ 2100 dolayında Mari'yi yönetmişti. Yükseklik 1,52 m.

Solda Mari yakınındaki ırmak vadisi.

Sağda Elinde vazo tutan bu tanrıçanın gövdesi taht odasının bekleme salonunda (64), başı ise avluda bulunmuştur. Vazodan su akmasını sağlamak için vazoyla heykelin altlığı arasında bir delik açılmıştı. Yükseklik 1.4 m.

Altta Avlunun (106) güney duvarı yakınında yere düşmüş boyalı alçı parçaları vardı. Yöneticiyi burada, belki de kurbanlık boğaları çeken diğer figürlere tepeden bakmaktadır. Resimler büyük olasılıkla Şamşi-Adad ya da Zimri-Lim dönemlerine aittir. Genişlik yaklaşık 1,35 m.

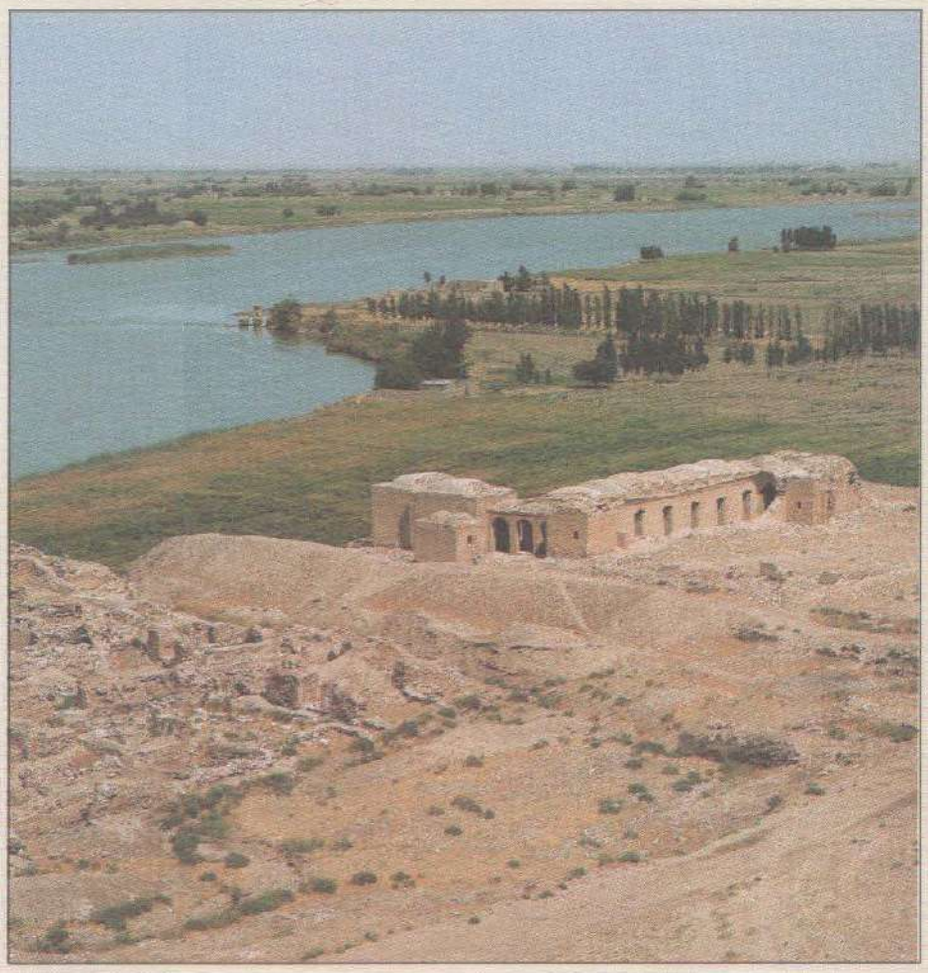

bile ayaktadır. Kazamat duvarlar ve üç odalı kapılarla ek korunma sağlanıyordu.

Ebla, Şekem ve Hazor'daki kazılarda ortaya çıkan kule tapınaklar (Migdal tapınakları), Süleyman Tapınağı'nın modelini oluşturan Son Tunç Çağı tapınaklarının ilk örnekleriydi.

Levant, Mısır ve Mezopotamya etkilerinin buluşma noktasıydı, ama belirli Mısır ve Mezopotamya yöneticilerinin dönemleriyle bağlantı kurabilmemizi sağlayacak kanıtlar şimdiye dek bulunamamıştır. Megiddo, Katna ve Ugarit'teki heykellerin üstünde Mısır Orta Krallık yöneticilerinin yazıtlarına rastlanmıştır. Mısır'la yakın ilişkileri bulunan Byblos halkı da yöneticilerinin Sami adlarını Mısır hiyeroglifleriyle yazıyor ve Mısır'a ait "vali" unvanını benimsiyordu. MÖ 18. yüzyıl başında Orta Krallığın çökmesiyle, kuzeyin ve doğunun etkinliği öne çıktı. Bundan yüz yıl sonra kuzey Mısır'ı, "yabancı dağlık bir ülkenin kabile reisleri" olarak tanımlanan ve Filistin'in Orta Tunç 3 dönemi insanlarıyla yakın ilişkileri olan Hyksoslar yönetiyordu. Orta Tunç Çağında Filistin'in belki de en şaşırtıcı ve en kalıcı başarısı, kullanımı Son Tunç Çağı'nda giderek yaygınlaşan alfabenin [harf yazısı] icadı oldu.

Solda Susa'da bulunan bu diyorit baş, buraya büyük olasılıkla MÖ 12. yüzyılda geti ilmişti. Mezopotamya kentleri yöneticileri bu tür başlıkları MÖ 2100 ile 1700 arasında kullanıyorlardı. Babil Kralı Hammurabi, Yasalar Steli'nin üstündeki kabartmasında bunun eşi bir başlıkla görülür, bu nedenle başın bu büyük Babil yöneticisine ait olduğu söylenmektedir. Ama dönemin diğer yöneticilerinden birini, belki de bir Eşnunna yöneticisini betimlemesi de aynı derecede olanaklıdır, çünkü Eşnunna yöneticilerinin ustaca işlenmiş heykellerinden birkaçı Susa'ya götürülmüştü. Yükseklik 15 cm.

Sağda Bu tunç ve altın figürün üstündeki yazıtta, Lu-Nanna'nın tanrısı Martu ve Babil Kralı Hammurabi'nin sağlığı için yüzü altın kaplama bir bakır dua heykeli yaptırdığı ve bunu tanrının hizmetine adadığı kaydedilmektedir. Larsa'da bulunduğu sanılan figür Hammurabi döneminin sonuna (MÖ 1750) ait olabilir. Yükseklik 19,5 cm.

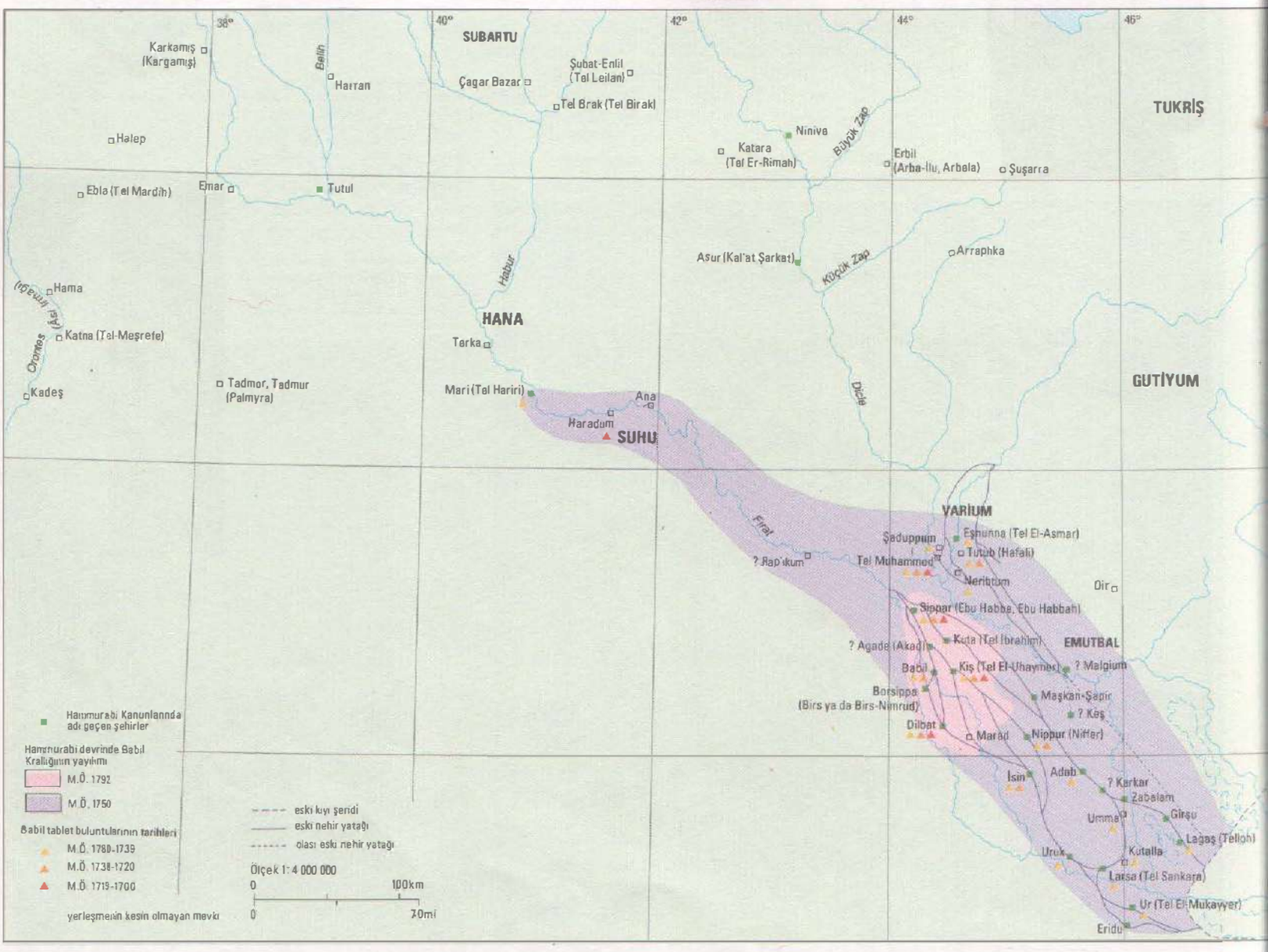

Hammurabi krallığı
Hammurabi (MÖ 1792-1750) saltanat döneminin ikinci yarısında Mezopotamya'nın büyük bölümünü egemenliği altına alarak birçok kentin bağımsızlığına son verdi. Yasalarının önsözünde tapınaklarını onardığını öne sürdüğü birçok Mezopotamya kenti arasında yıktırdığı Mari ve Eşnunna'nın yanısıra Tuttul, Ninive ve Asur da vardır. Hammurabi'nin oğlu Samsu-iluna, Larsa'lı II. Rim-Sin'in ayaklanmasını bastırdıktan sonra, Babil ülkesinin güneyi terkedilmiş gibi görünmektedir. 1739'dan sonra (Babil ülkesinin en güneydeki kentleri olan) Ur, Larsa, Kutalla, Uruk, Umma, Adab ve Lagaş'ta yerleşme olduğuna ilişkin pek kanıt yoktur. Denizülkesi Kralı Iluma-ilu dönemine ait tabletler 1721 yılında Nippur'da yazılmıştı, ama Nippur ya da İsin'de bunu izleyen 200 yıla ait bir tablet bulunamamıştır. Güneydeki bu kanıt yokluğunun nedenleri irmak yataklarının değişmesinin yarattığı bir felaket, Denizülkesi yöneticilerinin fetihleri, bürokratik uygulamalardaki değişmeler ya da bunların üçünün bileşimi olabilir.

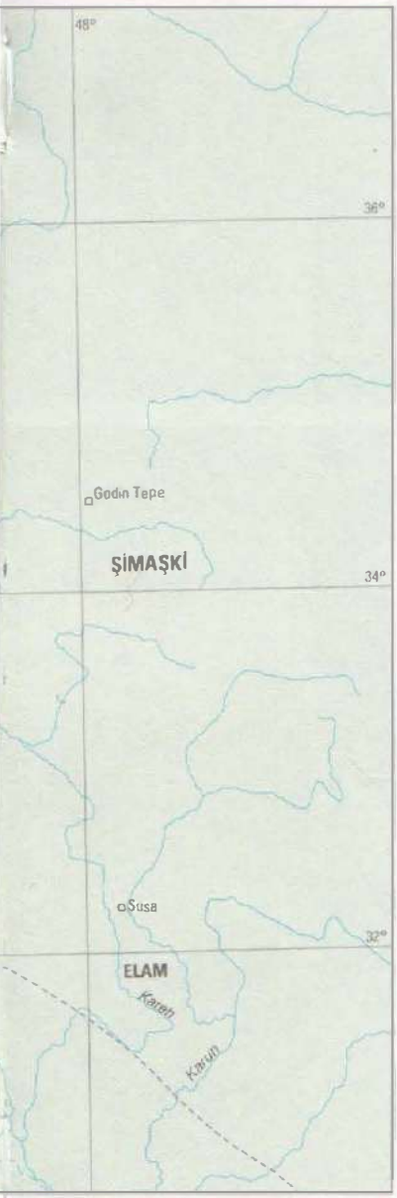

Babil Kralı Hammurabi

İkinci binyıl başlarının en önde gelen kişisi, MÖ 1792 ile 1750 arasında hüküm süren Babil Kralı Hammurabi'ydi. Sabırlı ve tedbirli, ama aynı zamanda hırslı ve kararlı Hammurabi'nin yarattığı imparatorluk kısa ömrüne karşın Mezopotamya'nın tarihsel perspektifini değiştirdi. Devletin siyasal, kültürel ve dinsel merkezi Babil'di. Hammurabi'nin yıl adlarından 1787'de Uruk ve İsin'i aldığı, 1784'te Rapikum ve Malgium'a karşı sefere çıktığı anlaşılmaktadır. 1783 yılından bir sözleşme, Hammurabi'nin o tarihte Şamşi-Adad'ın vasallarından biri olduğu izlenimini vermektedir.

Hammurabi (onun yıl adlarına göre) bundan sonraki 20 yıl boyunca kendini tapınak ve kanal yaptırmaya adadı. Öte yandan saltanatının 29. yılında bir Elam, Subartu, Gutium, Eşnunna ve Malgium birliğine karşı zafer kazandığını iddia eder. Ertesi yıl, 1763'de Mari ve Eşnunna'nın yardımıyla Larsa'yı ele geçirerek I. Rim-Sin'in uzun saltanatına son verdi. İki yıl sonra Mari'yi de yenerek, 1757 yılında kenti yıktı. 1755'te kentin çevresindeki suların yolunu değiştirerek Eşnunna'yı aldı ve böylece son Mezopotamyalı rakibini de ortadan kaldırdı. Hammurabi'nin yasalarının önsözünde kendisini desteklediğini söylediği tanrılar ve onların kentleri batıda Mari ve Tuttul'dan, Dicle üstünde Asur ve Ninive'ye, güneyde Ur, Eridu ve Girsu'ya kadar uzanmaktadır.

Larsa'da Hammurabi yönetimine ilişkin korunabilen 150 dolayında mektup, ele geçirdiği devletin günlük idaresine büyük ilgi gösterdiğini ve sorumlukların çok azını altlarına dağıttığını göstermektedir. Hammurabi en çok Yasaları dolayısıyla hatırlanır. Daha önce Ur'lu Şulgi, İsin'li Lipit-İştar ve Eşnunna'lı Daduşa da bunlara çok benzer yasalar çıkarmışlardı. Hammurabi Yasaları'nın amacını, "ülkede adaletin egemenliğini sağlamak, kötüleri ve günahkarları yok etmek, güçlülerin zayıfları ezmesini önlemek" olarak tanımlıyordu. Ayrıca adalet arayanlara Yasaları incelemelerini ve duruma uygun yasal kararı bulmalarını öneriyordu. Gerçekte, ara sıra yasal belgelerde Hammurabi'ye ait olabilecek bir stelden söz edilmesi dışında, Yasaların haksızlıkları düzeltmek amacıyla uygulandığına ilişkin pek bir kanıt yoktur. 282 bölümden oluşan Yasalarda, ticaret hukuku, aile hukuku, mülkiyet hukuku, kölelik kural ve ödentileri, ücret ve fiyatlar gibi pek çok konu ele alınmıştı, ama Yasalar bütünsel ve eksiksiz bir belge oluşturmuyorlardı.

Hammurabi Yasaları'nda Eski Babil toplumunun idealleştirilmiş bir görüntüsü sunulur. En tepede, krallığının tüm meselelerine karışabilecek ve karışan kral bulunur. Onun altında üç toplumsal sınıf vardır: *awilum* (Akadca "adam") ya da özgürler, tam konumu bilinemeyen ama bir biçimde devlete bağımlı olan *muşkenum* ve *wardum* ya da köleler. Ama göründüğü kadarıyla kendi adlarına mülk edinme hakları bulunan kölelerin yaşamı çoğu kez, borçlarını ödemek için kendilerini ya da çocuklarını köle olarak satmak zorunda kalan *awilum* sınıfına göre daha iyiydi. Standart borç faizi arpada yüzde 33, gümüşte yüzde 20'ydi. *Awilum*un ayrıca devlete karşı sorumlulukları vardı ve

muhtemelen vergi ödeyip kralın ordusunda askerlik yaparlardı. Bir *awilum* öldüğünde mallarının oğulları arasında bölünmesi giderek toprak mülkiyetinin küçülmesine yol açıyordu.

Eldeki kaynaklardan tapınak, saray ve özel kişiler arasındaki ekonomik dengeyi tam olarak hesaplayabilmek oldukça güçtür. Ama genel olarak Eski Babil kentlerinde sarayın önemi artmıştı ve kralın tapınaklar üstündeki gücü kent tanrısının baş rahibi olmasından değil, dünyevi gücünün artmasından kaynaklanıyordu. Daha dünyevi unvanların benimsenmesi de bu durumu yansıtmaktadır, ama krallar gene de tanrılar tarafından atanıp desteklendiklerini öne sürerlerdi.

Sarayın gücü artarken, tarım, sanayi ve ticarette de özel sektörün genişlediği, İsin-Larsa ve Eski Babil dönemlerinde özel kişiler arasında sözleşme, borç ve mülk satışlarının giderek artmasından görülüyordu.

Hammurabi'nin ardılları

Hammurabi'nin tahtı olaysız olarak oğlu Samsuiluna'ya geçti. 1742'de, Samsuiluna'nın saltanatının dokuzuncu yılında güneyli rakibi, Larsa'lı II. Rim-Sin Nippur'u işgal ettiyse de, başarısı kısa sürdü, çünkü ertesi yıl kent yeniden Samsuiluna'nın eline geçti. İki yıl sonra, 1739'da, güney Mezopotamya bir felakete uğradı. Nippur'dan tabletler bu dönemde bir iktisadi bunalım olduğunu gösterir. Toprak fiyatları hızla düşerken, toprak ve rahip mevkileri satışında büyük artış oldu. Bu durumun bir nedeni Samsuiluna'nın Rim-Sin'i açlıkla teslim olmaya zorlamak için Babil'in güneyinde Fırat'ın yatağını değiştirmesi olabilir. Samsuiluna'nın 11. yılına Uruk ve Larsa surlarının yıkımına ilişkin bir yıl adı verilmişti. Ur'daki kazılar kentin gerçekten de bu sıralarda yıkıldığını göstermektedir. Rim-Sin 1737'de kesin yenilgiye uğratıldı. Nippur bu bunalımı aşabildi, ama 20 yıl

Ulaşım

Altta Ur Kral Mezarlığı'nda bulunan sandal tipindeki tekneler bugün Güney Irak'ın Bataklık Araplarınca bugün bile kullanılmaktadır. Aslında bir balıkçı teknesi olmasına karşın, burada görüldüğü gibi kamış, vb., taşıma için de kullanılabilir.

Mezopotamya'nın çoğu yöresine ırmak ve kanallarla ulaşmak mümkün olduğundan, su ulaşımı mal taşımak için en elverişli yoldu. Ayrıca, gemiler Basra Körfezi ve Akdeniz'e de açılırlardı, Fenikeliler belki de Afrika'nın çevresini dolaşmışlardır. Su ulaşımının olanaklı olmadığı yerlerde yük hayvanı olarak genelde eşek ve katır kullanılır, bazen de hamallardan yararlanılırdı. MÖ 2000 dolayında atın devreye girmesi ulaklara çok daha hızlı hareket etme olanağı sağladı. MÖ 1. bin yılda çöl kavimlerinin öne çıkmasıyla develerin önemi arttı.

Yakındoğu'da tekerlekli araçlar MÖ 3500 dolayından başlayarak biliniyordu. Ama alüvyal düzlüklerin çamurlu koşullarında kızak daha elverişliydi, dağlarda ise düzgün yollar yapılmadan önce (bunların ilki MÖ 800 dolayında Urartularca yapılmış olabilir) tekerlekli araçlar işe yaramıyordu. Kısa yolculuklar çoğunlukla, Yakındoğu'da hâlâ kullanılan yekpare tahta tekerlekli arabalarla yapılıyordu. Sumerlerin eşek koşulu dört tekerlekli savaş arabaları vardı.

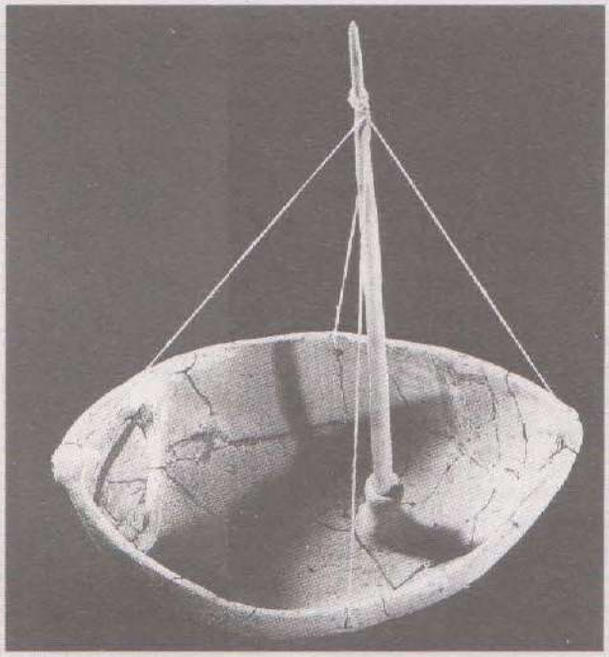

Solda Mezopotamya'da su taşımacılığına ilişkin en erken kanıt, Güney Irak'ta Eridu'da bir Obeyt mezarında bulunan ve MÖ 4000 öncesine tarihlenen bu pişmiş kilden tekne modelidir. Modelin bir yelkenli olarak yapıldığı, direk yuvasından ve yelken bağlama deliklerinden açıkça görülmektedir. Obeyt keramiklerine bugünkü Birleşik Arap Emirlikleri gibi uzak yerlerde rastlanması, onların bu dönemde usta denizciler olduğuna işaret etmektedir. Uzunluk 26 cm.

Altta Ur Kral Mezarlığı'ndan (MÖ 2600-2500) gümüş bir sandal. Silindir mühürlerde tanrılar (ya da heykelleri), kürekle ya da sopayla idare edilen buna benzer teknelerde yolculuk yaparken gösterilir.

En üstte Uruk dönemi tabletlerinde arabanın piktografik işareti kızağınkiyle aynıydı, ama tekerlekleri belirtmek için altına iki daire eklenmişti. Bir boğanın çektiği kızakta giden bir yöneticiyi gösteren bu taş pano muhtemelen MÖ 3000 dolayına aittir.

Üstten ikinci Kuzey Suriye'den MÖ 3. bin yılın ikinci yarısına ait pişmiş kilden kapalı bir araba modeli. MÖ 1. bin yıl ortalarında Yakındoğu'yu işgal eden göçebe İskitler de kapalı arabalar kullanırlardı.

Üstte Lydialılar'ın MÖ 485 dolayında Persepolis'te İran kralına getirdikleri iki tekerlekli arabayı gösteren kabartma. İki tekerlekli arabalar savaşta ve geçit törenlerinde olduğu gibi ulaklar tarafından da kullanılırdı.

Solda Ur Kral Mezarlığı'nda Kraliçe Puabi'nin mezarındaki kızağın rekonstrüksiyonu. Kızağı bir çift öküz çekiyordu. Kızaklar Asur saraylarındaki taştan devasa kanatlı boğalar gibi ağır yükleri taşımak için de kullanılırdı.

sonra o da terkedildi ve daha güneydeki kentler gibi birkaç yüzyıl boyunca terkedilmiş kaldı.

Daha geç bir geleneğe göre güneye Birinci Deniz Hanedanı egemendir, ama onların bu dönemde bölgedeki varlıklarına ilişkin yazılı ya da arkeolojik bir kanıt bulunamamıştır. Öte yandan, Babil'in Amurrulu Hanedanı varlığını korumuş ve Fırat üstünde Mari yakınlarına kadar olan kentlerde egemenliğini sürdürmüştür. Irmağın yukarısında, Mari'nin yıkımından sonra daha önce Mari'den yönetilen Terka'yı başkent yapan bağımsız Hana Krallığı gelişip güçlenmiştir. Terka'da mütevazi bir evin kazısı sırasında bulunan pişmiş topraktan bir çömlekte karanfil tanelerinin bulunması, Mezopotamya'nın ticaret bağlarının Uzakdoğu'ya kadar uzandığını düşündürmektedir, çünkü karanfilin o dönemde doğal yetişme alanı Doğu Hint Adaları'ydı (Doğu Afrika'ya çok sonra getirilmiştir).

Eski Babil Egemenliği'nin son yüzyılında, yıl adlarında askerî seferlere hiç değinilmez. Ama bu geç döneme, özellikle de Ammisaduka dönemine (MÖ 1646-1626) ait olduğu sanılan iki önemli belge –Ammisaduka Fermanı ile Venüs Tabletleri– bulunmuştur. Bunlardan ilki Ammisaduka'nın ilk saltanat yılında çıkarılan ve *awilum* sınıfının bir önceki yönetici zamanında biriken borçlarını silen bir kral kararnamesiydi. Devletin iktisadi etkinliğini desteklemek amacıyla Hammurabi ve diğer yöneticiler de daha önceleri benzer kararnameler yayınlamışlardı.

Ammisaduka'nın yıl adlarından biri geçtiği için onun döneminde yapıldığı sanılan Venüs Tabletleri, Venüs gezegeninin doğması ve batmasına ilişkin bir gözlemler deremesiydi. Gözlemlerde anlatılan sıralama yaklaşık 60 yıllık aralarla yinelenir, bu nedenle de ancak belirli dönemlerde meydana gelmiş olması mümkündür. Bunun sonucunda Ammisaduka ve hanedanın diğer yöneticilerinin saltanat dönemlerini 60 ile 120 yıllık farklarla tarihleyen sistemler ortaya çıkmıştır. Orta Kronolojide (bu kitapta bu kullanılmaktadır) Hammurabi dönemi MÖ 1792-1750 olarak belirlenir. Giderek daha çok yandaş bulan Yüksek Kronolojide bu dönem 1848-1806, bir zamanlar Anadolu ve Levant'ta çalışan çok sayıda bilim adamının benimsediği, ama bugün pek yandaşı olmayan Alçak Kronolojide ise 1728-1688 olarak belirlenmektedir. Gelecekte dönemin binlerce tableti arasında olayları bir güneş, ya da ay tutulması gibi daha iyi tarihlenmiş bir gökbilim olayına bağlayan bir değinme bulunacağı ya da Levant'taki araştırmalar sonucu Mezopotamya sıra düzeniyle daha güvenilir olarak tarihlenmiş Mısır kronolojisi arasında bir bağlantı kurulabileceği umulur.

Eski Babil metinlerinde kaydedildiği gibi, Yakındoğu'da Amurrularla Hurrileri Mezopotamya ile karşı karşıya getiren nüfus hareketleri, yeni halkların ortaya çıkmasıyla sürdü. Samsuiluna'nın dokuzuncu saltanat yılında ilk kez Kassit'lerin adı geçerken, MÖ 16. yüzyıl başlarında Hititler, Mezopotamya'da varlıklarını hissettirdiler. MÖ 1595'te Hitit Kralı Murşili, Fırat boyundan inerek Babil'i yağmaladı, Birinci Babil Hanedanı'na son verdi ve bugüne dek hiçbir bilgi sızmayan 150 yıllık bir karanlık çağı başlattı.

Bilim

MÖ 4. bin yılda yazının icadı antik Yakındoğu insanlarına çevrelerindeki dünyaya ilişkin bilgilerini kaydederek gelecek kuşaklara bırakma olanağı sağladı. İlk metinlerden bazıları, kuşlar, kent adları ya da meslekler gibi belli kategorilerdeki sözcüklerden oluşan listelerdi. Bunların başlıca amacı yazman çıraklarının eğitimiydi, ama içerdikleri bilgilerin sistematik düzenlemesinde ilk bilimsel yaklaşımın izleri görülür.

En erken metinlerde kullanılan sayı sistemleri altmış tabanlı sistemin öğelerini içerirler. 60'ın böleni çok olduğundan sistem birçok hesaplamayı basitleştirmektedir. Gerçekte, bugün bile zaman ve açı ölçümünde aynı sistem kullanılmaktadır. MÖ 2. bin yıl başlarından bize kalan iki tür matematik metni vardır: cetvel metinler ve problem metinler.

Birincilerin arasında çarpım cetvellerinin yanısıra, evrik değer, kare, karekökü, küp ve hattâ 2 ve 16 tabanlarında bazı logaritma cetvelleri de bulunur. Problem metinleri, birinci ve ikinci dereceden denklemlerin çözümleri ve değişik geometrik şekillerin alan ve hacim hesapları gibi çok çeşitli konuları kapsarlar. Babil matematikçileri çarpıcı başarılar sağlamışlardır. Genellikle π'yi 3 olarak hesaplamalarına karşın, bunun değerini 3 1/8 (3,125: gerçek değer 3.142'ye 3 rakam yakın) olarak da biliyorlardı. √-2'nin gerçek değerine 0.000007 hane yakınlaşmışlardı. Olağanüstü bir tablette Pythagoras (Pisagor) üçlüleri (en büyük sayının karesinin diğer ikisinin karelerinin toplamına eşit olduğu sayı grupları) sıralanmıştı. Bunlar 45, 60, 75'den başlayıp 12.709, 13.500, 18.541'e kadar çıkıyordu. Babil matematiğinin en şaşırtıcı yanlarından biri, pratik terimlerle ifade edilmesine karşın özünde kuramsal olmasıdır.

İkinci bin yılda göksel olaylara dayanan kehanetler kaydedilir, arasıra göksel cisim gözlemleri yapılırdı. Birinci bin yılda astroloji bilimi büyük önem kazandı. MÖ 700'e gelindiğinde burç işaretleri artık belirlenmişti; kimi burç bugün de aynı adı taşır. Sistemli kayıtlar tutulurdu: MÖ 500'de Babilliler ayın hareketlerini ve tutulmaların ne zaman olacağını büyük bir doğrulukla öngörebiliyorlardı. Doğduğu zaman göksel cisimlerin konumuna göre insanın geleceğini tahmin eden yıldız falının bize kalan en erken örneği Babil'dendir ve MÖ 29 Nisan 410 tarihini taşır. Bunu izleyen yarım yüzyıl içinde güneş, ay, gezegen ve yıldızların konumlarını önceden tahmin eden yıllıklar düzenlenmişti. MS 75 tarihli böyle bir yıllık bize kalan son çivi yazılı tablettir.

Hakkında çok sayıda kanıt bulunan bir Mezopotamya bilim dalı da tıptır. Hastalıklarla iki tür uzman uğraşırdı: *aşipu* büyü yapardı, *asu* ise pratik tedaviler öneren bir doktordu. Yüzlerce farklı hastalık bilinirdi.

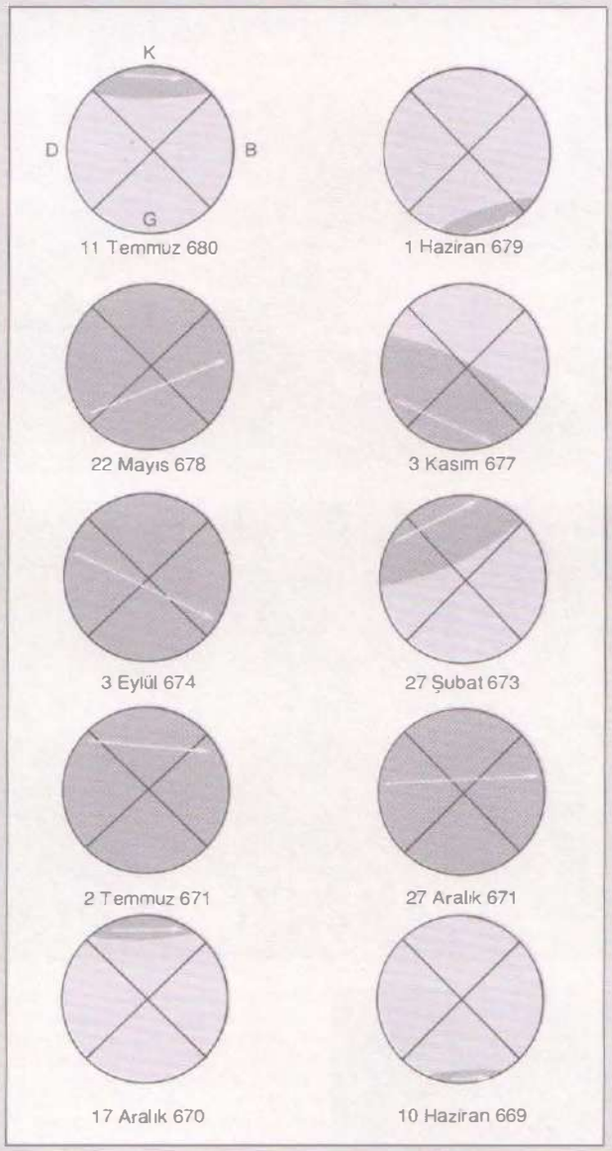

Solda ve altta Geç Asur kralları döneminde göksel olayları, özellikle güneş ve ay tutulmalarını yorumlama bilimi gelişmişti. Ay tutulmasından kalkınan bir kehanet, tutulmanın saatine, ayın hangi günü olduğuna, aya, ayın gölgelenen bölümüne ve gölgelerin hareket yönüne dayandırılırdı. Gezegenlerin, özellikle Jüpiter'in görünmesi de olayın yorumunu etkilerdi. Bir tutulmanın işaret ettiği felaketten kaçınmak için yönetici bazen bir başkasını kral olarak atar, 100 gün sonra bu vekil öldürülerek asıl kral tahta geri gelirdi. Eğer kehanet hem Asur hem de Babil'i ilgilendiriyorsa, vekile önce Ninive'de, 50 gün sonra da Babil'de taç giydirilirdi.

MÖ 22 Mayıs 678'te meydana gelen tam ay tutulmasında kralın müneccimi, ayın ve günün Elam'a işaret ettiğini, tutulmanın yönünün de Elam ve Amurru için uğursuzluk, Subartu (Asur) ve Akkad (Babil) için uğur belirtisi olduğunu bildirmiştir. 27 Şubat 673'deki tutulma Asur'u etkilemiyordu, ama 10 Haziran 669'daki Asur için kötü bir işaretti. Müneccimler tutulmaları yorumlarken kuşkusuz kendi yargılarına dayanıyorlardı, ama önce gözlemlerin kaydedilmesi, sonra da sonucu öngörmek için benimsenmiş kurumların uygulanması çağdaş bilimsel yöntemin temelini oluşturur.

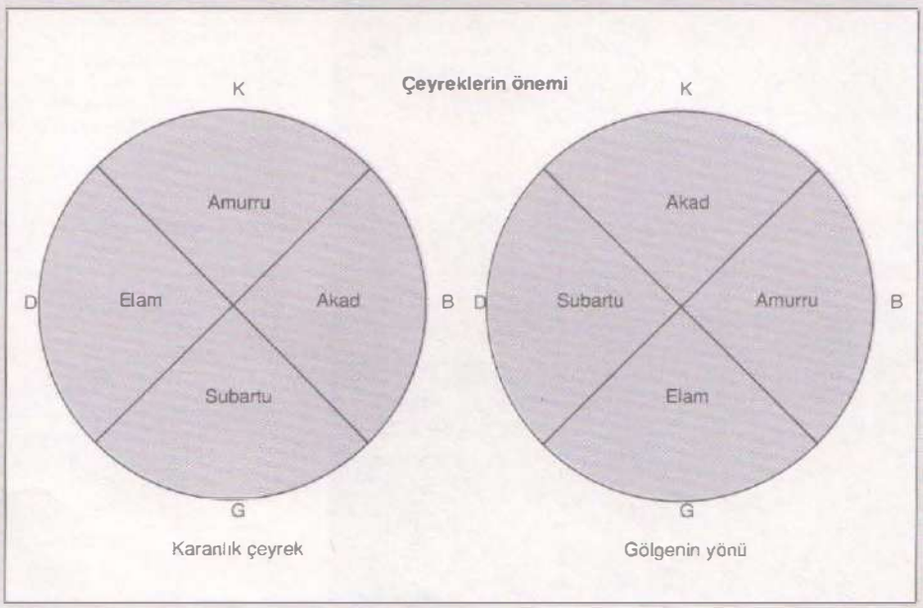

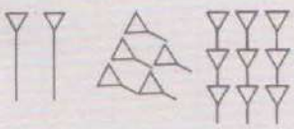

Üstte Çivi yazısında sayılar yazılırken 1'den 9'a kadar rakamlar için dikey çiviler, 50'ye kadar onlu sayılar için diyagonal çiviler kullanılırdı. 60 dikey bir çiviyle gösterilir, aynı işaret 1'i de temsil ederdi. Bu, MÖ 2000 yılından önce icat edilen ve bugün de kullanılan konumsal yöntem ya da değeri yerle gösterme yöntemidir. Günümüz terminolojisinde 111 sayısında, 1000, 10, 1 ve 1/10'u göstermek için 1 kullanılmaktadır. Çivi yazısında aynı yöntem, 10'un katları yerine 60'ın katları için kullanılırdı (ondalık sistem yerine altmışlık sistem). MÖ 300 dolaylarına kadar altmışlık nokta ve sıfırlar yazılmazdı. Yukarıda yazılı sayı, 2x60 + 5x10+9x1=179 ya da 2x1+59x1/60=2 59/60 ya da $2x60^2+59x60=10.740$ ya da $2x60^2+0+59=7.259$ olarak okunabilir. Belirli bir durumda metinden hangisinin amaçlandığını çıkarmak güç olmayacaktır.

Solda Bu kil tablete Babil Dünya Haritası denir. Üstünde okyanus olduğu belirtilen bir daire çizilmiş, bunun dışına metinde anlatılan acaip yöreler işaretlenmiştir. Ortaya bilindiği kadarıyla dünya, batı yukarı gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Merkezin üstündeki kutuya Babil, sağ yana Urartu, Asur ve Dir adları yazılmıştır. Susa en alttadır. Babil'den geçen dikey çizgiler herhalde Fırat Irmağı'nı temsil etmektedir. Harita muhtemelen MÖ 700 dolayında düzenlenmiştir, ama burada görülen kopya daha geç bir tarihtendir.

Üstte Kalhu'da bulunan Rassam obeliskinden bir ayrıntıda, II. Aşurnasirpal'in (MÖ 883-859) önünde tartılan haraçlar görülmektedir. Çağdaş bilim, doğru gözlem ve dakik ölçümlere dayanır. Mezopotamya ağırlıkları altmışlık sistemine göre düzenlenmişti. 1 mina 60 şekel, 60 mina 1 talent ederdi. Mina yaklaşık 0,5 kg ağırlığındaydı. Değişik kentlerde farklı ağırlık standartları olması mümkündür. MÖ 1900 dolayından bir metinde değinilen Dilmun mina'sı, İndus Vadisi'ndeki Harappa Uygarlığı'nda kullanılan standart ağırlık birimiyle aynı ağırlıktaydı.

Altta Kalhu'da bulunan aslan biçimindeki 17 bronz ağırlıktan beşi. En büyüğü yaklaşık 20 kg ağırlığında ve 30 cm uzunluğundadır. En küçüğü 50 gram ağırlığında ve yalnızca 2 cm uzunluğundadır. Aslanların kimine Akkadca ve Aramca Asur Kralı Sennaherib'in (MÖ 704-681) adı ve ağırlıkları kazınmıştır. Kesinlikle belirtilen en erken ağırlıklar MÖ 3. bin yıl ortalarında, ki Er Hanedanlar dönemine aittir. Ağırlıklar çoğunlukla ördek ve aslan biçiminde yapılır, kimi de küre ya da hiçi biçiminde olurdu.

Teknoloji

Altta Hazar Denizi'nin hemen güneybatısındaki Marlık Mezarlığı'nda bulunan ve MÖ 1200 dolayına tarihlenen bu altın vazo, altın işleme sanatının güzel bir örneğidir. Kanatlı boğaların başları kapla bir bütün olarak yapılmış, kulaklar ve boynuzlar sonradan eklenmiştir. Yükseklik 18 cm.

Neolitik devrim öncesinde teknolojik uzmanlığa ilişkin pek kanıt yoktur. Çakmaktaşı ve obsidiyen işlemesinde kuşkusuz büyük ustalık gösteriliyordu, ama daha gelişmiş diğer beceriler yerleşik yaşam düzeni gerektiriyordu. Sanayi devriminden önce uygar yaşamın temelini oluşturan tekniklerin hemen tümü bundan sonraki 6.000 yıl boyunca Yakındoğu insanları tarafından geliştirilmiştir. Bunlar arasında, mimarlık, ulaşım, maden işleme, marangozluk, çömlekçilik, camcılık, dokuma imalatı ve deri işlemenin yanısıra, çiftçilik ve yiyeceklerin hazırlanmasına ilişkin yöntemlerin çoğunu sayabiliriz.

Sulama ve sel kontrolu belirleyici önemdedir. Bu buluşlar hem Güney Mezopotamya'nın gelişmesini sağlamış, hem de kanal yapımı, su depolaması, kanalizasyon gibi su idaresinin kimi alt teknolojilerine yolaçmıştır.

Çömlekçilik ve maden işleme gibi bazı el sanatlarında kullanılan yöntemleri korunabilen yapıtlardan belirlemek olasıdır. Birkaç metinde cam, koku, bira yapımı ve tabaklamada kullanılan yöntemlere ilişkin ayrıntılı bilgi verilmekte, bazı metinler de sanayilerin ekonomisi hakkında yoğun ayrıntı içermektedir.

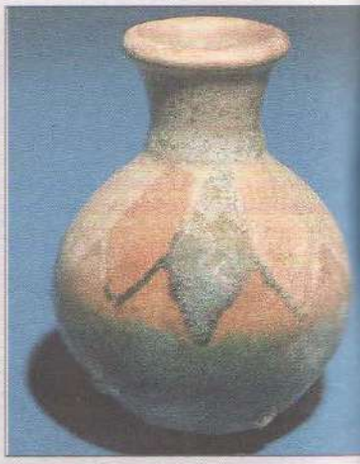

Üstte Benzerlerine Babil ve Asur'da MÖ 1. bin yıldan başlayarak rastlanan sırlı kap. MÖ 4000 yılına gelindiğinde Mezopotamya'da fayans (yapay perdahlı bir malzeme) yapılıyor, ama MÖ 2. bin yıla kadar keramiklere perdah uygulanmıyordu. Sorun perdahı gövdeye çatlamayacak biçimde uyarlayabilmekti. Yükseklik yaklaşık 8 cm.

Altta Ninive'de Sennaherib'in (MÖ 704-681) sarayından duvar resimlerinde, Asur saraylarının girişlerine konulan kocaman heykellerin nasıl taşındığı gösterilmektedir. Heykeller taş ocağında kabataslak şekillendiriliyor ve altında yuvarlak tahta takozlar bulunan bir kızağa yerleştiriliyordu. Kızak tutuklularca ırmağa kadar çekiliyor, sonra kente kadar akıntıyla yüzdürülüyordu.

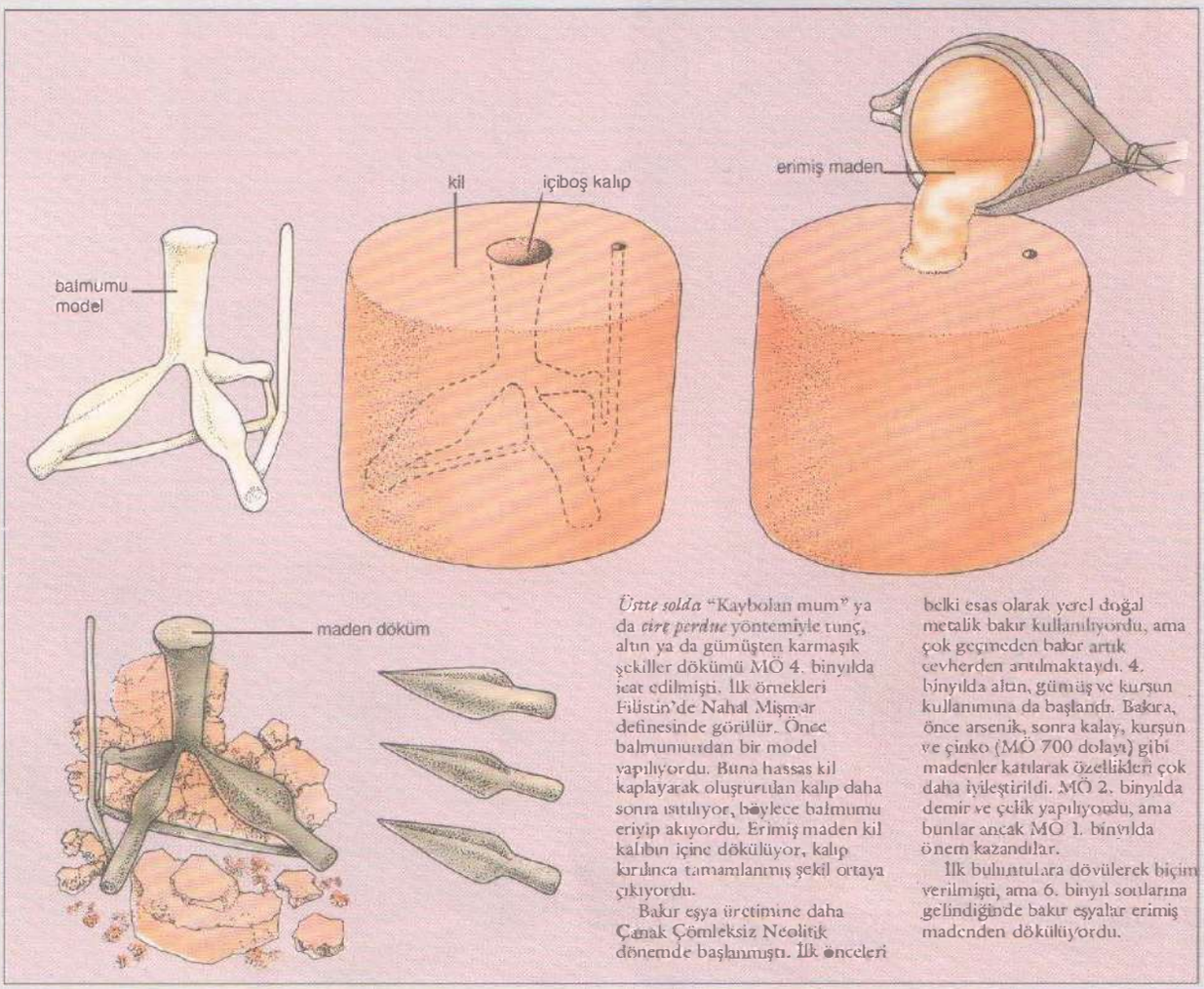

Üstte solda "Kaybolan mum" ya da *cire perdue* yöntemiyle tunç, altın ya da gümüşten karmaşık şekiller dökümü MÖ 4. binyılda icat edilmişti. İlk örnekleri Filistin'de Nahal Mişmar definesinde görülür. Önce balmumundan bir model yapılıyordu. Buna hassas kil kaplayarak oluşturulan kalıp daha sonra ısıtılıyor, böylece balmumu eriyip akıyordu. Erimiş maden kil kalıbın içine dökülüyor, kalıp kırılınca tamamlanmış şekil ortaya çıkıyordu.

Bakır eşya üretimine daha Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde başlanmıştı. İlk önceleri belki esas olarak yerel doğal metalik bakır kullanılıyordu, ama çok geçmeden bakır artık cevherden arıtılmaktaydı. 4. binyılda altın, gümüş ve kurşun kullanımına da başlandı. Bakıra, önce arsenik, sonra kalay, kurşun ve çinko (MÖ 700 dolayı) gibi madenler katılarak özellikleri çok daha iyileştirildi. MÖ 2. binyılda demir ve çelik yapılıyordu, ama bunlar ancak MÖ 1. binyılda önem kazandılar.

İlk bulunuşlara dövülerek biçim verilmişti, ama 6. binyıl sonlarına gelindiğinde bakır eşyalar erimiş madenden dökülüyordu.

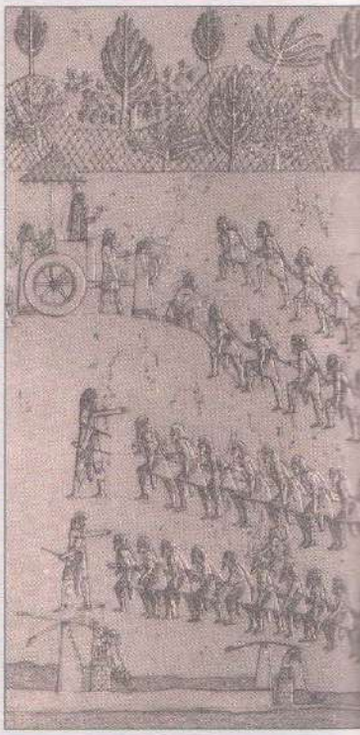

Solda MÖ 1600 dolayında camın icadı Mezopotamya sanatkârlarının en büyük başarılarından biriydi. Daha erken dönemlerden de tek tek cam boncuk örnekleri vardır, ama bunlar büyük olasılıkla camlaşmış fayans boncuklar olarak ortaya çıkmışlardı. MÖ 15. yüzyıla tarihlenen bu kap Telel-Rimah'ta bulunmuştur. Biçim dönemin pişmiş toprak kadehlerini taklit etmektedir. Kaba bir göbek üstünde biçim verilmişti. Kabın yüzeyine daha nemliyken renkli cam çubuklar batırılmış, sonra bunlar yukarı aşağı çekilerek zikzak desen oluşturulmuştu. Yükseklik 13,4 cm.

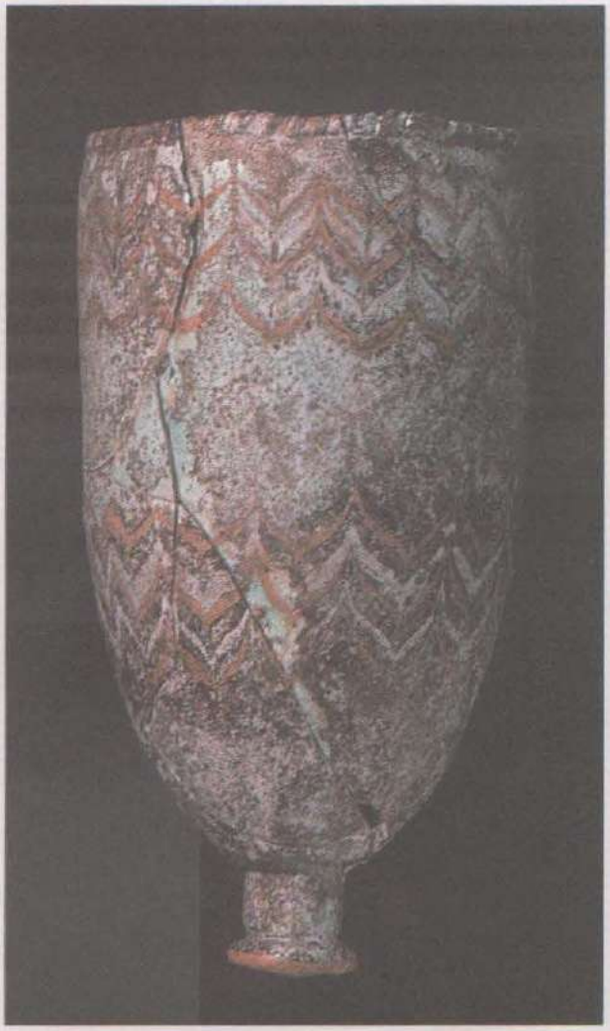

Üstte Güney Mezopotamya düzlüklerini kanal hatları ve bunların taşkın setleri keser. Kimi bugün bile kullanılmakta olan bu kanallar, verimli tarlalara hayat veren suyu taşırlar. Diğerleri ise çoktan terkedilmiştir. Wille çabuk dolmamaları için kanalların dikkatle düzenlenmesi gerekirdi.

Solda Ninive'de Sennaherib'in sarayından bir ayrıntıda bir işçi suyu kanala çıkartmak için *şaduf*, yani eş ağırlıklı bir su yükseltme aracı kullanırken gösterilmektedir. Bu basit araç MÖ 3. bin yıldan başlayarak kullanılmış, ama anıtların üstünde çok ender resimlenmiştir.

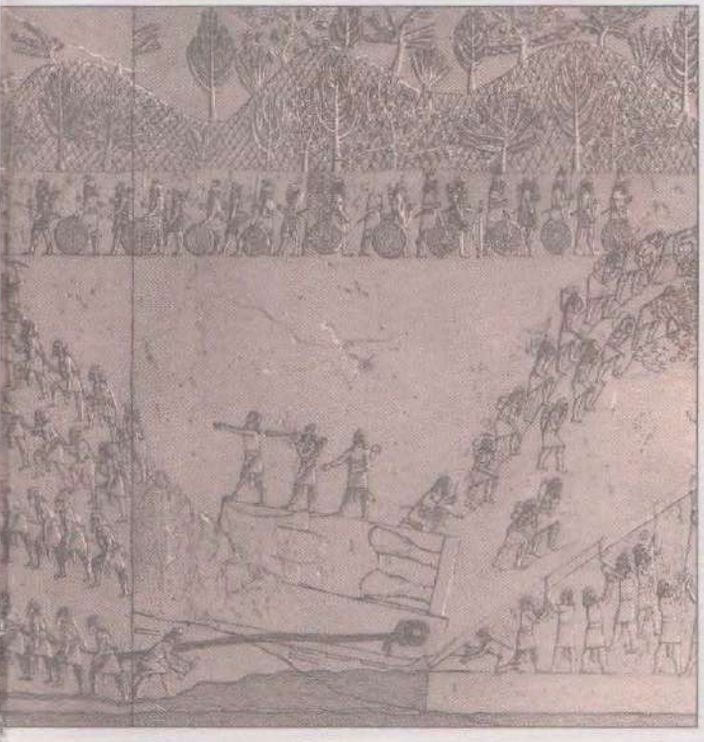

Üstte MÖ 1900 dolayından kalma pişmiş kilden kabartmada bir marangoz bölgede bugün kullanılanlara benzer bir keserle çalışırken görülmektedir. Olağanüstü kuru koşullar dışında, antik Yakındoğu'dan marangozluk sanatı ürünleri günümüze kalmamıştır. Yükseklik 8 cm, genişlik 7,6 cm.

Sağda Kalhu'dan MÖ 9. yüzyıla ait kabartma. Kuşatmalarda kullanılan bir Asur koç başı kenti savunanların tuttuğu zincire takılmıştır. Teknik ilerlemelerin çoğunun temelinde savaşla ilgili etkinlikler yatar.

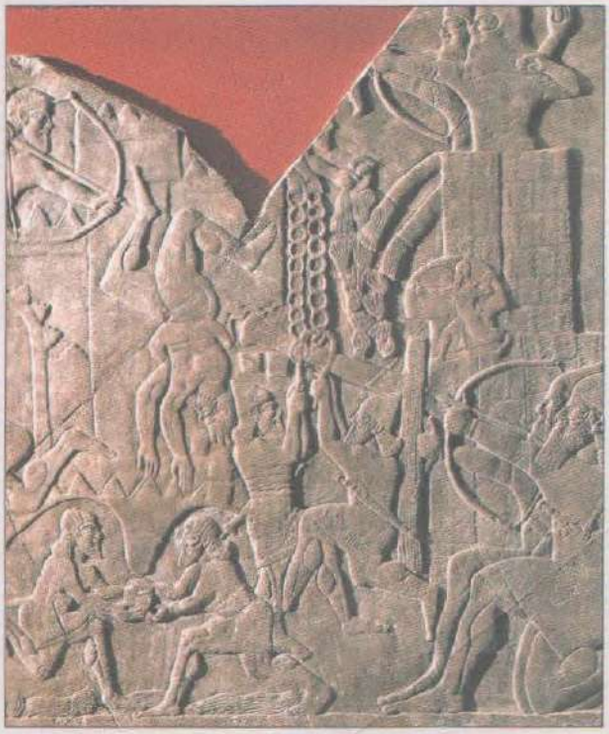

Günlük Yaşam

Arkeolojik kazılardaki buluntuların çoğu kırık çanak çömlek parçaları, hayvan kemikleri gibi o dönem insanlarının attığı şeylerdir. Bu çöplerin genellikle ev işlerinden kaynaklanmıştır, ama insanların günlük yaşantısının birçok yönü hâlâ bilinememektedir. Geçmişin kalıntıları çoğu kez bunları çağdaş uygulamalarla karşılaştırılarak yorumlanabilir, ama burada dikkat edilmesi gereken nokta Yakındoğu halklarının günlük davranışlarının binlerce yıl içinde yavaş ama gözle görülür bir değişme gösterdiği ve bugün geçerli olanın her zaman öyle olmadığıdır.

Bu araştırmalar çoğunlukla,bize kalan metinlerin öznesi olan krallar, soylular, rahipler ve generaller gibi antik dünyanın seçkinlerinin yaşamlarını incelemekte yoğunlaşmış, sıradan insanların hayatı ise genellikle gözardı edilmiştir. Tapınaklar ve saraylar hakkında, sıradan insanların evlerine oranla çok daha fazla şey bilinmektedir. Antik Yakındoğu toplumlarının çoğunda erkekler egemendi, birey olarak ortaya çıkabilen kadınların sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Arkeolojik kalıntılar kadın ve çocukların yaşamını çok ender yansıtırlar.

Sağda Akkad döneminden (MÖ 2200 dolayı) denizkabuğu bir silindir mühür baskısında bir öküzün çektiği sabanla tohum atılmaktadır. Bir hunideri konulan tohum, doğruca sabanın açtığı ize akmaktadır. Yükseklik 3,2 cm.

Altta Mari sarayının (MÖ 18. yüzyıl) mutfak bölgesinde bu keramik kalıplardan birkaç tane bulunmuştur. Yuvarlak olan bazı kalıplarda hayvan motifleri vardı; bazıları da balık biçiminde'ydi. Kazıyı yapanlar bunların kral sofrası için peynir, ekmek ya da özel bir yemek yapımında kullanıldığını öne sürmüştür.

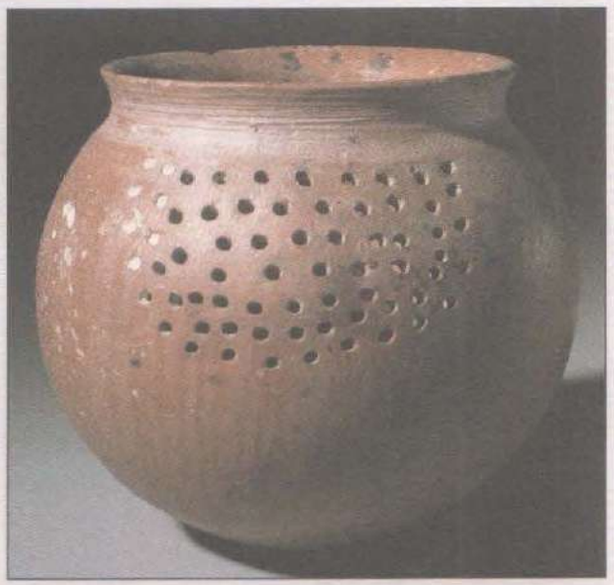

Sağda MÖ 2. bin yıl sonuna tarihlenen süzgeçli kap, muhtemelen Hazar Denizi'nin güneybatısındaki bölgeye aittir. Değişik amaçlar için çok değişik biçimlerde yapılan keramik kaplar günlük yaşama ait en çok bulunan eşyalardır. Yükseklik yaklaşık 11 cm.

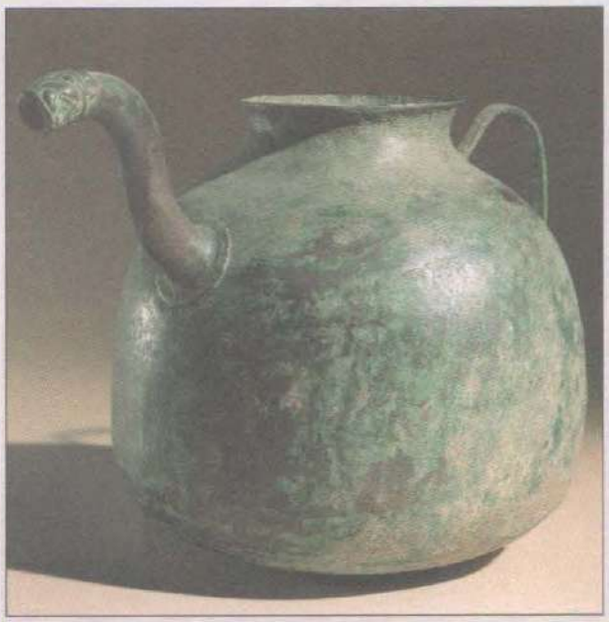

Üstte Maden kaplar genelde levha maden maden dövülerek yapılırdı. Gerek malzeme gerekse yapımı pahalı olduğundan bunlar lüks eşyalardı; yoksul halk keramik ya da deri kaplarla yetinmek zorunda kalırdı. Dökme tunçtan emziğinin ucunda bir aslan başı olan bu tunç kap çağdaş çaydanlıklara çok benzemektedir, ama büyük olasılıkla su kaynatmak için kullanılmazdı. MÖ 1. bin yıl başlarında Batı İran'da yapılmış olabilir. Yükseklik 20 cm.

Sağda ölülerle ilgilenmek yaşayanların önemli bir göreviydi. MÖ 1750 dolayından kalan bu kemik ya da fildişi pano, Ebla'da Batı Sarayı'nın altındaki mezarlıkta Keçi Beyi Mezarında bulunmuştur. Büyük olasılıkla cenaze töreninin bir bölümünü oluşturan bir şöleni göstermektedir. Kemik ya da fildişinden oyma şekiller arkalığa tunç çivilerle tutturulmuştu. Yükseklik 4 cm.

Solda Kalhu'da Aşurnasirpal (MÖ 883-859) sarayından kabartmada, yuvarlak bir ordugahta krala yemek hazırlayan hizmetkârlar görülmektedir.

Altta solda Pişmiş kilden bu ev modelinin Batı Suriye'de Hama yakınlarında bulunduğu ve MÖ 3. bin yıldan kaldığı söylenmektedir. Evin duvarına kuş dizileri yapıştırılmıştır. Bunun bir sunu olması, bu nedenle ayrıntıların tümüyle gerçeğe uymaması mümkündür. Yükseklik 42 cm.

Altta Güney Mezopotamya'da Obeyt döneminde oraklar Yakındoğu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi çakmaktaşı ya da obsidiyenden değil, pişmiş kilden yapılırdı. Maden fiyatları düştükçe, alet ve silahlar için giderek genellikle önceleri bronz sonra da demir kullanılmaya başlandı.

Altta sağda Susa'dan mühür baskısında sırtında bir yükle merdivene tırmanan bir adam görülmektedir. Bir tahıl ambarını dolduran işçi olduğu sanılmaktadır. 4. ve 3. bin yıllarda tahıl depolamak için enlemesine paralel duvarlar üstüne oturtulan özel odalar yapılmıştı. Sonraları yere kazılan büyük çukurlar daha yaygınlaştı. Yükseklik 3,4 cm.

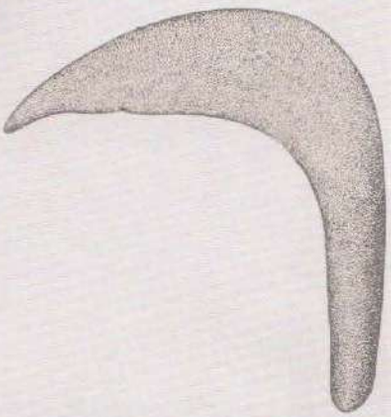

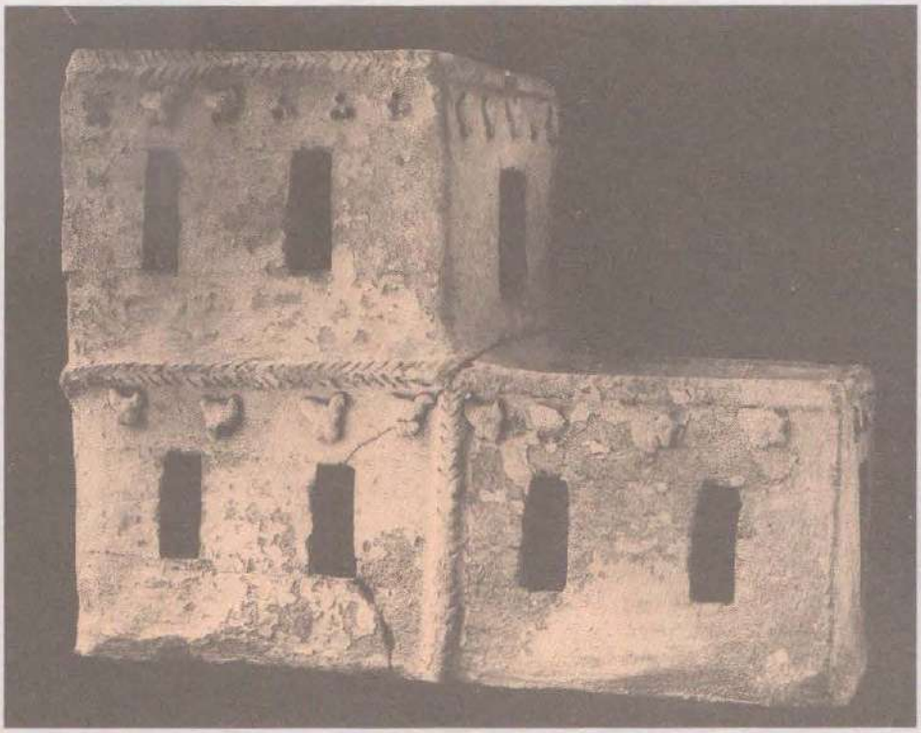

Üstte İp eğirme ve dokuma antik Yakındoğu'da genellikle kadın işiydi. Bugün bölgenin birçok yöresinde olduğu gibi ev dokumaları aile için önemli bir gelir kaynağı oluştururdu. Burada yanında yelpaze tutan bir hizmetkâr duran Elamlı bir hanım, iğne iplik eğirmektedir. MÖ 8. ya da 7. yüzyıla ait olan kabartma, Susa Akropolü'nde bulunmuştur. Yükseklik 9,3 cm, genişlik 13 cm.

Altta Pişmiş çamurdan kalıpta çıkarılmış yatakta yatan çıplak kadın kabartması. Bu tür figürlerin kutsal evlilik töreniyle ilgili olduğu sanılmaktadır. Bu örnek muhtemelen MÖ 1750 dolayında Elam'da yapılmıştır. Uzunluk yaklaşık 12 cm.

Altta Ninive'de Güneybatı Sarayı'ndan kabartmada (yaklaşık MÖ 630-612) bir Babil seferinden sonra sınır dışı edilen kadınlar görülmektedir. Kadınlardan biri bir çocuğa deri tulumdan su vermektedir.

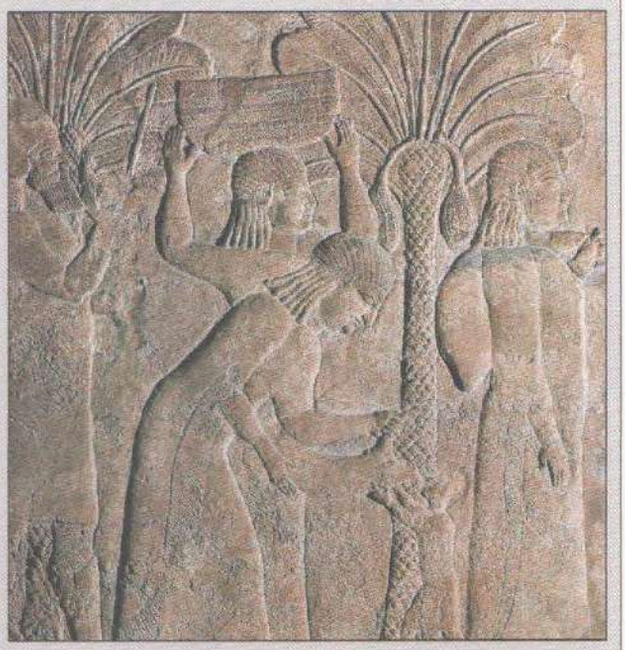

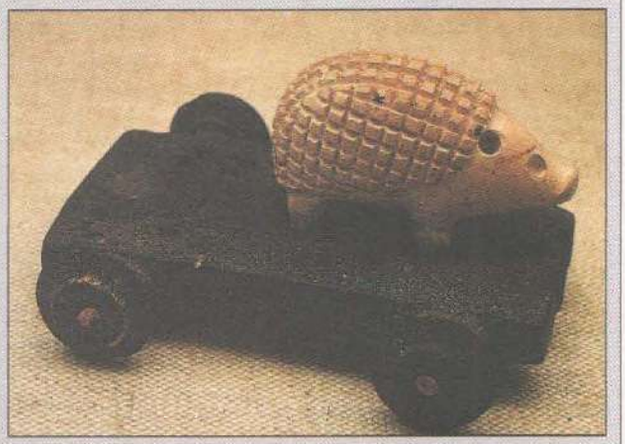

Üstte Bu örneğe benzer eşyalar oyuncak ya da sunu olarak sınıflandırılır. Kirpi, kireçtaşından, araba ise ziftli bir taştan yapılmıştır. Aslında kirpinin arkasında ikinci bir hayvan daha bulunuyordu. Arabanın uzunluğu 6,7 cm.

Solda Antik Yakındoğu'da makyaj malzemeleri hem erkek hem de kadınlarca kullanılırdı. Bu fayans kabin içine muhtemelen rastık konuyordu. Kuzeybatı İran'da Hasanlu'da buna benzer, MÖ 1. bin yıl başlarına ait kaplar bulunmuştur. Yükseklik yaklaşık 7 cm.

AYRIM ÜÇ

İMPARATORLUKLAR

DOSTLAR VE DÜŞMANLAR (MÖ 1600-1000)

Mısır'ın yükselişi

MÖ 16. yüzyıl başında Hitit Kralı Murşili, Halep'i yok.etti ve Babil'deki Hammurabi Hanedanı'nı sona erdirdi. Anadolu'ya döndüğünde Murşili tahtı ele geçiren kayınbiraderi tarafından öldürüldü. Çok kısa bir süre sonra iç çatışmalar ve Hurri saldırıları Hitit topraklarını başkentlerinin çevresine indirgemişti. Yakındoğu, bir gerileme, ya da en azından belirsizlik dönemine girdi. Bundan sonraki yüzyıl için Yakındoğu'dan hemen hiçbir bilgi kaynağı yoktur, bilinenler de daha geç anlatılardan çıkarılmıştır. Antik Yakındoğu, beş ya da altı büyük güç arasında bölünmüştü. Güneydoğu'da uyuyan dev Mısır bulunuyor, Levant'ta ve Asur'la Dicle'nin doğusundaki topraklar da dahil, Doğu Mezopotamya'da Hurrilerin Mitanni devleti hüküm sürüyordu. Anadolu'nun orta kesimleri Hititler'in, batısı Arzavalılar'ın yönetimindeydi. Güney Mezopotamya'yı Kassitler ellerinde tutuyorlar, Güneybatı İran'da da Elamlılar hüküm sürüyordu.

Yeniden canlanan ilk güç Mısır oldu. Mısır Deltası, Asyalı Hyksos Hanedan tarafından yönetilirken; Yukarı Mısır'da egemenlik, yerel 17. Mısır Hanedanı'nın elinde bulunuyordu. 1555 yılı dolayında 17. Hanedanın son kralı olan Kamose, Hyksos yöneticilerine karşı saldırıya geçti. Onun yerine geçen kardeşi Ahmose, (MÖ 1550-1525) savaşı sürdürdü ve yirmi yıl kadar sonra Hyksosları sürüp atmayı başardı. 18. Hanedan'ın ilk kralı olduğu hesaplanan Ahmose, Mısır'ı güneyde ve kuzeyde eski sınırlarına ulaştırdı ve Yeni Krallığı kurdu.

I. Tuthmosis (MÖ 1504-1492) yönetiminde Mısır geleneksel sınırlarını aştı. Tuthmosis'in orduları, Teb'in 800 kilometre güneyinde Nübye'ye, kuzeyde ise 1200 kilometre öteye, Fırat'a kadar uzandılar. Nil'in güneyden kuzeye doğru akmasına alışık olan Mısırlılar, Fırat'a çok şaşıp, onu "yukarı giderken aşağı giden su" diye adlandırdılar. Dönüş yolculuğunda Tuthmosis, Orontes Irmağı üstünde olması olası Niya'nın bataklı bölgesinde bir fil avına katıldı. Bu dönemde Suriye'de fil olması şaşırtıcı gelebilir, ama Orontes ırmağı kıyısındaki Alalah'ta ve Lübnan'da Kumidu'da Tutmosis'in işgalinden önceye tarihlenen, fil kemikleri bulunmuştur. Tuthmosis'in avladığı türe, Afrika ve Hint türlerinden ayırdetmek için "Suriye fili" adı verilmiş, ama Rehmire'nin mezarındaki resimler ve Arslantepe (Malatya) kazı yerinde geç tabakalardan birinde çıkan diş bu türün "Hint fili" olduğunu göstermiştir. Ancak, bu fillerin sonradan mı getirildiği, yoksa çok daha erken bir dönemden mi kaldıkları bilinmemektedir. (Mari metinlerinde fillere hiç değinilmemesi ise ilginçtir.)

Tuthmosis, düşmanlarını belirlemez, ama ulaştığı bölgeye "ırmak ülkesi" anlamına gelen Nahrin adını verir. Büyük olasılıkla onun dönemine ait olan bir yazıtın bulunan parçasında Maittani adı geçmektedir. Daha sonraları Mitanni adı verilen bu ülke, MÖ 14. yüzyıl ortalarına kadar, Levant'ın denetimi için Mısır'la çekişmiştir.

18. Mısır Hanedanı Kralları

Ahmose	1550-1525
I. Amenofis	1525-1504
I. Tutmosis	1504-1492
II. Tutmosis	1492-1479
III. Tutmosis	1479-1425
Hatşepsut	1473-1458
II. Amenofis	1427-1401
IV. Tutmosis	1401-1391
III. Amenofis	1391-1353
IV. Amenofis (Ahenaton)	1353-1335
Smenkhare	1335-1333
Tutankamun	1333-1323
Ay	1323-1319
Haremhab	1319-1307

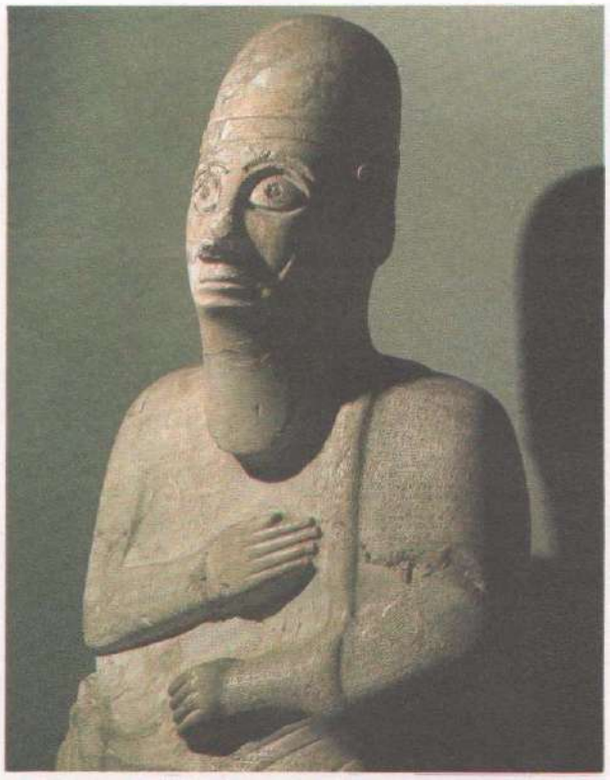

Solda Alalah yöneticisi Kral İdrimi'nin tapınakta gömülü olarak bulunan heykeli. Beyaz taştan yapılmış heykelin göz ve kaşları siyah taş kakmadır. Kral, bazalt bir altlık üstünde duran yüksek bir tahtta oturmaktadır. Gövdesini kaplayan uzun yazıtta yaşamının ayrıntıları verilir. Ailesi Halep'lidir, ama o buradan kaçar ve yıllar süren gezilerinden sonra Alalah Kralı, Mittani hanedanının da vasalı olur. Yükseklik 1,04 m.

Mitanni ve Hurri hanedanı

Asurlular Mitanni ülkesine Hanigalbat, Hititler ise "Hurri ülkesi" derlerdi. Hurriler, bundan 700 yılı aşkın bir süre önce ortaya çıkmışlar ve ikinci binyıl başlarına gelindiğinde; Mezopotamya'nın kuzey ve doğusunda birçok küçük prenslik kurmuşlardı. MÖ 1480 dolayında bu prenslikler Kral İdrimi'nin efendisi Parrattarna'nın egemenliğinde birleştiler. İdrimi, Alalah'da bulunan heykelinin üstündeki özgeçmişine ilişkin yazıtta; kardeşleriyle birlikte atalarının yurdu olan Halep'ten kaçarak, Emar'da annesinin

Sağda Eski Ahit'de Esdraelon olarak bilinen Yizreel Vadisi sahilden Ürdün Vadisi'ne gitmek için en kolay yoldur. Aynı zamanda kuzeyden güneye giden ana yol da buradan geçtiğinden, vadinin denetimi Mısırlı işgalcilerin önemli hedeflerinden biriydi. Megiddo kenti Karmel sıradağları üstündeki Yizreel Vadisi'nden kıyıda Şaron düzlüklerine açılan en önemli geçidin başında bulunuyordu.

akrabalarına sığındığını anlatır. İdrimi, büyük bir gözüpeklikle "atını, savaş arabasını ve seyisini" yanına alarak Kenan İli'ne talihini aramaya çıkar. Yedi yıl Hapiruların arasında kaldıktan sonra, Mukiş Ülkesi'ne yelken açar ve buraya yerleşir. Bir yedi yıl daha geçtikten sonra buradan Hurri Kralı Parrattarna'ya bir elçiyle hediyeler gönderir. İdrimi, sadık bir vasal olacağına ilişkin ant içtikten sonra; Alalah Kralı olup, burada 30 yıl hüküm sürer. Mezopotamya'nın doğusundaki Nuzi'den bir metinde de Parrattarna adlı bir kralın ölümünden söz edilmektedir, ama bu Parrattarna'nın daha sonraki bir yönetici olması da mümkündür.

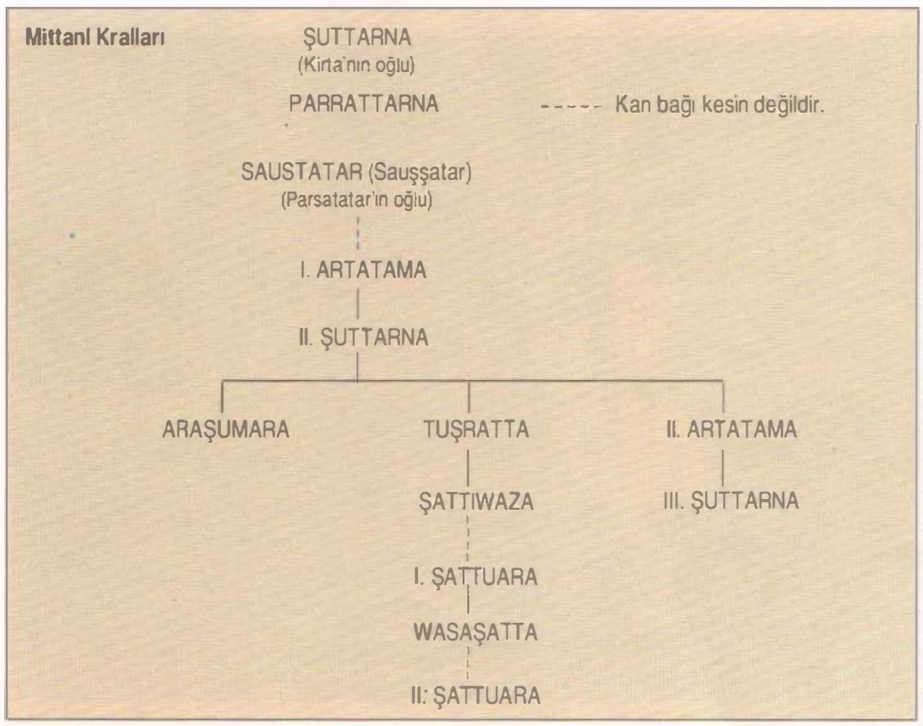

İdrimi'nin Halep'ten kaçma nedeni, çok net olmamakla birlikte, I. Tuthmosis'in işgalinin ardından bir Hurri akınının sonucu olabilir. Mısır kralının oğlu II. Tuthmosis (MÖ 1492-1470) Nübye ve Filistin'de seferler düzenlemiş, ama kendi oğlu daha çocukken ölmüştü. Bunun üzerine dul karısı Hatşepsut, Mısır'da yönetimi eline aldı ve kendini firavun ilan etti. O'nun ölümünden kısa süre sonra üvey oğlu III. Tuthmosis'in (MÖ 1479-1425) Levant'ta giriştiği bir dizi sefer, Teb'de Büyük Amon Tapınağı'nın duvarlarına ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

Tuthmosis, saltanatının 22. yılında Filistin'i işgal etti. Mısır'dan Levant'a giden en iyi yol, sahilden Romalıların deniz yolunu (Via Maris) izleyip, Karmel Dağı'nı aşarak El-Cezire (Eski Ahit'te YİZRE-EL) (Esdrailon) giriyor, sonra ya sahilden Tire ve Sidon'u geçerek kuzeye gidiyor ya da Ürdün Irmağı, Bekaa Vadisi ve Orontes Irmağı boyunca yarık vadiyi izliyordu. Ürdün Vadisi'nden ikinci bir yol kuzeydoğuya Şam'a (Damascus) ulaşıyor, burada Akabe Körfezi'nden başlayıp, çölün kıyısından kuzey-güney yönünü izleyen Kral Yolu'yla birleşiyordu. Tuthmosis, Via Maris'i izledi, ama Kadeş yöneticisiyle bağlaşıklarının Yizreel Vadisi'nde Megiddo'ya girdikleri haberini alınca, yazıtına göre komutanlarının önerilerinin tersine davranarak, düşman hatlarının arkasına çıkmak amacıyla dağları aşan üç yoldan en zorlusunu seçti. Mısırlılar, bunu izleyen savaştan da zaferle çıktılar ve eğer yenilenlerin savaş alanında bıraktıkları eşyaları yağmalamak için durmasalardı, Megiddo kentini hemen ele geçirebilirlerdi. Gerçekte kent ancak yedi aylık bir kuşatmadan sonra düştü.

Tuthmosis, bundan sonraki 20 yıl boyunca Filistin ve Levant'taki seferlerini sürdürdü, isyancıları yerlerinden atıp; Mısır'a sadık yerel yöneticiler atadı. Tuthmosis'in en büyük zaferi kral olmasının 33. yı-

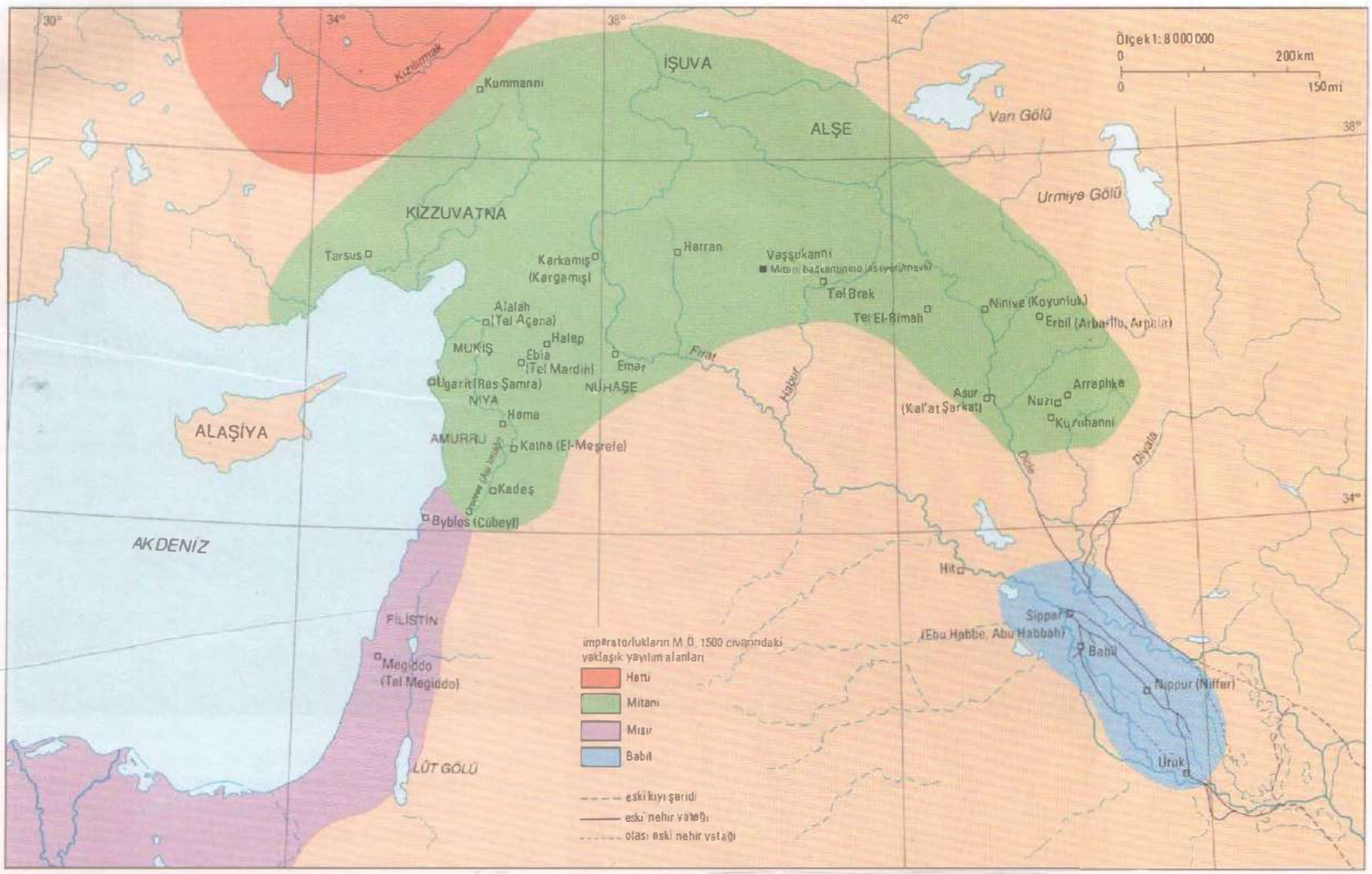

lında, sekizinci seferi sırasında Fırat'ı geçmesi oldu. Dönüşte O da, dedesi gibi, Niya'da fil avladı. Bu seferlerde Tuthmosis'in aldığı armağanlar (Asur ve Hitit yöneticileri de armağan verenler arasındaydı), haraç ve ganimetler ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Tuthmosis, ayrıca; nadir ve ekzotik bitki ve hayvan toplama merakını da kaydeder. Bunlar arasında her gün yumurtlayan yabancı bir kuş (büyük olasılıkla evcilleştirilmiş tavuk) da vardır. Kırmızı yaban tavuğu Uzakdoğu'da daha MÖ 6000 yılında evcilleştirilmişti, ama Yakındoğu'da kesinlikle belirlenen ilk tavuk kemiği buluntuları MÖ ikinci binyılın son yüzyıllarına rastlamaktadır (İlk tavuk betimlemelerinden biri olan ve Asur'da (Kal'at Şarlat) bir mezardan çıkan fildişi tarak üstündeki oyma resim de aynı tarihtendir).

Tuthmosis, Megiddo savaşında üç yüzü aşkın prens adı ve ele geçirdiği yüzden fazla yer sayar. Bunların çoğu Filistin'dedir, ama ancak yarısı belirlenebilmiştir. Orta Bronz Tunç 3 dönemi merkezlerinin hemen tümünde bu sıralarda, büyük olasılıkla Mısır işgalinden kaynaklanan yıkım izleri görülür; daha geç tabakalar ise Son Tunç Çağı olarak belirlenmiştir. Böylece Tuthmosis döneminin sonunda Filistin, Mısır'a bağımlı küçük kent devletlerine bölünmüştür. Daha kuzeyde Levant'da Mısır ve Mitanni etkinliği başabaş gidiyordu.

Çatışmalar, Tuthmosis'in oğlu II. Amenophis (MÖ 1427-1401) döneminde de sürdü. Amenophis, 1421 yılında Orontes'i geçerek Niya ve Kadeş'i aldı. Dönüş yolculuğunda, Karmel Dağı'nın güneyindeki kıyı düzlüğünde; Nahrin Prensinin (boynun-

Mitanni İmparatorluğu *üstte*
Mitanni tarihi iyi bilinmemektedir. Bulunan metinler çoğunlukla imparatorluğun uç bölgelerinden, batıda Alalah ile doğuda Nuzi'den gelmektedir. İmparatorluğun merkez bölgesi muhtemelen Habur Irmağı'nın üst kesimlerindeydi. Adı Vaşşukani olan başkentin yeri kesin değildir. Tel Brak'ın batısındaki Telü'l Fahari'ye olduğu birkaç kez öne sürülmüştür, ama bu kuşkuludur 14. yüzyılda Hititlerin yükselişine kadar Levant'ın denetiminde Mısır'ın başlıca rakibi Mitanni'ydi. Hititler bu tarihte eski Mitanni İmparatorluğu'nun batı yarısını işgal ettiler. Doğu yarısı ise Asur kentinin yeni bağımsızlığına kavuşmuş yöneticilerinin elindeydi. Babil, bize hiçbir bilgi ulaşmayan bir yüzyıldan sonra, MÖ 15. yüzyılda Kassit hanedanı yöneticilerinin egemenliğinde yeniden tarih sahnesine çıktı.

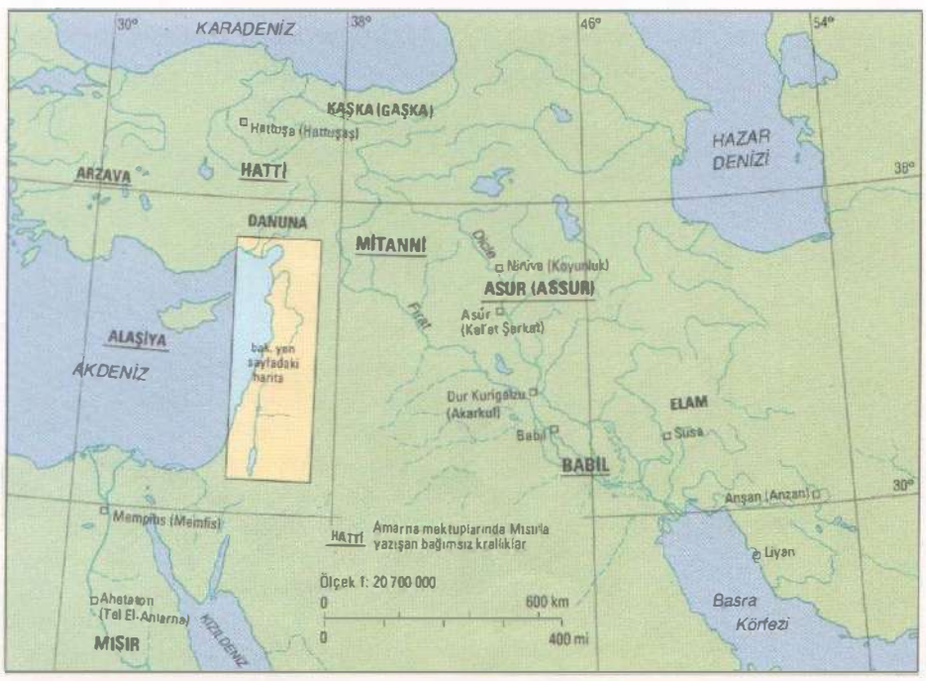

Amarna Mektupları döneminde Yakındoğu
III. Amenophis (MÖ 1391-1353) ve yerleşik dine karşı çıkan oğlu firavun Ahenaton (IV. Amenophis - MÖ 1353-1335) dönemlerinde Mısır etkisi kuzeyde Ugarit'e kadar uzanırdı. Ahenaton'un başkenti Ahetaton'da (bugün Tel el-Amarna) bulunan Babil çivi yazısıyla yazılmış mektuplarda, firavunun vasalları ve daha uzak bağımsız krallıkların yöneticileriyle ilişkileri kaydedilmiştir *(alt soldaki harita)*. Mektuplarda adı geçen kentlerin yarısından çoğu belirlenmiştir, ama diğerleri hâlâ bilinmemektedir.

da kil bir tablet taşıyan) bir ulağını buldu ve onu esir aldı. Amenophis, bu kampanyanın ganimetlerini şöyle sayıyordu: "maryannu (asiller) 550, karıları 240, Kenanlılar 640, prens çocukları 232, prenslerin kız çocukları 323, yabancı ülke prenslerinin kadın müzisyenleri 270, bunlarla birlikte.. gümüş ve altın.. 820 at, 730 savaş arabası, tüm savaş silahlarıyla birlikte". Amenophis, bu büyük zaferin haberi kendilerine ulaştığında; Nahrin, Hatti ve Sangar prenslerinin ona haraç gönderdiklerini anlatır. Nahrin'in Mitanni, Hatti'nin Hititler ve Sangar'ın (kuşkulu olmakla birlikte) Babil olduğu sanılmaktadır.

Bu tarihte Mitanni'de Şaştatar'ın yönetici olması mümkündür. Alalah'ta bulunan, Şaştatar'ın verdiği hükümlerin kaydedildiği iki tablet "Kurta oğlu Şuttarna, Maitani Kralı" kazılı bir mühürle damgalanmıştır. Bu Şuttarna hakkında başka bir bilgi yoktur, ama kendi yönetimine yasallık kazandırmak için daha önceki bir yöneticinin mührünü kullanmak geç Mitanni yöneticilerinin, Alalah yöneticisi olan İdrimi'nin oğlunun ve Asur krallarının da uyguladığı bir gelenekti. Şaştatar vasalları Alalah'ı Nikmepa ve Kizzuvatna (Kilikya) Kralı Şunaşura arasında arabuluculuk yapmıştı, ama Kizzuvatna'nın denetimini elinden kaçırmış olması mümkündür, çnkü Şunaşura adlı bir Kizzuvatna kralının Hititlerle, daha önce Mitanni'yle yapılmış anlaşmayı geçersiz kılan bir anlaşma yaptığı bilinmektedir. Nuzi ve Tel Brak'taki tabletlerde Şaştatar'ın mührü, Şaştatar'ın ardılının torunları olan daha sonraki iki Mitanni kralının, Artaşumara ve Tuşratta'nın belgeleri üstünde kullanılmıştı. Şattivaza ve Hitit Kralı Şuppiluliuma arasındaki anlaşmada, Şaştatar'ın Asur'u yağmaladığı ve gümüş ve altından yapılı bir kapıyı başkenti Vaşşukani'ye götürdüğü yazılıdır.

Vaşşukani'nin nerede olduğu bilinmemektedir. Kent Orta Asur metinlerinde Uşukani diye adlandırılır ve isim benzerliği dolayısıyla MÖ 9. yüzyıl kenti Sikanu olabileceği düşünülmektedir. Yöneticisinin bir heykeli keşfedildiği için şimdi Sikanu'nun kuzeydoğu Suriye'de Resulayn (Ceylanpınar) yakınlarındaki Tel Fahariye olduğu artık bilinmektedir. Ne var ki, bugüne dek burada Mitanni döneminde yaygın bir yerleşim olduğuna ilişkin kanıt çıkmamıştır. Ayrıca, Tuşratta tabletlerinde kullanılmış ve büyük bir olasılıkla Vaşşukani kökenli olan kilin, Tell Fahariye'deki Orta Asur tabletlerinde kullanılandan farklı olduğu belirlenmiştir. Mitannilere ilişkin bilgiler ya Mısır, Hitit ve Asur gibi yabancı arşivlerden, ya da Mitanni devletinin sınırlarındaki Alalah ve Nuzi'den kaynaklanmaktadır. Tel Brak'taki son kazılarda küçük bir tapınakla Mitanni yöneticisinin huzurunda verilmiş yasal ifadeleri de içeren metinlerin bulunduğu bir sarayın bölümleri ortaya çıkarılmıştır, ama bugüne dek büyük bir yerli arşivin bulunamaması Mitanni krallığı hakkındaki bilgileri ciddi biçimde kısıtlamaktadır.

Amarna mektupları

IV. Tuthmosis döneminde (MÖ 1401-1391) Mısır'la Mitanni arasındaki ilişkiler çatışmadan diplomatik evliliklerle sağlamlaştırılan barışçı bağlaşıklığa dönüştü. İki kuşak sonra yazılan bir mektuba göre ancak firavun Mitanni Kralı Artatama'dan kızını yedi kez istedikten sonra Artatama yanıt verdi. Belki de artan Hitit ve Asur gücünü engellemeyi amaçla-

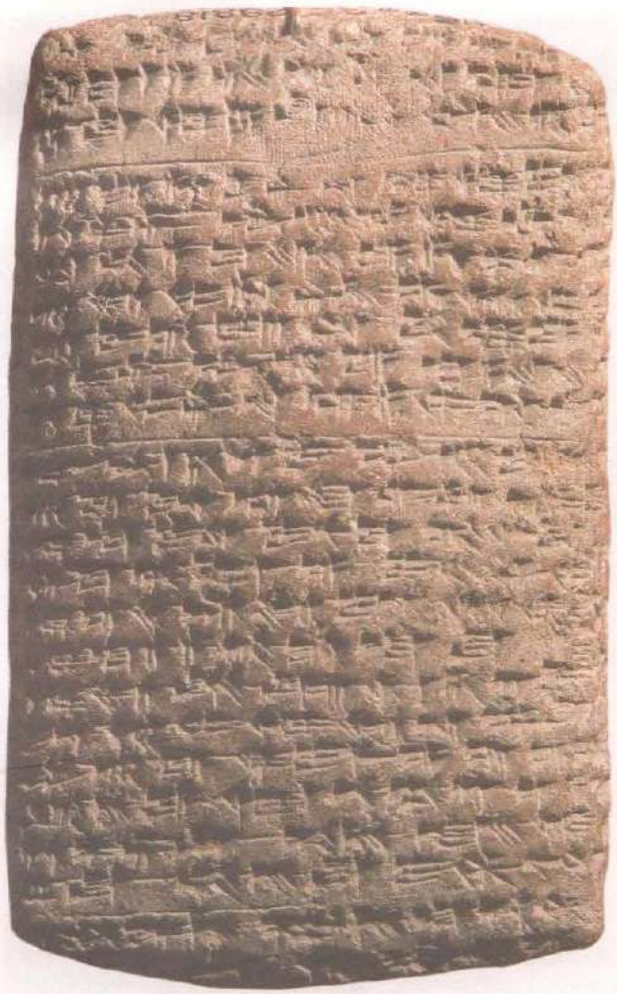

yan bu evlilik ilişkisi, iki krallık arasında en az kırk yıl süren bir barışa yol açtı ve bu süre içinde Mitanni'den iki prenses daha firavunun haremine katıldı. Bu dönem Mısır yöneticileri III. Amenophis (MÖ 1391-1353) ve IV. Amenophis'in (MÖ 1351335) diplomatik yazışmalarında belgelenmiştir.

IV. Amenophis'in, adını Ahenaton'a çevirdiği ve sonraları Mısırlıların belleğinde kötü bir ün bırakmasına yol açan dini reformlara giriştiği zaman, kendine başkent yaptığı Tel el-Amarna ya da Ahetaton'da kil tabletlere çivi yazısıyla yazılmış üçyüz elli mektup bulunmuştur. Mektupların 300'den çoğu Filistin ve Levant'ın yönetimiyle ilgiliydi. Bölge her birinde Mısırlı bir vali bulunan üç eyalete ayrılmıştı: güneyde valisi Gaza'da oturan Kenan ili, Levant kıyısında, merkezi Simurru'da olan Amurru ve iç tarafta Kumidu'dan yönetilen Apu, (Yafa ve Beth-Şan'da da Mısır garnizonları olması mümkündür.)

Tümü firavuna bağımlı olan Aşkelon, Lakiş, Kudüs, Gezer, Şekem, Pella, Megiddo, Açsaf, Şimron, Akka, Hazor, Tyre, Sidon, Beyrut, Şam, Byblos, Kadeş, Katna, Ugarit ve diğer kentlerin yerel yöneticileri de, diğer Mısırlı memurlar gibi, bu valilere karşı sorumluydu. Bu yöneticilerden çoğu Sami adı taşır, ama Kudüs yöneticisinde görüldüğü gibi Kenan ilinde bile Hurri adlarının olması, Hurri etkinliğinin kapsamına işaret etmektedir. Gerçekten Mısır kaynaklarında da Filistin'de yaşayan Hurri adlı bir kavme değinilmektedir.

Yönetici ve vali mektupları, sadakat bildirimleri, yardım istekleri ve komşu kent yöneticilerine karşı suçlamalar içermektedir. Yerleşik nüfus için sürekli bir tehdit oluşturan göçebe kavimler içinde iki ana grup olan Sutu ve Hapiru'nun adları daha önceki Mari mektuplarında da geçmektedir. Hapiru'yla İsrail'in İbrani kavimleri arasında bir ilişki olup olmadığı kuşkuludur, ama büyük olasılıkla İsrailliler de gezginci, yersiz yurtsuz bir halktı.

Amarna mektuplarında Mitanni, Hatti, Küçük Asya'nın batısında Arzava, Alaşiya (Kıbrıs), Asur ve Babil gibi bağımsız ülke yöneticileriyle diplomatik yazışmalar da kaydedilmiştir. Bu yöneticiler firavuna eşit koşullarda davranır, "kardeşim" diye hitap ederlerdi (vasal bir yönetici ise, "kral, efendim, güneş tanrım, efendimin, güneş tanrımın ayaklarına yedi kez ve yedi kez kapanırım" gibi ifadeler kullanırdı). Bu mektupların kiminde komşu devletlerin saldırılarına karşı Mısır'dan yardım istenir, kimilerinde ise firavunların Babil ya da Mitanni prensesleriyle evlilikleri kaydedilir. III. Amenopbis'in I. Artatama'nın oğlu II. Şuttarna'nın kızı olan Kilu-Hepa'yla evliliği saltanatının 10. yılında (MÖ 1381) kutlanmıştır. III. Amenophis'in diğer bir karısı ve (Şuttarna'nın oğlu) Tuşratta'nın kızı olan Tatu-Hepa daha sonra IV. Amenophis'in haremine girmişti. Çoğu kez tüm ayrıntılarıyla belirtilen çeyizlere karşılık olarak Mısır'dan armağanlar istenirdi. Örneğin Tuşratta kızını verirken, onu özlememesi için firavunun kızın altından yapılmış bir heykelini göndermesini öneriyordu.

III. Amenophis hastalandığında Mitanni kralları iki kez Ninive tanrıçası İştar'ın heykelini Mısır'a göndermişlerdi. Şuttarna dönemindeki ilk seferinde tanrıçanın tedavide başarı sağladığı, ancak Tuşratta dönemindeki ikinci seferde III. Amenophis'in MÖ. 1353 dolayındaki ölümünden aynı etkiyi gösteremediği anlaşılmaktadır. Kimi bilim adamları bu olayı 1379 yılına, kimi de MÖ 1340'a tarihlemektedir. Anlaşmazlık, III. Tuthmosis ve II. Ramses dönemlerindeki astronomik gözlemlerin farklı tarihlenmesinden ve firavunların ortak saltanat sürelerinin farklı hesaplanmasından kaynaklanmaktadır. Mısır dışındaki kralların tarihleri de aynı derecede belirsizdir. Asur kralları sözkonusu olduğunda, MÖ 763 yılındaki güneş tutulması, Asur Krallar Listesinde kaydedilen yönetim süreleriyle birlikte daha önceki saltanatları hesaplamakta bir nirengi noktası oluşturmuştur. Ama listenin iki kopyasında 12. yüzyıl başındaki krallardan birinin saltanat süresi farklı verilir, bu nedenle de burada verilen tarihlerin 10 yıl erken olması mümkündür. Mısır ve Asur kronolojilerine dayanan Hitit, Mitanni, Babil ve Elam krallarının tarihleriyse daha da kuşkuludur.

Hint-Ari bağlantısı

Alalah ve Nuzi'de halkının çoğu Hurri adı taşırken, yönetici adları arasında Hurri olmayanlar vardır. Bunların Hint-Ari (Veda Sanskriti) kökenli olması mümkündür. "Savaş arabası hızla öne fırlayan" anlamına gelen Tuşratta, Artatama ("meskeni adalet olan") ve Şattiwaza ("ganimet alan") bu tür adlardandır. Şattiwaza ile Hitit Kralı Şuppiluliuma arasındaki anlaşmada geçen Mitrasil, Arunasil, İndar, Nasattyana gibi kimi tanrıların adları, Hint-Ari tanrıları olan Mitra (Mitras), Varuna, İndra ve Nasattyas'ı anımsatır. Ayrıca, Mitanni'li Kikkuli'nin yazdığı at eğitimine ilişkin bir metinde kullanılan sayılar Sanskrit bağlantılıdır. Mitanni'de savaş arabası sahi-

Üstte Boya bezemeli pişmiş topraktan bu erkek başı, Babil Kassitleri'nin başkenti olan Dur-Kurigalzu'daki sarayda bulunmuştur. Dönemin Mezopotamya sanat yapıtlarından farklı olan üslubu 18. Hanedan Mısır heykellerini andırmaktadır. Yükseklik 4 cm.

Solda Orta Mısır'da Amarna'da (antik Ahenaton) bulunan mektuplardan biri. Akkad çivi yazısıyla kil tabletlere yazılan bu mektuplar firavunun diplomatik yazışmalarının bir parçasını oluşturuyordu. Çoğu Filistin'deki durumla ilgilidir. Bu mektupta Amurru yöneticisi, Hitit kralının elçisini kabul ettiği halde firavunun elçisini neden bizzat kabul etmediğini açıklamaya çalışmaktadır. Krala ayrıca armağan olarak gemi, yağ ve kereste göndermiştir.

Sağda MÖ 1285'te II. Ramses'le Kadeş'te savaşan Hitit Kralı II. Muvatalli'nin mühür baskısı. Bu kil baskısı Hitit başkenti Hattuşaş'daki sitadelde bulunmuştur. Hitit panteonunun başı olan hava tanrısı Hatti, Hitit kralına sarılırken görülmektedir. Hiyeroglif yazıtta kralın adı ve unvanlarıkaydedilmektedir. Mührün çevresindeki çivi yazısıyla Hititçe yazıt da aynı bilgileri içermektedir. Çapı 5,6 cm.

bi asiller için kullanılan maryannu ve Sanskritçe'de genç adam ya da savaşçı demek olan marya benzer terimlerdir.

Hint-Ari kavimlerin kuzeyden gelerek MÖ ikinci binyıl ortalarında Hindistan'ı işgal ettikleri sanılmaktadır. Daha sonraki Saka (İskit) ve Moğollar gibi, bunların da doğu İran ve Afganistan yoluyla Orta Asya steplerinden gelmiş olmaları mümkündür. Med ve Persler'in Hint-İranlı atalarının kökeni de muhtemelen aynı steplerdir. Kral olmadan önce adının Kili-Teşup olduğu sanılan Şattiwaza gibi kimi Mitanni hanedanı kralları tipik Hurri adları taşırlar. Bu nedenle Ari ilişkilerin Mitanniler kuzey Mezopotamya'da egemen olmadan önce kurulmuş olması mümkündür.

Hititlerin gücü

Amarna mektuplarından biri Hitit Kralı Şuppiluliuma tarafından halkıyla Mısırlılar arasında "firavunun babası döneminde" kurulmuş dostça ilişkileri korumak amacıyla yazılmıştı. (Firavunun kimliği kesin değildir, ama IV. Amenophis olması mümkündür.) MÖ 1595'de Babil'in yağmalanmasından 14. yüzyılın ortalarına kadar geçen sürede Hititler'e ilişkin pek az bilgi vardır. Mısır kayıtlarında adları geçer ve Kizzuvatna (Kilikya) ile İşuva'nın (yukarı Fırat dolaylarındaki bölge) denetimi için Mitanni'yle çekişirler. Onların sonraki tarihlerine ait bilgiler başkentleri Hattuşaş'taki saray ve tapınak arşivlerinde bulunan 10.000 tablette korunmuştur. Arşivlerdeki metinlerin çoğu Hititçe ve Akadca yazılmıştı. Bu çok çeşitli metinlerden kimi Mezopotamya yazman geleneğine aittir ve aralarında sözcük listeleri, sözlük ve tıbbi metinler, kehanet listeleri, fal bakmakta kullanılan karaciğerlerin kil modelleri, vb. bulunur. Gılgamış Destanı ve Agade'li Sargon ve Naram-Sin öyküleri gibi kimi Babil destanlarının Hititçe (arasıra da Hurrice) çevirileri de vardır. Diğer metinlerde dinsel törenler, dualar, ilahiler ve cenaze uygulamaları kaydedilmiştir. Kral kararnameleri ve Hititlerle komşuları arasındaki anlaşmaların kopyaları ve II. Murşili (Şuppiluliuma'nın oğlu) döneminden başlayarak krallık yıllıkları da korunmuştur. Bunlar Suppiluliumas'ın saltanatının ayrıntılarını içermekte, Hitit gücünün yükselişini belgelendirmektedirler.

I. Şuppiluliuma tahta babası III. Tudhaliya'nın ardından geçti ve ilk saltanat yıllarında Anadolu'da egemenliğini pekiştirdi. Hititler'in başlıca düşmanları arasında batıda bağımsız Arzava devleti, kuzey ve kuzeydoğuda vahşi Kaşka (Gaşka) dağ kavimleri, güneyde Kizzuvatna ve doğuda İşuva devletleri bulunuyordu. Şuppiluliuma'nın Anadolu'daki zaferlerini izleyen Levant ve Kuzey Mezopotamya seferleri sonucunda Mitanni fiilen ortadan kalktı.

III. Amenophis'in saltanatı sırasında Mitanni Kralı Artaşumara (II. Şuttarna'nın oğullarından) öldürülmüş, yerine kardeşi Tuşratta geçmişti. Ama Tuşratta'nın taht üstündeki hakkına belki diğer bir kardeş olan II. Artatama karşı çıktı. II. Artatama'nın hem Hititlerle, hem de I. Asur-Uballit (MÖ 1363-1328) yönetimindeki Asurlularla anlaşmaya girdiği anlaşılmaktadır. Hitit Kralı I. Şuppiluliuma kızını Babil kralıyla evlendirdiği, Mısır da IV. Amenophis'in (Ahenaton) reformları ve çocuk Kral Tutankaman'un (MÖ 1333-1323) tahta geçmesinden sonra kendi iç işlerine daldığı zaman, Tuşratta desteksiz kaldı. Krallığı hızla dağıldı, Tuşratta öldürüldü ve II. Artatama çok küçülmüş bir Mitanni'nin başına geçti. Tuşratta'nın oğlu Şattivaza önce Babil'e, oradan da Hitit sarayına kaçtı. Burada Şuppiluliuma'yla, II. Artatama öldüğünde kendisine Mitanni tahtının verilmesine ilişkin bir vasallık anlaşması imzaladı. Ama Artatama'nın kendi oğlu III. Şuttarna, belki de Asur'dan destek sağlayarak, bu iddiaya meydan okudu. Gerçekte Mitanni krallığı Asur ile, Levant'ın güneyde Orontes Irmağı üstündeki Kadeş'e kadar uzanan kesimine egemen olan Hititler arasında bölünmüş oldu.

Hitit anlatılarına göre, Şuppiluliuma Karkamış'ı kuşattığı zaman Mısır firavununun dul karısı ona bir elçiyle şu haberi iletti: "Kocam öldü, oğlum da yok. Senin çok oğlun olduğunu söylüyorlar. Bana oğullarından birini verebilirsin, o da benim kocam olabilir." Bu kraliçenin (ve firavunun) kimliği kesin değildir. Önerilen adlar arasında Ahenaton'un karısı Nefertiti ile kızları, Smenhkare'nin karısı Merytaten ve Tutankamon'un karısı Anhesenamen vardır. Belki de en olası isim sonuncusudur. (Eğer kadın Tutankamon'un dul karısıysa, Karkamış'ın 1323 yılında alındığı sonucuna varılmaktadır.) Hitit Kralı Mısır kraliçesine bir heyet gönderdi ve ondan bir mek-

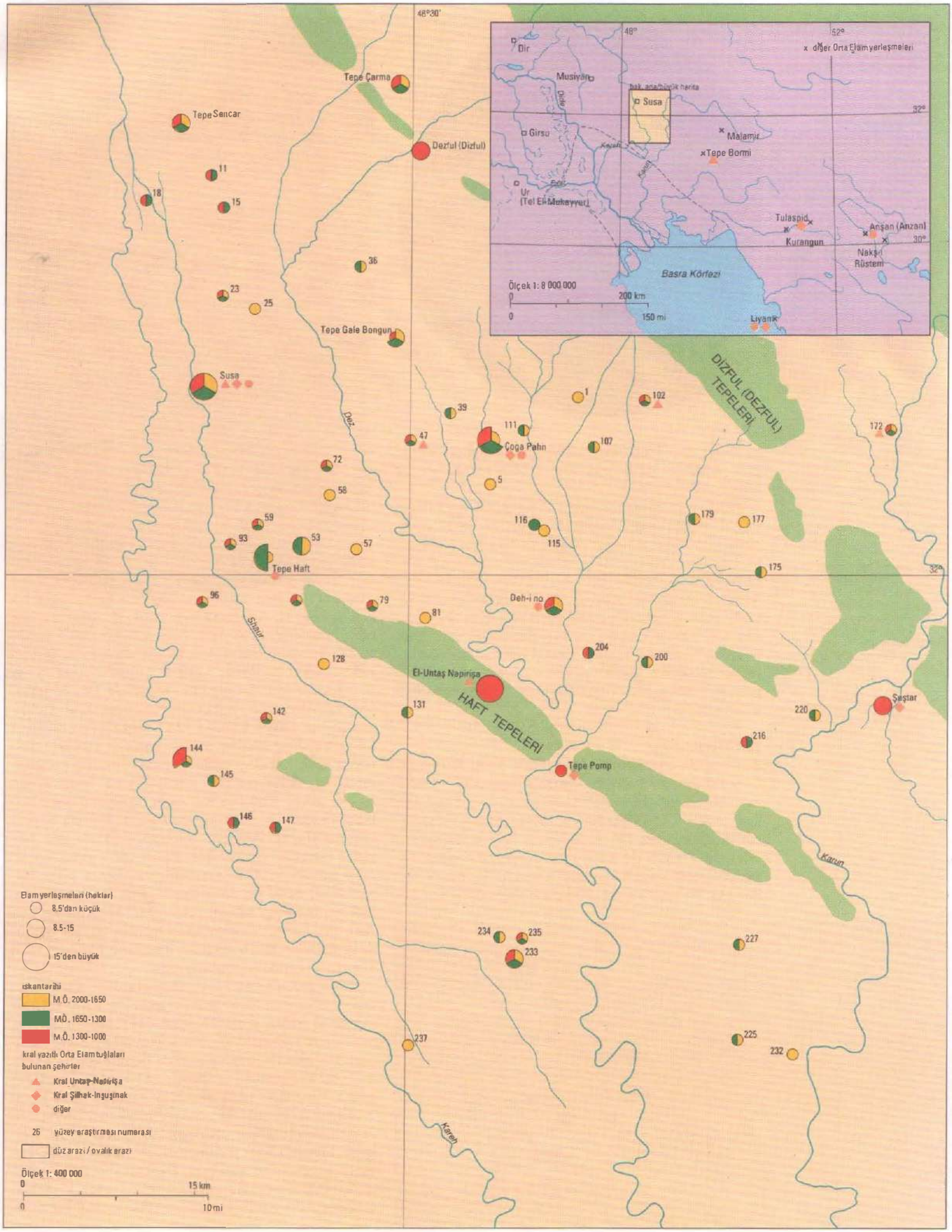

48°30'
Tepe Çarma
Tepe Sencar
Dezful (Dizful)
Tepe Gale Bongun
Susa
Dez
Çoga Pahn
Tepe Haft
Shaur
Deh-i no
El-Untaş Napirişa
HAFT TEPELERİ
Tepe Pomp
Şeştar
Karun
Kareh
DİZFUL (DEZFUL) TEPELERİ
Dir
Musiyan
Girsu
Ur (Tel El-Mukayyer)
Susa
Malamir
Tepe Bormi
Tulaspid
Kurangun
Anşan (Anzan)
Nakş-i Rüstem
Basra Körfezi
Liyan
diğer Orta Elam yerleşmeleri
Ölçek 1: 8 000 000
200 km
150 mi
Elam yerleşmeleri (hektar)
8.5'dan küçük
8.5-15
15'den büyük
iskantarihi
M.Ö. 2000-1650
M.Ö. 1650-1300
M.Ö. 1300-1000
kral yazıtlı Orta Elam tuğlaları bulunan şehirler
Kral Untaş-Napirişa
Kral Şilhak-İnşuşinak
diğer
26 yüzey araştırması numarası
düz arazi / ovalık arazi
Ölçek 1: 400 000
15 km
10 mi

Hitit imparatorluğu *(üstte)*
Hititler 1. Şuppiluliuma ve ardıllarının yönetiminde Anadolu yaylası ve Kuzey Levant'a egemen oldular. Anadolu'nun tarihi coğrafyası hâlâ iyi bilinememektedir. Hititlerin başkenti Hatuşaş dışında hemen hemen hiçbir belirlenmiş nokta yokrur Arzava ve Ahhiyava (Ahhiya) gibi ülkelerin yerleri de şimdiye dek kesinleşmemiştir. Kargamış ve Halep gibi başlıca Levant kentlerinin yerleri daha iyi bilinmektedir ve çoğunun konumu kesin olarak saptanmıştır.

2. bin yılda Elam *(solda)*
Elam ülkesinin ana kentleri Susa ve Anşan'dı. İki merkezin birbirleri den 400 km uzak olmasına karşın, bu iki başlı krallık 2000 yıl yaşamayı başardı. Elam krallığının sınırları, üstüne Elam yöneticilerinin adları kazınmış tuğlalarla işaretlenmişti. 1960 ve 1970'lerdeki yoğun arkeolojik incelemeler sonucu Susiana Ovası Yakındoğu'nun en iyi bilinen bölgelerinden biri olmuştur ve yerleşme biçimlerinde binlerce yıl boyunca meydana gelen değişmeleri yeniden canlandırmak mümkün olmaktadır.

tup daha aldıktan sonra oğlunu yolladı. Ama oğlan yolda öldürüldü, Mısır tahtına da Nefertiti'nin dadısının kocası olan yaşlı Ay el koydu. Şuppiluliuma oğullarından diğer ikisini Karkamış ve Halep'e kral atadı. Onların soyları, Hitit krallığı MÖ 1200 dolayında Anadolu'da yıkıldıktan sonra da Levant'ı yönetmeyi sürdürdüler.

Şuppiluliuma'nın ordunun Suriye'den getirdiği bir salgın hastalığa yakalanarak ölmesinden çok geçmeden en büyük oğlu ve ardılı II. Arnuvanda da öldü. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra komşu Arzava, Kizzuvatna, Mitanni ve Kaskas halkları Hitit boyunduruğundan kurtulmaya kalkıştılar. Kardeşi Arnuvanda'ın yerine geçen II. Murşili, Arzava'yı şiddetle bastırdı ve buraya kendine sadık kukla yöneticiler atadı. Suriye de hizaya getirildi, ama Kaşkalar'ı bastırmak güç oldu. Murşili'nin yaklaşık çeyrek yüzyılı kapsayan yıllığında Kaşkalar'a karşı 10 sefer kaydedilmektedir.

Asurlular ve Kassitler

Mitanni krallığının çöküşünden en çok yararlanan, Mitanni İmparatorluğu'nun batı kesimini ele geçiren Hititler ile Mitanni boyunduruğundan kurtulduktan sonra Mısır, Hatti ve Babil'le eşit konuma gelen Asurlular oldu. I. Asur-uballit yönetiminde Asur'un kuzey ve doğusundaki zengin tarım alanları da Asur egemenliğine girdi. Ninive'den Erbil'e kadar uzanan ve çoğu kez Asur'un kalbi diye adlandırılan bu bölge Asur İmparatorluğu'nun MÖ 612 yılında çöküşüne kadar Asur egemenliğinde kaldı.

Asur-uballit, Amarna mektupları arasında bulunan iki mektubunda, firavuna beyaz atlı bir savaş arabası ve lapis lazuliden bir mühür gönderdiğini belirtir. Buna karşılık yeni sarayını süslemek için "Mısır ülkesinde toz gibi" olduğunu söylediği altın istemektedir. Daha geç tarihlere göre Asur-uballit kızını Babil'in Kassit kralıyla evlendirmiş, Babilliler bu kızın oğluna (ya da torununa) karşı ayaklanıp onu öldürdükleri zaman, Asur kralı müdahale ederek, tahtı ele geçireni indirmiş ve Kassit tahtına II. Kurigalzu'yu geçirmiştir.

Babil Krallar Listesi'ne göre 576 yıl 9 ay boyunca Babil'i otuz altı Kassit kral yönetmiştir. Asur krallarıyla karşılaştırmalar, hanedanın MÖ 1155 dolayında sona erdiği izlenimini verir. Ama eğer bu doğruysa, ilk Kassit kralın Samsuiluna (MÖ 1749-1712) ile çağdaş olması gerekirdi. Oysa Samsuiluna döneminde tarihli tabletler, Deniz Hanedanı'nın kaydedildiği Güney Babil'de tarihli tabletleri sona erdirir. Belki de Babil Krallar Listesi'nde gözüken ilk Kassit yöneticiler daha sonrakilerin kral olmayan, ya da başka bir yerde egemen olan atalarıydı. Aslında Kassitlerin kökeni de kesin değildir. Adlarına ilk kez Samsuiluna zamanında rastlanır. Bir dönem İran dağlarından inerek saldırılar düzenleyen vahşi, uygarlaşmamış barbarlar oldukları düşünülmüştür. Ama yakın dönemdeki araştır-

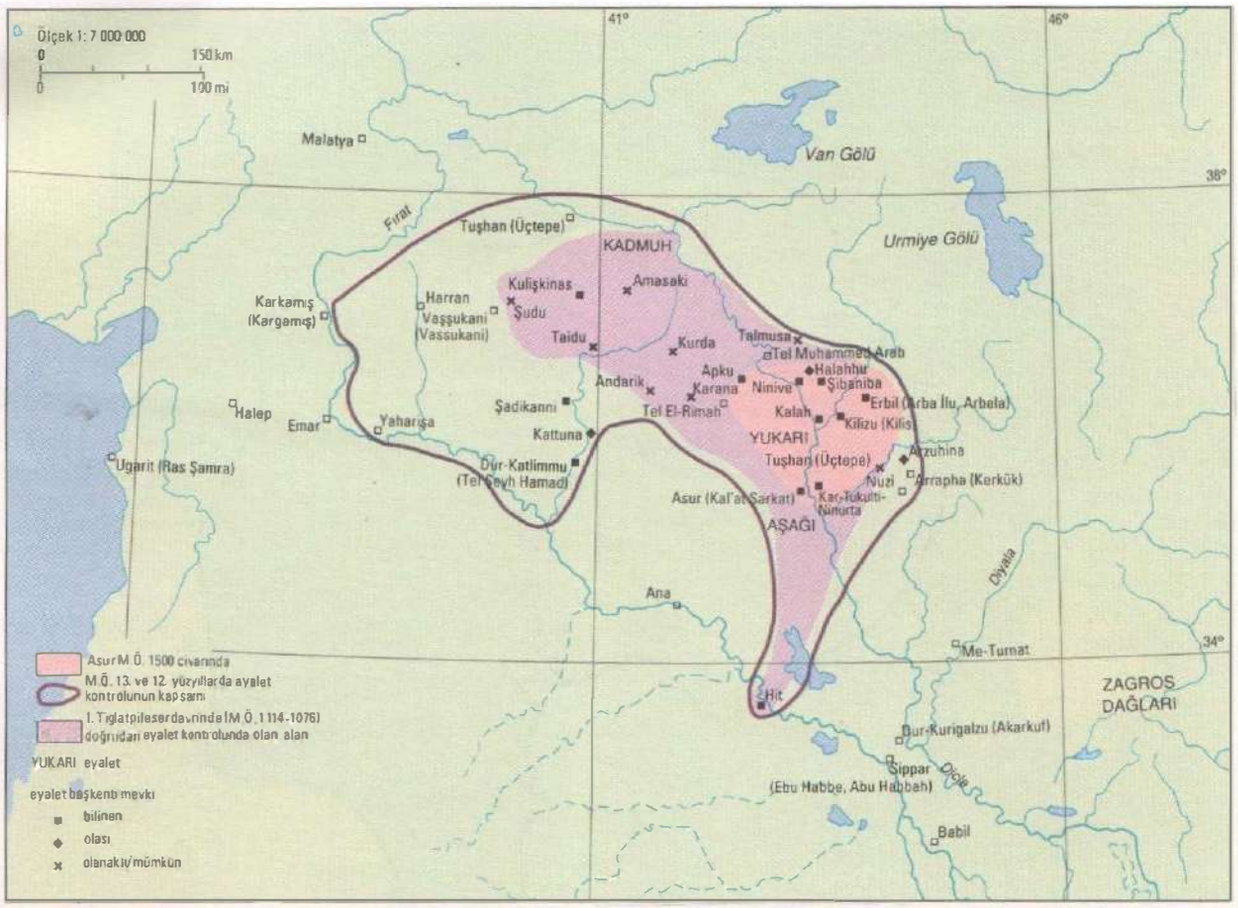

Orta Asur imparatorluğu
Asur'dan bir metinde, I. Tiglathpileser (MÖ 1114-1078) döneminde Asur İmparatorluğu eyaletlerinin Asur Tapınağı'na gönderdikleri sunuların listesi bulunur. Liste, o dönemde doğrudan Asur yönetimi altındaki alanın kanıtını oluşturur. Birkaç yüzyıl önce Asur Krallığı'nın kapsamı güneyde Asur, kuzeyde Nineve ve doğuda Erbil'le sınırlıydı. 13. yüzyılın ortalarına gelindiğinde I. Şalmaneser (MÖ 1273-1244) ve I. Tukulti-Ninurta dönemlerinde Asur eyaletleri Batı Fırat'a kadar dayanmış, Asur fetihleri ise daha da öteye uzanmıştı. MÖ 9. yüzyılda Asur kralları toprak iddialarını Orta Asur imparatorluğunun en uç sınırlarına dayandırırlardı.

malar şimdiye kadar belirlenemeyen bir bölgeden daha barışçı bir göçe işaret etmektedir. Babil'in MÖ 1595'te Hititler'in eline geçmesinden sonraki olaylar bir esrar perdesi ardında gizlidir, ama MÖ 15. yüzyılın sonundan 12. yüzyıla kadar Babil'i yönetenler Kassitler'di.

48 sözcüklük bir Kassit-Babilce sözcük listesi, 19 Kassit adı içeren bir liste ve Babilce karşılıkları, kimi özel isimler ve Akad metinlerinde arasıra geçen Kassitçe sözcükler (özellikle atlarla ilgili teknik terimler) dışında Kassit dili hakkında pek bir şey bilinmemektedir.

Kassit uygarlığı

Kassit kralların Babil yaşam biçimini benimsedikleri ve geleneksel Mezopotamya tanrılarına tapınaklar yaptırdıkları ve varolanları onardıkları anlaşılmaktadır. Kendi tanrıları da vardı. Tanrı Şukamuna ile eşi Şimaliya kral ailesinin koruyucularıydı; Kassit krallar Babil'de onlara ait kutsal yerde taç giyerlerdi. Bu tanrılar Ugarit edebiyatında da boy gösterirler. Diğer tanrılar arasında panteonun başı Harbe (Hurrilerde de bulunur), Mirizir (Babil tanrıçası Beltu'nun karşılığı), Sah (güneş tanrısı), Şipak (ya da Şihu, ay tanrısı), Şuriaş (diğer bir güneş tanrısı), Maruttaş (savaş tanrısı) ve Buriaş (bir hava tanrısı) vardır. Bunlardan son üçü Hint-Ari tanrıları Surya Marutas ve Yunan tanrısı Boreas (kuzey rüzgarı tanrısı) ile özdeşleştirilmiştir, ama Mittani tanrılarında da olduğu gibi, buradan mutlaka Hint-Arilerle yakın bir ilişki sonucu çıkarılamaz.

Sippar ve Tel Muhammed'de bulunan Eski Babil dönemine ait metinlerde Kassitler öncelikle tarım işçileri olarak geçerler. Üçüncü Babil Hanedanı olan Kassit hanedanı sırasında yönetici ailenin adları Kassit adlarıydı, ama göründüğü kadarıyla Kassitler seçkin bir yönetici sınıf oluşturmazlardı. Hatta nüfusun önemli bir öğesi bile değillerdi. Kassitler'in ana merkezleri, Babil ülkesi ve Diyala boyunca batı İran'a doğru uzanan bölgeydi. Daha kuzeyde nüfus muhtemelen tümüyle Hurriler'den oluşuyordu (Nuzi halkının yüzde 2'si Kassit adı taşırdı, ama akrabalarının adları Hurri'ydi). Aşiret biçiminde örgütlenen Kassitler, "ev" gruplarına ayrılırlar, bu evler adlarını kimi zaman, örneğin Karziabku evi gibi, atalarının birinden alırlardı. Evler erkek hısımlara

Kassit Krallar	
Kara-indaş	yaklaşık 1415
I. Kadaşman-Harbe	
I. Kurigalzu	
I. Kadaşman-Enlil	1374-1360
II. Burna-Buriaş	1359-1933
Kara-hardaş	1333
Nazi-bugaş	1333
II. Kurigalzu	1332-1308
Nazi-maruttaş	1307-1282
Kadaşman-Turgu	1281-1264
II. Kadaşman-Enlil	1263-1255
Kudur-Enlil	1254-1246
Şagarakti-şuriaş	1245-1233
IV. Kaştiliaş	1232-1225
Tukulti-Ninurta	1224-1216
Enlil-nadin-şumi	1224
II. Kadaşman-Harbe	1223-1222
Adad-şuma-iddina	1221-1216
Adad-şuma-usur	1215-1186
Melişipak	1185-1171
I. Marduk-apla-iddina	1170-1158
Zababa-şuma-iddina	1157
Enlil-nadin-ahi	1156-1154

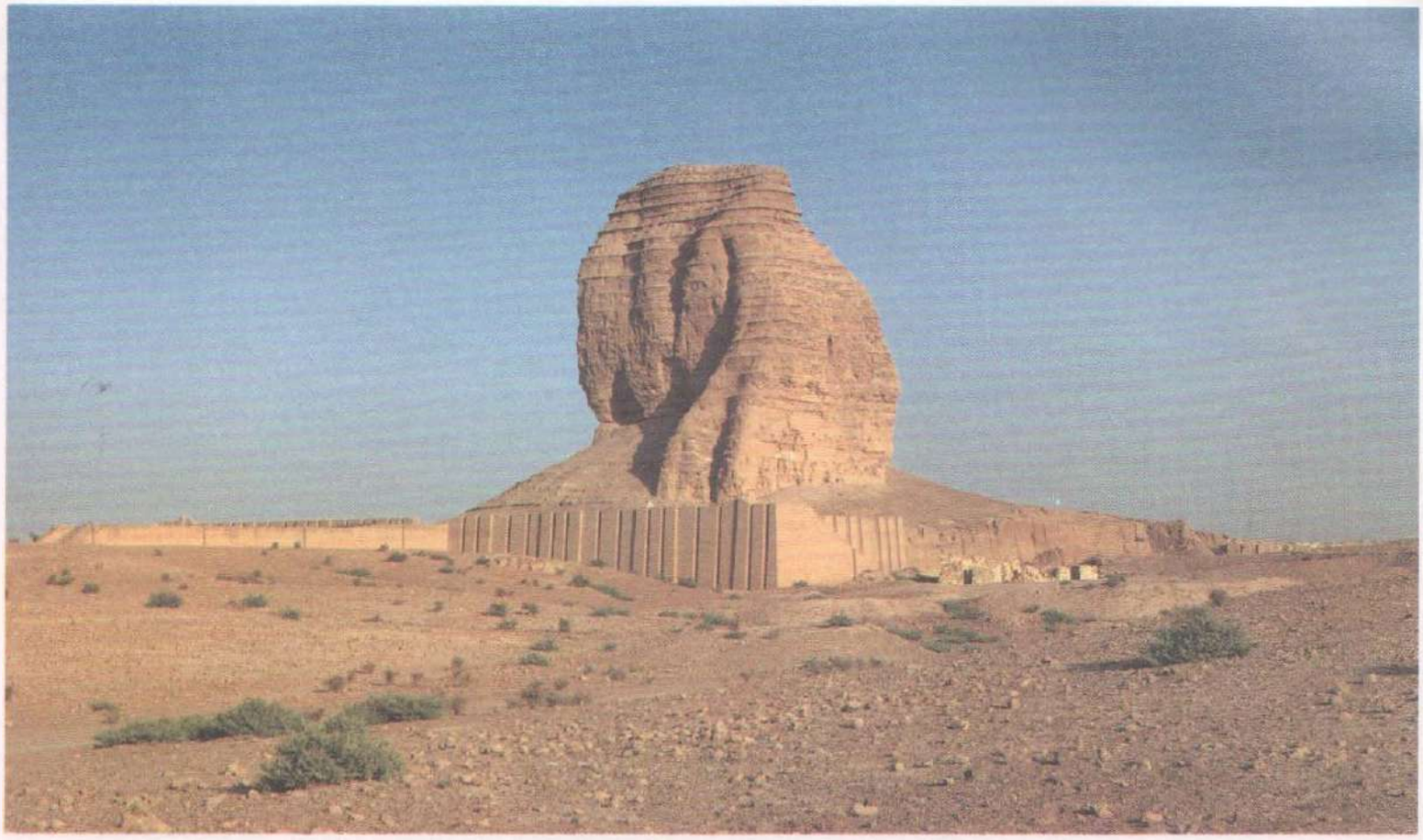

Üstte Dur-Kurigalzu zigguratının aşınmış, bükülmüş kalıntıları, çağdaş Bağdat'ın dışındaki düz alanlara şimdi bile egemendir. İlk gezginler bunu Babil Kulesi'nin kalıntıları sanmışlardı. Gerçekte ziggurat MÖ 14. yüzyılda Kassit kral Kurigalzu tarafından yaptırılmıştır. Tepedeki tapınağa çıkan üç merdiveniyle tipik güney planını izler. Her 7 tuğla dizisinin arasına yerleştirilen kamış tabakaları, en üstte yatay çizgiler olarak görülmektedir. Zigguratın alt bölümünde resim çekildiği sırada restorasyon çalışması vardı.

dayanır, başlarında da "ev beyi" (bel biti) bulunurdu. Bu açıdan Babil toplumuna tümüyle uyum sağlamış değillerdi. Bu evlerle Kassit yönetici ailesi arasındaki ilişki kesin değildir.

Kassit dönemi eski Babil uygarlığının bir devamıydı. Daha önceki dönemlerden farklılıklar varsa da, bunlar büyük olasılıkla nüfusun etnik bileşimindeki değişikliklerle ilgili değildi. Kassit kralların yazıtları çoğu kez Sümerce, ama mektup ve sözleşmeleri Babilce yazılmıştı. Geç Kassit krallardan kimi Babil adı taşır.

Kassit krallar

Aynı döneme ait yazıtlardan bilinen ilk Kassit kral, Uruk'ta kutsal alanda İnanna'ya adanmış küçük bir tapınak yaptıran Kara-indaş'tı (MÖ 1415 dolayında). Tapınağın dış duvarını bezeyen pişmiş, kalıplı tuğlalar Eski Babil ve Eski Asur tapınaklarındakilerden türemişti ve fakat üstlerinde dönüşümlü olarak yer ve su tanrıları betimlenmişti. Bu figürlerin prototipleri de daha erken dönemlere aittir. Diğer Kassit merkezlerinde (Ur, Nippur ve Dur-Kurigalzu) parçalar halindeki örnekleri bulunan bu teknik Elamlılar, Asurlular, Babilliler ve Persler tarafından benimsenip geliştirilmiştir.

Ardılları I. Kadasman-Enlil (MÖ 1374-1360) ve II. Burna-Buriaş (MÖ 1359-1333) gibi Kara-indaş da Mısır firavunuyla yazışırdı. Başlıca ilgi alanlarının anlaşmalı evlilikler ve değerli armağanlar değiş tokuşu olduğu anlaşılmaktadır. Burna-Buriaş, Babil'den Mısır'daki düğününe giden kızına eşlik etmek üzere Mısırlıların yalnızca beş araba sağladığından yakınır. Ama evlilik gerçekleşmiş ve Kassitlerle Mısırlılar arasında alınıp verildiği söylenen değerli armağanlar uzun listeler halinde kaydedilmiştir. Burna-Buriaş ayrıca Asurluların efendisi olduğunu öne sürüyor ve onların IV. Amenofis'le doğrudan görüşmeye girişmesini kınıyordu.

Burna-Buriaş'ın ölümünden sonra oğlu ve ardılı bir ayaklanmada öldürüldü, ama Asur Kralı I. Asur-uballit (daha önce değinilen tarih kayıtlarında anlatıldığı gibi) duruma müdahale ederek Babil tahtına II. Kurigalzu'yu (MÖ 1332-1308) geçirdi. Kurigalzu'nun yaygın inşaat işlerine giriştiği ve Ur, Uruk ve İsin'deki tapınakları onardığı söylenir, ama bu işlerin birinci Kurigalzu'ya mı, yoksa ikincisine mi ait olduğu bilinmemektedir. Aynı biçimde, Dur-Kurigalzu tapınak ve sarayı hakkında da kuşkular vardır. Babil'in 90 kilometre kuzeyindeki bu alanda 57 metre yüksekliğindeki iyi korunmuş zigguratta, her yedi dizi tuğlanın arasına yerleştirilmiş sazdan hasırlar ve yapının içinden geçen bükülü ipler hâlâ durmaktadır. Ziggurattan 700 metre kadar uzakta olan ve yaklaşık 300 metrekarelik (9 hektar) bir alanı kapsayan saray birkaç avludan oluşuyordu. 140 metrekare kadar olan merkez bölüm, birbirine koşut 3 oda dizisiyle kuşatılan 65 metrekarelik bir avludan meydana geliyordu. Birkaç kez yeniden inşa edilen saray Kassit döneminden sonra da kullanılmıştır.

II. Kurigalzu aynı zamanda başarılı bir askersel yöneticiydi. Daha geç bir tarihe göre Elam, Asur ve belki de Deniz Ülkesi'ni (Eski Babil dönemi ortalarında güney Babil'i yöneten hanedan) yenmişti. Yazıtlarında da Susa, Elam ve Marhaşi'yi aldığını öne sürer: Susa'da da onun adını taşıyan yazıtlara rastlanmıştır.

Kassitlerin kültürel başarıları

II. Kurigalzu ile IV. Kaştiliaş (MÖ 1232-1225) arasından geçen yüz yıl Kassit yönetiminin doruk noktasını oluşturur. Sümer'in antik kutsal merkezi Nip-

pur'da yapılan kazılarda, çoğu bu döneme ait 12.000 tablet çıkarılmıştır. Çoğunlukla iktisadi belgeler olan metinler daha önceki dönemlerde olduğu gibi yıl adıyla değil, kralın saltanat yılıyla tarihlenmişlerdi. Kassitler, Akad ve Sümer metinlerini düzene sokmuşlardır. Birinci binyıl kütüphanelerinde bulunan geleneksel edebiyat örnekleri Kassit döneminde yazılmış ya da kopya edilmiştir. Daha geç Babil yazmanları, atalarının o dönem yazmanları olduğunu söylerler.

Kassitler ayrıca kralın yaptığı toprak bağışlarını anmak üzere kudurru denilen yeni bir belge türü çıkardılar. Çoğu kez kudurrular, yaklaşık bir metre yüksekliğinde, bu işleme tanıklık eden tanrıların simgeleriyle bezenmiş, oyma taş anıtlar olurlardı. İlk örnekleri MÖ 14. yüzyıla tarihlenen bu belgeler 13. ve 12. yüzyıllarda yaygınlaşmıştır.

Elam uygarlığı

İkinci binyıl sonunda üçüncü Ur Hanedanı'nın çökmesinin ardından Elam yöneticileri kendilerine, görev yeri Lagaş'ta olup daha doğudaki toprakların denetlenmesinden sorumlu memurların unvanı olan sukkalmah ya da başvezir demeye başladılar. I. Şamşi-Adad (MÖ 1813-1781) imparatorluğunun çöküşünden sonra sukkalmah ünvanlı yöneticiler Mezopotamya'ya müdahale ettiler. Ama 400 yıllık bir süre boyunca, kral adları ve pek aydınlatıcı olmayan birkaç adak yazıtı dışında, onlara ilişkin hiçbir şey bilinmemektedir.

Susa'nın 15 kilometre kadar güneyinde Haft Tepe'de yapılan kazılarda MÖ 14. yüzyıl ortalarında Susa ve Anşan Kralı Tepti-Aharn tarafından yaptırılan ve antik Kabnak olduğu saptanan bir kent ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık 30 hektarlık bir alanı kapsayan merkezdeki başlıca anıtlar, iki teras ve içinde tuğladan iki adet kemerli mezar bulunan bir tapınaktır. Mezarların her birinde 23 iskelet vardı, bunların kimi düzgün yatırılmış, kimi ise üstüste yığılmıştı. Tapınakta bulunan bir stelde rahiplerin görevleri sıralanıyor ve kurban ve gömme sunuları için yiyecek dağıtımı kaydediliyordu. 60 metrekare büyüklüğünde ve 14 metre yüksekliğindeki bir terasta, kült için değerli eşyalar yapılan işlikler vardı.

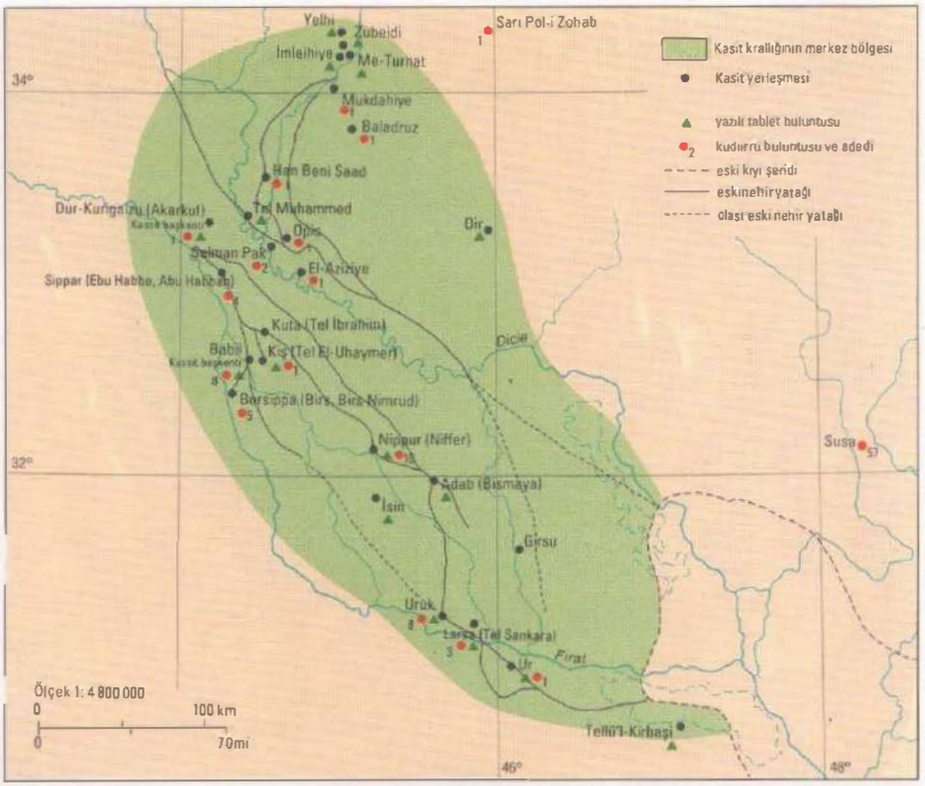

Burada bulunan 500 dolayında yazılı tabletin çoğu tapınağın idaresine ilişkindi. Bu tabletlerdeki yıl adlarında tapınağın yapımına ve Elam'la Babil arasında diplomatik heyetlere değinilir. Tepti-Ahar'ın mührünü taşıyan bir tablette, Kassit Kral I. Kadaşman-Enlil'le ilgili olması muhtemel bir yazıt vardı.

Kassit Kral II. Kurigalzu'nun işgalinden sonra Elam'da yeni bir hanedan iktidarı ele geçirdi. Bunun ilk yöneticisi olan İge-halki'nin yazıtı Deh-i No'da (belki antik Hupşen ya da Adamdun) bulunmuştur. İge-halki'nin torunu Humban-numena, Susa'nın 400 kilometre güneydoğusunda Basra Körfezi'nin İran kıyısındaki Liyan'da bir tapınak yaptırmıştır.

Elam tanrıları Mezopotamya tanrılarından oldukça farklıydı. Üçüncü binyılda bunlardan en önemlisinin tanrıça Pinikir olduğu anlaşılmaktadır. İkinci binyılda onun yerini alan (ve büyük tanrı anlamına gelen Napirişa da denen) tanrı Humban'ın kadın karşılığı, Liyan tanrıçası olan Kirirşa (büyük tanrıça anlamına gelir) idi. Onları, ikinci binyıl sonunda yeniden öne çıkan Susa'nın kent tanrısı İnşuşinak (Susa'nın efendisi demektir) ve Babil güneş tanrısı Şamaş gibi aynı zamanda adalet tanrısı olan güneş tanrısı Nahhunte izler. Elamlıların daha birçok tanrıları vardı. Bunlardan Hutran ve Şimut'un adları Elam krallarının adlarında da geçer. Elamlılar ayrıca Adad ve eşi Şala, Sin, Nuşku gibi Babil tanrılarına da taparlardı, ama bunların yerel tanrılarla özdeşleştirilmiş olması mümkündür.

Humban-numena'nın oğlu Untaş-Napirişa 20'si Susa'da olmak üzere birçok Elam tapınağını onardı, ama en büyük yapıtı Susa'nın 40 kilometre kadar güneydoğusunda bulunan ve şimd Çoge Zandil diye bilinen El-Untaş-Napirişa adlı yepyeni bir kentin inşasıydı. Bu büyük kentin dış suru 1200x800 metre boyutlarında bir alanı kapsardı. Doğuda kent gi-

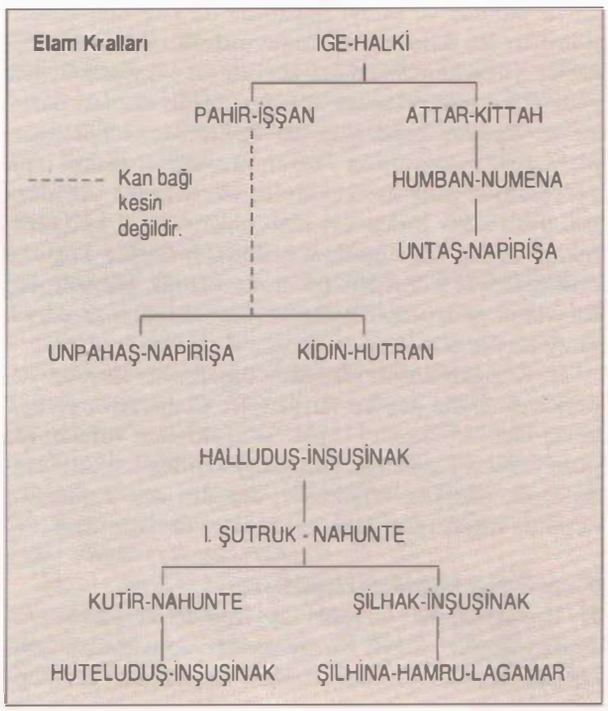

Kassit Krallığı
Daha geç geleneklerde Kassitlerin İran dağlarıyla ilgili olduğu söylenir, ama egemenlik alanlarının doğu sınırı tartışmalıdır. Eski Babil kentlerinin çoğu Kassitler döneminde yeniden canlandı. Bazen Babil sınır taşları da denilen *Kudurrular* Kassitlere özgüydü, ama bunların yapımı MÖ 1. bin yılda da sürdürüldü. Bunlardan birçoğu Babil'i işgal eden Elamlılar tarafından götürüldükleri Susa'da bulunmuştur.

Altta II. Melişipak'ın (MÖ 1186-1182) Susa'da bulunan kireçtaşından ***kudurru***su. *Kudurru*ların üstüne çoğu kez tanrıların simgeleri ve özellikleri kazınırdı. Yükseklik 68 cm.

Al Untaş Napirişa

Susa'nın kırk kilometre güneydoğusunda Çoğa Zanbil diye bilinen kalıntılar bulunur. "Sepet höyük" anlamına gelen bu ad, alanın merkezindeki ziggurat kalıntılarının kazıdan önce tersine çevrilmiş bir sepeti andırmasından kaynaklanmıştır. Burası, Elam kralı Untaş-Napirişa'nın (yaklaşık MÖ 1260-1235) başkenti olan Al-Untaş-Napirişa'nın (bazen Dur-Untaş-Napirişa ya da Dur-Untaş-Gal da denir) bulunduğu alandır. Diğer Son Tunç Çağı yöneticileri olan Mısır firavunu Ahenaton Kassit kralı Kurigalzu ve Asur Kralı I. Tukulti-Ninurta gibi Untaş-Napirişa da krallığının eski kutsal merkezini terketmiş ve önceki başkentin yerine geçirmeyi umduğu yeni bir kent kurmuştu. Ama bu sayılan durumların hiçbirinde girişimler tam bir başarıya ulaşmadı.

Untaş-Napirişa'nın seçtiği alan, Dez Irmağı'ndan 1,5 kilometre kadar uzaktaki alçak tepelerin kenarındadır. Kral kente su getirmek için Susa'nın kuzeyindeki Kareh Irmağı'ndan 50 kilometre uzunluğunda bir kanal kazdırtmıştı. Kentin yapımına onun ölümünün hemen ardından son verilmiş, daha sonraki Elam kralları yönetimlerini Susa'dan sürdürmüşlerdir. Al-Untaş-Napirişa terkedilmemiş, MÖ 640 yılı dolayında Asur Kralı Asurbanipal tarafından yıkılıncaya kadar bir kral kenti olmaya devam etmiştir.

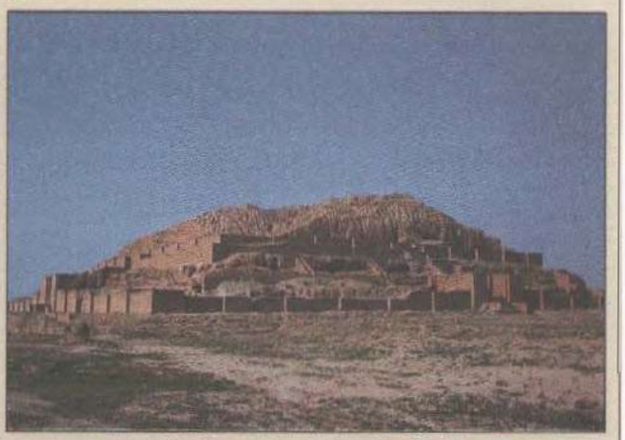

Üstte Al-Untaş-Napirişa ziggüratının yapısı çok değişikti. Planın ilk aşamasını yaklaşık 100 metre uzunluğunda, merkezinde bir avlu bulunan büyük kare biçimli bir binanın yapımı oluşturuyordu. Daha sonraki bir aşamada merkez avlu doldurulmuş ve ziggurat bunun içine inşa edilmişti.

Altta üstünde Elam çivi yazısıyla "Ben Untaş-Napirişa'yım" yazısı bulunan sırlı tuğladan duvar panosu. Muhtemelen ziggüratın cephesini bezemek amacıyla yapılan bunun gibi yüzlerce pano, ziggüratın odalarından birine depolanmıştı. Benzerleri Asur'da bulunan bu duvar panolarının kökeni Uruk dönemine kadar gider.

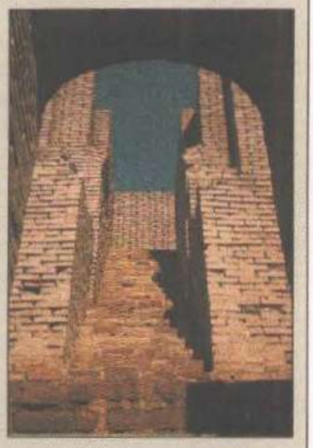

Üstte Dört yanda, ziggüratın gövdesinin içine yerleştirilen merdivenlerin kemerli girişleri vardı.

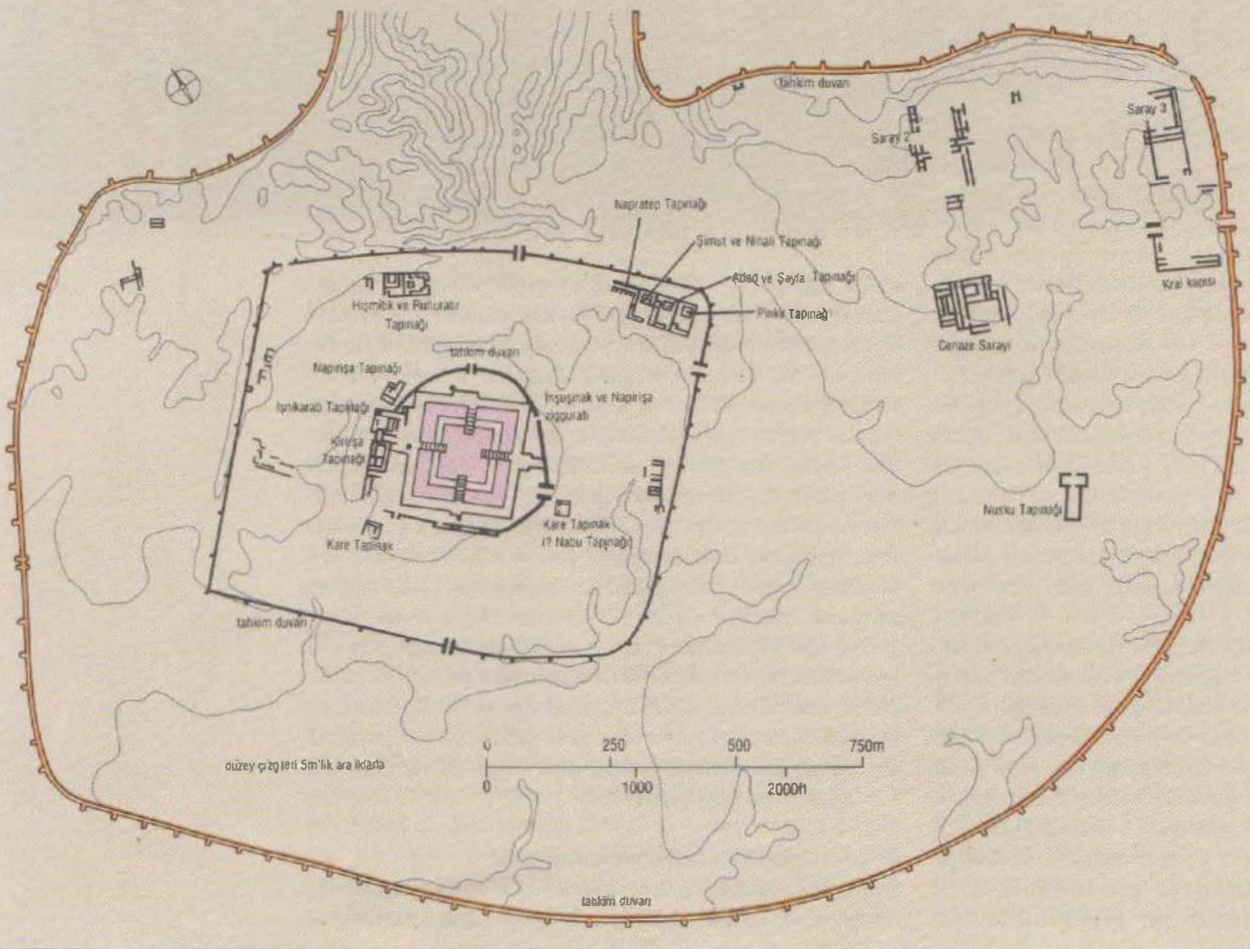

Solda 100 hektarı aşkın bir alanı kapsayan büyük Al-Untaş-Napirişa kentine kutsal mahallenin ortasındaki ziggurat egemendi. Ziggüratın tabanında eğri bir çevre duvarı vardı; ziggüratla ikinci bir dikdörtgen duvar arasında da Elam tanrılarına ibadet için çok sayıda tapınak inşa edilmişti. Tüm alan üçüncü bir duvarla kuşatılmıştı. Kentin doğu köşesindeki bir giriş kapısından kralın sarayına ve hükümet sarayına geçiliyordu. Beş tane kemerli yeraltı odası olan Cenaze Sarayı'nda birkaç yanmış ceset ve bir iskelet bulunmuştur. Bunların Elam krallık ailesi üyelerinin cesetleri olduğu öne sürülmüştür. Surla çevrili kent alanının büyük bölümünde hiç inşaat yapılmamıştı.

rişi yakınında büyük bir kapıcı eviyle üç sarayın kalıntıları bulunur. Saraylardan birinde dik merdivenlerden yakılmış ölü külleri içeren beşik kemerli odalara iniliyordu. Bunların Elam kralı ve ailesinin mezarları olması mümkündür.

Kentin ortasında, içinde tapınaklar ve bir zigguratbulunan, büyük bir dikdörtgen alan vardı. Başlangıçta odalarla çevrili kare bir avlu yapılmış, sonra bu doldurularak tapınağın bunu izleyen aşamaları inşa edilmişti. Tabanı 67 metrekare olan zigguratın 28 metrelik bölümü hâlâ ayaktadır, ama bir zamanlar büyük olasılıkla bunun iki misli yükseklikte ve beş ya da altı katlıydı. Birinci yapının yazılı pişmiş tuğlalarında yalnızca tanrı İnşuşinak'ın adı geçmekteydi, ama yapının içinden merdivenlerle ulaşılan tepedeki tapınak, daha geç bir aşamada hem İnşuşinak, hem de tanrı Napirişa'ya adanmıştır. Zigguratın dibinde birçok diğer tanrının tapınağı vardı. Belki de bir yüzyıl önce Haft Tepe'de inşa edilene benzer, ölü kültüyle ilgili çok büyük bir tapınağın parçası olan bu kompleks, Kassit kralları için muhtemelen aynı işlevi gören Dur-Kurigalzu'daki saray ve zigguratı andırıyordu.

Susa'da Untaş-Napirişa ve karısı Napirassu'yu gösteren taş bir stel parçası bulunmuştur. Kraliçenin giysisi ve duruş biçimi, gene Susa'da bulunan, doğal büyüklükte dökme bronzdan olağandışı bir Napirasu heykelinde yinelenmiştir. Başının kaybolmasına rağmen 1750 kilo gelen heykel, muhtemelen iki aşamada dökülmüştü. Önce kalınlığı 9 santim dolayında bir kabuk dökülmüş, sonra bu tunçla doldurulmuştu. Heykeli yapan maden ustalarının teknik becerisi dikkat çekicidir.

Kadeş savaşı

Elam-Babil savaşları sürerken, Mısır'ın Levant'a egemen olabilmek için verdiği uzun mücadelenin son sahneleri oynanmaktaydı. I. Şuppiluliuma Levant'ı Hitit etkinlik alanına sokmuştu; onun ölümünden sonra da Levant'ta Hitit egemenliği sürdü. 14. yüzyılın sonunda Mısır'da, sallanan 18. Hanedanın yerini yeni bir hanedan aldı. 19. Hanedanın ikinci firavunu olan I. Sethos (MÖ 1306-1290) Kenan ilinde yeniden Mısır egemenliğini kurdu. Ayrıca Kadeş ve Amurru devletlerini yoketti̇ğini öne sürdü. I. Sethos'un Beth-Şan, Tire ve Kadeş'te bulunan stelleri bu başarıların kimini doğrulamaktadır. Ama Kadeş üstündeki egemenliği fazla sürmedi. I. Sethos (Seti)'un oğlu ve ardılı ve Abu Simbel'in megaloman kurucusu uzun ömürlü II. Ramses (MÖ 1290-1224), saltanatının dördüncü yılında Mısır'ın yitirdiklerini geri almak üzere sefere çıktı. Kuzeyde Beyrut yakınlarında Nehrü'l-Kelb'e kadar ilerleyerek, burada kendisinden sonraki birçok fatihin yaptığı gibi bir yazıt diktirdi.

Ertesi yıl Orontes üstündeki Kadeş'e doğru ilerledi. Bu sefer, firavunun diktirdiği çok sayıda anıtın üstünde ayrıntılı olarak anlatılıp resimlenmiştir. Kendi anlatısına göre, yolda iki kabile reisi ona Hititler'in daha Halep'te olduklarını söyler, ama daha sonra bunun Hititler'in yaydığı yanlış bir bilgi olduğunu anlar. Kadeş yakınlarında yakaladığı iki Hitit gözcüsü, II. Muvatalli yönetimindeki Hitit ordusunun Kadeş'in doğusunda gizlendiğini itiraf ederler. Ama artık güvenlikli bir geri çekilme için vakit çok geçtir. II. Ramses, "yapayalnız, bir subay, bir arabacı, bir asker ya da bir kalkan taşıyıcının desteğinden bile yoksun" olmasına karşın Hitit sürülerini ve onların bağlaşıkları olan batı Anadolu'dan Arzavalılar ve Lukkalar'ı, kuzeydoğudan Kaşka boylarını, Kizzuvatna, Halep, Ugarit ve bizzat Kadeş'ten gelen birlikleri yenmeyi başardığını öne sürer. Gene iddiaya göre bu sırada batıdan gelen Mısır destek güçleri Hititleri, saldırıya son vererek, ırmağın öte yakasına çekilmeye zorlarlar. II. Ramses ertesi gün yeniden saldırarak Hitit kralını ateşkese mecbur eder.

Ne var ki, Ramses'in bu savaşı aktarış biçimi çok kuşkuludur. Olayları Hitit açısından yansıtan kayıtlarda belirtildiği gibi Mısırlıların yenildiği hemen hemen kesindir. Mısırlılar geri çekilmiş ve Amurru, Kadeş ve Şam çevresindeki yöre olan Apu, Hitit etkinlik alanına geçmiştir.

Diplomatik başarılar ve yenilgiler

Mısır'la çatışma dönemi boyunca Ugarit yöneticileri sırasıyla Mitanni, Mısır ya da Hatti'ye bağlılık suna-

Hattuşa

Şimdi Boğazköy ya da Boğazkale olarak bilinen Hattuşa, Hitit İmparatorluğu'nun başkentiydi. MÖ 3. bin yılda yerleşilmiş olan alanda 19. yüzyılda Asur tüccarlarının bir ticaret kolonisi de bulunuyordu. MÖ 1650 dolayında Hitit Kralı Labarna burayı başkent yaptı ve kendi adını kente uygun olarak Hattuşili'ye çevirdi.

Kent Budaközü Çayı'nın iki kolunun birleştiği yerde dağlık bir burun üstüne kurulmuştur. Doğudaki ırmak, Büyükkaya ve Büyükkale adı verilen iki sarp tepenin arasındaki bir boğazdan akar. Kentin ana sitadeli Büyükkale'nin tepesindeydi. Kuzeydoğuda, kentten iki kilometre ötede, duvarlarında Hitit tanrılarının kabartmaları bulunan Yazılıkaya kutsal alanı vardır. Kent, MÖ 1200 yılından hemen sonra yıkılarak terkedilmiş, ama Phryg dönemine (MÖ 7. yüzyıl dolayı) yeniden bir yerleşme merkezi olarak Pteria adını almıştır.

Altta Yukarı Kentte yapılan çok sayıda tapınaktan biri olan III. Tapınak'tan bir görüntü. III. Tapınağın arkasında Hattuşa'nın sitadeli olan Büyükkale, daha da arkada Büyükkaya tepesi görülmektedir. Hitit döneminde Büyükkaya da surların içine alınmış, duvar boğazın üstünden bir köprüyle öte yana geçirilmişti.

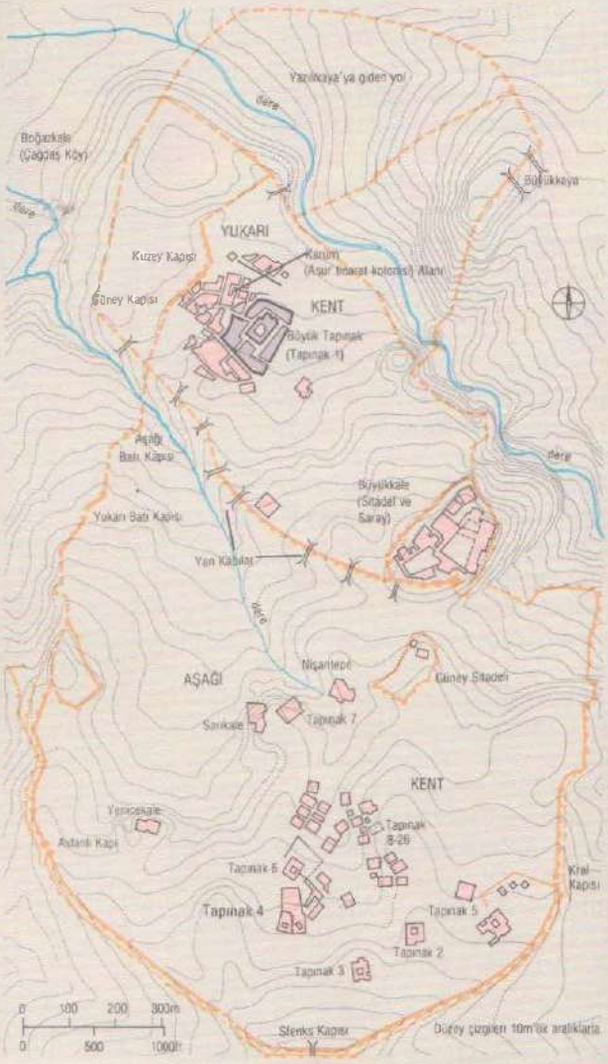

Hava tanrısı Hatti'nin (göğün hava tanrısı diye de bilinir) Büyük Tapınağı Aşağı Kentte bulunurdu. Kentin I. Şuppiluliuma döneminde tahkim edilip genişletilmiş olması mümkündür. Surlardan uzakta, tepenin yamacında bulunan güneydeki genişletilmiş alanda yaklaşık yirmi dört tapınak yapılmıştı.

Solda Hattuşa'da bulunan pişmiş topraktan bir depo kabının ağız kenarı, tahkim edilmiş bir Hitit yapısının görünümü hakkında fikir vermektedir. Ahşap kiriş uçları üstteki mazgalların altından çıkmaktadır.

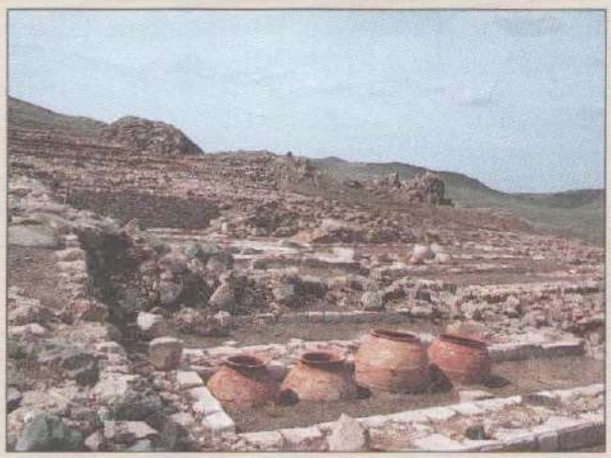

Altta solda Hattuşa'daki Büyük Tapınak yalnızca bir ibadet yeri değildi. Geniş ambarlardan görülebileceği gibi önemli bir ekonomik rolü de vardı.

Altta Bu miğferli savaşçı kabartmasının başlangıçta bir Hitit kralı olduğu sanılmış ve kabartmanın bulunduğu sur girişine Kral Kapısı adı verilmiştir. Şimdi bunun bir tanrıyı betimlediği düşünülmektedir.

rak hayatta kalmayı, hatta gelişmeyi başarmışlardı. Çevredeki bütün kargaşaya karşın denge diplomatik evlilikler ve anlaşmalarla korunmuştu. Amarna mektuplarında Ugarit'in yanarak tahrib olduğuna ilişkin bir ifade vardır, ama bunun bir düşman saldırısıyla mı, yoksa doğal nedenlerden mi kaynaklandığı belirtilmez. Ugarit'in zenginliği ticarete, özellikle Kıbrıs'la bakır ticaretine dayanırdı, ama koku, tahıl, ağaç, tuz ve şarap da ihraç ederlerdi. Tarım ve yerel maden işleme ve dokuma sanayileriyle dikenli salyangoz kabuğundan mor boya üretimi Ugarit'in varsıllığının diğer kaynaklarıydı.

Mitanni krallarının, yükselen Asur gücünü Hititler'le dengeleyerek Ugarit yöneticilerinin diplomatik başarılarını taklit etme girişimleri başarısız kaldı. I. Abad-nirari (MÖ 1035-1274) Asur'un sınırlarını güneydoğuda Lubdu, güneybatıda ise Fırat'a kadar genişletmişti. Mitanni başkenti Vaşşukani'yi de ele geçirerek I. Şattuara'yı Asur'un vasalı yaptı. Şattuara'nın oğlu Vasaşatta ayaklandığı, Hititler de ona yardımı reddettikleri zaman Mitanni bir kez daha yağmalandı ve kralı esir alınarak Asur'a götürüldü. Asur yayılması Adad-nirari'nin oğlu I. Şulmanu-aşerid (Şalmaneser) (MÖ 1273-1244) zamanında da sürdü. Bu kral Mitanni Hükümdarı II. Şattuara'nın ayaklanmasını bastırdı, Mitanni ve Hitit olarak ordusunu yendi, 14.400 esir aldı ve Hanigalbat'ı (Asurluların Mitanni'ye verdikleri ad) topraklarına kattı.

Mısır-Hitit barış anlaşması

Belki de Asur zaferlerinin bir sonucu olarak Hitit yöneticisi Hattuşili Kassit Kral Kadaşan-Turgu'yla bağlaşıklık kurdu ve MÖ 1296 yılında Mısır'la bir anlaşma imzaladı. Bu sırada Mısır tahtında hâlâ II. Ramses oturuyordu ve neredeyse bir yarım yüzyıl daha burada kalacaktı. Ramses'le Hattuşili 16 yıl önce Kadeş'te birbirleriyle çarpışmışlardı. Anlaşmanın Mısırcası Karnak'taki tapınağın ve Ramesseum Tapınağı'nın duvarlarına kazılmıştır. Hitit metninin bir kopyası ise Hattuşaş arşivlerinde saklanmıştı. Belgenin Ramses'e gönderilen aslı, üstünde Hattuşili ve karısının mühür baskıları olan gümüş bir tabletti. Bu saldırmazlık anlaşması Levant'taki toprak

anlaşmazlıklarını çözdü ve iyi ilişkiler bundan 13 yıl kadar sonra Hattuşili'nin kızının II. Ramses'le evlenmesiyle perçinlendi.

Hattuşili'nin oğlu IV. Tudhaliya da Levant'la iyi ilişkileri sürdürdü, ama (belki de güneydoğudaki kayıplarına karşılık olarak) Kıbrıs'ı işgal etti. Amurru Kralıyla yaptığı bir sözleşmede Tudhaliya kendine eşit saydığı krallar olarak Mısır, Babil, Asur ve Ahhiyava krallarını sıralıyordu, ama sonuncu ad daha sonra silinmişti. Ahhiyava, Hatti'nin batısında Arzava'nın ötesinde bir ülkeydi. Hitit kayıtlarında adına I. Şuppiluliuma döneminden başlayarak rastlanmaktadır. Bir dönemde Akha ülkesi (Yunanca Akhaios), yani Miken Yunanistanı'yla özdeşleştirilmişse de, Ege Denizi'nin Asya kıyısında bulunması daha olasıdır. Türkiye'nin Ege kıyısıyla Levant ve Filistin'in Akdeniz kıyılarında birçok kazı yerinde o döneme ait Miken çanak çömleğinin çıkması, bu sıralarda Akdeniz'de deniz ticaretinin önemine işaret etmektedir.

Hititler'in maddi kalıntıları çoğunlukla başkentleri Hattuşaş'taki kazılardan elde edilmiştir. Burada, Hitit kral ailesinin tapınakları ve bir sitadeli üzerindeki sarayları yaklaşık 6 kilometre uzunluğundaki sağlam surlarla kuşatılmıştı. Surlardan 1.5 kilometre kadar uzaklıkta, şimdi Yazılıkaya olarak bilinen bir kayalığın yüzlerine IV. Tudhaliya döneminde Hitit tanrı ve tanrıçalarının resimleri kazınmıştı. Tanrıların en önemlileri olan güneş tanrıçası Arinna ve göklerin hava tanrısı olan eşinin, Hurri tanrıları Hepa ve Teşup'un karşılıkları olduğu sanılmaktadır. Hitit kralları dinsel etkinliklerini çok ciddiye alırlardı, hatta aralarında kral olmadan önce rahip olanlar vardı. Dini bir bayram kralın varlığını gerektirdiği zaman askeri seferlere bile ara verirlerdi.

Tudhaliya'yı iki oğlu II. Amuvanda ve II. Şuppiluliuma izledi. İkinci kral döneminde, MÖ 1200 dolayında, ülke bir felakete uğradı ve Anadolu'daki Hitit kentleri yakılıp terkedildi. Hitit krallığının sonu çok daha kapsamlı bir olgunun, kavgaya "Deniz Kavimleri" denilen yeni güçlerin katılmasının bir parçasıdır.

Yeni halkların göçleri

12. yüzyılın ilk onyıllarında Akdeniz bölgesi yaygın göç hareketlerine sahne oldu. Mısırlılar, "Deniz Kavimleri" adını verdikleri bir boylar koalisyonu tarafından karada ve denizde tehdit edilmeye başladılar. Önce Merneptah (MÖ 1244-1214), sonra da III. Ramses (MÖ 1194-1163) bunları püskürtmeyi başardı. Meşveş, Şerden ve Denyen gibi kimi kavimler önceden beri Yakındoğu'daydılar, ama diğerleri yeni gelmişlerdi. III. Ramses sekizinci yılında (MÖ 1186) onların saldırılarını şöyle anlatır:

"Yabancı ülkeler adalarında bir gizli anlaşma yaptılar. Birdenbire ülkeler kavganın içinde dağılıp yokoldu. Silahları karşısında hiçbir ülke dayanamıyordu. Kode (muhtemelen Orontes Vadisi'nde), Karkamış, Arzava ve Alaşiya (Kıbrıs) bir zaman Hatti'den koparıldı. Amurru'da bir yerde bir kamp kuruldu. Halkı perişan ettiler ve ülkelerinde daha önce hiç böyle şeyler olmamıştı. Önlerinde bir ateş yakarak Mısır'a doğru geliyorlardı. Birleşen Peleset (Filistin), Tjekker, Şekeleş, Denyen ve Meşweş ülkeleri bir ittifak oluşturmuşlardı."

Mısır direndi, ama Levant ve Yunanistan'ın birçok kenti gibi Hatti ve Ugarit düştü. Hitit Krallığı'nın Anadolu Yaylası'na önce saldıran, sonra da işgal eden Muşki, ya da Phrygialılar'ca yokedilmiş olması mümkündür. Levant'ta Karkamış ve Malatya'daki Hitit devletleri bağımsız prenslikler halinde yaşamlarını sürdürdüler. Filistin'de Mısır etkinliği zayıfladı ve Mısır'ın kuzeyinde Akdeniz sahillerine yerleşen, Mısırlıların Peleset dediği halk ülkeye Filistia ya da Filistin diye kendi adını verdi. 12. yüzyıl sonunda Mısır egemenliği sona ermişti.

Filistia Halkı, ya da Filistenler, yeni bölgelere göç eden tek halk değildi. Hemen hemen aynı dönemde İsrailliler de kayıtlarda gözükmeye başlarlar. Kendilerine ilk kez Merneptah'ın bir zafer stelinde değinilir.

"Kenan ili yağmalanıp her tür derde uğratıldı;
Aşkelon yenildi;
Gezer ele geçirildi;
Yenoam yok edildi;
İsrail harap edildi."

Bu hiyeroglif yazıtta "İsrail"in önüne kent ya da ülke değil, halklara verilen işaret konmuştu. İsrailliilerin Kenan ilini nasıl işgal ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. Musevilerin Mısır'dan "Çıkış"ından (Eksodos) sonra Coşhua'nın fetihlerini anlatan Eski Ahit öyküsünü destekleyecek, Kutsal Kitap dışında hiçbir kanıt bulunamamıştır. İsrail kavimleri büyük olasılıkla, yerel Kenan'lı yöneticileri devirebilecek güce erişinceye kadar buraya barışçı yollardan yerleşmişlerdi.

İsraillilerle birlikte çöl bozkırlarından çıkagelen diğer Sami Halklar da vardı. Amarna mektuplarında Sutu ve Ahlamu, uygar dünyanın kıyısında yaşayan barbar kavimler olarak sayılıyordu. Asur Kralı I. Şulmanu-aşerid MÖ. 1100 dolaylarında çağdaşlarının bir kuzeybatı Sami grubu olan Aramilerle bağlantılı olduğunu düşündükleri Ahlamu'ya karşı savaşmıştı. Binyıl önceki Amuritler gibi, Aramiler de bundan sonraki birkaç yüzyıl içinde Levant ve Mezopotamya'nın büyük bölümünü ele geçirdiler ve harf yazısıyla [alfabetik] yazılan dilleri giderek Babil ve Asur çivi yazısının yerini aldı.

Kuzeyde I. (Şalmaneser), yazıtlarda ilk kez adı geçen Urıadri Krallığı'nı yendi. Daha sonra Urartu olarak bilinen ve adı bozulmuş biçimde Ararat (Ağrı) dağında süregelen Urartu, Asur için sürekli bir dert kaynağı oldu. Daha doğuda İran Yaylası'nda, III. Godin Kültürü'nün sona ermesi ve I. Demir Çağı'nın gri keramiklerinin ortaya çıkışı, kuzey ya da doğudan İran Kavimleri'nin gelişinin bir işareti olabilir. Bunlar, daha sonra Asur ve Babil İmparatorlukları'nı yokeden ve 6. yüzyıldan başlayarak tüm Yakındoğu'ya egemen olan Med ve Persler'in atalarıydı.

Asur'un askersel gücü

Birbirini izleyen I. Adad-nirari, I. Şulmanu-aşerid ve I. Tukulti-Ninurta'nın yönetiminde Asurlular karşı konulmaz bir güç durumuna geldiler. Tukulti-Ninurta, Kassit Kral IV. Kaştiliaş'a nasıl bizzat saldırdığını anlatır.

"Ordularının yenilmesini sağladım, savaşçılarını yendim. Bu savaşın ortasında Kassit Kral Kaştiliaş'ı kendi elimle yakaladım. Ayaklarımla asil boynuna bir ayak taburesi gibi bastım. Onu çıplak ve bağlı olarak efendim Asur'un önüne getirdim. En uzak sınırına

Sağda: Ugarit'te 60 yıldır yapılan kazılar sonucunda kentin önemli bir bölümü incelenmiştir. Başlıca tapınakların bulunduğu akropol ve batıda kral sarayının bulunduğu alan kentin iki ana bölümünü oluşturur. Başlıca iki tanrı, Baal ve babası Dagan'dır. Mitlerden bu iki tanrının yerel panteona doğudan gelip girdikleri anlaşılmaktadır.

En sağda MÖ 16. yüzyılda küçük bir yapı olan kral sarayı gelişerek, altı büyük avlu çevresine yerleştirilmiş 90 kadar odası olan büyük ve görkemli bir bina haline geldi. Avluların bazılarında süs amaçlı havuzlar vardı.

Ugarit

Ugarit kentinin kalıntıları Ras Şamra diye bilinen höyükle Minet el-Beidha adı verilen limandan oluşur. Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden başlayarak yerleşmelere sahne olmuştur. Orta Mısır firavunlarının adlarını taşıyan buluntulardan, 2. bin yıl başlarında Mısır etkinliğine girdiği anlaşılmaktadır. Ugarit'in en şanlı dönemi bu bin yılın ikinci yarısında, tüm Doğu Akdeniz'le bağlantıları olan büyük bir ticaret krallığının başkenti olduğu zamandır. Kentin varsıllığı başlıca Kıbrıs'tan bakır ve iç bölgelerden kereste ticaretine dayanır, ayrıca tahıl, şarap ve tuz alıp satılırdı. Ugarit'in kendi sanayileri de vardı. Dikenli salyangozdan keten ya da yün boyamak için kullanılan ve imparatorluk ya da Tyre moru denilen mor renkli boya üretimi ve maden işçiliği büyük önem taşırdı. Limanın yakınındaki antrepolar her türden mal içerirdi. Bunlardan birinde Kıbrıs'tan gelmiş 1000 şişe kokulu yağvardı.

Kazı yerinde bulunanların belki de en önemlisi çivi yazılı tabletlerden oluşan zengin arşivdir. Birkaç dilde ve bazıları bir çivi biçimli harf yazısıyla yazılmış olan bu metinlerden Ugarit din ve mitlerine ilişkin çok önemli bilgiler elde edilmiştir. Bunlar da Eski Ahit'de anlatılan çağdaş uygulamalara ışık tutmuştur.

Ugarit görünüşte Mısır'a bağlıydı, ama Hitit yetkesine de boyun eğendi. Ugarit yöneticileri diplomatik cambazlıklarda ustaydılar. Ugarit MÖ 1200 dolayında, muhtemelen "Deniz Halkları" tarafından yağmalanmıştır.

Üstte Bu tunç baş, iki terazi kefesi ve birtakım ağırlıkla birlikte Ugarit tapınak alanının kuzeydoğusunda bulunmuştur. Yörede kullanılan ağırlık sisteminin temel birimi 9.5 grama eşit olan *şekeldi*; 50 şekel bir *mina* ederdi. Baş 190 gram geldiğinden, 20 şekellik bir ağırlık olarak kullanılmış olabilir. Yükseklik 3,8 cm.

Sağda MÖ 14-13. yüzyıla tarihlenen kadın başlı fayans vazo. Minet el-Beidha'da en az 28 kişinin gömüldüğü bir toplu mezarda bulunmuştur. Buna benzer kaplara Kıbrıs'ta da rastlanmıştır. Yükseklik 16 cm. *Solda* Minet el-Beidha'dan 13. yüzyıla ait tunç heykelciğin yüzü ve başlığı altın yaprakla kaplanmıştı. Göğüs, kol ve bacaklardaki gümüş, belki zırha işaret etmektedir. Bulunduğu zaman tanrı Resef sanılan heykelin, şimdi Baal'a ait olduğu düşünülmektedir. Yükseklik 17,9 cm.

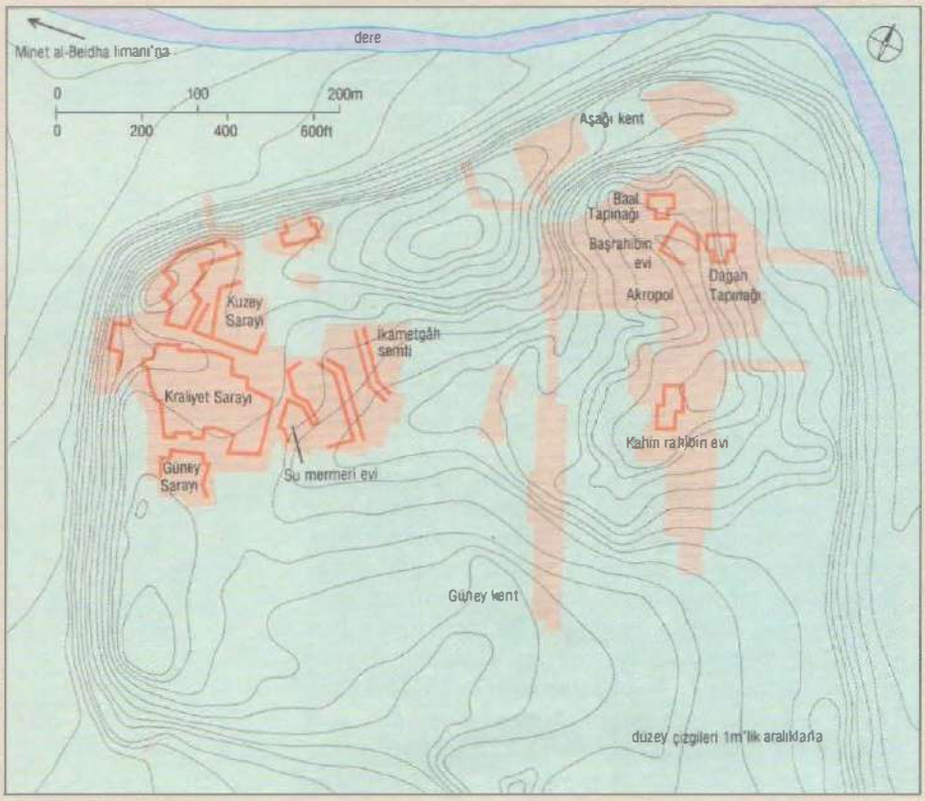

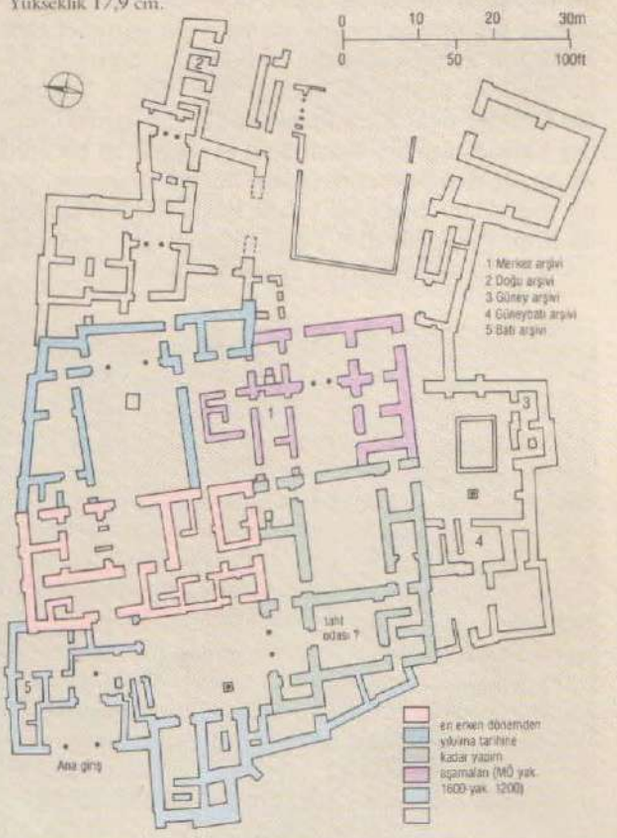

kadar Sümer ve Akad'ı emrime aldım. Ülkemin sınırını doğan güneşin aşağı denizinde belirledim."

Tukulti-Ninurta, Enlil-nadin-şumi'yi Nippur kralı olarak atadı. Ama, daha geç bir Babil Kroniğine göre, bundan bir yıl bile geçmeden, Untaş-Napirişa'dan sonra tahta geçen Elam Kralı Kidin-Hutran, Dir'i yağmaladı, Nippur'u ele geçirdi ve Asur kuklasını tahttan indirdi. Kidin-Hutran, Adad-şuma-iddina döneminde Babil'e ikinci kez saldırarak İsin ve Marad'ı yıktı. Bir diğer Asur ataması olan Adad-şuma-iddina 1216 yılında asilleri tarafından devrildi.

Babil seferlerinin yanısıra, Tukulti-Ninurta doğuda, kuzeyde ve Fırat'ı geçerek 28.800 Hititli'yi esir aldığını öne sürdüğü batıda da savaştı. Başkenti Asur'da kapsamlı bir inşaat programına girişen Tukulti-Ninurta kentin çevresinde bir hendek kazdırdı, İştar Tapınağı'nı onarttı ve kentin kuzeybatı köşesinde yeni bir saray yapımını başlattı. Ancak taş temelleri atıldıktan sonra saray projesini terkederek, Asur'un 3 kilometre kadar kuzeyinde Dicle Irmağı'nın karşı yakasında Kar-Tutkulti-Ninurta adını verdiği yeni bir kent kurdu. Burada surlarla kuşattığı 700 metrekarelik bir alanda tanrı Asur için bir zigguratla tapınak yaptırdı. Ayrıca duvarları güzel resimlerle bezenmiş bir saray inşa ettirdi. Tukulti-Ninurta'nın yeni bir kent kurmasının nedeni belki de saltanatının son dönemlerinde yitirilen topraklar dolayısıyla Asur'da sevilmemesiydi. 1207 yılında oğlu bir ayaklanma düzenledi ve Asur asillerinin desteğiyle Tukulti-Ninurta'yı sarayında kuşatıp öldürdü.

Elam'ın sönen yıldızı

Yaklaşık kırk yıl sonra (MÖ 1165 dolayında) Şutruk-Nahunte, Elam kralı oldu ve krallıkların zayıfladığı bir çağda Elam'da yeni bir yükselme dönemi başlattı. Bir stele göre, Ulai Irmağı'nı aştı, Mezopotamya'yı işgal etti, 700 kent ele geçirdi, Dur-Kurigalzu, Eşnunna, Sippar, Opis, Dur-Şarrukin ve belki de Agade'yi yüklü bir haraç ödemeye zorladı. Susa'daki buluntular bu seferde ne denli ganimet elde edildiğini kanıtlamaktadır. Ganimetler arasında Eşnunna'dan heykeller, Sippar'dan alınan Naram-Sin'in zafer steli, Kara-indaş'tan (Zagroslardaki çağdaş Karind olabilir) Kassit Kral Melişipak'ın bir anıtı ve Agade'den heykeller vardır. Şutruk-Nahunte, geniş toprakları içinde bir yanda Basra Körfezi kıyısında Buşir yakınlarındaki Liyan'ın tapınağını onarıyor, öte yanda Fars'ta Anşan'ı elinde tutuyordu.

Orta Asur Kralları	
I. Aşşur-uballit	1363-1328
Enlil-nirari	1327-1318
Arik-den-ili	1317-1306
I. Adad-nirari	1305-1274
I. Şalmaneser	1273-1244
I. Tukulti-Ninurta	1243-1207
Aşşur-nadin-apli	1206-1203
III. Aşşur-nirari	1202-1197
Enlil-kudurri-usur	1196-1192
Ninurta-apil-Ekur	1191-1179
I. Aşşur-dan	1178-1133
Aşşur-reş-işi	1132-1115
Ninurta-tukulti-Aşşur	115
Mutakkil-Nusku	115
I. Tiglath-pileser	1114-1076

Asur

Asur kenti Dicle Irmağı'na bakan kayalık bir burnun üstüne kurulmuştu. Kal'at Şarkat olarak bilinen alanda en geç MÖ 2400 yılından beri yerleşme vardı; İştar Tapınağı'nda Er Hanedanlar üslubunda heykeller bulunmuştur. II. bin yıl başlarında Aşşur tüccarları Anadolu'da koloniler oluşturmuşlardır. I. Şamsi-Adad (yaklaşık MÖ 1813-1781) imparatorluğunun bir parçası olan Asur daha sonra Mitanni yöneticilerinin denetimine geçti. Mitanni İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra I. Aşşur-uballit (MÖ 1363-1328) yönetiminde Asur genişledi ve Asur Fırat'tan İran dağlarına kadar uzanan bir krallığın başkenti oldu. II. Asurnasirpal başkent olarak Kalhu'yu seçti, ama o ve daha sonraki Assur kralları Asur İmparatorluğu'nun dinsel merkezi olarak Asur'un tapınak ve diğer yapılarını onarmayı sürdürdüler. Asur kralları Asur'daki saraya gömülürdü.

Kent tanrısının adı da Asur'du. Asur devleti geliştikçe değeri yükselen tanrı, Asur panteonunda Enlil ve Marduk'un yerini aldı. Aşşur Tapınağı kentin içinde, bir burnun ucundaydı. Asur kralı yetkisini tanrı Aşşur'un rahibi olmasından alırdı. MÖ 614 ve 612 yıllarında Asur'u işgal eden Medler ve Babilliler kenti ele geçirip yağmaladılar. Kent bunun ardından terkedildi. MS 1. ve 2. yüzyıllarda yeniden yerleşme merkezi olduğunda kente Labbana adı verilirdi.

Altta Asur Tapınağı'nın kuyusunda bulunan kireçtaşından kabartma. Kabartmada, elinde taşıdığı bitkiler iki keçi tarafından kemirilen bir tanrı görülmektedir. Tanrının giysi ve başlığındaki pul desenleri, onun bir dağ tanrısı, belki de Aşşur olduğuna işaret edebilir. Altta vazolarından su akan iki tanrıça bulunmaktadır. Yükseklik 1,36 m.

Oğlu Kutir-Nahunte kral olduğu zaman Babil ülkesi'ni işgal ederek Kassit Hanedanı'na son verdi ve Babil'den Tanrı Marduk'un, Uruk'tan da Tanrıça İnanna'nın heykellerini alıp Elam'a geri getirdi. Onu izleyen kardeşi Şilhak-İn-şuşinak, Zagros eteklerine düzenlediği seferde kuzeybatıda Arrapha (bugün Kerkük) ve Nuzi'ye kadar ilerledi ve eskiden Asur'a ait olan topraklara girerek Halman, Me-Turnat ve Epih'e (Hamrin tepeleri) saldırdı. Şilhak-İn-şuşinak kardeşinin karısıyla evlendi ve Susa'da İn-şuşinak Tapınağı'nda başlatılan onarım çalışmalarını tamamlattı. Liyan, Tulaspid ve diğer yirmi kadar merkezde inşaatlar yaptırdı. Şilhak-İn-şuşinak döneminde kalma buluntulardan biri, gün doğuşu *(sit şamşi)* adı verilen ve dini bir sahneyi canlandıran, olağandışı bir bronz yapıttır.

Elam'da soyun erkek kardeşlerden sürmesi geleneğine uygun olarak Şilhak-İn-şuşinak'ı yeğeni Huteluduş-İn-şuşinak izledi. Huteluduş-İn-şuşinak Susa tapınaklarını onardı, Anşan'da yapılar yaptırdı. Burada kamusal bir yapıda muhtemelen onun saltanat dönemine ait Elamca yazılmış 250 idari metin bulunmuştur. Huteluduş-İn-şuşinak, ikinci İsin Hanedanı krallarından I. Nebukadnegzar'la (MÖ 1125-1104) anlaşmazlığa düştü. Nebukadnegzar, son Kassit Kralı Enlil-nadin-ahi (MÖ 1154-1156) yakalandığı zaman iktidara el koymuştu. Nebukadneg-

Altta Asur I. Dünya Savaşı'ndan önce bir Alman ekibi tarafından kazılmıştı. Ekip yerleşme yeri boyunca uzun çukurlar kazarak, belli başlı binaların kentin kuzey kesiminde bulunduğunu saptadı. Bunlar arasında Asur, İştar ve Nabu tapınakları, Sin ve Şamaş ile Anu ve Adad'ın ikili tapınakları ve ziggurat'ın yanısıra Asur krallarının sarayları da vardı. Kent kuzeyde ve doğuda dik yamaçlar tarafından korunmaktaydı. 2. bin yıl başlarında tahkim edilen kent Orta Asur döneminde güneye doğru genişletilmişti.

Altta Asur'un kuzeybatıdan görünümü. Sağda, şimdi bile ufuk çizgisine egemen olan ziggurat'ın kalıntıları görülmektedir. Ortada Asur Tapınağı'nın bulunduğu yere yapılmış bir 19. yüzyıl polis karakolu vardır. Arkada Dicle Irmağı görünmektedir.

En altta Asur'daki sarayın altında beş kral mezarı bulunmuştur. Bunlar arasında, resmin ortasında görülen ve içinde hâlâ taş bir lahit duran Aşşur-bel-kala's'in (MÖ 1074-1057) mezarıyla, II. Aşurnasirpal'in (MÖ 883-859) ve V. Şamşi-Adad'ın (MÖ 823-811) mezarları da vardır.

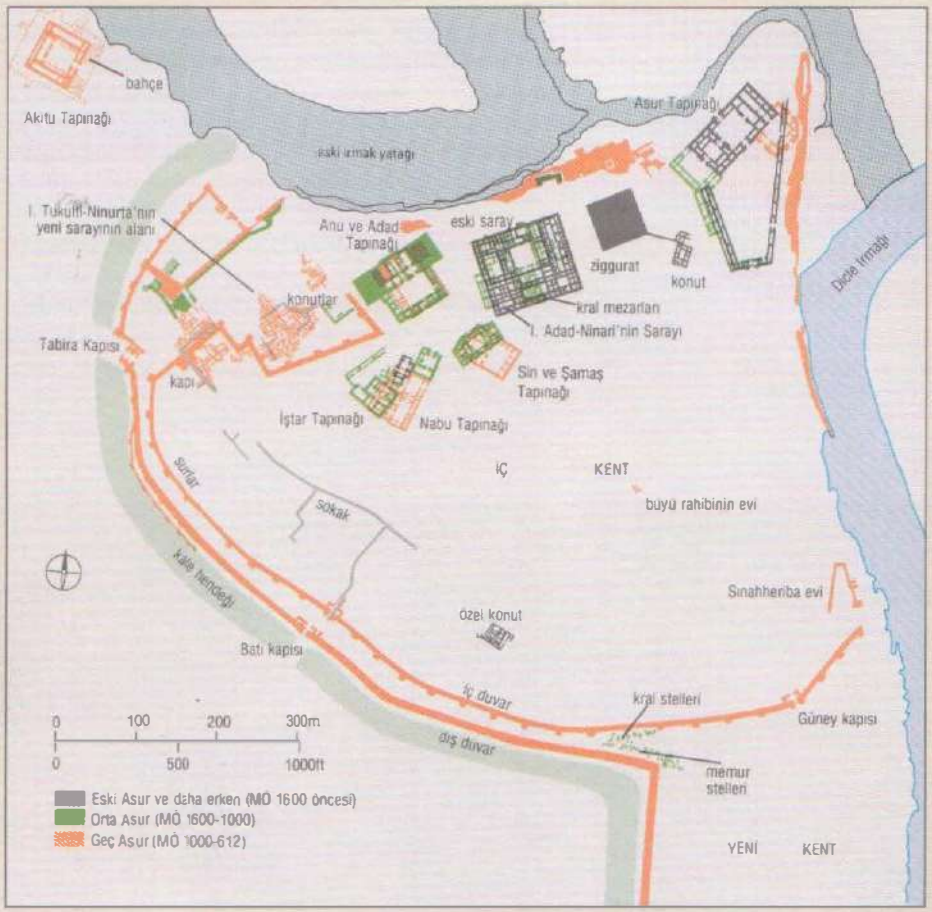

zar'ın Elam'ı işgal etme girişimleri başlangıçta başarısız kaldı, ama yaz ortasında güç bir yürüyüşle beklenmedik biçimde Susa yakınlarında boy gösterdi ve Elam ordusunu yendi. Babilliler, Susa'yı yağmalayıp Tanrı Marduk'un heykelini geri aldılar. Elam'ın daha sonraki tarihi kesin değildir, çünkü bunu izleyen üç yüzyıl boyunca kaynaklarda adı geçmez.

Nebukadnegzar, doğudaki başarılarını kuzeyde yineleyemedi. Burada önce I. Asur-reş-işi (MÖ 1132-1115), sonra da I. Tiglath-pileser (MÖ 1114-1076) yönetimindeki Asurlular'la karşı karşıya geldi. I. Tiglath-pileser girişken bir askeri komutandı. Yukarı Dicle Vadisi'nde 20.000 Muşki savaşçısından (Hitit krallığını sona erdirdiği sanılan halk) oluşan bir orduyu yendi. Daha sonra Urartu olarak bilinen bölgede Nairi'ye saldırdı ve Van Gölü'nün kuzeybatısında zaferi anısına kayaların üstüne bir kabartma oydurttu. Batıda Ahlamu-Aramiler'le savaşlarında Fırat'ı en az 28 kez geçti. Bu seferlerin birinde Arvad'da Akdeniz'e ulaştı ve Asur anlatılarına göre burada bir tekneye binerek "deniz atı" denilen, ama muhtemelen bir deniz-gergedanı ya da yunus olan bir hayvan avladı. Ne var ki, Tiglath-Pileser'in fetihleri ölümünden sonra korunamadı ve bundan sonraki yüzyıllarda Asur egemenliği Asur, Ninive ve Erbil arasındaki Asur üçgeninin dışına pek çıkamadı. Ama Tiglat-pileser'in seferleri Asur'un Muşki ve Arami saldırılarına karşı dayanmasını, böylece de iki yüzyıl sonra yeniden yükselerek tüm Yakındoğu'ya egemen olmasını sağladı.

Bilim ve teknoloji

Bitmez tükenmez çatışmalara karşın ikinci bin yıl son yarısı büyük bir refah ve ilerleme dönemiydi. Ticaret ve sanayinin gelişmesi, birbirleriyle gösteriş yarışı içindeki kral saraylarına lüks mallar sağladı.

Renkli taşlara takılarda her zaman önem verilmiş ve çok erken zamanlardan beri yapay taşlar imal etme çabalarına girişilmiştir. Kullanılan malzemelerden biri fayanstı. Bunu yapmak için önce ufak kuvars taşları öğütülüp kül ve bakır cevheriyle karıştırılır, sonra bu karışım ısıtılarak parlak mavi perdahlı yüzeye sahip eşyalar üretilirdi. Örnekleri ●beyt Dönemi'ne kadar geri giden bu teknik üçüncü binyıl sonunda boncuk, muska, mühür ve kakma yapımında yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Bu dönemde birkaç fayans kap da yapılmıştı. Fayans kâseler ikinci binyılda daha sık görülmeye başlandı. Orta elam döneminde Susa'da İn-şuşinak tapınağının bezemelerinde kalıpta çıkarılmış, perdahlı fayans tuğlalar kullanılmıştı.

İkinci binyıl ortalarında cam yapımına başlanması teknolojik bir atılımdı. Birkaç erken cam örneği,

büyük olasılıkla fayans yapımı sırasında kazayla üretilmişti, ama yaygın cam üretimine, hele cam kap yapımına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Kuzey Mezopotamya kazı yerlerinde bulunan ilk cam kap örnekleri MÖ 15. yüzyıla tarihlenmektedir. Bunlar ya bir göbek etrafında şekillendirilmiş, ya da kısa cam çubuk parçalarından yapılarak bir mozayik biçiminde düzenlenmişlerdi. Silindir mühür, pandantif ve süs tabaklarında da cam kullanılırdı. Bu dönemden ayrıca perdahlı (ince bir cam tabakasıyla kaplanmış) keramik kaplar bulunmuştur. Orta Asur kralları ise saraylarını sırlı tuğlalarla bezerlerdi.

Dördüncü binyıldan demir buluntular çok enderdir. İkinci binyıl başlarına gelindiğinde Eski Asur'un Anadolu ticaretine ilişkin metinlerde demire değinilir. Bundan birkaç yüzyıl sonrasına tarihlenen demir buluntular arasında Tutankhamon'un mezarından çıkan bir hançer de vardır. Kimi Hitit metinlerinde demir silahlar, demir yazı tabletleri ve demir heykellerden söz edilir. Hitit Kralı III. Hattuşili'nin bir mektubunda asur kralına demir bir hançer hediye ettiği kaydedilir. O dönemde demir altından daha değerliydi. Ama değeri özünde az bulunur olmasından kaynaklanıyordu ve ancak karbon eklenerek çeliğe dönüştürülebileceğinin bulunmasından sonra demir yararlılık açısından bronzla boy ölçüşmeye başladı. MÖ 12. yüzyıldaki büyük altüst oluşlar genellikle Tunç Çağı'nın sonu ve Demir Çağı'nın başlangıcının işareti olarak görülür. Ama bu tarihlerde demir eritilmekle birlikte, bu uygulama pek iyi kavranmış değildi. Çelik ancak 9. yüzyılda alet ve silah imalatında kullanılabilecek kadar yaygınlaştı.

Yazı

Altta Sina'da Serabi el-Kadim gibi merkezlerde bulunan proto-Kenan alfabesinin bir uyarlaması, Fenikece, Aramca ve daha sonra İbranice ve Arapça gibi diğer Sami dillerinin yazımında kullanılan alfabenin temelini oluşturur. Bu alfabe Yunanlılar tarafından da benimsenmiş ve Avrupa dillerini yazmak için kullanılmıştır. Gerçekte bugün dünyada kullanılan alfabelerin tümü Yakındoğu'da icat edilen alfabeden türemiştir.

Çivi yazısı MÖ 4. bin yılda Güney Mezopotamya'da icat edilmişti. Hece ve sözcükleri gösteren yüzlerce değişik işaretler içerdiğinden, uzmanların bu yazıyı öğrenmesi yıllar sürerdi. Otuzun altında harften oluşan fonetik alfabe MÖ 1600 öncesinde Kenanlılar tarafından icat edilmiş ve daha sonraki bin yıl içinde çivi yazısının yerini hemen tümüyle bu yazı almıştır. İlk alfabede harflerin biçimi Mısır hiyerogliflerine dayanıyordu, ama sesleri buna karşılık gelen Kenan sözcüğünün ilk sessiz harfinin sesiydi. Örneğin, bir ev resmi, Kenanca ev demek olan *bet* sözcüğünün ilk harfini belirtiyordu. İlk alfabelerde 27 ya da 28 harf kullanılırdı, ama bu MÖ 13. yüz-

PROTO-KENANCA	ERKEN HARFLERLE YAZILAN İSİMLER VE ANLAMLARI		FENİKECE	ERKEN GREKÇE	ERKEN ANİT LATİNCESİ	MODERN İNGİLİZCE BÜYÜK HARFLERİ
	alp	öküzbaşı				A
	bêt	ev				B
	gaml	fırlatma sopası				C
	digg	balık				D
	hô(?)	çağırmak				E
	wô (waw)	âsa				F
	zê(n)	?				
	hê(t)	çit?				H
	tê(t)	ağırşak?				
	yad	kol				I
	kapp	aya				K
	lamd	öküz üvendiresi				L
	mêm	su				M
	nahs	yılan				N
	cên	göz				O
	pi't	köşe?				P
	sa(d)	balık				
	qpi(p)	?				Q
	rê's	insan başı				R
	tann	bileşik yay				S
	tô (taw)	adiyet işareti				T

yılda 22'ye indirildi. Yunanlılar MÖ 1. bin yılda alfabeyi benimsedikleri zaman, harflerden bazılarını sessiz harfler yerine sesli harfleri göstermek için kullandılar.

Çivi yazısı birçok dilin yazımına uyarlanmıştı, ama antik Yakındoğu'da Hitit hiyeroglifi ve Lineer Elam gibi başka birçok yazı biçimi kullanılırdı. Ugarit ve Levant'taki diğer merkezlerde Kenan alfabesi çivi yazısı işaretlerine çevrilmiş ve Ugaritçe adı verilen yerel Sami dilindeki metinler bu yazı biçimiyle yazılmıştı. Akhaimenid krallarının yazıtlarını yazmak için icat edilen Eski Pers yazısı da özünde çivi yazısı harfleriyle yazılmış bir alfabeydi.

Solda Çivi yazısı işaretleri kilin üstüne saz bir çubuk bastırılarak çıkarılırdı. Yazı adını bunun bıraktığı çivi biçimli izden almıştır.

En solda Sippar'dan MÖ 18. yüzyıla ait bir okul karalama defteri. Çivi yazısı yazmanlarının eğitimi uzun bir süreçti. Yazmanlara yazı, yeniden kullanılması olanaklı yuvarlak tabletlerde öğretilirdi.

Üstte Nineve'de Asurbanipal'in kitaplığından eşanlamlı sözcükler listesi. Listeler Mezopotamya yazman geleneğinin temelini oluştururdu. Bunlar çoğunlukla Sümerce ve Akkadca olmak üzere iki dilliydi.

Altta Kalhu'da Kuzeybatı Sarayı'nda bir kuyudan çıkarılan katlanabilir yazı tahtasının çizimi. Tahtaların üstü renkli mumla kaplanır, metin bunun üstüne yazılırdı. Bunların 11. yüzyıldan bir örneği Güney Türkiye sahili açıklarında batık bir gemide bulunmuştur.

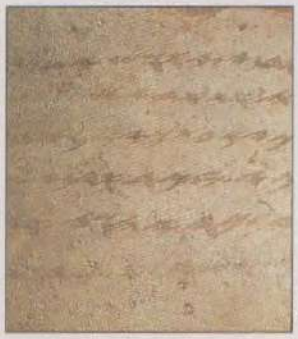

Üstte Nineve'de Güneybatı Sarayı'ndan bir kabartmada (yaklaşık MÖ 630-620) Babil'deki başarılı bir seferden elde edilen ganimetleri kaydeden yazmanlar. Bir yazman menteşeli bir tabletin üstüne Akkad çivi yazısı, öteki ise papirüs ya da deriden bir tomara Aramca yazmaktadır. 7. yüzyıla gelindiğinde Arami dili ve yazısı Asur İmparatorluğu'nda yaygın biçimde kullanılıyordu, ama (kil tabletlerden farklı olarak) papirüs ve parşömen çürüdüğü için bize kalabilen belge sayısı çok azdır.

Solda Metinlerin üstünde birisinin oynamasını engellemek için tabletler kil zarflar içine konulur, zarfların üstüne de tabletteki metin aynen yazılırdı. Alalah'ta bulunan bu örnek MÖ 18. yüzyıla aittir.

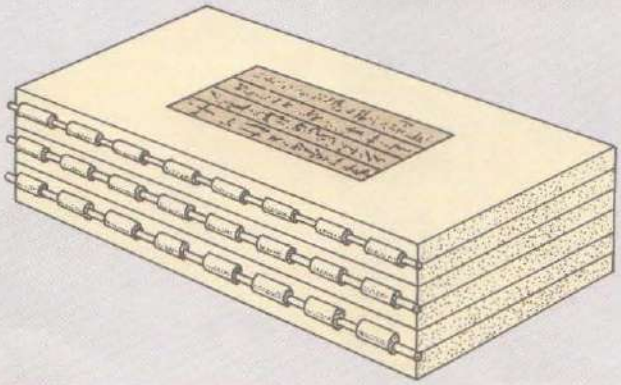

Eski Yakındoğu'da en iyi korunmuş yazı biçimi olan çivi yazısı, kil üstüne baskı yapılarak, metal üstüne çizilerek ya da taşa kazınarak *(üstte solda)* yazılırdı. MÖ 1. bin yılda alfabetik (harf) yazılar yaygınlaştı. Bunlar papirüs, parşömen, ara sıra da kırık keramik parçaları *(üstte sağda)* üstüne fırça ve mürekkeple yazılırdı. Hititler ve Levant ve Anadolu'daki ardılları anıtsal krallık yazıtlarında bir piktoryal hiyeroglif yazısı kullanırlardı *(sağda orta sırada)*.

Mezopotamya'nın Keşfi

Eski Ahit ve Yunan yazarları daha geç tarihli Asur, Babil ve Pers imparatorluklarını hatırlarlar, ama erken Mezopotamya tarihinden korunan hiçbir şey yoktur. MS 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupalı gezginler Persepolis'te Pers Kralı I. Dareios'un (MÖ 521-486) yaptırdığı sitadelin kalıntılarını anlatmışlar ve burada buldukları çivi yazılarını kopya etmişlerdi. Georg Grotefend (1775-1853) adlı bir Alman bilim adamı 1802 yılında Eski Pers yazısının bir bölümünü çözmeyi başardı. Henry Rawlinson (1810-1895), 1835 ile 1837 yılları arasında I. Dareious'un Bisutun kayası üstündeki uzun Eski Pers yazıtını kopya çekerek çözümü tamamladı. Rawlinson bundan on yıl sonra, bir Kürt çocuğunun yardımıyla, bunun Babilce uyarlamasını da kopya ederek, 1850 yılında çivi yazısının çözümünü yayınladı.

Bu arada arkeologlar Mezopotamya merkezlerinin gizlerini ortaya çıkarmaya başlamışlardı. İngiliz Doğu Hint Şirketi'nin Bağdat'taki temsilcisi Claudius James Rich (1787-1820) tarafından yapılan ilk ayrıntılı Babil incelemesi 1815'te yayınlandı. 1840'larda Assur krallarının başlıca sarayları keşfedildi ve bunu izleyen on yıllarda müzelerde sergilenecek ya da incelenecek yapıtlar bulma amacıyla tüm Yakındoğu'da kazılara girişildi. 19. yüzyılın antika kapma yarışı, Robert Koldewey'in (1855-1925) 1895 ile 1917 yılları arasında Babil'de yürüttüğü titiz ve dikkatli kazılarla sona erdi.

Sağda Bisutun'da Darius'un üç dildeki yazıtını kopya etmeyi ve böylece de hem Eski Pers hem de Babil çivi yazılarını sökmeyi başaran Tuğgeneral Sir Henry Creswicke Rawlinson'un balmumundan portresi.

En sağda Musullu bir Hıristiyan olan Hormuzd Rassam (1826-1910) Layard'ın (karşı sayfaya bakın) Nimrud ve Ninive'de baş yardımcısıydı. Layard'ın İngiltere'ye dönmesinden sonra kazıları o sürdürdü. 1877'de Rassam'a Basra Körfezi'nden Anadolu yaylasına kadar tüm arkeolojik alanları kazma izni verildi. Birçok keşfi arasında Ninive'de Asurbanipal'in Kuzey Sarayı ile Balawat kapıları da bulunur.

Sağda Sir Leonard Woolley (1880-1960) 19. yüzyılın en iyi kazı yöneticilerinin erdemlerine sahipti. Bulduklarını dikkatle kaydederdi; reklam ve tanıtma da çok becerikliydi. 1922 ile 1934 arasında Ur'da yaptığı ve kentin Obeyt'den Pers dönemine kadar tarihini ortaya çıkaran kazılara ilişkin yayınlarındaki ayrıntı örnek niteliktedir. Kral Mezarlığı'nın kazısı sırasında kendini gösteren şaşırtıcı teknik becerisi sayesinde, alçı ve erimiş mumu kullanarak birçok pahabiçilmez buluntuyu yerinden kaldırıp korumayı başarmıştır.

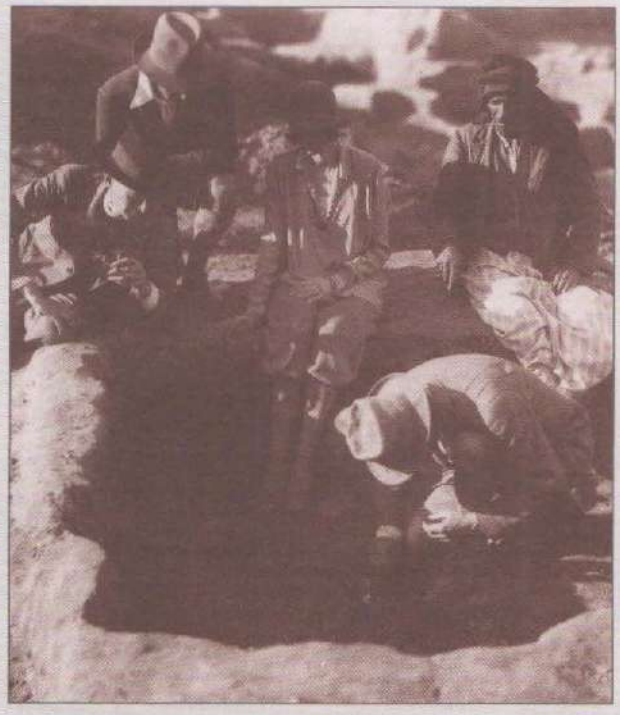

Altta ve solda Woolley'in Kraliçe Puabi'nin mezarında bulduğu iki lir. Tüm tahta parçalar çürümüş, mozayik kakmalar da toprağa dağılmıştı. Woolley yerinden kaldırmayı başardığı buluntular laboratuvarda asıl durumlarına getirilmişlerdir.

Altta Sir Austen Henry Layard'ın (1817-1894) Viktorya İngiltere'sini büyüleyen renkli gezi ve keşif öyküleri şimdi bile heyecanla okunmaktadır. Yakındoğu'da beş yıl gezdikten sonra 1845 Kasım'ında 28 yaşındayken Nimrud (antik Kalhu) alanını kazmaya başlayan Layard, burada II. Aşurnasirpal'in sarayını buldu. Layard 1846 yılında dikkatini Ninive'ye çevirdi ve burada Sennaherib'in sarayını keşfetti. Kendi hesabına göre yaklaşık bu binadan 3 km dolayında taş kabartma çıkartmıştır. 1851'de son kez Nimrud'dan ayrıldı. Kazıları hakkında ayrıntılı bir rapor yazdıktan sonra arkeolojiyi terkederek politikayla uğraşmaya başladı ve daha sonra Türkiye'de elçilik yaptı. Bu resimde Layard, Sennaherib dönemine ait bir kaya kabartmasına oyulmuş odayı incelerken gösterilmiştir. Ninive'ye su getirmek için kurulmuş kanal sisteminin başı yakınındaki Bavian'da.

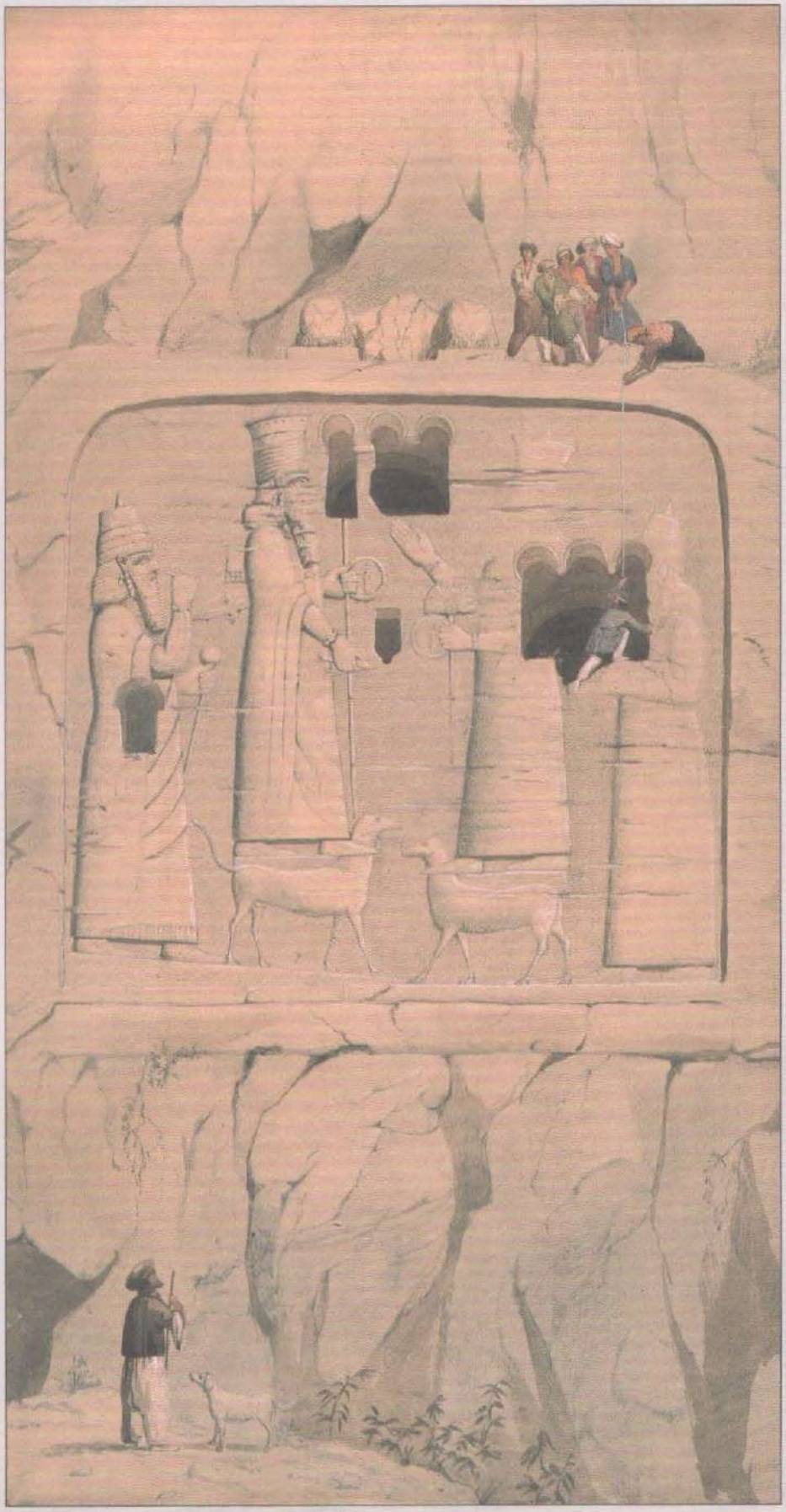

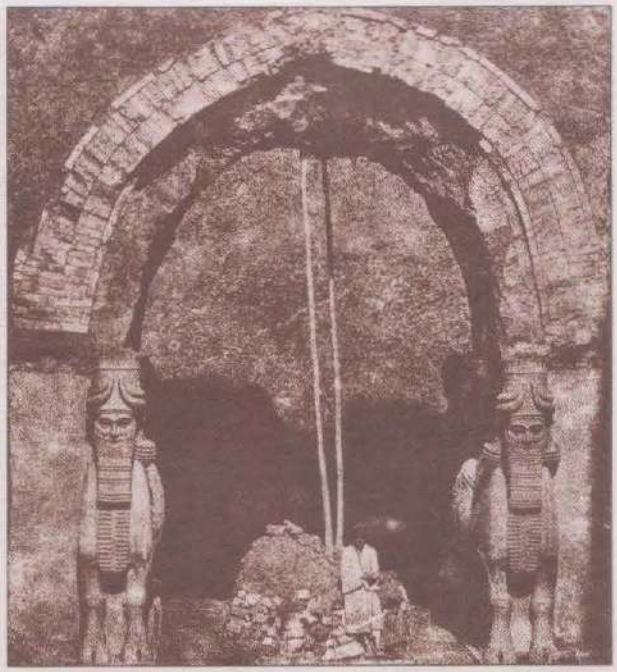

Üstte Layard İran giysileriyle. Doğudaki ilk yıllarında pek çok yer gezen Layard, o dönemde çok tehlikeli bir bölge olan Luristan'a da gitmişti. Layard'ın yerel halka gösterdiği anlayış ve sempati birçok güç durumun üstesinden gelmesini sağlamıştı

Üstte Doktor Paul Emile Botta (1802-1870) Arabistan ve Yemen'de incelemeler yapmıştır. 1840 yılında Musul'a Fransız konsolosu olarak atanan Botta, 1842 Aralık ayında eski Ninive'nin sitadeli olan Tel Koyuncuk'u kazmaya başladı, ama fazla bir başarı elde edemedi. Ertesi Mart kazılarını nakledererek burada Assurlu II. Sargon'un başkenti Dur-Şarrukin'in görkemli kalıntılarını ortaya çıkardı.

En üstte 1852-3 yıllarında çekilen bu eski fotoğrafta, Botta Fransa'ya döndükten sonra Dur-Şarrukin'de Victor Place (1818-1875) tarafından kazılan kent kapılarından biri görülmektedir.

Asil Avcılık Sanatı

Altta Anadolu'da Neolitik Çatalhöyük'teki (MÖ 6500 dolayı) kutsal bir yapının duvarları av resimleriyle bezenmişti. Bu renkli rekonstüksiyonda resme egemen olan, uzunluğu 2 metre dolayındaki bir yaban boğasıdır. Leopar derisinden *apşılık* takmış küçük avcılar sürüsünün ellerinde silah olarak yay vardı.

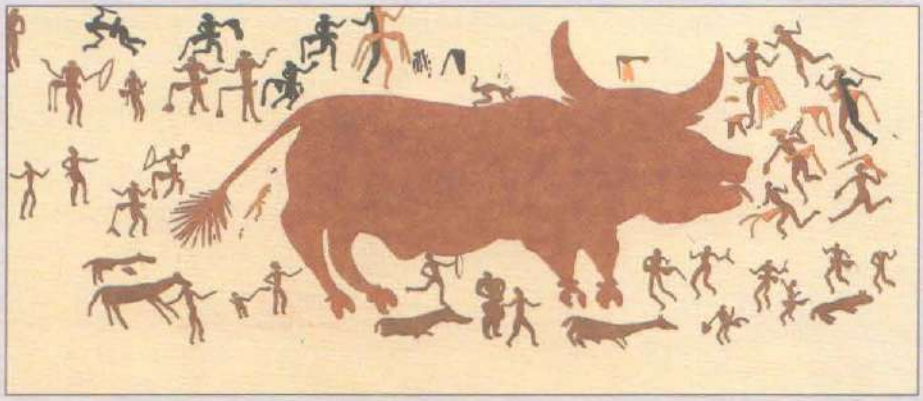

Neolitik devrimden sonra artık yiyecek amacıyla avlanmaya gerek kalmamıştı, ama yabanıl hayvanlar güç simgesi olmaya devam ettiler. Bu hayvanlar tarih öncesi dönemin dinsel yapıtlarında önemli bir rol oynarlar. Krallık kavramının gelişmesinden sonra, yöneticiler iktidarlarına bu hayvanların kültürel öneminden iktidarlarına yasal destek sağlamak için yararlanırlardı; galip avcı görüntüsü, kralın hem tanrı tarafından kayrıldığı hem de bu dünyada başarı sağladığı izlenimi verirdi. Kralların (üstelik çoğu kez kitlesel boyutlarda) yırtıcı hayvan öldürme uğraşıları metinlerde de anlatılmaktadır. Örneğin, Orta Asur Kralı I. Tiglath-pileser bir seferinde 4 vahşi boğa, 10 fil ve 920 aslan öldürdüğünü öne sürer. Aslanların 800'ünü arabasından, 120'sini yaya olarak vurmuştu. Avlar dikkatle düzenlenirdi. Mari mektuplarında (MÖ 1800 dolayı) önce yaban aslanları yakalandığı, sonra kralın öldürmesi için bunların serbest bırakıldığı kaydedilmiştir. Asur kabartmalarında da buna benzer sahneler görülür. Bu gelenek Persler döneminde de sürdü. Gerçekte İngilizcede [cennet anlamına gelen] "paradise" sözcüğü, kralın ev parkı demek olan Farsça bir sözcükten türemiştir.

Altta Pers Kralı I. Dareios'un (MÖ 521-486) adı kazılmış bir silindir mühür baskısı. Kralı arabasından aslan avlarken gösteren sahne daha erken hanedanların sanat yapıtlarından kopya edilmişir. Yükseklik 3,7 cm.

Altta Bir kralın betimlendiği en eski yapıtlardan biri olan bu bazalt stel Güney Irak'ta Uruk'ta bulunmuştur (MÖ 4. bin yıl sonları). Stelde başı bantlı ve eteklikli bir figür iki kez gösterilmektedir. Üstte bir mızrakla aslanı öldürmekte, altta bir başka aslanı okla vurmaktadır. Alanda, herhalde daha önce öldürülmüş iki aslan daha vardır. Figürün bir *en*, yani kentin rahip kralı olduğu sanılmaktadır. Yükseklik 78 cm.

Sağda Til Barsip'te Geç Assur dönemine ait eyalet sarayındaki duvar resminin kopyasından ayrıntıda bir aslan avı aslan görülmektedir.

Altta II. Aşurnasirpal (MÖ 883-859) Kalhu'daki sarayının taht odasının duvarlarını dinsel tören, savaş ve av sahneleriyle bezemişti. Burada arabasının üstünden ok ve yayıyla bir aslana hedef almakta, dönemin sanat geleneği uyarınca atların ayaklarının altında bir diğer aslan ölü olarak yatmaktadır.

Solda Akdeniz sahilinde Ugarit'te bulunan MÖ 14. yüzyıldan altın bir tabakta, belki de kentin yöneticisi olan bir adam arabanın üstünde, yanında bir köpekle birlikte bir keçi ve bir yaban sığırı sürüsünü kovalarken gösterilmektedir. Çapı 18,5 cm.

Sağda ve altta Eski Yakındoğu'nun en canlı av sahneleri Asurbanipal'in (MÖ 668-yaklaşık 627) Nineve'deki Kuzey Sarayı'nın duvarlarına oyulmuştu. Art ayakları üstünde duran bir aslanı bıçaklayan kral motifi, Asur'da krallık mührü olarak benimsenmişti. Aynı motif, Persepolis'teki Pers saraylarının kapı oymalarında da görülür. Aslan, vb., hayvanların öldürülmesi belli ölçüde soyluluk ve dinin gerektirdiği bir görevdi, ama metinlerde ve kabartmalarda bu kadar sık görülmesinden, kralın bu spordan büyük zevk aldığı anlaşılmaktadır.

Fildişi Oymacılığı

Paleolitik dönemlerden başlayarak çok beğenilen lüks malzemelerden biri fildişiydi. Sağlamlıkla esnekliği birleştiren bir madde olarak, hem güzel hem de pratiktir. Fildişi, sert tahtalar gibi oyulabilir; ayrıca birkaç parça birleştirilerek daha büyük eşyalar yapılabilir. Eski zamanlarda fildişi genellikle renkliydi: altın yaprakla kaplanır, boyalarla renklendirilir ya da üstüne yarı değerli taş ya da camla kakma yapılardı. II. ve I. bin yıllarda Suriye'de fil bulunurdu, ama fildişinin çoğu Mısır ya da Hindistan'dan ithal edilirdi.

MÖ 14. yüzyıldan kalma Amarna Mektupları'nda fildişine sık sık değinilmesine karşın, MÖ II. bin yıldan fildişi buluntuların sayısı görece azdır. Ama Geç Asur döneminde Asur krallarının ele geçirdikleri fildişiler ayrıntılı olarak tanımlanmış ve birçok kazı alanında fildişi eşyalar bulunmuştur. Özellikle de Asur başkenti Kalhu'dan (çağdaş Nimrud) binlerce fildişi çıkarılmıştır.

Levant kentlerinin çoğunun kendi fildişi ekolleri vardı; Nimrud'daki fildişiler arasında değişik tarzların örnekleri görülebilmektedir. Çok çeşitli üsluplar arasında Fenike fildişileri denilen ve Mısır sanatıyla yakın bağlantısı olan örnekler, Arami ve Yeni Hitit krallıklarının taş anıtlarındaki oymaları andıran güçlü motifleriyle Suriye fildişileri ve özgün Asur tarzı da bulunmaktadır.

Altta Sırtüstü yatmış iki kadın, yüksek taçları, gerdanlıkları ve saç lüleleri dışında tümüyle çıplaktır. Kadınlar, Asur kabartmalarında sık sık rastlanan eşyalardan olan bir sinekliğin ya da yelpazenin sapını oluşturuyorlardı. Suriye üslubunda oyulmuş olan bu parça, Kalhu sitadelinde bulunmuştur. Yükseklik 13,2 cm.

En üstte Son on yılda Kalhu'daki Kuzeybatı Sarayı'nda bir kuyuda bulunan bu ender ve olağanüstü örnek, tek bir masif fildişi parçasından oyulmuştur. Bulunabilen her düzey bezenmiştir. Tepesinde, muhtemelen makyaj malzemesi konulan küçük bir kâse ve belki fırça takılan yanyana iki delik vardır. Uzunluk 24,7 cm, genişlik 12,2 cm, yükseklik 9,4 cm.

Üstte Zarif oymalı makyaj malzemesi paletiyle birçok ortak özelliği olan bu kafes işlemeli sfenks de Kuzeybatı Sarayı'nda aynı kuyunun dibinde bulunmuştur. Tümüyle önden gösterilmiş bilinen tek sfenks örneğidir. Yüzde hiçbir ifade yoktur, pençeler bir keçiyi kavrarken, akbabalar da sfenksi yemektedirler. Yükseklik 9,9 cm, genişlik 14,6 cm.

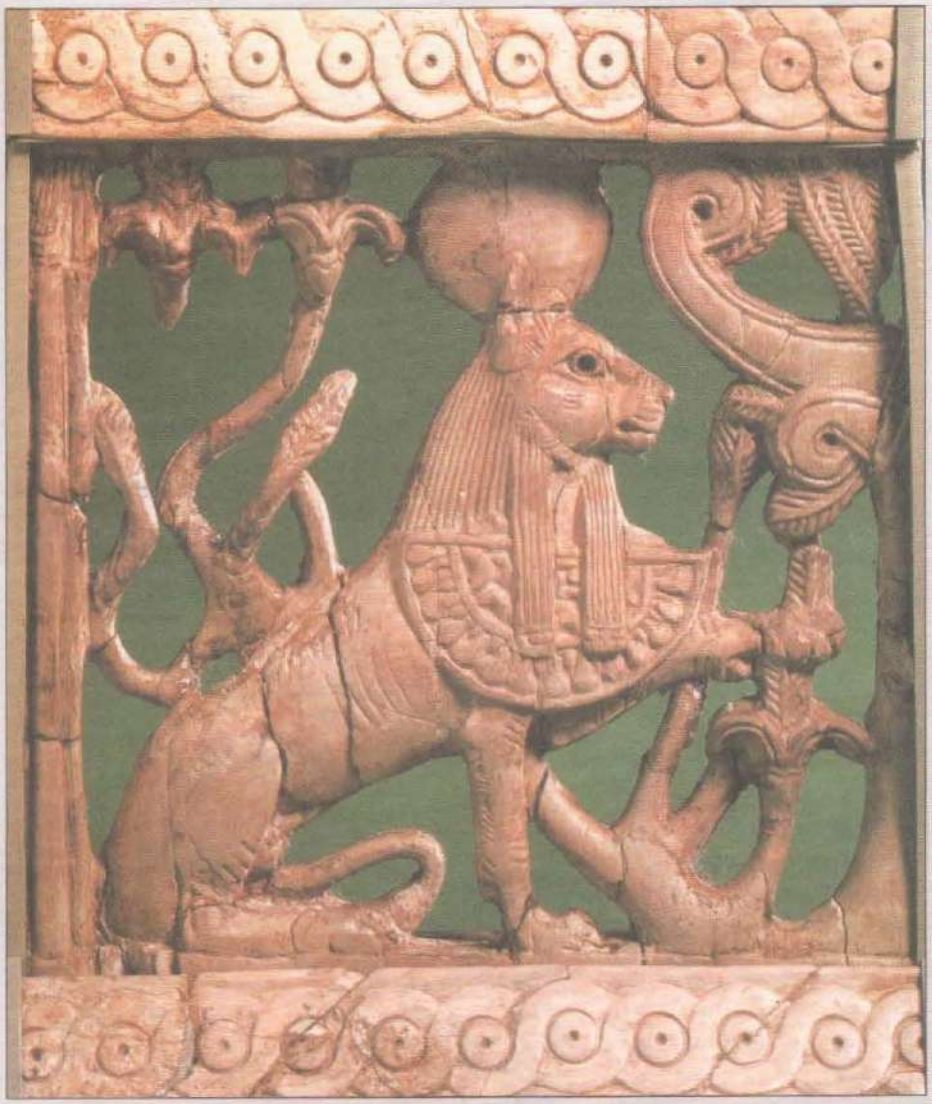

Solda İki tarafı da oyma, kafes halinde işlenmiş pano. Büyük olasılıkla iskemle ya da karyola bezemesi olarak kullanılan dört panoluk bir takımın parçasıdır. Buluntu, aynı tarz ve teknikle yapılan ve gerek küçük parçalardan gerekse mobilya panolarından oluşan büyük bir grubun bir örneğidir. Habur Irmağı üstündeki Guzana'da (Tel Halaf) yapılmış olabilir. Yükseklik 14 cm dolayında.

Altta solda Bir Nübyeli'yi öldüren dişi aslan. Arka planda zambak ve papirüs çiçekleri görülür. Kalhu'da Kuzeybatı Sarayı'nda bulunan klasik Fenike üslubunda iki eş panodan biridir. Konu Mısır kökenlidir ve düşmanlarını yenen firavunu simgeler. Altın duvarlara lapis lazuli ve kırmızı akikle kakma yapılmış, Nübye'linin saçı ve etekliği altınla parlatılmıştır. Yükseklik 10,3 cm, genişlik 9,8 cm.

Altta Kafes halinde işlenmiş tam plastik altı heykelcikten biri. Kalhu'da Şalmaneser Kalesi'nde bulunan figürler, her biri bir hayvan çeken bir armağan kervanını betimlerler. Kökenleri kesinlikle bilinmemektedir, ama Mısır ya da Fenike olması mümkündür. Yükseklik 14,4 cm., genişlik 7,7 cm.

Altta ortada Kuzeybatı Sarayı'ndan stilize kadın figürü. Hayvan dişinin biçimine uyarlanmıştır. Tabanı bir diskle kapatılmıştı. Yükseklik 30 cm.

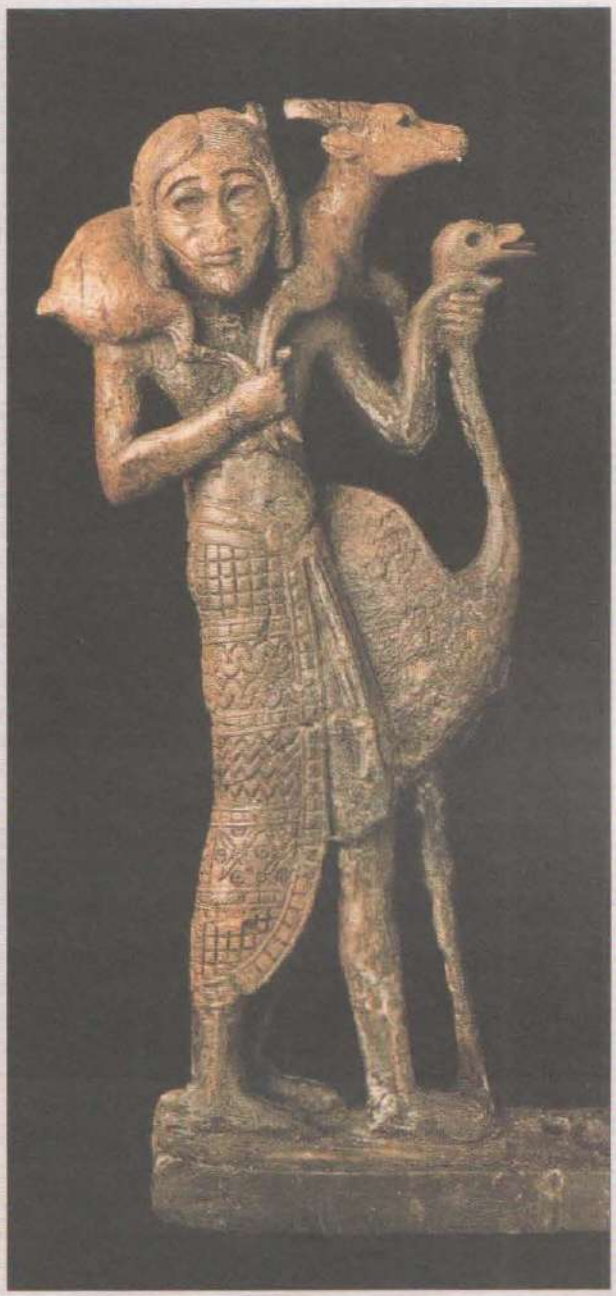

Şalmaneser Kalesi'nde bir ambarda üstüste yığılmış olarak bulunan iskemle arkalıklarından biri. Bezeli panolarda yılankavi bir bitkinin sapını kavramış adamlar, ara sıra da kadınlar görülmektedir. Kuzey Suriye'de yapılmış olmaları mümkündür. Yükseklik 67 cm, genişlik 76 cm.

Üstte "Penceredeki kadın" antik fildişi ustalarının sevilen motiflerinden biriydi ve çok çeşitli üsluplarda oyulmuştu. Bu örnek Austen Henry Layard'ın Kuzeybatı Sarayı'nda bulduğu, benzer panolardan oluşan bir takımdan alınmıştır. Yükseklik 10,8 cm.

ASUR VE RAKİPLERİ (MÖ 1000-750)

Karanlık Çağ'ın sona ermesi

MÖ 1200 ile 900 arasında Yakındoğu, Mısır ve Yunanistan, bir Karanlık Çağ'a gömülür. Bölge terkedilmedi, ama marjinal alanlarda yerleşik çiftçilerden göçebe çobanlara doğru bir kayma olmuş olabilir. Öte yandan belli başlı kentlerde yerleşik yaşam sürdü. O döneme ilişkin çok az kayıt bulunmakla birlikte, daha sonraki anlatılar Karkamış, Malatya, Asur, Babil ve Susa gibi kentlerde önemli kurumların korunduğunu göstermektedir. Ama Yakındoğu'nun bir gerileme içinde olduğu, geçmişe ilişkin bilgilerimizin çoğuna kaynak oluşturan kral saraylarının o eski lüks yaşam biçiminin dayandığı ve bereketli hasatlardan sağlanan varsıllığını yitirdiği açıktır. Belki de bu gerilemeye tarımsal verimin düşmesine neden olan bir iklim değişikliği neden olmuştu. Bunnu yarattığı siyasi dengesizlik, göçebe çobanlığın artmasına teşvik etmiştir.

Yakındoğu'dan MÖ birinci binyıl başlarına ilişkin en önemli çağdaş kaynaklar, Asur krallarının bıraktıkları ve özellikle komşularına karşı askeri zaferlerin kaydedildiği çok sayıda yazıttır. Hitit krallığının sona ermesi, Asur'da 1207 yılında I. Tukulti-Ninurta'nın öldürülmesinden sonra meydana gelen kesinti ve Mısır'da 1070'te 20. Hanedan'ın çöküşü nedeniyle, Filistin ve Levant'a egemen olacak kuvvetli dış bir güç kalmamıştı. Asur kaynakları, I. Tiglath-Pileser'in 1100 yılı dolayındaki seferi dışında, batı konusunda II. Aşurnasirpal (Aşşur-nasir-apli) (MÖ 883-859) dönemine kadar sessiz kalırlar. Bu tarihe gelindiğinde bölge küçük kent devletlerine bölünmüştü. Filistin'e İsrail ve Yahuda, doğuya küçük Edom, Moab ve Ammon devletleri egemendir. Daha kuzeyde sahil kentleri ise Fenike'ye aittir. Şam'dan Amid'e (Diyarbakır) kadar uzanan iç bölgedeki devletleri Aramiler yönetir, Toros Dağları kıyısında ise Yeni Hitit Krallıkları bulunur.

Hitit krallarının varisleri olan Genç Hitit yöneticileri, Hititler'in anıtsal yazıtlarda çivi yazısı yerine kullanmış oldukları hiyeroglif yazısını benimsemişlerdi. MÖ 1000 ile 700 yılları arasına tarihlenen yüzü aşkın Hitit hiyeroglif yazıtı bulunmuştur. Aramiler ve Fenikeliler Arami alfabesini kullanırlardı. Kilikia'da, Karatepe'de (eski Azativandas) iki dilde yazılmış uzun bir Fenike ve Hitit hiyeroglif yazıtının bulunması, hiyeroglif yazısının çözülmesinde yardımcı olmuştur. Hiyeroglif ve Arami harfleriyle yazılmış yazıtların çoğu kısadır ve anıtı diktiren kişinin adı ve unvanları dışında pek bilgi içermez. Ancak daha sonraki Asur fetihleriyle birlikte döneme ilişkin daha fazla ayrıntı ortaya çıkmaya başlar.

İsrail ve Yahuda

Eski Ahit'e göre MÖ 1000 - 930 yılları arasında Filistin'e egemen olan güç, Davut ve Süleyman yönetimindeki birleşik İsrail ve Yahuda krallığıdır. Mısır ve Yakındoğu'dan incelenen binlerce metin ve kazılarla ayrıca doğrulanmamakla birlikte, bu anlatı büyük olasılıkla tarihsel gerçeklere dayanır. Komşu devletlerin gerileme içinde olduğu bir dönemde Davut gibi hareketli bir önderin kendisine küçük bir imparatorluk oluşturması akla yakındır.

Gene Eski Ahit'e göre Coşuha'nın fetihlerinden sonra Yahudiler, güneybatı Filistin'i işgal eden Phislistler'le çatışma içinde bulunan 12 boya bölünürler. Bu boylar Filistin saldırıları karşısında Saul'un yönetiminde birleştiler. Saul'le kavga eden damadı Davud kaçıp bir süre kanun dışı olarak yaşadıktan sonra Phislistler'le ittifak yaptı. Saul, Phislistler'e karşı bir savaşta ölünce Davud Yahudilerin kralı oldu. Davud, krallığını sağlamlaştırdı ve Kudüs'ü başkent yaptı. Şam Aramilerine, Moablılar'a ve Edomlular'a karşı zaferler kazandı.

Gerçekte Davud'un krallığının sınırları kesin değildir. Oğlu Süleyman'ın Fırat'ın batısındaki bütün krallara egemen olduğu, yaptırdığı donanmanın ticaret amacıyla Kızıl Deniz'e açılıp Seba Melikesi (Tevrat ve İncil'de Şeba)'nin ülkesine kadar indiği söylenir. Bu muhtemelen abartılmış bir iddiadır. Öte yandan, Süleyman büyük olasılıkla varsıllığı ticarete dayalı bir krallığı yönetiyordu. Hazor, Megiddo ve Gezer'de büyük inşaatlar yaptırmış, Kudüs'te kent surlarını, kendi sarayını ve Yehova Tapınağı'nı inşa ettirmiştir. Bu kentlerde o dönemden kalan önemli kalıntıların, özellikle Hazor, Megiddo ve Gezer'de bulunan üç odalı kent kapılarının Süleyman'ın inşaat işleri arasında olduğu sanılmaktadır. Ama Aşdod ve Lakiş'te bulunan buna benzer kapılar Süleyman'dan çok daha geç bir döneme aittir.

Süleyman'ın ölümünden sonra krallığı, kuzeyde İsrail, güneyde de Yahuda krallığı olmak üzere ikiye bölündü. Beş yıl sonra 22. Hanedanın ilk yöneticisi olan Mısır firavunu I. Şoşenk (MÖ 945-924) Filistin'i işgal etti. Karnak'taki yazıtında fethettiği 150 yeri sıralar; stellerinden birinin parçaları da Megiddo'da bulunmuştur. Eski Ahit'e göre Şoşenk, Kudüs'e saldırıp saray ve tapınak hazinelerini yağmalayan Şişak adlı Mısır firavunuyla aynı kişidir.

9. yüzyılda bir iç savaşın ardından Omri (yaklaşık MÖ 882-871) İsrail kralı oldu ve başkenti Samaria'ya taşıdı. Oğlu Ahab, Tyre kralının kızı olan İzebel'le evlendi ve Şam kralı Hadad-ezer'in (Eski Ahit'de Ben-Hadad diye geçer) başkanlığında yerel yöneticilerin oluşturduğu bir bağlaşıklığa katıldı. Bu birlik MÖ 853'te Orontes kıyısındaki Karkar'da yapılan savaşta Asur ordularını yendi. Bu tarihten sonra İsrail, Yahuda ve Asur tarihleri sıkısıkı birbirinin içine geçmiştir.

Asur'un yeniden canlanması

Güçsüz düşmekle birlikte Asur ikinci binyılın çal-

İsrail ve Yuda
Eski Ahit arkeolojisine ilişkin olarak iki yüzyıldır sürdürülen çalışmalar sonucu, Filistin Yakındoğu'nun en iyi bilinen bölgelerinden biridir. Eski Ahit'de sözü edilen kentlerden çoğu büyük bir kesinlikle saptanabilmektedir. Kimi bilim adamları, bağımsız kanıtlarca desteklenmedikleri sürece Eski Ahit'deki tüm olayları tarihsel veri olarak kabul etme yanlısı değillerdir. Yahuda Krallığı'nın kurucuları olan Saul ve Davud, Kudüs'ü başkent seçmişlerdi. Kudüs'teki tapınağı yaptıran Süleyman'ın döneminde en yüksek noktasına ulaşan krallık, MÖ 928 dolayında Süleyman'ın ölümünden sonra kuzeyde İsrail ve güneyde Yuda olmak üzere ikiye bölündü. Kudüs Yahuda'nın başkenti olarak kaldı, İsrail'in başkenti ise birkaç kez taşındı ve sonunda Samaria merkez olarak seçildi. MÖ 924 yılında İsrail ve Yahuda'yı işgal eden Mısır firavunu, birçok kenti ele geçirdiğini öne sürer, ama İsrail ve Yuda, MÖ 8. ve 7. yüzyıllarda Asur tarafından zaptedilinceye kadar ayakta kalmayı başarmışlardır.

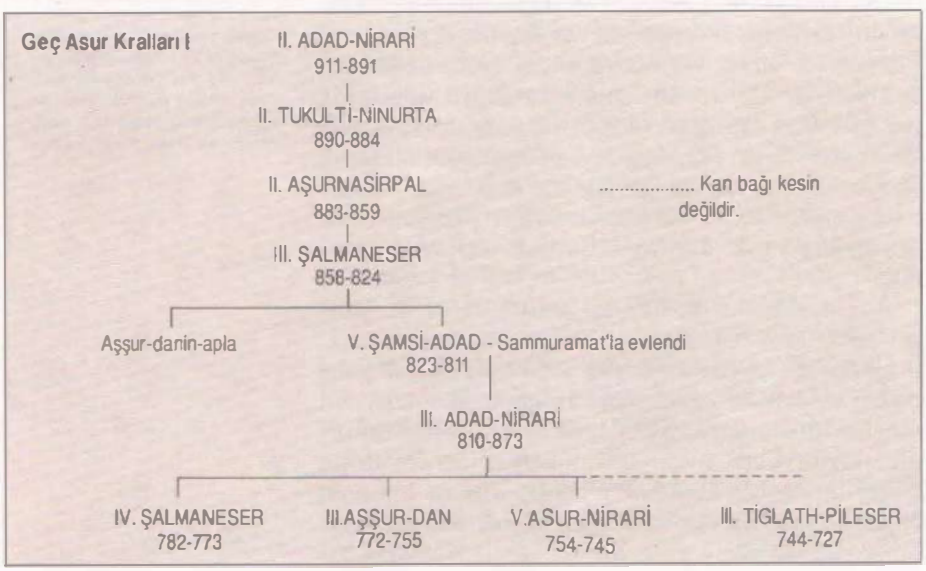

kantılı olayları sırasında yaşamını sürdürdü ve Krallarının soyu kesintiye uğramadı. Orta Asur Dönemi'nde olduğu gibi Geç Asur Dönemi'nde de, güçlü savaşçı kralları zayıf krallar izledi. Asur kralları seferlerine ilişkin ayrıntılı yıllıklar tutarlardı. Bunlar, kral unvanları ve bayındırlık etkinlikleriyle ilişkili listelerle birlikte, steller ya da kaya kabartmaları üstündeki zafer yazıtları bazen de binaların temellerine bırakılan temel yazıtlarını kapsar. Tahmin edileceği üzere bu anlatılar, tek yanlı ve çoğu kez güvenilmezdir. Yalnızca Asur zaferleri kaydedilir, Asur yenilgileriyse ya gözardı edilir, ya da zafer gibi gösterilirdi. Eski Ahit ve Babil kayıtları gibi diğer kaynaklar aynı olayları farklı biçimde sunarlar. Asur krallarına yazılmış mektuplar, daha pratik ve aynı ölçüde taraflı olmayan bir bakış açısıyla kaleme alınmış olduklarından, daha dengeli açıklamalar elde edilmesine yardımcı olmuşlardır.

Aramiler'in dört yandan akınlarına karşı Asur'un kalbi denilen bölge hemen hemen değişmeden kalmıştı. 10. yüzyılın sonunda, II. Adad-nirari (MÖ 911-891) krallıkta yeniden sıkı bir denetim sağladığında Asur'un kaderi değişmeye başladı. Adad-nirari önce güneyde Babil'i yendi, sonra düzenlediği bir dizi seferle Kadmuh, Nisibin ve Hanigalbat'ı aldı ve Habur bölgesinin denetimini ele geçirdi. Zaferlerinden elde ettiği çok büyük miktarlarda haraç ve ganimetler arasında altın, gümüş, değerli taşlar, araba ve atlar, kadın ve erkek tutsaklar, sığır, koyun ve tahıl vardı. Adad-nirari avcılık başarılarıyla övünüyor, altı fili öldürdüğünü, canlı olarak yakaladığı dördünü de, Orta Asur krallarının yaptığı gibi, içinde aslan, yaban boğası, geyik, dağkeçisi (20. Capra İbex), yaban eşeği ve devekuşu gibi hayvanlar bulunan bir hayvanat bahçesine koyduğunu bildirir. Ayrıca kendisinden önceki tüm krallardan daha çok tarla ekip tahıl depoladığını da iddia eder. Asur anayurdunun tarımsal zenginliği, askersel başarılarına destek oluşturuyordu. Bu yüzden akıllı bir kral ordular kadar tarlalarla da ilgilenmek zorundaydı.

Oğlu II. Tukulti-Ninurta (MÖ 890-884) babasının başarılarını pekiştirdi ve doğu ve kuzeybatıya askeri seferler düzenledi. 885 yılında Babil toprakları içinden güneye doğru uzun bir yürüyüşten sonra yukarıya, Fırat ve Habur ırmaklarına kadar çıkıp Asur'a döndü (Babil toprakları içinden muhtemelen Babil Krallığı'nın onayıyla geçilmişti, çünkü Asur, Babil denetimindeki kentlerden haraç almazdı). Bu gezisinin ayrıntılı bir özetini bırakmış, konakladığı yerleri ve yerel yöneticilerden aldığı haracı sıralamıştır.

II. Aşurnasirpal (Aşşur-nasir-apli) dönemi

II. Aşurnasirpal (MÖ 883-859) babası II. Tukulti-Ninurta ve dedesinin yolunu izledi. Saltanatının ilk yıllarında kuzeye, doğuya, güneye, ama hepsinden önemlisi batıya, Suriye ve Levant'a seferler düzenledi. Burada yerel yöneticilerin denetimindeki küçük kent devletleri Asur'la başa çıkacak durumda değillerdi. MÖ 877'de Aşurnasirpal Lübnan Dağı'na ve Amurru Ülkesi'nin Büyük Denizi diye adlandırdığı Akdeniz'e ulaştı. Şunları yazıyordu:

"Silahlarımı Büyük Deniz'de yıkadım ve tanrılara kurban kestim. Deniz sahilinin krallarından, denizde olan Arvad, Tyre, Sidon, Byblos, Mahallata, Maiza, Kaiza ve Amurru insanlarının ülkelerinden haraç aldım: altın, gümüş, kalay, tunç, tunçtan bir kazan, renkli süsleri olan keten giysiler, büyük bir dişi maymun ve küçük bir dişi maymun, abanoz, şimşir, fildişi ve deniz yaratıkları."

Gerçekte bu tam anlamıyla bir fetih değil, Asur etkinlik alanının kapsamının bir göstergesiydi. Sonraki yüzyıllarda Asur komşularını fethederken hep aynı yöntem izlenmiştir. Asurlular önce bağımsız yöneticilerden armağanlar alırlardı. Bu durum onları artık Asur'un yasalları olarak bir "yanaşma" konumuna sokardı. Daha sonra, uygun miktarda haraç vermemek ayaklanma olarak kabul edilir, Asur askeri gücü harekete geçirilir ve sonuç hemen her zaman zafer olurdu. Fetihten sonra ya yerel bir yönetici Asur vasalı olarak atanır ya da ülke Asur topraklarına katılır ve kral bir eyalet valisi atardı.

Aşurnasirpal'in, başkenti Ana olan Fırat kıyısındaki Suhu bölgesini boyun eymeye zorlama girişimi, her ne kadar kendisi zafer iddiasında bulunsa da, yenilgiyle sonuçlanmış görünmektedir. Suhu MÖ 8. yüzyıl ortalarına kadar bağımsız kaldı, ama yöneticileri gene de tedbirli davranıp Asur krallarına armağanlar sunmayı sürdürdüler.

Aşurnasirpal'in yeni başkenti Kalhu (Kalah)

Saltanatının başlarında II. Aşurnasirpal başkentini Asur'dan, Dicle ve Büyük Zap Irmakları'nın birleştiği yer yakınındaki Kalhu (çağdaş Tel Nimrud) kentine taşımaya karar verdi. Kent surlarının, kanalın ve saraylardan birinin yapımına MÖ 878 yılında başlanmıştı, ama sarayın büyük açılış töreninin yapılabilmesi daha onbeş yıl gerektirdi.

II. Aşurnasirpal Kalhu'yu küçük bir idari merkezden bir imparatorluk başkentine dönüştürdü. (Kent 150 yıl süresince, II. Sargon kendine Ninive'nin kuzeyinde yepyeni bir krallık ikametgahı yaptırmaya karar verinceye kadar başkent kaldı.) Yaklaşık 8 kilometre uzunluğundaki duvarlarda her biri 40 santimetrekare büyüklüğünde 70 milyon tuğla vardı. Surların çevrelediği 360 hektarlık alanın içinde, kentin güneybatı köşesinde, Aşurnasirpal'in tapınak ve saraylarla bir akropole dönüştürdüğü eski kentin kalıntıları da bulunuyordu.

Aşurnasirpal'in ana binası olan Kuzeybatı Sarayı Asurluların olağan saray planına uygundur. Kamu işlerine ayrılan bir dış avlu büyük bir taht odasıyla, avlular çevresine kümelenmiş odalardan oluşan iç kompleksten şimdi tüm izleri silinmiş olmakla birlikte, ayrılıyordu. Büyük avluya doğu duvarındaki bir kapıdan girilmiş olması olasıdır, cephesi taş kabartmalarla kaplı güney duvarda bulunan ve iki yanlarında devasa insan başlı taş as-

Arami ve Yeni Hitit Krallıkları

Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünü izleyen üç yüzyıl boyunca Levant kentleri bağımsız kent devletleri oluşturdular. Bunlardan bazılarını Hitit soyundan gelenler, bazılarını ise bölgeyi işgal eden Arami kavimleri yönetiyordu. Kimi yönetici hanedanların hem Hitit hem de Arami adları vardır. Yeni Hitit kralları, Hitit İmparatorluğu döneminde açıkta sergilenen yazıtlarda ve mühür yazılarında kullanılan Hitit hiyeroglifiyle, ama Hittçe yerine Luvi dilinde yazılmış yazıtlar bırakmışlardır. Assurlular III. Tiglath-pileser (MÖ 744-727) dönemine kadar batıya seferler düzenlemelerine karşın, Fırat'ın ötesinde toprak isteklerinde bulunmamışlardır.

Sağda Kalhu'da Aşurnasirpal'in sarayındaki taht odasının dış cephesine oyulmuş kompozisyonun bir parçası olan ve batıdan haraç olarak bir çift maymun getiren bir adamı gösteren kabartmadan ayrıntı. Asur kralının gücünü sergilemeyi amaçlayan sahnenin bütününde, kral maiyetiyle birlikte imparatorluk uyruklarının armağanlarını kabul ederken görülmektedir. Fenike'yi işgal ettiği zaman II. Aşurnasirpal'e Akdeniz kentlerinden verilen haraç arasında biri büyük ve biri küçük iki dişi maymun da bulunuyordu (ama buradaki maymunun erkek olduğu açıkça görülmektedir).

lanlar olan üç kapıyla ana taht odasına geçilirdi. Taht odasının solundaki bir nişte 1,3 metre yüksekliğinde dikdörtgen bir kumtaşı bloku duruyordu. Üstünde kralın bir kabartması ile Kuzeybatı Sarayı'nın tamamlanması, Kalhu'nun yeniden inşası ve Aşurnasirpal'in bu olayın şerefine verdiği büyük ziyafeti anlatan uzun bir yazıt vardı.

Yazıt, Aşurnasirpal'in unvanları ve atalarıyla başlayıp, fetih ve inşaatlarının tanımlarıyla sürüyordu. 120 dizi tuğladan oluşan bir teras yaptırıp, bunun üstüne, sekiz kanadının her birinin doğramaları değişik kereste türlerinden yapılmış bir saray diktirmişti. Kapılarda tunç şerit ve sürgüler vardı, duvarlar resimler ve mavi sırlı tuğlalarla bezenmişti. Aşurnasirpal yeni başkenti Kalhu'ya tapınaklar yaptırmış ve yazıtlara göre tüm Asur'daki terkedilmiş kent ve sarayları onartmıştı. Yeni başkente su getirmek için bir kanal kazdırmıştı. Aşurnasirpal'in askeri seferleri sırasında toplanan ağaç ve bitkiler Kalhu'ya getirilmiş, kuzey, doğu ve batıdan tutsaklar da buraya yerleştirilmişti.

Kral av becerilerinden de söz ederek, savaş arabasıyla 450 aslan ve 390 vahşi boğa öldürdüğünü, ayrıca fil, aslan, boğa ve devekuşu yakaladığını kaydeder. Metinde son olarak sarayın açılışını kutlamak için düzenlenen, 20 gün süren ve "ülkenin dört bir yanından çağrılan" ve aralarında 16.000 Kalhu'lunun da bulunduğu toplam 69.574 erkek ve kadın konuğun katıldığı ziyafet ve bu sırada 14.000 koyun ve 10.000 tulum şarap tüketildiği anlatılıyordu.

Aşurnasirpal'in kabartmaları

Saray avlusunun ve onun arkasında bulunan 47x10 metre boyutlarındaki devasa taht odasının duvarları kabartmalı taş levhalarla bezenmişti. Hattuşaş kent kapılarında görülen bu türde bezeme tarzı muhtemelen Hititler zamanında batıdan ortaya çıkmıştır. Gelenek Yeni Hitit devletlerinde sürdürülmüş, Karkamış, Guzana ve Ayn Dara'daki yapılar kabartmalı taş panellerle bezenmiştir. Aşurnasirpal bu tekniği benimseyip yerel yumuşak alçıtaşını kullanarak sayısız odanın duvarını oyma figürlerle doldurdu. Resimlerde ya dinsel konular işlenmiş, ya da kral, Mezopotamya yöneticilerinin geleneksel rolleri olan, baş rahip, savaşçı ve avcı görünümünde betimlenmiştir.

Asur heykelciliğinde üç boyutlu yontular çok azdır. Oymaların hemen tümü özünde taşa yapılmış resimler, yani alçak kabartmalara dönüştürülmüş iki boyutlu çizimlerdir. Bağımsız figürler ise yuvarlaktan çok kare olma eğilimindedir. Kabartmalar aslında siyah, beyaz, kırmızı ve maviye boyanmış, taş levhaların yukarısındaki duvarlarsa parlak boyalı duvar resimleriyle süslenmiştir. Sırlı tuğlalar yapıları daha da renklendirmekteydi. Asur anıtlarının bugünkü sönük durumu onların eski görünümleri konusunda yanıltıcı bir etki uyandırmaktadır.

Kalhu

Austen Henry Layard 1845 Kasım ayında Tell Nimrud'daki alanı kazmaya başladı. Layard Ninive'nin kalıntılarını bulduğunu sanıyordu, ama Babil yazısı çözüldüğünde keşfettiği kentin (Eski Ahid'de Kalah olarak geçen) Kalhu olduğu anlaşıldı. Kalhu, Orta Asur döneminde bir eyalet merkeziyken, Asur Kralı II. Aşurnasirpal (MÖ 883-859) tarafından başkent olarak seçildi. 150 yılı aşkın süre Asur'un başkenti olarak kaldı.

Aşurnasirpal bölgeyi sulamak ve sakinlerine su sağlamak için Yukarı Zap'tan bir kanal kazdırdı ve yaklaşık 8 kilometre uzunluğunda büyük surlar inşa etti. Sitadel kentin güneybatı köşesinde bulunuyordu; tapınaklar ve kralın sarayları ise eski bir höyüğün üstüne yapılmışlardı. Ziggurat, Ninurta, İştar ve Kidmuru tapınakları kuzeybatıdaydı. Ziggurat'ın güneyinde görkemli Kuzeybatı Sarayı yükseliyordu. Kapıları taştan yapılmış dev aslan ve boğalarla korunan sarayın duvarları, kralın askeri ve avla ilgili başarılar ve tanrısal yaratıkları gösteren sahneler oyulmuş taş levhalarla kaplanmıştı. Daha güneyde III. Şalmaneser (MÖ 858-824), III. Tiglath-Pileser (MÖ 744-727) ve Esarhaidon'un (MÖ 680-699) yaptırdığı saraylar vardı. Sitadelin güneydoğusunda Nabu Tapınağı ve saray memurlarının kullandığı küçük saraylar bulunurdu. III. Şalmaneser'in yaptırdığı büyük kışla-saray kentin güneydoğu köşesindeydi. İngiliz kazıcılar tarafından Şalmanaser Kalesi diye adlandırılan yapıda depolanan Asur ganimetleri arasında Asur İmparatorluğu'nun batı eyaletlerinden fildişi oymalar da vardı. Kalhu, Asur MÖ 612'de işgal edildiği zaman yıkıma uğradı, ama sitadelin üstündeki bir köy yaşamını yaklaşık MÖ 2. yüzyıl ortalarına kadar sürdürdü.

Sağda Ninurta Tapınağından kanatlı, kartal başlı bir yaratık. Elinde bir arındırma töreninde kullanılması olası bakraç ve kozalak biçiminde bir eşya tutmaktadır.

Altta Aşurnasirpal'in Kalhu sitadelinde yaptırdığı binalardan en önemlisi ve en iyi korunanı Kuzeybatı Sarayıdır. Yapının, büyük olasılıkla kuzeydoğuda bulunan ana girişinden, iki yanında resmi daireler olan büyük bir dış avluya geçilirdi. Taş kabartmalarla bezeli ana taht odası bu avlunun güney kenarındaydı; bunun arkasında diğer odalar vardı. Bu odaların çoğunlukla dinsel nitelikte kabartmalarla bezeli olması, resmi işlevler için kullanılmış olabileceklerine işaret etmektedir. Sarayın güney kesiminde muhtemelen mutfak ve hizmetkar bölümleri olan daha küçük odalar bulunur. Asur kraliçeleri bu alana gömülürdü. Kısa süre önce el dokunmamış durumda bulunan bu mezarlardan ikisinden inanılmaz bir takı koleksiyonu ve diğer değerli buluntular çıkarılmıştır.

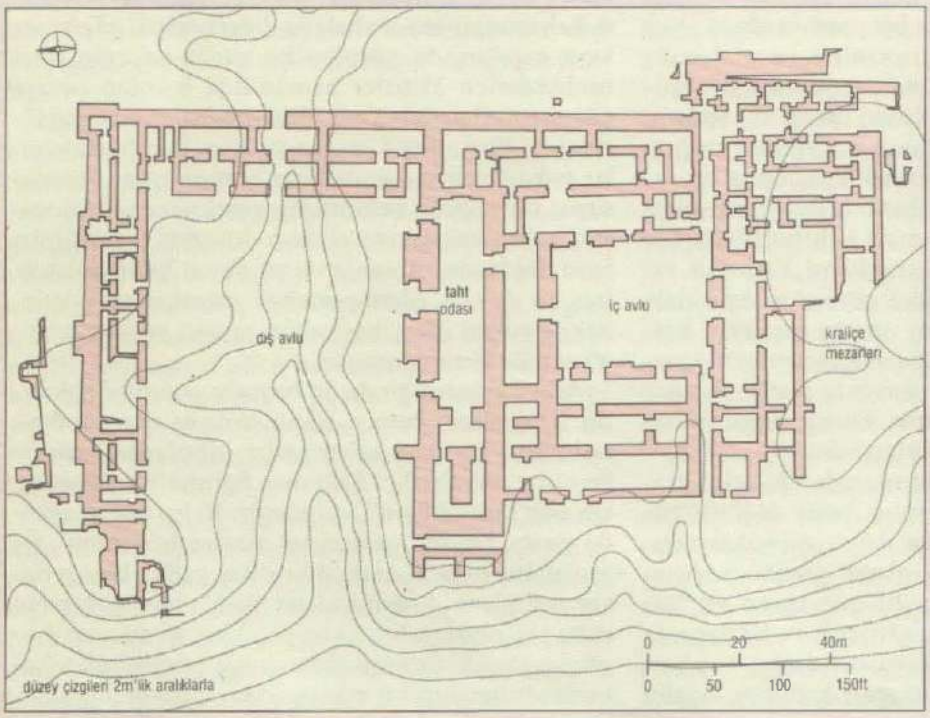

Solda Kuzeybatı Sarayı'nda taht odasındaki ana sahnenin bir eşi dış avludan açılan orta kapının karşısında, diğer eşi ise odanın doğu ucundaki tahtın arkasında yinelenmişti. Burada II. Aşurnasirpal kutsal bir ağacın iki yanında iki kez görülür. Ağacın üstündeki kanatlı kursun içinde gösterilen tanrının Şamaş ya da Asur olması mümkündür. Yükseklik 1,78 m.

Sağda Aşurnasirpal'in Ninurta Tapınağı'ndaki kireçtaşı heykeli. Çok sayıda kabartma bulunmasına karşın, tam plastik Asur heykelleri çok azdır. Kralın sarındığı şal, rahip rolünde davrandığını simgelemektedir. Yükseklik 1,06 m.

Altta Kuzeybatı Sarayı'nın iç odalarından birinin duvar bezemesinden ayrıntı. Bir doğu despotunun haremlinde beklenebilecek kokuşmuş gösterişten çok farklı olarak, resimlerde tanrısal yaratıklar ya da kral ve ona eşlik edenler gösterilmektedir. Bu kabartmada sakal ve saçın siyah rengi çok iyi korunmuştur.

En altta Tahtta oturan II. Aşurnasirpal'in elinde bir kâse vardır, iki yanında da hadım ağaları durmaktadır.

Sağda Kuzeybatı Sarayı'nda iç avlunun güney tarafında bulunan insan başlı kanatlı boğa. Beş bacaklı olarak betimlenmesinin nedeni gerek önden gerekse yandan seyredilmesine olanak sağlamaktı. Yükseklik 3,28 m.

Altta Kuzeybatı Sarayı'nda taht odasının A. H. Layard tarafından yapılan resmi. Kimi ayrıntılardaki yanlışlıklara karşın, dönemin havası genel olarak doğru yansıtılmıştır.

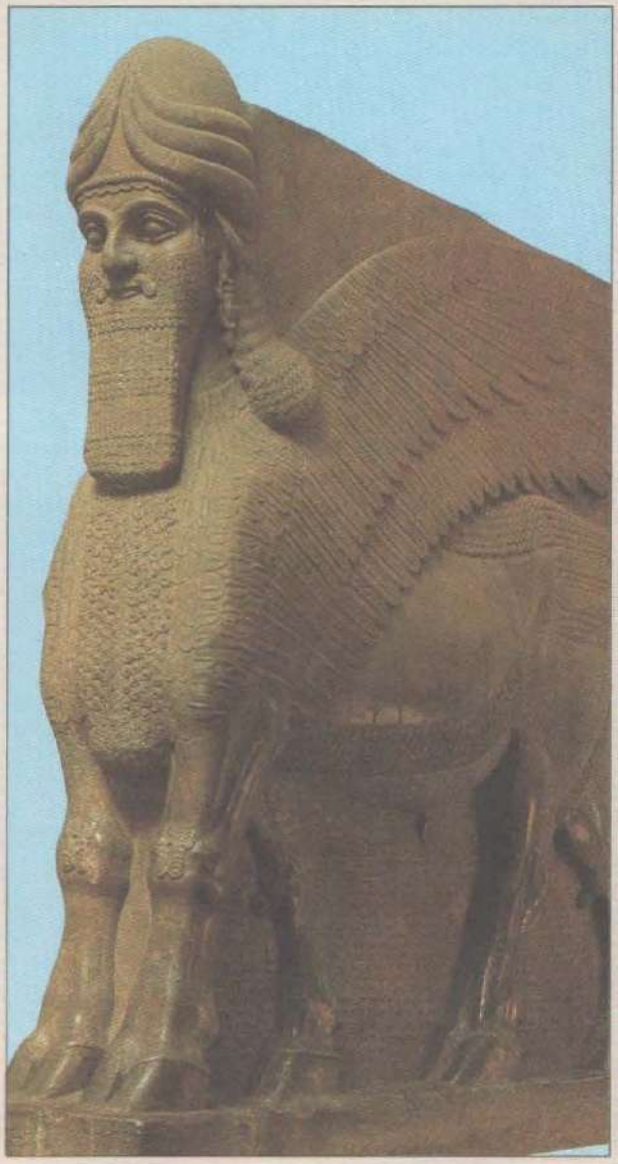

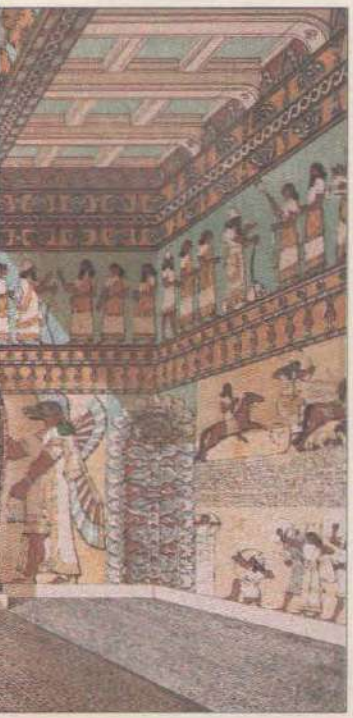

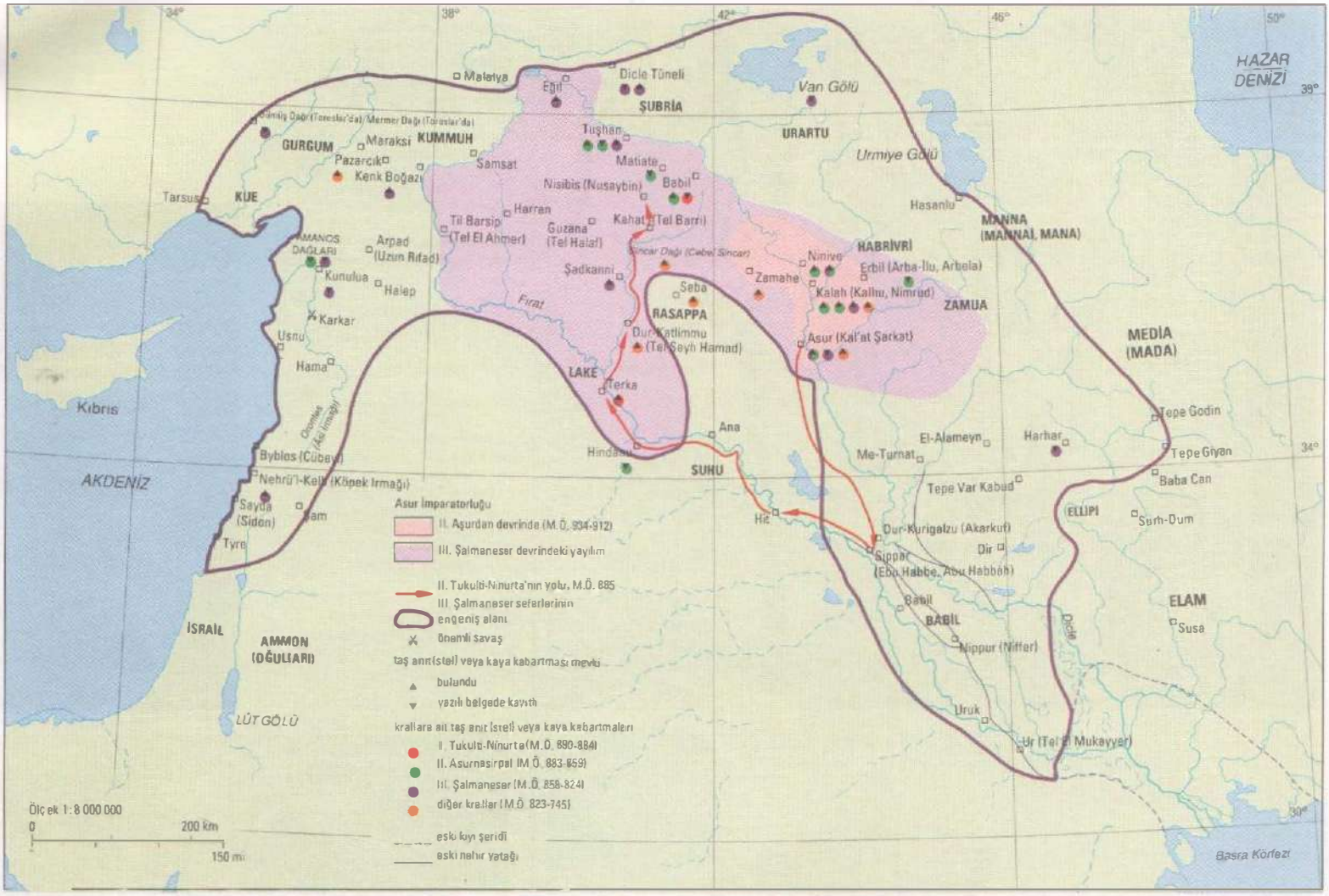

Asurnasirpal'in sarayında taht odasının üç kapısından ortadaki ana girişi oluştururdu. Çok büyük taş aslanların arasından geçen konukların önüne, kralın stilize bir ağacın iki yanına yapılmış ve bir çift cin tarafından korunan taş kabartması çıkardı. Kralın tahtı bunun solunda durur, arkasındaki duvarda iki yanında tanrıların boynuzlu başlıklarından takmış kanatlı figürler olan, yukardakine benzer bir sahne yinelenirdi. Uzun yan duvarlar iki kuşak halinde düzenlenmiş sahnelerle bezenmişti. Üst kuşakta kral savaşta, ya da avda gösterilmektedir. Savaş sahnesinin altında kral tutsak ve savaş ganimetleri kabul eder. Alt kuşaktaki av sahnesinde kral hayvan cesetleri üstüne törensel içki dökümü (Libasyon) sırasında gösterilir. Kabartmalarda, kralın (yazıtlarda da belirtilen), tanrıların temsilcisi, büyük savaşçı ve büyük avcı rolleri vurgulanır.

Taht odasının dışındaki duvarı bezeyen kabartmaları yalnızca kralla görüşmeye giden kişiler görebilirdi. Burada galip kral, elinde ok ve yayıyla yabancılardan oluşan bir heyeti kabul ederken görülür. Getirdikleri armağanlar arasında takılar, maden kaplar ve dokumalar olan yabancılar kralı selamlamak için yumruklarını kaldırırlar. Figürlerden birinin taşıdığı iki maymun, belki de Aşurnasirpal'in Fenike'de aldığı haracı sıralarken değindiği maymunlardır. Armağan taşıyıcılar, krala uzun giysileri, sol omuzlarının üstünden atılıp bellerine dolanmış yün şallarla kısmen örtülü iki erkek Asur görevlisi tarafından takdim edilirler. Baş görevli sakallıdır ve Asur sarayının *ša ziqni* ya da "sakallılar" denilen grubundandır. Sakalsız olan ikinci adam, *ša reşe* ya da "kafalılar" denilen diğer bir gruptandır. Çocukları olmayan *ša reşe*lerin hadım olmaları mümkündür, çünkü Aramca ve İbranice'de hadım anlamına gelen sözcüğün kökeni "*ša reşe*"dir.

Sarayın iç bölümündeki kabartmaların çoğunda kral, maiyeti, kanatlı tanrılar ve stilize ağaçların bir bileşimi görülür. Bu nedenle bu odalar büyük olasılıkla kralın haremine çekildiği özel daireler değil, resmi işler için kullandığı yerlerdir.

Aşurnasirpal ve diğer Asur kralları Asur'daki saraya gömülürlerdi, ama mezarları yağmalanmıştır. Kalhu'daki Kuzeybatı Sarayı'nın güney kesiminde kısa bir süre önce, biri belki bir erkeğe, ikisi kraliçelere ait üç mezar sağlam olarak bulunmuştur. Mezarlardan çıkarılan takıların arasından 57 kilo altın da vardır. Takıların sayısı ve değeri dikkat çekici, ama dönemin metin ve kabartmalarında Asur'a getirildiği kaydedilen olağanüstü miktarlarda değerli maden ve takılar gözönüne alındığında pek de şaşırtıcı değildir. Kabartmalar, MÖ 9. ile 7. yüzyıllar arasında Asur'da kullanılan giysi, takı, alet ve silahların tarzlarındaki değişmeler açısından da değerli bir kayıt oluştururlar.

Şalmaneser'in (Şulmanu-aşerid) batı seferleri

Asur'un kuzey ve doğusundaki sarp, seyrek nü-

Asur'un yeniden canlanışı

Asur Krallığı Arami saldırılarından ciddi olarak etkilenmiş ve 10. yüzyılda, 400 yıl önceki durumunu andıran farklı olmayan bir alana sıkıştırılmıştı. Asur, II. Adadnirari (MÖ 911-891) ve ardılları yönetiminde özellikle batıya doğru genişlemeye başladı ve III. Şalmaneser döneminde Fırat'a ulaştı. Şalmaneser'in saltanatının sonlarındaki iç savaşla zayıflayan Asur, daha önceki yöneticilerin kazandığı toprakların çoğu üstünde -sözde de kalsa- etkinliğini sürdürdü. Asur kralarının yıllıkları tarihi coğrafyanın anlaşılmasında çok yararlıdır. Bunla da geziler kimi kez büyük ayrıntıyla kaydedilmiştir. Örneğin II. Tukulti-Ninurta MÖ 885 tarihli yıllığında seferleri sırasında her gece kaldığı yerin adını yazar. Kralın buyruğuyla yapılan stel ve kaya kabartmaları da Asur askeri gücünün kapsamını göstermekte ve çoğu kez Asur fetihlerinin en uç sınırlarını belirtmektedir.

Üstte Değerli taşlar sakılmış altın bileklik, kısa bir süre önce Kalhu'daki kraliçe mezarlarına gömülmüş olarak bulunan çok sayıdaki değerli eşyadan biridir. Kabartmalarda da görülen bu tür bileklikler, Asur Sarayı'ndan kişiler ve tanrısal varlıklar tarafından takılırdı.

Sağda Kalhu'da Şalmaneser Kalesi'nin ana taht odasındaki taht altlığının ön tarafı. Orta bölümde, sağda III. Şalmaneser ve solda Babil Kralı Marduk-zakir-şumi el sıkışır gibi görünürler, ama bu jestin doğru bir yorumu olmayabilir. Yabancı bir kralın Asur kralıyla eşit konumda gösterilmesi az rastlanır bir durumdur ve bu dönemde Asur'la Babil arasında özel bir ilişki olduğu fikrini vermektedir. Yükseklik 21 cm dolayında.

fuslu dağ sıraları Asur'un İran ve Doğu Anadolu'daki yüksek vadileri fethine ciddi bir engeldi. Asur orduları düşmanlarını cezalandırıp yağmalamak için bu dağlardaki birkaç zorlu yoldan yararlanır, ama dağ halkına bir kez ders verilip Asur yanlısı bir yönetici başa geçirildikten sonra Asur ordusu ülkesine dönerdi. Asur'un başlıca toprak hedefi, batı ve güneydeki verimli düzlükleri ele geçirmekti.

Aşurnasirpal'in yazıtlarında önemle vurgulanan yıllık seferler düzenleme uygulaması, oğlu III. Şalmaneser (MÖ 858-824) döneminde de sürdürüldü. Kral her zamanki gibi hep zafer iddiasında bulunur, ama aynı bölgeye birkaç kez sefer düzenlenmesi bunun tersini düşündürtmektedir. Şalmaneser dönemi, özellikle batıda olmak üzere askeri başarılarla özetlenir. Saltanatının ilk dört yılındaki seferler bir Arami devleti olan Bit Adini'nin yöneticisi Ahuni'ye yönelikti. Şalmaneser'in üçüncü yılında Ahuni Fırat'ın doğu yakasındaki başkenti Til Barsip'i terketti, Asurlular da kenti hızla işgal edip adını Kar-Şalmaneser'e çevirdiler. Ertesi yıl Ahuni, tanrıları, savaş arabaları, atları, oğulları, kızları ve ordularıyla birlikte yakalanıp Asur kentine getirildi.

Ne var ki bu zafer Şalmaneser'e ancak kısa bir nefeslenme süresi sağlamıştı, çünkü MÖ 853 yılında ordularını Şam Kralı Hadad-Ezer'in başkanlığında Hamath Kralı İrhuleni, İsrail Kralı Ahab, Kilikialılar, Mısırlılar, Araplar ve diğer Levant prensliklerinden oluşan bir bağlaşıklığın üstüne sürdü. Ordular Âsi (Orontes) Irmağı üstünde Karkar'da karşı karşıya geldiler. Kesin bir zafer kazandığını öne süren Şalmaneser, ifadesine göre sayıları 60.000'i aşan düşman askerlerinden 14.000'ini (daha geç bir kayda göre de 20.500'ünü) öldürdüğünü söyler. Ama altı yıl sonra Hadad-ezer hâlâ Şalmaneser karşıtı bir birliğin başını çekmekte, Şalmaneser ise MÖ 838 yılına kadar Şam yöneticileriyle savaşmaya devam etmektedir. Ama artık bu tarihte bölge devletleri-

Balavat Kapıları

1876 yılında Londra ve Paris'te bazı tunç kabartma parçaları satılığa çıkarıldı. Parçalar, III. Şalmaneser'in (MÖ 858-824) buyruğuyla bezenen büyük kapıların panolarından çıkarılmıştı. Ertesi yıl, A. H. Layard'ın yardımcısı ve o dönemde British Museum'un Yakındoğu'daki kazılarının sorumlusu olan Hormuzd Rassam bunların Kalhu'nun 16 kilometre kuzeydoğusundaki Balavat'tan (İmgur-Enlil) geldiğini keşfetti. Burada bir Müslüman mezarlığı bulunması Rassam'ın kazılarını güçleştirdi, ama gene de Şalmaneser'in kapısının diğer tunç bantlarını ve babası II. Aşurnasirpal'in (MÖ 883-859) yaptırdığı ikinci bir kapının tunç bantlarını bulmayı başardı. II. Aşurnasirpal'in taş temel tabletleri bulunan bir tapınağın kalıntılarını da ortaya çıkardı.

Daha sonra buluşlarına ilişkin olarak Rassam'ın anlattıklarına kuşkuyla yaklaşıldı, ama 1956 yılında Balavat'ta (gene II. Aşurnasirpal döneminden kalma) bir kapıya ait üçüncü birtakım tunç bant bulununca Rassam tümüyle temize çıktı.

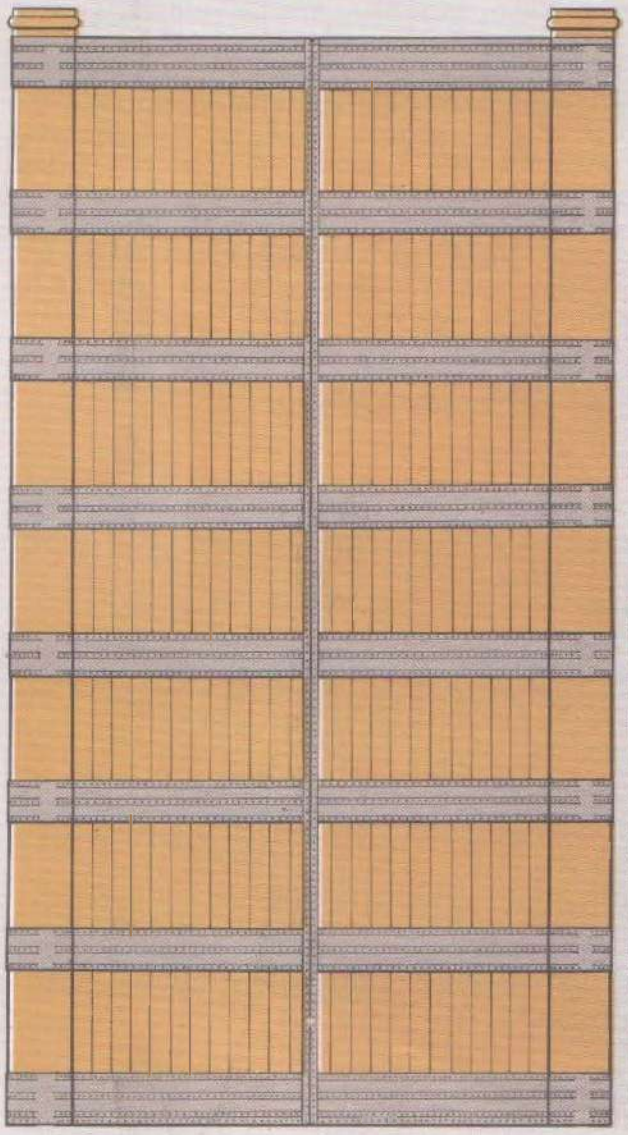

Sağda Balavat kapılarının tunç bantlarından ayrıntıda, bir Assur kuşatma makinesiyle Kuzey Suriye'de bir kente saldırı görülmektedir. Kuşatma savaşı, Asur askeri stratejisinin çok önemli bir dalıydı. Assur kabartmaları bu makinelerin biçimindeki değişmeleri yansıtırlar.

Altta solda Her girişteki kapı kanatlarına sekiz tunç bant çivilenmişti. Bantların üstündeki kabartmalar arkadan vurularak yapılmış, ayrıntılar sonra ön taraftan eklenmişti. En iyi korunan takım III. Şalmaneser'e ait olanlardır. Yaklaşık 27 cm yüksekliğindeki bantların her birinde kralın seferlerine ilişkin olaylar iki şerit halinde resimlenmişti. Kapı kanatları menteşeli değildir, tabanın altına gömülmüş taş söveler üstünde dönen sağlam millere tutturulmuşlardır. Bantların konumu, millerin bitim kısmındaki bombeden çıkarılabilmiştir. Girişlerin yüksekliğinin 6 m, genişliğinin 2,3 m olduğu sanılmaktadır.

Altta Palmiye ağaçlarından Babil'e düzenlendiği anlaşılan bir sefere katılan savaş arabaları. Her savaş arabasında normal olarak bir sürücü, bir savaşçı ve bir kalkancıdan oluşan üç kişilik bir ekip bulunurdu. 9. yüzyıl arabalarının tekerleklerinde 6 ispit bulunurdu; 8. ve 7. yüzyıllarda arabalar daha büyüktür ve 8 ispitli tekerlekleri vardır.

Sağda Sakalsız bir memur (belki de bir hadım ağası) yukarı Dicle bölgesinden yerel yöneticileri Salmaneser'in huzuruna takdim etmektedir. Ziyaretçilerin kralın ayağına kapanmışlardır. Elinde yayla bir savaşçı olarak betimlenen kralın yanında bir hizmetkâr ve silah taşıyıcısı bulunmaktadır.

Altta Asur'un kuzeybatısındaki dağlarda kurban kesimi. Asur kralları tanrı Aşşur'un yeryüzündeki temsilcileri olarak görülürdü. Önemli kararlar, orduyla birlikte yolculuk yapan ve geleceği görebilmek için kurban hayvanlarının bağırsaklarını inceleyen kahin rahiplerin yardımıyla alınırdı.

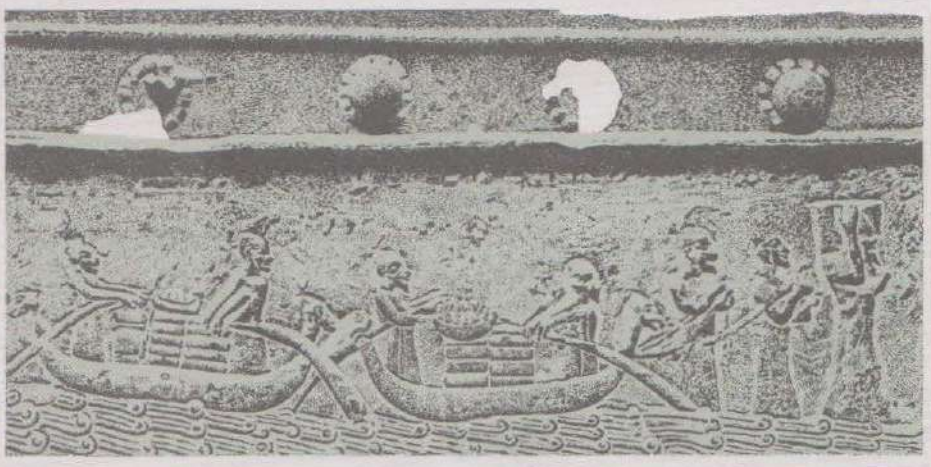

Üstte Tahttaki ilk tam yılında (MÖ 858) Şalmaneser batıya bir sefer düzenleyerek Tyre ve Sidon halklarından haraç aldı. Tyre bir ada olduğundan, haraç karaya teknelerle getirilmişti. Fenike donanmasından önce Asurlu, sonra Pers efendileri de yararlanmışlardı.

Solda Arabalılar, Salmaneser zamanında Asur ordusunun seçkin kesimini oluştururdu. Savaş arabaları avda ve geçit törenlerinde de kullanılırdı. 8. yüzyıl sonlarında, özellikle dağ savaşlarında süvarilerin önemi arttı.

nin çoğu Asur ordularının saldırılarını göğüslemektense, Asurlulara haraç vermeyi seçmişlerdir. Tahta çıktığının yirminci yılında gözünü Kue ülkesine (klasik Kilikia) ve Toroslar'daki komşu ülkelere çeviren Şalmaneser bundan sonraki onyılı onlara karşı seferle geçirdi.

Şalmaneser'in bu askeri girişimlerdeki amaçları tümüyle açık değildir. Göründüğü kadarıyla Fırat'ın ötesinde doğrudan Asur egemenliği kurmaya çalışmamıştı; hatta Guzana gibi Fırat'ın doğusundaki kentler bile bağımsızlıklarını korumuşlardı. Haraç önemli bir öğe olabileceği gibi, ticaret yolları ve kaynakların denetimi de belirli bir rol oynamış olabilir. Şalmaneser birkaç kez Amanos Dağları'nda sedir ağacı kestirdiğini kaydetmiştir. Ayrıca, Toroslar'da bulunan Tunni Dağı (gümüş dağı) ile Muli Dağı'na (mermer dağı) yapılan gezilere de değinir. Tarımda ya da saray yapımında zorla çalıştırılarak işçi bulmak da amaçlardan biri olmuş olabilir. Asur kayıtlarına göre MÖ 881 ile 815 yılları arasında 139.000'i Arami olmak üzere 193.000 kişi Asur'a göre zorlanmıştı.

Asur ve Babil ilişkileri

II. Adad-nirari'nin (MÖ 911-891) kazandığını öne sürdüğü bir savaştan sonra Adad-nirari ile I. Nabu-şuma-ukin birbirlerine kızlarını verdiklerinden beri Asur ve Babil kralları dost geçinmişlerdi. Bu tarihte Asur'la Babil arasındaki sınır belirlenmiş, Şalmaneser de daha sonra Nabu-şuma-ukin'in oğlu Nabu-apla-iddina'yla bir anlaşma imzalamıştı. Nabu-apla-iddina'nın oğlu Marduk-zakir-şumi 851 yılında Babil kralı olduğunda küçük kardeşi Marduk-bel-usate ayaklandı. Marduk-zakir-şumi bunun üzerine Şalmaneser'den yardım istedi. Şalmaneser, Diyala Irmağı üstündeki Me-Turnat'ı aldı, ama isyancı Babilli'yi ele geçiremedi. Marduk-bel-usate doğudaki dağlarda Alman'a (şimdiki Sar-i Pol-i Zohab) sığındı, ama Şalmaneser ile Marduk-zakir-şumi birlikte kenti basarak onu öldürdüler.

Şalmaneser daha sonra Babil'in önemli dini merkezlerini, Kutha'da Nergal Tapınağı'nı, Babil'de Marduk Tapınağı'nı ve Borsippa'da Nabu Tapınağı'nı ziyaret etti. Buralarda kurban kesip, armağanlar sundu. Babil ve Borsippa yurttaşları için bir ziyafet de düzenledi. Şalmaneser bu olayları anlatırken Babil kralına değinmez, bu nedenle Şalmaneser'in Babil yöneticisinin efendisi olarak mı davrandığı, yoksa her şeyin gerçekte Marduk-zakir-şumi tarafından mı düzenlendiği bilinmemektedir. Bundan birkaç yıl sonra III. Şalmaneser ve Marduk-zakir-şumi'nin Kalhu'da bulunmuş bir taht altlığında el sıkışan ya da el vuruşan eşitler olarak gösterilmesi ilginçtir. Asur Kralı'nın genelde herkesten üstün gösterildiği Asur sanatında bu çok az görülen bir örnektir.

Şalmaneser güneydoğuda üç güçlü Kalde boyu ile karşı karşıya geldi. Bunlardan Bit-Dakkuri'yi yendi, diğer ikisi olan Bit-Amukani ve Bit-Yakin'den haraç aldı. Daha MÖ 11. yüzyılda Güney Mezopotamya'nın bazı kesimlerini işgal eden Aramiler gibi bir Batı Sami halkı olan Kaldelilerin varlıklarına ilk kez 9. yüzyılda, Şalmaneser'in seferinden otuz yıl önce değinilmiştir. Kaldeliler'le Aramiler arasındaki bağ tam olarak bilinmemekte-

Urartu Maden İşçiliği

Altta Som tunçtan insan başlı kanatlı boğa heykelciği. Aslında yüzü, kutsal boynuzları ve kanatlarına kakma yapılmış ve heykelin bütünü -şimdi bile izleri görülen- altın yaprakla kaplanmıştı. 1870'lerde Van yakınlarında Rusahinili'de (Toprakkale) bulunduğu bildirilen altın yaldızlı ve yazıtlı, görkemli tahtın bir parçası olabilir. Aynı yerde 20 yıl sonra yapılan kazılarda tunç mobilya parçaları çıkarılmıştır. Bu figür, o tarihlerde İstanbul'da İngiliz elçisi olan A. H. Layard tarafından British Museum için satın alınmıştı. Yükseldik 20,3 cm, genişlik 16,4 cm.

MÖ 9. ile 7. yüzyıllar arasında şimdiki Türkiye, İran, Irak ve eski Sovyetler Birliği sınırlarının birleştiği yerde eski Urartu Krallığı bulunuyordu. Bu dağlık bölgedeki Urartu sitadel ve mezarlarında yapılan incelemeler, Urartuların başta bezekli tunç olmak üzere, çok verimli maden ustaları olduklarını kanıtlamıştır. Asur Kralı II. Sargon (MÖ 721-705) 714 yılında Urartu kenti Musaşir'i aldığında, buradan çok miktarda değerli taş, fildişi, kereste, altın, gümüş ve tunç götürmüştü. Haldi Tapınağı'ndan 3.600 talent (yaklaşık 108 ton) işlenmemiş bakır, 25.212 adet tunç kalkan, 1.514 tunç mızrak, 305.412 tunç hançer, 607 tunç leğenin dışında, Urartu krallarının tunç heykellerini ve tunç ve daha değerli malzemelerden yapılmış diğer eşyalar almıştı. Urartu'da yapılan kazılarda bunlara ek olarak takılar, mobilyalara takılan parçalar, zırh, at ve araba koşum takımları bulunmuştur.

Asur sanatından çok şey almakla birlikte, bezekli Urartu tunç işçiliğinin, motif ve kutsal resimlerin ayrıntılarında görüldüğü gibi, kendine özgü bir üslubu vardır. Bazı parçalarda Urartu krallarının adı yazılıdır, bazılarının Urartu'ya ait olduğu ise üsluplarından çıkarılmaktadır. Urartu merkezlerinin çoğu yağmalanmış, çok sayıda -ama belki de tümü gerçek olmayan- Urartu üslubu maden işi antika pazarlarında satılmıştır.

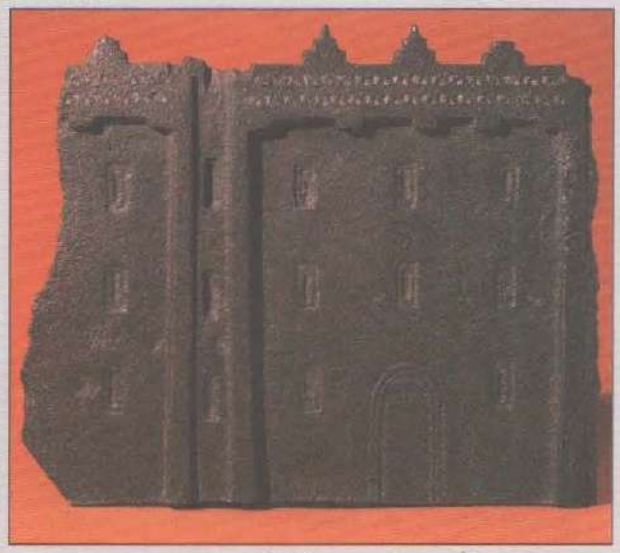

En üstte Boğa üstünde duran bir Urartu tanrısıyla (Teişeba olabilir) bezenmiş yuvarlak tunç levha. İçiçe iki şeritte çeşitli efsanevi hayvanlar görülmektedir. Bunlardan bazıları Mezopotamya sanatından bilinir, ama diğerleri Urartu'ya özgüdür. Buluntunun amacı ve bulunduğu yer bilinmemektedir, ama kenarlardaki delikler kumaş ya da deri üstüne dikilmiş olduğunu düşündürtmektedir. Çapı 25,5 cm.

Üstte Rusahinili'den (Toprakkale) çıktığı söylenen tunçtan yapılmış bir kale modeli. Payandalı cepheler Urartu askeri mimarisine özgüdür; bu tür yapılara Asur kabartmalarında da rastlanır. Korkuluk duvarını destekleyen çift kirişlerin uçları dışarı çıkmıştır. Yükseklik 28 cm, genişlik 36 cm.

Sağda suratı beyaz taştan yapılmış olan bronz heykelciğin kenarındaki deliklerden daha büyük bir yapıtın parçası olduğu anlaşılmaktadır. Göz ve kaşlar, gerdanlık, omuzun üstünden gelip sol elle tutulan kurdelenin ucu kakmadır. Altın kaplama izleri de vardır. "Kayıp mum" tekniğiyle yapılan figürün bir rahip olduğu sanılmaktadır (ama hizmetkâr olması da mümkündür). 19. yüzyılda, bronz heykelcikle suratın Rusahinili'de birlikte bulunduğunu iddia eden bir satıcı tarafından satılmıştır. Yükseklik 36 cm.

Üstte Teişebaini'de (Karmir Blur) Sovyet arkeologları Asur ve Urartu askerlerinin taktıklarına benzer 20 tanc sivri tepelikli tunç miğfer bulmuşlardır. Bunlardan bazılarına Urartu kralları I. Argişti ve II. Sarduri'nin adları yazılmış, üstleri kabartma sahneler ve uçlarında hayvan başları olan yuvarlak bantlarla bezenmiştir. Savaş arabalarıyla yapılan bir av sahnesiyle bezenmiş olan resimdeki miğferin kökeni bilinmemektedir. Altın kaplama izleri görülmektedir. Yükseklik 27,5 cm, çap 18-23 cm.

Üstte Buna benzer boğa biçiminde üç ayağı olan bir sehpa Türkiye'de Erzincan yakınlarındaki Altıntepe'de bir Urartu mezarında bulunmuştur. Üstündeki büyük kazan, kuş kanatlı ve kuyruklu dört boğa başıyla bezenmişti. Burada görülen üç ayaklı sehpa ve (yalnızca üç boğa başı olan) kazan onarım görmüştür. Doğu Türkiye kökenli oldukları söylenmekteyse de, ilk bulundukları yer -hattâ gerçeklikleri- kuşkuludur. Toplam yükseklik 94 cm.

dir. Kaldeliler'in Aramiler'in bir kolu olması mümkündür, ama antik kaynaklar ikisini sürekli birbirinden ayırdederler.

Şalmaneser'in sarayı

III. Şalmaneser'in saltanatının başlarında Kalhu'da aşağı kentin güneydoğu köşesinde yaptırmaya başladığı saray MÖ 846'da, kralın 13. yılında tamamlanmıştı. Burayı kazan arkeologların Şalmaneser Kalesi adını verdiği yapı, krallık ikametgahı, hazine ve kale olarak kullanılmıştır. MÖ 7. yüzyıla da ait bir belgede bu yapı *ekal maşarti* adıyla, yani "ordugahın düzeni, at, savaş arabası, silah, savaş donanımının bakımı ve her tür ganimetler" için sergi sarayı olarak tanımlanmıştır. Gerçekten de burada silah, zırh ve diğer askeri malzemeyle birlikte düşmandan yağmalanan çok sayıda eşya bulunmuştur.

Şalmaneser Kalesi, duvarlarla çevrilmiş 7.5 hektar dolayında bir alana yapılmıştı. 350x250 metre boyutlarındaydı; kuzeyde dört büyük avlu, güneyde de saray ve ikamet bölümleri olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Dış avlularda askeri malzemelerin tamir ve bakımı için işlikler, çeşitli memurların oturdukları daireler ve ganimetlerin de depolandığı ambarlar vardı. Güneydoğu'daki avlunun güney kenarında en büyüğü taht odası olmak üzere krallık ikametgahının geniş odaları bulunuyordu. Devasa taht altlığı asıl yerinde, doğu duvarında bir nişin içine yerleştirilmiş olarak bulunmuştur. Altlık, iki parça sarımsı kireçtaşından yapılmıştı. Simetrik olarak yerleştirilmiş üç takım yuvarlak delik, buraya peşpeşe ayak tabureleri olan üç taht konulduğunu gösteriyordu. (Bir tahtın yerine diğeri konulduğunda, eski ayak delikleri ziftle doldurulmuştu.)

Altlık üst düzeyinin büyük bölümü, ilk yapıldığında üstlerinden beyazla geçilmiş geometrik çiçek desenleriyle bezenmişti. Kenarlarda ve arkadaki iki panoda bulunan III. Şalmaneser'in uzun yazıtında, 13. saltanat yılına dek (altlık muhtemelen bu tarihte yapılmıştır) meydana gelen olaylardan bazıları seçilerek anlatılmaktadır. Altlığın üstüne bunun Kalhu valisi Şamaş-bel-usur tarafından efendisi için yaptırıldığı kaydedilmiştir. Altlığın yan yüzleri, yükseklikleri 21 ile 29 santim arasında değişen panolar içine yerleştirilmiş kabartma frizlerle bezenmiştir. Altlığın kuzey ve güney yanlarındaki kabartmalarda, üstteki metinlerde adı geçen Suriye ve Kalde yöneticilerinden haraç kabulü gösterilmektedir. Şalmaneser Şam kralının başkanlığındaki bir koalisyona karşı zaferini kaydetmekte ve bağlaşığı Marduk-zakir-şumi'nin yeniden Babil tahtına oturmasından duyduğu memnunluğu anlatmaktadır. Taht altlığının önünde Şalmaneser ve Marduk-zakir-şumi birbirini selamlarken görülmektedir.

Balawat Kapıları

Babasının tersine Şalmaneser sarayını taş kabartma heykellerle donatmadı. Ama Kalhu'nun 16 kilometre kuzeyindeki İmgur-Enlil'e (bugün Balawat) dikilen bir çift tunç kaplı masif kapı ismarladı. Kapının her kanadı yaklaşık 2 metre eninde ve 4 metre yüksekliğindeydi ve toprağa gömülmüş taş bir yuva üstünde dönen dikey bir ağaç

gövdesine tutturulmuştu. Kapı kanatlarına çivilenmiş on altı kabartmalı tunç bantta Şalmaneser'in sefer ve gezilerinden sahneler betimlenmiş, bunlara çivi yazısıyla kısa yaftalar eklenmişti. Çoğunluğunu Şalmaneser'in batıdaki seferleri ve aldığı ganimetler oluşturmakla birlikte, Kaldelilere karşı ve kuzeye düzenlediği diğer seferler de kaydedilmişti. Kuzeyde Dicle'nin kaynağını ziyaret etmiş, burada bir kayaya oyulmuş bir anıt ve bir yazıt bırakmış ve Urartular'la savaşmıştı. Nairi Denizi'ne (Van Gölü) kadar ulaşmış, sularında silahlarını yıkayıp tanrılara kurban kesmişti. Şalmaneser Urartu'ya karşı toplam beş ayrı sefer düzenlemişti.

Urartu krallığı

Orta Asur Kralları MÖ 13. yüzyıldan beri Nairi'yle (Urartu bölgesinin o zamanki adı) savaşmışlardı. O dönemde çok sayıda yönetici arasında bölünmüş olan bölge, 9. yüzyılda tek bir yönetici altında birleşti. Birleşme, Asur İmparatorluğu'nun artan tehditlerinin bir sonucu olabilir. Van Gölü çevresi Urartu'nun kalbini oluşturuyordu. Çoğunlukla sarp dağ tepelerindeki toprakları kış aylarında metrelerce kar altında kalırdı. Van Gölü'yle Asur arasındaki dağların Asur fetihlerini engellemesi, Urartu krallığına yaşayıp gelişebilme olanağı sağladı. Asur orduları yüksek bölgelerdeki Urartu kentlerine ulaşmayı başardıkları zaman bile bunları işgal etme gücünde ya da isteğinde değillerdi.

Urartu tarihi çoğunlukla Asur kaynaklarından bilinir, ama 9. yüzyıldan sonra Urartu krallarının yazıtları da vardır. Bunlardan en erkenleri Asurca yazılmıştı. Asur'dan alınan kral unvanları II. Aşurnasirpal'in unvanlarını yansıtıyordu. Urartu kralları daha sonraları Asur yazısını kullandılar, ama Hurriceyle aynı aileden olan kendi dillerinde yazdılar. Urartu ülkesine Urartu dilinde Biainili deniyordu, Van Gölü'nün adı muhtemelen buradan türemiştir. Hepsi babasından sonra tahta geçen ilk sekiz Urartu kralının adları ve sıralamaları Urartu yazıtlarından ve Asur metinlerinden saptanabilmiştir, ama hanedanın son dört üyesinin sıralaması kuşkuludur.

Urartu krallarının yazıtlarının dağılımı denetimleri altındaki bölgenin çapı hakkında bir fikir vermektedir. III. Şalmaneser, Urartu Kralı Aramu'ya ait Urartu kral kentleri olan Sugunia ve Arzaskun'u yokettiğini öne sürer, ama bu kentlerin yeri ve Aramu'nun daha sonraki Urartu krallarıyla ilişkisi belirsizdir. III. Şalmaneser'in bir yazıtına göre, 832'de Urartu kralı olan I. Sarduri, yazıt yazdırtan ilk Urartu kralıdır. Bu yazıtların tümü, muhtemelen Asurlular'ın diğererkezleri yok etmesinden sonra başkent olan Tuşpa'da (şimdiki Van kentinin yakınlarındaki Van Kalesi) bulunmuştur.

Sarduri'nin oğlu İşpuini Van Gölü'nün kuzey ve doğusunda bazı yazıtlar bırakmıştır. Ayrıca oğlu Menua'yla ortak yazıtlarına Tuşpa'nın 200 kilometre kuzeyinde ve 250 kilometre güneydoğusundaki Kelişin'de ve İran'da Urmiye Gölü'nün güneybatısındaki Kalatgah'ta rastlanmıştır. Menua'nın yazıtları Tuşpa'nın 300 kilometre batısında, yukarı Fırat dolaylarında, kuzeyde Aras, vadisinde ve Urmiye Gölü'ün güneyinde bulunmuştur. 8. yüzyılın ortalarında I. Argişti, Urartu egemenliğini kuzeyde Sevan Gölü'ne kadar genişletmiştir. Bu genişleme dönemi Asurlular'ın bir zayıflama dönemiyle çakışmaktadır. Urartular'ın elde ettiği topraklar hiçbir zaman Asur İmparatorluğu'nun parçası olmamışsa da, güneyden bir işgal tehdidinin ortadan kalkması kuşkusuz Urartu başarılarına katkıda bulunmuştur.

Urartu kültürü

Asurlular'dan çok şey almakla birlikte Urartular'ın kendilerine özgü bir kültürü vardı. Bize kalan Urartu merkezlerinin çoğu dik kaya sırtlarına konumlandırılmış ve payandalı taş duvarlar ve kulelerle sağlam biçimde tahkim edilmiştir. Muhtemelen bir savaş tanrısı olan baş tanrıları Haldi'nin ana tapınağı Asur'la Urmiye Gölü arasındaki Musasir'deydi (Urartular buna Ardini derlerdi). Hurri hava tanrısı Teşup'la bağlantılı olan Urartu tanrısı Teişeba'nın tapınağı, yeri kesin olarak belirlenemeyen Kumenu'daydı. Tuşpa'nın kent tanrısı, güneş tanrısı Şivine'ydi. Urartu metinlerinde çoğu tanrı Haldi'ye adanmış bir dizi dinsel yapının adı geçer. Bunlara susi ("tapınak" ya da "kapı") denir ve çoğu kez "Haldi kapıları" diye belirtilirler. Kazılan birtakım Urartu merkezinde bulunan standart tapınak biçimi, kare planlı ve çok kalın duvarlıdır. İç oda 5x5 metre boyutlarında ve bütünü yaklaşık 15 metrekaredir. Planları 6. yüzyılın sonunda Pers krallarının yaptırdığı uzun kulelere benzeyen bu tapınakların da aslında uzun kuleler olması mümkündür.

Urartu krallığının kurucusu olan Menua'nın bulunan 70'i aşkın yazıtında hemen hemen aynı sayıda farklı inşaat projesine değinilir. Bunlar arasında saraylar, kentler, sulama kanalları, ambarlar ve tapınaklar vardır. Urartu'nun varsıllığı başlıca tarımdan kaynaklanır, tahıl ürctimi, meyva bahçeleri, bağ, hayvancılık ve at yetiştiriciliğine dayanırdı. Urartular ayrıca tunç ve demir işçiliğinde de uzmandılar.

Sayfa 168-9 İmgru Enlil'de (Balawat) bulunan III. Şalmaneser kapılarındaki tunç kabartmalardan ayrıntı. Üst şeritte Asur savaş arabaları Orontes Irmağı üstündeki Hama bölgesinde bir kente doğru ilerlemektedir. Alt şeritte tahtında oturan Şalmaneser, Karkar Savaşı'ndan sonra ganimetleri kabul etmektedir

Urartu krallığı
Urartular, bugün Türkiye, Irak, İran ve eski Sovyetler Birliği sınırlarının birleştiği yerdeki sarp dağlarda yaşarlardı. Yoğun araştırmalar sonucunda kayalıklar üstüne kurulmuş ve iyi tahkim edilmiş birçok Urartu merkezi bulunmuştur. Asur'un başlıca rakibi olan Urartu'nun güney sınırları Asur'un kalbi denen bölgeye yakındı. Urartular önce Asurca, sonra da kendilerine ait çivi yazısını kullanırlardı, ama bulunan belgelerin sayısı çok azdır. Urartulara ilişkin bilgilerin çoğu arkeolojik araştırmalardan, kralların kayalara oyulmuş anıtsal yazıtlarından ve Asur kaynaklarından elde edilmiştir. Urartu egemenliğinin MÖ 9. yüzyılda Van Gölü'nün çevresi ve başkent Tuşpa'yla sınırlı olduğu, ama ertesi yüzyılın ortalarında Sevan Gölü, Urmiye Gölü ve batıda Fırat Irmağı'na kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Urartu uygarlığı Assur'dan çok şey almıştı, ama sur, tapınak, saray, mezar, keramik ve sanatlarından kendilerine özgün bir kültürleri olduğu görülmektedir.

Hasanlu'nun yıkılması

Menua'nın güneydoğuya doğru yayılması sırasında Urartu orduları 9. yüzyıl sonlarında büyük olasılıkla, ağır bir yangınla yok olan Hasanlu'ya kadar ulaşmışlardı. Hasanlu'da yaklaşık MÖ 1500 ile 1000 yılları arasında kendilerine özgü gri açkılı ya da siyah çanak çömlek kullanan bir halk yaşıyordu. Birinci binyılda bu halkın binaları, direkli bir giriş mekanı ve bunun gerisindeki ante odası ile çift sıra ahşap direkli dikdörtgen bir salondan oluşmaktaydı. Ante odasından yukarı doğru sarmal bir merdiven ya da rampa çıkmaktaydı. Kentin güneybatı kesiminde kazılan bu tür dört yapının, birbirini izleyen yöneticiler tarafından yaptırılmış saraylar olması mümkündür. Hasanlu'unun yıkımı sırasında bunlardan kimileri artık saray değil, depo olarak kullanılıyordu; biri de ahır haline sokulmuştu. Hasanlu savaşla ele geçirilmiş, cesetler düştükleri yerde bırakılmış ve pek yağmalama olmadan kent ateşe verilmişti.

En şaşırtıcı buluntu yanında üç erkek iskeleti olan bezekli altın kâseydi. Büyük olasılıkla adamlar yangının üst katındayken taban çökmüş, bu onların ölümüne ve kâsenin gömülmesine neden olmuştu. Adamların kabın koruyucuları mı, yoksa sitadeli yağmalayan işgalciler mi oldukları bilinmemektedir. Kâse muhtemelen Hasanlu'nun yıkımından birkaç yüzyıl önceye aittir, çünkü üstünde Hurri efsaneleriyle ilişkili olduğu sanılan tanrı, tanrıça, hayvan ve savaş arabası resimleri vardır. Hasanlu'da bulunan çok çeşitli eser o dönemdeki kent ve saray yaşantısının birçok yönüne ışık tutmaktadır. Kalıntılarda, kent yağmalandığı sırada öldürülenlerin cesetleriyle birlikte silahlar, zırhlar, at koşumları, takılar, tunç ve gümüş kaplar da bulunmuştur.

Yıkım büyük olasılıkla Menua yönetimindeki Urartuların işidir, ama yazıt yokluğunda bunu kesinlikle söylemek olanaksızdır. Kimi uzmanlar bu yıkımdan Asurluların sorumlu olduğunu öne sürmüşlerdir. Bir süre terkedildikten sonra kalıntıların üstüne Urartu tarzı massif bir sur yapılmış olması kenti ele geçirenlerin Urartular olduğu tezini destekler görünmektedir.

Batı İran'ın antik uygarlıkları

Asurlulara göre Hasan'lu III. Şalmaneser'in doğu seferlerinde karşılaştığı çok çeşitli halklardan biri olan Mannalar'ın yaşadığı bölgeydi. Bölgedeki diğer iki halkın, daha sonra Yakındoğu'ya egemen olan Medler ve Persler olduğu belirlenmiştir. Şalmaneser MÖ 843 yılında Parsua ülkesine doğru yürüdü, MÖ. 835 tarihinde Med ülkesine doğru yola koyulmadan önce 27 Parsua kralından armağanlar kabul etti. Her ne kadar Parsua ve Persia (MÖ 6.yüzyıla kadar Parsa denirdi) adları birbirine benziyorsa da, Şalmaneser'in sözünü ettiği parsua ülkesi Perslerin Susa'nın güneydoğusunda bulunan sonraki yurtlarından çok uzaktır. Eski'den, Perslerin 9. ile 6.yüzyıllar arasında güneye göç ettikleri öne sürülmekteydi, ancak benzer adlı iki bölge olması daha akla yakındır. "Par-

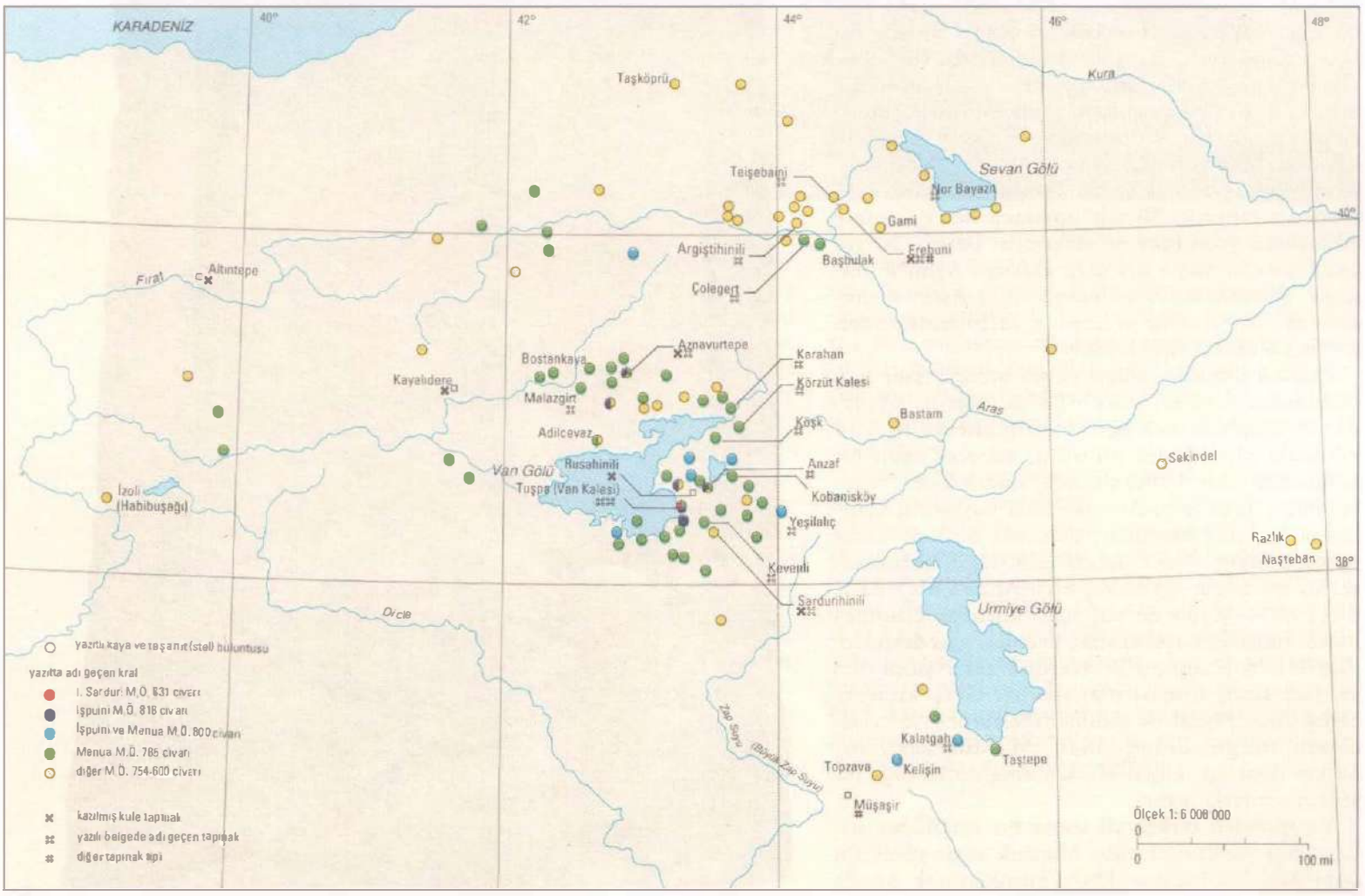

sua" Pers dilinde sınır ülkesi anlamına geldiğinden bir dizi farklı bölgeye bu adın verilmiş olması olanaklıdır. Aynı ad üçyüz yıl kadar sonra İran'ın kuzeydoğusundaki Parthia olarak yeniden ortaya çıkar.

Parsua ve Media'nın kapsadıkları alan kesin olmamakla birlikte, büyük olasılıkla Babil'den dağları aşıp daha sonra Medlerin başkenti olan Hamadan üstünden İran yaylasına ulaşan ana yol yakınlarındadır. MÖ 1000 ile 800 arasındaki merkezlerin hiçbiri incelenmiş olmadığından, elimizdeki bilgilerin tümü çivi yazısı metinlerinden kaynaklanmaktadır. Bunlardan, o tarihlerde Medya ya da Parsua krallıkları diye bir şey olmadığı, ikisinin de çok sayıda küçük bağımsız gruba ayrılmış olduğu izlenimi çıkmaktadır.

Asurlular daha güneyde, günümüzün Luristan Dağları'nda bulunması olası Ellipi Krallığı'yla karşılaştılar. MÖ birinci binyılın ilk üç yüzyılında Luristan tunç imalatında ustalaşmış bir merkezdi. Luristan tunçlarının bazıları, âlem olarak tanımlanan ve düşsel yaratıkları betimleyen çok ince işlenmiş simetrik dökümlerdi. Bazılarıysa stilize hayvan ve cin figürleriyle bezeli at koşumları ya da koşum süsleriydi. Günümüze kalan Luristan tunçlarının çoğu mezar soyguncuları tarafından yağmalanıp antika pazarında satılmıştır, ama bu döneme ait arkeolojik kazılar sırasında çıkarılan birkaç parça da vardır.

Şalmaneser'in ardılları

II. Aşurnasirpal ve III. Şalmaneser dönemlerinde Asur giderek Yakındoğu düzlüklerine egemen olmuştur.. Kuzey ve doğudaki yaylalara görece rahatça giren orduları, sonraları daha büyük direnişle karşılaşmaya başladılar. Kalhu'da bulunan Siyah Obelisk'teki yazıtlara göre MÖ 832 yılında Asur ordularının komutanlığını Şalmaneser'in başveziri olan Dayyan-Aşşur yapıyordu. Kral bundan sonraki dört yıl Kalhu'da kaldı. Belki de Şalmaneser tahttaki 30 yılı boyunca her yıl sefere çıkmaktan yorulmuş ve seferlerin başına 20 yılı aşkın süredir başveziri olan Dayyan-Aşşur'u atamıştı. Şalmaneser'in en büyük oğlu Aşşur-daninapla'nın bu şerefin kendisine verilmemesinden alınmış olması mümkündür.

Limmu listesine (adları yıllara verilen Asur memurlarının listesi) göre 828'de, başını Aşşur-danin-apla'nın çektiği ve Şalmaneser'in 824 yılındaki ölümünden sonra da sürecek olan bir ayaklanma çıktı. Kalhu dışında, İmgur-Enlil, Nineve, Asur, Erbil gibi Asur'un belli başlı tüm kentleri isyancılara katıldılar. Bununla birlikte Asur tahtına geçen Aşşur-danin-apla değil, Şalmaneser'in bir diğer oğlu V.Şamşi-Adad (MÖ 823-811) oldu. Zaferine yol açan koşullar bilinmemekle birlikte, Babil tahtına geçmesi için desteklediği III. Şalmaneser'in Marduk-zakir-şumi'den yardım almış olması olanaklıdır. Gerçekten de Şamşi-Adad, belki de o dönemde kardeşiyle savaşmakla meşgul olduğundan, Marduk-zakir-şumi'yle Asur'un ikincil bir konuma zorlandığı bir anlaşma imzalamıştır.

Şamşi-Adad birkaç yıl sonra bu aşağılayıcı anlaşmanın intikamını aldı. Marduk-zakir-şumi'nin oğlu Marduk-balassu-ikbi'yi tutuklayarak Asur'a

Solda V. Şamşi-Adad'ın (MÖ 823-811) Kalhu'da bulunan ve muhtemelen Nabu Tapınağı'na dikilmiş olan steli. Kral saray giysileri ve Asur Krallığı'nın özgün başlık ve tacını giymiştir. Elinde bir asa tutmakta ve sağ işaret parmağını bir saygı davranışı içinde uzatmaktadır. Kralın yüzünün karşısında, baş tanrıların simgeleri vardır: Asur'un işareti olabilecek boynuzlu başlık, Şamaş'ın güneş kursu, Sin'in hilal ve halkası, Adad'ın çatallı şimşeği ve İştar'ın yıldızı. Yazıt, kralın 4. seferinden sonra yazılmıştır ve babası III. Şalmaneser'in son dönemlerinde Asur'u boydan boya saran ayaklanmanın ayrıntılarını verir. Yükseklik 1,98 m, genişlik 0,94 m.

Sağda III. Şalmaneser'in (MÖ 858-824) Siyah Obeliski'nden ayrıntı. Üst şeritte "Humri oğlu Yaua'nın haracı" yazılıdır. Şalmaneser'in önünde yere kapanmış olarak görülen Yaua'nın, İsrail tahtını ele geçirip Omri'nin soyunu öldürten Kral Yehu olduğu sanılmaktadır. Alt şeritte Musri'nin (Mısır olabilir) haracı gösterilmektedir. Bunların arasında daha çok İran'da bulunan çift hörgüçlü develer olması gariptir.

getirdi. Şamşi-Adad bundan sonraki bir seferde Marduk-balassu-ikbi'nin ardılını sürgüne gönderdi ve Şalmaneser ve Babil kralları gibi Babil, Borsippa ve Kutha tapınaklarında ibadet etti. Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra kraliçesi Sammuramat, oğlu III. Adad-nirari ergin oluncaya kadar beş yıl Asur'u yönetti. Sammuramat'ın yaptıkları pek bilinmemekle birlikte ünü sormuş ve güzel ama acımasız kraliçe Semiramiş olarak Yunan efsanelerine girmiştir.

Asur'un gerilemesi

Asur bundan sonraki 60 yıl görece bir güçsüzlük dönemi yaşadı. Eyalet valileri daha önce krala ait olan hakları ellerine geçirerek hükümdarın etkinliğini büyük ölçüde sınırladılar. Rasappa valisi Palil'iriş (adı kimi zaman Nergal-ereş diye okunur) kendi adına steller diktirip kentler kurdu; Vali Bel-Harran-bel-usur da anıtının üstüne kralın değil kendi görüntüsünü oydurttu. Ama bu valilerin en güçlüsü başvezir Şamşi-ilu'ydu. Fırat kıyısındaki Kar-Şulmanu-aşerid'den (eski Til Barsip) Asur krallığının batı kesimini yöneten Şamşi-ilu, seferlerini anlatan kayıtlarda kraldan hiç söz etme gereğini bile duymamıştır.

MÖ. 9.yüzyıl ortalarında Fırat kıyısındaki Ana yakınlarında bulunan ve Aşurnasirpal'in saldırılarına başarıyla direnen Suhu, Şamaş-reş-usur tarafından yönetiliyordu. Yaptıklarını kaydettiği oyma stel, muhtemelen daha sonraki bir kral tarafından götürüldüğü Babil'de bulunmuştur. En çok gurur duyduğu işlerinden biri Suhu Ülkesi'ne bal ve balmumu yapımı için arı getirmiş olmasıdır.

Asur'un bu gerileme döneminde, *limmu* listelerinde salgın hastalıklar ve ayaklanmalar kaydedilmiştir. Guzana valisi olan *limmu* Bur-sagale'nin adının karşısında Asur ayaklanmasının ve Simanu ayındaki güneş tutulmasının kayıtları bulunur. Bunun, MÖ 15 Haziran 763 sabahında saat 9.33 ile 12.19 arasında Ninive'deki gözlemcilerce izlenebilecek olan, hemen hemen tam güneş tutulması olayı olduğu saptanmıştır. Bu saptama, MÖ ikinci binyıl ortalarına kadar giden bir süre boyunca Asur ve Babil krallarının kronolojisinde dayanak noktası oluşturmaktadır.

MUZAFFER ASUR (MÖ 750-626)

Asur'un dirilişi

Asur'un MÖ 9. yüzyıldaki hızlı genişlemesini 8. yüzyılın ilk yarısındaki duraklama dönemi izler. Asur'un sınırlarında hemen hiç değişiklik olmamıştı, ama eyalet valileri sanki birer bağımsız hükümdar gibi davranmaya başlamışlardı. Asur'un Urartu ve Fenike gibi komşuları Asur kralının çıkarlarını hiç dikkate almayan siyasetler izlediler. Bu güçsüz dönem III. Tiglath-pileser'in (MÖ 744-727) tahta çıkmasıyla sona erdi. *Limmu* listesinde 748 yılında, Tiglath-pileser'in tahta çıkmasından kısa süre Kalhu'da bir ayaklanma olduğu kaydedilir. Bu olayların birbiriyle ilişkili olup olmadığı bilinmese de yeni kral büyük olasılıkla tahtı zorla ele geçirmişti. Asur kralları geleneksel olarak taht üstündeki haklarını tanrıların seçimine ve önceki bir kralın soyundan gelmelerine dayandırırlar. Tiglath-pileser'in yazıtlarından ailesinden hemen hiç söz etmemesinin nedeni, olasılıkla tahta kurallara aykırı bir yoldan geçmiş olmasıdır. Asur'daki tapınakta bulunmuş yazıtlı bir tuğlada Tiglath-pileser'in, onun tahta geçmesinden neredeyse 40 yıl önce ölmüş olan Adad-nirari'nin oğlu olduğu söylenir.

Tiglath-pileser hiç vakit yitirmeden Asur'u yeniden Yakındoğu'nun egemen gücü durumuna getirdi. Saltanatının başlarında ordularını güneye sürerek kuzey ve doğu Babil'e yerleşmiş bulunan Arami kavimlerini yendi. Dur-Kurigalzu ve Sippar'a kadar ilerledi, Babil, Borsippa ve Kutha tapınaklarının normal olarak yalnızca Babil kralına verilen sunu paylarını aldı. Fetihlerinin Aşağı Deniz'deki (Basra Körfezi) Uknu Irmağı'na (Karkhek olabilir) kadar uzandığını öne sürer. Tiglath-pileser Fırat'ın öteki yakasında, Asur'un geleneksel sınırları dışındaki devletleri de topraklarına kattı. Babil kentlerine vali olarak bir *şa reşe* (hadım ağası) atadı, Sümer ve Akad Kralı unvanını benimsedi, ama Babil Kralı Nabu-nasir'in (MÖ 747-734) tahtta kalmasına izin verdi. MÖ 743 yılında Urartu, Arpad, Malatya, Kummuh ve Gurgum yöneticileri Urartu Kralı II. Sarduri'nin öncülüğünde Tiglath-pileser'e karşı birleştiler. Tiglath-pileser düşmanlarını Kummuh (güney Türkiye'de Kommagene) savaşında yenilgiye uğrattı. Sarduri dağlara kaçtıysa da, Tiglath-pileser onu izleyerek Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya (Van Gölü kıyısında) kadar ilerledi, burada bir stel diktirdi, ama kenti almadı.

Tiglath-pileser bundan sonraki 12 yıl boyunca, önce 740 yılında düşen Arpad'a, sonra Unki (Amuk Ovası'nda) ve Aram'a (Şam) karşı olmak üzere batıya seferler düzenledi. Ele geçirilen devletlerden bazıları varolan eyaletlere eklenir, ya da yeni Asur eyaletleri yapılırken, bazıları da Asur kralına her yıl haraç ödeyen Asur yanlısı vasal krallara bırakıldı. Tiglath-pileser hükümdarlığının sonlarına ilişkin, haraç verme yükümlülüğündeki bölgelere ilişkin bir listede, Suriye ve Toroslar'daki Arami ve Geç Hitit devletleri, Fenike kıyı kentleri, İsrail, Yuda ve, Gaza iç bölgelerdeki Ammon, Moab ve Edom devletleri ve nihayet iç kesimdeki Taima ve Sab'a (Şeba) Arap boylarının adları sayılmıştır. Bu fetihlere ek olarak Asurlular, çoğu kez gönüllü dost krallarca yönetilen küçük komşu devletlerinin iç işlerine müdahaleye de çağrılırlardı. Sam'allı Kilamuwa, yakınlarındaki Adana (Danuna) Krallığı'na karşı savaşmak için Asur kralını (V. Şamşi-Adad, MÖ 823-811, olabilir) "tuttuğunu" belirtir. Yuda'lı Ahaz, Tiglath-pileser'den yardım istemişti. Sam'al'ın daha sonraki bir hükümdarı olan Bar-rakib ise babasının nasıl "Tiglath-pileser'in eteğine sarıldığını", kendisiyle babasının "Asur kralının arabasının tekerinde koştuklarını" ve böylece krallığının geliştiğini kaydetmektedir.

Fenikeliler

MÖ birinci binyılda Akdeniz kıyısındaki kentlerde yaşayan Fenikeliler'in, Tunç Çağı'nda Levant'da yaşayan Kenanlılar'ın soyundan gelmesi olasıdır. Yunanca olan Fenike adı, Fenikeliler'in dikenli salyangoz kabuğundan elde edilen ünlü mor boyalarına da verilirdi. Fenikeliler kendilerini genellikle kaynaklandıkları kente göre adlandırırlardı. Çok iyi denizciler olan Fenikeliler'in zenginliği ticarete dayanırdı. Ticaret malları arasında kıyı kentlerinin arkasındaki dağların çok değerli sedir ormanlarından kereste de bulunurdu.

İkinci binyılın son yüzyıllarında Kıbrıs'ın bazı kesimleri Fenike etkinliğine girdi; Fenikeliler daha sonra adada koloniler kurdular. Bronz Çağı'nda Ugarit'ten geçen Kıbrıs bakır ticareti şimdi Tyre, Sidon, Byblos ve Arvad gibi Fenike kentlerine kaydı. Klasik yazarlara göre Fenikeliler tüm Akde-

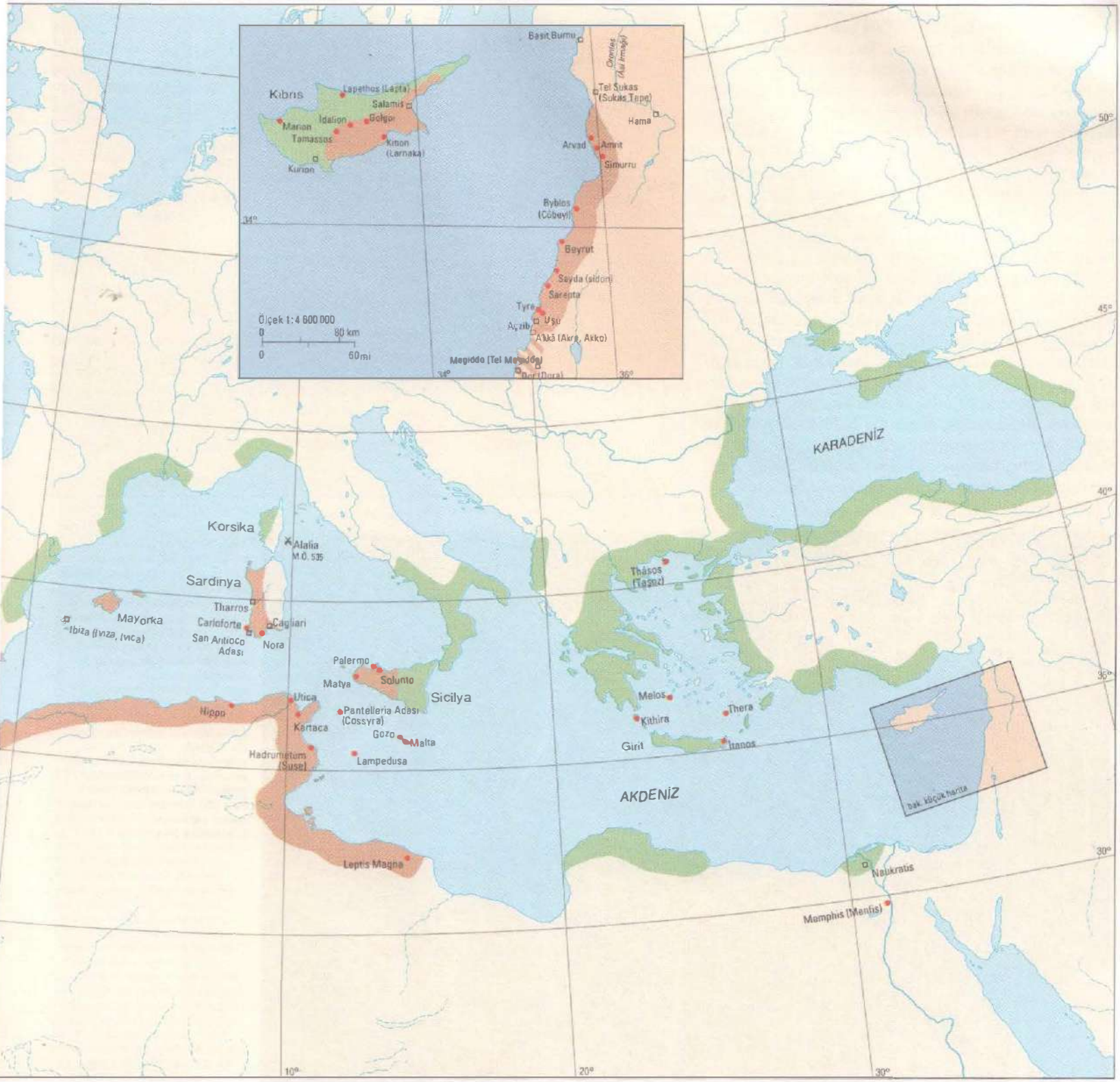

Üstte solda Asur Kralı III. Tiglatpileser'in Kalhu'daki Merkezi Sarayı'nda bulunan doğal ölçülerden büyük kabartması. Yükseklik 1,08 m, genişlik 1,07 m.

Solda Byblos'tan ilk kez MÖ 4. yüzyıl başlarında basılan türden bir sikkede, hayal ürünü bir deniz yaratığının üstünde bir Fenike kadırgası görülmektedir. Fenike'nin gücü MÖ 1. bin yıl boyunca denizlerdeki egemenliğine dayanıyordu.

Fenikelilerin dünyası

Akdeniz'in doğu kıyısında bulunan Fenike anayurdunun başlıca kentleri Tyre, Sidon, Byblos ve Arvad'dı. MÖ 1. bin yıl başlarında Fenikeliler ve Yunanlılar, tüm Akdeniz'de koloniler oluşturdular. Fenikeliler genellikle güneyi, Yunanlılar ise kuzeyi ellerinde tutuyorlardı. En önemli Fenike kolonisi olan Kartaca giderek, genişleme hevesleri Romalılarca durdurulunca kadar Batı Akdeniz'e egemen oldu. Büyük bir deniz gücü olan Fenikelilerin donanmalarından Assurlular ve Persler de yararlanmıştır. Fenike gemileri Akdeniz'in çok ötesine açılırlardı. Herodotos'a göre Mısır firavunu II. Neko'nun görevlendirdiği bir Fenike gemisi MÖ 600 yılında Afrika'nın çevresini dolaşmıştır. Kızıl Deniz'den Cebelitarık Boğazı'na ulaşması üç yıl sürmüştü. Kartacalılar da büyük kaşiflerdi ve MÖ 5. yüzyılda İngiltere kıyılarına çıkmışlardı.

niz'de koloniler oluşturmuşlar ve MÖ 1110'da Cadiz'i (Gades), 1101'de Utica'yı, bundan biraz daha önce Liksos'u, 8. yüzyılda Yunan kolonizasyonundan önce Sicilya'yı ve 814'de de Kartaca'yı kurmuşlardı. Ancak bu tarihler şimdilik arkeolojik kanıtlarla doğrulanmamış değildir. Kıbrıs'taki en erken Fenike yazıtı MÖ 850 dolayına tarihlenmiştir; diğer yerlerde de Fenike yerleşmelerinin kanıtlarına 800 yılından sonra rastlanmaktadır. Koloni kurmalarının nedenlerinden biri, etkinliği giderek artan Asur'un Fenike kentlerini haraca bağlaması olabilir. 7. yüzyılda Asurlular Sidon ve Tyre'yi ele geçirdiler, batı kolonileri de Kartaca'nın denetimine geçti.

Asur-Babil ilişkileri

Babil Kralı Nabu-nasir MÖ 734 yılında öldü. İki yıl sonra oğlu devrildi ve bundan kısa süre sonra da Babil tahtını, Nippur'un güneyindeki bölgeden bir Kalde boyu olan Bit-Amukani'nin reisi ele geçirdi. Bunun üzerine Tiglath-pileser Kaldeliler'in üstüne yürüdü ve başarılı bir seferle Arami ve Kalde önderlerine boyun eğdirdi. Bunlar arasında daha sonra Tiglath-pileser'in ardıllarının karşısına çıkacak olan Bit-Yakin kabilesinin reisi Marduk-apla-iddina da vardı. Tiglath-pileser 729 yılında bir vasal atamak ya da bu kutsal ve saygın kenti bir eyalet konumuna indirgemek yerine, Babil tahtına kendisi geçmeye karar verdi. 728 ve 727 yılları arasındaki Yeni Yıl şenliklerinde Babil kralı rolünü üstlendi. Babil'le Asur arasındaki ilişkiler büyük önem taşırdı. Askeri güçsüzlüğüne karşın, Babil, Asur siyasetini etkileyen önemli bir dinsel ve kültürel merkezdi. Asurlular edebi yapıtlarda, hatta krallık yazıtlarında bir Babil lehçesi kullanırlar, buna karşılık mektup ve kontratlar Asurca yazılırdı. Asur kralları bazen Babil yanlısı, bazen de Babil karşıtıydılar ve onların bundan sonraki yüzyıl boyunca güneyin yönetimine kalıcı bir çözüm bulma çabaları Babil'e karşı yürüttükleri siyasette ciddi kaymalara neden oldu.

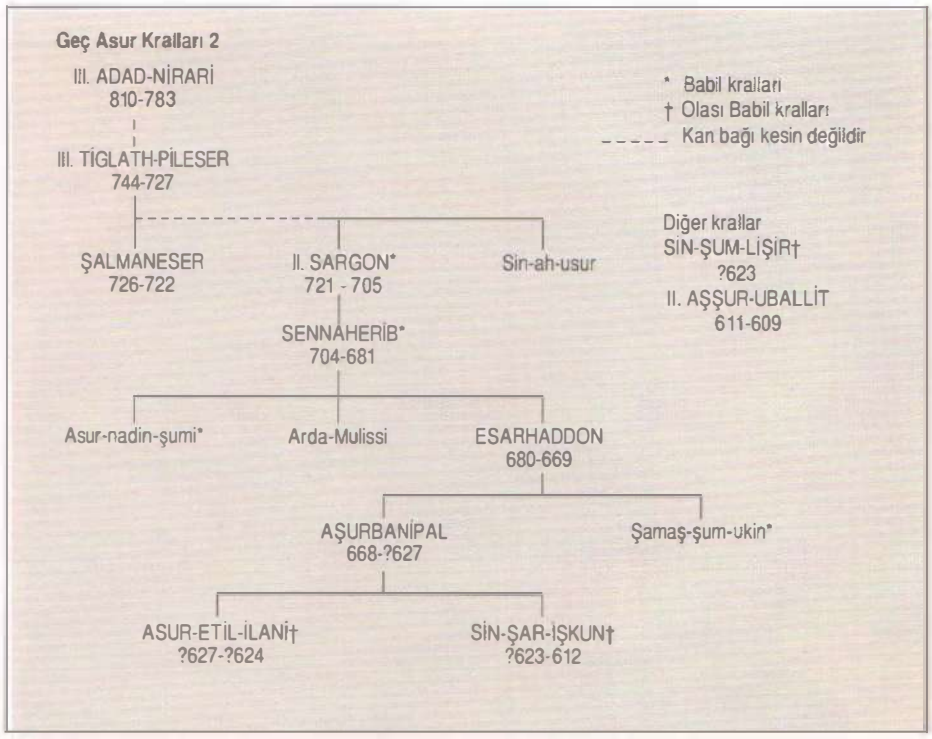

Solda Sam'al'da bulunan stelde kentu'n (Zincirli) Asur yanlısı yöneticisi Bar-rakib, Asur kralının kullandığına benzer bir tahtta oturur görülmektedir. Önünde duran yazmanın elindeki kalem kutusu ve yazı tahtası muhtemelen Aramca yazmak için kullanılmaktadır. Stel yazıtı da Aramcadır. Sam'al yöneticilerinden kiminin adı Arami, diğerlerininki ise Hitit ya da Luvi'ydi. Bar-rakib MÖ 732 yılı dolayında, babası Asur Kralı III. Tiglath-pileser'in yanında savaşırken öldükten sonra tahta geçmişti. Yöneticilerinin Asur yanlısı tutumuna karşın Sam'al MÖ 681 yılından önce bir Asur eyaleti yapılmıştı. Yükseklik 1,14 m.

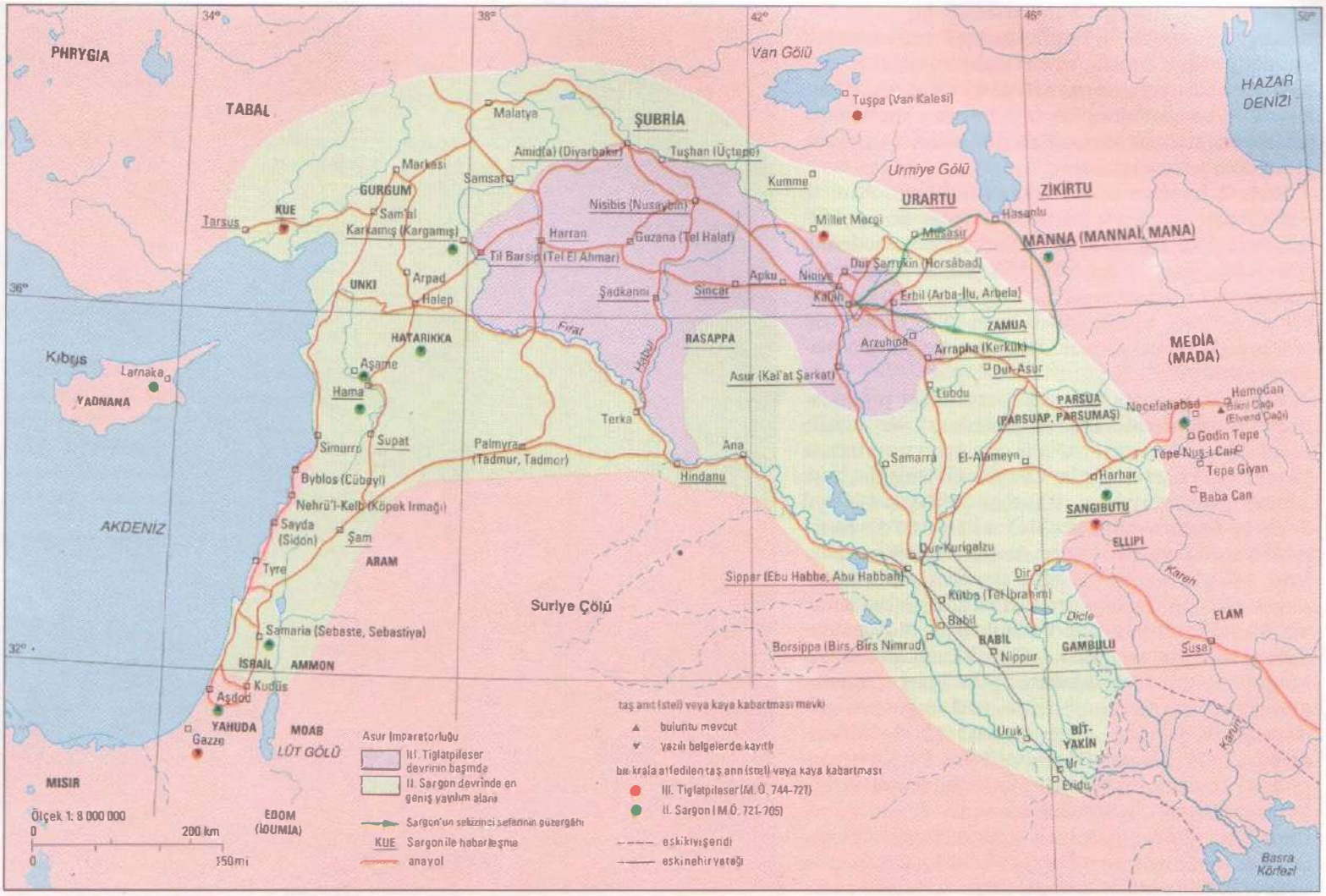

MÖ 8. yüzyıl sonlarında Asur İmparatorluğu
III. Tiglath-pileser ve II. Sargon dönemlerinde Asur dış politikasında bir değişiklik yapılarak Yakındoğu'nun daha önce Asur sınırları dışında kalan birçok bölgesi Asur eyalet yönetimi içine alındı. Bu geniş alanda iletişim sağlama amacıyla ana yollarda düzenli bir posta istasyonu şebekesi kurulmuştu. Tiglath-pileser ve Sargon'un yarattıkları imparatorluk yaklaşık bir yüzyıl daha yaşadı. Bu genişlemeyi sağlamak için sürekli seferler düzenlenirdi. Seferler kral yıllıklarına kaydedilirdi. Örneğin, Sargon'un 714 yılında Urartu'yu yendiği sekizinci seferi ayrıntılı olarak anlatılmıştı. Ama bu seferin (üstte gösterilmiştir) izlediği yol konusunda uzmanlar arasında görüş ayrılığı vardır ve kimileri Asurluların Urmiye Gölü'nün çevresini de dolaştıklarına kanısındadırlar.

Tiglat-pileser'in reformları

Tiglat-pileser'in askeri ve siyasi başarıları Asur devlet aygıtında yapılan köklü reorganizasyona dayanıyordu. Orduda yaptığı reformla özellikle piyade Aramilerden oluşan profesyonel, paralı bir sürekli güç kurdu. Savaş arabaları ve süvari güçler çoğunlukla Asurlular'dan oluşuyor, ama aralarında da zaman zaman yabancı kökenli birlikler de bulunuyordu. Savaş arabaları beş hadım ağası olan *rab şa reşe* tarafından yönetiliyordu. Tiglath-pileser, Asur asillerinin gücünü sınırlamak için hadım ağalarından yararlandı ve eyalet valiliklerine onları atadı, çünkü kendi soyları olmayan hadım ağaları krala sadık kalıyorlardı. Büyük çaplı sürgün ve nüfus naklini bir yönetim aracı olarak kullanan Tiglath-pileser, 155.000 Kaldeli ve 65.000 Medlinin göçe zorlandığını kaydeder. Bunlardan çoğu kralın hizmetinde ya da çiftçi olarak çalıştırılmak üzere Asur'a götürülmüştü. Kimi zaman da, yerel ya da ulusal eğilimleri bastırmak için halklar bir bölgeden diğerine göç ettiriliyordu.

III. Tiglath-pileser'in ardılı oğlu V. Şalmaneser idi. Bu kral kısa süren saltanatı sırasında (MÖ 726-722) babasının politikalarını sürdürdü ve hem Asur, hem de Babil kralı olarak taç giydi. Babil Krallar Listesi'nde Şalmaneser ve babası sırasıyla Ululayu ve Pulu diye kaydedilmekte, Eski Ahit ve Yunan kaynaklarında da aynı adlar bulunmaktadır. Belki de bunlar, tahta geçtiklerinde bir yenisiyle değiştirdikleri kendi asıl adlarıdır. Şulmanu-aşerid'in yıllıkları bize kalmamıştır, ancak Eski Ahit'te İsrail'in başkenti Samaria'yı aldığı ve İsrailliler'i sürdüğü yazılır.

II. Sargon'un tahta geçmesi

Asur Krallığı'nın 722 yılında hangi koşullarda V. Şalmaneser'den Sargon'un eline geçtiği açık değildir. Sargon'a ait yazıtlardan biri, Şalmaneser'in koyduğu vergilere karşı çıkan Asur halkınca desteklendiği izlenimini vermektedir. Sargon yazıtlarında atalarına değinmez ve öncülünün adını vermekten kaçınarak ondan "benden önceki prens" diye söz eder. Adının "yasal kral" anlamına gelmesi, Sargon'un Şalmaneser'in seçtiği varisi olmadığı izlenimini vermektedir.

Sargon'un saltanatının ilk iki yılında gerçekleştirdiği seferlere ilişkin kayıt yoktur, bunun nedeni, belki de tüm gücünü konumunu sağlamlaştırmakla geçirmiş olmasındandır. Ama Sargon yıllıklarının geç versiyonlarında Şalmaneser'in Samaria fethine sahip çıkılmış ve bu olay Sargon'un daha sonraki seferleriyle birlikte Sargon döneminin başlarına konulmuştur. 720 yılının baharında Sargon, muhtemelen tahta çıkışı sırasındaki kargaşalıkta Bit-Yakin kabilesinden Kaldeli II. Marduk-apla-iddina'nın (Eski Ahit'te Merodak-baladan diye adlandırılır) eline geçen Babil ülkesini geri almak üzere, güneye yürüdü. Der yakınlarına gelen Asurlular, kralları I. Humban-nikaş (MÖ 743-717) yönetimindeki Elamlılarla savaştılar, ama Babilliler yetiş-

tiğinde savaş bitmişti. Sargon kesin bir zafer kazandığı iddiasında bulunmakla birlikte, bir Babil kroniği savaşı Elamlılar'ın kazandığını belirtir. Anlaşıldığı kadarıyla gerçekte başabaş kalınmış, Asurlular Der kentini almışlar, ama bundan sonraki 10 yıl boyunca Elam ya da Babil'le askeri çatışmaya girmekten kaçınmışlardı.

Sargon bundan sonra dikkatini batıya, Asur'la bağlaşıklıklarını opportünist bir tutumla bozan Hama, Arpad, Simurru, Şam ve Samaria yöneticilerine çevirdi. Sargon onları, MÖ 853 yılında benzer bir koalisyonun Şalmaneser'in karşısına çıktığı Karkar'da kuşattı. Gaza, Mısırlıların aktif desteğiyle ayaklandığı zaman Sargon Asur denetimini tam Mısır sınırına kadar genişletti.

Asurlular Fırat'ın kuzey ve batısındaki toprakları da denetimlerine almaya çalıştılar, ama burada Anadolu yaylasındaki iki ana gücün, kuzeybatıda Muşki ve kuzeydoğuda Urartu etkileriyle başa çıkmak zorundaydılar. Bundan yaklaşık 400 yıl önce I. Tiglath-pileser (MÖ 1114-1076) Muşki'ye karşı savaşmıştı. Orta Anadolu'daki merkezlerde MÖ 12. ile 8. yüzyıllar arasında yerleşim olduğuna ilişkin arkeolojik kanıt yoktur, buna karşılık, Muşkiler 8. yüzyılda Yunanlılar'ın Phrygia dedikleri bölgede yaşamaktaydılar. Yunan efsanelerine göre Phrygler Anadolu'ya Son Tunç Çağı sonundaki Truva Savaşı döneminde Avrupa'dan gelmişlerdi. Kimi bilim adamları MÖ 1200 dolayında Hattuşaş'ın yokedilmesi ve Hitit İmparatorluğu'nun sona ermesinden onların sorumlu olduklarını düşünmektedir, ama bu kadar erken bir tarihte bölgede bulundukları görüşünü destekleyecek bir kanıt yoktur. Phrygia ve Muşki'nin aynı halk için kullanılmış değişik adlar olması olasıdır. Her ne olursa olsun, 8. yüzyıla gelindiğinde tek yönetici altında birleşmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Üstte Yeni başkenti Dur-Şarrukin'deki (Kharsibad) bu kabartmada II. Sargon'un karşısında üst düzey saray memurlarından biri, belki de oğlu, veliahtı ve ardılı olan Sennaherib durmaktadır. Kral, Asur krallık tacını takmaktadır, giysisi muhtemelen altından yapılıp kumaşa dikilmiş olan rozetlerle bezelidir. Benzer türde bir kumaş, Kalhu'da III. Tiglath-pileser'in kraliçesi Yaba, V. Şalmaneser'in kraliçesi Banitu ve II. Sargon'un kraliçesi Atalya'nın gömülmüş olabileceği bir mezardaki taş lahitte iki iskeletin üstüne örtülmüştü. Yükseklik 1,90 m, genişlik 2,30 m.

Phrygia Kralı Midas

Sargon'un Muşki'li Mita adını verdiği bölgedeki rakibi, kuşkusuz Yunan efsanesinde dokunduğunu altın eden ve eşek kulakları çıkan Phrygia kralı Midas'tan başkası değildir. Midas'ın başkenti Gordion adını, belki kenti yeni baştan kurmuş olan Midas'ın babası Gordias'tan alıyordu. Kazılarda görüldüğü kadarıyla tipik bir Gordin yapısı bir ante odası ve dikdörtgen bir salondan oluşuyor (buna *megaron* planı adı verilir), salonun her iki yanında ahşap direklerle desteklenen galeriler bulunuyordu. Bir diğer *megaron*'un renkli çakıl taşlarından yapılmış geometrik desenli mozayik tabanı vardı.

Gordion Sitadeli'nin çevresinde yetmişbeş kadar mezar tepesi (tumulus) bulunuyordu. Bunlardan en büyüğünün yüksekliği bugün bile 50 metreyi aşar. Yörel inanışa göre Midas'ın mezarıdır. Büyüklüğü sayesinde mezar soyucuların elinden kurtulan tumulus, ancak mezar odasının yerini saptamak için yukardan matkapla delinip, sonra yandan tünel açılarak kazılabilmiştir. Büyük kerestelerden yapılmış olan odada 60 yaşlarında ve 1.59 boyunda bir adamın cesedi bulunuyordu. Mezarın içinde ince işlenmiş kakmalı tahta masalar ve sehpalar, üç büyük tunç kazan, yüzü aşkın tunç fibula (süs olarak kullanılan çengelli iğne) ve yüzelliyi aşkın diğer maden kap ve kepçe vardı. Tunç kaplardan biri koç başı ve bir diğeri de aslan başı şeklindeydi ve bunlar II. Sargon'un sarayındaki kabartmalarda betimlenenleri andırıyordu. Mezarda silah, altın, elektrom ve gümüş gibi değerli maddelerden yapılmış parçalar, fildişi, cam, yüzük taşları ve nihayet fibulalar dışında hiçbir mücevher bulunmamış olması gariptir. Fibula ve maden kaplardan kimi (bir bakır ve çinko alaşımı olan) pirinçten yapılmıştır ve pirinç kullanımının ilk örnekleri arasındadır. Bunların parlak sarı görünümleri dolayısıyla, alışılmış tunç (bakır ve kalay alaşımı) yerine pirinçten eşya yapmayı keşfetmesinin Midas'ın dokunduğunu altın yapma öyküsüne temel oluşturduğu önerilmiştir (ama mezarda yatanın Midas mı, yoksa babası mı olduğu tartışmalıdır). Daha sonraki bir geleneğe göre Midas MÖ 695 dolayında, Orta Asya'dan gelmeleri olası Kimmerler denilen bir halkın saldırısından sonra krallığı işgal edilince intihar etmiştir. Kazılar Gordion'un bu dönemlerde yokedildiğini göstermiştir.

Sargon'un saltanatının ilk döneminde Midas onun düşmanıydı. Muşki ya da Urartu yöneticisinin de karıştığı bir gizli anlaşma Asur'u öfkelendirmeye yetti ve MÖ 717'de Karkamış'ı topraklarına katmasına yol açtı. Taballı Ambaris, Urartu'lu Rusa ve Phrygia'lı Midas'a ulaklar gönderdiği zaman

Sağda Gordion'da Midas Mezarı'nda gömülü erkeğin yeniden canlandırılmış başı. Kimliği bilinmeyen cinayet ya da yangın kurbanlarının hatlarının rekonstrüksiyonunda kullanılan teknikten yararlanılmış, kafatası modelinin üstüne kas ve deri katmanları eklenerek kralın portresi oluşturulmuştur.

Altta İvriz'de bir kaynak yakınındaki kaya kabartmasında Tuvanwa (klasik Tyana) yöneticisi Warpalawas bir tanrının önünde görülmektedir. Varpalavas ya da Asur metinlerindeki adıyla Urbala, III. Tiglath-pileser'e haraç verirdi. Phrygia Kralı Midas'ın bağlaşığı olması mümkündür. Midas'la Asurlu II. Sargon arasında barış kurulunca Varpalavas da Asur saflarına döndü. Varpalavas'ın taktığı yarım daire biçimdeki çengelli iğne (fibula), Phryg iğnelerine benzemektedir. Gordion'da Midas Mezarı'nda 100'ün üstünde bu tip iğne bulunmuştur. Tanrının yüksekliği 4,20 m.

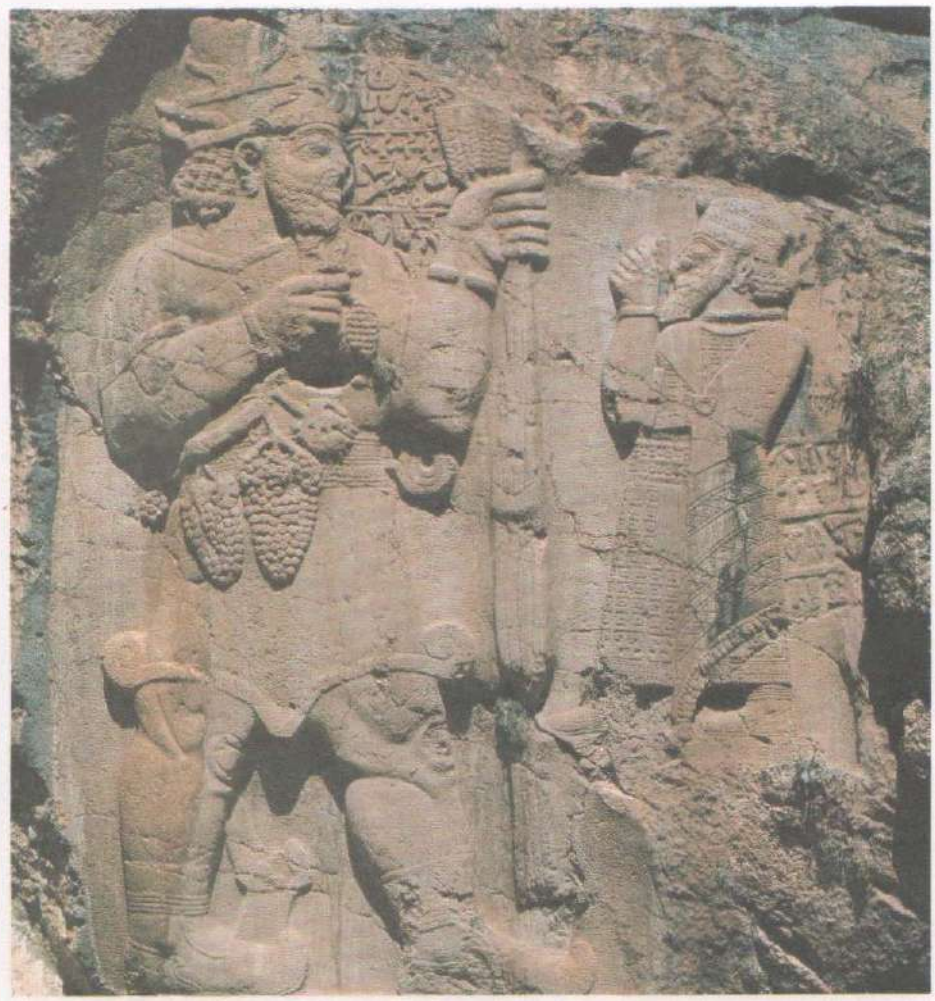

Asurlular onu devirerek 713 yılında ülkesini kendi topraklarına kattılar. Ama 709 yılında Kue (Kilikya) valisinin saldırılarından sonra Midas, Asur'la anlaştı. Sagron'dan Kue'nin Asurlu hadım valisi Asur-şarra-usur'a gönderilen mektubun bir kopyasında, Midas'la Sargon arasındaki uzlaşmanın haberi verilmekte ve bunun gelecekteki Asur politikası üstündeki etkileri anlatılmaktadır. Asur'la Phrygia arasında sıkışan bu bölgenin yöneticilerinin boyun eğip "sakallarıyla Asur valisinin sandallarını parlatmaktan" başka seçimleri olmadığı söylenmektedir.

Asur krallık postası

Asur yıllıklarının tarihi tek yanlı yansıtması şaşırtıcı değildir, ancak bazen Asur'un rakip ve komşularına ilişkin yazıtlar sayesinde doğru bilgi edinilebilmektedir. Asur sarayının mektuplarıysa daha nesnel bir bakış getirmektedir. Sargon ile imparatorluğunun her köşesindeki memurları ve Asur sınırları dışında yaşayan temsilcileri arasındaki yazışmadan günümüze 1300'ü aşkın mektup kalmıştır. Mektupların çoğu eksik, tarihler kesin değildir ve yazışan taraflarca bilindiğinden olayın geçmişine ilişkin bilgiler atlandığı için yorumlanmaları çoğu zaman güçtür. Gene de, Asur iç ve dış politikalarında ele alınan ve resmi propagandaya yansımayan konuları sergilerler. Kral yazıtları, kralın iradesine kimsenin karşı çıkmadığı, tanrılar da onun yanında olduğundan herkesin ona boyun eğmek zorunda olduğu izlenimini yaratırlar. Bunun tersine yazışmalarda ise kimi politikaların sonuçları sorgulanır, bir eyleme geçmeden önce kahinlere danışıldığı anlatılır ve başarılar kadar başarısızlıklar da kaydedilir.

Asurlular'ın karşılaştığı sorunlardan biri bu kadar büyük bir imparatorluğun yönetimiydi. Yerel idareden kralın buyruklarına göre davranan ve ona rapor gönderen eyalet valileri sorumluydu. İletişimde uzun gecikmeler valilerin aşırı bağımsızlık elde etmesi ya da yaşamsal kararların ertelenmesi tehlikesini getiriyordu. Bu sorunları aşabilmek için Asurlular etkin bir yol ve ulak şebekesi oluşturmuşlardı. Ana yollarda, birbirlerinden yaklaşık bir günlük yürüyüş uzaklığında (30 kilometre) kralın ulaklarının dinlenip, arabalarına koşmak için dinlenmiş katır sağlayabilecekleri yol istasyonları vardı. Bu yöntemle kralın buyruğu birkaç gün içinde imparatorluğun en uzak karakollarına ulaştırılabiliyordu. Bu sistem daha sonra Pers İmparatorluğu'nda kullanılan ve büyük hayranlık uyandıran iletişim sisteminin temelini oluşturdu.

Urartu'yla savaş

Asur savaş sisteminin insan, hayvan ve donanıma gereksinimi vardı. Bunlar vergi, haraç ya da ganimetlerle sağlanır ve kralın ya da yüksek memurlarının öncülüğündeki yıllık seferlerle, Asur'a bağımlı ya da bağlaşık halkların ödemelerini geciktirmemesi sağlanırdı. Asur gücünü arttırıp etkinliğini Urartu'ya yakın bölgelere de yaymaya çalıştığında ikisi arasında bir çatışma giderek kaçınılmaz oldu. Haritada Asur'la Urartu sınır komşusu gibi görünse de gerçekte aralarında hemen hemen aşılmaz dağlar bulunması doğrudan bir askeri saldırıyı olanaksızlaştırıyordu. Asurlular dağları aşmayı ya da doğu ve batıdaki daha kolay geçitlerden

Urartu'ya ulaşmayı başarsalar bile, Urartular dağ kalelerine çekilerek ağır kış koşullarının Asur'u geri çekilmeye zorlamasını bekleyebilirlerdi. Urartu'yu topraklarına katmak Asur'un amaçlarından biri değildi ve Sargon Mısır ve Muşki'yle olduğu gibi Urartu'yla da doğrudan çatışmadan kaçınıyordu. Ama çatışma vasal ya da bağlaşık devletler aracılığıyla çıktı.

MÖ 716 yılında Urartu kralı 1. Rusa, batı İran'da Urmiye Gölü'nün güneyindeki Mannailer'in hükümdarını devirdi ve yerine kral olarak Bagdatti'yi getirdi. Asur ordusu için vazgeçilmez bir at kaynağı olan Mannai'yi Asur etkinlik alanı içinde gören Sargon, Urartu müdahalesini bir kışkırtma olarak kabul etti. Mannai'yi işgal etti, Bagdatti'nin derisini yüzdürdü ve yerine kardeşi Ullusunu'yu kral olarak atadı. Urartu buna karşılık 22 Mannai kalesini ele geçirdi, ama Sargon ertesi yıl gelerek Ullusunu'nun yardımıyla onları geri aldı. 714 yılında Sargon Media'ya doğru yürüdü, orta Zagros yöneticilerinden haraç aldıktan sonra kuzeye Mannai'ye ilerledi. Burada Ullusunu onu I. Rusa'ya karşı yürümeye ikna etti. Asur ve Urartu orduları Urmiye Gölü'nün güneybatı köşesinde bir yerde karşılaştıklarında Sargon üstün geldi. Rusa'yı yendikten sonra, Asur'a Urartu krallarının taç giydiği, tanrı Haldi'nin kenti Musasir üstünden dönmek üzere Urartu topraklarına yürüdü. Sargon kenti yağmaladı ve büyük miktarda ganimetle geri döndü. Tanrı Asur'a yazdığı ve herhalde Asur kentindeki bir zafer kutlamasında yüksek sesle okunan mektupta seferini ayrıntılı olarak anlatır. Sargon seferinin her aşamasını kaydediyor, aldığı tüm ganimet ve haracı sıralıyor ve sonunda (bugün askeri açıklamalarda verilenler kadar inanılmaz olan) ölü sayılarını veriyordu: iddiaya göre Asur ordusundan yalnızca bir arabacı, bir süvari ve üç piyade ölmüştü.

Bununla birlikte Sargon'un Urartu karşısındaki zaferi yazıtlarında belirtildiği kadar kesin ya da tam değildi. Rusa, Muşaşir üstünde yeniden etkinlik sağladı ve muhtemelen Sargon'un yıllığında belirtildiği gibi "bir domuz gibi kendi demir hançerini kendine saplayarak" intihar etti. Asur'la Urartu arasında gergin bir uzlaşmaya varıldı. Asur casusları Urartu'daki koşullar hakkında rapor veriyor ve bir keresinde Urartular'ın Kimmer saldırısında yenildiklerini söylüyorlardı. Bu durumda karşılıklı barış Urartu ve Asur'un işine geldiğinden bundan sonraki yüz yıl boyunca aralarında savaş olduğuna ilişkin bir kayıt bulunmaz.

Sargon döneminin sonu

Urartu'nun güneyinde, Mezopotamya'dan gelen ana ticaret yolu üstünde çok sayıda kabileye bölünmüş, Med diye bilinen halk yaşardı. Sargon'un yazıtlarında adları Güçlü Medler ya da Bikni Dağı kıyısındaki Uzak Medler diye geçer. Bikni'nin daha sonraki Med başkenti Hemedan'ın hemen güneyindeki Elvend dağı olduğu sanılmaktadır. MÖ 5. yüzyıl Yunan tarihçisi Herodotos'a göre Medler, Hemedan'ı başkent yapan Deiokes yönetiminde birleştiler. Asur kaynaklarında, Medler'in birleşmesinin 7. yüzyılın ikinci yarısından önce gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Med merkezlerinden çok azı kazılmıştır, bunlar da göründüğü kadarıyla MÖ 8. yüzyıl sonunda kurulmuşlardır. Bu merkezlerden Nuş-i can Tepe, çok büyük bir kutsal yerin kalıntılarını içeriyordu. Bir diğer merkez olan, Godin Tepe'de, belki bir zamanlar yerel Med kabile reislerinden birinin ikametgahı olan, sütunlu salonlu, tahkim edilmiş bir sarayın kalıntıları vardı. Necef'ehabad'da bulunan ve Godin Tepe'den gelmiş olabilecek bir Sargon steli, Asurlular'ın Zagroslar'da nereye kadar ulaştıklarını işaretlemektedir.

Batı, kuzey ve doğudaki sorunlarını çözen Sargon MÖ 710 yılında gözünü güneye, II. Marduk-apla-iddina'nın yönettiği Babil'e çevirdi. Sargon iki seferle onu yerinden atarak, güneydeki bataklıklara sığınmaya zorladı ve 709 yılının Yeni Yıl şenliklerinde kendini Babil yöneticisi ilan etti. 707 yılında Sargon, II. Marduk-apla-iddina'nın başı olduğu Bit-Yakin kabilesinin başlıca kenti Dur-Yakin'i aldı, ama Marduk-apla-iddina'yı yakalayamadı. Sargon, Babil'i Asur İmparatorluğu içine alarak Babil'e ve Elam sınırındaki Gambulu'ya valiler atadı. Ülkede düzenin sağlanması amacıyla 108.000'in üstünde Arami ve Kalde'li, Babil'den sürüldü.

Sargon, soyunu reddeden bir yöneticiye yaraşır biçimde yeni, bir başkent kurmaya karar verdi. Tümüyle yeni bir alan seçerek buna Dur-Şarrukin ya da "Sargon'un Kalesi" adını verdi. Temelleri daha 717 yılında atılan kentin açılışından bir yıl önce, 707 yılında Dur-Şarrukin tanrıları tapınaklarına girmişlerdi. 705 yılında ordularının başında Toros Dağları'ndaki Tabal ülkesine giren Sargon burada, Anadolu prenslikleri yöneticileri arasında yaygın bir ad olan Gurdi (Gordias) adlı birisiyle savaşırken öldü. Sargon bu tarihte gücünün doruğunda bulunuyor ve yenilmez görünüyordu. Basra Körfezi'nden Toros Dağları'na, Zagros Dağları'ndan Sina'ya kadar Yakındoğu'nun çoğuna egemendi. Urartu'yu yenmiş, Phrygia Kralı Midas, Mısır Firavunu, Dilmun Kralı Uperi ve yedi Yadnana (Kıbrıs) Kralı gibi diğer yöneticileri haraca bağlamıştı. Savaşta ölmesi ve cesedinin kaybolarak sarayına gömülememesi Asur için büyük bir moral darbe oldu.

Asur'un doğal başkenti Ninive

Sargon'un oğlu ve varisi olan Sennaherib (Sin-ah-he-riba) 704 yılında kral olduğunda babasının günahlarını öğrenmek için kahinlere danıştı. Sagron'un kötü yazgısını kendisinden uzaklaştırabilmek için, yazıtlarında babasının adına yer vermedi ve başkenti, yeni Dur-Şarrukin kentinden eski Ninive'ye taşıdı. Ninive, Asur'un doğal merkeziydi. Verimli bir tahıl bölgesinde ve Dicle'de önemli bir geçitin üstünde bulunuyordu. Asurlular'ın Tanrıça İştar kültünün başlıca tapınağı buradaydı. Sennaherib, Ninive'yi yeniden inşa ettirerek, üzerinde eski kentin yeraldığı höyük (Tel Koyuncuk) alanında, içinde saraylar ve tapınaklar bulunan bir sitadel kurdu. Ana sarayını bezeyen taştan kabartmalarda çoğunlukla askeri zaferleri resimleniyordu. Kalhu ve Dur-Şarrukin'de olduğu gibi sitadelden uzak bir yere (Tel Nebi Yunus. Müslüman geleneğine göre Yunus Peygamber burada gömülüdür) bir kışla-saray yapılmıştı. 7 kilometrekarenin üstünde bir alanı kapsayan kenti kuşatan sağlam surların uzunluğu 12 kilometreyi aşıyordu.

Altta Nuş-i Can Tepe'nin kerpiç yapılan, dağlarla çevrili bir düzlüğün ortasındaki doğal kaya çıkıntısının üstüne kurulmuşlardı. Kazıların erken bir aşamasında çekilen bu fotoğrafta ale duvarları alanın tepesinde bir çizgi halinde görülebilmektedir.

Nuşican Tepe

Alıtta Nuşican Tepe'de en önemli yapılar Merkez Tapınağı'yla Batı Tapınağı'ydı. Daha sonra kare planlı, tahkim edilmiş bir ambar olan Kale ve Sütunlu Salon yapılmıştı. Ahameniş Persler sütunlu salon tarzını benimseyerek kendi saraylarına uygulamışlardır.

Orta Anadolu'dan Afganistan'a uzanan geniş bir imparatorluğu yönetmelerine karşın Medlerin arkeolojisi iyi bilinmez. 1960 ve 70'lerde Med başkenti Hemedan yakınlarındaki iki alan, Godin Tepe ve Nuşican Tepe kazılmış ve bunlardan birincisinin MÖ 8. ve 6. yüzyıllar arasında yerleşme olan surlu bir ikametgah, ikincisinin ise Medlerin dinsel merkezi olduğu anlaşılmıştır.

Medlerin, daha sonraki Zerdüştler gibi ateşe tapmış olmaları mümkündür. Nuşican Tepe'de MÖ 8. yüzyılda yapılmış olabilecek, Merkez Tapınağı çok değişik, basamaklı bir plana sahipti ve üstünde ateş yakılan bir sunağı vardı. MÖ 600 dolayında, olasılıkla bir yenileştirme projesiyle ilgili olarak, duvarlarının 8 metre kadar bölümü korunarak binanın tümü dikkatle taş doldurulmuştu. Ama bu çalışma hiçbir zaman bitirilmemiş ve anıtsal yapıların kalıntıları daha sonra köylü gecekondularına dönüşmüştü.

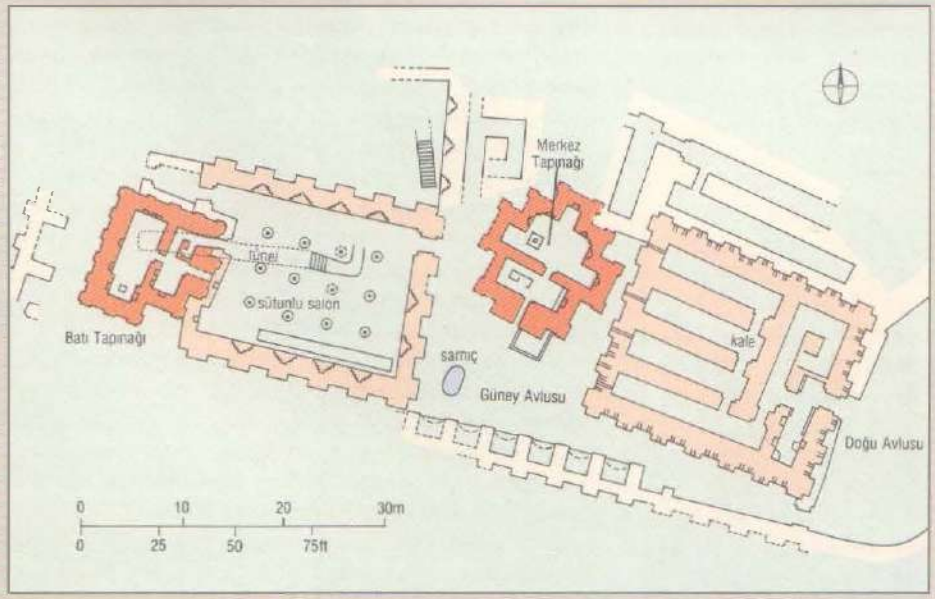

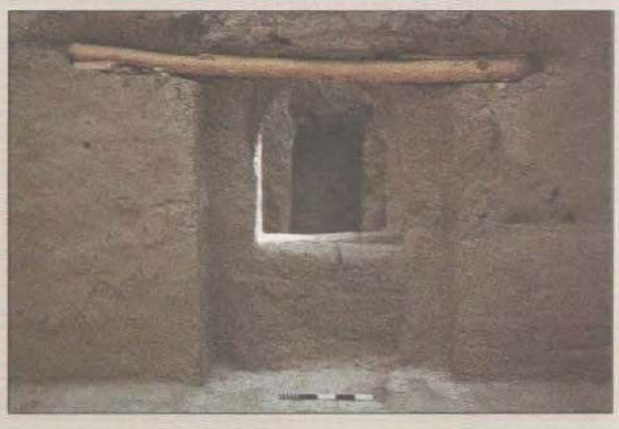

Üstte Olağanüstü iyi korunan Nuşican Tepe yapılarında girişler ve kemerler hâlâ ayaktaydı. Batı Tapınağı'nın bu girişi, bina terkedildiği zaman kısmen kapatılmıştı. Eski ahşap lentonun yerine çağdaş bir hatıl konmuştur.

Üstte ortada Kaleye MÖ 600 dolayında, içinde 321 gümüş eşya olan tunç bir kase gömülmüştü. Gümüş eşyalar arasında MÖ 2000 dolayına tarihlenen pendantifler ve spiral boncuklar, yüzükler, takılar ve belki de erken bir para biçimi olan gümüş çubuklar bulunuyordu. En üst sıradaki çubuğun uzunluğu 5,35 cm.

Dur-Şarrukin

Tahtı ele geçirerek kendini Asur kralı ve dünyanın kralı ilan eden Sargon, MÖ 717'de yeni bir başkent kurdu. Eski başkent Ninive'nin kuzeyinde bir alan seçerek, buna Sargon'un kalesi anlamına gelen Dur-Şarrukin adını verdi. 707 yılında, Sargon "tüm ülkelerin prensleri, eyalet valileri, idareci ve denetçiler, soylular ve hadım ağaları ve Asur'un ileri gelenleriyle birlikte saraya yerleşip bir ziyafet düzenlediği" zaman, Dur-Şarrukin tanrıları yeni başkentteki tapınaklarına getirildiler. Ama Sargon iki yıl sonra savaşta öldürülünce saray Ninive'ye taşındı.

Kabaca dikdörtgen planındaki Dur-Şarrukin, surları 1600x1750 metre büyüklüğünde bir alanı çevrelerler. Kentin yedi girişi vardı. Sargon'un büyük sarayı ve tapınak mahallesi kentin kuzeybatı duvarına yapışan bir terasın üstüne kurulmuştu, silah deposu (kışla-saray) ise güney köşededir.

Şimdi Khorsabad adı verilen alan, 19. yüzyılda Paul Botta ve Victor Place tarafından kazılmıştı. Araştırmacılar, saray duvarlarında çok sayıda taş kabartma bulmuşlardı, ancak bunların çoğu salları battığı zaman kaybolmuştur.

Solda Sarayın konağından duvar bezemesi (kent planına bakınız). Görkemli bir resimle bezenmiş olan bu salonda taş kabartma yoktu. Birçok kez onarılmış resimde kral, arkasında velahtı olabilecek bir kişiyle birlikte, elinde tanrısal yetke simgesi çubuk ve yüzüğü tutan bir tanrının önünde durmaktadır. Tüm pano, ellerinde kova ve kozalak tutan kutsal yaratıklarla çevrelenmiş, altı diz çöken kanatlı tanrı ve boğa dizileri çizilmiştir. Yükseklik yaklaşık 13 m.

Sağda Dur-Şarrukin'de bulunan güneşte kurutulmuş kilden, boyalı figür. Çoğu kez Gılgamış olduğu sanılırsa da, gerçekte tanrı Lahmu'dur (kıllı kişi). Böylesi heykelcikler kötülüklerden korunma amacıyla yapıların temellerine gömülürdü.

Altta Dur-Şarrukin kapılarından birine oyulmuş olan, elinde kova ve kozalak taşıyan 4 kanatlı tanrı. Yükseklik yaklaşık 3,65 m.

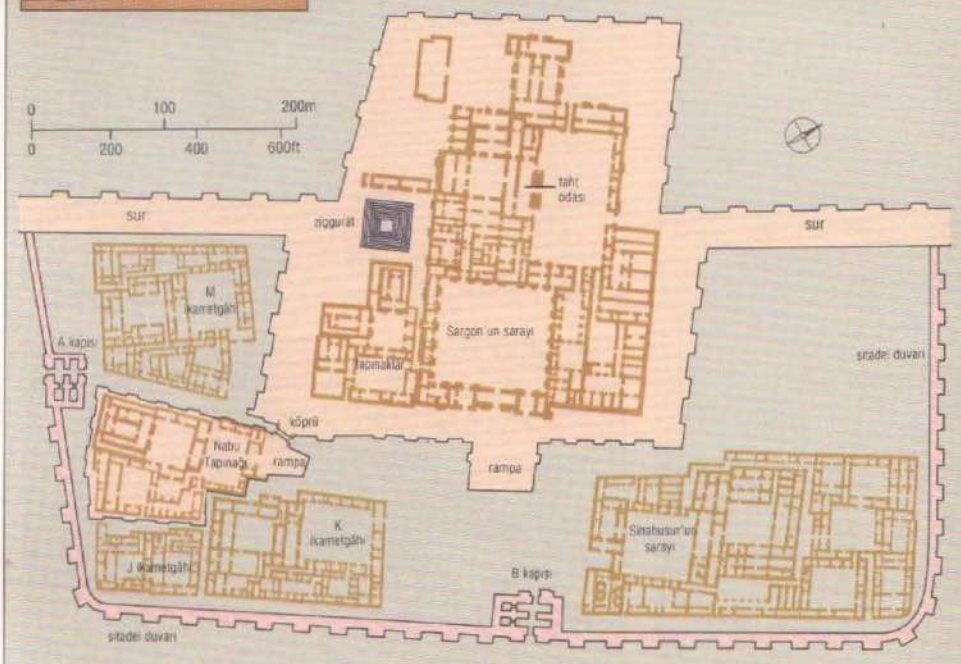

Üstte Sitadelin üst bölümü, kral sarayıyla, içinde bir ziggurat bulunan kutsal mahalleden oluşuyordu. Aşağıda bir köprüyle ulaşılan Nabu Tapınağı ve Sargon'un *turtanu* ya da başvezir olan kayınbiraderi Sin-ah-usur gibi üstdüzey memurların konakları vardı.

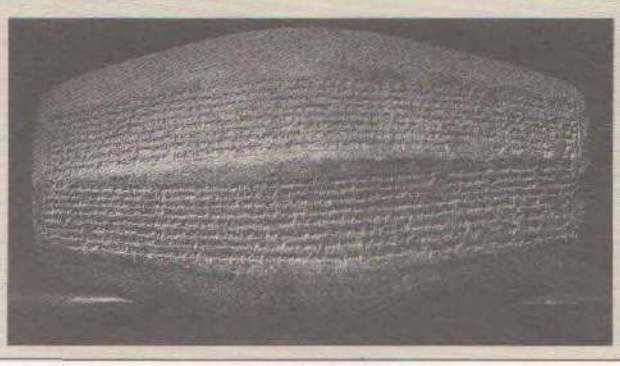

Sağda Dur-Şarrukin'den bu 9 yanlı, tığ biçimindeki pişmiş silindirin üstünde Sargon'un şu sözleri yazılıdır: "Gece gündüz o kentin yapımını planladım."

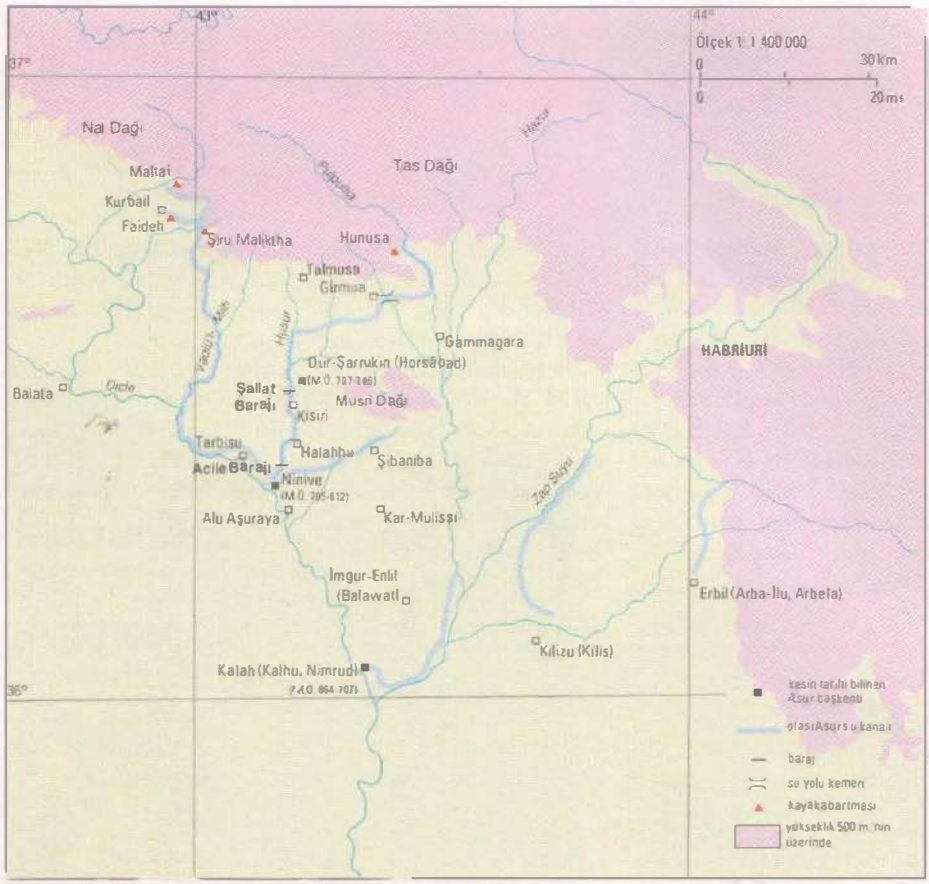

Asur başkentleri ve sulama sistemleri
II. Aşurnasırpal MÖ 864 dolayında başkentini Asur'dan Kalhu'ya taşıdı. II. Sargon yeni başkenti Dur-Şarrukin'in tamamlanmasından kısa bir süre sonra, MÖ 705'de savaşta öldürüldü. Batıl inançları olan oğlu Sennaherib Ninive'yi başkent yaptı. Asur kralları kentlerine su sağlamak için varolan su yollarından yararlanmış ve yeni kanallar yaptırmışlardır. Bunlardan en iddialıları Sennaherib'in projeleridir. Erbil'e giden kanal kısmen yeraltından akıyor, Hunusa'dan (Bavian) gelen ise Girmua (Cervan) vadisini bir su kemeriyle aşıyordu. Kuzeybatıdan Ninive'ye su getiren kanalın kıyısında da boydan boya kabartma tanrı panoları dizilmişti.

Sağda Lakiş surları dışında kazığa oturtulan Yahudalı esirler. Sennaherib'in yıllıklarında geçmeyen Lakiş kuşatması, Ninive'deki sarayının kabartmalarına kaydedilmişti. İsrail'de Lakiş'te Tell'l Duveyr) yapılan kazılar Assur resimlerinin doğruluğunu kanıtlamıştır. Kent bir kuşatma rampası yapılarak ele geçirilmişti. Bu ve içerdekilerin buna karşı inşa ettikleri savunma rampası kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Sennaherib büyüyen kentine, Ninive çevresindeki meyva bahçeleri ve tarlalara ve Kalde ile Amanos Dağları'ndan getirilen bitkiler yetiştirdiği krallık parkına su sağlamak amacıyla yaygın sulama tesisleri yaptırdı. Krallık parkındaki değişik türlerden biri olan "yün ağacı"nın, Hindistan'da MÖ üçüncü binyıldan beri yetiştirilen pamuk olduğu sanılmaktadır.

Sennaherib'in (Sin-ahhe-riba) başarı ve başarısızlıkları

Yazıt ve kabartmalarında Sennaherib başarılı, yenilmez bir kral izlenimi verir. Gerçekte ise, dönemi bir dizi ayaklanma ve yenilgiye sahne olmuştur. MÖ 701 yılında bir ayaklanmayı bastırmak için Levant ve Filistin'e yürüyen Sennaherib, Filistin'in kıyı düzlüklerindeki Eltekeh yıkınlarında isyancılara yardıma gelen Mısır ordusuyla çatışmaya girdi. Sennaherib'in yıllıklarında Asurlular'ın savaşı kazandığı öne sürülür. Ama, güneye Mısır sınırına doğru devam etmeyerek Lakiş'i kuşatmak üzere iç bölgelere yöneldiler. Bu sefer Sennaherib'in sarayındaki kabartmalarda çok canlı bir biçimde anlatılır. Daha sonra Yuda Kralı Hezekiya'nın merkezi Kudüs'e saldıran Asurlular kenti alamadılar. Gerek Eski Ahit, gerekse Yunan tarihçisi Herodotas, Mısırlıların Asurluları yendiğini yazarlar (ama kimi tarihçiler bunun Sennaherib yıllıklarında adı geçmeyen daha geç bir seferdeki yenilgi olduğu düşüncesindedirler).

Babasının tersine Sennaherib 24 yıllık saltanatı sırasında toprak alma çabasına girmedi, Sargon'un belirlediği sınırları korumakla yetindi. Ne var ki, Sargon'un belirlediği sınırları korumakla yetindi. Ne var ki, Sargon'un, Babil'i topraklarına katarak çözümlenmesi güç bir sorun yarattığı ortaya çıktı ve Sennaherib döneminin büyük bölümünde Asur dış politikasına güneyle ilişkiler egemen oldu. 703 yılında inatçı II. Marduk-apla-iddina ikinci kez ayaklanarak Babil tahtını ele geçirdi. Sennaherib güneye yürüdü ve Kutha yakınlarında Babil, Kalde, Arami, Elam ve Arap ortak birliklerini yendi. Babil'i geri aldı ve Marduk-apla-iddina'nın ailesini ve maiyetini yakaladı, ama Kaldeli önderin kendisi gene bataklıklara kaçmayı başardı. Bel-ibni adlı bir Babilli'yi Babil Krallığı'na atayan Sennaherib, Kalde ülkesi içlerine doğru ilerledi ve Asur'a 208.000 tutsakla döndü. Kaldeliler sorun çıkarmaya devam edince Sennaherib 700 yılında Babil'e geri geldi ve Bel-ibni'yi indirerek Babil tahtına en büyük oğlu Aşşur-nadin-şumi'yi çıkardı.

Babil'in yıkılması

694 yılında Sennaherib Kaldeli'lerle onların Elam'lı bağlaşıklarına karşı yeni bir sefere çıktı. Bu kez saldırısında Fenikeli'lerin yaptığı tekneleri kullandı, Dicle ve Fırat'tan aşağı inerek bataklıkları geçip Elam topraklarına girdi. Asurlu'lar büyük bir zafer kazandıklarını öne sürdüler, ama bundan kısa süre sonra kuzey Babil'e karşı saldırıya geçen Elamlı'lar Sippar'ı aldılar ve Aşşur-nadin-şumi'yi yakalayıp götürdüler.

Bundan sonraki üç yılın olayları karışıktır. Asurlular Elam'ın Babil tahtına atadığı kişiyi tutsak aldılar, ama Babil'de iktidarı bir Kaldeli ele geçirdi. Elam kralı bir ayaklanmayla devrildi, erte-

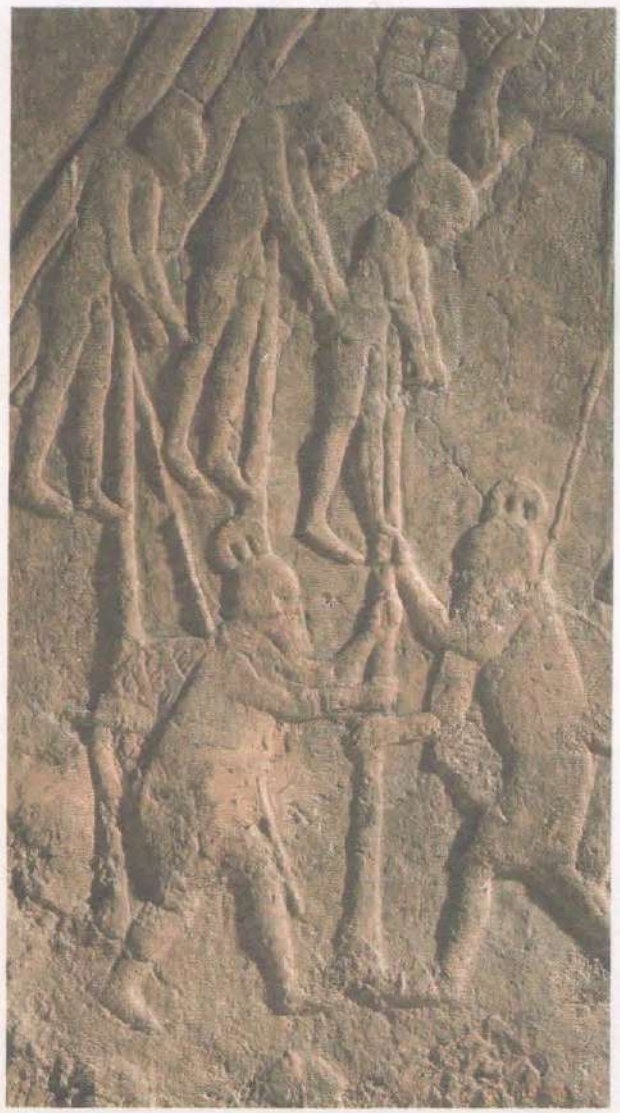

Ninive

Şimdi Tel Koyuncuk olarak bilinen Ninive sitadel höyüğü Hassuna döneminden (MÖ yedinci bin yıl) beri yerleşmelere sahne olmuştu. Höyüğün dörtte üçünü tarih öncesi kalıntılar oluşturur. Uruk döneminde (MÖ 4000-3000 dolayı) Ninive, Güney Mezopotamya'daki gelişmelerle sıkı sıkıya bağlantılıydı. İkinci bin yılda, Asur'un başkenti olmamakla birlikte, Ninive ünlü tanrıça İştar Tapınağı'yla önemli bir kentti. Sennaherib (MÖ 704-681) MÖ 8. yüzyıl sonunda kenti başkent olarak seçerek Eşsiz Saray dediği ve taş kabartmalarla bezediği Güneybatı Sarayı'nı yaptırdı. Kalhu ve Dur-Şarrukin'de olduğu gibi burada da bir kışla-saray inşa edildi. Tel Nebi Yunus Tepesi üzerine kurulan bu yapının bulunduğu alanda, daha sonraları Yunus Peygamber'in mezarı olduğu söylenen bir türbe kuruldu.

Sennaherib'in torunu Asurbanipal (MÖ 669-yak. 627) Tel Koyuncuk'ta Kuzey Sarayı denilen ve ünlü aslan avı kabartmalarını içeren ikinci bir saray yaptırdı. Ninive MÖ 612 yazında Med ve Babillilerin eline düştü. Asur sarayları ve tapınakları yağmalanıp yıkıldı. Ama Ninive kenti, Dicle'nin öbür yakasındaki Musul kenti tarafından ikinci plana atılıncaya dek daha 1000 yıl yaşadı.

Üstte Ninive Güneybatı Sarayı'ndaki bir kabartmada Asur kralı savaş arabasında görülmektedir. Başında bir güneşlik, yanında sürücüsü ve elinde sineklik bulunan hadım hizmetkarı vardır. Bir Babil seferini gösteren kabartmadaki kralın son Asur kralından biri olan Sin-şar-işkun olması mümkündür.

Altta sağda Ninive'de Kuzey Sarayı'ndaki MÖ 645 dolayından kabartmada, muhtemelen 50 yıl önce yapılmış olan Güneybatı Sarayı'nın cephesi gösterilmektedir. Sennaherib tunç sütunlu bir portik yaptırdığını ve sütunların, her biri yaklaşık 43 ton çeken, masif tunç döküm aslan ve boğa biçimindeki sütun altlıklarına oturduğu öne sürer

Sağda Ninive sur arını yaptıran Sennaherib 15 kent kapısının adını sayar. Surları üstündeki höyüklerin bu kapılar olduğu saptanmıştır. Sur içindeki alanın büyük bölümünde de yapılar vardı, ama kentin en önemli binaları Tel Koyuncuk ve Tel Nebi Yunus'ta bulunuyordu. Doğudaki toprak setler bir zaman sanıldığı gibi Medler ve Babillerin inşa ettiği yeni bir sur ya da kuşatma duvarı değil, bir kanalın setleridir.

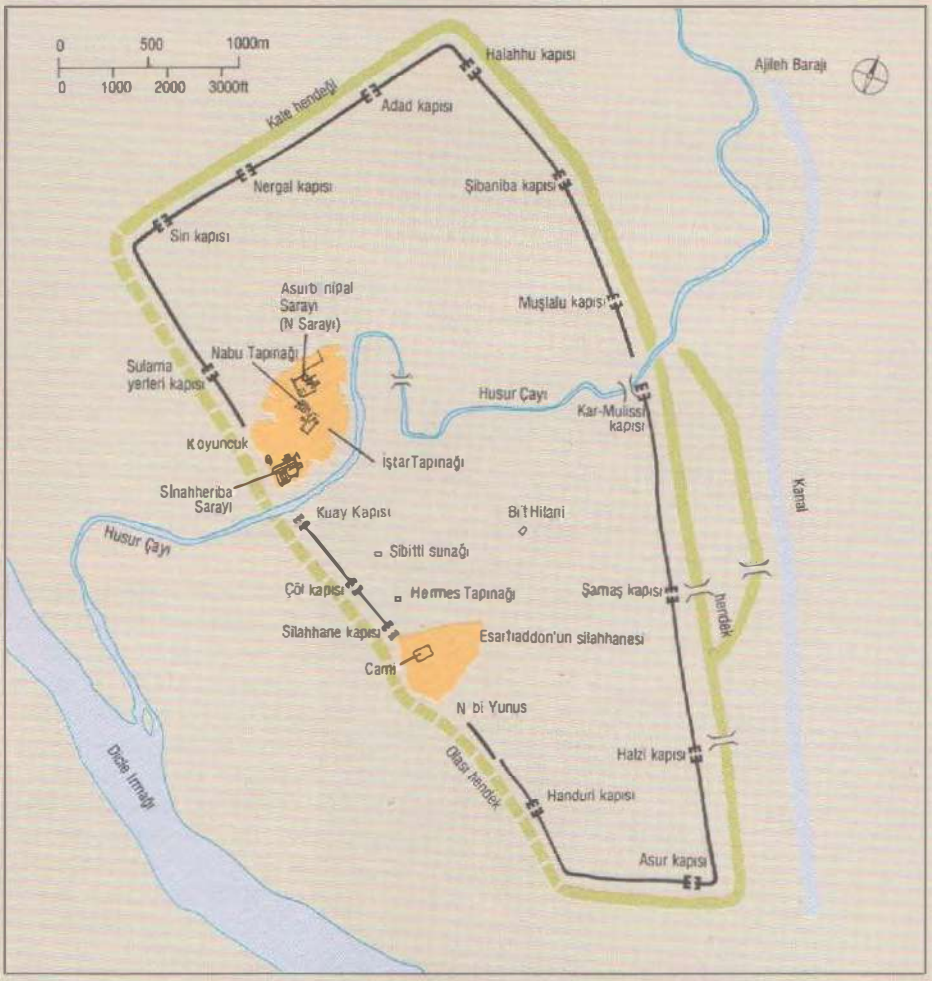

Üstte Sennaherib kanalı üstündeki kabartma. Ninive kentine ve kralın bitki bahçesine ve av parkına karmaşık bir kanal sistemiyle su sağlanmıştı. Su ya kanallardan ya da doğal su yollarından akıyordu. Şebeke kuzeydeki tepelerde başlamaktadır. Cervan'da bir vadinin üstüne su kemeri inşa edilmiştir. Ninive'nin 45 km kuzeyindeki Faide Dağı'nda kanal çizgisi tepenin yamacında açıkça görülebilmektedir. Genişliği 3 metrenin biraz üstünde olan kanalın kıyısına, aralıklı olarak tanrı şekilleri oyulmuş panolar konmuştur. Panolar büyük ölçüde aşınmış ve kısmen toprağa gömülmüş olsalar da, bugün bile seçilebilmektedirler.

Üstte Ninive'nin onarılmış dış doğu surundan batıya doğru görünüm. Uzakta Nergal Kapısı görünmektedir. Taştan yapılmış olan dış sur, mazgallı korkuluk duvarları ve aralıklı kulelerle korunuyordu. Bunun arkasında çok daha yüksek kerpiç bir duvar vardı. Ninive surlarının uzunluğu 12 km kadardır. Sennaherib bunu "düşmanı korkutan duvar" diye adlandırıyordu. Surların önüne kazdırdığı derin hendek şimdi dolmuştur.

Sağda Husur Çayı üstünde, Ninive'den yaklaşık 13 km yukardaki Şallalat'da bir baraj. Büyük olasılıkla Sennaherib'in kanal sisteminin bir parçasıdır. Baraj 1970 yılında bölge halkı tarafından onarılmıştır ve bugün de kullanılmaktadır.

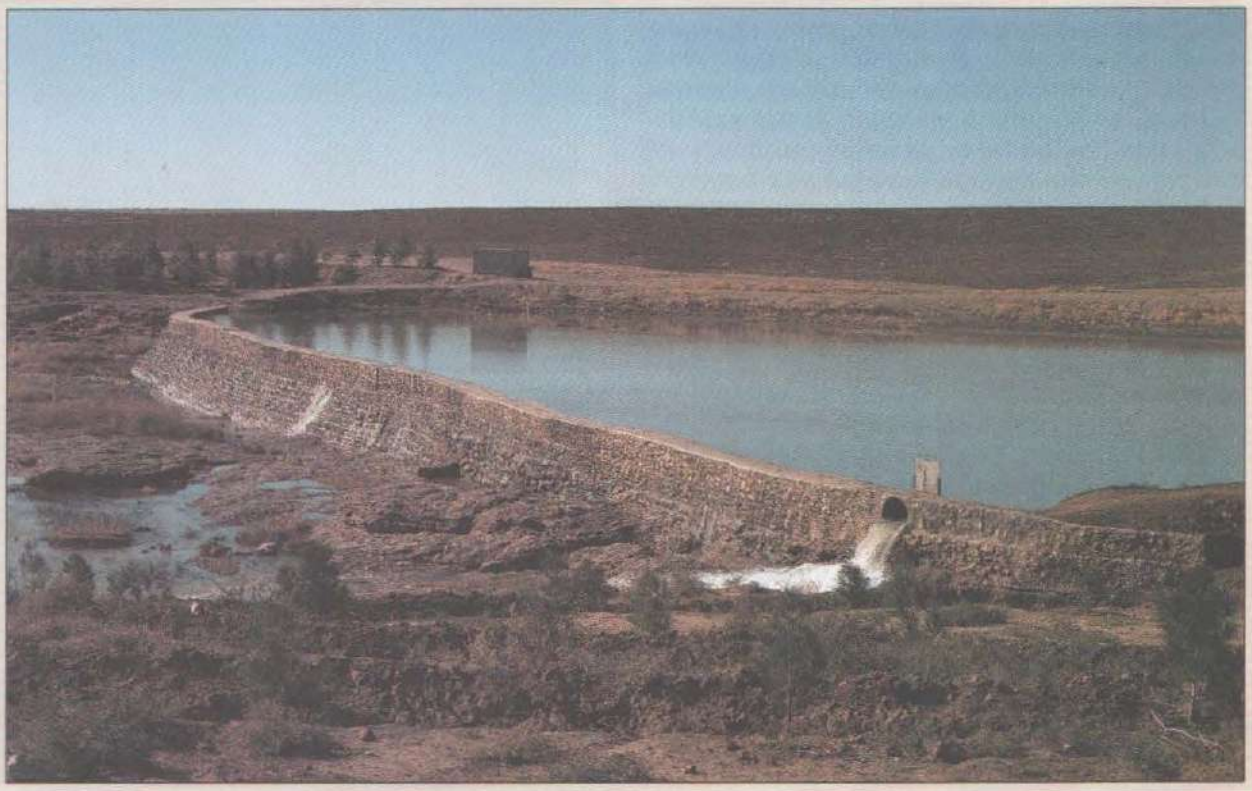

si yıl ardılı da aynı kadere uğradı. Bu karışıklıklara karşın Asur, Babil'de denetimi yeniden ele geçirmeyi başaramadı ve 691 yılında bir güney koalisyonu Dicle'den yukarı yürüyerek Asur'a saldırdı. İki ordu (belki Samarra yakınlarında bulunan) Halule'de karşılaştı. Asurlular zafer iddia ederlerse de, daha güvenilir olan Babil kroniği Asurlular'ın geri çekilmek zorunda kaldığını kaydeder. Bununla birlikte ertesi yıl önceliği yeniden ele alıp Babil'i kuşattılar. Kent 15 ay dayandıktan sonra, 689 Kasım ayında teslim oldu.

Sennaherib'in intikamı beklendiği gibi sert oldu. Kentin tüm zenginliklerini alıp götürdü, tanrı heykellerini parçaladı, ev, tapınak ve sarayları yıktı ve kanallar kazdırarak kenti bataklığa çevirdi. Kalıntılardan çıkan topraklardan bir bölümü Fırat'a atıldı ve Dilmun'a kadar sürüklendi. Bir bölümü Asur İmparatorluğu'nun en uzak yörelerine gönderildi, bir bölümü ise Sennaherib'in Babil yerine Asur'u dini merkez yapma çabasıyla onarttığı Asur tapınaklarına konuldu.

Göründüğü kadarıyla saltanatının geri kalan döneminde Asur barış içinde yaşadıysa da Sennaherib'in ölümü olağandışı oldu. 680 Şubat'ında oğlu Arda-Mulissi tarafından öldürüldü. Yahudilere göre Kudüs'e saldırısının cezasını çekmişti. Babilliler için bu Babil'e karşı işlediği günahın karşılığıydı. Gerçekten de suikastte Babil parmağı olabilir, ama büyük olasılıkla bir hanedan kavgasından kaynaklanmıştır.

Taht kavgası

Sennaherib'in en büyük oğlu Aşşur-nadin-şumi MÖ 694'de Elamlılar'ın Babil'i işgalinin ardından Elam'a götürüldükten sonra kaybolduğundan, muhtemelen ikinci oğul olan Arda-Mulissi veliaht atanmayı umuyordu. Ama kardeşler arasında öncelik verilerek veliaht seçilen, Sennaherib'in karısı Zakutu'nun (Aramca'da Nakiya diye bilinir) desteklediği oğlu Esarhaddon olmuştu.

II. Sargon döneminden beri kralın oğullarından birini (mutlaka en büyüğü olması gerekmezdi) veliaht olarak ataması gelenek olmuştu. Daha sonra kahinler aracılığıyla Şamaş ve Adad adlı tanrılara danışılır, onlardan olumlu yanıt alınırsa veliaht krallığa hazırlanmak üzere ***bit reduti***'ye (ardıllık ya da hükümet evi) girerdi. Veliaht bu aşamada yeni bir ad alabilirdi. Esarhaddon da Aşşur-etelli-ilani-mukin-apla adını seçti (ama bu adı ancak arasıra kullandığı anlaşılmaktadır). Seçme yöntemi, kralın en yetenekli oğlunun kral olmasını, gerekli becerilerin kendisine öğretilmesini ve tahta geçmesinin tartışmaya neden olmamasını sağlamak üzere düzenlenmişti. Ama Esarhaddon durumunda işler böyle olmadı. Kardeşlerinin karalama ve dolapları onu babasının gözünden düşürdü ve MÖ 681 baharında saraydan kaçmasına ya da sürülmesine yol açtı. Babasının öldürülmesinden sonra Esarhaddon Ninive'ye yürüdü ve kardeşlerinin ordusunu yendi. Ordunun büyük bölümü onun yanına geçti, Arda-Mulissi ve işbirlikçileri kaçtılar.

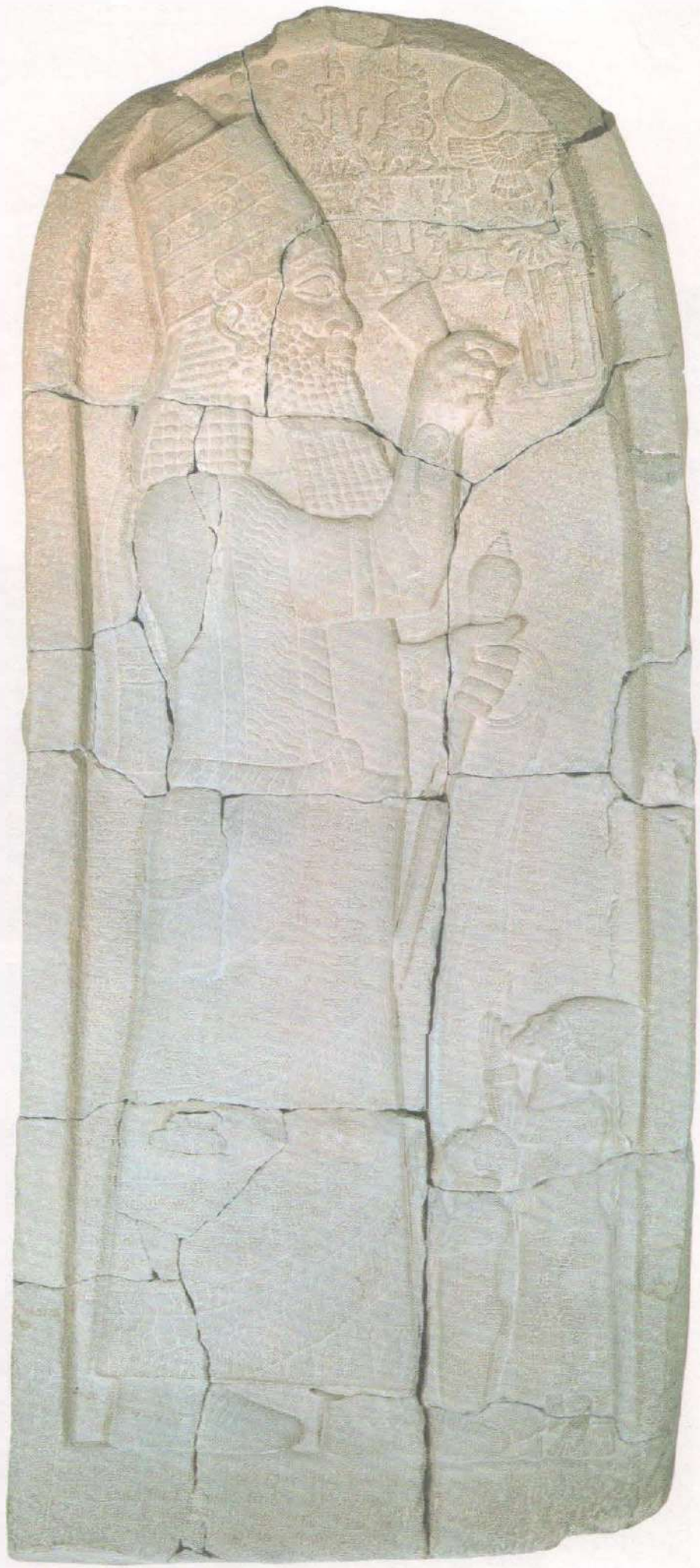

Üstte Bu siyah taş ...ste Esarhaddon'un Babil'i nasıl onardığı a...latılır. Taşta görülen ve biri güzel bir saban ve tohum ekme makinası çizimi olan simgelerle belki de Esarhaddon adı yazılmış, bu amaçla her simgeyle adda kullanılan çivi yazısı işaretlerinden biri arasında bağlantı kurulmuştur.

Solda Esarhaddon'un (Asurahiddina) MÖ. 671'den sonra diktirdiği bu stel, Samal'da (Zincirli) dış kulelerden birinin giriş odasında bulunmuştur. Dinsel giysiler içindeki Asur kralı bir saygı duruşundadır. Kralın başının önünde tanrı simgeleri vardır. Elindeki yularlar, biri zenci bir insanın hatlarını taşıyan iki yenik düşmanının dudaklarına geçirilmiştir. Bu kişilerin Mısır ve Nübye Kralı Taharka (ya da yakalanarak Asur'a götürülen oğlu Uşanahuru) ile Sidon Kralı Abdimilkut ya da Tyre Kralı Ba'lu oldukları sanılmaktadır. Stelin kenarlarındaki küçük figürler Asurahiddina'nın varisleridir. Asurbanipal Asur veliahtı, Şamaş-şum-ukin de Babil kralı giysileri giymişlerdir. Yükseklik 3,18 m., genişlik 1,35 m

Sağda Asur Sarayı'nın usta astrologlarının yararlandıkları, üstünde gökbilimsel gözlemler ve öngörüler bulunan tabletlerden bir örnek. Ninive'deki krallık kütüphanesinde bulunmuştur.

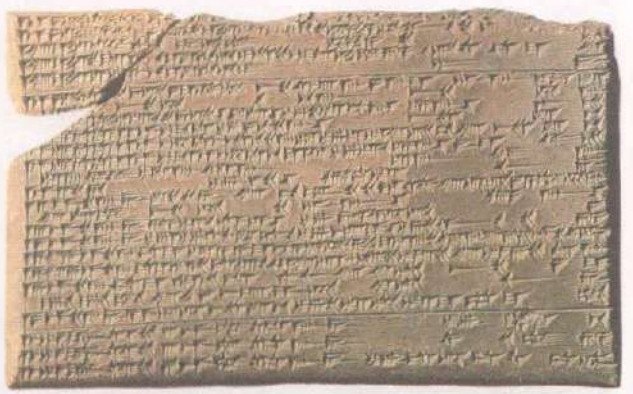

Esarhaddon'un (Aşşur-aha-iddin) batıl inançları

Esarhaddon (MÖ 680-669) sağlıklı bir adam değildi ve dönem dönem başgösteren hastalıkları hakkında sık sık danışmanlarının görüşünü alırdı. Kendi anlattığı hastalık belirtileri arasında, ateş, güçsüzlük, iştahsızlık, eklemlerde tutulma, göz iltihapları, kulak ağrısı, soğuk algınlığı ve cilt sorunları vardı. İlaçlı sular, yağlar, dinlenme, perhiz ve dinsel törenler gibi farklı tedavilerin iyi gelmemesi kaçınılmaz olarak depresyon nöbetlerine yol açıyordu. Hastalıkların tanrı işi olduğuna inanıldığından, Esarhaddon tanrıların kendisinden ne istediğini öğrenmeye uğraşıyordu. Kral olmadan önce saray astrologları bir yıldız falı tutanağı göndermişlerdi. MÖ 18 Mayıs 681'de Merkür (veliahtın yıldızı) ile Satürn'ün (kralın yıldızı) biraraya gelmeleri, kralın öldürüleceği ve büyük tanrıların tapınaklarının onun ardılı tarafından onarılacağı biçiminde yorumlanmıştı. Bu ve diğer göksel olaylar sonucu Esarhaddon saltanatının başlarında babasının Babil politikasını değiştirerek, Babil'in ve tapınaklarının yeniden inşa edilmesini buyurdu.

Güneş ve ay tutulmalarının bir kral için özellikle tehlikeli zamanlar olduğuna ve çoğu kez ölümüne işaret ettiğine inanılırdı. Astroloji bilimi çok gelişmişti, bilimi uygulayanların öngörüleri gerçek gökbilimsel gözlemlere dayanırdı. Jüpiter görülebildiği zaman kral güvenlikteydi, ay tutulmasında üst kesim kararırsa Amurru ya da batının kralı ölecekti, eğer alt çeyrek kararırsa Asur kralının yazgısı belirlenmişti. Ama kral bundan kaçınmak için, kendi yerine birisini tahta geçirebilirdi, o zaman bu kişi kötü kehaneti kendi üstüne çeker, tutulmadan sonraki 100 gün içinde öldürülerek bir kral töreniyle gömülürdü. Vekil Kral'ın ilk örneği MÖ 1861 yılında Enlil-bani'nin İsin Kralı olarak tahta geçmesidir; ne var ki, bunun da tek kaydı Yeni Babil Dönemi'nde kopya edilmiş bir kronikte bulunmaktadır. Hititler'in, kuşkusuz Mezopotamya'dan alınmış, benzer bir töreleri vardı. Ama bu olayın Esarhaddon döneminden önce kesin belgelenmiş tek örneği, Kalhu metinlerinde adı geçen ve MÖ 782 dolayında kendisine tayın çıkarılan bir vekil kraldır. Esarhaddon döneminde altı, oğlu Asurbanipal döneminde de en az iki vekil kral olayı kaydedilmiştir.

Karısının ölümünden hemen sonra Esarhaddon ardılları olarak oğulları Asurbanipal ve Şamaş-şum-ukin'i atadı. Asurbanipal Asur kralı, Şamaş-şum-ukin Babil kralı olacaktı. 672 baharında kendi tahta çıkışındaki sorunlar ve kötü sağlık durumundan kaygılanan Esarhaddon, Asur memur ve vasallarını Kalhu'ya çağırarak onlara vasiyetine uyacaklarına dair bir bağlılık yemini ettirtti.

Mısır seferleri

Esarhaddon döneminde İskit ve Kimmer işgalleri Asur'un doğu ve kuzey komşularının gücünü sınırlamaya başlamıştı. Bunların Asur'u bile tehdit etmeye başlaması üzerine, Esarhaddon Şamaş kahinine uyarak kızını barış sağlama amacıyla İskit reisi Bartatua (Herodotos, Protothyes diye adlandırır) verdi. Bu davranışın istenen sonucu sağlayıp sağlamadığı bilinmemektedir. Esarhaddon Asur'un kuzey ve doğusunda Kimmer'lerle İskit'leri yendiğini öne sürerse de, en büyük başarısı batıda oldu.

679 yılında Mısır sınırındaki Arza'yı aldı, ancak Babil kroniğine göre 674 yılında Mısır'daki bir Asur ordusu yenilince işler tersine döndü. 672 yılında Esarhaddon hastalandı, ama ertesi yıl iyileşerek Mısır'a yönelik seferin başına geçti ve bu kez Mısır firavunu Taharka'yı (MÖ 690-664) yendi. Taharka, Nübye'deki (Mısırlılar buna Kuş, Asurlular Meluhha derlerdi) Napata'dan gelen 25. hanedan krallarındandı. 2 Temmuz 671'deki tam ay tutulması asur kralının ölümünü (bu tehlike tahta vekil kral geçirilerek önlendi) ve Mısır kralının yenilgisini haber veriyordu. Üç savaştan sonra Asurlular 11 Temmuz'da Taharka'nın başkenti Memphis'i ele geçirdiler, ama Taharka oğlunu, haremini ve hazinesini bırakarak güneye kaçtı. Esarhaddon Mısır ganimetlerini Babil'in yeniden inşasında kullandı. Asurlular yeni yönetici, vali ve memurlar atadılar ve Mısırlıları vergiye bağladılar.

Artık Esarhaddon'un sağlık durumu kötüye gidiyordu, ayrıca içte ve dışta da sorunlarla karşılaşmaktaydı. 670 baharında kendisine karşı bir darbe girişimi ortaya çıkardı ve suikastçileri öldürttü. Esarhaddon ertesi ay gene hastalandı, ama iyileşti. Bir yıl sonra tekrar Taharka'nın denetimine geçen isyancı Mısır'ı yeniden fethetmek üzere harekete geçti, ama 1 Kasım 669'da öldü, seferden de vazgeçildi.

Mısır'ın fethi

Esarhaddon'un ölümünden sonra annesi Zakutu, torunlarına Esarhaddon'un atanmış varisi Asurbanipal'ye bağlılık yemini ettirtti. Asurbanipal bir sorun çıkmadan 669 yılı sonundan önce Asur tahtına geçti. Ama kardeşi Şamaş-şum-ukin'in Babil kralı olması Babil Yeni Yılından (668 baharı) sonraya ertelendiğinden, Şamaş-şum-ukin'in Babil'deki saltanat yılları kardeşinin Asur'daki yıllarına göre bir yıl geriden gider.

Asurbanipal MÖ 667'de babasının başlattığı Mısır'ın yeniden fethi konusunu ele aldı. Memphis dışında yenilen Kral Taharka, Teb'in güneyine kaçtı. Asurbanipal'in kendisi Ninive'de kalmıştı, ama etkin ulak servisi aracılığıyla ordusuna Taharka'ya karşı yürüme buyruğu verdi. Ne var ki, buyruğun uygulanmasından önce Mısır'ın Esarhaddon tarafından atanmış vasal yöneticileri ayaklandılar, Asur ordusunun ayaklanmayı bastırması gerekti. İsyanın yöneticileri tutuklanarak Ninive'ye gönderildi, ama bunlardan biri olan I. Nekho (Sais yöneticisi) Asurbanipal'i bağlılığına inandırmayı başardı; krallığı onaylandı ve Mısır'a geri gönderildi.

Taharka 664'de ölünce yeğeni Tantamani (MÖ 664-657) kral oldu ve Mısır'ı işgal etti. Teb'i başkent yaparak Memphis'teki Asur garnizonuna doğru yürüdü. Burada, Delta'daki Mısır prenslerinin ordularını yendiği savaşta, I. Nekho da yaşamını yitir-

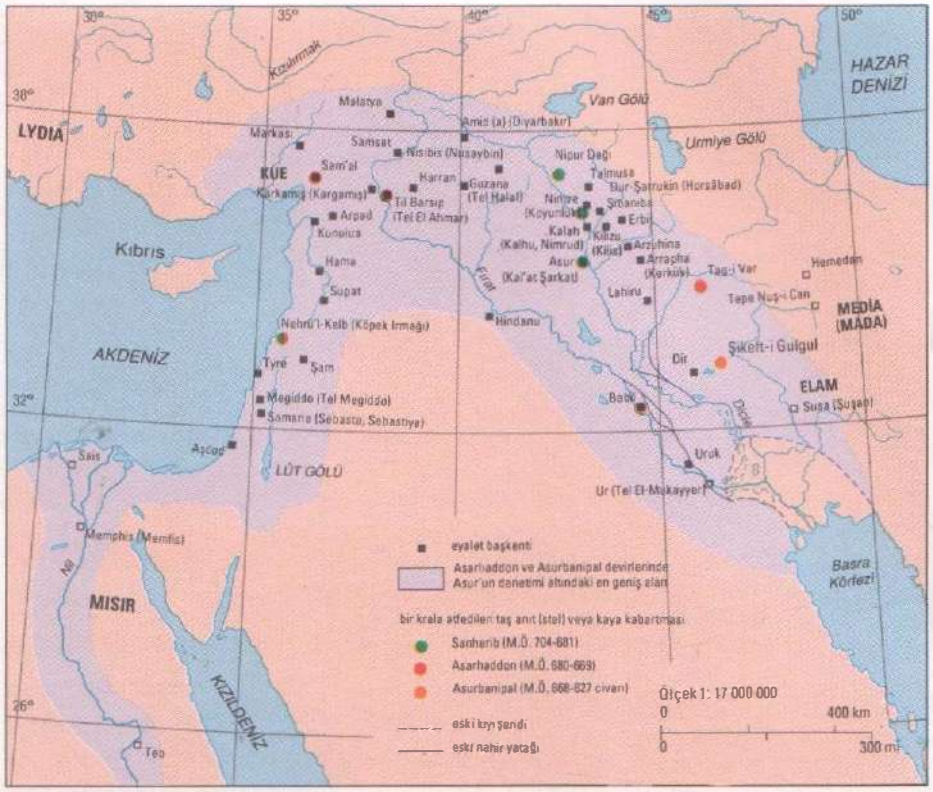

MÖ 7. yüzyılda Assur İmparatorluğu
III. Tiglath-pilcser ve II. Sargon'un yarattığı imparatorluk onların ardılları döneminde Asur İmparatorluğu'nun temelini oluşturdu. Başlıca yeni fetihlerden biri Asurahiddina ve Asurbanipal dönemlerinde Mısır'ın kısa süreler için işgali, bir diğeri de Asurbanipal'in Elam'ı yıkmasıdır. Geç Asur İmparatorluğu'nun başını ağrıtan iki sorun taht kavgaları ve Babil'le ilişkilerdi. MÖ 652 yılında, Asurbanipal ve Babil kralı olan kardeşi Şamaş-şum-ukin arasındaki iç savaşta iki sorun üstüste düştü. Asurbanipal üstün çıktı, ama Asur gerçekte bu çatışmanın yıpratıcı etkilerini hiçbir zaman aşamadı ve MÖ 612 yılında Babilliler ve Medler tarafından yok edildi.

Üstte solda Ninive'de Kuzey Sarayı'ndan bir kabartmada Asurbanipal ve kraliçesi Asur-şarrat bahçede yemek yerken görülmektedirler. Sol yandaki çam ağacından, Til-Tuba Savaşı'ndan sonra Asur'a gönderilen Elam Kralı Teumman'ın kesik başı sallanmaktadır.

Solda Asurbanipal MÖ 653 yılında Ulai Irmağı'nın kıyılarındaki Til-Tuba Savaşı'nda Elamlıları yendi. En üstte solda Assurlu bir asker Elam Kralı Teumman'ın başını kesmektedir. Ninive'de Güneybatı Sarayı'ndan kabartma.

miş olabilir. Haberi alan Asurbanipal, (belki kendisi başına geçerek) Mısır'a yeni bir ordu gönderdi ve Tantamani'yi geri çekilmeye zorladı. Asurbanipal, Memphis'i yeniden ele geçirdi, Teb'i yağmaladı, Ninive'ye zafer içinde ve çok miktarda ganimetle döndü. Mısır'la daha sonraki ilişkiler hakkında Asur kaynakları sessiz kalırlar, ama Asurbanipal'in hazır Mısır yöneticileri Asur'a dostça bir tutum almış ve yeminlerle bağlanmışken geri çekilmeye karar verdiği açıktır.

7. yüzyıl başlarında Phrygia Krallığı'nın çökmesinden sonra Batı anadolu'ya Lidia'lılar güç olmuşlardı. Herodotos'a göre, Gyges (MÖ yak. 680-yak. 650) kendinden önceki kralı öldürüp karısıyla evlenerek Lidia kralı oldu. Asurbanipal'in bir yazıtında Tanrı Asur'un Gyges'e bir düş ilham ettiği, rüyada Asurbanipal'e boyun eğerse düşmanlarını yeneceğini anlattığı kaydedilir. Bunun sonucunda Gyges, Asurbanipal'in atalarının adını bile bilmediği (ya da o böyle söyler) uzak ülkesinden Aşurbanipal'e bir elçi gönderdi ve Kimmer'leri yenmeyi başardı. Ama Gyges, Asur'a karşı ayaklanan bir Mısır Kralı'nı destekleyince (MÖ 665'den önce olabilir), krallığı Kimmer'ler tarafından işgal edildi. Lygdamis'in (Asur kaynaklarında Dugdamme olarak geçer) önderliğindeki Kimmerler daha sonra, 640 yılı dolayında Kilikia'da Asurlulara yenildiler.

Aşurbanipal'in kütüphanesi

Askeri bir önder olmanın yanısıra Aşurbanipal bir bilim adamıydı. Yazıtlarında tüm yazmanlık sanatını öğrendiğini, karmaşık matematik denklemlerini çözebildiğini ve Sümer ve Akad dillerinde güç metinleri okuduğunu kaydeder. Tufandan önceki metinleri bile anlayabildiğini öne sürer.

Saltanatı sırasında her tür çivi yazısı metninden büyük bir kütüphane oluşturmuş, Babil arşivlerinde ve tapınak okullarındaki tabletleri araştırıp kopyalarını Ninive'ye getirmeleri için adamlar göndermiştir. Asurbanipal'in kütüphanesinde, Mezopotamya yazman ve bilim adamlarının kullandığı standart listeler ve referans kitapları, iki dilli sözcük listeleri, sözlükler, işaret ve eşanlamlı sözcükler listeleri, tıbbi tanı listeleri, kehanet, dinsel tören ve büyü özetleri, Yaratılış Destanı ve Gılgamış Destanı gibi edebiyat yapıtları bulunurdu. Gerçekten de Aşurbanipal'in kütüphanesindeki metinler, Mezopotamya yazman gelenekleri hakkındaki şimdiki bilgilerimizin temelini oluştururlar.

İç savaş ve Susa'nın yıkımı

Esarhaddon'un Babil'e getirdiği çözüm 16 yıl boyunca iyi yürümüştü. Asurbanipal'in sürekli Babil'in iç işlerine karışmasına karşın, Şamaş-şum-ukin ikincil bir kral konumunu benimsemişti. MÖ 652 yılında birdenbire iki kardeş arasında, nedenleri bilinmeyen bir anlaşmazlıktan dolayı, savaş çıktı. Dört yıl süren ayaklanmada Elamlılar, Araplar ve güney kavimleri Babil'i desteklediler. Güney kentlerini ele geçiren Asurlular MÖ 650 yazında Babil kentini kuşattılar. Kent ateşe verildi ve Şamaş-şum-ukin yangında öldü. 648 yılı sonunda Asurbanipal Babil'de denetimi yeniden ele geçirmişti. Diğer ayaklanmacıları Sennaherib'in öldürüldüğü tapınakta idam ettirdi, parçalanan cesetlerini köpek, domuz, kuş ve balıklara yem yaptırdı.

Şamaş-şum-ukin'den sonraki Babil yöneticisinin adı Kandalanu'dur. Bunun Asurbanipal'in benimsediği bir taht adı mı olduğu, yoksa Kandalanu'nun Asurbanipal'in atadığı kişinin adı mı olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Kandalanu'nun yaptıkları hakkında hiçbir şey bilinmez, ama 21 yıllık saltanatı sırasında Babil ülkesinin barış içinde yaşadığı anlaşılmaktadır.

İç savaştan önce Elam'a karşı biri MÖ 667, diğeri 653'te iki Asur seferi düzenlenmişti. İkincisinde, Ulai (Eulaelis, Rud-i Karun, Karun Irmağı) kıyılarındaki bir savaşta Elam Kralı Teumman (Elamcada Tepti-Humban-İnşuşinak) öldürülmüş, Aşurbanipal kendisine getirilen kralın kesik başını Erbil ve Ninive'de sergiletmişti. İç savaş bittikten sonra Asurbanipal dikkatini yeniden kardeşinin ayaklanmasını destekleyen Elamlılara çevirdi. 648 ve 647 yıllarında ordularını Elam tahtını ele geçirmiş olan Ummanaldaş'ın (III. Humban-Haltaş) üstüne sürdü ve sonunda onu yendi. Asurlular Susa'yı yağmaladılar, tapınakları yıktılar, tanrıları alıp götürdüler, Elam krallarının heykellerini parçalayıp mezarlarına saldırdılar. Hatta hiçbir şey yetişmesin diye toprağa tuz ektiler. Susa ganimetleri arasında bulunan bir tanrıça İnanna heykeli, Asurbanipal'in iddiasına göre 1635 yıl önce Uruk'tan götürülmüştü.

Asurbanipal döneminin son bölümüne ilişkin fazla belge yoktur, hatta ölüm tarihi bile kesin değildir, ama 627 yılında öldüğü hesaplanmaktadır. Bir rastlantı olarak Kandalanu'da (belki gerçekten Asurbanipal'di) aynı yıl öldü ve Babil'de başlayan ayaklanmalar dönemi giderek Asur'un yıkılmasına yol açtı.

Babil

Sağda Asurbanipal stelinde, kral başında sepet taşımaktadır. Motif, Er Hanedanlar döneminden kalmadır. Asur kralı, dedesi Sennaherib'in götürdüğü Marduk heykelini Babil'e geri getirmiş ve stelde kaydedildiği gibi Marduk Tapınağı'nı onarmıştı. Kardeşi Şamaş-şum-ukin'in Babil kralı olmasına karşın, onarımın şerefini Asurbanipal üstlenir. Yükseklik 36,8 cm.

Adı tanrılar kapısı anlamına gelen Babil, Tanrı Marduk kültünün merkeziydi. Üçüncü Ur Hanedanı döneminde bir eyalet merkezi olan kent, MÖ 18. yüzyılda Amurrulu yönetici Hammurabi (MÖ 1792-1750) zamanında Güney Mezopotamya'nın laik ve dinsel başkenti oldu. Birinci Babil Hanedanı MÖ 1595 yılında kent Hititler tarafından yağmalandığı zaman sona erdi. Onları izleyen Kassit yöneticiler Babil'de taç giyerlerdi.

MÖ 1. bin yılda Assur kralları bu eski kutsal kente göz dikdiklerinde Babil ülkesinde yerleşmiş olan Arami ve Kalde (Yeni Babil) kavimleri bağımsızlık için savaşıyorlardı. Sennaherib'in MÖ 689 yılında yıktığı kent, ardılı Esarhaddon tarafından yeniden inşa edildi. Daha sonra Asurluları yenmeyi başaran Nabapolassar (MÖ 625-605) ve oğlu II. Nebukadnezzar (MÖ 604-562) kenti eski görkemine kavuşturdular.

Babil MÖ 6. yüzyılda Pers İmparatorluğu'na dahil edildi, sonra Büyük İskender ve ardıllarının eline geçti ve sonunda üstünlüğü Dicle kıyısındaki Yunan kenti Selenkeia'ya kaptırdı.

Antik Dünyanın Yedi Harikası'ndan ikisi, Asma Bahçeleri ve surlar Babil'de bulunurdu. Asma Bahçelerin yeri kuşkuludur, ama surların izi bulunmuştur. Uzunluğu 8 kilometreyi aşan dış surun üstünde, Herodotos'a göre, dört atlı bir arabanın dönmesine yetecek kadar yer vardı.

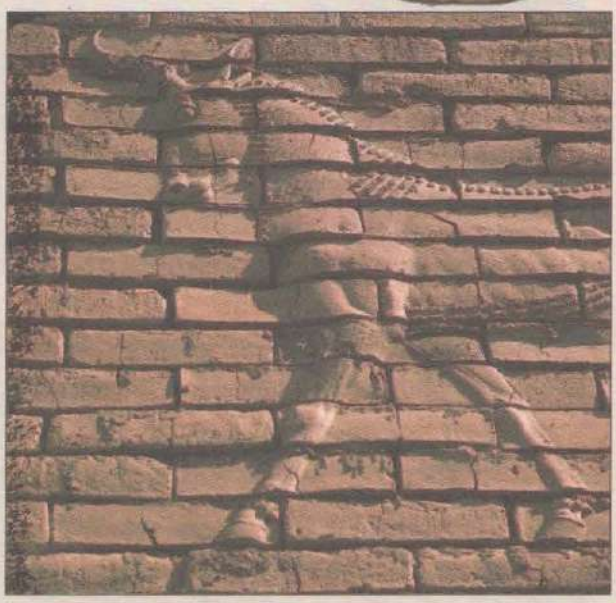

En üstte Diyoriten tanrı ya da bir olasılıkla tanrılaşmış kral heykeli (MÖ 2040 dolayı). Yazıtında Mari yöneticisi Puzur-İştar ve kardeşi Milaga'nın adakları vardır. Babil'de Kuzey sitadelinde bunun neredeyse eşi olan, ama yazıtsız ikinci bir heykelle birlikte bulunmuştur ve büyük olasılıkla müze adı verilen bölüme aittir. Bu "müze"deki çeşitli yabancı eşyalar arasında, çok büyük bir taş Geç Hitit aslanı ve Suhu'lu Şamaş-reş-usur'un steli de vardı. Yükseklik 1,70 m.

Üstte II. Nebukadnezzar döneminde Marduk Tapınağı'ndan başlayan ve İştar Kapısı'ndan geçerek *akitu* tapınağına doğru uzanan Geçit Yolu'nun duvarları sırlı, kabartma yürüyen aslan figürleriyle bezenmişti. Aslanın yüksekliği 1,05 m.

Üstte sağda İştar Kapısı'nın temellerindeki boğa ve ejderhalar, kalıptan çıkarılmış pişmiş tuğla ve zift harç kullanarak yapılmıştı. Tuğlalar sıralanmamıştı.

Sağda Fırat'ın ortadan böldüğü Babil kentinin iki yakası birbirine, tekne biçimindeki taş payandalara oturtulmuş bir köprüyle bağlanırdı. Robert Koldewey'in 1899 ile 1917 arasında yaptığı kazılarla kentin doğu kesiminin Yeni Babil döneminde plan büyük ölçüde ortaya çıkarılmıştır. Ortada, ırmağın yanında Marduk Tapınağı ve ziggurat bulunurdu. Pişmiş tuğlaları alıp başka yerlerde kullanılan "Babil Kulesi"nden (Etemenanki iziggurat) şimdi yalnızca yerde bir delik kalmıştır.

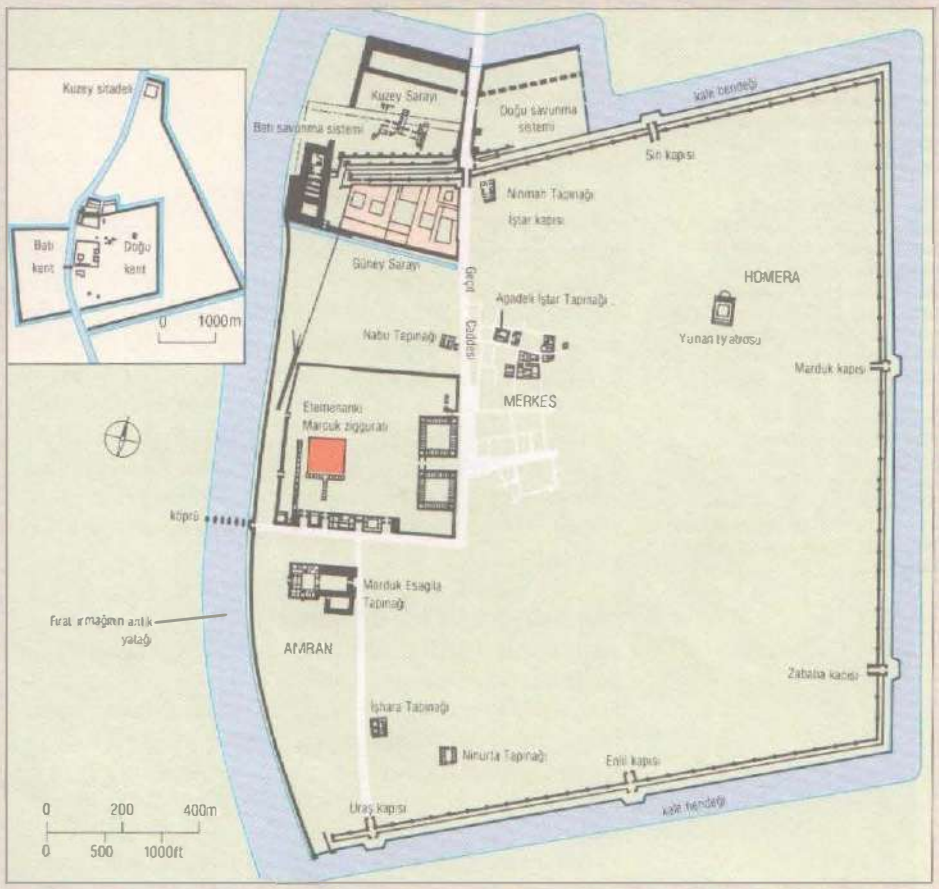

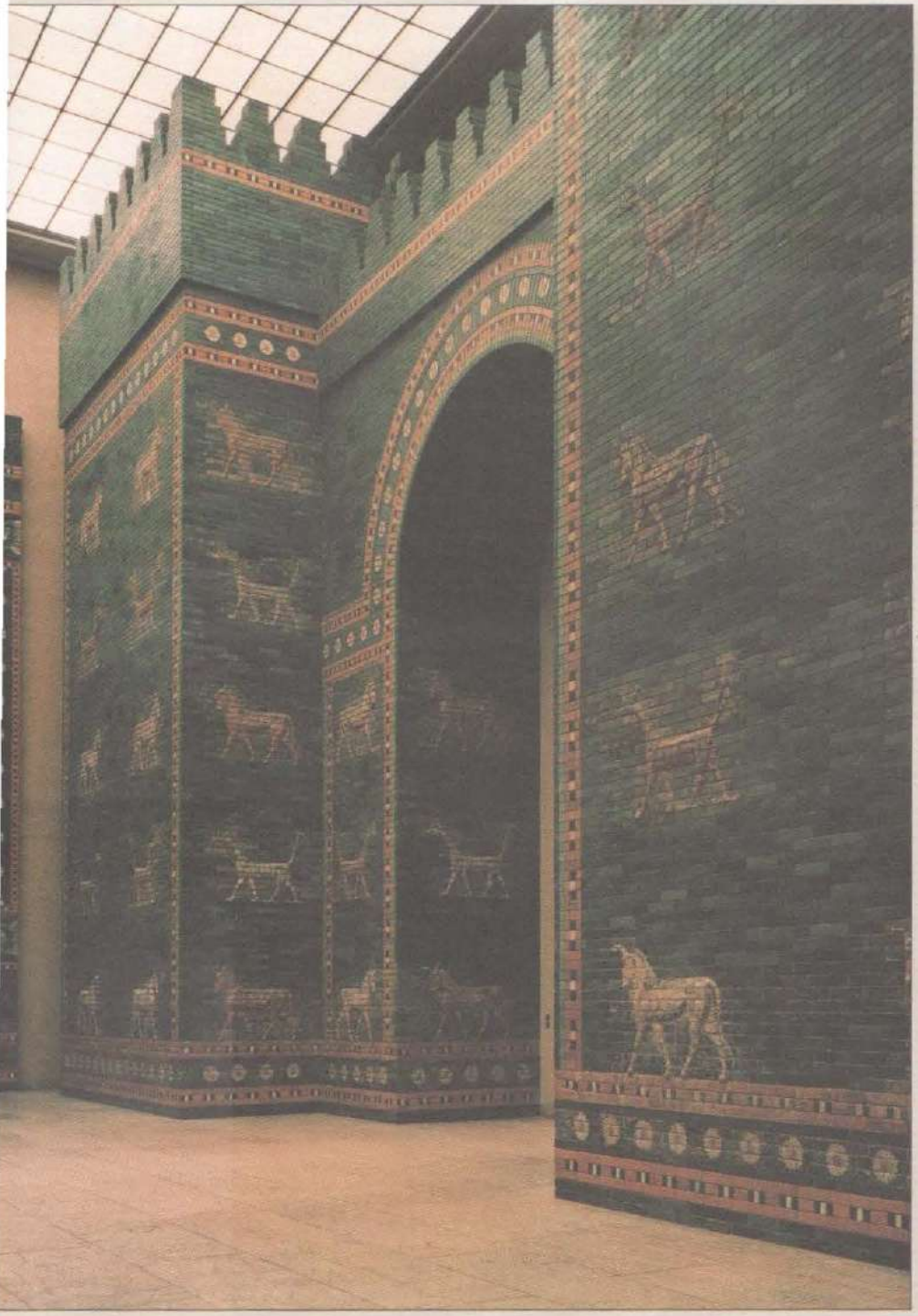

Solda ve altta "Düşman geçemesin" diye adlandırılan ve Marduk Tapınağı'ndan *akitu* tapınağına uzanan Geçit Yolu, iç kentin sekiz kapısından biri olan İştar Kapısı'ndan geçiyordu. Kapının 15 m kadar derine inen ve üstünde, kalıpta dökülmüş, sırsız figürler bulunan temelleri ele geçirilmiştir. Toprak düzeyinin üstünde kabartma olmayan sırlı figürler, onların üstünde de kabartma figürler vardı. Kapı ele geçirilmiş sırlı tuğlalarla yeniden kurulduğundan, asıl yüksekliği varsayımsaldır. Rekonstrüksiyonun yüksekliği 14,30 m.

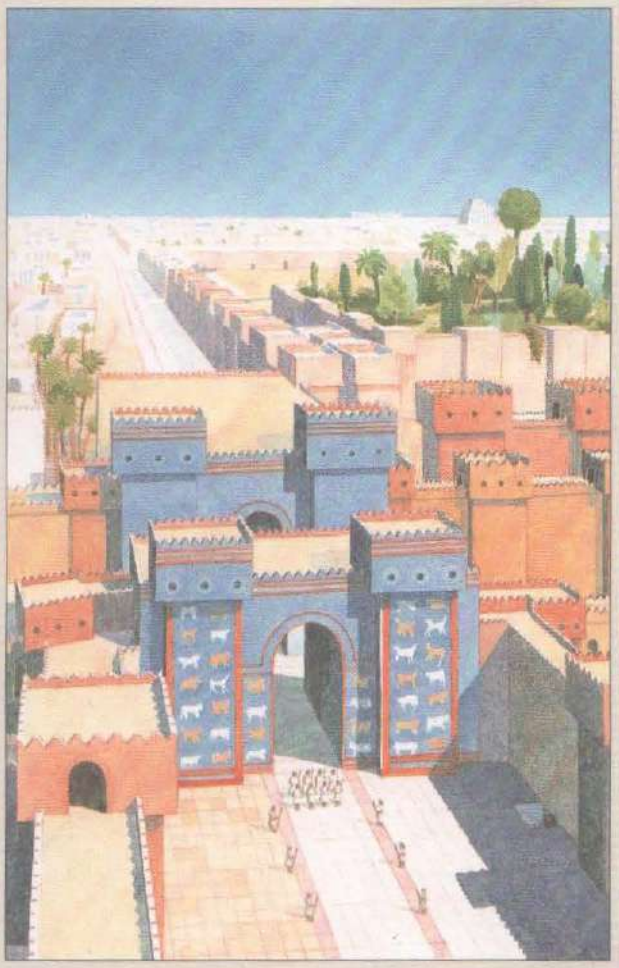

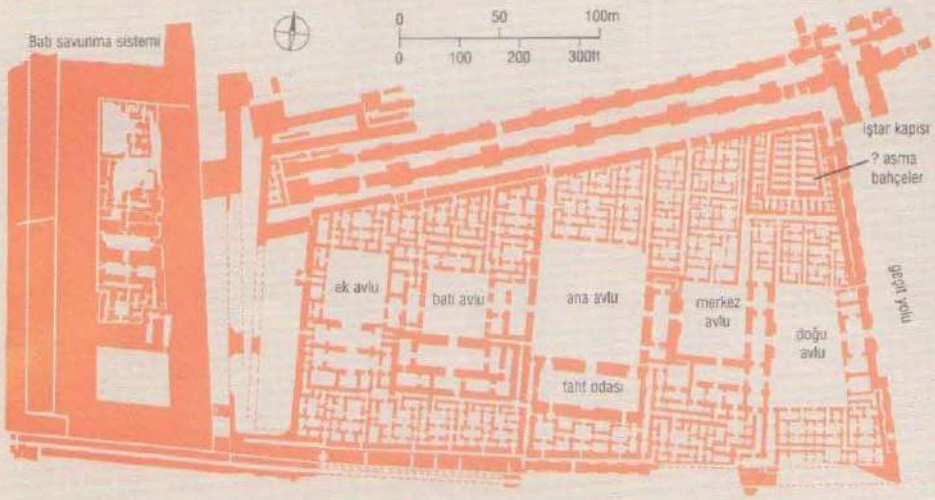

Solda Beş avlu çevresinde inşa edilmiş olan Güney Sitadeli'nde kabul odaları Babil'e özgü biçimde güney kenardaydı. II. Nebukadnezzar'ın yaptırdığı ve "insanlığın harikası, ülkenin merkezi, parlak ikametgah, krallar konutu" dediği bina daha sonra Pers kralları tarafından kullanılmıştır. Belşazar'ın ziyafeti ve duvardaki yazı olayı büyük olasılıkla bu yapıda geçmişti. Büyük İskender de burada ölmüştür.

Üstte İştar Kapısı boğalar ve yılan, aslan ve kartal özellikleri'ni birleştiren ejderha figürleriyle bezenmişti. Boğayla hava tanrısı Adad arasında bağlantı kurulurdu, ejderha ise Tanrı Marduk'un hayvanıydı. Tanrıça İştar'ın aslanı buraya konmamıştı, anıt Geçit Yolu'nun duvarları aslanlarla bezeliydi. Desenin neresine konulacaklarını belirtmek için kalıpta dökülmüş sırlı tuğlaların üst yüzeyleri işaretlenmişti. Boğanın yüksekliği yaklaşık 1,30 m.

Mezopotamya'da Savaş

Eski Yakındoğu'da savaşa ilişkin ilk açık kanıtlara MÖ 4. bin yıl sonlarında rastlanır. Bu dönemde Uruk ve Susa'da bulunan mühür baskılarında savaş ve tutuklu sahneleri görülmektedir. Kazılarda daha erken dönemlerden istihkam kalıntılarına rastlanması, belki tarih öncesi zamanlarda da savaşların yaygın olduğunun bir belirtisidir.

Mızrak, topuz, ok ve yay, sapan gibi ilk silahlar, avda kullanılanlarla aynıydı. III. bin yılda bakır hançer ve balta, kalkan, miğfer gibi yeni silahlar kullanılmaya başlandı. Sumer ordularında yaban eşeklerinin çektiği savaş arabaları vardı.

Savaş yöntemlerinde büyük ilerlemeler sağlanan II. bin yılda 10.000 kişilik, hattâ daha büyük ordular kaydedilmektedir. Bu dönemde kuşatma savaşı ve tahkim yöntemleri geliştirildi. Askerler tunçtan pullu zırh takarlardı. Askeri seçkinlerin seçtiği dal atlı savaş arabalarıydı.

Bundan sonraki bin yılda silahlarda çoğunlukla tunçun yerini demir alırken, arabalı birliklere süvariler eklendi. Dinsel yaptırımlar, kehanetler, sürgün ya da işkence tehditleri gibi psikolojik savaş yöntemleri yaygındı ve Assurluların askersel başarılarında bunlar önemli bir yer tutardı.

Altta Girsu'da bulunan Akbaba Stelinden (MÖ 2450 dolayı) ayrıntı. Lagaş'ın iğferli askerleri, yöneticileri I. Eannatum önderliğinde sık saflı alaylar halinde Ummа askerlerinin cesetlerini ezerek yürümektedirler. Alt şeritte Eannatum elinde bir mızrakla savaş arabasından saldırmakta, mızrak ve balta taşıyan askerleri ardından yürümektedir.

Üstte sağda Uruk'tan bu silindir mühür baskısında (MÖ 3200 dolayı) yönetici elinde mızrakla, çıplak ve bağlı tutukluların önünde durmaktadır.

Sağda Ur Standardından (MÖ 2500 dolayı) bu ayrıntıda bir Sumer savaş arabası görülmektedir. Ölü düşmanın hayvanların ayakları altında gösterilmesi daha sonra Mısır ve Asur'da da rastlanan bir gelenektir.

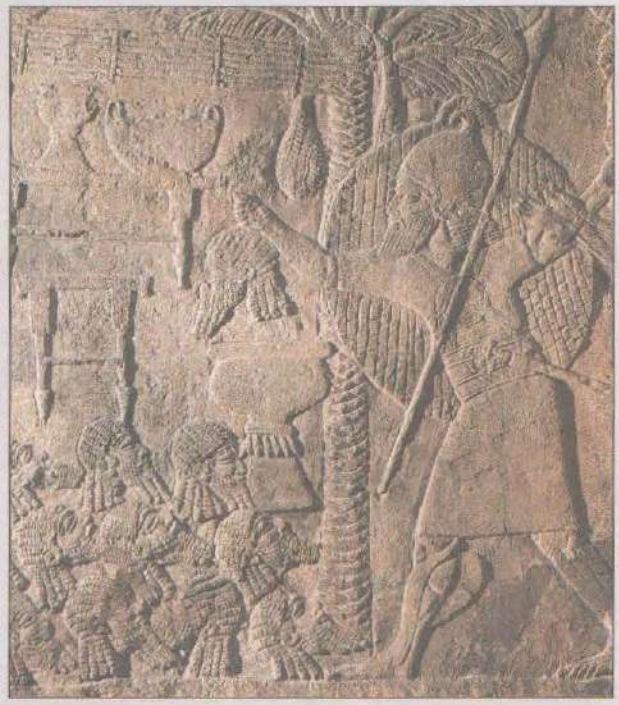

Solda MÖ 9. yüzyılda süvariler çiftler halinde dolaşırlar, böylece biri yayını kullanırken diğeri atları idare ederdi. Eyer ve özengi daha icat edilmemişti. Kalhu'da Kuzeybatı Sarayı'ndan kabartma.

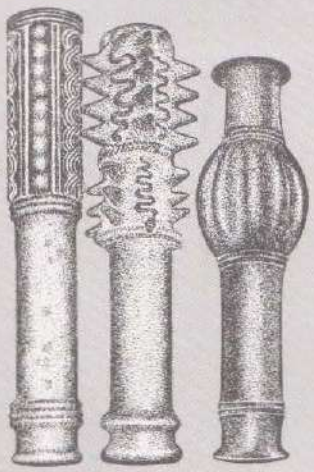

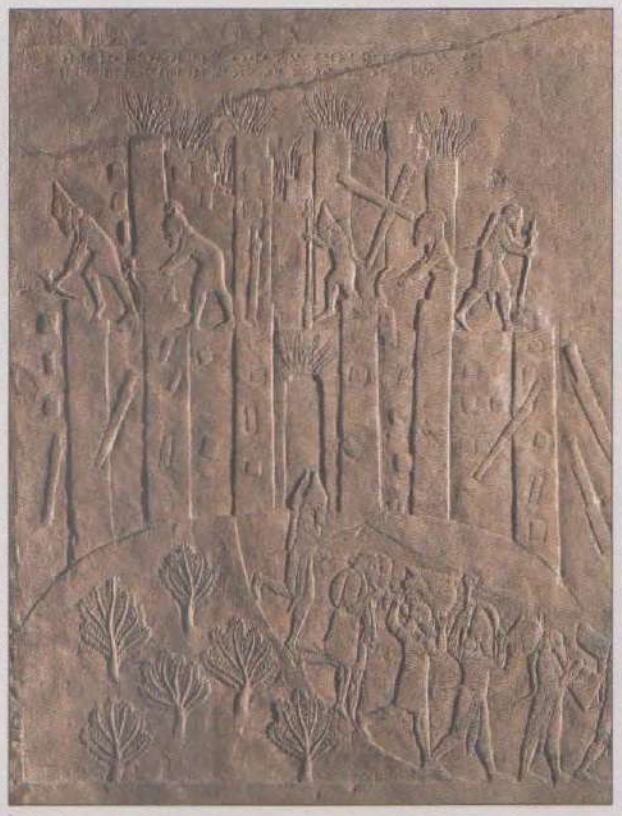

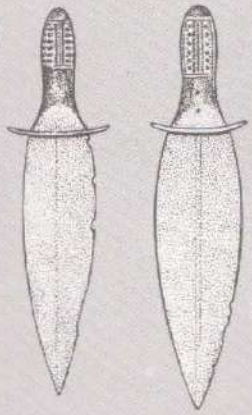

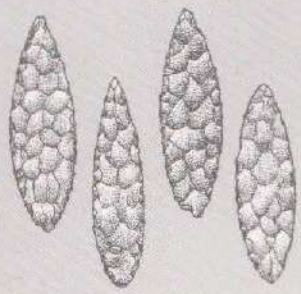

En üstte MÖ 3. bin yıldan kalma topuz başları. Topuz hem silah hem de yetke simgesiydi. Burada görülenlerin törensel amaçlı olması mümkündür. En büyüğünün uzunluğu 20 cm.

Üstte ortada MÖ 2500 dolayına tarihlenen bu tip hançerler Ur Kral Mezarlığı'ndan çıkarılmıştır. Bıçak ve sap ayrı ayrı dökülüp sonra birbirine perçinlenirdi. Büyüğün uzunluğu 26,1 cm.

Üstte Tel Brak'ta 3. bin yıl sonuna tarihlenen 150 dolayında çakmaktaşından ok başı bulunmuştur. Diğer silah ve aletler için bakır ve tunç kullanılırdı, ama çakmaktaşı daha ucuzdu.

Üstte Elam'da Hamanu kenti ele geçirildikten sonra (MÖ 647 dolayı) yağmalanmış ve Asurbanipal'in askerleri surları kazma ve kol demirleriyle yıkarak kenti ateşe vermişlerdi. Cezalandırma tehdidi Asurluların ana silahlarından biriydi. Ninive'de Kuzey Sarayı'ndan kabartma.

Solda Babil ülkesinde bir savaştan sonra Asurlu bir asker, diğer ganimetlerle birlikte sayılması için kesik bir baş getirmektedir. Kral yıllıklarında düşmanın ölü sayısı kaydedilirdi, ama verilen sayıların her zaman doğru bir kafa sayımına dayanmadığı anlaşılmaktadır. Ninive'de Güneybatı Sarayı'ndaki frizden (MÖ 630-612 dolayı).

Üstte sağda MÖ 2400 dolayından kalma hilal biçiminde dökme tunç balta başı. Tahta saplara takılan baltalar ve saptaki oyuklara geçirilir (bazen de burada olduğu gibi perçinlenir) ya da sapın sokulacağı bir delik bırakılarak dökülürdü. Yükseklik 14 cm, genişlik 7,3 cm.

Sağda Ninive'de Güneybatı Sarayı'ndan kabartma. Asurlu bir asker Zagros dağlarından bir esirin sakalını çekip, hançerle tehdit etmektedir. Esirlerin kaderi farklı olurdu. Kimi öldürülür, kimi sürülerek kral için çalıştırılır ya da imparatorluğun uzak bölgelerinde iskan edilirdi.

SON İMPARATORLUKLAR (MÖ 626-330)

Babil'in canlanışı

MÖ 900 ile Asur Kralı Sennaherib'in öldürüldüğü yıl olan 681 arasında Babil tahtında 24 kral oturmuştu. Bilindiği kadarıyla bunlardan yalnızca altısı babasının ardılıydı. En az 15 (belki de 21) hanedan değişikliği olmuştu ve yöneticiler arasında Asurlular, Kaldeli kabile reisleriyle birlikte Babilli asiller ve memurlar da bulunuyordu. Varsıllığı, kararlı ve etkin bir hükümet gerektiren bir kanal sisteminin işlemesine bağlı olan Babil, bu karışıklık döneminden zarar gördü. Esarhaddon'un Babil politikasında yaptığı değişikliğin ardından Şamaş-şum-ukin ve Kandalanu'nun uzun süreli saltanatları Babil krallığının iktisadi gelişmesini sağladı. Öyle ki, bundan sonraki yüzyılda Yakındoğu'nun başlıca tahıl üreten alanı olarak Babil ülkesi Asur'un yerini aldı.

Babil Kralı Kandalanu ile Asur Kralı Asurbanipal'in MÖ 627 dolayında ölümlerini, kendine Nabopolassar adını alan, kökeni bilinmeyen Babilli bir önderin yükselişi izledi. Nabupolassar 23 Kasım 626'da tahta geçti ve Yeni Babil ya da Kalde hanedanını kurdu. Daha geç bir gelenek onu Asurlular döneminde Deniz Ülkesi valiliği yapan bir Kaldeli yapar, ama Nabupolassar yazıtlarında halktan bir adam olduğunu, "kimsenin oğlu olmadığını" öne sürer.

Babillilerle Asurlular 10 yıl boyunca Babil ülkesi içinde savaştılar. Büyük zorluklar dolu bir dönemde kentler kuşatılıp birkaç kez el değiştirdi. Nippur halkı bir kuşatma sırasında açlıktan kurtulmak için çocuklarını köle olarak satmak durumunda kaldı. MÖ 616'ya gelindiğinde Babil ülkesinde yönetimini sağlamlaştıran Nabopolassar artık Asur'un kalbini tehdide hazırdı. Babilliler Fırat boyunca ilerlediler ve burada Mısırlı bağlaşıkları tarafından desteklenen bir Asur ordusunu yendiler. Arrapkha yakınlarında bir Asur ordusunu daha yenilgiye uğrattılar.

Babilliler 615 yılında Asur'a saldırdılar, ama kenti alamadılar. Ertesi yıl Kyaksares'in önderliğindeki Medler, Asur'un başkenti Ninive'ye saldırarak 4 kilometre kuzeydeki Tarbisu'yu ele geçirdiler, sonra Asur'a yürüyerek kenti yağmaladılar. Nabopolassar Asur düştükten sonra oraya geldi ve Medlerle bir dostluk anlaşması imzaladı. 612 yılında Medler, Babillilerle birlikte Ninive'ye yürüdüler, üç ay süren ve Asur Kralı Şin-şar-işkun'un öldüğü kuşatma sonunda Ninive düştü. Fatih'ler kenti yıktılar, tapınaklar yağmaladılar. Saraylardaki Asur kral kabartmalarını tahrip ettiler ve büyük olasılıkla Akad Kralı Naram-Sin'e (MÖ 2254-2218) ait olan bakır başı kırdılar. Kalhu'daki Nabu tapınağında, batı İran'daki vasal yöneticilerin Esarhaddon'a ettikleri bağlılık yemininin kopyalarını parçalayıp, parçaları yerlere saçtılar.

Bir grup Asurlu Harran'a kaçıp, Mısırlıların yardımıyla burada birkaç yıl tutundu, ama Asur direnişinin MÖ 609'dan sonra sona erdiği anlaşılmaktadır. Gerçekte 612 yılından sonra Asur'da olup bitenlere ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Bunun nedeni, yönetsel kayıtların dayanıklı kil tabletler yerine parşömen ya da papirusa yazılması ya da idari yapının tümüyle çökmüş olması olabilir. O dönemde Asur'a Babillilerin mi, yoksa Medlerin mi egemen olduğu bile kesin değildir.

Aşağıdaki yazıtta Nabopolassar nefret edilen Asurlu düşmanlarına karşı zaferini canlı biçimde anlatmaktadır.

"Subartu ülkesini (Asur) katlettim. Düşman ülkeyi harabeye çevirdim. Eski günlerden beri tüm insanlara egemen olan, ağır boyunduruğuyla ülke halkına zarar veren Asurlu'nun ayağını Akad'dan geri çevirdim, boyunduruğunu attım."

Batıda Asur'un eski bağlaşığı olan Mısırlılar denetimi ele geçirmeye çalıştılar. 610 yılında Asurlular'ın yardımına gelmişler ve önlerini kesmeye çalışan Yahuda Kralı Yoşiyo'yu Megiddo'da (609 dolayı) öldürerek Karkamış'ta egemenlik kurmuşlardı. Babilliler MÖ 605 yılında Mısırlıları buradan söküp atmayı başardılar ve Nabupolassar'ın en büyük oğlu veliaht Nebukadnezzar öncülüğündeki bir seferde Hama bölgesinde Mısır ordusunu yokettiler.

Kudüs'ü yıkan kral

Nabopolassar MÖ 16 Ağustos 605'te ölünce, Nebukadnezzar (Nabukudurri-usur ya da Nebukadrezzar da denir) derhal Babil'e dönerek 7 Eylül günü taç giydi. Bu kadar çabuk dönebilmesi için hem onun, hem de ona haberi getiren ulağın günde ortalama 50 kilometre gibi şaşırtıcı bir hız yapmış olmaları gerekir. II. Nebukadnezzar taç giydikten sonra batıdaki seferine devam etti, ama Babil takvimine göre baharda kutlanan önemli Yeni Yıl şenliğine katılmak üzere Babil'e geri döndü. Daha sonraki yıllar Suriye ve Filistin'de askeri eylemlerini sürdürdü. 601 yılında saldırdığı Mısır'da direnişle karşılaştı. Bu savaşı anlatırken, "açık savaşta birbirlerine vurdular ve birbirlerine ağır yenilgiler verdiler" diye yazar.

Nebukadnezzar 598 Aralık ayında gene Babil'den ayrılarak batıya sefere çıktı. Üç yıl önce ayaklanan Kudüs'ü kuşattı, kent 16 Mart 597'de düştü. Kral Jehoiakin ve çok sayıda uyruğu Babil'e gönderildi, onun yerine Yahuda krallığına Zedekya getirildi. Birkaç yıl sonra Zedekya da ayaklandı. Babilliler bu kez bir yıldan çok sürecek bir kuşatmaya başladılar. Sonunda MÖ 587 (ya da 586) yazında surlar aşıldı ve bir ay kadar sonra kent teslim oldu. Kudüs'ün büyük bölümünün bu sırada yıkılarak yeniden çok sayıda Yahudi'nin sürülmüş olması mümkündür. Nebukadnezzar valiler atadı, ama yeni isyanlar çıkmaya devam edince Babil misillemeleri de arttı ve MÖ 582-581'de yeni sürgünlerle sonuçlandı. Bu tarihte Yahu-

Babil ülkesi
MÖ 1. bin yıl başlarında Babil ülkesinde Aramî kavimleri yaşıyordu. Daha sonra onlara, kentler dışındaki kırsal alanların büyük bölümünü işgal eden Kalde kabileleri katıldı. MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda Asur, Yeni Babil ve Pers yöneticileri altında ve büyük olasılıkla yaygın kanal yapımı sonucu olarak Babil daha da zenginleşti. Irmakların yatakları kesin değildir, ayrıca haritada gösterilmeyen daha birçok küçük ark vardı.
Yeni Babil kralları servetlerinin büyük bölümünü başkent Babil'i ve Babil ülkesinin Borsippa ve Kutha gibi diğer eski kutsal kentlerini donatmak için harcarlardı. II. Nebukadnezzar'ın dikkat çekici bir girişimi, Fırat'la Dicle arasında, pişmiş tuğla ve ziftten yapılmış iki duvar inşa ettirmek oldu. Biri Sippar'ın hemen kuzeyinde, diğeri ise Babil'le Kiş arasında olan duvarlar Babil'in savunmasını güçlendirmek için yapay göller yaratmak amacıyla yapılmıştır.

Önceki sayfalar Susa'da Dareios Sarayı'ndan sırlı kabartma tuğla panoda, kartal ayaklı ve boynuzlu bir kanatlı aslan görülmektedir.

da'nın Samaria eyaletine bağlanması olasıdır.

Nebukadnezzar'ın Yahudilerle ilişkisi Eski Ahit'de kaydedilmiştir, ama diğer yabancı ülkelerle ilişkileri ayrıntılı olarak bilinmez. Babil'de bir ayaklanmayı bastırmasından bir yıl önce, MÖ 596 yılında Elam'ı yenmiş olması mümkündür. Saltanatının sonraki dönemlerinde seferlere pek gerek kalmadığı anlaşılmaktadır, ama Mısır'a karşı bir sefer daha düzenlemiş olabilir. Herodotos'a göre Babil Kralı, 585 yılında Media Kralı Kyaksares ile Lidia Kralı Alyattes arasındaki ateşkese arabuluculuk yapmıştı. Babil kralı arabuluculuğa uygun bulunduğuna göre, Babil büyük olasılıkla Lidia ve Media ile barışçıl ilişkiler sürdürüyordu.

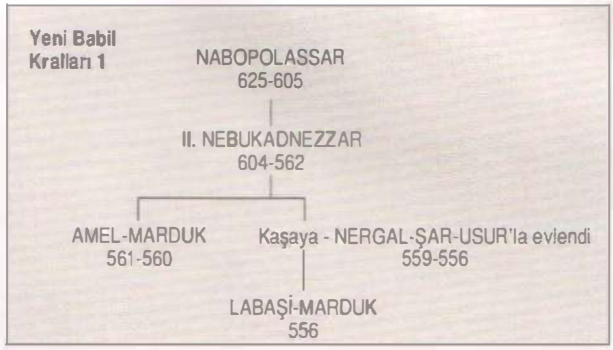

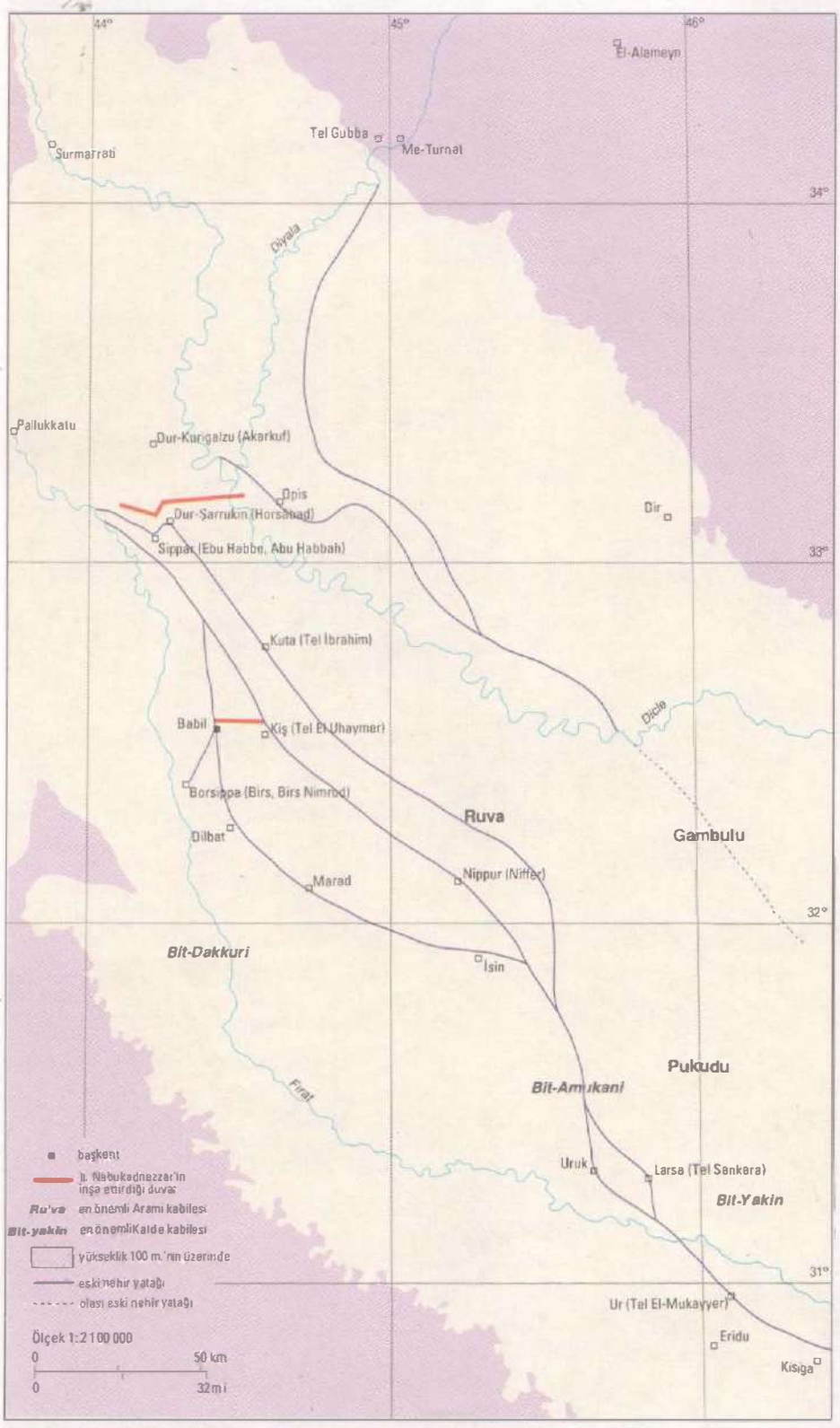

Nebukadnezzar Asur'la boy ölçüşebilecek bir imparatorluğa sahip olmuştu. Asur kralları gibi o da imparatorluk kaynaklarının büyük bölümünü başkentini yenilemeye ayırdı. I. Dünya Savaşı'ndan önce Babil'i kazan Robert Koldewey'e (1855-1925) göre, bu girişimde her biri yaklaşık 33 santimetrekare büyüklüğünde ve 7 santim kalınlığında 15 milyonu aşkın pişmiş tuğla kullanılmıştı. Nebukadnezzar, Esagila (Marduk Tapınağı) ve Etemenanki'yi (ziggurat), ayrıca çok sayıda küçük tapınağı onardı, kral saraylarını büyük ölçüde genişletti ve yeniledi. Ünlü Asma Bahçeleri, Media Kralı Kyaksares'in kızı olan Nebukadnezzar'ın kansı ülkesinin dağlık manzaralarını özlemesin diye yapılmıştı. Nebukadnezzar Babil'in savunmasını güçlendirdi. İç ve dış kentin çevresine yaptırdığı surlar, 8 kilometrekareyi aşkın bir alanı kuşatıyordu. Ayrıca Fırat'la Dicle arasında uzanan ve pişmiş tuğladan, zift harç kullanılarak yapılmış iki uzun duvar inşa ettirdi ve böylece bir dış savunma hattı olarak kenti suyla kuşattı. Daha sonra "Media Duvarı" diye adlandırılan kuzey duvarın, Sippar'ın kuzeyinden geçtiği yakın zamanlarda ortaya çıkarılmıştır.

Nebukadnezzar'ın ardılları

Nebukadnezzar'ın 562 yılında ölümünden sonra tahta geçiş karışık bir mesele oldu. 561 ile 560 arasında yalnızca iki yıl yönetimde kalan oğlu Amel-Marduk'u (Eski Ahit'de Evil-Merodakh diye geçer) 559 yılında tahta geçen kayınbiraderi Nergal-şar-usur (Nerigilisser) izledi. Nabukadnezzar'ın kızıyla evli olan yeni kral Kudüs'ün yıkımına da katılmıştı. Üç yıl yönetimde kalan (MÖ 559-556) Nergal-şar-usur'un yerine geçen genç oğlu Labaşi-Marduk tahtta yalnızca iki ay kaldıktan sonra 556 Haziran ayında öldürüldü. Suikastçiler daha sonra Nabonidus adlı halktan bir kişiyi Babil kralı seçtiler.

Babası Harran Valisi Nabu-balatsu-ikbi, annesi bu kentte ay tanrısı Sin'in rahibesi Adad-guppi olan Nabonidus (MÖ 555-539) kuraldışı Mezopotamya krallarından biridir. Çok sevdiği annesi MÖ 547 yılında 104 yaşında öldüğünde, ona kralî bir cenaze töreni düzenledi. Yıllarca Nebukadnezzar'a hizmet ettikten sonra tahta geçtiği zaman Nabunidus'un kendisi de büyük olasılıkla altmış yaşının üstündeydi.

Dindar ve geleneklere çok düşkün bir adam olarak, bundan yaklaşık 2000 yıl önce Agade'li Sargon'un yaptığı gibi, kızı Ennigaldi-Nanna'yı (yakın zamana kadar bu ad Bel-şalti-Nannar diye okunurdu) Ur'da tanrı Sin'in *entu* rahibesi olarak atadı. Annesi gibi o da tanrı Sin'e büyük bağlılık içindey-

Solda Babil'de II. Nebukadnezzar'ın (MÖ 604-562) yapurdığı Güney Sitadeli'nde, ana taht odasının cephesindeki sırlı tuğla panonun rekonstrüksiyonu. Yükseklik 12,4 m.

Sağda Stelde bir Babil kralının kabartması görülmektedir. Yazıtta, bir kuraklıktan sonra yine bolluk olduğu kaydedilir. Kralın adı belirtilmemiştir, ama Nabonidus olması mümkündür, çünkü figür Nabonidus'un Harran'da bulunan stelleri üstündeki resimlerin aynıdır; kralın önündeki simgeler de aynıdır. Ay, Güneş ve Venüs gezegeni sırasıyla Sin, Şamaş ve İştar'ı temsil etmektedir. Yükseklik 58 cm, genişlik 46 cm.

di, Ur ve Harran'daki Sin tapınaklarını onarttı ve Sin'e tapınmayı yaygınlaştırdı. Aynı zamanda eski eserlere meraklıydı; Sümer ve Akad'ın eski kutsal yerlerini onardı, bunların temel inşaatları sırasında eski krallardan kalan yazıtları ve diğer eşyaları buldu. Nabonidus bu antikaların bir bölümünü Ur'da entu rahibesinin ikametgahı olan *giparu*'da bir "müze"de muhafaza altına aldı. Bunlar arasında Şulgi'ye (MÖ 2094-2047) ilişkin bir heykelin parçaları, Larsa krallarından birinin kilden duvar çivisi ve bir Kassit *kudurru*su (kralın toprak bağışlaması anısına dikilen taş) bulunuyordu.

Tahta geçtikten kısa süre sonra Nabonidus Marduk ya da Sin'in (Babil ve Harran için yazdığı yazıtlarda farklı tanrıların adı geçer) kendisine 54 yıldır terkedilmiş olan Harran'daki Sin Tapınağı'nı onarmasını istemesine ilişkin bir düş gördü. O tarihte Harran Med denetimindeydi. Ama, Nabonidus'un anlattığına göre Marduk üç yıl sonra Anşan ya da Persia Kralı Kyros'un Medleri yenmesini sağladı, Nabonidus da böylece tanrının buyruğunu yerine getirebildi. Belki de Nabonidus'un Harran tanrısı Sin'i tercihi nedeniyle, Babil ülkesinin kutsal kentleri olan Babil, Borsippa, Nippur, Uruk, Larsa ve Ur'daki rahipler Nabonidus yönetimine karşı çıktılar ve –sözde onların ihaneti nedeniyle– Babil ülkesinde hastalık ve açlık başgösterdi. Bunun üzerine Nabonidus Babil ülkesinden ayrılarak kuzeybatı Arabistan'daki Taima'ya gitti. Bu gönüllü sürgünün kesin tarihleri bilinmemektedir. Nabonidus yazıtlarında Araplar arasında 10 yıl kaldığını öne sürer, Babil kroniğine göre bu dönem saltanatının yedinci ve onbirinci yılları arasındadır (MÖ 549-545).

Nabonidus'un Taima'da kalmasının nedenleri tartışma konusu olmuştur. Daha sonraki Pers propagandasında Nabonidus'un Marduk ibadetini inkar eden bir dinsel sapma içinde olduğu öne sürülür. Eski Ahit'de Daniel Kitabı'na göre Nabonidus (belki de Kudüs'ü yıkan kişinin kendisinin de yok olması isteğiyle kitapta ona Nebukadnezzar adı verilir) yedi yıllık sürgünü sırasında çıldırır ve ot yer. Ölü Deniz parşömenleriyle birlikte bulunan Nabonidus Duasında, Nabonidus'un habis çıbanlar çıkardığı anlatılır. Çağdaş bilim adamları davranışlarını askeri, siyasi, ticari, dini ya da kişisel açılardan açıklamaya çalışmışlardır. Ama Nabonidus'un ve Kyros'un yazıtlarında öne sürüldüğü ve Eski Ahit'de kaydedildiği gibi, Taima'ya bir rüya ya da kehanetin yorumu dolayısıyla gitmiş olması da aynı derecede olasıdır. Nabonidus Babil'de oğlu Bel-şar-usur'u (Eski Ahit'de Belşazzar) vekil bırakmıştı, ama kralın yokluğu nedeniyle onun olmadığı yıllar boyunca büyük önem verilen Yeni Yıl şenlikleri kutlanamadı.

Babil'de Yeni Yıl şenlikleri

Babil yılının başlangıcını simgeleyen *akitu* şenliği 11 gün sürerdi. İlk beş gün hazırlıkla geçer, dua edilir, büyü yapılır, kurban kesilir ve tahtadan altın ve mücevher bezeli iki küçük heykel yapılırdı. Dördüncü gün öğleden sonra tanrı Marduk heykeli önünde Babil Yaratılış Destanı okunurdu. Destanda taze suların ruhu Apsu (erkek) ile tuzlu suların ruhu Tiamat'ın (kadın) birleşmesi sonucu tanrı Lahmu ve tanrı Lahamu'nun yaratılışının öyküsü anlatılır. Apsu ve Tiamat, Sümer-Babil panteonundaki tanrıların ataları olan Lahmu ve Lahamu'dan rahatsız olurlar ve onları öldürmeyi planlarlar, ama tanrı Ea Apsu'yu uyutarak onu öldürür. Tiamat bir canavar ailesinin desteğiyle tanrılara saldırır, tanrılar onu geri püskürtmeyi başaramazlar. Sonra Marduk araya girer ve tanrıların önderi yapılma koşuluyla Tiamat'la savaşacağını söyler. Tanrılar bunu kabul edince Marduk ikili çatışmada Tiamat'ı öldürür ve ordusunu yener. Tiamat'ın gövdesini ikiye bölerek gökleri ve yeryüzünü oluşturur ve aksi halde tanrıların yapmak zorunda kalacakları işleri yapmak için insanları yaratır. Tanrılar onun yaptıklarına karşılık Babil'i ve Marduk Tapınağı'nı kurarlar. Baş rolde Enlil'in bulunduğu eski bir efsaneye dayanan destan, Marduk'un (ve Babil'in) üstünlüğünü haklı gösterme amacını güdüyordu. Dua okunurken, yerleri Marduk tarafından alınan bu tanrıların gücenmemesi için Anu'nun tacı ve Enlil'in tahtının üstünün kapatılması ilginçtir.

Beşinci gün Marduk Tapınağı'nda bir arınma töreni yapılırdı. Borsippa'dan (heykeli tarafından temsil edilen) Tanrı Nabu, Babil'e gelir ve kral, Marduk Tapınağı olan Esagila'ya girerdi. Burada kılıcı, asası ve diğer krallık işaretleri çıkarılırdı. Urigallu rahibi kralın yanağına tokat atar, kulağını çeker, onu Marduk'un önünde secdeye eğer, günah işlemediğine, Marduk ibadetini ve Babil'in çıkarlarını ihmal etmediğine, yönetiminin adil oldu-

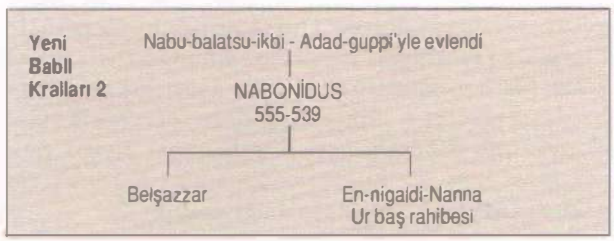

ğuna dair yemin ettirirdi. Rahip sonra kralın güvenini tazeler, krallık işaretlerini geri verir ve bir kez daha tokatlardı. Kralın ağlaması ülke için iyiye işaret sayılırdı.

Şenliğin son beş gününe ilişkin ayrıntılar daha az bilinmektedir. Altıncı gün, Nabu'nun önünde önceden hazırlanan iki heykelcik başları koparıldıktan sonra yakılır, bunun ardından Babil ülkesinin diğer kent tanrıları Babil'le gelirdi. Dokuzuncu gün Kral Marduk'un kutsal yerine girer ve "elini tutardı". Bu deyimin anlamı bilinmez, ama kimi bilim adamları burada tanrı rolünü oynayan kralla bir rahibe arasında kutsal bir evlilik sözkonusu olduğu görüşündedirler. Tanrılar sonra arabayla Geçit Yolu'ndan geçerek kentin kuzeyindeki *akitu* tapınağına gider ve 10. günde burada kraldan armağanlar alırlardı. Nabonidus, 5 talentin (150 kilo) üstünde altın ve 100 talent (3 ton) gümüş verdiğini öne sürer. Tanrılar 11. günde Esagila'da verilen ziyarete geri getirilir, sonra kentlerine dönerlerdi.

Nabonidus MÖ 544 ile 540 arası bir tarihte Taima'dan Babil'e geri döndü. Sürgün yılları sırasında Yakındoğu'daki güç dengesinde köklü değişiklikler olmuştu. O tahta geçtiği zaman, bölge Asur'un çöküşünden beri olduğu gibi, dört büyük güç –Mısırlılar, Lydialılar, Babilliler ve Medler– arasında bölünmüştü. Oysa döndüğünde Pers İmparatorluğu Medleri ve Lydialıları yutmuştu. Beş yıla kalmadan Babil, onbeş yıl sonra da Mısır, Persler'in eline geçecekti.

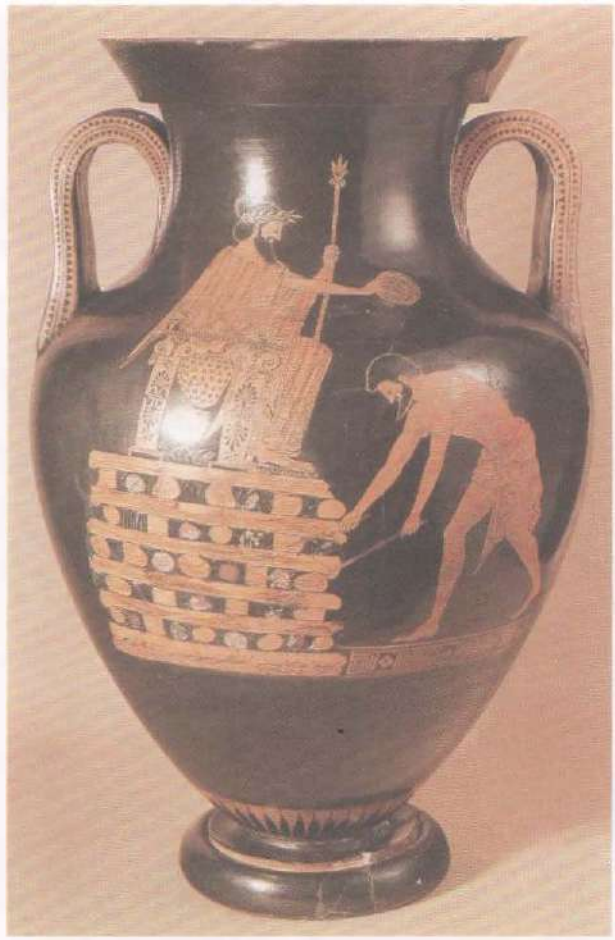

Solda 5. yüzyıl başlarına tarihlenen Kırmızı Figürlü Vazo'da Kroisos'nun resmi görülmektedir. Kroisos'un yazgısı belli değildir. Bir odun yığınının üstünde yakılarak intihar et iş olabilir, ama Herodotos ani bir yağmur fırtınasının alevleri söndürdüğünü, Kyros'un da onun hayatını bağışladığını kaydeder. Ressam Mison'un yaptığı sanılan resim Etruria'da (bugün Toscana) Vulci'de bulunmuştur. Vazonun yüksekliği 58,5 cm.

Altta yukarda Üstünde bir boğa ve bir aslan başı bulunan gümüş sikkenin Kroisos döneminde basıldığı sanılmaktaydı. Son zamanlarda bu tür sikkelerin I. Dareios (MÖ 521-486) döneminin ilk yıllarına ait olduğu öne sürülmüştür.

Altta aşağıda Altın bir *darik*. İlk kez I. Dareios döneminde basılan sikkelere kralın adı ve ilmişti. Rüşvet olarak verilen bu "okçular" (sikkeler böyle tanınırdı), çoğu kez imparatorlukta dirlik ve düzenliğin korunmasında Pers ordusundan daha etkindiler. Dariklerin basımı İskender ve ardılları döneminde de sürdü. Bu örneğin MÖ 4. yüzyıldan kalması olasıdır.

Lydia'nın yükseliş ve düşüşü

Kyaksares'in Asurlulara karşı 614 yılında kazandığı zaferden sonra Medler Anadolu'yu işgal ettiler. Urartu MÖ 590 yılından önce Medler'in eline geçmiş olmalıdır, çünkü Kyaksares bu tarihte Lydia Kralı Alyattes'le savaşıyordu. Herodotos'a göre bir önceki yüzyıl boyunca ülkesini kasıp kavuran Kimmer kabilelerini yenme şerefine sahip olan Alyattes, Gyges'in torununun oğluydu. Medler'le Lydialılar arasındaki savaşlar beş yıl kadar sürdü. 28 Mayıs 585'de tam bir güneş tutulması oldu. Herodotos'un aktardığına göre iki ordu da bu işaretten korkup savaşı bıraktı. Bunun sonucunda, Kilikialı Syennesis ve Babil'li Labynetos'un arabuluculuğuyla taraflar arasında barış sağlandı. Herodotos gerek Nabonidus, gerekse daha önceki bir Babil kralından Labynetos diye söz eder, ama bu durumda kastettiği Nebukadnezzar olmalıdır. Alyattes kızını Kyaksares'in oğlu Astyages'e verdi ve Halys Irmağı (Kızılırmak) Lydialılarla Medler arasındaki sınır olarak saptandı. Alyattes'in Lydia başkenti Sardes'in 6 kilometre kuzeyindeki krallık mezarlığında bulunan mezar tepesinin, antik dünyadaki en büyük tümülüs olduğu söylenir.

Lydia varsıllığının bir nedeni bölgede altın bulunmasıydı. Bu, Alyattes'in oğlu Kroisos'un ünlü servetine temel oluşturmuştur. Lydialılar'ın parayı icat ettiği de söylenir. Tüm Yakındoğu'da meta değişimini kolaylaştırmak için değerli ve adi madenler, özellikle de gümüş ve bakır kullanılırdı. Kimi zaman maden külçeleri ya da halkaları belirli bir ağırlıkta yapılırdı. Medya'da Tepe Nuşican'da MÖ 7. yüzyıldan kalma bir gömüde bulunan gümüş külçe çubuklar bunun bir örneğidir. Levant'ta 8. yüzyıl Sam'al yöneticilerinden biri olan Bar-rakib'in adı kazınmış yuvarlak gümüş külçesinin ağırlığı da neredeyse tam 1 minadır (497 gram).

Nitelik ve ağırlık garantisi olarak bir aletle damgalanmış en erken sikkeler Ephesos'da Artemis Tapınağı'nın temellerinde bulunmuştur. Sikkeler, Sardes'in içinden geçen Paktolos Irmağı'nın çakıllarında bulunan elektrondan (doğal bir altın ve gümüş alaşımı) yapılmışlardı. Kiminin üstü çizgiliydi, kiminde ise aslan başı gibi amblemler vardı. Birinde Lydia dilinde bir yazıt bulunuyordu. Sikkelerin tarihleri ve para basımının MÖ 7. yüzyıl ortalarında mı, yoksa 6. yüzyılda Alyattes ya da Kroisos tarafından mı icat edildiği hakkında görüş ayrılığı vardır.

Kroisos döneminde Lydia Ege kıyısındaki Yunan kentlerini egemenliği altına aldı. Kroisos, Medler'in Persler'e yenildiğini duyunca, krallığını doğuya, daha önce Med denetiminde bulunan topraklara doğru genişletebileceğini düşündü. Harekete geçmeden önce danıştığı Delphoi kâhini ona saldırıya geçerse büyük bir imparatorluğu yıkacağını söyledi. Sözü edilen imparatorluğun kendisininki değil, Pers İmparatorluğu olduğunu düşünen Kroisos, savaşmak üzere Halys Irmağı'nı geçti. Ordusu, Kyros yönetimindeki Persler'le Pteria'da (Hattuşaş) karşılaştı, ama taraflar savaşta kesin bir sonuç alamadılar. Kroisos, kış sonunda bağlaşıklarıyla birlikte yeniden sefere çıkmayı planlayarak Sardes'e geri döndü, ama Kyros onu izledi ve kısa bir kuşatmadan sonra Sardes'i ele geçirdi (MÖ 547 sonbaharında olabilir).

Kyros'un fetihleri
MÖ 559 dolayında Kyros Pers Kralı olduğunda, Persler Medlerin vasallarıydı ve antik dünya Medler, Babilliler, Lydialılar ve Mısırlılar arasında paylaşılmıştı. Oysa Kyros'un ölümünden birkaç yıl önce Pers İmparatorluğu bu güçlerin tümünü yutmuştu; bundan sonraki 200 yıl boyunca da Pers kralları tarafından yönetilmeye devam ettiler. Kyros İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınırında, Seyhun (Yunanca laksartes) Irmağı yakınlarındaki bir savaşta öldü. Doğudaki toprakları onun mu aldığı, yoksa Med Krallığı'nın bir parçası olup Media'ya el koyduğu zaman mı kendisine geçtiği kesin değildir. Kyros'un oğlu Kambyses MÖ 525 yılında Mısır'ı fethetti.

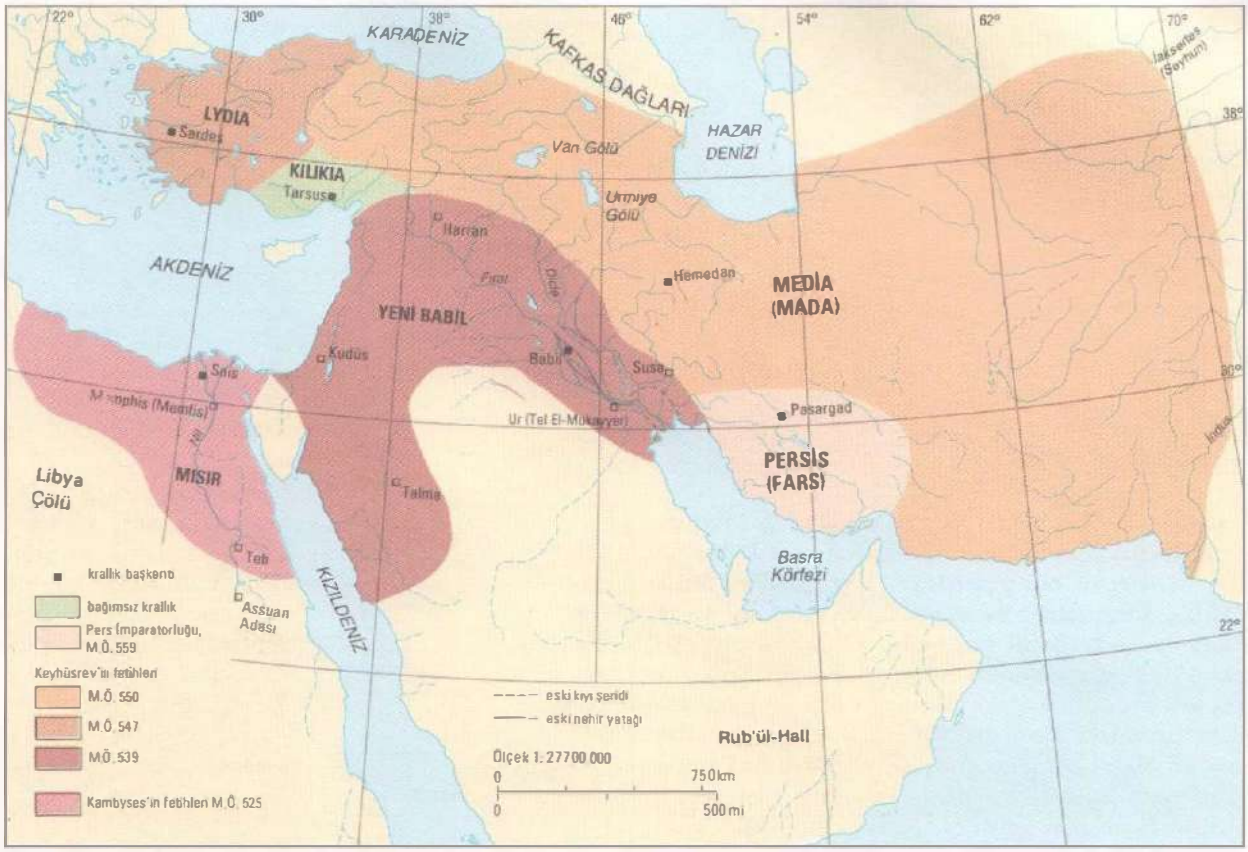

Medler ve Persler

Eski Ahit ve Yunan dünyalarında, her ikisi de Hint-İran kavimleri olan ve akraba diller konuşan Medler ve Persler arasında sıkı bir bağ kurulur. Asur İmparatorluğu zamanında Medler, İran Yaylası'na giden ana yolun geçtiği verimli vadilerde yaşarlardı. Persler'in bir grubu orta Zagroslar'da Medler'le komşuydu, bir grubu da şimdiki Fars eyaletiyle antik Anşan dolayında yaşardı. Gerçekten de, Elam'daki zaferlerinden sonra Asurbanipal'e (MÖ 668-yaklaşık 627) teslim olan bir Parsuaş (Persia) kralının adı da daha sonraki Persia ve Anşan kralı gibi Kyros'tu (Kuraş).

Med Kralı Kyaksares MÖ 612'de Ninive'yi yağmaladığında toprak kazanımlarına ek olarak büyük bir ganimet elde etti. Hemedan'daki Med krallık sarayı kazılmamış, Med sarayının arşivleri de henüz bulunamamıştır. Bu nedenle Medler'in İran'ın neredeyse tümüne ve Anadolu'nun önemli bölümüne nasıl egemen olduklarının kanıtları ancak yabancı kaynaklardan ve daha geç anlatılardan izlenebilmektedir. Hamrin bölgesindeki bir kalenin ve Türkiye'nin güneyinde, Fırat kıyısındaki Tille Höyük'te sütunlu salonları olan bir binanın Medler'e ait olduğu sanılmaktadır, ama bunların kesin tarihleri bilinmemektedir. Lydia'yla imzalanan barış anlaşmasından kısa süre sonra kral olan Kyaksares'in oğlu Astyages 35 yıl kadar tahtta kalmıştı. Batı kaynaklarında adının neredeyse hiç geçmemesinin nedeni, İran Yaylası'ndaki büyük Med fetihleriyle uğraşması olabilir.

Babil'in yenilmesi

MÖ 559 dolayında, daha sonra Büyük Kyros diye bilinen Kyros Persler'in yöneticisi oldu. Doğumuyl gili sonraları pek çok efsane çıkmasına karşın endisi yazıtlarında Kambyses'in oğlu, Kyros'un torunu olduğunu ve Teispes'in soyundan geldiğini öne sürer. Bunların tümü Anşan krallarıdır. Kyros'un soyağacını doğrulayan Persopolis'te bulunmuş bir mühür baskısında, Elamca Teispes'in oğlu Anşan'lı Kyros yazılıdır. Herodotos'a göre Kyros onları ayaklanmaya inandırıncaya kadar Persler Medler'in vasallarıydı. Nabonidus, üçüncü yılında (MÖ 553) Kyros'un Medler'i yendiğini belirtir, ama genellikle güvenilir Babil Kroniğine göre Med Kralı Astyages Nabonidus'un altıncı yılında (yaklaşık MÖ 550) Kyros'a saldırmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla Med ordusu savaşmayı reddederek Astyages'i Kyros'a teslim etmiş, daha sonra Hemedan'a yürüyen Kyros burada hazineyi boşaltarak içindekileri Anşan'a götürmüştü. Böylece, Lydia sınırlarından İran yaylasına kadar uzanan Med krallığı Kyros'a geçmiş oldu.

MÖ 547'de Lydialı Kroisos'un yenilgisini izle-

Sağda MÖ 503 yılında Elamca yazılmış bu Persopolis tabletinde bir öküz sevkiyatı kaydedilmektedir. Yere düşmüş bir cesedin üstündeki atlı savaşçıyı ve ayakta bir figürü gösteren mühür, tablete iki kez basılmıştı. Ekli yazıtta mührün Teispes'in oğlu Anşanlı Kyros'a ait olduğu kaydedilmiştir. Bunun Büyük Kyros'un (MÖ 559-530) dedesi olduğu sanılmaktadır. Genişlik 4,7 cm, yükseklik 4,2 cm.

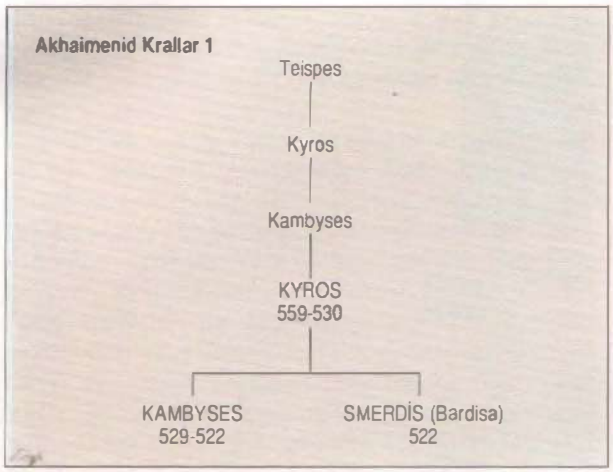

yen yıllarda Pers güçleri Kyros'un atadığı Med generallerinin yönetiminde İonia, Karia ve Lykia'nın kıyı kentlerini ele geçirdiler. Kyros 539 yılında Babil'e karşı harekete geçti ve Eylül sonu ya da Ekim başında Babil ordusunu Opis'te yendi. 10 Ekim'de Sippar savaşsız ele geçti, iki gün sonra da Dicle'nin doğusundaki Gutium valisi Ugbaru'nun yönetimindeki Pers ordusu bir direnişle karşılaşmadan Babil'e girdi. Askerleri Marduk Tapınağı'nı sardılar, ama burada yapılmakta olan ayinin bitirilmesine izin verdiler. Nabonidus tutuklandı, ama daha geç bir geleneğe göre Kyros onu güney İran'daki Karmania'ya vali atadı. Belşazar (Baltasar)'ın yazgısı kesin değildir. Kyros 29 Ekim'de Babil'e girdi, Ugbaru da bundan bir hafta sonra öldü. Daha sonraki aylarda Nabonidus'un diğer Babil kentlerinden Babil'e getirdiği tanrılar kendi kutsal yerlerine iade edildiler.

İyi yürekli fatih

Kyros iyi yürekli bir kral olarak ün salmıştır. Nabonidus saltanatının başlarında, Kyros'un Marduk'un hizmetkarı olduğunu belirtir. Kyros kendi yazıtlarında, Nabonidus'un sapmasından sonra Marduk'un tüm dünyayı yönetmek üzere onu seçtiğini öne sürer ve Babil'e girişiyle ilgili şunları söyler:

"Tüm Babil halkı ve bütün Sümer ve Akad ülkesi, prensler ve valiler, krallığı aldığı için sevinç içinde onun (Kyros'un) önünde eğilip ayaklarını öptüler, yüzleri mutluluktan parlayarak yardımlarıyla kendilerini ölümden yaşama geçiren, zarar ve felaketten kurtaran bir efendi olarak onu selamladılar ve onun adına taptılar."

Yahudiler Kyros'u, onları esaretten kurtaran ve Kudüs'te tapınaklarını yeniden yapmalarına izin veren bir kurtarıcı, Yehova'nın temsilcisi olarak görürlerdi. Yunanlılar bile Kyros'u örnek yönetici olarak gösterirlerdi. Kyros'un fetihleri ve ünü propagandayla desteklenirdi. Sözde önce Kyros'un bebekken öldürülmesini emreden, sonra da Kyros'un koruyucusu Harpagos'u kendi oğlunu yemeye zorlayan Astyages'in kötülüğü, Kroisos'un Belphoi kahininin sözlerini yanlış yorumlama budalalığı, Nabonidus'un zındıklığı hakkındaki öyküler belki doğru değildi, ama Kyros ve destekçilerinin işine yarıyordu. Aynı biçimde, Kyros'un annesinin Astyages'in kızı ve Kroisos'un yeğeni olduğunu gösteren soyağacı, Media ve

Pasargad

Büyük Kyros (MÖ 559-530) Media ve Lydia'yı aldıktan sonra, bir öyküye göre Medlerle son savaşının yapıldığı Pasargad'da kendine yeni bir kent yaptırdı. Perslerin anıtsal bina ya da taş heykel gelenekleri olmadığından, Kyros yendiği halkların becerilerinden yararlandı. Kentin yapımında özellikle Lydialı taş ustaları önemli bir rol oynadılar.

Kyros, Morghab Ovası üstünde tahkim edilmiş bir sitadel, bir ateş sunağı içeren kutsal bir mahalle, çift küp biçiminde bir kule (şimdi Zindan-ı Süleyman denilir), içinde saraylar ve köşkler bulunan bir bahçe, bir kapıcı evi ve kendi mezarını yaptırdı. Daraeios Akhaimenid kabilesinin Kyros kanadından tahtı aldığı zaman, kendi saraylarını Pasargad'ın 40 kilometre güneybatısındaki Persepolis'te inşa ettirdi. Dünya imparatorluğunun merkezi olarak Susa'yı seçti ve böylece Pasargad da önemini yitirdi.

Altta Daha önceki Yakındoğu mimarisinden farklı olarak Kyros'un Pasargad'da kurduğu saraylar ve köşkler dışarıya açık yapılardı. Binaların bahçe içindeki konumlarından alabildiğine yararlanılmış, sütunlu portiklerle yapılara dört taraftan giriş sağlanmıştı. Bugün bahçeden kalan yalnızca küçük taş havuzlar arasında su akıtan taş kanallardır. Ağaç ve su İran bahçelerinin bugün de başlıca özellikleridir.

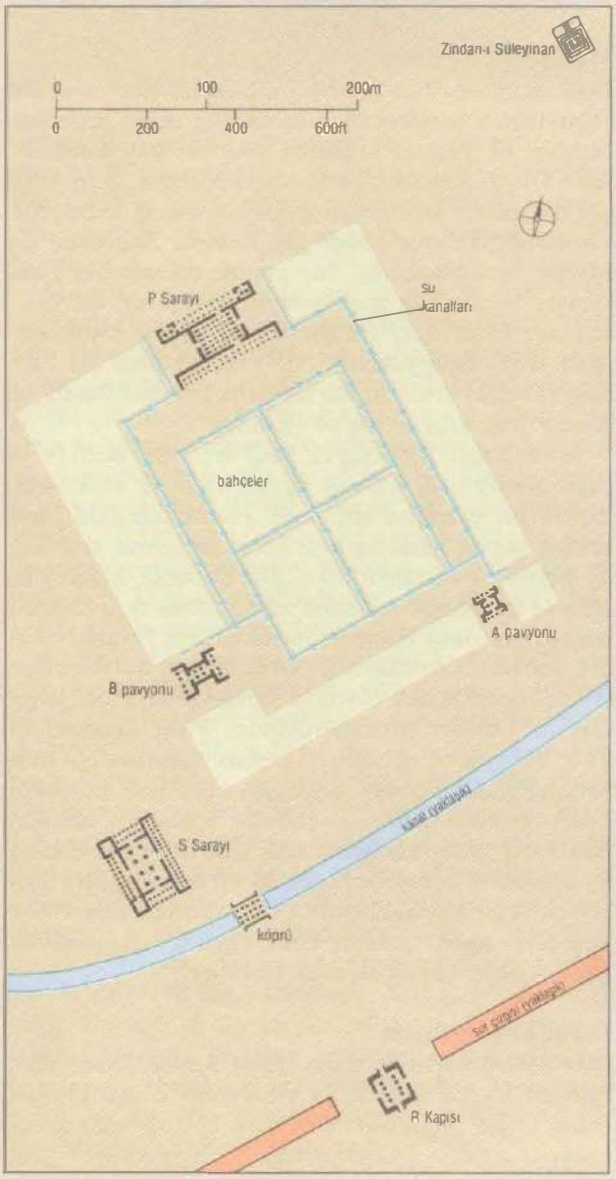

Sağda P Sarayı'nın dikdörtgen planlı sütunlu salonunda, ince işlenmiş yatay oluklu sütun altlıkları ve düz sütunlar vardır. Sütunların üst kesimlerinin boyalı sıvayla kaplanmış ahşapla bitirilmiş olması mümkündür. Doğu Yunan yapılarından esinlenen taş işçiliği, Ephesos'taki yapılarla büyük benzerlik gösterir. Uzun sütunlu bir portik bahçeye açılıyordu. Pasargad'ın sütunlu salonları Med mimarisinden kaynaklanır, ama portiklerin kökeni kesin değildir. Yunan dünyasından ya da İran'da yerel bir gelenekten türemiş olabilirler. Persepolis saraylarında Pasargad planından uyarlanan standart bir plan izlenmiştir.

Solda Basamaklı bir platform üstüne yerleştirilmiş, semerdamlı, yalın bir yapı olan Kyros'un mezarı, zamanında yaklaşık 10 m yüksekliğindeydi. Bir anlatıya göre mezarın üstünde, "ey insan, ben Pers İmparatorluğu'nu kuran ve Asya'nın kralı olan Kyros'um. Bu nedenle bana bu anıtı çok görme" yazılı bir yazıt vardı.

Üstte R Girişi'nin yan kapılarından birindeki figüre üç dilde, "Ben, Kyros, bir Akhaimenidi" yazılmıştır. Asur tarzı kanatların Elam giysisi ve Mısır başlığıyla birleştirilmesi, imparatorluğun her yöresinden motifler alan geç Akhaimenid sanatına özgün bir örnek oluşturur.

Lydia yöneticiliğine yasallık kazandırıyordu. Kyros kendine karşıtlarının saflarında bile destekçiler bulmayı başardı. Zaferlerinde diplomasinin rolü askeri eylemlerinden aşağı değildi. Ayrıca uyruklarına büyük dinsel özgürlük tanır, aşırı vergi ve haraçlar koymazdı (belki de Hemedan, Sardes ve Babil'de birikmiş büyük hazineler, bir dağ kabilesinden gelen ve dünyayı yönetmeye alışık olmayan bir yöneticiye yetiyordu). Lydia'lı ustalar kullanarak Pasargad'da yaptırttığı başkentin, Babil ve Asur krallarının gösterişli örneklerine göre çok daha sade kaldığı açıktır. Kyros MÖ 530 yazında, muhtemelen Orta Asyalı göçebe kavimlerle savaşırken öldü ve Pasargad'da semerdamlı bir taş mezara gömüldü. Geniş Pers İmparatorluğu barışçı bir biçimde oğlu Kambyses'e geçti.

Mısır'ın fethi

Kambyses Babil'in fethinde babasının yanında bulunmuş, MÖ 538'de Babil Yeni Yıl şenliğine katılmıştı. O yılın ilk 10 ayı boyunca Babil Kralı unvanını taşıdı, ama daha sonra Babil ülkesinde oturmasına karşın bu unvanı kullanmadı.

Pers Kralı (MÖ 529-522) olarak en büyük askeri başarısı MÖ 525 yılında Mısır'ın fethidir. 40 yıl tahtta kalan firavun Amasis, 526 yılında öldükten sonra yerine geçen oğlu, baş memurlarından biri olan Sais'li Udyahorresne'nin ihanetine uğrayarak Pelusion savaşında yenildi. Firavun olarak taç giyen Kambyses, Mısır'ın yerli yöneticileri gibi davrandı, hatta firavunun dinsel görevlerini üstlendi. Acımasız bir despot olarak ün yapmasının nedeni, tapınakların güç ve zenginliğini sınırlama çabalarına karşı çıkan Mısırlı rahiplerin ve tahtı ele geçirmelerini haklı çıkarmaya çalışan ardıllarının karalamaları olabilir.

Dareios'un tahta geçişi

Kambyses 522 yılında Mısır'dan ayrıldı, ama Persia'ya ulaşamadan öldü. Ardılı Dareios (MÖ 521-486), Babil'le Hemedan arasındaki anayol üstünde bulunan Bisutun kayasına Eski Persçe, Babilce ve Elamca çivi yazısıyla kazılmış uzun bir yazıtta Kambyses'in ölüm koşulları ve kendisinin nasıl tahta geçtiği konusunda ayrıntılı bilgi verir. Bu öykü çevrilerek imparatorluğun her yöresine gönderilmiştir (kopyaları Babil'de ve güney Mısır'da Elephantine'de bulunmuştur). Bir çeşitlemesi de Herodotos'un kitabına (Historiai) alınmıştır.

Dareios'a göre, Kambyses Mısır'a gitmeden önce kendi kardeşi Smerdis'i (Bardiya) gizlice öl-

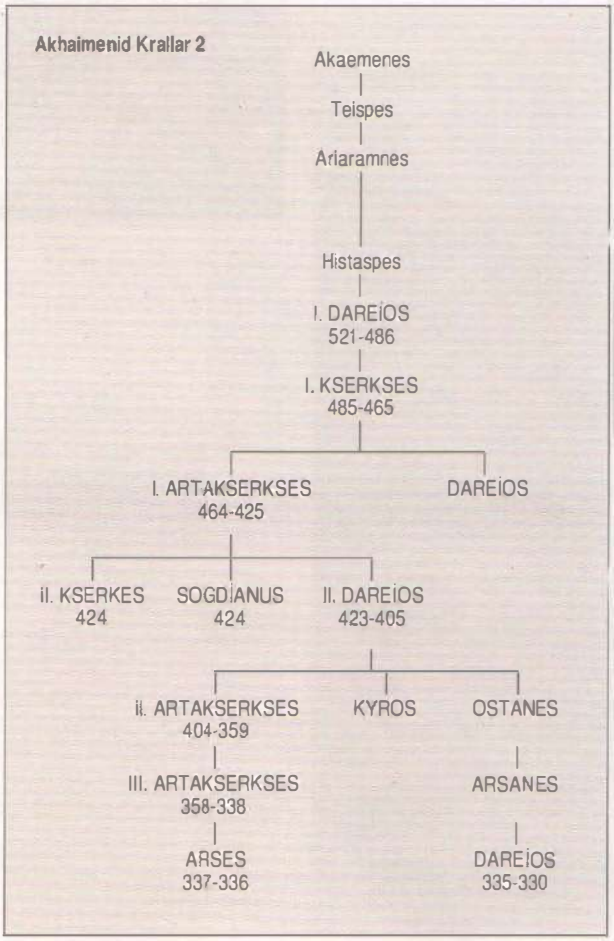

Üstte Susa'da bulunan sütun başlarının üst bölümü, yan yana getirilmiş iki boğa gövdesinin ön kısımlarından oluşuyordu. Ana kiriş hayvanların sırtına dayanmış olmalıdır. Boğaların altında İon sütunlarından uyarlanmış bir çift kıvrım (spiral tomar), bunun da altında Mısır sütun başlıklarından esinlenmiş çiçek biçimli bir öğe bulunur.

Solda Altın yaprak izleri bulunan bu gümüş içki kabı, geyik olması muhtemel bir hayvanın ön gövdesiyle sona erer. Persepolis kabartmalarında rastlanmayan (riton denilen) bu tür kaplar geç MÖ 5. yüzyıl Yunan vazolarında göstrilmişler ve Akhaimenid döneminden sonra da kullanımda kalmışlardır. Yükseklik 20 cm.

dürmüştü. Onun yokluğunda kendini Smerdis gibi gösteren Gaumata adlı bir ***magus*** (Med rahibi) tahtı ele geçirdi ve Persia, Media ve diğer eyaletlerin halkları tarafından kral olarak benimsendi. Dareios, Kambyses'in intihar ettiğini iddia eder. Gaumata'ya kimse karşı çıkmaya cesaret edemez, ama sonunda Dareios altı suikastçıyla birlikte 29 Eylül 522'de onu öldürür. Dareios'un öyküsünün uydurma olduğu açıktır. Smerdis'in kardeşi Mısır'dayken ayaklanmış, Kambyses'in ise dönüşünde ölmüş ya da öldürülmüş olması daha akla yakındır. Dolayısıyla Dareios ve diğer Pers asillerinin öldürdükleri bir sahtekar değil gerçek Smerdis'tir.

Parthia valisi olan babası Hystaspes ve dedesi, kral olduğu zaman hâlâ hayatta olan Dareios belli ki tahtın doğrudan varislerinden değildi. Bisutun yazıtında soyunu beş kuşak geriye, dedesinin dedesi Teispes ve onun babası Akhaimenes'e izleyerek, ailesinde çok eskiden beri krallar olduğunu vurgular. Herodotos'a göre Pers yöneticileri Pasargad kavminin Akhaimenid kabilesinden gelirlerdi. Pasargad'da Kyros'un adını taşıyan yazıtlar (eski Pers çivi yazısını icat ettiğini öne sürdüğü için bunların Dareios tarafından yazıldığını düşünenler vardır) Kyros'un bir Akhaimenid olduğunu kanıtlamaktadır.

Smerdis'in ölümünden sonra Persia, Elam, Media, Asur, Mısır, Parthia, Margiana, Sattagydia ve İskit ülkesinde ayaklanmalar başgösterdi, ama bir yıla kalmadan Dareios bunların tümünü bastırdı. Bisutun yazıtının yanındaki kabartmada onun sahte Gaumata ve krallık iddiasında bulunan diğer dokuz isyancıya karşı kazandığı zaferler kayıtlıdır. Bunun ardından yönetimine karşı muhalefeti ortadan kaldırmak için önlemler aldı. Dareios yedi suikastçiden biri olan Gobryas'ın kızıyla evliydi, ama kendisi gibi bir Akhaimenid olan suikastçilerin en önde geleni Otanes'in kızını da aldı. Bu kız, Dareios'un devraldığı Kambyses ve Smerdis'in haremlerinde de bulunmuştu. Buna ek olarak, taht üstündeki hakkını desteklemek için Kyros'un yaşayan kadın ardıllarıyla –iki kızı ve bir torunu– da evlendi.

Dareios'un Avrupa seferleri

Dareios Pers fetihlerini Avrupa'ya da yayarak Trakya'nın bazı kesimlerini işgal etti ve Tuna'yı geçip İskitler'e sefer açtı. Ayrıca İndus eyaletini imparatorluğuna kattı. Kyros fethettiği bölgelerde

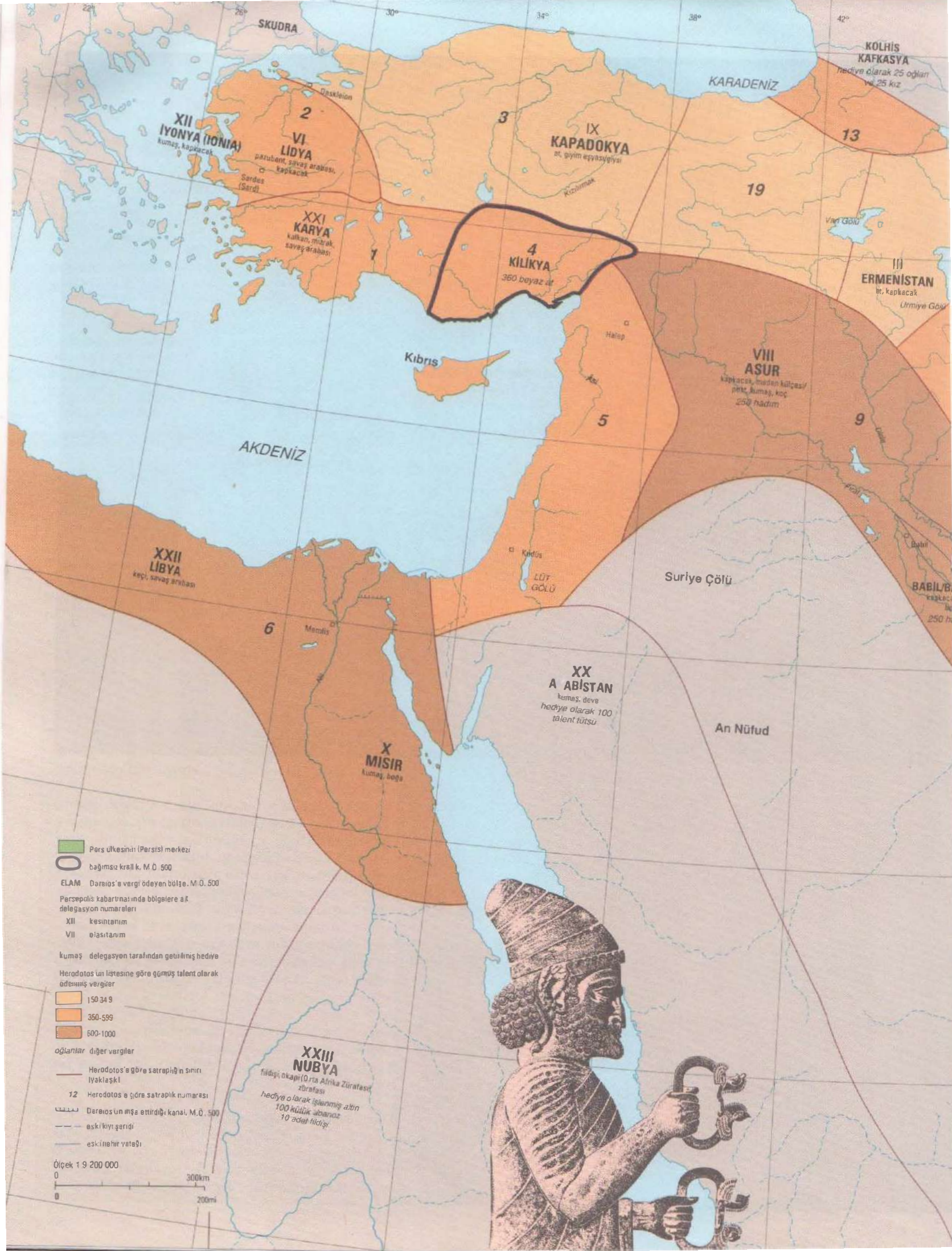
SKUDRA
KOLHİS
KAFKASYA
hediye olarak 25 oğlan ve 25 kız
KARADENİZ
Daskleion
XII
İYONYA (İONİA)
kumaş, kapkacak
2
VI
LİDYA
parıltılı, savaş arabası, kapkacak
Sardes (Sard)
3
IX
KAPADOKYA
at, giyim eşyası, gümüş
13
19
XXI
KARYA
kalkan, mızrak, savaş arabası
1
4
KİLİKYA
360 beyaz at
III
ERMENİSTAN
at, kapkacak
Halep
Kıbrıs
VIII
AŞUR
kapkacak, maden külçesi, pekt, kumaş, koç
250 hadım
5
9
AKDENİZ
XXII
LİBYA
keçi, savaş arabası
Kudüs
LÜT GÖLÜ
Suriye Çölü
6
Memfis
XX
ARABİSTAN
kumaş, deve
hediye olarak 100 talent tütsü
An Nüfud
X
MISIR
kumaş, boğa
XXIII
NUBYA
fildişi, okapi (Orta Afrika Zürafası) zürafası
hediye olarak işlenmiş altın
100 kütük abanoz
10 adet fildişi
Pers ülkesinin (Persis) merkezi
bağımsız krallık, M.Ö. 500
ELAM Dareios'a vergi ödeyen bölge, M.Ö. 500
Persepolis kabartmasında bölgelere ait delegasyon numaraları
XII kesintarım
VII olasıtarım
kumaş delegasyon tarafından getirilmiş hediye
Herodotos'un listesine göre gümüş talent olarak ödenmiş vergiler
150-349
350-599
600-1000
oğlanlar diğer vergiler
Herodotos'a göre satrapiğin sınırı (yaklaşık)
12 Herodotos'a göre satraplık numarası
Dareios'un inşa ettirdiği kanal, M.Ö. 500
eski kıyı şeridi
eski nehir yatağı
Ölçek 1:9 200 000
0 300km
0 200mi

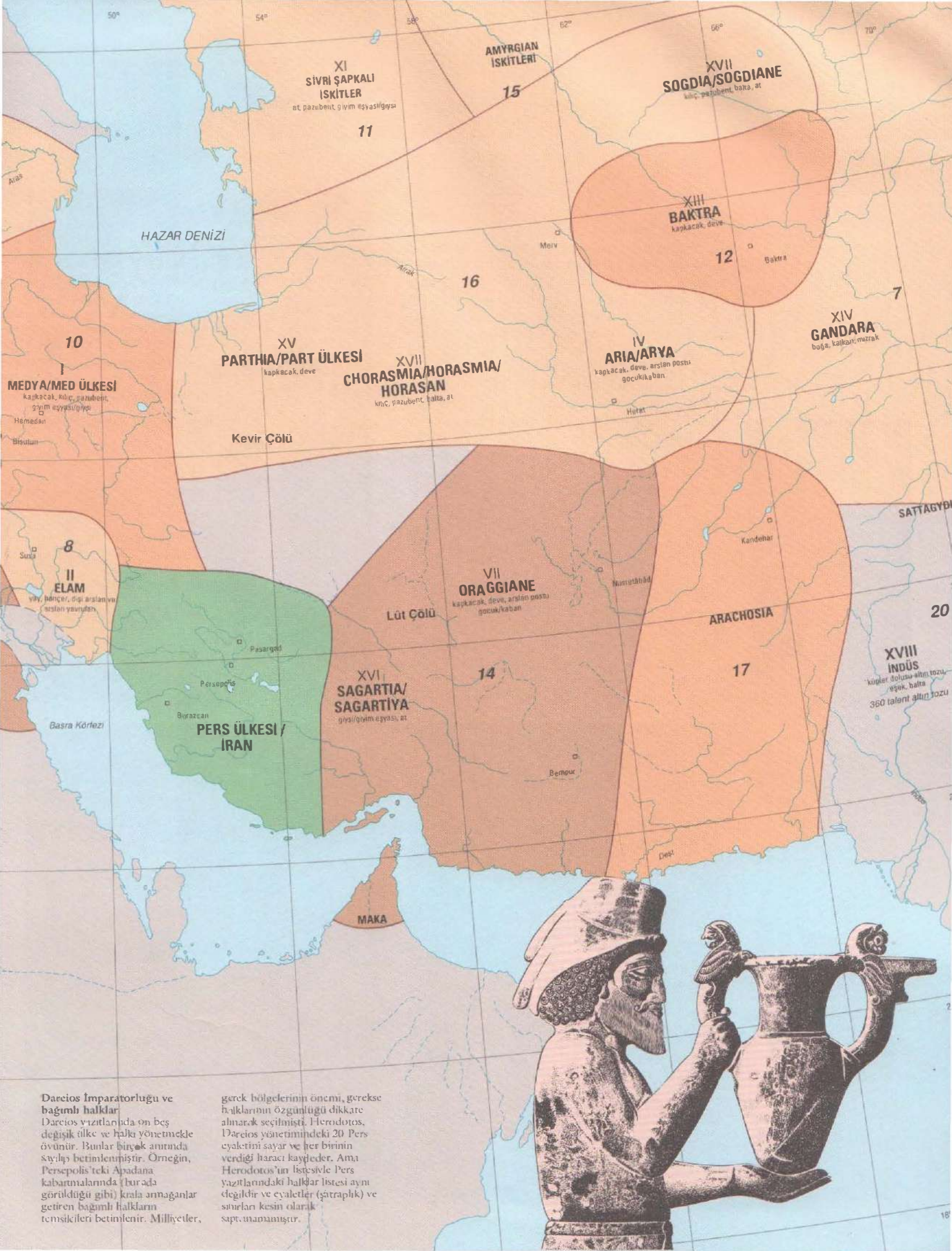

Dareios İmparatorluğu ve bağımlı halklar

Dareios yazıtlarında on beş değişik ülke ve halkı yönetmekle övünür. Bunlar birçok anıtında sayılıp betimlenmiştir. Örneğin, Persepolis'teki Apadana kabartmalarında (burada görüldüğü gibi) krala armağanlar getiren bağımlı halkların temsilcileri betimlenir. Milliyetler, gerek bölgelerinin önemi, gerekse halklarının özgünlüğü dikkate alınarak seçilmişti. Herodotos, Dareios yönetimindeki 20 Pers eyaletini sayar ve her birinin verdiği haracı kaydeder. Ama Herodotos'un listesiyle Pers yazıtlarındaki halklar listesi aynı değildir ve eyaletler (satraplık) ve sınırları kesin olarak saptanamamıştır.

Susa

MÖ 4000 dolayında dinsel bir merkez olarak kurulan Susa kenti, en geç MÖ 3. bin yıldan başlayarak Elam'ın başkenti oldu. Güneybatı İran'daki Kuzistan'ın alüvyal ovalarını içeren Elam toprakları, bazen Ahşan kentinin doğusundaki dağlara, hattâ daha öteye uzanırdı. Agade kralları (2250 dolayı) ve Üçüncü Ur Hanedanı (2050 dolayı) yöneticileri Susa'yı kendilerine bağladılar. Bundan sonraki bin yılda Mezopotamya'yı işgal eden Elam orduları Babil ve Assur kentlerini yakıp yıktılar ve en güzel Mezopotomya anıtlarından bazılarını savaş ganimeti olarak Susa'ya getirdiler.

MÖ 1. bin yılda Elamlıların Babil'e müdahaleleri Assur krallarını öfkelendirdi. Aşurbanipal (MÖ 668-yak.627) birçok seferden sonra MÖ 647 dolayında Susa'yı ele geçirmeyi başardı. Kenti yaktı, tapınakları ve kutsal koruları yok etti, tarlalara tuz ekti. MÖ 6. yüzyıl sonlarında I. Dareios Susa'yı idari başkent seçti. Apadana Tepesi üstüne, avlulu Babil planını birkaç portikli, geniş bir sütunlu salonla birleştiren çok büyük bir saray yaptırdı.

Susa, MÖ 331'de Büyük İskender'in eline geçti ve bu sefer sırasında burada, Hellenistik kültürü Asya kültürüyle bütünleştirmek amacıyla Yunanlı askerlerle Pers gelinler kitlesel bir düğünle evlendirildiler. Susa, Pers İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra da önemli bir kent olmayı sürdürdü. Akropolün batısındaki Daniel'in Mezarı bugün de önemli birkaç merkezidir.

Üstte I. Dareios'un Apadana Sarayı'nın kapıcı evinde bulunan başsız heykeli. Mısır'da yapılmış ve Susa'ya büyük olasılıkla, Dareios'un tamamladığı Nil'i Kızıl Deniz'e bağlayan kanaldan tekneyle getirilmişti. Akaimenid saray tarzındaki heykelin kıyımlarında, Eski Persçe, Babilce, Elamca ve Mısırca olmak üzere dört dilde yazıtlar vardır. Heykelin kalan bölümünün yüksekliği 1,95 m.

Üstte sağda Susa'nın koruyucu tanrısı İnşuşinak'ın tapınağının, pişmiş, kalıplı tuğlalardan yapılmış cephesinin bir bölümü. Tapınak MÖ 12. yüzyıl ortalarında Kutir-Nahhunte ve oğlu Şilhak-İnşuşinak tarafından yaptırılmıştı. Tuğlalar, Darieus'un sarayı yakınında Akhaimenid döneminden bir su kanalında yeniden kullanılmışlardı ve burada bulunmuşlardır. Tuğla panolar Eski Babil döneminde mimari süs, Kassit dönemlerinde ise kabartma bezeme olarak kullanılırdı. Rekonstrüksiyonun yüksekliği 1,37 m.

Altta Bir İngiliz yerbilimcisi olan W. K. Loftus 1851 yılında Susa'yı inceledi ve Eski Ahit'de Daniel ve Ester kitaplarında adı geçen (Susa) olduğunu saptadı. O zamandan bu yana Susa'yı kazan Fransız arkeologları, kentin ana dinsel merkezi olan Akropol Tepesi'nin tüm geç tabakalarını kaldırmışlar ve buluntularıyla önce Louvre, sonra da Tahran Müzelerini zenginleştirmişlerdir. Akhaimenid çağı kenti üç ana tepeyi kapsıyordu: Apadana, Akropol ve Krallık Kenti. Akhaimenid dönemden sonraki kent, doğudaki Sanatkârlar Kenti Tepesi'nde konumlanmıştı.

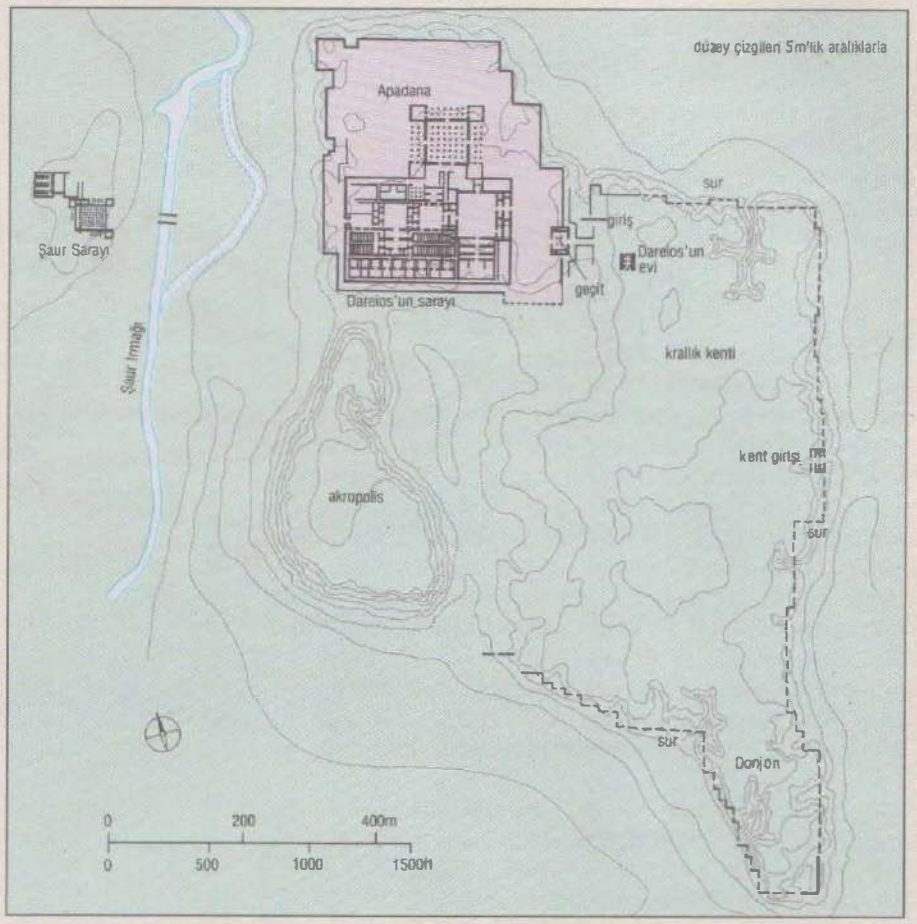

En solda ve solda Dareios'un sarayından sırlı tuğla kabartmalar ve bir ayrıntı. Temel yazıtlarından birinden, pişmiş tuğlaların Babilliler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Babil'de yaygın biçimde kullanılan sırlı tuğla kabartmaların Elam'da da uzun bir geçmişi vardı. Bu okçuların kralın Pers muhafızlarından olması mümkündür. Elamlılarla Perslerin giysileri birbirlerine benzediğinden, kimi kez Elamlı oldukları sanılır. Okçunun yüksekliği 1,46 m.

Sağda Kucağında keçi yavrusu taşıyan altın erkek heykeli ve bunun (gümüşten yapılmış) b r eşi, Akropol'de, İnşuşinak Tapınağı yakınında yıkık bir mezarın döşeme taşları üstünde bulunmuştur. Sunu amacı gütmeleri olasıdır. MÖ 2. bin yıl sonuna, bir olasılıkla 12. yüzyıla tarihlenmiştir. Yükseklik 7,5 cm.

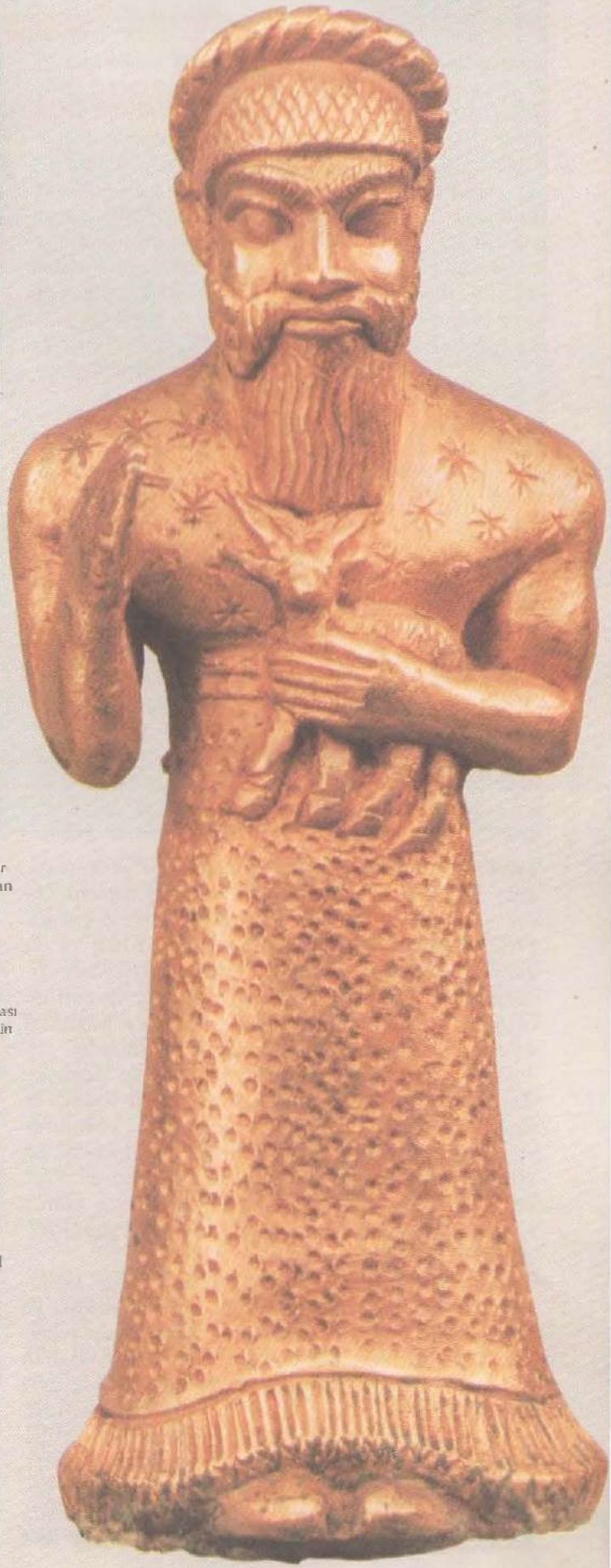

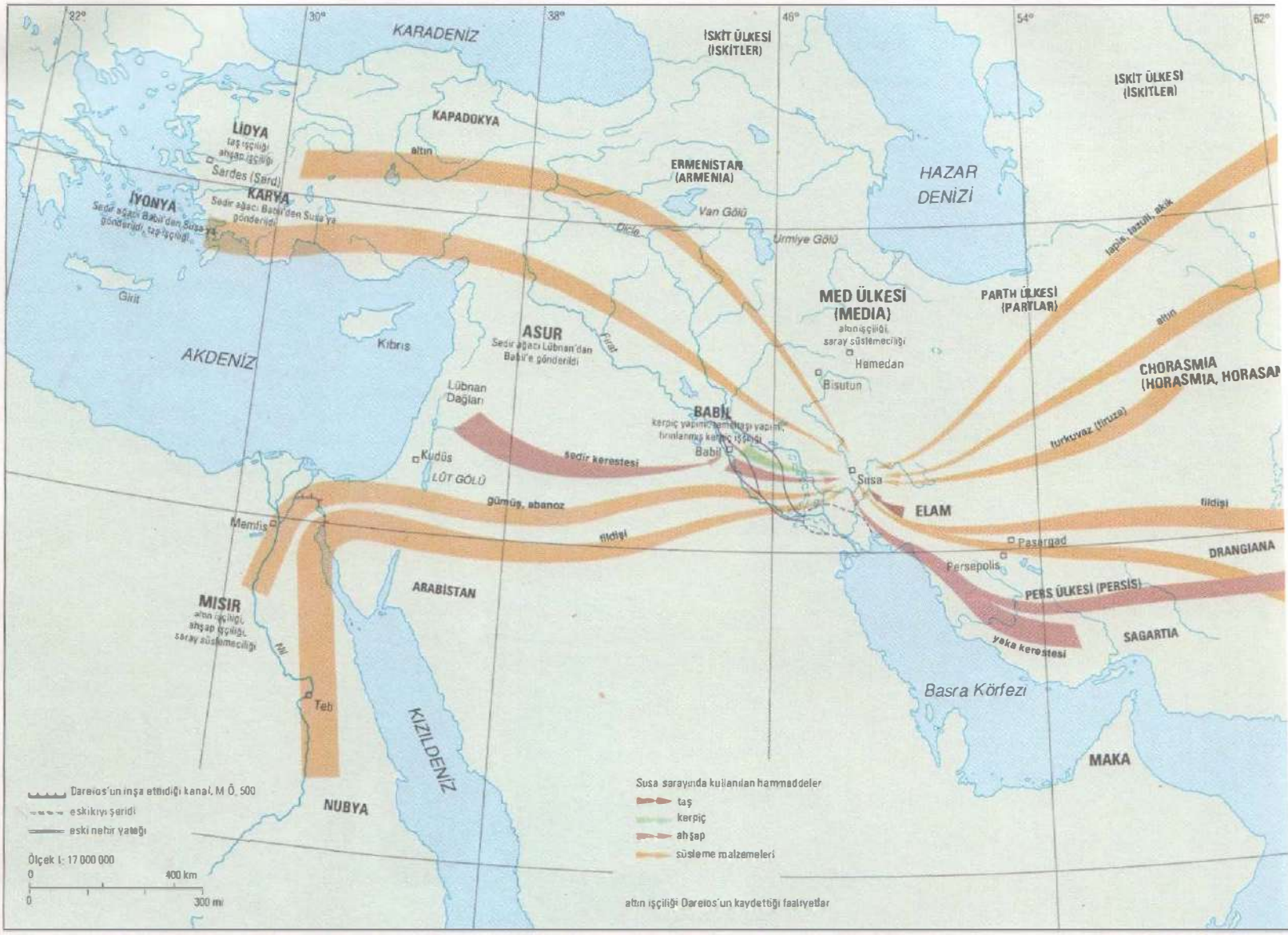

varolan yönetimsel yapıyı devralmakla yetinmişti, ama Dareios, imparatorluğu yeniden düzenleyerek satraplıklar denilen bir eyalet sistemi kurdu. Her satraplık, genelde kralın yakın dostu ya da akrabası olan bir vali, ya da satrap, tarafından yönetiliyordu. Düzenli bir vergi ve haraç sistemi de oluşturan Dareios'un özellikle Mısır'da hukuksal ve ekonomik reformlar yapmış olması olasıdır.

İmparatorluğun başarıyla yönetimi, iyi iletişime dayanıyordu. Herodotos'un anlattığı Sardes'le Susa arasındaki Kral Yolu, yedek atların bulundurulduğu yedekleme istasyonlarıyla Asurlular'ın iki yüz yıl kadar önceki sistemlerine çok benzer. Persepolis'te bulunan Dareios döneminden kalma tabletler arasında kralın görevlendirdiği gezginlere verilmiş yetki belgeleri de vardır.

MÖ 499'da Pers kralının Kıbrıs ve Ege kıyılarındaki Yunan uyrukları birleşerek ayaklandılar ve Sardes'deki satraplık başkentini yağmalayıp yaktılar. Mısır'ın fethi döneminde Persler'e bağlanan Kıbrıs, Fenikeliler'in yardımıyla kısa sürede geri alındı, ama Ege'de mücadele daha uzun sürdü. Sonucu belirleyen savaş 494 sonbaharında Miletos yakınlarındaki Lade Adası açıklarında yapıldı. Fenike, Mısır, Kilikia ve Kıbrıs'tan alınan 600 geminin meydana getirdiği Pers donanması, dokuz kentten gelen birliklerden oluşan ve yalnızca 353 gemisi bulunan Yunan güçlerine karşı büyük bir sayısal üstünlük gösteriyordu. Persler'in teslim olanlara iyi davranılacağına ilişkin vaatlerine kanan kimi Yunan gemilerinin savaşı terketmesi, Persler'in kalanları büyük bir yenilgiye uğratmasını sağladı.

Asya'daki Yunanlıları denetime aldıktan sonra Persler dikkatlerini Ege'nin öteki yakasındaki Yunanlılara çevirdiler. 492 yılında Gobryas'ın oğlu Mardonios öncülüğündeki bir seferle önceden Pers denetiminde olan Trakya kıyılarındaki konumlarını pekiştirdiler. Ama başarıyla karaya çıkan Persler Marathon'da Atinalılara yenildiler. Atinalılar hızla geri dönüp kıyıyı savunduklarından Atina'yı denizden alma girişimleri de sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine saldırıdan vazgeçildi.

Dareios'un inşaat programı

Babil, Hemedan ve Pers yurdunda sarayları olmasına karşın Dareios kendine başkent olarak antik Elam kenti Susa'yı seçti. Saltanatının başlarında Susa'yı onartarak, yaklaşık 250 metrekare büyüklüğünde bir saray yaptırdı. Sarayda Babil'dekilere benzer bir dizi avlu, Pasargad ve Media'da görülen sütunlu salonlarla birleştirilmişti. Bu saray Pers krallarının ana ikametgahı oldu. Dareios, Pasargad'ın kırk kilometre güneybatısında, Eski

Susa Sarayı'nın yapımı
Susa'daki sarayının temel yazıtlarında Dareios yapıma katılan halkları ve malzemeleri sıralanıştı. Listeyle amaçlanan sarayın nasıl yapıldığının tam bir kaydı değil, tüm imparatorluğun katkılarına dikkati çekmek ve Pers Kralı'nın ne denli büyük kaynaklara hükmettiğini göstermekti. Persepolis'te bulunan ve çalışmanın nasıl örgütlendiğini gösteren tabletlerde, Perslerin denetiminde çalışan işçi gruplarının krallık hazinesinden aldıkları tayınlar kayıtlıdır. İşçilerin çoğunluğunu köleler, savaş tutsakları ve sürgünler oluşturuyordu. Pers saraylarının düzenlenmesi ve mimari süslemesi, imparatorluğun farklı bölgelerindeki sanatsal geleneklerin bir sentezidir.

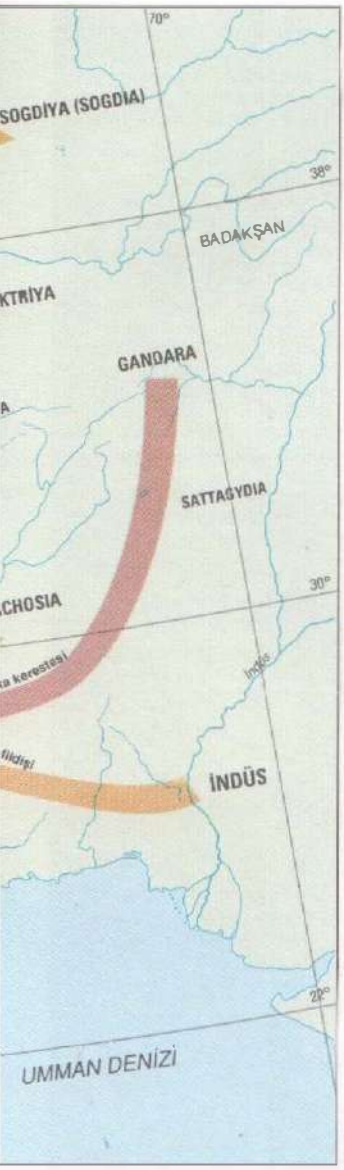

Persçe'de Parsa denilen ama şimdi Persepolis diye bilinen yeni bir krallık ikametgahı yaptırdı. Dareios'un yaptırdığı 450 metre uzunluğunda ve 300 metre genişliğindeki yüksek sitadel, ovaya yayılmış çok sayıda küçük sarayı da içeren geniş kompleksin bir parçasını oluşturuyordu. Persepolis'in yapımı Dareios'un ölümüne kadar bitirilemedi, oğlu ve torunu dönemlerinde de sürdürüldü.

Dareios ve ardılları, sarayın 6 kilometre kadar kuzeyindeki Nakş-i Rüstem'de kayalara oyulan mezarlara gömülmüşlerdi. Dareios, mezarının üstüne kazdırttığı dikkat çekici bir yazıtta inançlarını özetliyordu: dünyayı yaratan Ahuramazda onu kral yapmıştı. İyinin dostu, kötünün düşmanıydı. Güçlüye karşı güçsüzü, güçsüze karşı güçlüyü korur, doğruyu isterdi. İyi ata biner, iyi ok atar, iyi mızrak kullanırdı. Dareios ayrıca yazıtı okuyanın Ahuramazda'nın buyruklarına uymasını, bu yazıtlara inanmasını ve baş kaldırmamasını emrediyordu.

Dareios, Persepolis ve Susa'nın yapımı için imparatorluğun her köşesinden işçi ve malzeme getirtti. Persler'in saray inşaat geleneği olmadığından, değişik bölgelerden motifler ve düzenlemeler benimsedi. Yapı ve bezemelerde Mısır, Yunan ve özellikle Mezopotamya etkisi göze çarpar, Dareios'un Mısır'dan ısmarladığı anıtlarda da böylesi bir tarz bileşimi görülür. Bunlardan, kralın doğal büyüklükteki heykeli Susa'da bulunmuştur, ama yazıtından Mısır'da yapıldığı anlaşılmaktadır. Mısır'dan büyük olasılıkla deniz yoluyla, Dareios'un tamamladığı Nil'i Kızıl Deniz'e bağlayan kanal üstünden getirilmiştir.

Pers yenilgileri

MÖ 486 yılında Mısır ayaklandı, ama ayaklanma bastırılamadan Dareios öldü ve veliaht Kserkses kral oldu. Kserkses Dareios'un en büyük oğlu değil, kral olduktan sonra doğan ilk oğluydu. Kyros'un kızı olan annesi Atossa, Dareios'un karısı olmadan önce Kambyses ve Smerdis'le evlenmişti. Herodotos'a göre Atossa'nın Dareios üstünde büyük etkinliğe sahip olması, daha sonra Akhaimenid yöneticilerinin tahta geçmesinde söz konusu olan harem entrikalarının ilk işaretiydi. Ama Kserkses'in durumunda taht üstündeki iddiasına herhangi bir itiraz gelmedi.

Kserkses, (MÖ 485-465) saltanat döneminin başlarında Babil'de iki ve Mısır'da bir ayaklanmayı bastırdı. Kserkses hakkında bilinenlerin çoğu düşmanı Yunanlılardan kaynaklanır ve Yunanlılara karşı başarısız saldırılarıyla ilgilidir. Herodotos, Kserkses'in yıllarca hazırlandıktan sonra yaklaşık iki milyon kişilik ordusunu gemilerle Çanakkale Boğazı'nda oluşturduğu köprülerin üstünden geçirdiğini anlatır. 12 yıl önce Athos Dağı açıklarında bir Pers donanmasının batışına benzer bir felaketi önlemek için Kserkses buruna bir kanal kazdırmıştı. Persler, Ispartalıların Thermophylar geçitindeki yürekli ama etkisiz direnişini kolayca aşarak güneye ilerlediler. Kserkses Atina'yı aldı, ama o "altın bir gölgeliğin altından seyrederken" Yunan donanması Salamis Savaşı'nda Pers donanmasını yendi. Kış yaklaşınca Pers ordusu Atina'yı terkedip kuzey Yunanistan'daki kışlık karargahına çekildi. Kserkses ise savaşın yürütümünü deneyli komutanı Mardonios'a bırakarak doğuya döndü. Mardonios ertesi yıl gene güneye inerek Atina'yı aldı, ama bunun hemen ardında Plataia savaşında öldürüldü ve ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. 479 Ağustos'unda Yunanlılar Samos (Sisam) Adası karşısında anakaradaki Mykale'de ve Pers ordusunu bir kez daha yenince Yunanistan'ı işgal planları terkedildi.

Yunanlılar küçümsenmeyecek zaferler kazanmışlardı, ama bunlarda Pers komutanlarının hata ve kararsızlıkları da kuşkusuz bir rol oynamıştır. Yunanistan her durumda Persler'in temel çıkarları açısından ikincil önemdeydi. İmparatorluğun geri kalan bölümü Pers kralının yönetiminde bütünlük ve düzenini sürdürüyordu. Salamis, Plataia ve Mykale savaşları Yunan-Pers ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu. Pers ordusunun yenilmezliği, Pers donanmasının denizlerdeki egemenliği sona ermişti. Bundan sonraki onyıllarda Persler Avrupa'daki topraklarını yitirirken, Batı Türkiye'deki eski Yunan kentleri kesin bağımsızlıklarını elde ettiler.

Saray ve harem entrikaları

Kserkses MÖ 485 yılında öldü. Yaklaşık 60 yıl sonra Pers sarayında bulunan *Ktesias* adlı bir Yunanlı doktora göre, aralarında *hazarapat* ya da baş vezirle hadım ağası mabeyincisinin de bulunduğu üç saray mensubu tarafından öldürülmüştü. Kserkses'in en büyük oğlu Dareios'u bu cinayetle suçlayan suikastçiler, bir diğer oğlu, I. Artakserkses'i Dareios'u öldürerek kral olmaya ikna ettiler. Yirmi yıl sonra, 425 yılında Artakserkses öldüğünde kısa bir süre içinde üç oğlu peşpeşe tahta geçti, çünkü ilk ikisi kral olduktan birkaç ay sonra öldürülmüşlerdi. Babilli bir odalığın oğlu olan Okhos adlı üçüncü oğlan tahta geçince, II. Dareios (MÖ 423-405) adını aldı. Artakserkses'in bir başka odalıktan kızı olan karısı Parysatis'le birlikte saraydaki tüm muhalefeti ortadan kaldırdı. En büyük oğulları Arsakes, ama en sevdikleri oğulları Sardis'e satrap yaptıkları Kyros'tu. Dareios öldüğünde Arsakes kral olarak II. Artakserkses (MÖ 404-359) adını aldı. Bu sıralarda Mısır baş kaldırarak bağımsızlığını elde etti. MÖ 401 yılında Kyros, 10.000 paralı Yunan askerinin de katıldığı ordusuyla Türkiye'yi geçip Fırat'tan aşağı inerek II. Artakserkses'e meydan okudu, ama kuzey Babil'de Kunaksa'da yapılan savaşta öldürüldü. Kyros'un paralı Yunan askerleri Pers İmparatorluğu'nun ortasında kalakaldılar. Onların Asur ve Armenia'yı aşarak kuzeye Karadeniz'e yürüyüp oradan Yunanistan'a geçişlerinin destansal öyküsünü, bu 10 binin önderlerinden biri olan Ksenophon anlatmıştır.

II. Artakserkses'in 360 odalığı ve 115 oğlu olduğu söylenir. Ona karşı bir girişim düzenleyen en büyük oğlu bir hadım ağası tarafından ele verilerek idam edildi. Bir sonraki oğlu, kardeşi Okhos tarafından babasının kendisinden hoşnut olmadığına inandırıldığı için zehir içerek intihar etti. II. Artakserkses'in 359 yılında ölümünden sonra Okhos kral oldu ve III. Artakserkses (MÖ 358-338) adını aldı. İlk yaptığı şey, tahtta iddiası olabilecek tüm akrabalarını öldürmek oldu. Batıdan ciddi ayaklanmalarla karşılaştıysa da bunları aşmayı, hatta MÖ 343 yılında Mısır'ı yeniden fet-

Persler ve Yunanlılar
I. Dareios ve I. Kserkses dönemlerinde Persler bağımsız Yunan kent devletlerini ele geçirmeye çalıştılar. Ama Pers kara kuvvetlerinin büyük üstünlüğüne karşın başarısız kaldılar. Atinalıların öncülüğündeki bir Yunan konfederasyonu önce Maraton, sonra da Salamis ve Platai'de Persleri yendi. MÖ 401 yılında Pers Kralı II. Artakserkses'in kardeşi satrap (eyalet valisi) Genç Kyros ayaklandı. Kyros'un yönetimindeki askerler arasında 10.000 Yunan piyadesinden oluşan bir birlik de vardı. Kyros Anadolu ve Kilikia'dan geçip, Fırat'ı izleyerek Babil'e indi, ama burada Kunaksa Savaşı'nda yenildi ve öldürüldü. Paralı Yunan askerleri teslim olmaktansa savaşa savaşa, önce neredeyse dümdüz kuzeye, Karadeniz'e çıkarak Yunan bölgesine geri döndüler. Bu yürüyüşün ayrıntıları Yunan generallerinden biri olan Ksenophon tarafından kaydedilmiştir.

hetmeyi başardı. Ama beş yıl sonra baş hadım ağası ve Mısır'daki Pers ordularının komutanı olan Bagoas, Artakserkses'i öldürerek yerine oğlu Arses'i (MÖ 337-336) tahta geçirdi. Arses, Bagoas'ı yerinden almaya çalıştıysa da, tahtta iki yıldan az bir süre kaldıktan sonra zehirlendi. Bagoas o zaman, tahtın daha yakın varislerinin tümü öldürülmüş olduğundan Arses'in dede bir kuzeni olan Dareios'u kral yaptı. Yeni kral III. Dareios (MÖ 335-330) Bagoas'ı zehir içmeye zorladı, sonra imparatorluğun işlerini düzene koymaya girişti.

Eski Yakındoğu'nun sonu

Dareios saltanatının ilk yılında, III. Artakserkses'in ölümünden sonra yeniden baş kaldıran Mısır'ı işgal etti, ama artık Pers İmparatorluğu'nu kurtarmak için vakit çok geçti. Bundan 60 yıl önce Ksenophon şu gözlemi yapmıştı: "Kralın imparatorluğu çok geniş bir alanı ve çok sayıda halkları kapsadığı için güçlü, ama uzun mesafeler aşmak gerektirdiği ve güçler geniş bir alana yayıldığı için de güçsüz ve ani bir saldırıya açıktır." Gerçekten de böyle çıktı. MÖ 334 yılında iki yıldır Makedonya tahtında oturan 22 yaşındaki İskender, ordusunu III. Dareios'un üstüne sürdü. Başlangıçta İskender'in niyeti Dareios'un tüm imparatorluğunu ele geçirmek değildi, ama zaferler birbirini izledikçe amaç ve erekler büyüdü. Dareios'un orduları, 334 yılında Granikos'ta, ertesi yıl İssos'ta ve 331 yılında İskender Mısır'ı işgal ettikten sonra antik Ninive yakınlarındaki Gaugamela'da yapılan üç büyük savaşta yenilgiye uğradılar. Dareios savaş alanından kaçarak Babil, Susa, Persepolis, Hemedan saraylarını ve hazinelerini İskender'e terketti. Persepolis'in, ister kazayla, isterse bir politika sonucu yakılması Antik Yakındoğu'nun sonu-

İskender'in fetihleri
III. Artakserkses 343 yılında 60 yıllık bir bağımsızlık döneminden sonra Mısır'ı geri aldı. Bu tarihte Pers İmparatorluğu'nun coğrafi kapsamı, 150 yıl önce I. Dareios döneminde olduğundan fazla farklı değildi. Gerek İskender, gerekse II. Dareios tahta MÖ 336 yılında ve öncüllerinin öldürülmesinden sonra geçtiler. İskender'in 334 yılında Asya'yı işgal ederek yendiği III. Dareios 330 yılında öldü. İskender bundan sonraki yedi yılı hemen tümüyle Pers İmparatorluğu sınırları içinde savaşmakla geçirdi. Onun yarattığı krallık ölümünden sonra komutanlarınca paylaşıldı. İskender geçtiği yerlerde kendi adına kentler kurdu, ya da varolan kentleri kendi onuruna adlandırdı.

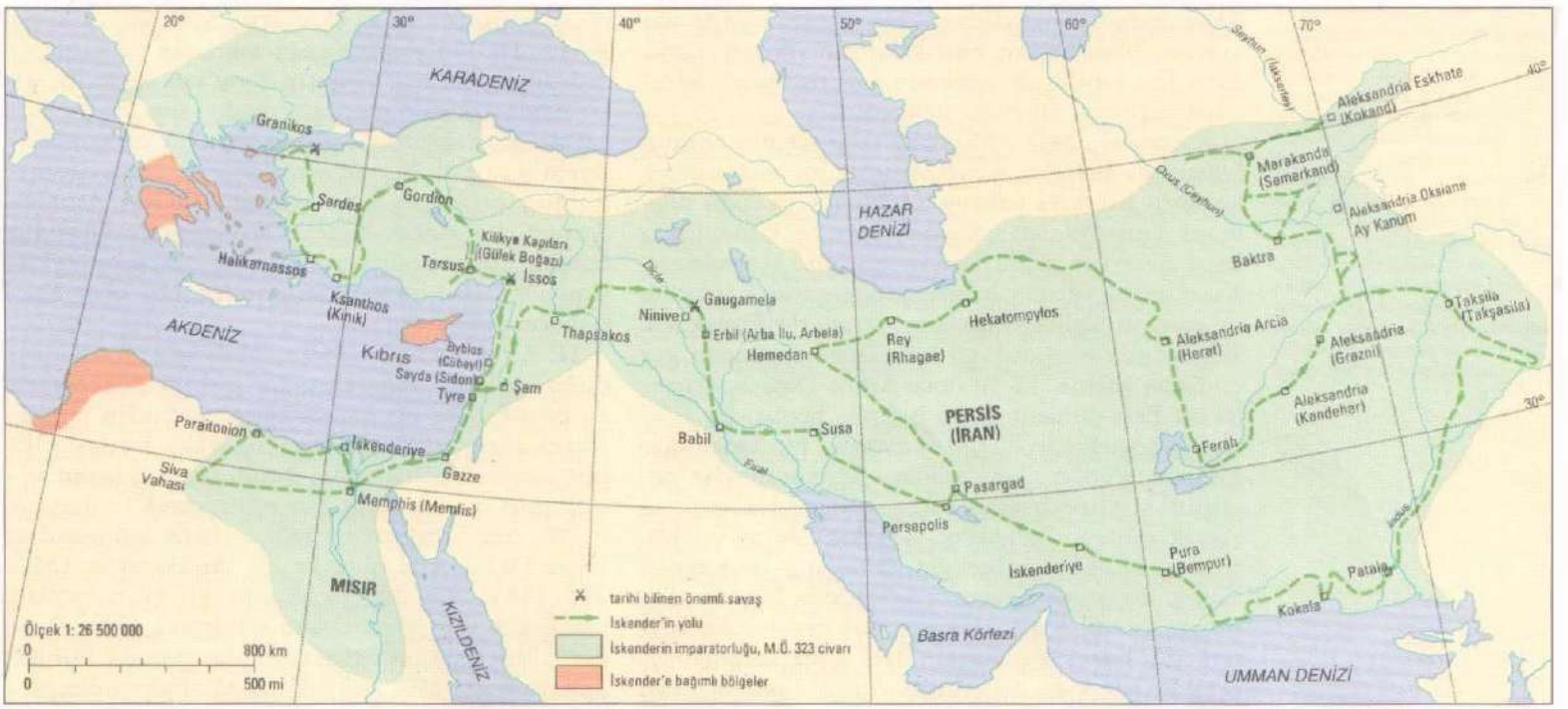

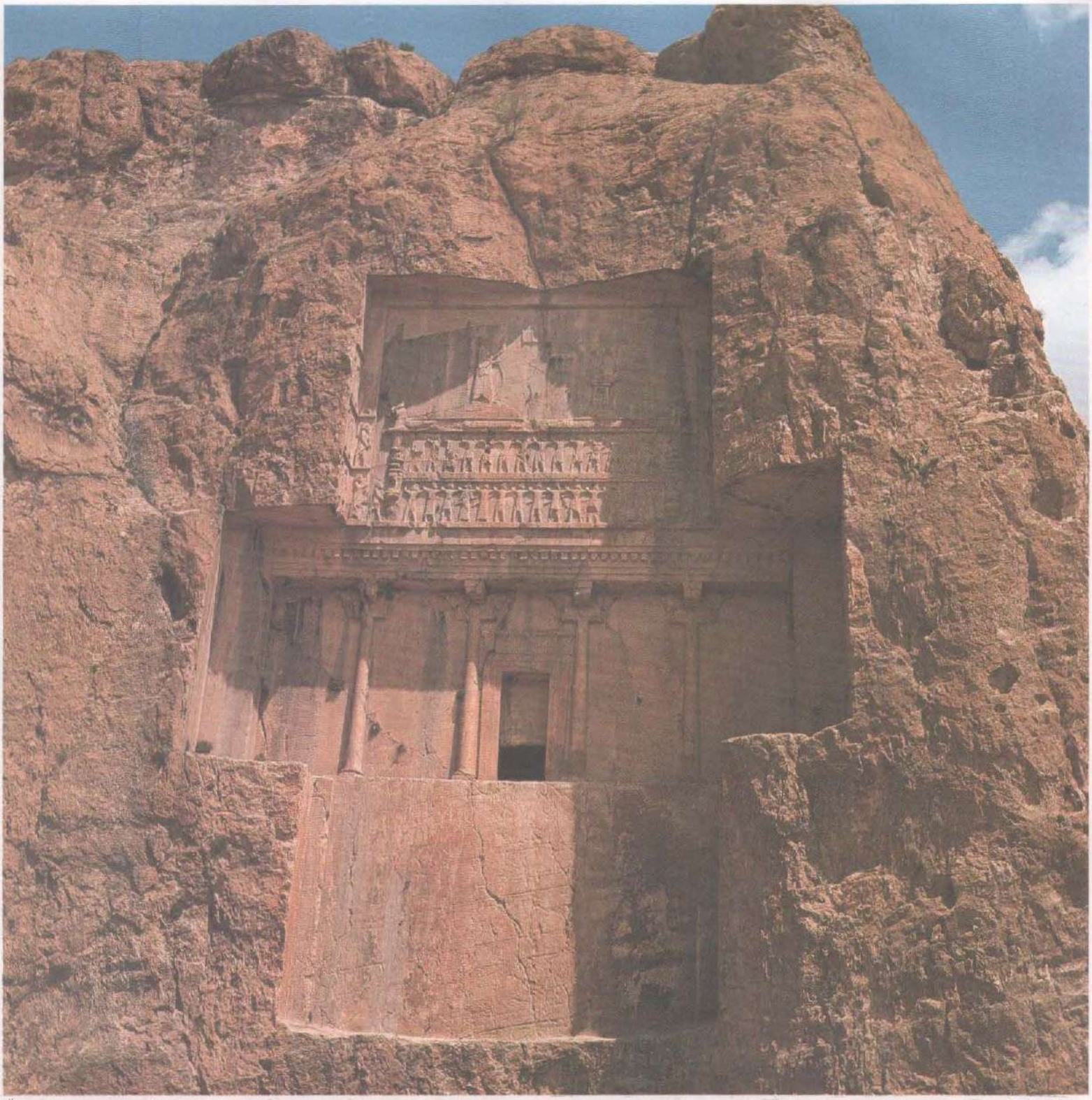

Üstte Kserkses'in mezarı. Persepolis'in 6 km kuzeyindeki Nakş-i Rüstem'de dört Pers kralı, I. Dareios, Kserkses, I. Artakserkses ve II. Dareios birbirinin neredeyse eşi mezarlara gömülmüşlerdi. Kral, tanrı Ahuramazda'nın önünde bir ateş sunağında tapınırken görülür. İmparatorluğun 30 halkı tarafından desteklenen bir kürsünün üstünde durmaktadır.

Arka sayfada MÖ 331 yılındaki Gaugamela Savaşı'nı gösteren İskender Mozayiği. Pompei'de Faun (yarısı keçi, yarısı insan evinde olduğuna inanılan bir ilâh) bulunmuştur ve Eretria'lı Philoksenos'un MÖ 4. yüzyılda yaptığı bir resmin MÖ 100 dolayından mozayik bir kopyası olduğu sanılmaktadır. Tam yüksekliği 3,42 m.

nu belirlemektedir. III. Dareios saray mensuplarından biri tarafından öldürüldü. İskender ise, seferini Pers İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerine doğru sürdürdükten sonra döndüğü Babil'de MÖ 323 yılında öldü.

Kyros ve I. Dareios'un imparatorluğu 150 yıl yaşadıktan sonra, neredeyse bir bütün halinde İskender'un eline geçmişti. Ama İskender'un ölümünden birkaç yıl sonra imparatorluk parçalandı. İskender'in fetihleri Mezopotamya Uygarlığı'na ve önceki üç binyıllık yazman geleneğine kesin bir darbe indirmişti. O dönemden sonra Avrupa, dünya tarihinde Yakındoğu kadar önemli bir rol oynayacaktı. Bundan sonraki binyıl boyunca Yakındoğu, İslâm bayrağı altında yeniden birleşinceye kadar doğuyla batı arasında bölünmüş kaldı. Özgün kültürü yabancı yöneticiler altında solup gitti. Mezopotamya tanrılarına hâlâ tapınılmakla birlikte, bunlar giderek Yunan ve İran tanrıları tarafından asimile edildiler. Başka yerlerde kil tabletlerin yerini papirus ve parşömen çoktan alsa da, çivi yazısı Babil ülkesi tapınaklarında MS 1. yüzyıla kadar dayandı. Yahudilerin Babil'deki sürgünü ve Asya'da Yunan egemenliği süresince, Yakındoğu'nun bilgi birikimi Yahudilerin ve Yunanlıların entellektüel miraslarının bir parçası haline geldi. Onlar aracılığıyla yaşamını sürdürerek, Avrupa uygarlığının gelişmesine katkıda bulundu.

Persepolis

Persepolis sitadeli eski Yakındoğu kentleri içinde en iyi korunmuş olanlardan biridir. Yapımı MÖ 500 dolayında I. Dareios (MÖ 521-486) tarafından başlatılmış, oğlu I. Kserkses (MÖ 485-465) döneminde sürdürülmüş ve torunu I. Artakserkses (MÖ 464-425) tarafından bitirilmişti. Saraylarda, Med, Mezopotamya, Yunan ve Mısır gibi birçok geleneğin öğelerinden yararlanılmıştır. Sitadelin bir parçasını oluşturduğu kompleks, doğudaki surlu tepeyi, sitadel platformunun altındaki yapıları, Darius ve üç ardılının gömüldüğü Nakşi Rüstem yamacındaki krallık mezarlarını ve sıradan halkın yaşadığı, ama daha yeri saptanamayan, büyük bir kenti içeriyordu.

Sağda Persepolis Avrupalı gezginlerin farkına vardığı ilk eski Yakındoğu merkezlerinden biridir, ama ilk anlatımların gerçeklerle pek ilgisi yoktu. 18. yüzyıla gelindiğinde, Carsten Niebuhr'un bu çizimi gibi yayınlarda gözle görünebilen kalıntılar oldukça doğru biçimde tanımlanmıştı.

En sağda Sitadelin büyük çoğunluğu 1930'larda Chicago Oriental Institute (Doğu Enstitüsü) tarafından kazılmıştır. Bu yeniden canlandırılmış plan onların ve daha sonra İran Arkeoloji Servisi'nin çalışmalarına dayanmaktadır. D Sarayı, G Sarayı ve savunma duvarının planları çoğunlukla restorasyondur, çünkü bu yapılar neredeyse tümüyle aşınmıştır.

Altta En ilginç saray kabartmalarının bazılarında Pers egemenliği altındaki halklar özgün giysileri içinde krala armağanlar sunarken gösterilir. Burada İran atlılarına özgü şapka, tünik ve pantolon giymiş bir Armenialı, kulpu ve emziği kanatlı griffonlarla bezenmiş ve herhalde altından yapılmış bir vazo getirmektedir.

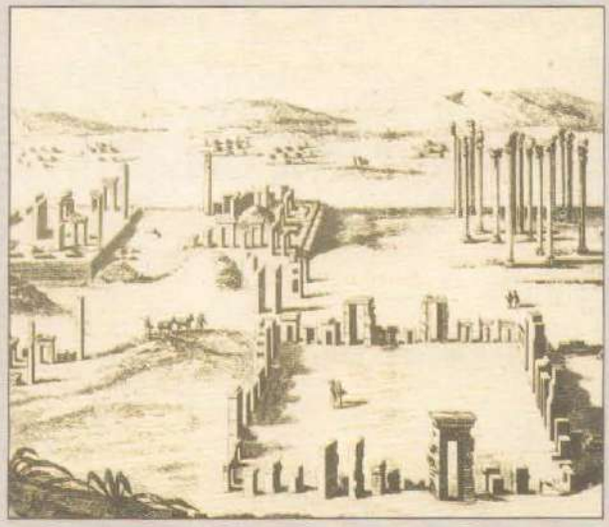

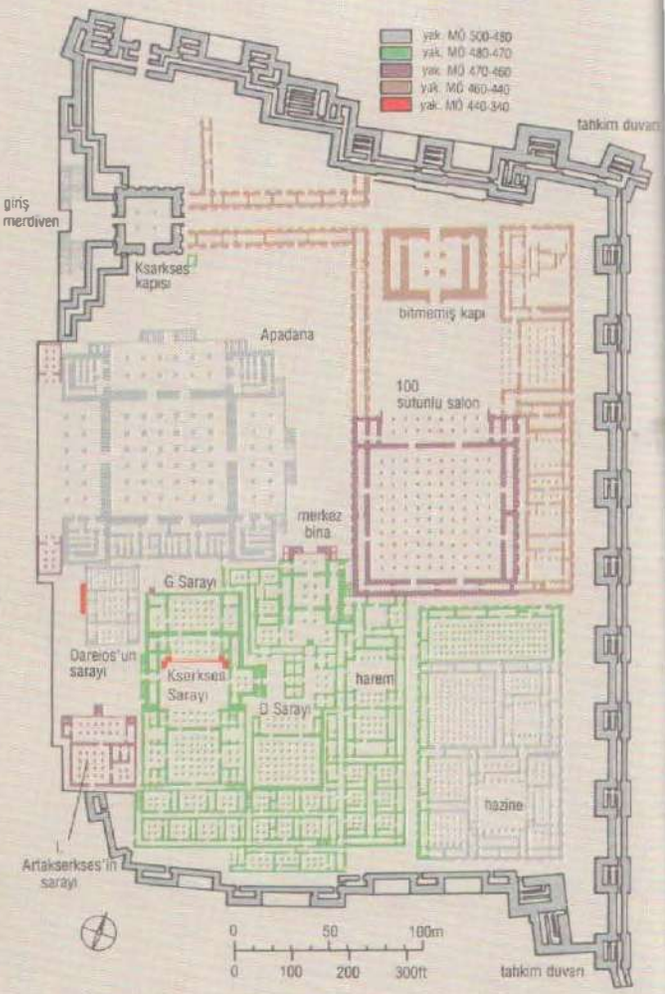

Solda Kralın başı üstünde çoğu kez, Perslerin baş tanrısı Ahuramazda'yı temsil etmesi olası kanatlı kurs içinde bir figür bulunur. 100 sütunlu salonda bir kapının üstündeki bu çizim, taşın üstünde hâlâ kalmış boya izlerine dayanılarak renklendirilmiştir.

Altta Terastaki yapıların en büyüğü, büyük olasılıkla kralın ana kabul binası olan Apadana'ydı. Yaklaşık 20 m yüksekliğindeki sütunların üstünde boğa ya da aslan biçiminde karmaşık başlıklar vardı. Kralın tahtı batı portiği üzerinden Marv Deşt Ovası'na bakardı.

Altta sağda Kserkses Kapısı'nın kuzeydoğusunda bulunan çift griffonlu bu sütun başlığının aslında hangi binaya ait olduğu kesin değildir. Sütunlu salonlar Pers mimarisinin özelliklerinden biriydi, aslan, boğa ya da aslan başlı boğalardan oluşan sütun başlıkları da yaygındır.

Solda Persepolis saraylarında bezemelerin odak noktası kraldır. Apadana platformundaki merdivenlerin arasında bulunan bu oymada tahtında oturan kral uyruklarından armağanlar kabul ederken görülür. Elinde bir asa ve bir çiçek, önünde de bir tütsü buhurdanlığı vardır. Kabartma Asur'dan esinlenmiş olabilir. 200 yıl önce Til Barsip'teki Asur Sarayı'nın duvarlarında buna benzer bir sahne resimlenmişti.

Sağda Kral kabartmalarının arkasında askerleri ve saray mensuplarını gösteren kabartmalar vardı. Bu muhafızlar, On Bin Ölümsüz adlı seçkin Pers birliklerinden olabilir.

Oxus (Ceyhun) Hazinesi

1880 Mayısı'nda Afganistan'da üç tüccar soyguncuların saldırısına uğramıştı. Kaçmayı başaran hizmetkârların uyardığı bölgedeki İngiliz siyasi görevlisi Yüzbaşı F. C. Burton soyguncuların peşine düştü. Geceyarısı onları yakalayarak tüccarların mallarının yarısından çoğunu geri vermeye ikna etti. Açılmış olan torbaların birinde bulunan nefis altın bilezik daha sonra Burton tarafından satın alındı. Tüccarlar ona tümü Oxus Irmağı'nın kuzey kıyısındaki Tahtı Kuvad'da bulunmuş olan altın ve gümüş takılar, altın kâseler, bir gümüş ve bir altın put ve ayak bilekliğine benzer büyük bir takı taşıdıklarını söylediler.

Tüccarlar daha sonra hazineyi Ravalpindi'de (bugünkü Kuzeydoğu Pakistan'da) Hindistan Arkeolojik Araştırmalar Müdürü Tümgeneral Sir Alexander Cunningham'a, o da Sir Augustus Franks'e sattılar. Franks 1897 yılında ölünce hazine British Museum'a geçti.

Oxus Hazinesi'nin 150 buluntu ve 1.500 kadar sikkeden oluştuğu söylenir. Buluntuların çoğu Akhaimenid dönemine aittir. Ama sikkeler 5. yüzyıl başlarından MÖ 200 dolayına kadar uzanırlar. Kimi buluntular hazineye Ravalpindi'deki bazı uyanık tüccarlarca eklenmiş olabilir, ama büyük olasılıkla çoğu, bir tapınak hazinesi olabilecek tek bir defineden gelmektedir.

Solda Altın kesme Pers Kralı figürü. Kral, Elamlıların ve Perslerin sarayda kullandıkları türde uzun bir elbise giymektedir. Yükseklik 6,15 cm.

Altta solda Arkasında dört halka bulunan altın düğmenin üstünde kanatlı bir aslan griffon görülmektedir. Üstlerine altın süsler dikilmiş giysiler, Pers ve Asur kralları ile tanrı heykellerince giyilirdi. Çapı 4,75 cm.

Üstte Oxus Hazinesi'nden geldiği sanılan bir düzine kadar altın mühür yüzüğü bulunmaktadır. Yüzüklerin kimi, bu örnek gibi, Akhaimenid saray tarzında, kimi ise Yunan stilindedir. Figürün bir kraliçe ya da asil bir kadını temsil etmesi olasıdır. Halkanın çapı 2,25 cm, façetanın çapı 1,9 cm.

Altta Altın levhadaki adamın giydiği tünik ve dar pantalon, Persepolis kabartmalarında Med, Ermenili ve Kappadokialılar'a özgü olarak gösterilmiştir. Özellikle av ya da savaşta Persler de bu giysiyi kullanırlardı. Figürün bir rahibe ait olduğu sanılmaktadır. Yükseklik 15 cm.

Solda Altından dört atla çekilen savaş arabası modeli. Arabanın önündeki baş, Mısır tanrısı Bes'i andırmaktadır. Oxus Hazinesi'nin keşfedildiği dönemlerde Hindistan Genel Valisi Lytton Kontu'nun eline geçen ikinci bir altın araba parçasının aynı kaynaktan gelmesi olasıdır. Uzunluk 8,8 cm.

Altta solda Dövme altından içi boş baş. Akhaimenid stilinde olmayan buluntulardan biridir. Akhaimenid döneminden sonraki bir tarihte yerel olarak yapılmış olabileceği gibi, Oxus Hazinesi'ne Ravalpindi tüccarlarınca da katılmış olması mümkündür. Yükseklik 11,3 cm.

Altta Yüzbaşı Burton'un satın aldığı ve şimdi Londra'daki Victoria and Albert Müzesi'nde bulunan bileziğin eşi. Boşluklarda herhalde cam ya da yarı değerli taş kakmalar bulunuyordu. Akhaimenid saray stilinin özgün örnekleri olan bilezikler, Persepolis kabartmalarında Lydia haracında gösterilen eşyaları andırmaktadırlar. Pasargad ve Susa'da bu kadar ayrıntılı olmayan ve uçlarında daha basit hayvanlar bulunan bilezikler bulunmuştur. Genişliği 11,5 cm.

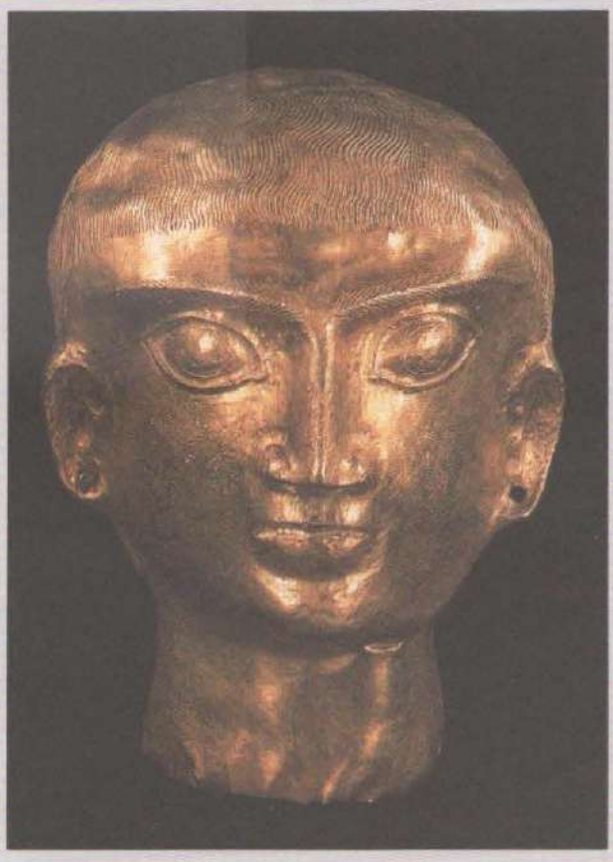

Batı Sanatında Babil

Botta ve Layard'ın Asur krallarının saraylarını bulmasından bu yana geçen 150 yılda Mezopotamya uygarlığı yeniden keşfedilmiş ve eski Mezopotamya anıtları ve metinlerine dayanılarak bu uygarlığın öyküsü anlatılmıştır. Gene de, arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan zengin bilgilere karşın, Batı dünyasının sanat ve edebiyatı Yahudi ve Yunan yazmalarında sunulan klişe eski yakındoğu imajından kendini kurtaramamıştır. Seçilen imajların tümü, Babil kulesi, Belşazzar'ın şöleni, Sardanapalus'un ölümü, Babil'in yakılması gibi Eski Ahit ve klasik yazarlar tarafından yaygınlaştırılan konulardan alınmıştır. Oysa bu öykülerin hiçbiri dönemin Mezopotamya kaynaklarınca desteklenmez ve tümünde Mezopotamya uygarlığına karşı düşmanca bir tutum izlenir.

Yahudilerin sürülmesinden dolayı Eski Ahit'de Babil adı lanetlenir. İshak Peygamber "Krallıkların şanı Babil... Tanrının yıktığı Sodom ve Gamorra gibi olacaktır" diye yazıyor (İshak 13:19), Yeni Ahit'in Vahiy Kitabı'nda Babil "fahişelerin ve yeryüzü iğrençliklerinin anası" olmakla suçlanıyordu (Vahiy 17:5). Batı sanat ve edebiyatında Babil, Batı kamuoyunun beklenti ve önyargılarına uyarlanmıştır. Batı resimlerinde Mezopotamya konuları ele alınsa da bunlarda çoğu kez sanatçının kendi dönemindeki sorunlar işlenmekte ya da geçmişteki olaylara alegorik biçimde değinilmektedir.

Günümüzde Mezopotamya ve eski Yakındoğu'nun en sevecen biçimde ele alındığı sanat yapıtlarına, çağdaş yöneticilerin geleneksel konuların işlendiği yapıtlara destek verdiği Arap dünyasında rastlanmaktadır.

Üstte İngiliz ressam Samuel Colman'ın (1780-1845), *Mesih'in gelişi ve Babil'in yok edilmesi*. Bu alegorik tabloda İshak Kitabı'ndaki olaylar resimlenmektedir. Arka planda yanan kent Babil'dir, ama çöken zigguratın arkasında Londra'nın silüeti izlenmektedir.

Sağda Amerikalı D. W Griffiths'in yönettiği *Hoşgörüsüzlük* (1916) adlı sessiz sinema destanından bir görüntü. Filmde Kyros alışılmışın tersine, zorba ve güvenilmez bir despot olarak gösteriliyordu. Griffiths, Babil ve Pers kültürüne ilişkin son bilgilerden yararlanmıştı. Basamakların yanlarındaki oyma askerler Persepolis'tekilerin aynıdır. Bu sahnede bir bölümü görülen Babil'deki büyük şölen salonu için 1,6 km uzunluğunda bir set kurulmuştu.

Üstte sağda Belşazzar'ın Şöleni.Rembrandt (1606-1669), Babil Krallığı'nın tartılıp eksik bulunduğu anlamında yorumlanan duvardaki yazı olayını, dramatik bir biçimde resimlemişti.

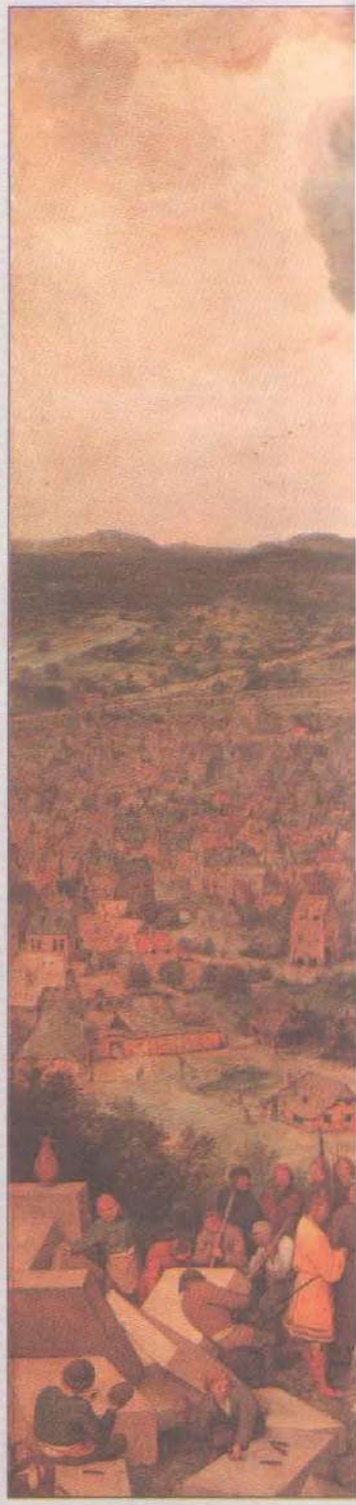

Sağda 16. yüzyıl Alman tahta baskısında görülen Babil'in yakılışı, Eski Ahit resimlemelerinin sevilen konularındandı. Vahiy Kitabı'nda anlatıldığına göre, Babil bir saatte yok olmuştu ve yıkıma tanık olanlar "ateşlerinden çıkan dumanı gördüklerinde, bu büyük kentin bir benzeri var mıdır diyerek ağlamışlardı" (Vahiy 18:18). Ama burada değinilen R ma'nın yakılışıdır. Resimdeki kentin Mainz ya da Worms olduğu sanılmaktadır. Gerçekte Babil adı sonraları tüm büyük ve kokuşmuş ticaret kentleri için bir mecaz olarak kullanılmıştı.

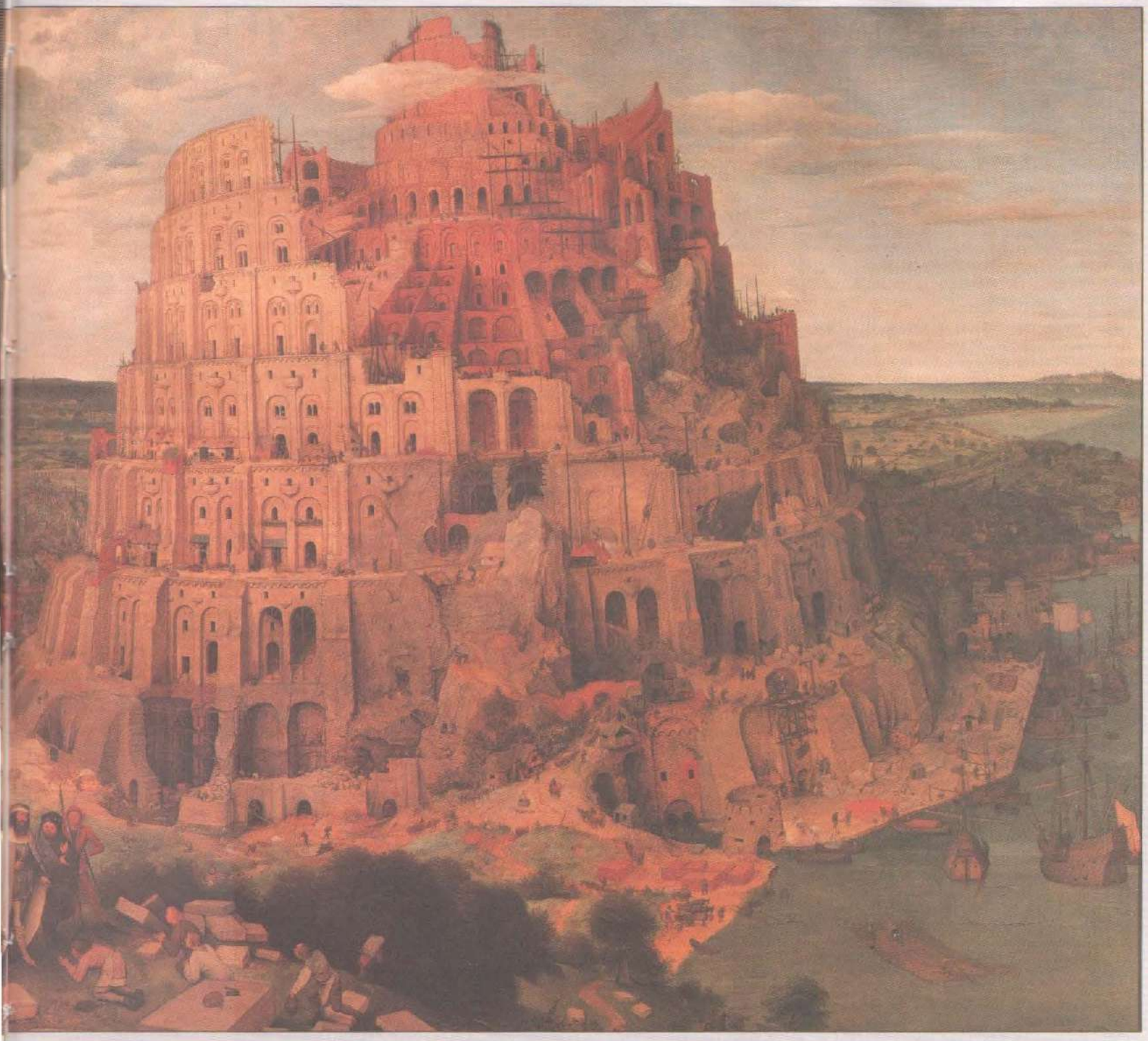

Üstte Babil Kulesi Pieter Bruegel (yaklaşık 1525/30-1569). Bu görkemli kule Mezopotamya zigguratlarından çok Roma'daki Colosseum'dan esinlenmiştir.

Solda 20. yüzyıl Polonya sanatçısı Josef Szubert'in *Babil Kulesi*. Resme palmiye ağaçları ve develer katarak Avrupa'dan çok bir Yakındoğu fonu vermekle birlikte, Szubert de Bruegel gibi tarihsel gerçekçiliğe pek yüz vermemiştir. Ama burada Babil Kulesi'ne ilişkin Eski Ahit öyküsü de gözardı edilmiş, kule mültecileri temsil eden Meryem ve Yusuf'un kaçtığı bir zorbalık simgesi olmuştur.

KAYNAKÇA

Antik Yakındoğu hakkında çok kapsamlı bir literatür bulunmaktadır, ama kaynakça, atlas, ansiklopedi ve sözlük gibi temel araştırma araçlarından çoğu hâlâ hazırlanma aşamasındadır ve bu projelerin tamamlanması daha uzun yıllar alacaktır. Bu kaynakça uzmanlaşmamış okuyucunun ilgisini çekebilecek yapıtlardan küçük bir seçme içermektedir; verilen yapıtlardan çoğu İngilizce kitaplardır. En önemli araştırmalar diğer biçimlerde -akademik dergiler, sempozyumlar, konferanslar ya da *festschrift*'lerde- ve diğer dillerde, Almanca, Fransızca, İtalyanca, Flemenkçe, Rusça, İbranice ve Yakındoğu'nun yerel dilleri olan Arapça, Türkçe ve Farsça yayınlanmaktadır.

Referans kitapları

Tübinger Atlas des Vorderen Orients the *Répertoire Géographiques des Textes Cunéiformes* cilt 1-8, de dahil olmak üzere Antik Yakındoğu üzerine harikulâde haritalar ve diğer ciltler sunmaktadır. Tübingen, 1974–.

R.S. Ellis, *A Bibliography of Mesopotamian Archaeological Sites*, Wiesbaden, 1972.

Atlas of the Archaeological Sites in Iraq, Bağdad, 1979.

Reallexikon für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin and New York, 1928–.

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, 1956–.

L. Vanden Berghe, *Bibliographie analytique de l'archéologie de l'Iran ancien*, Leiden, 1979 (ilavelerle birlikte).

M. Aviyyonah (ed.), *Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* 4 cilt, Oxford 1975–8.

W. Kleiss ve H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, Berlin, 1976.

Genel yapıtlar ve resimli kitaplar

E. Akurgal, *The Birth of Greek Art, the Mediterranean and the Near East*, Londra, 1968

P. Amiet, *Art of Ancient Near East*, New York, 1980.

J. Baines ve J. Málek, *Atlas of Ancient Egypt*, Oxford, 1980.

C.A. Burney, *The Ancient Near East*, Ithaca, 1977.

J.E. Curtis (ed.), *Fifty Years of Mesopotamian Discovery*, Londra, 1982.

H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, 4. baskı, Harmondsworth ve Baltimore, 1970.

R. Ghirshman, *Persia from the Origins to Alexander the Great*, Londra, 1964.

S. Lloyd, *Art of the Ancient Near East*, Londra, 1961.

A. Moortgat, *The Art of Ancient Mesopotamia*, Londra, 1969

S. Moscati, *The Phoenicians*, Milano, 1988.

H.J. Nissen, *The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000 BC*, Chicago, 1988.

D. ve J. Oates, *The Rise of Civilization*, Oxford, 1976.

J. Oates, *Babylon*, Londra ve New York, 1979.

A. Parrot, *Nineveh and Babylon*, New York, 1961.

A. Parrot, *Sumer*, Londra, 1960.

E. Porada, *Ancient Iran: the Art of Pre-Islamic Times*, Londra, 1965

J.N. Postgate, *The First Empires*, Oxford, 1977.

J.B. Pritchard (ed.), *The Times Atlas of the Bible*, gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1989

J. Rogerson, *Atlas of the Bible*, Oxford, 1989

G. Roux, *Ancient Iraq*, 2. baskı, Harmondsworth, 1980

H.W.F. Saggs, *The Greatness that was Babylon*, Londra, 1962.

H.W.F. Saggs, *The Might that was Assyria*, Londra, 1984.

E. Strommenger ve M. Hirmer, *The Art of Mesopotamia*, Londra, 1964.

H. Weiss (ed.), *From Ebla to Damascus: Art and Archaeology of Ancient Syria*, Washington, 1985.

Tarihöncesi

W.C. Brice (ed.), *The Environmental History of the Near East since the Last Ice Age*, Londra, 1987.

S. Davis, The Archaeology of Animals, Londra, 1987

D. Frankel, *Archaeologist at Work. Studies on Halaf Pottery*, Londra, 1979.

A.N. Garrard ve H.G. Gebel (eds.), *The Prehistory of Jordan: the State of Research in 1986*, Oxford, 1988.

J. Mellaart, *Çatal Hüyük: a Neolithic Town in Anatolia*, Londra, 1967.

J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, Londra ve New York, 1975.

P.R.S. Moorey (ed.), *Origins of Civilization*, Wolfson College Lectures, Oxford, 1979.

A.L. Perkins, *The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia*, Chicago, 1949.

J.N. Postgate ve M.A. Powell (eds.), *Bulletin on Sumerian Agriculture*, Cambridge, 1984–.

C.L. Redman, *The Rise of Civilization*, San Francisco, 1978.

P. Singh, *Neolithic Cultures of Western Asia*, Londra, 1975

P.J. Ucko ve G.W. Dimbleby (eds.), *Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Londra, 1969.

P.J. Ucko, R. Tringham ve G.W. Dimbleby (eds.), *Man, Settlement and Urbanism*, Londra, 1972.

G.A. Wright, *Obsidian Analysis and Prehistoric Near Eastern Trade: 7500 to 3500 BC*, Ann Arbor, 1969.

T.C. Young, P.E.L. Smith ve P. Mortensen (eds.), *The Hilly Flanks and Beyond*, Chicago, 1983

Tarih

J.A. Brinkman, *Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics 747-626 BC*, Philadelphia, 1984.

J.A. Brinkman, *Materials and Studies for Kassite History I*, Chicago, 1976

J.A. Brinkman, *A Political History of Post-Kassite Babylonia*, Roma, 1968.

Cambridge Ancient History, yeni baskı, Cambridge, 1970–1984.

E. Carter ve M. Stolper, *Elam: Surveys of Political History and Archaeology*, University of California Publication in Near Eastern Studies 25, Berkeley, 1984

A.H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, Oxford, 1961

O.R. Gurney, *The Hittites*, gözden geçirilmiş baskı, Harmondsworth, 1980.

W.W. Hallo ve W.K. Simpson, *The Ancient Near East: A History*, New York, 1971

A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago, 1948

D. Oates, *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*, Londra, 1968.

A.L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, Chicago, 1964.

N.K. Sandars, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean*, gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1985.

Çeviri metinler

J.S. Cooper, *Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions*, cilt 1, New Haven, Connecticut, 1986

S. Dalley, *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh and Others*, Oxford, 1989.

A.K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, New York, 1975.

A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, cilt 1 ve 2, Wiesbaden, 1972, 1976

A.K. Grayson ve diğerleri, *Royal Inscriptions of Mesopotamia*, Toronto, 1987–.

D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago, 1926–7

A.L. Oppenheim, *Letters from Mesopotamia*, Chicago, 1968.

J.B. Pritchard (ed.), *The Ancient Near East: an Anthology of Texts and Pictures*, Princeton University Press, Princeton, 1958.

J.B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton, 3. baskı, 1969

S. Parpola (ed.), *State Archives of Assyria*, Helsinki, 1987–.

E. Sollberger ve J.R. Kupper, *Inscriptions Royales sumeriennes et akkadiennes*, Paris, 1971.

Yerler ve dönemler

R.M. Adams, *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago, 1981.

R.M. Adams ve Hans J. Nissen, *The Uruk Countryside: the Natural Setting of Urban Societies*, Chicago, 1972.

Y. Aharoni, *The Archaeology of the Land of Israel*, Londra, 1982.

P. Amiet, *L'art d'Agade au Musée du Louvre*, Paris, 1976.

P. Amiet, *Elam*, Auvers sur-Oise, 1966.

G. Bibby, *Looking for Dilmun*, Londra, 1970.

K. Bittel, *Hattusha: the Capital of the Hittites*, Oxford, 1970.

C.A. Burney ve D. Lang, *Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, Londra, 1971.

A. Curtis, *Ugarit (Ras Shamra)*, Cambridge, 1985

J.E. Curtis, *Ancient Persia*, Londra, 1989.

S. Dalley, *Mari and Karana. Two Old Babylonian Cities*, Londra ve New York, 1984.

D. Frankel, *The Ancient Kingdom of Urartu*, Londra, 1979.

D.B. Harden, *The Phoenicians*, Londra, 1962.

S.W. Hellms, *Jawa: Lost city of the Black Desert*, Londra, 1981.

F. Hole (ed.), *The Archaeology of Western Iran*, Washington, 1987.

K.M. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, 4. baskı, Londra, 1979.

K.M. Kenyon, *The Bible and Recent Archaeology*, P.R.S. Moorey tarafından gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1987.

Shaikha Haya Ali Al Khalifa ve Michael Rice (eds.), *Bahrain through the Ages: the Archaeology*, Londra, 1986.

S.N. Kramer, *The Sumerians: their History, Culture and Character*, University of Chicago Press, 1963.

M.T. Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies*, Kopenhag, 1987.

S. Lloyd, *Early Highland Peoples of Anatolia*, Londra, 1967.

S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia*, Londra, 1978

S. Matheson, *Persia: an Archaeological Guide*, Londra, 1972.

P. Matthiae, *Ebla. an Empire Rediscovered*, Londra, 1977.

J. Mellaart, *Archaeology of Ancient Turkey*, Londra, 1978.

B.B. Piotrovskii, *The Kingdom of Urartu and its Art*, Londra, 1967.

M.D. Roaf, *Sculptures and Sculptors at Persepolis*, Londra, 1983.

D.B. Stronach, *Pasargadae*, Oxford, 1978

G. Wilhelm, *The Hurrians*, Warminster, 1989

C.L. Woolley, *Excavations at Ur*, P.R.S. Moorey tarafından gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1982.

J. Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia: the Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, Oxford, 1983.

T.C. Young ve L. Levine (eds.), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, Undena, 1977.

Özel incelemeler

R.D. Barnett, *Ancient Ivories in the Middle East*, Kudüs, 1982.

J.A. Black ve A.R. Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, Londra, 1990.

D. Collon, *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East*, Londra, 1987.

J.H. Crouwel ve M.A. Littauer, *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, Leiden, 1979.

J.E. Curtis (ed.), *Bronze Working Centres of Western Asia c. 1000-539 BC*, Londra, 1988.

R.W. Ehrich (ed.), *Chronologies of Old World Archaeology*, Chicago, 1965.

H. Frankfort ve H.A.G. Frankfort (eds.), *The Intellectual Adventure of Ancient Man*, Chicago, 1946.

A.M. Gibson ve R.D. Biggs (eds.), *Seals and Sealing in the Ancient Near East*, Malibu, 1977.

A.M. Gibson ve R.D. Biggs (eds.), *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*, Chicago, 1987.

C.J. Gadd, *The Stones of Assyria*, Londra, 1936.

G. Herrmann, *Ivories from Room SW37 Fort Shalmaneser, Ivories from Nimrud (1949-1963)*, 4. cilt Londra 1986.

T. Jacobsen, *The Treasures of Darkness*, New Haven, 1976.

W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford, 1960.

M.T. Larsen (ed.), *Power and Propaganda: a Symposium on Ancient Empires*, Kopenhag, 1979.

A.H. Layard, *Nineveh and its Remains*, Londra, 1849.

S. Lloyd, *Foundations in the Dust*, gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1980

K.R. Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewellery c. 3000-612 BC*, Londra, 1971.

R.H. Meadow ve H.-P. Uerpmann (eds.), *Equids in the Ancient World*, Wiesbaden, 1986.

P.R.S. Moorey, *Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia: the evidence of Archaeology and Art: Metals, Metalwork, Glazed Materials and Glass*, Oxford, 1985.

J.D. Muhly, *Copper and Tin: the Distribution of Metal Resources and the Nature of the Metals Trade in the Bronze Age*, New Haven, 1973

6.

O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, Princeton, 1952.

O. Neugebauer ve A. Sachs, *Mathematical Cuneiform Texts*, New Haven, 1945.

S.A. Pallis, *The Antiquity of Iraq*, Kopenhag, 1956.

M.V. Pope, *The Story of Decipherment*, Londra, 1975.

J.E. Reade, *Assyrian Sculpture*, Londra, 1983.

B. Teissier, *Ancient Near Eastern Cylinder Seals from the Marcopoli Collection*, University of California, Berkeley, 1984.

G. Waterfield, *Layard of Nineveh*, Londra, 1963.

T.A. Wertime ve J.D. Muhly (eds.), *The Coming of the Age of Iron* (Yale University Press, 1980).

Y. Yadin, *The Art of Warfare in Biblical Lands*, Londra, 1963.

SÖZLÜK

Kitapta geçen teknik ve yabancı terimler çoğunlukla metin içinde açıklanmıştır. Sözlükte bu açıklamalara, kimi durumlarda daha geniş biçimde ve ek bilgilerle yer verilmiştir. Ana sözcükler ve diğer bir yerde değinilen konular koyu puntoyla yazılmıştır. Sözcük ayrıca yazarın kullandığı tarihleme sistemini ve özel adları da içermektedir.

Antik dillerdeki sözcük ve adların yazılışı, yazılı biçimlere dayanmakla birlikte, kısmen bir gelenek sorunudur. Telaffuz biçimleri, Farsça, Arapça dillerdeki sözcük ve adların yazılışı, yazılı biçimlere dayanmakla birlikte, kısmen bir gelenek sorunudur. Telaffuz biçimleri, Farsça, Arapça ya da Aramca gibi çağdaş dillerde yaşamını sürdüren sözcüklerle karşılaştırılarak ve Yunanca gibi başka yazı biçimlerinde de yazılan adlardan tahmin edilmektedir. Tüm dillerde olduğu gibi telaffuz lehçelere ve dönemlere göre değişirdi. Son dönemlerde adların sonundaki m kaldırılmıştır, ama burada daha iyi bilinen biçim kullanılmıştır. Örneğin ***akitum*** yerine ***akitu*** ya da ***awilum*** yerine ***awilu*** gibi.

açkılamak Yüzeyin düz ve parlak olmasını sağlamak için fırınlamadan önce bir keramik kabın yüzeyini ovmak. Bu gerek bir bezeme tekniği olarak, gerekse kabın gözeneklerini azaltmak için uygulanırdı.

Agade Güney Mezopotamya'da, Sargon'un (MÖ 2334-2279) başkent olarak kurduğu bir kent. Yeri kesin değildir.

Akhaimenid hanedanı Kyros'tan III. Dareios'a kadar Yakındoğu'yu yöneten Pers kral soyu (MÖ 559-330 dolayı).

Akeramik Neolitik Neolitik dönemin, keramik kap kullanımının daha yaygınlaşmadığı erken evresi (MÖ 8500-7000 dolayı). Levant'taki Çanak Çömlek öncesi Neolitik B dönemini de içerir.

akitu Kent surları dışındaki ***akitu*** tapınağında düzenlenen mevsimsel bir şölen. Bunların en ünlüsü Babil'in Yeni Yıl şenlikleriydi, ama Harran, Terka, Ninive, Erbil, Aşşur, Sippar, Dilbat ve Uruk'ta da ***akitu*** tapınakları vardı.

Akkad Güney Mezopotamya düzlüklerinin kuzey bölümü. Adını Agade kentinden almıştır. Bak: **Sümer.**

Akadca Mezopotamya'da MÖ 3. ile 1. binyıllar arasında konuşulan bir Sami dili. Bilinen başlıca lehçeleri Asurca ve Babilcedir.

akropol Bir kentin yüksek kesimi, saray ve tapınakların bulunduğu sitadel.

alüvyon Irmakların sürükleyip taşkın alanlarında biriktirdiği kum ya da çamur (mil).

Ammisaduka'nın Venüs tabletleri Babil Kralı Ammisaduka'nın egemenlik döneminin tarihini belirleme olanağı sağlayan Venüs gezegenine ilişkin gözlem kayıtları. Bak: **kronoloji.**

annakum Eski Asur tüccarlarının Aşşur'dan Anadolu'ya götürdükleri bir maden; hemen hemen kesinlikle kalay.

apkallu Tufan'dan önceki yedi bilgeden biri. Kilden ***apkallu*** heykelleri kötü ruhları uzak tutmak amacıyla yapıların tabanlarının ve girişlerinin altına gömülürdü.

Assur (Asur) Kuzey Mezopotamya'nın bugün Irak'ta bulunan bölümü.

Assyrioloji Başlıca çivi yazısı metinlerinden yararlanarak antik Mezopotamya'nın araştırılması.

Aşağı Deniz Basra Körfezi.

aşipu Cinleri dualarla defetmekte uzmanlaşan bir rahip.

awilum Hammurabi Yasalarında "özgürler" denilen sınıf. ***Awilum*** Akkadcada "insan" anlamına gelir. Bak: **muşkenum, wardum.**

Babil ülkesi Güney Mezopotamya.

bala Güney Mezopotamya kentlerinde Üçüncü Ur Hanedanı döneminde uygulanan bir vergileme ve yeniden dağıtım sistemi.

bel Akkadca ***bêlu*** efendi, yönetici, sahip, bey anlamına gelirdi ve tanrı Marduk'un unvanlarından biriydi. ***Bel biti*** kabile reisi demekti.

bit reduti Ardıllar evi, Assur veliahtının sarayı.

bulla Üstünde mühür baskısı olan kil topağı.

Buz Çağı Bütün dünyaya yoğun bir soğuğun egemen olduğu ve deniz düzeylerinin alçalmasına neden olan dönem. Geçmişte pek çok Buz Çağı olmuştur. Bunlardan sonuncusu MÖ 15.000 dolayında sona ermeye başlamıştır.

Büyük Deniz (ya da Amurru'nun Büyük Denizi) Akdeniz.

cella Tapınakta tanrının heykel ya da simgesine tapınılan oda.

çivi yazısı Mezopotamya ve komşu bölgelerde kil tabletler üstüne yazmak için kullanılan yazı biçimi. İşaretleri çıkarmak için yumuşak kilin üstüne dikdörtgen uçlu bir alet bastırılır, böylece çivi biçimli bir iz bırakılırdı.

damga mühür Üstünde bir desen kazınmış olan mühür. Bir yüzeye bastırılarak desen yüzeye çıkarılırdı.

dareikos Üstünde soylu bir okçunun resmi olan altın sikke. Dareios (MÖ 521-486) ve geç Akhaimenid dönemi yöneticileri tarafından bastırılmıştır.

Demir Çağı MÖ 1400-1200 dolayında başlayan ve alet ve silahlarda demir kullanılan dönem. Demirin tunçtan daha yaygın kullanımı ancak MÖ 9. yüzyılda gerçekleşti.

dendrokronoloji Ağaçların, yıllık büyüme halkalarının örüntüsüne göre tarihleme yöntemi.

deniz kavimleri MÖ 13. ve 12. yüzyıllarda Mısır'ı işgal eden halk. Bir bölümü Ege, Anadolu ve Levant'taki yerleşmelerde büyük ölçekli yıkımlara neden olan daha geniş bir göç hareketinin bir kesimini oluşturuyorlardı.

Deniz Ülkesi (Sealand) Basra Körfezi'nin başındaki bataklık ve lagün bölgesi. MÖ 2. bin yıl ortalarında Güney Mezopotamya'nın büyük bölümüne Sealand hanedanı egemendi, ama yönetimleri hakkında çok az şey bilinmektedir.

devrik ağızlı kâse Kalıpta biçim verilmiş, koni biçimli, kaba yapımlı bir keramik kap. Bu yaygın keramik tipi Geç Uruk dönemine özgüdür.

Dilmun Basra Körfezi'nde bir bölge ve bir ada. Büyük olasılıkla Bahreyn, Körfez'in batı kıyısı ve Kuveyt'teki Failaka Adası olduğu sanılmaktadır.

en Sumerce baş rahip, yönetici, bey anlamına gelen bu sözcük, erken Sümer kentlerinde, özellikle Uruk'ta yönetici unvanı olarak kullanılmıştır.

ensi Kimi kent devletleri yöneticilerinin kullandığı, vali anlamına gelen Sümer unvanı.

entu rahibesi Baş rahibe anlamındaki Sumerce terimin Akkadca biçimi.

epigrafi Antik yazıtların incelenmesi.

Epipaleolitik Son Buz Çağı'nın bitiminden sonra Paleolitik (Eski Buz Devri) kültürlerinin devamı. Bu evreyi **Neolitik** dönem izlemiştir.

fayans Şeffaf bir sırla bir arada tutturulan ezilmiş kuvars parçacıklarından oluşan yapay bir malzeme.

Gılgamış Destanı 12 tablet üstüne yazılmış bir Akkad şiiri. Burada Uruk'un efsanevi yöneticisi Gılgamış'ın başından geçenler ve ölümsüzlüğü arayışı anlatılır. Şiir Tufan öyküsünü de içerir.

giparu Özellikle Ur'da ***entu rahibesi***'nin ikametgahı anlamına gelen Sumerce sözcük. Ur'da kimi kez tanrıça Ningal tapınağını da içerirdi.

glasis Özellikle Levant'ta Orta Tunç Çağı'na özgü olan, koruma duvarının dibine yapılmış düz, çoğu kez sıvalı eğimli alan.

granülasyon Takı süslemesinde çok küçük altın damlacıklarının birleştirildiği bir maden işleme tekniği. Ur Kraliık Mezarlığı'nda birçok örneği bulunan teknik Yakındoğu'da bugün de kullanılmaktadır.

gun mada Üçüncü Ur Hanedanı İmparatorluğu merkezinin kuzey ve doğusundaki bölgelerde askeri memurlar tarafından hayvan olarak ödenen yıllık vergi.

hazarapat Bin kişinin önderi. Yunanlıların ***kiliark*** dedikleri bu kişi Akhaimenid'lerde en yüksek saray görevlisiydi.

hanedan Normal olarak tek bir aileden gelen yönetici soyu, ama kimi kez aynı kent ya da emik gruptan gelen yöneticileri tanımlamakta kullanılır.

hiyeroglif yazısı Sözcük ya da hece işaretlerinin çoğunlukla tanınabilir resimler olduğu yazı sistemi. En önemlileri Mısır ve Hitit hiyeroglifleriydi.

kabartma Şeklin düz bir yüzey üstüne kabarık olarak yapıldığı heykel (röliyef'ya da bas röliyef'de denir).

Kalkolitik Neolitik'le Tunç Çağı arasında, taş ve bakır alet kullanılan dönem. Dönemin tarihleri bölgeden bölgeye değişir.

kanatlı disk Mısır'dan türemiş kanatlı bir güneş diski. Levant'da ve Hititlerde yaygın olarak kullanılan disk Assur'da güneş tanrısı Şamaş'ı ve bir olasılıkla Aşşur'u simgeliyordu. Akhaimenidler bunu baş tanrıları Ahuramazda'nın simgesi olarak benimsemişlerdi.

karum İskele ya da pazar yeri anlamındaki Akkadca sözcük. Özellikle Eski Asur tüccarlarının Anadolu ve diğer yerlerde kurdukları ticaret istasyonları.

kaybolan mum döküm Balmumu modelleri, geçici bir kil kalıp yaparak maden eşyalara dönüştürme tekniği. ***Cire perdue*** de denir.

kazamat duvarı Duvarın içine bölmeler yapılmış bir savunma duvarı. Bu bölmeler kimi kez oda olarak kullanılır, kimi kez de kalıntılarla doldurulur ya da boş bırakılırdı.

kazıma Bir bezeme tekniği. Desen özellikle keramik kap ya da maden eşyaların yüzeyine keskin bir aletle kazınırdı.

kehanet Geleceği önceden görme. Antik Yakındoğu'da uygulanan başlıca kehanet biçimleri arasında, hayvanların iç organlarının (özellikle de karaciğerin), yağın suda meydana getirdiği biçimlerin, duman biçimlerinin incelenmesi, hayvanların davranışları, acaip doğumlar, rüyalar ve göksel cisimlerin hareketleri vardı.

Kirbet Kerak kapları Levant'ta bulunan ve Erken Transkafkasya kaplarıyla ilişkili olan kırmızı ya da siyah cilalı keramik tipi.

Kızıl Kaplar MÖ 3. bin yıl başlarında Doğu Mezopotamya düzlüklerinde kullanılan kırmızı ve siyah boyalı çanak çömlek türü.

klorit Mühür ve kap yapımında kullanılan yumuşak gri ya da siyah bir taş. Sabuntaşı da denir.

kral listesi Kralların adlarının ve saltanat sürelerinin kaydedildiği bir metin. Bunların en önemlileri, Tufan'dan önceki efsanevi dönemden İsin Larsa dönemine kadar Güney Mezopotamya yöneticilerinin kaydedildiği Sümer Kral Listesi ile MÖ 2000 yılı öncesinden başlayıp Geç Asur dönemine kadar Asur yöneticilerini sıralayan Asur Kral Listesi'dir.

kronoloji Bir tarihleme sistemi. Görece kronolojide, bir olaylar dizisinin zamanlamasını saptamak için **stratigrafi** ve tipoloji ilkelerine dayanılır. Erken dönemlerde mutlak kronoloji, **radyokarbon tarihleme** gibi bilimsel yöntemlere, daha geç dönemlerde ise tarihsel kanıtlara dayanır. MÖ 2600-1500 dönemi için üç farklı şema önerilmiştir. Yüksek, Orta ve Alçak Kronolojiler denilen bu sistemler, **Ammisaduka'nın Venüs tabletleri**'nin içerdiği Venüs gezegenine ilişkin gözlemlerin tarihlemesindeki değişik olasılıklardan yola çıkarlar. Hammurabi'nin saltanat tarihlerini MÖ 1792-1750 olarak veren Orta Kronoloji bugüne dek bunlar arasında en çok yandaş bulanıdır. Yüksek Kronolojiye göre tarihler 56 yıl daha önceden, Alçak Kronolojiye göre tarihler ise 64 yıl daha geç gidcrler. Mutlak kronolojinin MÖ 1500'den sonraki tarihler için on yıldan fazla değişmesi pek olası değildir.

koni mozayik Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinde kullanılan bir duvar bezeme yöntemi. Taş ya da pişmiş kil koniler duvarın yüzeyine batırılarak renkli bir desen oluşturulurdu.

kudurru Kralın toprak bağışının kaydedildiği belge anlamındaki Akkadca terim. Normal olarak bağışın ayrıntılarını ve buna kefil olan tanrıların görüntülerini içeren oyma taş stel. ***Kudurru***lara Babil sınır taşları da denir, çünkü bunların kimi tapınaklara konmuş, kimi de muhtemelen sınır işaretleri olarak kullanılmıştı. Sözcük, özel adlarda oğul anlamına da gelirdi: örneğin Nabu-kudurri-usur (daha iyi bilinen adıyla Nebukadnezzar).

kurtarma projeleri Son 30 yılda arkeolojik araştırmaların önemli bir bölümü, baraj yapımı sonucu su altında kalma, geniş ölçekli tarımsal ya da kentsel kalkınma planları gibi girişimlerin tehdit ettiği alanlarda kurtarma projelerinin bir parçası olarak yürütülmüştür. Irak'taki başlıca projeler, Dokan Barajı, Derbend-i Khan Barajı ve Eski Musul (ya da Saddam) Barajı, Suriye'de Tabka Barajı ve Aşağı Habur Barajı, Türkiye'de Keban Barajı ve Erbaba Barajı olmuştur. Ama bu projelerin dışında bile, mevcut toprak üstündeki baskılar arttığından hemen tüm arkeolojik alanlar tehdit altındadır.

kutsal evlilik Sumerler ve Babillilerde toprağın bereketini korumak amacıyla düzenlenen dinsel bir tören. Damat ve gelin, yöneticiyle bir rahibe olur ve kent tanrısıyla eşini temsil ederlerdi.

kutsal ağaç Gerek Orta ve geç Assur sanatında gerekse Levant'ta dinsel sahnelerde stilize bir ağaç motifi görülür. MÖ 15. yüzyıldaki Mısır etkisinin bir ürünü olabilir. Motifin önemi anlaşılamamıştır.

kuyu mezar Gömüt odasına dikey bir kuyuyla ulaşıldığı mezar.

Kültürlerarası Tarz Taş kaplarda (normal olarak **klorit** kaplar) bir bezeme tarzı. MÖ 3. bin yılın ikinci yarısında İran, Mezopotamya ve Basra Körfezi'nde rastlanır.

Lamassu Koruyucu bir figür. Asur ve Akhaimenid yapılarının girişlerine oyulan çok büyük, taştan, yarı insan yarı hayvan figürleri tanımlamak için kullanılan bir terim.

lanetleme metinleri Mısır'ın düşmanlarının adlarını içeren kilden heykelcik ya da keramik kapların üstüne yazılan lanetler. Bu nesneler Mısır Orta Krallığı'nda düşmanlarının başlarına felaketler gelmesi için törenle parçalanırlardı. Levant Doğu Akdeniz kıyısındaki topraklar.

limmu (ya da ***limu***) Asur'da, görev süresi bir yıl olan bir memur unvanı. Bu görevde bulunduğu yıl ***limmu*** memurunun adıyla anılırdı.

Lineer Elam yazısı Elam'da Kutik İnşuşinak'ın (MÖ 2200 dolayı) yazıtlarında kullanılan bir hece yazısı.

logogram Bir sözcük ifade eden işaret.

lugal Sümerce kral (tam sözcük anlamı büyük adam). ***Lugal***'ın başlangıçta bir savaş önderi olması mümkündür.

Luvi dili 2. ve 1. bin yıllarda konuşulan bir Anadolu dili. Çoğunlukla Hitit hiyeroglif yazısıyla yazılırdı.

magus Med ve Perslerde bir rahip. (Eski Ahit'teki) üç krallara verilen "magi" adı ve İngilizce'de büyü anlamına gelen "magic" sözcüğü buradan türemiştir.

malikum Akkadcada danışman anlamına gelen sözcük. Ebla'da bir yönetici unvanıydı.

Meluhha MÖ 3. ve 2. bin yıllarda Sümer'in doğusundaki bir ülke. Basra Körfezi yoluyla ulaşılan ülkenin İndus Vadisi'nde olması mümkündür. MÖ 1. bin yılda Meluhha adı Mısır'ın güneyindeki Nubia için kullanılmıştır.

Migdal tapınakları Levant'ta Orta Tunç Çağı'na özgü kule tapınaklar.

mina 500 gram dolayında bir ağırlık. Normal olarak 60 şekel 1 mina, 60 mina bir talent ederdi.

muşkenum Hammurabi Yasalarında geçen üç halk sınıfından biri. Muhtemelen devlet görevlisi. Bak: ***awilum*** ve ***wardum***.

Natufiyen Levant'ta Epipaleolitik dönemin bir evresi olan bu dönemde talul taneleri kullanımı gelişmişti. MÖ 11000-9300 dolayı.

Neolitik Yeni Taş Devri. Taş alet kullanımı ve tarımın başlıca geçim biçimi olarak benimsenmesiyle nitelenen dönem.

Ninive 5 Kuzey Mezopotamya'da yaklaşık MÖ 3000-2500 arasını kapsayan ve belirgin özelliği özgün boyalı, kazıbezekli ve oyma keramikleri olan dönem. Dönemin adı, bu keramiklerin ilk kez çıkarıldığı Ninive kazı alanından gelmektedir.

obelisk Tepeye doğru incelen bir stel ya da taş anıt biçimi.

obsidiyen Doğal olarak bulunan bir volkanik cam. Yaygın olarak kesici aletlerde, kimi kez de kap, ayna ve takılarda kullanılırdı.

onager Yakındoğu steplerinde yaşayan bir yaban eşeği türü ***(Equus hemionus)***.

papirus Papirus bitkisinin yumuşak özünden yapılan bir yazı malzemesi. Önce Mısır'da kullanıldı, daha sonra Yakındoğu'da Aramca harf yazısı çivi yazısının yerini aldığı zaman kil tabletlerin yerine geçti. İngilizce kâğıt anlamına gelen "paper" sözcüğü papirustan türemiştir.

piktograf Bir yazıda, resmin anlamı anıştırdığı işaret

plano-konveks tuğla Alt yüzeyi düz, üst yüzeyi kubbe biçiminde olan güneşte kurutulmuş ya da fırında pişirilmiş tuğla. Bu tuğlalar Er Hanedanlar döneminde Güney Mezopotamya'da yaygın olarak kullanılırlardı.

Proto-Elam MÖ 4. bin yıl sonu ve 3. bin yıl başında Elam'daki uygarlık ve henüz okunamamış olan yazı biçimi. **Proto-Neolitik Epipaleolitik** Dönemin avcı-toplayıcı kültürleriyle **Keramiksiz Neolitik dönemin** (MÖ 9300-8500 dolayı) çiftçi kültürleri arasındaki geçiş dönemi. Terim değişik yazarlar tarafından farklı kullanılmaktadır, ama bu kitapta Levant'taki Keramik Öncesi Neolitik A dönemini de içermektedir.

radyokarbon tarihleme Maddelerde kalan Karbon 14 izotopu oranından bunların tarihlerini belirleme. Bu saptama daha doğru bir değer elde etme amacıyla ayarlanabilir.

riemchen Uruk döneminde kullanılan dikdörtgen, karelere bölünmüş tuğla.

riton Hayvan başı biçiminde kadeh. Tabanında sıvının akması için küçük bir delik bulunur.

saltanat yılı Kimi dönemlerde belgelere kralın saltanat yılıyla tatih atılırdı. Büyük İskender döneminden önce ilk saltanat yılı, kralın tahta geçmesinden sonraki yılbaşında başlardı.

satraplık Pers İmparatorluğu'nda eyalet. Kralın atadığı bir vali ya da satrap tarafından yönetilirdi.

Sami dilleri Yakındoğu'da yaygın biçimde konuşulan bir dil grubu. Akkadca, Eblaca, Kenanca, Amurruca, Ugaritçe, Fenikece, Aramca, İbranice ve Arapça gibi dilleri içerir.

silindir mühür Üstüne bir desen kazılmış bir silindir. Silindir mühür kil tablet üstünde yuvarlanarak desen yumuşak kilin üstüne çıkarılırdı.

sitşamşi Akkadca gün doğuşu. Elam'dan çok ilginç bir bronz heykelin adı.

stel Genelde yöneticilerin diktirdiği taş bir anıt. Stellerin üstünde çoğu kez oymalar ve yazıtlar olurdu.

stratigrafi Arkeolojik bir alanda bir tabakanın bir diğerinin üstünde olması nedeniyle bunun daha geç tarihli olması ilkesi.

sukkulmah Güney Mezopotamya'da üstdüzeyde bir saray yetkilisi, MÖ 2. bin yıl başlarında da Elam yöneticisinin unvanı.

Sümer Güney Mezopotamya düzlüklerinin Nippur'un güneyinde kalan kesimi. Ayrıca bak: **Akkad**.

***susi* tapınağı** Urartu'da bulunan bir tapınak türü. Belki de kazılarda çıkarılan dörtköşe, tek odalı kule biçimli yapılar.

şa reşe Akkadcada "kafalılardan biri" anlamına gelen ve Assur Sarayı'ndaki bir sınıf için kullanılan terim. Bu sınıfın hadım ağalarından oluştuğu hemen hemen kesindir.

şekel Bir ağırlık. 1 mina normal olarak 60, ama kimi kez 50 şekelden oluşurdu.

tabaka (ya da yapım tabakası) Arkeolojik kazılarda kalıntılar, belli mimari evrelere altyapı ve eşyaları içeren tabakalara ayrılırlar.

tablet düz, yastık biçimli, üstüne **çivi yazısı** ile yazıtların yazıldığı nesne. Tabletler genelde kilden, ama kimi kez taş ya da madenden de yapılırdı. Biçim ve boyutları yazıtın niteliğine ve tabletin kazındığı döneme göre değişirdi.

takvim Antik Yakındoğu takvimleri kentten kente ve dönemden döneme değişirdi. Çoğu kentte yıl baharda başlar ve 12 ya da 13 aya bölünürdü. Kimi yerlerde ayların uzunluğu sabitti. Kimi yerlerde ise kameri ay kullanılır, ay hilalin ilk göründüğü gün başlardı. Bir güneş yılında onikiden çok kameri ay olduğundan, araya ek aylar katılır ve her üç yılda bir yıl on üç ay olurdu.

talent 60 minaya, yani yaklaşık 30 kg'a eşit bir ağırlık birimi.

tanrı krallar Mısır'da firavun tanrısal bir konuma sahipti, ama Yakındoğu'daki yöneticilerin çoğu yalnızca tanrıların rahip ya da temsilcileri olduklarını öne sürerlerdi. Gılgamış gibi kimi erken krallar ölümlerinden sonra tanrılaştırılmışlar, özellikle MÖ 3. bin yıl sonu ve 2. bin yıl başlarında kimi yöneticiler de yaşarken tanrılık iddiasında bulunmuşlardır.

tauf Çamur yapılar için Arapça terim. Saz karıştırılmış çamur duvarın tepesine uygulanır, kuruması beklendikten sonra bir sıra daha eklenir. ***Pisé*** (Fransızca) ya da ***çineh*** (Farsça) olarak da bilinir.

Tel Antik bir yerleşimin yıkıntılarından oluşan tepecik için Arapça terim. *Tel* (İbranice), *çoga* ya da **tepe** (Farsça) ve *höyük* (Türkçe) olarak da bilinir.

temel gömüleri Tanrıların iyi niyetini sağlamak ve binayı yaptıranın ününü sürdürmek amacıyla yapıları duvarlarına ya da tabanlarının altına gömülen eşyalar.

tholos Konik ya da tonoz çatılı yuvarlak yapı, özellikle de Halaf dönemünün yuvarlak kulübesi.

tipoloji Buluntuların incelenmesi ve sınıflandırılması. Özellikle de benzer nesnelerin tarihlerinin birbirine yakın olduğundan yola çıkılarak bir grup nesnenin kronolojik sıraya sokulması.

Tufan Eski Ahid'de ve Sümer ve Babil mitlerinde, tanrıların insanlığı yok etmek amacıyla gönderdikleri bir sel felaketi kaydedilir. Tanrıların yardımıyla bir adam (adı Nuh, Niusudra ve Utnapiştim olarak değişir) ve ailesi, bir tekne yaparak hayatta kalmayı başarırlar. Arkeologların Tufan'ı tarihsel olaylar ya da arkeolojik kanıtlar aracılığıyla saptama çabaları başarısız kalmıştır.

tumulus Bir mezarı örten toprak ya da taş tepesi.

Tunç Çağı Kesici aletlerin bakır alaşımlarından yapıldığı dönem. Tunç Çağı çoğu kez üç evreye ayrılır: İlk Tunç Çağı (MÖ 4000-2000 dolayı), Orta Tunç Çağı (MÖ 2000-1600 dolayı) ve Son Tunç Çağı (MÖ 1600-1200 dolayı), ama kronolojik sınırlar ve terminoloji bölgeden bölgeye değişir.

turtanu Geç Assur Sarayı'nın baş görevlisi, çoğu kez vezirazam ya da mareşal olarak çevrilir.

tören yolu Bayramlarda tanrı heykellerinin geçirildiği yol. Özellikle de Babil'de Marduk Tapınağı'ndan *akitu* tapınağına giden yol.

urigallu Sancak, alem. Aynı sözcük baş rahip için de kullanılmaktadır, ama bu *şeşgallu* olarak okunabilir.

üç parçalı plan Uzun bir merkez odanın iki yanına daha küçük oda dizilerinin yerleştirildiği, Obeyt evleri ve erken Mezopotamya tapınaklarında yaygın görülen mimari plan.

Via Maris Latince Deniz Yolu; kıyı düzlüklerini izledikten sonra el-Cezire düzlüğüne ve Ürdün Vadisi'ne giren Mısır'la Suriye arasındaki en önemli yola Romalıların verdiği ad.

wardum Köle, dolayısıyla kralın hizmetkârı ya da memuru.

Yaratılış Destanı Tanrı Marduk'un övüldüğü ve Babil Yeni Yıl Şenliği'nde okunan dini şiir. Dünyanın kökenini ve Marduk'un iktidara yükselişini anlatır.

yasalar Mezopotamya ve Hitit yöneticileri için yazılan, hükümlerin ve çeşitli suçlara uygun cezaların kaydedildiği metinler. En ünlüsü Hammurabi Yasalarıdır.

Yeni Yıl şenliği Bak *akitu*.

yıl adı Mezopotamya'da tarihlere kimi kez bir önceki yıl meydana gelen bir olayla değinilirdi. Yıl adları listeleri dönemin kronolojisinin belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca bak: **saltanat yılı** ve *limmu*.

Yukarı Deniz Akdeniz.

ziggurat Üstünde bir tapınak kurulan yüksek tepe anlamına gelen Akkadca **zikkurrata**'nın İngilizceleştirilmiş biçimi.

Özel adlara ilişkin not

Antik Yakındoğu'daki insan ve yer adlarının çoğu uzmanlaşmamış okuyucu için yabancıdır.
Ayrıca isimlerin farklı bilim adamları tarafından benimsenen değişik uyarlamaları vardır. Örneğin İncil'de Sargon diye adlandırılan Asur kralının adı kimi kez Şarrukin ya da Şarken diye verilmektedir. Bu tür tutarsızlıkların nedenlerinden biri antik Yakındoğu'da birçok dil konuşuluyor olması ve her dilin adları kendi biçiminde ifade etmesidir, bu nedenle de bir adın çağdaş uyarlaması hangi dilin kullanıldığına bağlı olabilir. Özellikle de, çivi yazısıyla yazılı adların çoğu gerek Sumerce gerek Akkadca okunabilir. Üstelik İbranice, Almanca, İngilizce, Arapça, Türkçe, Farsça, Fransızca ve diğer dillerde değişik uyarlamaları kullanılmaktadır. Bu kitapta genelde daha az doğru olsalar da bir adın en bilinen uyarlaması kullanılmıştır; örneğin Hammurapi yerine Hammurabi, Ninua yerine Ninive tercih edilmiştir. Tüm metinde, antik adlar çağdaşlar kadar iyi bilinmese bile çağdaş yer adları yerine eski adlar kullanılmıştır. Örneğin, Asur başkentine Nimrud yerine Kalhu denmiştir. Bir yerin adı antik çağdaş değişmişse -Gasur kentinin adının ikinci bin yılda değişerek Nuzi olması gibi- erken döneme değiniliyor bile olsa daha iyi bilinen antik ad -bu durumda Nuzi- kullanılmıştır. Bir yerin antik adı bilinmiyorsa, bunun yerine çağdaş adı kullanılmıştır.
Kuşkusuz gelecekte birçok yer belirlenecek, şimdi kesin oldukları sanılanların yanlış olduğu anlaşılacaktır. Yıllarca Lagaş sanılan ama şimdi Girsu alanı olduğu anlaşılan Tello durumunda olduğu gibi.

Tarihlere ilişkin not

Mezopotamya'da geçmişin tarihlenmesinde hâlâ birçok sorun vardır. Erken dönemlerde tarihler radyokarbon ölçümlerin (Karbon 14) ayarlanmasına dayanmaktadır. Ama yeni araştırmalar bu tarihlerin tam doğru olmadığını ve ciddi aynlışlar yapılabileceğini göstermiştir. Arkeologlar radyokarbon belirlemeleri zaman dilimleri olarak vermeyi yeğlerler, ama bu kitapta okuyucunun aklını karıştırmamak için ayarlamadan çıkarılan zaman diliminin ortasındaki tarihler verilmiştir.
Yeni araştırmaların (kanıtlanmamakla birlikte) daha erken tarihlerin kanıtları daha iyi uyacağı fikrini vermesine karşın, tarihsel dönemlerde geleneksel tarihleme sistemi izlenmiştir. Bu nedenle Orta Kronoloji denilen tarihlemenin benimsendiği MÖ 2600-1500 döneminde 100 yıla yakın bir hata olabilir. Daha sonraki tarihlerin on yılın çok üstünde farklılık göstermesi pek olası değildir.
Yakındoğu'da normal olarak yılın ilkbaharda başladığı hesaplanırdı, kitapta da genel olarak bu yöntem izlenmiştir. Böylece MÖ 1792, 1792 ilkbaharında başlayıp 1791 ilkbaharında sona eren yıl demektir. Ancak, ayların Jülyen takvime (Julius takvimi) göre verildiği durumlarda yıl Ocak'tan Aralık'a kadar olarak hesaplanmıştır. Böylece MÖ 1792 Ocak ayı eski Yakındoğu takvimine göre 1793 yılının bir parçasıydı. Mezopotamya'da yılın bir önceki yöneticinin ölümü ile bunu izleyen yılbaşına (ilkbaharda) kadar olan bölümüne yeni yöneticinin tahta geçme yılı denir ve bir kralın ilk saltanat yılı Yeni Yıl olarak hesaplanırdı. Assyrioloğlar'ın, kralların saltanat dönemlerini tahta geçme yılından sonraki yıldan başlayarak tarihleme geleneğine uyulmuştur. Böylece babasının 1 Kasım 670'de ölmesine ve gerçekte tahta 670 Aralık ayı sonundan önce geçmesine karşın Aşurbanipal'in tarihleri MÖ 669-627 olarak verilmiştir. Kralın bir yıldan az yönetmesi ve gelecek Yeni Yıldan önce ölmesi durumunda tahta geçme yılı saltanat yılı olarak verilmiştir. Aksi belirtilmediği durumlarda krallar için verilen tarihler saltanat süresini gösterirler, doğumundan ölümüne kadar değillerdir.

Haritalara ilişkin not

Haritalarda *düzenli olarak* görülen kimi özellikler notlarda belirtilmemiştir. Bunlar arasında su mecraları (kıyı çizgisi, ırmaklar, mevsimlik ırmaklar ve göller), sınırlar, deniz ve fon renkleri ve genel kent/alan simgeleri vardır. Bir alanda birden çok kategoride simgenin bulunduğu pek çok durum vardır. Simgeler olanaklı olduğunca birleştirilmiştir, ama değişik bileşimler notlarda gösterilmemişlerdir. Simgeler, birleştirilemedikleri yerlerde alan adının altına sıralanmışlardır. Alanın yerini ayrı bir simge -genellikle içi boş siyah bir dörtgen- göstermektedir. Su özelliklerini, fiziksel nitelikleri (dağlar, çöller, vb.) ve yönetimsel alanları belirtmek için de değişik yazı karakterleri kullanılmıştır.

RESİMLER LİSTESİ

Kısaltmalar: ü = üst, üs = üst sol, üğ = üst sağ, o = orta, a = alt, vb.

AAA = Ancient Ard and Architecture, Harrow, Middlesex; Ash = Ashmolean Museum, Oxford; BL = British Library, Londra; BM = British Museum, Londra; DB = Dick Barnard, Londra; JB = John Brennan, Oxford; JF = John Fuller, Cambridge; HV = Hirmer Verlag, Münih; MH = Michael Holford, Loughton, Essex; MR = Michael Roaf, Oxford; RMN = Service Photographique de la Réunion des Musées Nationaux, Paris; RHPL = Robert Harding Picture Library, Londra; VA = Staatliche Museen, Berlin (Vorderasiatisches Museum).

Haritalar, Euromap, Pangbourne; Lovell Johns, Oxford; Alan Mais, Hornchurch ve Thames Cartographic Services, Maidenhead tarafından çizilmiştir.

İç kapak: Ninive'nin A. H. Layard tarafından kazılması: Mary Evans Picture Library, Londra.

Sayfa

1-7 Bağımlı devletlerden Kserkses'e gelen heyetler, Apadana merdiveni, Persepolis: JF.
8. Kireçtaşından kuş kafası, 10.4 cm yüksekliğinde (Irak Müzesi, Bağdat): JF.
8. Susa'dan boyalı kâse, yaklaşık 20 cm çapında (Louvre'den ödünç olarak Ashmolean Müzesi'nde): JF.
8. Bir mezardan gümüş kakma ve kaplama tunç geyik, 52 cm yüksekliğinde (Ankara Müzesi): JF.
9. Fayans maske, 11.9 cm yüksekliğinde (Irak Müzesi, Bağdat): JF.
9. Dur-Şarrukin'den at başı (Louvre): JF.
9. Ninive'de Kuzey Sarayı'ndan Asur çadırı (Staatliche Museen, Berlin): JF.
9. Rahip Sinzirban'ın bazalt steli, 93 cm yüksekliğinde (Louevre): JF.
9. Duvar resmi, taçlı hadım ağası, prens ya da prenses başı, 6.5 cm yüksekliğinde (İran Basın Müzesi, Tahran): JF.
11. Kalhu'da Kuzeybatı Sarayı'ndan çivi yazısıyla yazıt, Kalhu (British Museum); MH.
14as. Kazı alanının planlanması, Suriye: AAA (fotoğraf G. Tortoli).
14ağ. Ebla'da kazı: AAA.
15üo. Karbonlaşmış bitki artıklarını bulmak için toprağın yıkanması: Arunan Arkeoloji ve Tarih İngiliz Enstitüsü.
15s. Ebla'da kazı: AAA.
15ağ. Ayn Gazal heykeliklerinin laboratuarda yeniden kurgusu: Londra Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü.
15oğ. Buluntu toplayan arkeologlar: Amman Arkeoloji ve Tarih İngiliz Enstitüsü.
16ü. Dendrokronoloji çizimi: Colin Salmon.
16o. Radyokarbon grafiği: Colin Salmon.
16ağ. Bir Yakındoğu höyük kazısı şeması: DB.
16as. Donanım şeması: DB.
17. Tarih öncesi kadın heykelciği, Çatalhöyük (Ankara Müzesi): MH.
19. Toros Dağları; Sonia Holliday ve Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.
21a. Lar Vadisi, Kuzey İran: RHPL (foto: Desmond Harney).
21ü. Fırat kıyısı: RHPL (foto: Michael Jener).
24üs. Çöl ve vaha, Suriye: RHPL (foto: Michael Jener).
25üs. Leopar, İran Luristan'da Çia Pahan'dan keramik parçası (British Museum): Çizen JF.
24üğ. Yılan, Arpaciyah'dan keramik parçası (British Museum): JF.
26.7. Toprağın sürülmesi: Sonia Halliday ve Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.
27üğ. Harman, İran: Sonia Halliday ve Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.
28a. Nahal Hemar oragı (İsrail Müzesi): JF.
28ağ. Nahal Hemar'dan çeşitli aletler (İsrail Müzesi): JF.
28üğ. Dokuma teknikleri: JF.
28ü. Dokuma teknikleri: JF.
28ü. Taştan maske rekonstrüksiyonu, Nahal Hemar (İsrail Müzesi): JF.
28as. Havan ve havaneli, Eriha (Ashmolean Müzesi): JF.
28o. Toprağa gömülü ev rekonstrüksiyonu. Kermez Dere, Irak (Trevor Watkins'e göre): DB.
29. Kültüre alınan bitkilerin şeması: Kevin Maddison.
30üğ. İskelet, Karmel Dağı: İsrail Antik Eserler ve Müzeler Müdürlüğü'nün izniyle.
31üs. Kerpiç (Asmolean Müzesi): JF.
31os. Kerpiç yapımı: David Stronach, Berkeley.
31as. Kalıpta çıkanlınış kerpiçler: Sonia Halliday ve Laura Lushington, Weston Turville, Bucks.
31üğ. Kuzeybatı İran'da bir köy: Picturepoint, New Malden, Surrey.
32üğ. Kafatası: Dame Kathleen Kenyon, Eriha Kazı Vakfı (Equinox Archive).
32s. Eriha alanı planı: JB.
32oğ. Yuvarlak kule, Eriha, MÖ 8000 dolayı: AAA.
32ağ. Kule çizimi: DB.
34üğ. Heykelcikler, Ayn Gazal: Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü.
35. Beyaz astarlı kaplar (Ashmolean Müzesi): JF.
36ü. Maşrı köpeği (British Museum): MH.
36a. Ceylan (British Museum): MH.
36-7ü. Tımar edilen at (British Museum): MH.
37üğ. Koyun başı, terracotta: BM.
37ağ. Ekzotik hayvanlar (British Museum): MH.
37as. Deve üstünde Araplar (British Museum): MH.
37oğ. Ördek biçimli tuvalet kutusu: Ash.
38a. Obeyd vazosu, Arpaciyah, Irak: BM (Equinox Archive).
38ü. Obeyd çanağı, Ur: BM (Equinox Archive).
39üs. Keramik kap çizimi: DB.
39üğ. Tell Hassuna'dan Hassuna keramiği (Irak Müzesi, Bağdad): Equinox Archive.
39as. Samarra kâsesi, MÖ 6. bin yıl: Equinox Archive.
39ağ. Arpaciyah'tan Halaf kâsesi (Irak Müzesi, Bağdad): HV.
40-41. Irak bataklıkları: Jamie Simpson, DAS Photos, Cherrywood.
44üs. Panterli manrıça, Çatalhöyük (Ankara Müzesi): Arlette Mellaart, Londra.
44üğ. Kutsal yer, Çatalhöyük: *From Village to Empire*, Charles Burney, Phaidon Press.
45a. Çatalhöyük alan planı: JB.
45üs. Çatalhöyük'ten bir görünüm: James Mellaart, Londra.
45üğ. Çatalhöyük'ten baskı mühür (Ankara Müzesi): James Mellaart, Londra.
45o. Platformlu odadan akbabalı duvar resmi, Çatalhöyük: DB.
45a. Kabartına boyalı leoparlar, Çatalhöyük: James Mellaart, Londra.
46a. İnsan biçimli kap, Hacılar (Ashmolean Museum): JF.
46ü. Kutsal yerleşim, Batı İran: Hutchinson Kütüphanesi, Londra.
47. Umm Dabahiyeh'ten duvar resmi, Diana Kirkbride'e göre yapılmış çizim, 1975.
48ü. Su mermerinden kadın heykelciği, Tell es-Sawwan, 6. bin yıl (Irak Müzesi Bağdad): Picturepoint, New Malden, Surrey.
48a. Su mermerinden kaplar, Tell es-Sawwan (Irak Müzesi, Bağdat): David ve Joan Oates, Cambridge.
49üğ. Terracotta baş, Çoga Mami (Irak Müzesi, Bağdad): JF.
49. *Tholos*: JB.
50.1. Bataklık Arabı sandalı, Irak: Zefa, Londra.
51. Şobaiş bataklıklarında saz evler, Irak: RHPL (foto: V. Southwell).
52. Eridu tapınağı: DB.
54-5. Ev eşyaları, Tell Madhhur (Irak Müzesi, Bağdad) JF.
54. Tell Medhuur'un alan planı: JB.
56. Kertenkele başlı heykelcik: BM.
57. Akkad tutuklu kabartması, MÖ 2300 dolayında, Susa'dan (Louvre): RMN.
60üğ. Uruk: Zefa, Londra (foto: K. Goebel).
60oğ: Uruk'tan kadın maskesi (Irak Müzesi, Bağdad): RHPL.
60a. Uruk kent planı: JB.
61ü. Varka vazosunun rekonstrüksiyonu: JF.
61oğ. Varka vazosu (Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa.
61as. Taştan sakallı adam heykelciği, Uruk (Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa.
62üs. W. Andrae'nin konu mozayik rekonstrüksiyonu: *Warka Report*'tan (Equinox Archive).
62üğ. Konu: JF.
63ğ. Tell Ukair'de sunaktan leoparlı duvar resmi: Profesör Seton Lloyd, Oxon.
63. Uruk Kent planı: JB.
66. Susa A vazosu (Louvre): Giraudon, Paris.
66-7. Tell Brak'tan göz putları: AAA.
68. Tell Brak'tan taştan baş (British Museum): Equinox Archive.
69üğ. Gümüş koçlu silindir mühür: Ash.
69ü. Yukardaki mühürden baskı (Ashmolean Müzesi): Equinox Archive.
70os. İçi boş kil yuvar ve simgesel figürler (Louvre): RMN.
70ğ. Tepelikli baskı mühür (Yale Üniversitesi); Piramid biçimli mühür (Yale Üniversitesi): Geç Uruk mühründen baskı (Louvre): JF.
70o. Piktografik tablet (Louvre): RMN.
71a. Nahal Mişmar gömüsünden buluntular (İsrail Müzesi); David Harris, Kudüs.
72-3. Dominique Collon'un *Cylinder Seals* adlı kitabından çizimler (British Museum Publications): JF.
72as. Mühürler (Irak Müzesi, Bağdad): Il Quadrante Edizione, Milano.
74üo. Dominique Collon'un *Cylinder Seals* adlı kitabından silindir mühürler üstündeki kapınak resimleri (British Museum Publications).
74üğ. I. Tukulti-Ninurta'nın sunağı, Aşşur: VA.
74os. Puzur-İnşuşinak'ın adak başı (Louvre): RMN.
74oğ. Gün doğumunda bir törenin tunçtan modeli (Louvre): Magnum (foto: Erich Lessing).
74a. Kutsal simgelerin tekneyle taşınması, mühür baskısı: VA.
75ü. Tapınanlar: Oriental Institute, Şikago.
75os Kurban sahnesi (Şam Müzesi): Picturepoint.
75oğ. Ay Tanrısı şerefine içki dökülmesi, stel, Ur: Explorer/Fiore, Paris.
75a. Tanrıların sürülmesi: MR.
76üo. İştar, fildişinden: Metropolitan Museum, New York.
76üğ. I. Nebukadnezzar'ın sınır taşı: BM.
76os. İblis Humbaba'nın yüzü (British Museum): JF.
76as. Koruyucu ruh, Nimrud, MÖ 865-860 (British Museum): MH.
76as. Lamaştu'ya karşı muska (Louvre): RMN.
77üğ. Dört yüzlü tanrı: Oriental Museum, Şikago.
77.s. İblis Pazuzu (Louvre): RMN.
77oğ. Silindir mühür (British Museum): MH.
77ağ. Bir güneş yaratığını öldüren tanrı (Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa.
79os. Kırmızı kap (Irak Müzesi, Bağdad): HV.
81üs. Taş kâse, Nippur (Irak Müzesi): Scala, Floransa.
81üğ. Nippur'dan bir görünüm: Joan ve David Oates, Cambridge.
81as. Alan planı, Nippur: JB.
81ağ. Temel heykelciği (Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa.
82ağ. Weld-Blundell prizması: Ash.
84-85. Kraliçe Puabi'nin silindir mührü (British Museum): HV.
85üğ. Mari'den aslan başlı kartal (Şam Müzesi): Il Quadrante Edizione, Torino.
85s. Mari'den deniz kabuğu kakma (Louvre): Giraudon.
86a. Tell al-Obeyd'den aslan başlı kartal ve iki geyik kabartması: BM.
86-87c. Altın gerdanlık (Halep Müzesi): AAA (foto: G. Tortoli).
87üğ. Ebla alanı planı: JB.
87o. Ebla'da doğal konumda tabletler (Roma Üniversitesi'nin Suriye'deki İtalyan Arkeolojik Misyonu, Paolo Matthiae'nin izniyle): Equinox Archive.
87oğ. İnsan başlı boğa (Halep Müzesi): Claus Hansmann, Münih.
87as. Ebla tabletleri: AAA (foto: G. Tortoli).
87ao. Ebla arşivleri: DB.
88ü. Ur-Nanşe panosu (Louvre): Giraudon.
88ğ. Akbaba steli (Louvre): RMN.
89a. İşli gümüş vazo (Louvre): RMN.
90ağ. Taştan çift (Irak Müzesi, Bağdad): Phaidon Press.
90a. İnsan başlı boğa (Louvre): RMN.
90as. Ebih-il heykeli (Louvre): AAA.
91üğ. Kadın başı (Louvre): RMN.
91s. Ur-Nanşe heykelciği (Şam Müzesi): HV.
91o. Kutu taşıyan adam: Metropolitan Museum, New York.
91ağ. Kadın heykelciği: BM.
92-3ü. Ur Sancağı (British Museum): MH.
92o. Oyun tahtası (British Museum): AAA.
92as. İnek başlı lir (British Museum): MH.
92ağ. Altın kaplar: BM.
93üs. Kraliçe Puabi'nin başlığı: Pennsylvania Üniversitesi.
93üğ. "Çalıya takılmış koçlar": BM.

93as. Altın hançer (Irak Müzesi, Bağdad): Scala.
93ağ. Peruk biçiminde altın miğfer (Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa.
94-5. Ur Sancağı (British Museum): MH.
98ağ. Naram-Sin'in zafer steli (Louvre): MH.
99üs. Ninive'den bakır baş (Irak Müzesi, Bağdad): Claus Hansmann, Münih.
100. Gudes (Louvre): Scala, Floransa.
101üğ. Ur zigguratından görünüm: AAAA (foto: Bruce Norman).
101as. Ur alan planı: JB.
101ağ. Ur'dan taş kâse (Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa.
103ü. Ördek biçiminde ağırlık (Irak Müzesi, Bağdad): Claus Hansmann, Münih.
103a. Altın kakma gümüş boğa figürü (British Museum): MH.
104-5. Zigguratlar: DB.
106-7. Ur Zigguratı: Georg Gerster (John Hillelson Agency, Londra).
110a. Larsa'dan vazo (Louvre): JF.
111s. Maymun (Irak Müzesi, Bağdad): JF.
111ğ. Kiş'te gerdanlık: Ash.
112ü. Aslan biçimli vazo, Kaneş (Louvre): RMN.
112a. Warad-Sin temel heykeliği: BM.
115. Kaneş'ten görünüm: MR.
116. Araba modeli: Ash.
117. Gümüş heykelcik: Bruna Babey, Bazel.
118. Altın pektoral (Louvre): RMN.
119üs. İştup-ilum heykeli (Halep Müzesi): Picturepoint.
119as. Mari'den görüntü: RHPL (foto: Michael Jenner).
119ağ. Mari'den duvar resmi (Louvre): HV.
120. Bir yönetici başı (Louvre): RMN.
121. Lu-Nanna heykeliği (Louvre): AAA.
122a. Gümüş sandal (Irak Müzesi, Bağdad): Kodansha, Tokyo.
122-3ü. Bataklık Arabı sandalı: RHPL (foto: V. Southwell).
122os. Kilden sandal modeli (Irak Müzesi, Bağdad): JF.
122-3a. Kızak rekonstrüksüyonu (British Museum): Kodansha, Tokyo.
123ü. Kızaklı pano (British Museum): JF.
123üğ. Araba modeli: Ash.
123oğ. Persepolis'ten araba: RHPL.
124ü. Güneş ve ay tutulmaları: Kevin Maddison.
124a. Çeyrek aylar: Kevin Maddison.
125ü. Ganimetlerin tartılması (British Museum): AAA.
1251. Çivi yazısı rakamları: David Smith.
1250. Dünya haritası, çivi yazısı tableti (British Museum): MH.
125a. Aslan ağırlık takımı (British Museum): JF.
126üo. Marlik Tepe'den altın kâse (İran Bastan Müzesi, Tahran): Bruno Babey, Bazel.
126üğ. Polikrom perdahlı vazo: Ash.
126a. "Kaybolan mum" tekniği: JF.
126-127a. Bir heykelin taşınması: BM.
127üs. Cam kadeh (Irak Müzesi, Bağdad): Joan ve David Oates, Cambridge.
127üğ. Sulama kanalları: Explorer (Boutin).
127o. Şaduf (British Museum): MH.
127ao. Marangoz (Louvre): RMN.
127ağ. Asur kuşatma savaşı (British Museum): MH.
128. Mühür baskı ekim sahnesi: Ash.
128o. Mari'den keramik yiyecek kalıbı: JF.
128os. Çaydanlık: Ash.
128oğ. Süzgeç: Ash.
128ağ. Cenaze yemeği (Halep Müzesi, Suriye): AAA (foto: G. Tortoli).
129ü. Bir konaklama yerinde yemek hazırlanması (British Museum): MH.
129ağ. Merdivene tırmanan adanı, silindir mühür baskısı (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
123oğ. Eridu'dan pişmiş kil orak (British Museum): JF.
129as. Ev modeli (Halep Müzesi): İngrid Struben.
130üs. İğli kadın (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
130ağ. Fayans vazo: Ash.
130o. Oyuncak kirpi (Louvre): AAA.
130as. Yatakta çıplak kadın: Ash.
130üğ. Deri şişeden çocuk emziren kadın, Güneybatı Sarayı, Ninive, kabartma (British Museum): MH.
131. Şulmanu-a şerid'in sarayından Assur askerini gösteren duvar resmi, Til Barsip, MÖ 8. yüzyıl (Ulusal Müze, Halep): Claus Hansmann, Münih.
132s. İdtimi heykeli (British Museum): MH.
133ü. Cezreel Vadisi: Rolf Kneller, Kudüs.
136üğ. Amarna mektubu (British Museum): MH.
137o. Hitit mühür baskısı: HV/Phaidon Archive.
141-. Dur-Kurigalzu Zigguratı: MR.
142ağ. II. Melişuşu'nun kudurrusu (Louvre): RMN.
143üs. Duvar panosu: BM.
143üğ. Al-Untaş-Napirişa'dan görünüm: MR.
143oğ. Al-Untaş-Napirişa'da ziggurat: RHPL.
143as. Hattuşaş alan planı: JB.
144o. Hattuşaş'ın büyük tapınağı: MR.
145üo. Hattuşaş'tan duvar ve kuleli Hitit vazo dudağı: HV/Phaidon Archive.
145ğ. Savaşçı tanrı kabartması: Phaidon Archive.
145ao. Hattuşaş'tan görünüm: MR.
147üğ. Baş, Ugarit (Louvre): JF.
147o. Tanrı heykeli, Ugarit (Louvre): MH.
147oğ. Yüzlü vazo, Ugarit (Louvre): RMN.
147a. Ugarit alan planı: JB.
148. Tapınak kabartması (Institut für Vorderasiatische Altertumskunde, Free University, Berlin): Staatliche Museen, Berlin.
149üs. Aşşur alan planı: JB.
149üğ. Aşşur'dan görünüm: MR.
149oğ. Kral mezarı, Aşşur: MR.
151üo. Çivi yazısı ödevi (British Museum): John Ridgeway.
151tr. Çubuk ve çiviler (British Museum): JF.
151oü. Karga mış'tan Hitit hiyeroglif yazıtı: AAA.
151o. Ninive'den eş anlamlı sözcükler sözlüğü (British Museum): John Ridgeway.
151os. Yazmanlar (British Museum): MH.
151oğ. Laçiş'ten keramik kap üstünde alfabetik yazı (British Museum): MH.
151oa. Kalhu'da kabartmadan çivi yazısıyla yazıt (British Museum): MH.
151as. Mektup ve zarf (British Museum): John Ridgeway.
151ao. Yazı tahtası (British Museum): JF.
152üo. Henry Rawlinson'un kabartma portresi: Ash.
152üğ. Hormuzd Rassam: BM.
152o. Woolley ve Mallowan: BM.
152as. Gümüş lir, Ur: BM.
152ağ. Doğal konumunda lir, Ur (British Museum): Phaidon Archive.
153üğ. Khorsabad'da kemer: M. Pillet'nin *Un pionnier de l'assyriologie*, 1962, kitabından.
153os. Austen Henry Layard İran giysileriyle: BM.
153oğ. P. E. Botta (Louvre): RMN.
153s. Layard kaya heykelin üstünde: BM.
154ü. Çatalhöyük duvar resmi: Roger Gorringe.
154o. Aslan avını gösteren mühür baskısı (British Museum): MR.
154oğ. Til Barsip'ten aslan avını gösteren resmin kopyası: A. Parrot, *Niniveh and Babylon*'dan.
154as. Varka'dan aslan avı steli: Irak Müzesi, Bağdad.
154ağ. II. Aşurbanipal avda (British Museum): MH.
155üs. Altın levha (Louvre): Giraudon, Paris.
155üğ. Asurbanipal bir aslanı bıçaklarken (British Museum): MH.
155b. Aşurbanipal at üstünde avda (British Museum): MH.
156üğ. Bir çift kadın figürü: BM.
156o. Makyaj malzemeleri kutusu (Irak Müzesi, Bağdad): Il Quadrante Edizione, Torino.
156as. Cepheden sfenks (Irak Müzesi, Bağdad): Il Quadrante Edizione, Torino.
156ağ. İskemle arkalığı (Irak Müzesi, Bağdad): Scala, Floransa.
157üğ. Bir Nubialıyı yiyen dişi aslan (British Museum): MH.
157üs. Oturan aslanlı kafes işleme plaket: BM.
157as. Penceredeki kadın (British Museum): MH.
157ao. Kadın biçiminde fildişi (Irak Müzesi, Bağdad): Il Quadrante Edizione, Torino.
161ü. Ganimet maymun (British Museum): MH.
162üğ. Koruyucu ruh (British Museum): MH.
162as. Kalhu'da Kuzeybatı Sarayı alan planı: JB.
162-63a. A. H. Layard'ın *Monuments of Nineveh I*, resim 2 kitabından taht odasının çizimi (Ashmolean): Equinox Archive.
163üs. Kutsal ağaç ve kral (British Museum): MH.
163üğ. Kral II. Asurbanipal'in heykeli (British Museum): AAA.
163o. Kalhu'da Kuzeybatı Sarayı'ndan sakallı saray mensubu: MR.
163ao. İnsan başlı kanatlı boğa: BM.
163ağ. Asurbanipal ve maiyeti (British Museum): MH.
165. Kalhu'dan altın takılar (Irak Müzesi, Bağdad): Barry İverson/Time Magazine.
165. Kalhu'dan bulunan taht altlığı üstünde (Şalmanu-Aşerid) ve Mardukzakir-şumi (Irak Müzesi, Bağdad): David ve Joan Oates, Cambridge.
166-7. Balawat Kapıları ve görüntüler (British Museum): JF.
168-9. Balawat Kapılarından kabartma sahne (British Museum): MH.
170üğ. Bronz disk, Urartu: Coll. Verzameling Ebnöther, Les Arcs.
170oğ. Kale modeli: BM.
170as. İnsan başlı kanatlı at: BM.
171üğ. Miğfer: Prähistorische Staatssammlung, Münih.
171oğ. Kazan ve üçlü ayak: Badisches Landsmuseum, Karlsruhe.
171s. Bronz heykelcik: VA.
174. V. Şamşi-Adad steli: BM.
175. Siyah Obelisk'ten bir sahne (British Museum): MH.
176ü. Kral III. Tiglath-pileser (British Museum): MH.
176a. Fenike sikkesi (Ulusal Müze, Lübnan): JF.
178. Kral Bar-rakib: Foto Marburg.
180ü: Kral II. Sargon: BM.
181ü. Kral Midas'ın kafatasından yapılan rekonstrüksiyon: J. Prag, The Manchester Museum.
181a. İvriz kabartması: RHPL.
183. Nuşi Can Tepe temel planı: JB.
182-3a. Tepe Nuşi Can'dan görünüm: MR.
183oğ. Medlerin gümüş hazinesi: BM.
183. Kazılmış giriş kapısı, Tepe Nuşi Can: MR.
184üs. Fresko: A. Parrot, *Niniveh and Babylon*'dan.
184üğ. Kil heykelcik (Louvre): MH.
184. Khorsabad alan planı: JB.
184ağ. Dört kanatlı tanrı (Louvre): RMN.
184as. Sargon prizması: BM.
185ağ. Kazığa oturtulmuş tutuklular (British Museum): MH.
186üs. Asur kralı (British Museum): MH.
186ğ. Ninive temel planı: JB.
186a. Ninive Sarayı'nda kabartmadan ayrıntı: BM.
187üs. Duvarlardan görünüm, Ninive: JB.
187üğ. Faideh kanalı üstünde bir kabartma: MR.
187a. Şallalat'da baraj: Julian Reade, British Museum.
188. Esarhaddon steli: VA.
189ü. Esarhaddon'un taş tableti: BM.
189o. Astronomik inceleme (British Museum): MH.
190ü. Asurbanipal ziyafette (British Museum): MH.
190ağ. Elam savaşı (British Museum): MH.
192üs. Tanrılaşmış kral heykeli (baş, Staatliche Museen, Berlin, gövde, İstanbul Arkeoloji Müzesi Eski Eserler Bölümü): VA.
192üğ. Yapıcı Aşurbanipal: BM.
192ğ. Babil'de İştar Kapısı'ndan kabartma tuğlalar: Zefa (foto: C. Skrein/M. Epp).
192os. Sırlı aslan kabartması: RUHPL.
192ağ. Babil'in planı: JB.
193s. İştar Kapısı (Staatliche Museen, Berlin): HV.
193üğ. İştar Kapısı'nın çizimi: DB.
193oğ. İştar Kapısı'ndan sırlı tuğlalar (Irak Müzesi, Bağdad): Claus Hansmann, Münih.
193as. Babil alan planı: JB.
194ü. Uruk'tan mühür baskısı (Staatliche Museen, Berlin): JF.
194o. Ur Sancağı'ndan savaş arabası (British Museum): MH.
194s. Akbaba Steli (Louvre): RMN.
194ğ. Kelle sayımı (British Museum): MH.
195ü. Asurbanipal'in atlıları (British Museum): MH.
195üğ. Topuz başları (Ashmolean Museum): JF.
1950. Balta: Ash.
195os. Hamanu'nun yıkımı, Ninive kabartması (British Museum): MH.
195oğ. Hançerler (Ashmolean Museum): JF.
195a. Bir tutukluyu öldürmek üzere olan Assur askeri (British Museum): MH.
195ağ. Ok başları (Ashmolean Museum): JF.
196-7. Sırlı tuğlalar, ejderha (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
200. II. Nebukadnezzar Sarayı'nın taht odasının fasadı (Staatliche Museen, Berlin): Erich Lessing/Magnum.
201. Babil kralı steli: BM.

202üs. Krezus'un cesedi yakıldığı odun yığını üstünde (Louvre): RMN.
202üğ. Sikkeler (Ashmolean Museum): Equinox Archive.
203. Kirus mührü (Oriental İnstitute, Şikago): JF.
204. Pasargadae alan planı: JB.
205üğ. Pasargadae'de P Sarayı: RHPL.
204-5a. Kiros'un mezarı: RHPL.
205oğ. Kanatlı figür: MR.
206. Gümüş riton (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
207. Susa'dan sürun başlıklan (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
210üğ. Tanrı kabartmalan (Louvre): AAA.
210os. Darius heykeli (İran Bastan Müzesi, Tahran): MR.
210a. Okçular, sırlı tuğlalar (Louvre): Erich Lessing/Magnum.
211üs. Susa alan planı: JB.
211ğ. Elam altın heykeli (Louvre): RMN.
211as. Okçu, sırlı tuğla (British Museum): MH.
215b. Kserkses'in mezarı: RHPL.
216-7. İskender mozayiği (Napoli Müzesi): Scala, Floransa.
218o. Persepolis çizimi: MR.
218as. Ermeni kabartması: MR.
218ağ. Kral Darius: MR.
219ü. Ahuramazda (G. Tilia'nın rekonstrüksiyonu): A. B. Tilia'nın *Studies and restorations at Persepolis and other sites of Fars II* kitabından.
219o. Persepolis'ten görünüm: Zefa, Londra.
219ao. Apadana merdiveni, Persepolis: MR.
219ağ. Griffonlu sütun başlığı, Persepolis: MR.
220üo. Kral figürü: BM.
220üğ. Yüzük: BM.
220ağ. Med figürlü kabartma levha: BM.
220as. Kanatlı aslanlı düğme: BM.
221ü. Araba modeli: BM.
221as. İçi boş kafa: BM.
221ağ. Altın bilezikler: BM.
222-3üğ. Babil Kulesi, Brueghel (Kunsthistorisches Museum, Viyana): Bridgeman Art Library, Londra.
222os. Mesih'in gelişi ve Babil'in yok edilmesi, Samuel Colman (City of Bristol Museum and Art Gallery): Bridgeman Art Library, Londra.
222oğ. Belşazzar'ın Şöleni, Rembrandt (National Gallery, Londra): Phaidon Archive, Oxford.
222a. D. W. Griffiths'in Hoşgörüsüzlük filminden sahne: Kobal Collection, Londra.
223as. Babil yanıyor, 16. yüzyıl tahta baskısı (Bible Society, Cambridge): Bridgeman Art Library, Londra.
223ağ. Babil Kulesi, Jozef Szubert (Özel Kolleksiyon): Bridgeman Art Library, Londra.

Equinox (Oxford) Ltd. şirketi bu kitaptaki resimlenn copyright hakkı sahiplerini bulmak için elinden gelen çabayı harcamıştır, ama bu her durumda olanaklı olmamıştır. İlgili kişiler Equinox (Oxford) Ltd.'e başvurabilirler.

YER-ADLARI DİZİNİ

Bu cildin İngilizce aslındaki Gazetteer sayfalarını tıpkı-basım olarak yayımlıyoruz. Yeradları, Türkçede genellikle değişmemektedir. Her yeni karşısında, önce (parantez içinde) hangi ülkede olduğu, sonra enlem ve boylam derece* dakika'lan (N-Kuzey, S-Güney, W-Batı, E-Doğu), daha sonra da kaçıncı sayfada geçtiği gösterilmiştir. Kısaltmalar: R-Nehir, Mt-Dağ, Isl.-Ada, L-Göl, Yer-adlarının yanındaki sayfa numaraları, yalnızca haritalara yapılan göndermelerdir. El-harf-i 'arnifiartikel), alfabetik sıralamada görmezlikten gelinmiştir. Fiziksel bir özellik oluşturan kelimelerin yanına tanımlamalar, aynca çağdaş ülke adı yazılmıştır: örneğin Rodos (ada) (Yunanistan). Yıldızla işaretlenmiş kelimler bölgeleri göstermektedir (örneğin eyalet, krallık, vb.). Haritada gösterilmemiş bile olsalar çağdaş yer adları antik adın karşısında belirtilmiştir. Örneğin Abu Hatab bak. Kisurra. Bulunamayan yerler, Abu, al-, İşan, Takhir-i, Talli-i, Tell, Telul ve da Tepe gibi öntakılar içeren tam adlarına göre sıralanmış olabilirler. En çok rastlanan öntakılar Tell ve Tepe'dir.

A-ha *(Irak)*, 33°02'N 44°38'E, 102
Abadan *(Iran)* 30°20'N 48°15'E, 13
Abartum *(Suriye)*, 35°45'N 38°44'E, 116
Abu Dhabi *(Birleşik Arap Emirlikleri)*, 24°28'N 54°25'E, 13
Abu Gosh *(İsrail)*, 31°52'N 35°06'E, 25
Abu Habab bak. Kisurra
Abu Hureyra *(Suriye)*, 35°52'N 38°23'E, 24, 25, 34, 43
Abu Khamis *(Suudi Arabistan)*, 27°28'N 49°19'E, 53
Abu Salabikh *(Irak)*, 32°16'N 45°05'E, 58, 59, 64, 83, 98
Abu Salem *(İsrail)*, 30°27'N 34°38'E, 24
Abu Sawwan *(Ürdün)*, 32°15'N 35°54'E, 25
Abu Salureyn bak. Eridu
Acco *(İsrail)*, 32°55'N 35°04'E, 135, 159, 177
Acemhöyük bak. Pufuskhanda
Acıgöl *(Türkiye)*, 38°33'N 34°31'E, 34
Acileh Barajı *(Irak)*, 36°20'N 43°12'E, 185
Aqaba *(İsrail)*, 32°34'N 35°01'E, 135
Açab *(İsrail)*, 33°03'N 35°06'E, 177
Adab (Tell Bismaya) *(Irak)* 31°57'N 45°58'E, 58, 59, 79, 83, 102, 105, 109, 120, 142
Adam *(Ürdün)*, 32°08'N 35°33'E, 159
Adana *(Türkiye)*, 37°00'N 35°19'E, 12, 113, 139
Adilcevaz (Türkiye), 38°47'N 42°42'E, 173
Afrodisias (Aphrodisias) *(Türkiye)*, 37°28'N 28°31'E, 139
Agade *(Irak)*, 32°46'N 44°20'E, 97, 120
Ağrı Dağı *(Türkiye)*, 39°44'N 44°15'E, 12
Ahhiyawa*, 139
Ahvaz *(Iran)*, 31°17'N 48°43'E, 13
Aijalon *(İsrail)*, 31°50'N 35°03'E, 135, 159
Ai *(Ürdün)*, 32°05'N 35°02'E, 80
Ai Khanum bak. Alexandria Oxiane
Ajman *(Birleşik Arap Emirlikleri)*, 25°23'N 55°26'E, 98
Akaba *(Ürdün)*, 29°31'N 35°00'E, 12
Akar Kuf bak. Dur-Kurigalzu
Akhetaten (Tell al-Amarna), *(Mısır)*, 27°44'N 30°55'E, 73, 134
Akkad*, 80, 83, 97, 102
Akpınar *(Türkiye)*, 38°30'N 27°26'E, 139
Akşak (Opis, Tell Mucellat), *(Irak)*, 33°48'N 44°16'E, 83, 116, 142, 199
Akusum *(Irak)*, 32°58'N 44°33'E, 109
Al-ayn *(Birleşik Arap Emirlikleri)*, 24°13'N 55°51'E, 98
Al-Untaş-Napirişa (Çoga Zambil), *(Iran)*, 31°53'N 48°35'E, 105, 138
Al Cawf (El-Cevf) *(Suudi Arabistan)*, 29°45'N 39°52'E, 12
al-Aziyeh *(Irak)*, 32°55'N 44°46'E, 142
al-Da'asa (Katar), 25°40'N 50°32'E, 53
al-Dur *(Birleşik Arap Emirlikleri)* 25°32'N 55°28'E, 98
al-Hajjar *(Bahreyn)*, 26°14'N 50°32'E, 98
al-Khiam *(Ürdün)*, 31°46'N 35°18'E, 24, 25
al-Khor *(Katar)*, 25°50'N 51°33'E, 53
al-Kowm *(Suriye)*, 35°15'N 38°51'E, 24, 43, 64
al-Markh *(Bahreyn)*, 25°59'N 50°27'E, 53
al-Wad *(İsrail)*, 32°37'N 34°59'E, 24
Alaca Höyük *(Türkiye)*, 40°12'N 34°50'E, 113, 139
Alalah (Tell Atchana), *(Suriye)*, 36°19'N 36°29'E, 64, 113, 116, 134, 139
Alashiya*, 134, 134, 139
Ali *(Bahreyn)*, 26°10'N 50°32'E, 98
Alps *(dağları)*, *(Fransa, İsviçre)*, 45°30'N 10°00'E, 18
Altıntepe *(Türkiye)*, 39°38'N 39°40'E, 173
Al Amarah *(Irak)*, 31°51'N 47°10'E, 12
Alu Aguraya *(Irak)*, 36°22'E 43°09'E, 185
Al Hufuf *(Suudi Arabistan)*, 25°20'N 49°34'E, 13
Ali Koş *(İran)*, 32°33'N 47°24'E, 25, 34, 43
alişar bak. Ankuwa
Almarı *(Iran)*, 34°32'N 45°58'E, 102, 164, 179, 199
Alvand, Mt *(Iran)*, 34°40'N 48°32'E, 13
Amanus Dağları *(Türkiye)*, 36°50'N 36°12'E, 12, 83, 164
Amasaki *(Türkiye)*, 37°28'N 41°22'E, 140
Amid (Diyarbakır), *(Türkiye)*, 37°55'N 40°14'E, 12, 160, 179, 191
Amman *(Ürdün)*, 31°57'N 35°56'E, 12
Ammiya (Lübnan), 34°28'N 35°48'E, 135
Ammon*, 159, 160, 164, 179
Amrit *(Lübnan)*, 34°58'N 35°58'E, 177
Amri *(Pakistan)*, 26°06'N 68°02'E, 98
Amurru*, 134, 135
Ana *(Irak)*, 34°28'N 41°59'E, 116, 120, 140, 164, 179
Anadolu*, 12, 22, 24, 25, 113, 139, 214
Andarik *(Irak)*, 36°25'N 41°28'E, 140
Andarik*, 116
Ankara *(Türkiye)*, 39°55'N 32°50'E, 12, 119
Ankuwa (Alişar), *(Türkiye)* 39°30'N 35°33'E, 80, 113, 139
Anşan (Tall-i Malyan), *(Iran)*, 30°11'N 52°53'E, 65, 73, 79, 102, 134, 138
Anşan*, 97, 102
Antalya *(Türkiye)*, 36°32'N 43°33'E, 173
Apamea *(Suriye)*, 35°29'N 36°13'E, 43
Aphek *(İsrail)*, 32°06'N 34°56'E, 159
Apiak *(Irak)*, 32°12'N 44°45'E, 102, 109
Apku (Tell Abu Marya), *(Irak)*, 36°26'N 42°39'E, 105, 140, 179
Apu*, 116
Apu*, 135
Arabistan*, 160, 208, 212
Arad bak. Great Arad
Arad, Beth Yeroham *(İsrail)*, 31°13'N 35°02'E, 159
Arakoova*, 209, 213
Aram*, 159, 160, 179
Arbil *(Irak)*, 36°12'N 44°01'E, 102, 105, 116, 120, 134, 140, 164, 179, 185, 191, 214
Ardata *(Lübnan)*, 34°29'N 35°58'E, 135
Argıştihinili (Armavir), *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40°04'N 44°11'E, 173
Aria*, 209, 213
Arinbed bak. Erebuni
Arjoune *(Suriye)*, 34°41'N 36°42'E, 49
Armanum *(Suriye)*, 36°07'N 37°02'E, 97
Armavir bak. Argişţihinili
Arpad (Tell Rifat), *(Suriye)*, 36°29'N 37°08'E, 160, 164, 179, 191
Arqne *(Lübnan)*, 34°32'N 36°03'E, 135
Arslantepe (Malatya), *(Turkiye)*, 38°22'N 38°18'E, 49, 64, 80, 140, 160, 164, 179, 191
Artafa (Kerkük), *(Irak)*, 35°28'N 44°26'E, 12, 102, 113, 116, 120, 134, 140, 179, 191
Arvina *(İsrail)*, 32°29'N 35°02'E, 159
Arvad *(Suriye)*, 34°52'N 35°52'E, 135, 160, 177
Arzawa*, 134, 139
Arzuhina *(Irak)*, 35°45'N 44°24'E, 140, 179, 191
Asir Dağları *(Suudi Arabistan)*, 20°00'N 41°20'E, 12
Assur*, 134, 160, 208, 212
Aswan *(Mısır)*, 24°05'N 32°56'E, 12
Aşağı*, 140
Aşağı Ülke*, 139
Aşarne *(Suriye)*, 35°22'N 36°33'E, 179
Aşdod *(İsrail)*, 31°45'N 34°40'E, 135, 159, 179, 191
Aşıklı Höyük *(Türkiye)*, 38°31'N 33°57'E, 25, 34
Aşkabad *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 37°58'N 58°24'E, 13
Aşkelon *(İsrail)*, 31°40'N 34°33'E, 43, 135, 159
Aşnakkum (Çagar Bazar), *(Suriye)*, 36°54'N 40°53'E, 34, 43, 49, 53, 80, 116, 120
Aşşur (Qalat Shergat), *(Irak)*, 35°29'N 43°14'E, 73, 80, 83, 97, 98, 102, 105, 113, 116, 120, 134, 134, 140, 160, 164, 179, 191
Aşşuwa *(Suriye)*, 32°48'N 36°05'E, 135, 159
Atina *(Yunanistan)*, 38°00'N 23°44'E, 214
Awan *(Iran)*, 32°46'N 47°19'E, 83
Ayn Gazal *(Ürdün)*, 32°10'N 35°53'E, 25
Ayn Gev I *(Suriye)*, 32°35'N 35°32'E, 24
Ayn Kannas *(Suudi Arabistan)*, 25°44'N 49°30'E, 53
Ayn Mallaha *(Suriye)*, 33°07'N 35°40'E, 24
Ayşe* 134, 139
Azitawandas (Karatepe), *(Türkiye)*, 37°22'N 36°16'E, 160
Aznavur *(Türkiye)*, 39°14'N 42°52'E, 173

Baalarb *(İsrail)*, 31°43'N 34°38'E, 159
Babil *(Irak)*, 32°33'N 44°24'E, 73, 97, 102, 105, 109, 116, 120, 134, 134, 140, 142, 164, 179, 191, 199, 203, 208, 212, 214, 214
Babal-Dhra *(Ürdün)*, 31°10'N 35°32'E, 80
Baba Jan *(Iran)*, 33°58'N 48°08'E, 164, 179
Babil *(Türkiye)*, 37°23'N 41°39'E, 164
Babil ülkesi, 134, 164, 179, 208, 212
Bad-tibira (Tell Madain), *(Irak)*, 31°46'N 46°00'E, 59, 83, 109
Badakşan*, 213
Badina *(Türkiye)*, 36°58'N 38°34'E, 113
Baghouz *(Suriye)*, 34°27'N 40°56'E, 43
Bağdat *(Irak)*, 33°20'N 44°26'E, 12
Bakrawa *(Irak)*, 35°10'N 45°41'E, 64
Baktra *(Afganistan)*, 36°46'N 66°50'E, 209, 214
Baktra*, 209, 213
Baku *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40°22'N 49°53'E, 13
Baladruz *(Irak)*, 33°48'N 45°04'E, 142
Balakot *(Pakistan)*, 25°42'N 66°32'E, 98
Balata *(Irak)*, 36°31'N 42°43'E, 185
Balawar bak. Imgur-Enlil
Bampur bak. Pura
Banahilk *(Irak)*, 36°45'N 44°49'E, 34, 49
Bandar Abbas *(Iran)*, 27°12'N 56°15'E, 13
Barbar *(Bahreyn)*, 26°15'N 50°28'E, 98
Basmuriyan *(Irak)*, 36°13'N 44°47'E, 64
Basra *(Irak)*, 30°30'N 47°50'E
Basserki *(Irak)*, 37°02'N 42°36'E, 97
Bastam *(Iran)*, 38°55'N 44°53'E, 173
Basta *(Ürdün)*, 30°14'N 35°32'E, 25
Başbulak *(Türkiye)*, 39°58'N 44°19'E, 173
Başime*, 102
Batroun *(Lübnan)*, 34°16'N 35°41'E, 135
Bat *(Umman)*, 23°16'N 56°20'E, 98
Bayrakh *(Türkiye)*, 39°31'N 27°13'E, 113, 139
Beer-sheba *(İsrail)*, 31°15'N 34°43'E, 159
Beidha *(Ürdün)*, 30°29'N 35°26'E, 24, 25, 34
Beisamoun *(Lübnan)*, 33°08'N 35°34'E, 25, 34
Belbaşı *(Türkiye)*, 36°35'N 30°32'E, 24
Beth-Horon *(İsrail)*, 31°53'N 35°07'E, 159
Beth-Şan (Tell al-Husn), *(Ürdün)*, 32°29'N 35°32'E, 73, 80, 135, 159
Beth-Şemeş *(İsrail)*, 31°45'N 34°58'E, 159
Bethel *(Ürdün)*, 31°56'N 35°13'E, 159
Beth Yerah (Khirbet Kerak), *(İsrail)*, 32°39'N 35°35'E, 80
Beycesultan *(Türkiye)*, 38°21'N 29°52'E, 113, 139
Beyrut bak. Kalde
Biblos *(Lübnan)*, 34°08'N 35°38'E, 34, 43, 49, 53, 73, 79, 80, 83, 113, 116, 134, 135, 139, 160, 164, 177, 179, 214
Bikni, Mt *(Iran)*, 34°40'N 48°32'E, 179
Billum *(Irak)*, 32°12'N 45°19'E, 109
Bingöl *(Türkiye)*, 38°54'N 40°29'E, 34
Birjand *(Iran)*, 32°55'N 59°10'E, 13
Birs Nimrud bak. Borsippa
Bisutun *(Iran)*, 34°59'N 48°42'E, 209, 212
Bit-Adini*, 160
Bit-Agusi*, 160
Bit-Bahiam*, 160
Bit-Haluge*, 160
Bit-Zamani*, 160
Bit Yakin*, 179
Bizans *(İstanbul)*, *(Türkiye)*, 41°02'N 28°57'E, 12, 214
Boğazköy bak. Hattusas
Bohçaköy *(Türkiye)*, 38°39'N 34°58'E, 160
Bolvadin *(Türkiye)*, 38°43'N 31°02'E, 113
Boneh Fazil *(Iran)*, 32°21'N 48°28'E, 43, 49, 53
Borazjan *(Iran)*, 29°15'N 51°14'E, 209
Borim *(İsrail)*, 32°26'N 35°01'E, 159
Borsippa (Birs Nimrud), *(Irak)*, 32°23'N 44°25'E, 105, 109, 120, 142, 179, 199
Bostankaya *(Türkiye)*, 39°16'N 42°38'E, 173
Bozrah *(Suriye)*, 32°39'N 36°12'E, 135
Bukras *(Suriye)*, 35°08'N 40°26'E, 25, 34, 43
Bupre *(Iran)*, 28°59'N 50°50'E, 13

Caferabad *(Iran)*, 32°26'N 48°18'E, 49, 53
Cafer Höyük *(Türkiye)*, 38°21'N 38°41'E, 25
Caghari *(İtalya)*, 39°13'N 9°08'E, 177
Can Hasan *(Türkiye)*, 37°27'N 33°26'E, 25, 34, 43, 49, 53
Carloforte *(İtalya)*, 39°08'N 8°17'E, 177
Carmo *(Irak)*, 35°34'N 44°55'E, 25, 34, 43
Carmona (Seville), *(İspanya)*, 37°24'N 5°59'W, 176
Cebel Aruda *(Suriye)*, 36°19'N 38°03'E, 64
Cebel Bişri *(dağları)*, *(Suriye)*, 35°25'N 39°52'E, 97
Cebel Sincar *(dağları)*, *(Suriye)*, 36°27'N 41°32'E, 164
Celalabad *(Iran)*, 29°57'N 52°35'E, 98
Cemdet Nasr *(Irak)*, 32°35'N 44°44'E, 64
Cerasus *(Türkiye)*, 40°57'N 38°16'E, 214
Cezreel *(İsrail)*, 32°34'N 35°20'E, 159
Cidde *(Suudi Arabistan)*, 21°30'N 39°10'E, 12
Cortijo de los Toscanos *(İspanya)*, 36°35'N 4°37'W, 176
Cossyra *(İtalya)*, 36°40'N 12°00'E, 177
Coryora *(Türkiye)*, 40°58'N 37°58'E, 214

Çagar Bazar bak. Aşnakkum
Çanhu Daro *(Pakistan)*, 26°12'N 68°07'E, 98
Çatalhöyük *(Türkiye)*, 36°29'N, 36°28'E, 64, 80
Çatalhöyük *(Türkiye)*, 37°27'N 32°46'E, 34, 43, 49
Çavuştepe bak. Sardurihinili
Çaykönü *(Türkiye)*, 38°19'N 39°36'E, 25, 34
Çiftlik *(Türkiye)*, 38°10'N 34°29'E, 34
Çoga Bonut *(Iran)*, 32°06'N 48°04'E, 25
Çoga Mami *(Irak)*, 33°51'N 45°27'N, 43, 49, 53
Çoga Maran *(Iran)*, 34°32'N 46°45'E, 41
Çoga Mis *(Iran)*, 32°20'N 48°30'E, 43, 49, 58, 64
Çoga Pahn *(Iran)*, 32°10'N 48°35'E, 138
Çoga Zambil bak. Al-Untash-Napirisha
Çukegert *(Türkiye)*, 40°58'N, 44°20'E, 173
Çukurkent *(Türkiye)*, 34°59'N 39°31'E, 34

Dabrum *(Irak)*, 31°55'N 45°59'E, 102
Dahan-i Ghulaman *(Iran)*, 31°10'N 61°42'E, 209
Damavand, Mt *(Iran)*, 35°36'N 52°08'E, 13
Dammam *(Suudi Arabistan)*, 26°25'N 50°06'E, 13
Dan *(Suriye)*, 33°28'N 35°39'E, 135, 159
Danuna*, 134
Daskilium *(Türkiye)*, 40°24'N 28°45'E, 208, 214
Değirmentepe *(Türkiye)*, 38°28'N 38°28'E, 53
Deh-i No *(Iran)*, 31°58'N 48°39'E, 105, 138
Deir ez Zor *(Suriye)*, 35°20'N 40°08'E, 12
Der (Tell Aqar), *(Irak)*, 33°14'N 45°58'E, 80, 83, 97, 102, 120, 138, 142, 164, 179, 191, 199
Dezful *(Iran)*, 32°23'N 48°31'E, 138
Dezful Hills *(Iran)*, 32°15'N 48°40'E, 138
Dibon *(Ürdün)*, 31°29'N 35°50'E, 159
Dicle Tüneli *(Türkiye)*, 38°33'N 40°54'E, 164
Dilbat (Tell Dulaim), *(Irak)*, 32°09'N 44°30'E, 109, 120, 199
Dilmun*, 97
Dinkha Tepe *(Iran)*, 37°02'N 45°17'E, 116
Diraz *(Bahreyn)*, 26°14'N 50°28'E, 98
Diraz East *(Bahreyn)*, 26°15'N 50°29'E, 53
Diyarbakır bak. Amid
Doğuhavzın *(Türkiye)*, 39°33'N 44°07'E, 34
Doha *(Katar)*, 25°15'N 51°36'E, 13
Dor *(İsrail)*, 32°37'N 34°55'E, 159, 177
Dosariyeh *(Suudi Arabistan)*, 27°14'N

49°13'E, 53
Dothan *(Ürdün)*, 32°22'N 35°15'E, 159
Drangana*, 209, 212
Drehem bak. Puzrish-Dagan
Dubai *(Birleşik Arap Emirlikleri)*, 25°14'N 55°17'E, 13
Dunnum *(Irak)*, 32°19°N 45°09'E, 109
Dur-Aşşur *(Irak)*, 35°27'N 45°22'E, 17
Dur Katlimmu (Sheikh Hamid), *(Suriye)*, 35°41 'N 40°47'E, 140, 164
Dur-Kurigalzu (Aqar Quf), *(Irak)*, 33°24'N 44°18'E., 105, 134, 140, 142, 164, 179, 199
Dur-Şarrukin *(Irak)*, 33°20'N 44 °13'E, 199
Dur Şarrukin (Khorsabad), *(Irak)*, 36°31'N 43°14'E, 105, 179, 185, 191
Durhumit *(Türkiye)*, 40°51'N35°21'E, 113
Durum *(Irak)*, 31°15'N 45°46'E, 109
Duşanbe *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 38°38'N 68°51'E, 13
Ebla (Tell Mardikh), *(Suriye)*, 35°52'N 37°02'E, 73, 80, 83, 97, 116, 120, 134
Edanna *(Irak)*, 32°02'N 45°35'E, 109
Edom*, 159, 179
Efes *(Türkiye)*, 37°57'N 27°21'E, 214
Eflatun Pınar *(Türkiye)*, 37°46'N 31°47'E, 139
Eğil *(Türkiye)*, 38°15'N 40°04'E, 164
Ekallatum *(Irak)*, 35°39'N 43°27'E., 116
Ekron *(İsrail)*, 31°46'N 34°51'E., 135
el-Ahsa *(Ürdün)*, 30°10'N 35°48'E., 24
Elahut *(Türkiye)*, 37°30'N, 39°29'E, 113
Elam*, 83, 97, 121, 134, 164, 179, 191, 209, 212
Elbruz Dağları *(Iran)*, 36°00'N 52°00'E, 13, 22, 79
Elefantin *(Mısır)*, 20°04'N 32°53'E, 203
Ellipi*, 164, 179
Emar (Meskene), *(Suriye)*, 36°02'N 38°04'E, 73, 80, 102, 113, 116, 120, 134, 139, 140, 160
Emutbal*, 120
Erbaba Tepe *(Türkiye)*, 37°43'N 31°46'E, 41
Erebum (Arinberd), *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40°08'N 44°52'E, 73, 173
Eregli bak. Hubishna
Ereş *(Irak)* 32°16'N 45°09'E, 102, 109
Eridu (Abu Şahreyn), *(Irak)*, 30°52'N 46°03'E, 34, 49, 53, 64, 83, 105, 109, 120, 179, 199
Eriha (Tell al-Sultan), *(Ürdün)*, 31°51'N 35°27'E, 24, 25, 34, 53, 73, 80, 135, 159
Erivan *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40°10'N 44°31'E, 12
Erivan *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40° 17'N 43°44'E, 34
Ermenistan*, 208, 212, 214
Erzurum *(Türkiye)*, 39°57'N 41°17'E, 12
Eşnunna (Tell Asmar), *(Irak)*, 33°32'N 44°58'E, 64, 73, 80, 83, 98, 102, 116, 120
Faideh *(Irak)*, 36°46'N 42°56'E, 185
Failaka *(Kuveyt)*, 29°26'N 48°20'E, 79, 98
Farah *(Afganistan)*, 30°58'N 62°08'E, 214
Fara bak. Shuruppak
Filistin*, 18, 24, 134
Filisti Ülkesi*, 159
Fngya*, 160, 179

Gades (Gadiz) *(İspanya)*, 36°32'N 6°18'W, 176
Gambulu*, 179
Gammagara *(Irak)*, 36°37'N 43°30'E, 185
Gandara*, 209, 213
Ganj Dareh *(Iran)*, 34°27'N 47°22'E, 25
Gani *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40°04'N 44°46'E, 173
Gath *(İsrail)*, 31°42'N 34°50'E, 159
Gath-Padalla *(Ürdün)*, 32°21'N 35°04'E, 135, 159
Gath-Rimmon *(İsrail)*, 32°09'N 34°51'E, 135
Gavur Kalesi *(Türkiye)*, 39°31'N 32°01'E, 139
Gaza *(Mısır)*, 31°30'N 34°28'E, 135, 159, 179, 214
Geoy Tepe *(Iran)*, 37°16'N 45°17'E, 80
Gerdi Qalkhird *(Irak)*, 35°15'N 45°42'E, 64
Gerdi Resh *(Irak)*, 35°20'N 45°22'E, 64
Gezer *(İsrail)*, 31°53'N 34°57'E, 80, 135, 159
Ghassul *(Ürdün)*, 31°42'N 35°46'E, 53
Ghazni bak. İskenderiye
Ghoraifa *(Suriye)*, 33°46'N 36°22'E, 25
Ghrubba *(Ürdün)*, 31°48'N 35°41'E. 53
Gibeon *(Ürdün)*, 31°50'N 35°09'E., 159
Gina *(Ürdün)*, 32°27'N 35°22'E., 135
Girit (ada), *(Yunanistan)*, 35°00'N 25°00'E, 12, 177, 212, 214
Girmu*, *(Irak)*, 36°40'N 43°21'E, 185
Girsu (Tello), *(Irak)*, 31°37'N 46°09'E, 53, 64, 79, 83, 98, 102, 109, 120, 138, 142
Girtab *(Irak)*, 32°31'N 44°20'E, 109
Godin Tepe *(Iran)*, 34°31'N 48°11'E, 49, 53, 64, 73, 80, 83, 102, 121, 164, 179
Golgoi *(Kıbrıs)*, 35°04'N 33°39'E, 177
Golludag *(Türkiye)*, 37°59'N 34°36'E., 160
Gordion *(Türkiye)*, 39°36'N 32°00'E, 113, 139, 160, 164, 214
Gozo *(Malta)*, 36°04'N 14°30'E, 177
Graf Resh *(Irak)*, 36°17'N 41°56'E, 64
Great Arad (Arad), *(İsrail)*, 31°14'N 35°06'E, 80, 159
Grötille *(Türkiye)*, 37°33'N 38°34'E, 25
Gurgum*, 160, 164, 179
Gurium*, 83, 120
Guzana (Tell Halaf), *(Suriye)*, 36°46'N 40°00'E, 34, 43, 49, 53, 160, 164, 179, 191
Gümüş Dağı *(Türkiye)*, 37°00'N 35°00'E, 97
Gwadar *(Pakistan)*, 25°09'N 62°21'E, 13
Gymnias *(Türkiye)*, 40°12'N 3 °56'E, 214

Habruri*, 164, 185
Habuba Kabira *(Suriye)*, 36°16'N 38°12'E, 64, 73
Hacılar *(Türkiye)*, 37°31'N 30°12'E, 25, 34
Hacı Firuz *(Iran)*, 36°59'N 45°2 'E, 34, 43
Hacı Muhammed *(Irak)*, 31°25'N 45°34'E, 49
Hadrumetum (Sousse), *(Tunus)*, 35°50'N 10°38'E, 177
Hafit *(Umman)*, 23°57'N 55°52'E, 98
Haftavan *(Iran)*, 38°11'N 44°58'E, 80
Hafit Tepe *(Iran)*, 32°02'N 48°14'E, 138
Hafit Tepe Hills *(Iran)*, 31°50'N 48°35'E. 138
Hahhum *(Türkiye)*, 38°29'N 38°27'E, 97, 113, 116
Halabiye *(Irak)*, 36°24'N 43°13'E, 140, 185
Halep *(Suriye)*, 36°14'N 37°10'E, 12, 113, 116, 120, 134, 139, 140, 160, 164, 179, 208
Halicarnassus *(Türkiye)*, 37°03'N 27°28'E, 214, 214
Halich *(Iran)*, 28°49'N 50°56'E, 53
Hama *(Suriye)*, 35°09'N 36°44'E, 49, 53, 64, 80, 120, 134, 160, 164, 177, 179, 191
Hama*, 160
Hamadan *(Iran)*, 34°46'N 48°35'E., 13, 79, 179, 191, 203, 209, 212, 214
Hamazi *(Irak)*, 35°26'N 45°32'E, 83
Hammam (Irak), 31°23'N 45°43'E, 105
Hamoukar *(Suriye)*, 36°45'N 41°44'E, 64
Hana*, 116, 120
Hannaton *(İsrail)*, 32°36'N 35°11'E, 135
Haradum *(Irak)*, 34°26'N 41°36'E., 120
Harappa *(Pakistan)*, 30°35'N 72°56'E, 98
Harbe*, 116
Harhar *(Iran)*, 34°17'N 46°57'E, 164, 179
Harran *(Türkiye)*, 36°51'N 39°01'E, 73, 80, 116, 120, 134, 139, 140, 160, 161, 191, 203
Hasanlu *(Iran)*, 37°00'N 45°35'E, 43, 73, 80, 83, 102, 164, 179
Hashabu *(Lübnan)*, 34°02'N 36°04'E., 135
Hasi *(Lübnan)*, 33°58'N 36°03'E, 135
Hasek Höyük *(Türkiye)*, 37°41 'N 39°09'E, 64
Hassuna *(Irak)*, 36°10'N 43°06'E, 34, 43
Hatankka*, 179
Hatti*, 134, 139
Hattuşaş (Boğazköy), *(Türkiye)*, 40°02'N 34°37'E, 73, 113, 134, 139, 160
Hatula *(Ürdün)*, 31°57'N 35°12'E, 24
Hayaz *(Türkiye)*, 37°33'N 38°32'E, 64
Hayonim *(İsrail)*, 32°59'N 35°14'E, 24
Hazazu *(Suriye)*, 36°35'N 37°03'E, 160
Hazorea *(İsrail)*, 32°39'N 35°06'E, 34
Hazor *(İsrail)*, 33°01'N 35°34'E, 80, 116, 135, 159
Hebron *(Ürdün)*, 31°32'N 35°06'E, 159
Hecatompylos *(Iran)*, 36°22'N 54°58'E, 214
Heraklea *(Türkiye)*, 40°58'N 31°46'E, 214
Herat bak. İskenderiye Areia
Heshbon *(Ürdün)*, 31°48'N 35°47'E., 159
Hicaz *(dağları)*, *(Suudi Arabistan)*, 25°00'N 38°30'E, 12, 22
Hilakku*, 160
Hili *(Birleşik Arap Emirlikleri)*, 24°37'N 55°52'E, 98
Himalayas *(dağları)*, *(Hindistan)*, 35°00'N 85°00'E, 18
Hindanu *(Irak)*, 34°18'N 41°00'E, 116, 164, 179, 191
Hindu Kış *(dağları)* *(Afganistan)*, 36°00'N 71°00'E, 13, 79
Hippo *(Libya)*, 36°55'N 7°47'E, 177
Hit *(Irak)*, 33°38'N 42°50'E, 116, 134, 140, 164
Homs *(Suriye)*, 34°44'N 36°43'E., 12
Horoztepe *(Türkiye)*, 40°37'N 36°34'E, 139
Hubişna (Ereğli), *(Türkiye)*, 37°28'N 34°10'E, 139, 160
Hubmun*, 102
Hulailan Plain *(Iran)*, 33°45'N 47°10'E, 64
Hunusa *(Irak)*, 36°44'N 43°25'E. 185
Hurama *(Türkiye)*, 38°17'N 37°0 'E, 113

Ibiza *(İspanya)*, 38°54'N 1°35'E, 177
Ibri *(Umman)*, 23°15'N 56°35'E, 98
Ibzaykh bak. Zabalam
Idalion *(Kıbrıs)*, 35°02'N 33°25'E, 177
Idamaraz*, 116
Ikonion *(Türkiye)*, 37°51'N 32°30'E, 214
Ilip *(Irak)*, 32°52'N 44°26'E, 109
Imgur-Enlil (Balawat), *(Irak)*, 36°09'N 43°38'E, 185
İmlelhiyeh *(Irak)*, 34°12'N 45°00'E, 142
İnandık *(Türkiye)*, 40°28'N 34°25'E, 139
Indus*, 209, 213
Irq al-ahmar *(Ürdün)*, 31°46'N 35°13'E., 24
İsfahan *(Iran)*, 32°41'N 51°41'E., 13
İshan Bahriyat bak. Isin
Isin (İshan Bahriyat), *(Irak)*, 31°56'N 45°17'E, 102, 109, 120, 142, 199
İsparta *(Tunusistan)* 37°05'N 22°26'E, 214
İssos *(Türkiye)*, 36°51'N 36°11'E, 214
İstanos *(Girit)* 35°18'N 26°17'E, 177

İkiztepe bak. Zalpalkonion
İskenderiye (Ghazni), *(Afganistan)*, 33°33'N 68°28'E, 214
İskenderiye (Kandehar), *(Afganistan)*, 31°36'N 65°47'E, 13, 209, 214
İskenderiye *(Mısır)*, 31°12'N 29°54'E, 12, 214
İskenderiye Areia (Herat), *(Afganistan)*, 34°20'N 62°10'E, 13, 209, 214
İskenderiye Eskhate (Kokand), *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40°33'N 70°55'E, 214
İskenderiye Oksiane (Ai Khanum), *(Afganistan)*, 37°13'N 69°54'E, 214
İskenderun bak. Myrandros
İskit Ülkesi*, 212
İsrail*, 159, 160, 164, 179
İstanbul bak. Bizans
İşim-Şilgi *(Irak)*, 33°56'N 44°35'E, 102
İşuwa*, 134, 139
İyonya*, 208, 212
İzmir *(Türkiye)*, 38°25'N 27°10'E, 12
İzoli *(Türkiye)*, 38°25'N 39°02'E, 173

Kabra *(Irak)*, 35°48'N 44°11'E, 116
Kabri *(İsrail)*, 33°01'N 35°09'E, 53
Kabul *(Afganistan)*, 34°30'N 69°10'E, 13
Kadeş (Tell Nebi Mend), *(Suriye)*, 34°27'N 36°34'E, 80, 120, 134, 135, 139
Kadeş Barnea *(Mısır)*, 30°22'N 34°19'E, 43
Kadiz bak. Gades
Kadmuh*, 140
Kafkas Dağları *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 43°00'N 44°00'N, 12, 18, 203
Kahat (Tell Barri), *(Suriye)*, 36°41'N 41°07'E, 116, 164
Kahire *(Mısır)*, 30°03'N 31°15'E, 12
Kalatgah *(Iran)*, 37°09'N 45°31'E, 173
Kalat al-Bahreyn *(Bahreyn)*, 26°16'N 50°31'E, 98
Kalat Şergat bak. Aşşur
Kalde (Beyrut), *(Lübnan)*, 33°52'N 35°28'E, 12, 135, 160, 177
Kalhu (Nimrud), *(Irak)*, 36°06'N 43°19'E, 105, 140, 164, 179, 185, 191
Kalibangan *(Pakistan)*, 28°27'N 62°30'E, 98
Kalinj Agha *(Irak)*, 36°05'N 43°47'E, 64
Kalkedon *(Türkiye)*, 40°59'N 29°04'E, 214
Kalleh Nisar *(Irak)*, 33°48'N 46°02'E, 80, 98
Kamanan *(Irak)*, 36°06'N 44°50'E, 64
Kamid al-Loz bak. Kumidu
Kamır Blur bak. Teispeiani
Kandehar bak. İskenderiye
Kanes (Kültepe), *(Türkiye)*, 38°42'N 35°19'E, 73, 80, 113, 139
Kapadokya*, 208, 212
Kar-Mulissi *(Irak)*, 36°19'N 43°25'E, 185
Kar-Tukulti-Ninurta (Telul al-Aqar) *(Irak)*, 35°32'N 43°29'E, 105, 140
Karabel *(Türkiye)*, 38°06'N 27°20'E, 139
Karaçi *(Pakistan)*, 24°51 'N 67°02'E, 13
Karahan *(Türkiye)*, 39°01'N 43°41'E, 173
Karahna *(Türkiye)*, 39°31'N 36°52'E., 113
Karahöyük *(Türkiye)*, 37°45'N 32°28'E, 80, 113, 139
Karana *(Irak)*, 36°19'N 42°03'E, 116, 140
Karatepe bak. Azatawandas
Kargamış *(Suriye)*, 36°49'N 37°59'E, 43, 64, 80, 102, 113, 116, 120, 134, 139, 140, 160, 179, 191
Karşamış*, 160
Karim Shahir *(Irak)*, 35°34'N 45°02'E, 24
Karkar *(Irak)*, 31°47'N 45°41'E, 109, 120
Karkar *(Suriye)*, 35°44'N 36°19'E, 164
Karnaim *(Suriye)*, 32°49'N 36°10 E, 159
Karraca *(Tunus)*, 36°54'N 10°16'E, 177
Karya*, 208, 212
Kaska*, 134
Kasr Şimmamok bak. Kilizu
Katara (Zamahe, Tell al-Rimah), *(Irak)*, 36°08'N 42°31'E, 105, 116, 120, 134, 140, 164
Katna (Tell Mishrifeh), *(Suriye)*, 34°46'N 36°44'E, 80, 113, 116, 120, 134, 135, 139
Katra *(Irak)*, 35°58'N 44°12'E, 116
Kattuna *(Suriye)*, 35°47'N 40°45'E, 116, 140
Kayalidere *(Türkiye)*, 39°07'N 41°36'E, 173
Kazallu *(Irak)*, 32°37'N 44°20'E, 102, 109
Kebara *(İsrail)*, 32°34'N 34°57'E., 24
Keilah *(İsrail)*, 31°39'N 35°01'E. 135
Kelaynak *(Türkiye)*, 38°05'N 30°09'E, 214
Kelbegen, Mount *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*,. 40°13'N 45°52'E, 34
Kelişin *(Iran)*, 36°55'N 44°51'E., 173
Kemerhisar bak. Tuwana
Kenan ili*, 116, 135
Kenath *(Suriye)*, 32°44'N 36°18'E, 135
Kenk Boğazı *(Türkiye)*, 37°28'N 37°48'E. 164
Keramon Agora *(Türkiye)*, 38°38'N, 29°31'E, 211
Kerbela *(Irak)*, 32°37'N 44°03'E., 12
Kerkük bak. Arrafa
Kerman *(Iran)*, 30°18'N 57°05'E, 13, 79
Kermanşah *(Iran)*, 34°19'N 47°04'E, 12, 79
Kermez Dere *(Irak)*, 36°31'N 42°50'E, 24
Keş *(Irak)*, 32°18'N4532'E, 120
Kevenli *(Türkiye)*, 38°21'N43°34"E, 173
Khafajch bak. Tutub
Khan Bani Sa'ad *(Irak)*, 33°33'N 44°52'E, 142
Kharabeh Shartami *(Irak)* 36°26'N 43°05'E, 43
Khirbet Kerak bak. Beth Yerah
Khirokitia *(Kıbrıs)*, 34°47'N 33°21'E, 34, 43
Khor *(Katar)* 25°40'N 51°33'E, 98
Khorsabad bak. Dur-Şarrukin
Khurasaniych *(Suudi Arabistan)*, 27°10'N 49°20'E, 53
Kıbrıs (ada), 35°30'N 32°30'E, 22, 24, 25, 34, 35, 43, 49, 53, 64, 73, 97, 113, 160, 164, 177, 179, 191, 208, 212, 214, 214
Kilikya*, 203, 208, 214
Kilikya Yapıları *(Türkiye)*, 37°20'N 34°42'E, 214, 214
Kilizu (Qasr Shimmamok), *(Irak)*, 36°07'N 43°38'E, 140, 185, 191
Kir-Moab *(Ürdün)*, 31°11'N 35°40'E, 159
Kiriath-Jearim *(Ürdün)*, 31°49'N 35°07'E, 159
Kisiga (Tell Lahm), *(Irak)*, 30°50'N 46°20'E, 199
Kisiri *(Irak)*, 36°27'N 43°13'E, 185
Kisurra (Abu Hatab), *(Irak)*, 31°50'N 45°26'E, 109
Kiş (Tell Ingharra/Tell Uhaimir), *(Irak)*, 32°33'N 44°39'E, 64, 79, 83, 97, 98, 102, 105, 109, 120, 142, 199
Kition (Larnaca), *(Kıbrıs)*, 34°55'N 33°36'E, 177, 179
Kizzuwatna*, 134, 139
Kobanköy *(Türkiye)*, 38°39'N 43°44'E, 173
Kohala *(Pakistan)*, 25°30'N 65°32'E, 214
Kokand bak. İskenderiye Eskhate
Koliçik*, 208
Kolossai *(Türkiye)* 37°38'N28°48'E 214
Koper Dağ *(dağları)*, *(Iran)*, 37°00'N 59°00'E, 13
Korsika (ada), *(Fransa)*, 44°3(1'N 8°00'E, 177
Korsote *(Suriye)*, 34°29'N40°58'E, 214
Koruçtepe *(Türkiye)*, 38°32'N 39°33'E, 80, 139
Korzut Kalesi *(Türkiye)*, 38°57'N 43°45'E, 173
Kourion *(Kıbrıs)*, 34°40'N 32°51'E, 177
Kösk *(Türkiye)*, 38°50'N 43°41'E, 173
Krasnovodsk *(Bağımsız Devletleri Topluluğu) (BDT)*, 40°01'N 53°00'E, 13
Krayya *(Suriye)*, 35°00'N 40°31'E, 64
Ksanros *(Türkiye)*, 36°23'N 29°21'E. 214
Kudüs *(İsrail/Ürdün)*, 31°47'N 35°13'E, 12, 135, 159, 160, 179, 203, 208, 212
Kue*, 160, 164, 179, 191
Kuetra *(Pakistan)*, 30°15'N 67°00'E, 13
Kuhe-Taftan *(dağları)* *(Iran)*, 28°37'N 61°08'E, 13
Kulaba *(Irak)*, 32°44'N 44°58'E, 109
Kulişkhinaş *(Türkiye)*, 37°07'N 40°47'E, 140
Kultepe bak. Kanesh
Kululu *(Türkiye)* 39°10°N 35°58'E, 160
Kul Tepe *(Irak)*, 36°05'N 42°02'E, 43
Kum *(Iran)*, 34°39'N 50°57'E, 13
Kumidu (Kamid al-Loz), *(Lübnan)*, 33°38'N 35°51'E, 135
Kumuanni *(Türkiye)*, 38°20'N 40°10'E, 134, 139
Kumme *(Türkiye)*, 17°34'N42°58'E, 179
Kumnuh*, 160, 164
Kunulua (Tell Tayinat) *(Türkiye)*, 36°16'N 36°33'E, 160, 164, 191
Kurangun *(Iran)*, 30°15'N 51°03'E, 138
Kurbail *(Irak)*, 36°47'N 42°54'E, 185
Kurban Höyük *(Türkiye)*, 37°26'N 38°22'E, 64, 80
Kurda *(Suriye)*, 36°39'N 41°54'E, 140
Kurruhanni (Tell al-Fakhar), *(Irak)*, 35°11'N 44°09'E., 134
Kutalla (Tell Sifr), *(Irak)*, 31°16'N 45°58'E, 120
Kutha (Tell İbrahim), *(Irak)*, 32°44'N 44°40'E, 102, 109, 120, 142, 179, 199
Kuveyt *(Kuveyt)*, 29°20'N 48°00'E, 12
Kythera *(Tunusistan)*, 36°10'N 22°59'E, 177

Labwe *(Lübnan)*, 34°13'N 36°16'E, 43, 135
Lachish (Tell al-Duweir), *(İsrail)*, 31°34'N 34°51'E, 80, 135, 159
Lagaba *(Irak)*, 32°33'N 44°57'E, 109
Lagaş (Tell al-Hiba), *(Irak)*, 31°26'N 46°32'E, 79, 80, 83, 97, 98, 102, 120
Lampedusa *(İtalya)*, 35°30'N 12°50'E. 177
Lapethos *(Kıbrıs)*, 15°20'N 33°11'E, 177
Laqe*, 160, 164
Larnaka bak. Kition
Larsa (Tell Senkereh), *(Irak)*, 31°14'N 45°51'E, 105, 109, 120, 142, 199
Leptis Magna *(Libya)*, 32°59'N 14°15'E, 177
Levant*, 139
Lidar Höyük *(Türkiye)*, 37°35'N 38°47', 80
Lidya*, 191, 203, 208, 212
Liksos *(Fas)*, 35°12'N 6°10'W, 176
Liyan *(Iran)*, 28°58'N 50°52'E, 134, 138
Lothal *(Hindistan)*, 23°03'N 71°10'E, 98
Lu'aş*, 160
Lubdu *(Irak)*, 35°16'N 44°38'E. 179
Lukka*, 139
Lübnan Dağları *(Suriye)*, 34°00'N 36°00'E., 212

Madaba *(Ürdün)*, 31°14'N 35°18'E., 159
Magan*, 97
Mahanaim *(Ürdün)*, 32°12'N 35°37'E, 159
Mahaşi*, 97, 102
Maka*, 209, 212
Malamir *(Iran)*, 31°47'N 49°57'E, 138
Malatya*, 160
Malatya bak. Arslantepe
Malazgirt *(Türkiye)*, 39°12'N 42°3 'E, 173
Malgium *(Irak)*, 32°18'N 45°31'E, 120
Maltai *(Irak)*, 36°50'N 42°57'E, 185
Malta *(Malta)*, 35°50'N 14°30'E., 177
Mamma *(Türkiye)*, 37°59'N 36°24'e, 113
Mamuna *(Bahreyn)*, 26°12'N 50°38'E, 13
Manrea*, 164, 179
Maracanda (Semerkand), *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 39°40'N 66°57'E, 13, 214
Marad (Wanna wa Sadun) *(Irak)*, 32°04'N 44°47'E, 102, 109, 120, 199
Marion *(Kıbrıs)* 35°04'N 33°09'E, 177
Mari (Tell Hariri), *(Suriye)*, 34°37'N 40°46'E, 64, 73, 79, 80, 83, 97, 102, 105, 113, 116, 120
Markasi *(Türkiye)*, 37°43'N 36°59'E, 160, 164, 179, 191
Martlik *(Iran)*, 37°09'N 49°48'E, 73, 98
Maşat Höyük *(Türkiye)*, 40°21'N 35°51'E, 139
Maşhad *(Iran)*, 36°16'N 59°34'E, 13
Maşkan-şapir (Tell Abu Dhuwari), *(Irak)*, 32°21'N 45°13'E, 109, 120
Matiate *(Türkiye)*, 37°28'N 41°11'E, 164
Mayorka (adaları) *(İspanya)*, 39°30'N 13°00'E. 177
Me-Turnat (Tell Haddad//Tell al-Sib), *(Irak)*, 34°11'N 45°06'E, 140, 142, 164, 199
Media*, 164, 179, 191, 203, 209, 212
Medina *(Suudi Arabistan)*, 24°30'N 39°35'E, 12
Megiddo (Tell al-Mutesellim), *(İsrail)*, 32°35'N 35°11'E, 80, 134, 135, 159, 177, 191
Mehrgarh *(Pakistan)*, 28°25'N 68°01'E, 98
Mekke *(Suudi Arabistan)*, 21°26'N 39°49'E, 12
Melos *(Yunanistan)*, 36°42'N 24°26'E, 177
Memfis *(Mısır)*, 29°52'N 31°12'E., 73, 134, 177, 191, 203, 208, 212, 214
Mersin *(Türkiye)*, 36°47'N 34°37'E, 34, 43, 49, 53, 80
Merv *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 37°42'N 61°54'E, 209
Meskene bak. Emar
Mısır*, 18, 97, 134, 179, 191, 203, 208, 214
Midilli (adaları) *(Yunanistan)*, 39°30'N 26°30'E, 214
Miletos *(Türkiye)* 37°30'N 27°18'E, 139, 214
Miller Mergi *(Irak)*, 36°58'N 42°57'E. 179
Mittani*, 134, 139
Mizpah (Tell al-Nasbeh), *(Ürdün)*, 31°52'N 35°14'E, 150
Moab*, 159, 179
Mogador *(Fas)*, 31°50'N9°58'W, 176
Mohenjo Daro *(Pakistan)*, 27°17'N 68°14'E, 79, 98
Motya *(İtalya)*, 37°53'N 12°29'E, 177
Muhdadiyeh *(Irak)*, 34°02'N 44°58'E 142
Mukiş*, 134
Mundigak *(Afganistan)*, 31°50'N 64°46'E. 98
Munhatta *(İsrail)*, 32°32'N 35°34'E., 25, 34, 49
Mureyber *(Suriye)*, 36°04'N 38° 11'E, 24, 25, 64
Murum *(Irak)*, 32°04'N 44°41'E, 109
Musasir *(Irak)*, 36°48'N 44°29'E, 173, 179
Muscat *(Umman)*, 23°37'N 58°38'E. 13
Musiyan *(Iran)*, 32°32'N 47°27'E, 138
Musri Dağları *(Irak)*, 36°30'N 43°21'E, 185
Musul *(Irak)*, 36°21'N 43°08'E. 12
Myrandros (İskenderun) *(Türkiye)*, 36°37'N 36°08'E, 12, 214

Nahal Divşan *(İsrail)*, 30°54'N 34°44'E. 25
Nahal Hemar *(İsrail)*, 31°14'N 35°17'E, 25
Nahal Mişmar *(İsrail)*, 31°16'N 35°15'E, 64
Nahal Oren *(İsrail)*, 32°35'N 35°02'E. 24, 25, 34
Nahr al-Kalb *(Lübnan)*, 33°58'N 35°37'E., 164, 179, 191
Najafabad *(Iran)*, 34°45'N 48°19'E. 179
Naksi Rüstem *(Iran)*, 30°05'N 52°58'E., 138
Nal, Mount *(Irak)*, 36°52'N 42°55'E, 185
Nashala *(Suriye)*, 34°08'N 37°12'E, 116
Nastehan *(Iran)*, 38°0 'N 47°56'E, 173
Nativ Ha-Gdud *(Ürdün)*, 32°09'N 35°22'E, 24
Naucratis *(Mısır)*, 30°54'N 30°35'E, 177
Nebi Yunus bak. Nineveh
Nemrik *(Irak)*, 36°46'N 42°47'E, 25
Neribtum (Tell Ishchali), *(Irak)*, 33°43'N 44°39'E, 98, 116, 120
Neve Noy *(İsrail)*, 31°11'N 34°38'E, 64
Nicosia *(Kıbrıs)*, 35°11'N 33°23'E, 12
Nihriya *(Türkiye)*, 38°31'N 39°27'E, 113
Nimrud bak. Kalhu
Nineve (Tell Koyuncuk/Nebi Yunus), *(Irak)*, 36°24'N 43°08'E, 43, 49, 64, 73, 80, 83, 97, 102, 105, 113, 116, 120, 134, 134, 140, 160, 164, 179, 185, 191, 214, 214
Nippur *(Irak)*, 32°10'N 45°11'E, 53, 58, 59,

64, 73, 79, 60, 83, 97, 98, 102, 105, 109, 120, 134, 142, 164, 179, 199
Nipur, Mount *(Irak)*, 36°58'N 42°45'E, 191
Nisibin *(Türkiye)*, 37°05'N 41°11'E, 160, 164, 179, 191
Niya*, 134, 135
Nora *(Italya)*, 39°00'N 9°01'E, 177
Norşuntepe *(Türkiye)*, 38°32'N 39°32'E, 49, 64, 80, 113
Nor Bayazet *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40°21'N 44°50'E, 173
Nubia*, 208, 212
Nuhaşe*, 134
Nuzi (Yorgan Tepe), *(Irak)*, 35°22'N 44°18'E, 53, 64, 80, 83, 116, 134, 140

Opis bak. Akşak

Pagan *(Türkiye)*, 38°15'N 44°00'E, 173
Pala*, 139
Palegawra *(Irak)*, 35°39'N 45°07'E, 24
Palermo *(Italya)*, 38°08'N 45°23'E, 177
Pallukkatu *(Irak)*, 33°26'N 43°45'E, 199
Palmyra bak. Tadmor
Palu *(Türkiye)*, 38°46'N 39°52'E, 173
Paraitonion *(Mısır)*, 31°21'N 27°15'E, 214
Parsua*, 179
Parthia*, 209, 212
Pasargadae (Takht-i Madar-i Sulaiman), *(İran)*, 30°15'N 53°14'E, 203, 209, 212, 214
Pattala *(Pakistan)*, 25°42'N 68°54'E, 214
Pavarcık *(Türkiye)*, 37°28'N 37°25'E, 164
Pella *(Ürdün)*, 32°27'N 35°37'E, 24, 135
Peltai *(Türkiye)*, 38°18'N 29°43'E, 214
Penuel *(Ürdün)*, 32°12'N 35°40'E, 159
Persepolis (Takht-i Jamshid) *(İran)*, 29°57'N 53°12'E, 73, 209, 212, 214
Persis*, 18, 203, 209, 212, 214
Phila *(Kıbrıs)*, 35°15'N 33°02'E, 49
Pik Kommunizma *(dağları)*, *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 39°02'N 72°52'E, 13
Pir Hüseyin *(Türkiye)*, 38°19 N 40°39'E, 97
Pisdeli *(İran)*, 36°57'N 45°32'E, 53
Pontüs Dağları *(Türkiye)*, 41°00'N 38°00'E, 12
Port Calye *(Türkiye)*, 41°04'N 30°11'E, 214
Port Said *(Mısır)*, 31°17'N 32°18'E, 12
Port Sudan *(Sudan)*, 19°39'N 37°10'E, 12
Pura (Bampur), *(İran)*, 27°13'N 60°28'E, 65, 79, 209, 214
Puruskhanda (Acemhöyük) *(Türkiye)*, 38°28'N 33°41'E, 97, 113, 139
Puş *(Irak)*, 32°46'N 44°42'E, 102
Puzriš-Dagan (Drehem), *(Irak)*, 32°04'N 45°13'E, 102
Pylai *(Irak)*, 33°28'N 43°26'E, 214

Rabbath-Ammon *(Ürdün)*, 31°57'N 35°58'E, 159
Rakefet *(İsrail)*, 32°35'N 35°15'E, 24
Ramoth-Gilead *(Ürdün)*, 32°31'N 36°11'E, 159
Rapikum *(Irak)*, 33°00'N 43°00'E, 116, 120
Rasappa*, 164, 179
Ras Abaruk *(Katar)*, 25°35'N 50°33'E, 53
Ras al-Basit *(Suriye)*, 35°52'N 35°48'E, 177
Ras al-Junayz *(Umman)*, 22°31'N 59°39'E, 98
Ras Şamra bak. Ugarit
Raşt *(İran)*, 37°18'N 49°38'E, 13
Rawa *(Irak)*, 34°40'N 41°57'E, 64
Rayy bak. Rhagae
Razama *(Irak)*, 36°15'N 41°35'E, 116
Razdan *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40°15'N 44°35'E, 34
Raziq *(İran)*, 38°11'N 47°50'E, 173
Rhagae (Rayy), *(İran)*, 35°35'N 51°27'E, 214
Riyad *(Suudi Arabistan)*, 24°39'N 46°46'E, 12
Rodos *(adaları)*, *(Yunanistan)*, 35°00'N 28°00'E, 12, 214
Roš Horeš *(İsrail)*, 30°34'N 34°47'E, 24
Roš Zin *(İsrail)*, 30°34'N, 34°54' E, 24
Rusahinili (Toprakkale), *(Türkiye)*, 38°32'N 43°18'E, 173

Saba *(Irak)*, 35°59'N 41°42'E, 164
Sabz *(İran)*, 32°35'N 47°27'E, 49
Sagara (Karmanya)*, 209, 212
Saggaratum *(Suriye)*, 35°09'N 40°37'E, 116
Saksağözü *(Türkiye)*, 37°12'N 36°54'E, 43, 49, 53, 64
Salamis *(Kıbrıs)*, 35°10'N 33°55'E, 73, 177, 214
Salmai Pak *(Irak)*, 33°06'N 44°37'E, 142
Sals (Mısır), 30°58'N 30°46'E, 191, 203
Sam'al (Zincirli), *(Türkiye)*, 37°25'N 36°40'E, 160, 179, 191
Samad *(Umman)*, 22°49'N 58°00'E, 98
Samaria *(Ürdün)*, 32°17'N 35°11'E, 159, 160, 179, 191
Samarra *(Irak)*, 34°13'N 43°52'E, 43, 179
Samsat *(Türkiye)*, 37°30'N 38°32'E, 64, 160, 164, 179, 191
Sangibutu*, 179
San Antioco *(İtalya)*, 39°00'N 8°20'E, 177
Sar-i Pol-i Zohab *(İran)*, 34°28'N 45°52'E, 97, 142
Sardinya *(adaları)*, *(İtalya)*, 40°00'N 9°00'E, 177
Sar *(Bahreyn)*, 26°13'N 50°39'E, 98
Sardis *(Türkiye)*, 38°28'N 28°02'E, 203, 208, 212, 214
Sarduriburli (Çavuşepe), *(Türkiye)*, 38°17'N 43°31'E, 173
Sarepta *(Lübnan)*, 33°30'N 35°22'E, 177
Sarıkamış *(Türkiye)*, 40°19'N 42°35'E, 34
Sattagydia*, 209, 213
Savalan, Dağları *(İran)*, 38°20'N 48°00'E, 12
Savalan, Mount *(İran)*, 39°05'N 47°36'E, 34
Sedir Dağı *(Türkiye)*, 36°50'N 36°12'E, 97
Semerkand bak. Maraltanda
Seqindel *(İran)*, 38°39'N 46°48'E, 173
Seville bak. Carmona
Sexi *(İspanya)*, 36°44'N 4°16'W, 176
Sheikh Hamid bak. Dur-Katlimmu
Sicilya *(adaları)*, *(İtalya)*, 37°50'N 14°30'E, 177
Sidon *(Lübnan)*, 33°32'N 35°22'E, 135, 159, 160, 164, 177, 179, 214, 214
Silifke *(Türkiye)*, 36°22'N 34°02'E, 113
Simanu*, 102
Simurrum *(Irak)*, 34°26'N 44°49'E, 97
Simurru *(Suriye)*, 34°46'N 36°00'E, 135, 177, 179
Sinear *(Irak)*, 36°20'N 41°51'E, 179
Sinop *(Türkiye)*, 42°02'N 35°09'E, 214
Sippar (Tell Abu Habba), *(Irak)*, 33°03'N 44°18'E, 79, 80, 83, 97, 102, 105, 109, 113, 116, 120, 134, 140, 142, 164, 179, 199
Sittake *(Irak)*, 33°09'N 44°35'E, 214
Siwa Oasis *(Mısır)*, 29°12'N 25°31'E, 214
Skudra*, 208
Socoh *(Ürdün)*, 32°19'N 35°03'E, 159
Sogdia*, 209, 213
Sokh *(Bağımsız Devletler Topluluğu)*, 39°59'N 71°09'E, 79
Solunto *(İtalya)*, 38°06'N 13°32'E, 177
Sotto *(Irak)*, 36°17'N 42°09'E, 43
Sousse bak. Hadrumetum
Subartu*, 97, 116, 120
Suberde *(Türkiye)*, 37°25'N 31°53'E, 25, 34, 43
Succoth *(Ürdün)*, 32°11'N 35°39'E, 159
Suhu*, 116, 120, 164
Sultanhan *(Türkiye)*, 39°02'N 35°48'E, 160
Sumer*, 80, 83, 97, 102
Supat *(Suriye)*, 34°42'N 36°42'E, 179, 191
Suriye*, 18
Surkh Dum *(İran)*, 33°34'N 47°57'E, 164
Susa *(İran)*, 32°12'N 48°20'E, 53, 64, 73, 79, 80, 83, 97, 98, 102, 105, 121, 134, 138, 142, 164, 179, 191, 203, 209, 212, 214
Sutkagen Dor *(Pakistan)*, 25°45'N 64°10'E, 98
Süban Dağı *(Türkiye)*, 38°55'N 42°49'E, 34
Süveyş *(Mısır)*, 29°59'N 32°33'E, 12

Şadduppum (Tell Harmal), *(Irak)*, 33°22'N 44°28'E, 116, 120
Şadikanni (Tell Ajajeh), *(Suriye)*, 36°28'N 40°38'E, 140, 164, 179
Şahdad *(İran)*, 30°22'N 57°25'E, 65, 79
Şahr-i Sokhte *(İran)*, 30°26'N 61°18'E, 65, 79, 98
Şah Tepe *(İran)*, 37°11'N 54°00'E, 98
Şalatuwar *(Türkiye)*, 37°35'N 34°32'E, 113
Şallalat Barajı *(Irak)*, 36°30'N 43°13'E, 185
Şam (Damaskos) *(Suriye)*, 33°30'N 36°19'E, 12, 79, 159, 160, 164, 179, 191, 214
Şamuha *(Türkiye)*, 38°38'N 38°22'E, 113
Şamdar *(Irak)*, 37°05'N 43°52'E, 24
Şatrakum *(Irak)*, 32°10'N 45°26'E, 109
Şaruhen (Tell al-Ajjul), *(İsrail)*, 31°22'N 34°27'E, 135, 159
Şekem *(Ürdün)*, 32°13'N 35°16'E, 135, 159
Şerihum*, 97
Şibaniba (Tell Billa), *(Irak)*, 36°26'N 43°19'E, 80, 140, 185, 191
Şikaft-i Gulgul *(İran)*, 33°30'N 46°33'E, 191
Şiloh *(Ürdün)*, 32°03'N 35°18'E, 135
Şimaşki*, 102, 121
Şimron *(İsrail)*, 32°42'N 35°14'E, 135
Şinuhtu *(Türkiye)*, 38°19'N 38°56'E, 160
Şiraz *(İran)*, 39°38'N 52°34'E, 13
Şiru Malikttu *(Irak)*, 36°44'N 43°02'E, 185
Şubat-Enlil (Tell Leilan), *(Suriye)*, 37°03'N 41°34'E, 64, 80, 105, 113, 116, 120
Şubriya*, 164, 179
Şudu *(Türkiye)*, 37°07'N 40°03'E, 140
Şukbah *(Ürdün)*, 31°59'N 35°03'E, 24
Şunem *(İsrail)*, 32°36'N 35°20'E, 135, 159
Şurruppak (Fara), *(Irak)*, 31°45'N 45°34'E, 59, 79, 83, 102
Şuşarra (Tell Şamşara), *(Irak)*, 36°11'N 43°48'E, 34, 43, 73, 116, 120
Şuştar *(İran)*, 31°50'N 48°57'E, 138

Taanach *(Ürdün)*, 32°32'N 35°13'E, 135, 159
Tabal*, 160, 179
Tabara al Akrad *(Türkiye)*, 36°19'N 36°16'E, 80
Tabate *(Suriye)*, 36°19'N 40°52'E, 116
Tabbat al-Hammam *(Suriye)*, 34°46'N 35°59'E, 34, 43
Tabuz *(İran)*, 38°05'N 46°18'E, 12
Tadmor (Palmyra), *(Suriye)*, 34°35'N 38°17'E, 113, 116, 120
Tahran *(İran)*, 35°40'N 51°26'E, 13
Taidu *(Suriye)*, 36°46'N 40°57'E, 140
Taima *(Suudi Arabistan)*, 27°37'N 38°30'E, 203
Takht-i Camşid bak. Persepolis
Takht-i Madar-i Sulaiman bak. Pasargadae
Tall-i Bakun *(İran)*, 29°39'N 52°56'E, 53
Tall-i Ghazir *(İran)*, 31°21'N 49°30'E, 64
Tall-i Iblis *(İran)*, 29°48'N 56°28'E, 53, 65
Tall-i Malyan bak. Anshan
Tall-i Qaleh *(İran)*, 29°09'N 53°31'E, 79
Talmusa *(Irak)*, 36°43'N 43°11'E, 116, 140, 185, 191
Tamarkhan *(İran)*, 34°05'N 45°37'E, 25
Tamar *(Ürdün)*, 30°55'N 35°27'E, 159
Tamassos *(Kıbrıs)*, 35°01'N 33°16'E, 177
Tanea *(Fas)* 35°48'N 5°45'W, 176
Tang-i Var *(İran)*, 35°11'N 46°20'E, 191
Tarbisu (Tell Sherif Khan), *(Irak)*, 36°23'N 43°07'E, 185
Tarsus *(Türkiye)* 36°52'N 34°52'E, 43, 49, 53, 80, 83, 113, 134, 139, 160, 164, 179, 203, 214, 214
Tarut *(Suudi Arabistan)*, 26°35'N 50°05'E, 79, 98
Taş, Dağları *(Irak)*, 36°50'N 43°30'E, 185
Taşkent *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 41°16'N 69°13'E, 13
Taşköprü *(Türkiye)*, 40°52'N 43°15'E, 173
Taştepe *(İran)*, 37°03'N 45°34'E, 173
Tawi'niya *(Türkiye)*, 40°08'N 34°45'E, 113
Taxila *(Pakistan)*, 33°44'N 72°52'E, 214
Teb *(Mısır)*, 25°42'N 32°38'E, 191, 203, 212
Teişebaini (Kamir Blur), *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 40°01'N 44°27'E, 173
Tell Abadeh *(Irak)*, 34°36'N 45°10'E, 53
Tell Abu Dhahir *(Irak)*, 36°50'N 42°26'E, 43, 64
Tel Abu Dbuwan bak. Mashkan shapir
Tell Abu Haba bak. Sippar
Tell Abu Marya bak. Apku
Tel Açana bak. Alaah
Tell Agrab *(Irak)* 33°34'N 44°46'E, 79, 83
Tell Ahmar bak. Til Barsip
Tell Ajajeh bak. Şadikanni
Tel al-Ajjul bak. Şaruhen
Tell al-Amarna bak. Akhetaten
Tell al-Buweir bak. Laçiş
Tell al-Fakhar bak. Vaşşukani
Tell al-Fakhariyeh bak. Waşşukanni
Tell al-Hadidi *(Suriye)*, 36°19'N 38°11'E, 139
Tell al-Hawa *(Irak)*, 36°43'N 42°27'E, 64, 80, 105
Tell al-Hayyad *(Irak)*, 32°03'N 45°43'E, 58, 59
Tell al-Hiba bak. Lagaş
Tell al-Husn bak. Beth-Şan
Tell al-Kirbasi *(Irak)*, 30°42'N 47°08'E, 142
Tell al-Mutesellim bak. Megiddo
Tell al-Nasbeh bak. Mizpah
Tell al-Obeyt *(Irak)*, 30°58'N, 46°05'E
Tell al-Rimah bak. Katara
Tell al-Sawwan *(Irak)*, 34°17'N 41°58'E, 34, 43
Tell al-Sheikh *(Türkiye)*, 36°17'N 36°21'E, 49
Tell al-Sib bak. Me-Turnat
Tell al-Sinn *(Suriye)*, 35°29'N 40°11'E, 25
Tell al-Sultan bak. Jericho
Tell Amuda bak. Urkish
Tell Aqr bak. Der
Tell Arpachyah *(Irak)*, 36°29'N 42°57'E, 34, 49
Tell Aswad *(Suriye)*, 33°43'N 36°23'E, 25
Tell Aswad *(Suriye)*, 36°36'N 38°58'E, 25
Tell al-Esmer bak. Eşnunna
Tell Aşara bak. Terka
Tel Aviv *(İsrail)*, 32°03'N 34°46'E, 12
Tell Awayli *(Irak)*, 31°13'N 45°53'E, 49, 53, 58, 59
Tell Azzo *(Irak)*, 36°13'N 42°47'E, 49, 53, 64
Telle bak. Girsu
Tell Barri bak. Kahat
Tell Bi'a bak. Tuttul
Tel Billa bak. Şibaniba
Tell Bismaya bak. Adab
Tell Brak *(Suriye)*, 36°46'N 41°00'E, 49, 53, 64, 73, 80, 83, 97, 120, 134
Tell Dhehim *(Irak)*, 32°08'N 45°26'E, 58, 59
Tell Dulaim bak. Dilbat
Tell el-Esmer bak. Eşnunna
Tell el-Obeyt *(Irak)*, 30°58'N 46°05'E, 34, 53, 83
Tel Eli *(İsrail)*, 32°43'N 35°32'E, 25
Tell Farah north bak. Tirzah
Tell Farah South *(İsrail)*, 31°16'N 34°31'E, 159
Tell Frayy bak. Yahanşa
Tell Gubba *(Irak)*, 34°14'N 45°00'E, 64, 80, 199
Tell Haddad bak. Me-Turnat
Tell Halaf bak. Guzana
Tell Hammam al Turkman bak. Zalpa
Tell Harini bak. Mari
Tell Harmal bak. Shaduppum
Tell Hasan *(Irak)*, 34°29'N 44°47'E, 49
Tell İbrahim bak. Kutha
Tel İngharra bak. Kish
Tell İşçali bak. Neribtum
Tell Jokha *(Irak)*, 33°28'N 43°14'E, 83
Tell Jokha bak. Umma
Tell Judeideh *(Suriye)*, 36°21'N 36°33'E, 34, 43, 49, 64, 80
Tell Khuera *(Suriye)*, 36°39'N 39°33'E, 80
Tell Koyuncuk bak. Ninive
Tell Kurdu *(Suriye)*, 36°21'N 36°31'E, 49
Tell Lahm bak. Kisiga
Tell Leilan bak. Şubat-Enlil
Tell Madian bak. Bad-tibira
Tell Madhhur *(Irak)*, 34°30'N 45°09'E, 53, 64, 80
Tell Maghzaliyeh *(Irak)*, 36°24'N 41°12'E, 25
Tell Mardikh bak. Ebla
Tell Misnar *(Irak)*, 31°26'N 45°34'E, 58, 59
Tell Mişrifeh bak. Katna
Tell Mohammed Arab *(Irak)*, 36°43'N 42°54'E, 64, 80, 140
Tell Mucellat bak. Akşak
Tell Mugayyar bak. Ur
Tell Muhammad *(Irak)*, 33°24'N 44°22'E, 120
Tell Nebi Mend bak. Qadesh
Tell Ramadi *(Lübnan)*, 33°21'N 35°50'E, 25, 34, 43
Tell Ramadi *(Suriye)*, 34°39'N 40°47'E, 64
Tell Rifat bak. Arpad
Tell Rubeidheh *(Irak)*, 34°19'N 44°47'E, 64
Tell Senkereh bak. Larsa
Tell Shmid *(Irak)*, 31°44'N 45°52'E, 59
Tell Sifr bak. Kutalla
Tell Sleimeh *(Irak)*, 27°20'N 45°16'E, 98
Tell Sukas *(Suriye)*, 35°17'N 35°59'E, 43, 177
Tell Şemşara bak. Şuşbarra
Tell Şerif Khan bak. Tarbisu
Tell Taya *(Irak)*, 36°11'N 42°43'E, 98
Tell Tayinat bak. Kunulua
Tell Turlu *(Türkiye)*, 36°52'N 37°51'E, 53
Tell Uhaimir bak. Kiş
Tell Ukair *(Irak)*, 32°44'N 44°43'E, 53, 64
Tell Umm Dabaghiyeh *(Irak)*, 35°29'N 42°47'E, 43
Tell Zaidan *(Suriye)*, 36°00'N 39°19'E, 53, 64
Telul al-Akar bak. Kar-Tukulti-Ninurta
Telul al-Thalathat *(Irak)*, 36°34'N 42°32'E, 43, 80
Tepecik *(Türkiye)*, 38°35'N 39°28'E, 49, 64
Tepe Abdal Hosein *(İran)*, 34°08'N 48°09'E, 25 34
Tepe Barma *(İran)*, 31°25'N 49°30'E, 138
Tepe Çarma *(İran)*, 32°32'N 48°29'E, 138
Tepe Deşawar *(İran)*, 34°26'N 46°57'E, 64
Tepe Farukhabad *(İran)*, 32°46'N 47°15'E, 64, 80
Tepe Galeh Bongoon *(İran)*, 32°15'N 48°29'E, 138
Tepe Gawra *(Irak)*, 36°31'N 43°14'E, 49, 53, 64
Tepe Giyan *(İran)*, 34°13'N 48°20'E, 49, 53, 64, 80, 83, 164, 179
Tepe Guran *(İran)*, 33°56'N 47°11'E, 25, 34, 43
Tepe Hissar *(İran)*, 36°32'N 54°35'E, 98
Tepe Kabristan *(İran)*, 36°08'N 49°47'E, 64
Tepe Langar *(İran)*, 30°28'N 55°30'E, 65
Tepe Nuş-i Can *(İran)*, 34°21'N 48°47'E, 179, 191
Tepe Ponip *(İran)*, 31°48'N 48°39'E, 138
Tepe Sarab *(İran)*, 34°25'N 47°00'E, 34, 43
Tepe Scavan *(İran)*, 37°36'N 45°00'E, 43
TepeSencar *(İran)*, 32°29'N 48°15'E, 138
Tepe Siahbid *(İran)*, 34°27'N 47°28'E, 43
Tepe Sialk *(İran)*, 33°56'N 51°37'E, 53, 65, 73
Tepe Yahya *(İran)*, 28°35'N 56°21'E, 53, 65, 73, 79, 98
Terka (Tell Aşara), *(Suriye)*, 34°57'N 40°55'E, 116, 120, 160, 164, 179
Thaj *(Suudi Arabistan)*, 26°50'N 48°40'E, 98
Thapsacus *(Suriye)*, 35°56'N 38°12'E, 214, 214
Tharros *(İtalya)*, 39°53'N 8°25'E, 177
Thasos *(Yunanistan)*, 40°46'N 24°42'E, 177
Thera *(Yunanistan)*, 36°25'N 25°26'E, 177
Tiflis *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 41°43'N 44°48'E, 12
Til-Garimm*, 160
Til Barsip (Tell Ahmar), *(Suriye)*, 36°43'N 38°09'E, 53, 83, 160, 164, 179, 191
Tilki Tepe *(Türkiye)*, 38°25'N 43°22'E, 34, 49
Timelkiya *(Türkiye)*, 38°35'N 35°58'E, 113
Tire *(Lübnan)*, 33°16'N 35°12'E, 135, 159, 160, 164, 177, 179, 191, 214
Tire*, 159
Tirzah (Tell Farah north), *(Ürdün)*, 32°17'N 35°22'E, 159
Topada *(Türkiye)*, 38°27'N 34°28'E, 160
Toprakkale bak. Rusahinili
Topzawa *(Irak)*, 36°53'N 44°39'E, 173
Toros Dağları *(Türkiye)*, 37°00'N 34°00'E, 12, 22, 113
Trabzon bak. Trapezus
Trapezus (Trabzon), *(Türkiye)*, 41°00'N 39°43'E, 12, 214
Tuhpiya *(Türkiye)*, 41°09'N 35°32'E, 113
Tukriš*, 120
Tulaspid *(İran)*, 30°21'N 51°30'E, 138
Tunip *(Suriye)*, 35°11'N 36°45'E, 135
Tunni Dağı ve Muli Dağı *(Türkiye)*, 37°49'N 35°23'E, 164
Turşan *(Irak)*, 35°43'N 44°04'E, 140
Turuva *(Türkiye)*, 39°55'N 26°17'E, 113, 139
Tuspa (Van) *(Türkiye)*, 38°28'N 43°20'E, 73, 173, 179, 214
Tuttul (Tell Bi'a), *(Suriye)*, 35°58'N 39°02'E, 60, 97, 116, 120
Tutub (Khafajeh), *(Irak)*, 33°38'N 44°40'E, 64, 79, 80, 83, 97, 98, 116, 120
Tuwana (Kemerhisar), *(Türkiye)* 37°38'N 34°23'E, 139, 160
Tuwana*, 160

Ugarit (Ras Şamra), *(Suriye)*, 35°31'N 35°47'E, 25, 34, 43, 49, 64, 73, 79, 80, 113, 116, 134, 135, 139, 140, 160,
Ulama *(Türkiye)*, 38°36'N 33°58'E, 113
Umma (Tell Jokha) *(Irak)*, 31°38'N 45°52'E, 58, 59, 83, 97, 98, 120
Umm al-Akarib *(Irak)*, 31°36'N 45°58'E, 58, 59
Umm al Nar *(Bağımsız Devletler Topluluğu) (BDT)*, 24°57'N 54°49'E, 79, 98
Umm Kseir *(Suriye)*, 36°25'N 41°00'E, 64
Unki*, 160, 179
Uru-sagng *(Irak)*, 32°08'N 45°40'E, 102
Urua *(Irak)*, 32°29'N 47°20'E, 97, 102
Ur (Tell Mukayyar), *(Irak)*, 30°56'N 46°08'E, 20, 49, 53, 64, 79, 80, 83, 97, 98, 102, 109, 120, 138, 142, 164, 179, 191, 199, 203
Urartu*, 160, 164, 179
Urshum *(Türkiye)*, 37°06'N 37°28'E, 113, 116
Urşum (Tell Amuda), *(Suriye)*, 37°11'N 41°02'E, 102, 113, 116
Uruk (Varka), *(Irak)*, 31°18'N 45°40'E, 53, 58, 59, 64, 73, 79, 80, 83, 97, 98, 102, 105, 109, 120, 134, 142, 164, 179, 191, 199
Urum *(Irak)*, 32°55'N 44°40'E, 102
Usnu *(Suriye)*, 35°21'N 35°58'E, 164
Uşu *(Lübnan)*, 33°13'N 35°18'E, 135
Uşu *(Lübnan)*, 33°15'N 35°13'E, 177
Utica *(Tunus)*, 37°05'N 10°03'E, 177

Vadi Dubai B *(Ürdün)*, 31°36'N 36°40'E, 25
Vadi el-Ahsa *(Ürdün)*, 30°10'N, 35°48'E, 24
Vadi Suk *(Umman)*, 24°49'N 56°20'E, 98
Vadi Tveik *(Mısır)*, 28°52'N 34°04'E, 25
Van bak. Tuşpa
Varka bak. Uruk

Wahşuşana *(Türkiye)*, 38°11'N 35°00'E, 113
Warna wa sadun bak. Marad
Warnum*, 116, 120
War Kabud *(İran)*, 33°46'N 46°05'E, 80, 164
Waşhaniya *(Türkiye)*, 38°28'N 34°30'E, 113
Waşşukani (Tell al-Fakhariyeh), *(Türkiye)*, 37°00'N 39°02'E, 134, 140

Yabliva *(Irak)*, 33°59'N 42°19'E, 116
Yadnana*, 179
Yafa *(İsrail)*, 32°03'N 34°45'E, 135, 159
Yaharişa (Tell Frayy), *(Suriye)*, 35°58'N 38°38'E, 139, 140
Yalburt *(Türkiye)*, 38°31'N 31°48'E, 139
Yamhad*, 116
Yanik Tepe *(İran)*, 37°57'N 45°55'E, 34, 43, 53, 80
Yanım Tepe *(Irak)*, 36°42'N 42°25'E, 43, 49, 53
Yanuti *(Suriye)*, 34°49'N 36°00'E, 97
Yaudi*, 160
Yelkhi *(Irak)*, 34°20'N 45°00'E, 142
Yeni Babil*, 203
Yenoam *(İsrail)*, 32°43'N 35°36'E, 135
Yezd *(İran)*, 31°55'N 54°22'E, 13
Yiftahel *(İsrail)*, 32°43'N 35°02'E, 25
Yorgan Tepe bak. Nuzi
Yuda*, 159, 160, 179
Yukarı*, 140
Yukarı Ülke*, 139
Yurza *(İsrail)*, 31°31'N 34°28'E, 135

Zabalam (Ibzaykh), *(Irak)*, 31°44'n 45°52'E, 59, 109, 120
Zabşali*, 102
Zagros Dağları *(İran)*, 32°00'N 50°00'E, 13, 22, 49, 79, 83, 102, 140
Zahara *(İran)*, 29°32'N 60°54'E, 13
Zahedan *(İran)*, 29°32'N 60°54'E, 13
Zalmaqum*, 116
Zalpa (Tell Hammam al Turkman), *(Suriye)*, 36°21'N 39°13'E, 43, 64, 113, 116
Zamahc bak. Katara
Zamua*, 164, 179
Zaphon *(Ürdün)*, 32°15'N 35°35'E, 135, 159
Zard Kuh *(dağları)*, *(İran)*, 32°14'N 50°17'E, 13
Zarzi *(Irak)*, 32°00'N 45°06'E, 24
Zawi Çemi *(Irak)*, 36°58'N 44°12'E, 24
Zemaraim *(Ürdün)*, 31°56'N 35°17'E, 159
Zikirtu*, 179
Zincirli bak. Sam'al
Zoar *(Ürdün)*, 30°59'N 35°27'E, 135
Zubeidi *(Irak)*, 34°15'N 45°02'E, 142

DİZİN

İtalik sayfa numaraları, resimleri ya da resim altlarını göstermektedir.

A-Anepada *86*, 87
Abade, Tel *54*, 56
abanoz 160
Abdimilkut *189*
Abiak 100
Abu Hureyra, Tel 29, 33, 35, 44
Abu Salabih 82, 84, 96, 110
Abu Simbel 144
Abydos 82
Acemhöyük 111, 114
Açşaf 136
Adab 88, 100, *121*
Adad 75, *110*, 144, 149, *175*, 188, 193
Adad-guppi 199
Adad-nirari I 145, 148, 176
Adad-nirari II 159, *164*, 167
Adad-nirari III 175
Adad-şuma-iddina 148
adalar
  Karia 204, Feylekе *98*, Ionia 204, Lade 212, Lykia 204, Samas 213, Tarut 78
Adamdun 142
Adana 176
Adonis 83
Afganistan 64, 65, 72, 78, *111*, 113, 183, 220
Afrika 25, 122, 123, 177
Afrodite 83
Agade 74, 87, 97, *105*, 110, 148, 210
Agade dönemi bak. Akad dönemi
Agade hanedanı 90, 96, 100, 103, 108, 112; bak. ayrıca: Sargon I, II
ağaçlar
  sedir 23, 84, 99, 167, 176, ardıç 23, meşe 23, palmiye 23, 50, *166*, çamı 23, 99, *191*, ılgın 23, sakız 23
ağaç halkası tarihlemesi 14, 15
ağırlık ve ölçüler 78, 102, *193*, 111, 113, *125*, 147
  ördek biçimli ağırlık 103, Harappa tarzı ağırlıklar *98*, 111, *125*
Ağrı Dağı 20, 148
Ahab 165, 198
Ahaz 176
Ahenaton bak. Amenophis IV
Ahetaton *135*, 136
Ahhiyava *139*, 146
Ahlamlar 146
Ahlam-Aramiler 149
Ahmose 132
Ahuni 165
Ahuramazda 213, *219*
Aka 84
Akad dönemi 77, bak. Agade dönemi
Akad 81, 82, *83*, 90, 96, 100, 108, *112*, *124*, 140, 148, 176, 198, 201, 204
Akalamdug 92
Akdeniz 19, 34, 48, 56, 63, 89, *97*, 108, 122, 146, 147, 149, *155*, 159, 176, 177, *177*
Akheimenid dönemi *207*, 210, 220, *221*, sanat/mimarlık 206, 207
Akheimenidler 51, 183, 207, 213
Akka 136
Akşak 68, 88, 100
Alacahöyük 103, *103*
Alalah 108, 118, 132, *132*, *134*, 135, 136, *151*
Alaşiya 136, 146
aletler 25, *27*, 34, 47, 56, *72*, *129*, 150, 164
  biz 28, keski 72, çapa 65, 80, bıçak 54, havan ve havan eli 28, dikiş iğnesi 28, iğne 28, orak 28, 35, *129*, ayrıca bak silahlar
alfabeler 72, 120, 147, 148, 150, *150*, 151, 158, 170
Ali Koş 35
Alişar 114
altın 89, 103, 113, 139, 159, 160, 170, 202, 220, altın boncuklar 66, bezek 72, *92*, kaplar *92*, yaprak *103*
Altıntepe *171*
altmış tabanlı sayma sistemi 124, *125*
Alyattes 199, 202
amakum 113
Amanos Dağları 62, 84, 167
Amar-Sin 101, 103, 112
Amariler bk. Amurrular
Amarna, el-, Tel *135*, 136
Amarna Mektupları 135, *135*, 136, *136*, 137, 139, 145, 146, 156
Amasis 206
Ambaris 180
Amel-Marduk 199
Amenemhet I 118
Amenophis II 134
Amenophis III *135*, 136, 137
Amenophis IV *135*, 136, 137, 141
Amerika 25
Amid 158
Amman 34
Ammisaduka 123
Ammisaduka Fermanı 123
Ammonoğulları 158, 176
Amuk B dönemi 43
Amun 133
Amurru Hanedanı, Babil'in 123, 192
Amurrular *124*, 136, *136*, 144, 146, 159, 160, 189
Amut-pi-El 110
An 81, 83
Ana 160, 175
Anadolu 20, 33, 35, 43, 46, 51, 68, 70, 103, 108, 113, 114, 123, 132, 137, 139, 145, 146, 148, 150, *151*, *154*, 164, 180, 183, 191, 202, 203, *214*
Anhesenamen 139
Anita 114
Ankara *117*
Ankuva 114
Anşan 68, 78, 98, 100, 103, 108, 110, *139*, 142, 149, 201, 203, 210
Anu 76, *149*, 201
Anzu kuşu *89*
apkallu 76
Apsu 201
Apu 136, 145
Ar-Ennum 89
Araba Vadisi 21
arabalar 117, *117*, 123, 135, 139, 159, 161, 165, *166*, *167*, *171*, 181, *186*, *194*, 221, araba koşumları 170, arabalı birlikleri 179
Arakses Vadisi 82
Aram Bölgesi 176
Aramiler 96, 108, 146, 150, 159, 160, *164*, 167, 171, 176, 178, 179, 182, 192, 195, *198*
Arami 172
Araplar 108, 185
Aratta 84
Arda-Mulissi 188
Ardini 172
Argişti I 171, 172
anlar 175
Arinna 146
Arkaik Susiana dönemi 43
arkeolojik teknikler 14–16, *14-16*
  tohum ve kemik tahlili 25, çanak çömlek sıralaması 56, ayrıca bak. hayvan kemikleri, radyokarbon tarihleme, ağaç halkası tarihlemesi
Arnuvanda II 139, 146
Arpaçiye, Tel 39, 42, 49, 51
Arpad 176, 180
Arrapkha 149, 198
Arsakes 213
Arses 214
Arslantepe 67, 132
arşivler *87*, 135
  Hattuşa 137, 146, Mitanni arşivi olmaması 135, Mari 89, 108, 119, Med Sarayı 191, 203, Ugarit 147
Artakserkes I 213, 218
Artakserkes II 213
Artakserkses III 213, 214, *214*
Artaşumara 135, 137
Artatama I 136, 136
Artatama II 137
Artemis 202
Arınasıl (Varuna) 137
Arvad Adası 149, 160, 176, *177*
Ar a 189
Ar askun 172
Arzava 137, 139, *139*, 146
Arzavalılar 132, 136, 145
askerlik hizmeti 121
Asir dağları 21
Aslan Avı steli 68, 71
Astarte 76
  ayrıca bak. İştar astrolojisi 124, *124*
astronomi 189
Astyages 203, 24
Asur dönemi
  Orta 119, 135, *149*. 154, 159, 162, 172, Geç 76, 112, 114, 156, 159
Asur İmparatorluğu 140, 152, 203
Asur Kral Listesi 112, 114, 136
Asur Üçgeni 150
Asur (Kal'at Şarkat) 74, 76, 83, 89, 90, 98, 102, 108, 112, *112*, 113, *113*, 121, *121*, 134, *134*, 135, 139, *140*, 145, 148, *148*, *149*, 150, 158, 160, *163*, 167, 174, *175*, 176, 179, 182, *184*, 188, 191, 198
  Asur tapınağı 148, *148*, 149
Asur Ülkesi 96, 108, 113, *113*, 114, *114*, 119, 124, *125*, 132, 134, 136, 139, 141, 142, *143*, 146, 148, 149, 158-75, 176-97, 198, 199, 202, 207, 210, 213, 222
Asurbanıpal 36, 37, 143, *151*, 155, 186, 189, *189*, 190, 191, *191*, *195*, 198, 203, 210
Asurnasırpal II *125*, 148, *149*, 153, 154, 158, 159, 162, *162*, 163, 166, 174, 175, *185*
Asur-şarra-usur 181
Aşağı Deniz bak. Basra Körfezi
Aşdod 158
Aşkelon 118, 136, 146
Aşşu-bel-kala *149*
  Kalhu'daki sarayı 129
Aşşur-danın-apla 174
Aşşur-şarrat *191*
Aşşur-nadin-şumi 185, 188
Aşur-reş-işi 149
Aşşur-uballit 137, 139, 141, 148
Atal-Sın 108
Atalia *180*
Atena 83
Athos Dağı 213
Atına 213
atlılar 36, 179, 194, *195*
Atossa 213
avcı-toplayıcılar 19, 25, 27, 38, 42, 68
avlanma 154, *154*, *155*, 161, 162, 164, *171*, 194
Avrupa 117, 180, 213, 215
Avayli, Tel (Telu'l-Kueili) 51, 52, 53
Ay 139
Ayn Gazal 15, 33, 34, 43, 44, 45
Ayn Mallaha 29, 30
Ayn Gev *27*
Ayn Dare 161
A ativanda 158

Bal'lu *189*
Baal 89, 146, *147*
Babil 75, 83, 87, 108, *108*, 110, 111, 112, 114, 119, *120*, 121, *121*, 123, 137, 152, 158, 167, 176, 180, 182, 188, 189, *189*, 190, 192, *192*, *193*, 198, *198*, 201, 202, 204, 206, 212, 214, 215, 222
  1. Hanedan 192, 3. Hanedan 141, İştar kapısı *192*, *193*, müzesi 192, Kuzey sitadeli 192, Geçit Yolu *192*, *193*, 202, Güney sitadeli 193, 201, Marduk Tapınağı 167
Babil Ülkesi 68, 96, 97, 103, 124, *134*, 141, *142*, 148, 149, 150, 152, 159, *165*, 167, 174, 175, 176, *186*, 188, *195*, 198, *198*, 202, 210, 213
  dili 141
Babil Yeni Yıl Şenlikleri 75, 178, 182, 190, 198, 201, 206, Akitu tapınağı *193*, 202
Babil dönemi
  Eski 77, 88, 90, 96, *98*, 121, 123, 140, 142, 198, *198*, 210, Geç 192, Yeni Babil 77, 189
Babil Kral Listesi 140, 179
Babil Yaratılış Destanı 51, 82, 191, 201
Babil Tarihleri 112, 148, 159, 180, 188, 189, 201, 203
Babil Kulesi 54, 104, *141*, *192*, 199, 222, *222*, 223
Babil Dünya Haritası *125*
Bad-tibira 84
Bağdat 79, *141*, 152
Bagdatti 182
Bagoas 214
bahçeler 192, 199, 204
Bahreyn 52, 97, *98*, 110, 111, ayrıca bak. Dilmun
bakır 46, 47, 68, 80, 85, 87, 98, *120*, *126*, 195, 202
  alaşımları 35, 71, 72, 91, 113, 126, ilk döküm 44, Kimaş Dağı 99
bal 175
Balavat 166, 171
Balavat Kapıları *152*, 166, *166*, 171
balıkçılık 49
Balık Irmağı 97
balıklar ve deniz kabukluları 23, 36, 110, yengeç 36, yunus 149, midye 29
Baneş dönemi 78
Baruti *180*
Barrakib 176, *178*, 202
Barehşi 97
Bartatua 189
Basar 108
Basra Körfezi 19, 21, 56, 68, 78, *78*, 84, 89, *97*, 98, 108, 110, 111, 122, 142, 149, 154, 176, 182
Basra Hanedanı 101, 123, 140, 142, 198
Bassetki 98
Basta 33
Başime 103
bataklıklar 19, 20, 51
bataklıklar, Güney Irak 185
Bavian *153*, *185*
Beidha 27, 33
Beisamoun 33, 34
Bekaa Vadisi 133
belbiti, 141
Bel-Harran-bel-usur 175
Bel-ibni 185
Bel-şalti Nannar 201
Belşazar *193*, 201, 204, 222
Beltu 140
Ben-Hadad 158
Benyaminoğulları 117
Berossus 84
Bes *221*
Bet Şean 118, 136, 144
Beytut 136, 144
Bi'la, Tel 97
Biainili 172
Bikni Dağı 182
bira 70, 79
  bira yapımı 126
Birleşik Arap Emirlikleri 52, 111, *122*
Bisutun Kayası 152, *152*, 206
Bişri Dağı 182
bit reduti 188
Bit Adini 165
Bit-Amukani 69, 178
Bit-Dakkuri 167
Bit-Yakin 167, 178, 179, 182
Boğazköy/Boğazkale 114, 144
boncuklar 28, 84, *85*, 86, 89, *98*, 111, 150, 183
  Harappa boncukları 111, *111*
borç faizleri
Boreas 140
Borsippa 73, 167, 175, 176, *198*, 201
Botta, Paul Emile *153*, 184, *222*
Bukras 33, 34, 44
boya bileşimi 41
böcekler
  sinekler 36, çekirgeler 117
bölge coğrafyası 19
Brak, Tel 51, 66, 67, 69, 71, 89, 98, *134*, 135, *195*
British Museum 220
bronz 72, 113, 120, *129*, 144, 150, 160, *189*, *195*
  Luristan 174, imalatı 174, aletler 42, 88, 129, Urartu 170, *170*, 171, kaplar 160, 173, 180, silahlar 194
  ayrıca bak. maden işçiliği
Bronz Çağı 150, 176

Erken Bronz 78, 82, 103, 117, Orta Bronz 87, 111, 120, 134, Geç Bronz 120, 134, 180
Bruegel, Peter, Baba *223*
Budaközü Irmağı 144
burçlar 124
Bur-sagale 175
Buriaş 140
Burna-Buriaş II 141
Burton, F.C. 220, *221*
Buşir 149
Buzul Çağı, son 19, *20*, 21, 23, 27, 29
buzhane 118
Büyükkale/Büyükkaya 144, *144*
Büyük Zap 160
Byblos 82, 103, *118*, 120, 136, 160, 176, *177*

Cadiz 177
cam 180
cam yapımı 126, *127*, 150
Can Hasan II 44
Can Hasan III 41
casuslar 182
Cebel el Arak hançer sapı 68
Cebel Aruda 72
Cebel Bişri 108
Cebel Faideh *187*
Cebel Hamrin 112
Cebel Sincar 112
Cebelütarık *177*
Cemdet Nasr dönemi 58, 59, 62, 66, 67, 68, 71, 72, 78, 79, 80
Cemo 28, 33, 35
Childe, Gordon 56
arkeolojik araştırmalar 56
Colman, Samuel 222
Cunningham, A. 220

Çagar Bazar 80, 108
çakmak taşı 14, 28, 34, 78, 195, çakmak taşı işçiliği 15, 25, 126
çanak çömlek (keramik) 14, 19, 38, *39*, 42, 46, 47, *47*, 84, *98*, 126
çanak çömlek sıralaması 14, 38, 58, *80*
Çanakkale Boğazı 213
Çatalhöyük 30, 34, 43, 44, *44*, *45*, 46, 47, 48, 58, 71, 74, *154*
Çayönü 33, 35, 42
çelik 150
çeyiz 136
Çin 25, 86
çivi yazısı metinleri 82, *83*, 87, 124, *135*, *143*, 147, 148, 150, *150*, 151, *151*, 152, *152*, 172, 174, 191
Akad *136*, *151*, Asur 148, Babil 148, 152, 206, Elam 78, *143*, 206, Kassit metin standartlaştırma 142, Eski Pers 151, 152, *152*, 206, 207, Sümer *86*
çivi yazısı sistemi 14, 70, 73, 82, 83, 87, 124, *125*, *135*, 136, *137*, 143, 147, 150, *150*, 151, *151*, 152, 158, 173, *189*, 215
Çoge Zanbil 143, 144
Çoga Mami 48, 56, 58
Çoga Mami geçiş dönemi 48
Çoga Miş 65
çöller 19, 22
Arap 22, 108, Kevir Çölü 20, 66, 78, Lût Çölü 20, 78, Ürdün 19, 82, Cudi 34, Suriye 19

Daduşa 116, 121
Dagan 97, 146
darıs 28
Danuna 176
Dareios, Kserkses'in oğlu 213
Dareios I 152, *152*, *154*, *198*, *202*, 204, 206, 207, *209*, 210, *210*, *211*, 212, *214*, 215, *215*, 218
Dareios II 213, *215*
Dareios III 214, 215
Davud Dayyan-Aşşur 174
Değirmentepe 56
Deh-i No 142
Deiokes 182
Demavend Dağı 20
Demir Çağı 148, 150
demir 72, 80, 129, 150, aletler *129*, silahlar 194
dendrokronoloji 14, 15
Deniz Halkları 146, 147
Deniz Yolu 133
Denyen kabilesi 146
Derbend-i Gawr 99
deri işletmeciliği tabaklama işlemleri 126
Dez Irmağı 143
Dicle Irmağı 20, 21, 33, 51, 59, 63, 66, 67, 89, 103, 108, 112, 121, 132, 148, *149*, 160, 172, 182, 185, 186, 188, 192, *198*, 199, 204
dil
gelişimi 25, yazılı dilin gelişimi 69, Akadca 89, *151*, 191, Arapça 151, Aramca *151*, 178, Eblaca 89, Elamca 203, Yunanca 151, İbranice 151, 189, Fenikece 151, Sami 96, Sümer 96, 151, *203*
Dilmun (Bahreyn) 84, 97, *98*, 110, 111
din (toplumsal örgütlenmenin aracı olarak) 19
dini ayinler 30, 34, 44, 45, 71, 74, *74*, *112*, 118, *130*, 137, 142 (ayrıca bak. ölü gömme törenleri, kehanet)
diplomatik evlilikler 100, 102, 103, 135, 136, 139, 141, 145, 146, 167, 189, 199, 202, 207, 213
Dir 108, 125, 148, 179, 180
Diyala Irmağı *111*, 141, 167
Diyarbakır 98, 158
Doğu Hint Adaları 123
doğum tanrıçası 44, *44*, 45
donanmalar 212, 213
Dudu 99
Dumuzi 83, 84
Dur-Kurigalzu *136*, 141, *141*, 144, 148, 176
Dur-Şarrukin 105, 148, *153*, *180*, 182, 184, *184*, *185*, 186
Nabu Tapınağı
Dur-Untaş-Gal 143
Dur-Untaş-Napirişa 144
Dur-Yakin 182
Dusabara 102
Dünyanın Yedi Harikası 192, Babil'in Asma Bahçeleri 192, Babil Surları 192

Ea 74, 76, 77, 83 *110*, 201
Eanatum 88, *88*
steli bak. Akbaba Steli
Ebla 14, 82, 87, *87*, 89, 97, 98, 103, *128*
Batı sarayı *86*, 128
Edom/Edomlular 158, 176
Efes 202, *205*
Artemis Tapınağı 202
efsaneler 84
Ege Denizi 146, 212
ejderhalar *192*, *193*
ekal maşarti 171
Ekallatum 108, 114, *116*
El-Cezire 133, *133*
El-Ahsa 34
Elamlılar 96, 97, 99, 103, 110, 112, 113, 116, 132, 141, 142, *142*, 143, 179, 180, 182, 185, 188, 191, *191*
tahta geçme örüntüsü 149
Elam 68, 70, 78, 88, 97, 99, 100, 112, 113, 121, *124*, *130*, *139*, 142, 144, 148, 149, *195*, 199, 203, 207, 210, *211*
Elam dönemi, Orta 150
Elburz 20, 78
elektrum 66, 85, 86, 103
Ellipi 174
Enlil 76, 81, 83, 89, *89*, 108, 148, 201
Nippur tapınağı 81, 97
Eltekeh 185
Elvend Dağı 182
Emar 133
Emutbal 112
En-Gedi 68
En-nu'galdi-Nanna 199
Enanatum I 87
Enbi-İştar 96
Enheduanna 97
Enki 53, 55, 83, 84, *110*
Enkidu 84
Enşakuşana 96
Enlil-bani 112, 189
Enlil-nadin-ahi 149
Enlil-nadin-şumi 148
Enmebaragesi bak. Mebaragesi
Enmerkar 84
Ennirgalanna 100
ensi, 82, 102
Entemena *89*
entu rahibesi 97, 100, 108, 112, 201
Epih 149
Epipaleolitik dönem 24
Erbil 116, 139, *140*, 150, 174, 185, 191
Ereş 110
Ergani Maden 35
Eridu 36, 53, 54, 56, 62, 65, 72, 82, 83, 84, 86, 87, 100, 121, 122
mezarlık 72, ziggurat 104
Eriha 30, 31, 32, *32*, 33, 34, 45, 48, 58, 82
Erişum I 112, 114
Erken Transkafkasya kültürü 82, 88, 108
Erken hanedan dönemi 59, 62, 68, 70, 75, 76, 78, 79, *79*, 82, *84*, *85*, 87, 88, 89, 90, *91*, 92, 96, *97*, *98*, 100, 101, 102, 110, *111*, 112, 117, 119, *125*, 148
Ermenistan 82, 213, *220*
Erra-imitti 112
Erzincan 171
Esagila 199, 201, 202
Esarhaddon 72, 162, 188, 189, 190, *191*, 198
Esdrailon 133, *133*
Eski Ahit *83*, 96, 101, *133*, 146, 147, 152, *158*, 159, 162, 179, 185, 199, 201, *211*, 222
Daniel Kitabı 201, *211*, Ester Kitabı *211*, Vahiy Kitabı 222, *222*
Esmer, Tel *79*, 80
Eşmunna 75, 103, 108, 110, 111, 112, 114, 116, *120*, 121, *121*
saray 14, Kare Tapınak 79, *79*, 80
Eşpun 98
Etemaninki bak. Babil Kulesi

Fahariye, Tel *134*, 135
Fara'in, el-, Tel 68
Fars 68, 78, 88, 103, 149, 203
fayans 72, *126*, *127*, 150
Fenike 158, *161*, 164, 176, 177, *177*, 185
Fenike donanması *167*, *177*, en erken Feoike yazıtı 177, Fenikeliler 122, 212
Feyleke 110, 111
Fındık 29
Fırat Irmağı 20, 21, 27, 29, 33, 49, 51, 53, 59, 62, 63, 66, 67, 82, 89, 96, 97, 103, 108, 110, 112, 114, 119, 121, 123, *125*, 132, 134, 137, 140, 145, 148, 149, 158, 159, 160, *160*, *164*, 165, 172, *173*, 175, 176, 185, 188, 198, *198*, 199, 203, *213*, *214*
Filistin 21, 24, 27, 33, 42, 67, 68, 82, 118, 120, *126*, 133, 134, 136, *136*, 146, 158, *158*, 185, 198
Kebaran Dönem 27
Filistî Ülkesi 146, 185
Filistenler 158
Franks, A. 220
Frayne, Douglas 108
Frigya 180, 181, *181*, 191
Frigler 144, 146

Gambulu 182
Ganje Dareh 34, 35, 42, 45
Gaugamela 214
Gaumata 207
Gavra kültürü 66
Gavra Tepesi 54, 56, 66
Yuvarlak ev 66
Gazze 136, 176, 180
Geştinanna *100*
Gezer 136, 146, 158
Gılgamış 62, 76, 84, 98, *184*
destanı 84, 137, 191
giparu 101, 201
Girsu 82, 83, 88, *88*, 91, 97, 99, 100, *100*, 103, *112*, 121, *194*
Girtab 100
global sıcaklıklar 23
Gobryas 207, 212
Godin III kültürü 148
Godin Tepe 66, 82, 88, 182, 183
Gomorrah 222
Gondvana 19
Gordias 180
Gordion 180, *181*, Midas'ın mezarı *181*
Göç 146
göçebe kabile halkları 117, 123, 136, 206
göz putları 66, *67*
Granikos 214
Griffiths, D.W. *222*
Grotofend, Georg 152
Gubba, Tel 80, 203
Gudea 74, 91, 99, 100, *100*, 110
Gula 74
Gungunum 110, 111
Gurdi 182
Gürgum 176
Gutiyum 96, 204
Guzana *157*, 161, 167, 175
gümüş *69*, 72, 84, 86, 89, 103, 113, 159, 160, 170, 180, 202
çubuk *183*, 202, dağ 167, borç verildiğinde standart faizi 121, kaplar 173
güneş ve ay tutulmaları 14, 124, *124*, 136, 175, 189, 202
Gyges 191, 202

Habuba Kebire 66, 166
Habur Irmağı 33, 51, 66, *134*, *157*, 159
Habur bölgesi 89, 98, 114, 159
haç merkezleri 57, 63
Hacı Muhammed 51, 53, 58
Hacılar 33, 43, 46, 47
Hadad-ezer 158, 165
Hafit kültürü 68
Heft Tepe 142, 144
Halaf kültürü 39, 42, 48, 49, 53, 58
Halaf, Tel 51, *157*
Haldi 172, 182
Musasir Tapınağı 170, "Haldi kapıları" 172
Halep 89, 108, 118, *132*, 133, 137, *137*, 138, 139, *139*, 144, 145
Halıman 149
Halule 188
Halys, R. 202
Hama 82, *129*, 180, 198
Hamedan 78, 174, 182, 184, 203, 206, 212, 215
Hamanu *195*
Hamat 165
Hammurabi 96, 110, 112, 114, 116, *116*, 119, *120*, 121, *121*, 123, 132, 192
Hammurabi Yasaları 99, *120*, 121, *121*, mektupları 121
Hamrin Irmağı 49, 54, 72
Hamrin Barajı Kurtarma Projesi 48, 54, *54*
Hana 123
Hanbi 77
Hanigalbat 132, 145, 159
Hapiru 117, 133, 136
haraç 58, 61, 148, 159, 160, 161, *161*, 164, 165, 167, *167*, 171, *175*, 176, 177, 181, *181*, 182, 206, 212, *221*
Harappa uygarlığı *98*, 110, 111, *111*
Harbe 140
Haridum 108
Hariri, Tel 115, 119
Harpagos 204
Harran 198, 199, *201*
Hasanlı 173
Hasanoğlan *117*
Hassek Höyük 67
Hassum 108
Hassuna kültürü *39*, 45, 47, 186
Hassuna, Tel *39*
Hatşepsut 133
Hatti 114, 135, 136, 139, 146
Hattuşaş 113, 114, 137, 139, 144, *144*, 161, 180, 202
Büyük tapınak 145, Kral Kapısı 145, Aşağı kent 145, Yukarı kent *144*
Hattuşili I 114, 144, 146
Hattuşili III 150
hayaletler 76
Hayonim 29

hayvan kemikleri 14, 29, 30, 33, 36, 46, 47, 62, 118
hayvanat bahçesi 159
hayvanlar, sanatta 45
boğa 36, 45, 63, 71, 75, 85, 86, 101, 103, *103*, *192*, *193*, *219*, inek 86, 87, eşek 85, gazal *36*, leopar *44*, 45, *62*, *63*, aslan 36, 63, 71, *72*, *76*, 85, *112*, *125*, *154*, *192*, *193*, *219*, koç 45, 69, 75, geyik 36, 45, 63, 86, *86*, 87, kurt 66
hayvanlar, yük hayvanları
boğa 117, deve 123, eşek 36, 72, 108, 113, 117, 122, at *36*, 117, 122, *123*, 135, 139, 140, 159, 165, 182, *195*, 221, at koşumları 170, 173, 174, katır 36, 122, 181, öküz 27, 72, 117, *203*, manda hayvanlar 51, 72, sikkelerin üstünde 202
hayvanlar, evcil
sığır 36, 46, 47, 49, 69, 159, kedi 36, *36*, köpek 29, *36*, 45, 46, 47, 49, 56, 66, *155*, kobay *36*, lama *36*, domuz 36, 47, 49, tavşan *36*, koyun 19, 20, 27, 33, 36, *37*, 47, 49, 70, 71, 159, 161
hayvanların evcilleştirilmesi 25, 29, 36, *36*
hayvanlar, dinsel törenlerde 30, 44, 45, 46, *73*, 75, 118, *119*
hayvanlar, yabanıl
maymun 37, 160, 164, eşek 23, 33, 36, 45, 46, 47, 159, ayı 23, 45, yaban domuzu 23, 29, 36, 45, 46, deve 23, 36, *37*, sığır 23, 29, 33, 36, 46, 154, 155, çita 23, geyik 23, 29, 45, 46, 159, fil 36, 37, 132, 154, 155, *135*, 159, 161, tilki 23, 29, 45, ceylan 23, 29, 45, 86, keçi 23, 27, 29, 36, 37, 46, at 36, tavşan 23, 29, kirpi 23, 130, sırtlan 23, 29, dağkeçisi 24, 159, çakal 23, leopar 23, 24, 62, aslan 23, 36, 45, 46, 62, 63, 117, 154, 159, 161, vaşak 23, maymun 37, *111*, gergedan 37, kemirgenler 23, 24, koyun 23, 24, 36, 46, kaplan 23, manda 37, sansar 45, yaban kedisi 23, 36, kurt 23, 29, 36, 45
Hazar Denizi 19, 20, 22, *126*
hazarapat 213
Hazor 118, 136, 158
Hepa 108, 146
Herodotos 104, *177*, 182, 185, 189, 191, 192, 199, 202, *202*, 203, 206, 207, *209*, 212, 213
Hicaz Sıradağları 21
Hindistan 25, 72, 111, *111*, 137, 156
Hint-Avrupalılar 114
hiyeroglif 120, *137*, 146, 150, Hitit 151, 158, *100*, Luvi 144 Fenike/Hitit 158, yazıtlar için piktoryal 151
Hitit krallığı 149, 158, Hitit İmparatorluğu 160, 180, panteon 137, *137*
Hindistan Arkeolojik Araştırması 220
Hititler 103, 114, 132, *134*, 135, 137, *137*, 139, *139*, 140, 144, *144*, 145, 146, 147, *151*, 161, *178*, 189, 192
Hizkiya 185
Horasan 78
Horsabad *153*, *180*, 184
Horus 118
Huera, Tel 141, 89, 90
Humbaba 76, 84
Humban 144
Humban-Haltaş III 191
Humban-Nigaş I 180
Humban-Numena 142
Humri *175*
Hunusa *185*
Hupşen 142
Hurri adları 136, 141
Hurriler 96, 108, 114, 132, 133, 136, 141
Husur Çayı 187
Hutran 144
hücre planlı temeller 33
Hyksos 120, 132

Irak 28, 29, 33, 34, 39, 48, 49, 53, 54, 56, 66, 68, 69, 73, 122, 154, 170, *173*, 184
İspartalılar 213
İbalpiel II 110, 116
İbbi-Sin 103, 108, 114
İbbi-Zikir 89
İblisler 76
İbni-Adad I 114
İbraniler
İbrium 89
İdamaraz 116
İdrimi 132, *132*, 133, 135
İge-balki 142
İgigi 99
iklim *22*, 23
insan müdahaleleri 22, 23, eski dönem iklimlerini saptama teknikleri 23
İkunum 112
İla-kabkabi 114
ilaç 117, 124, 137, 189, 191
hastalıklar 46, 124, 189, doktorlar 124
İnanna 71, 75, 76, *78*, *81*, 83, 84, 88, 97, 100, *110*, 141, 149, 191
Nippur tapınağı *90*, Uruk'taki en rahibi 100
İnnanna'nın İbgal'i 87
İndra 137
İsin 103, 108, *108*, 110, 111, 121, *121*, 141, 148, 189
1. Hanedanı 112, 2. Hanedanı 149
İlu-şumma 112
İşuva 137
İmgur-Enlil 116, 171, 174
İmi 99
inci 111
İndus Vadisi 111, *125*
İndus Irmağı 18, *97*, 212
İndus Vadisi Uygarlığı 110
İnşuşinak 144, 149, 150
İpek Yolu 78
İpik-Adad II 114
İran Arkeoloji Servisi *218*
İran 19, 20, 22, 31, 34, 35, 42, 46, 49, 62, 63, 66, 70, 72, 78, 82, 97, 99, 111, 132, 137, 140, 148, 164, 170, 173, *173*, 175, 182, 198, 203, 204, 211
İrhuleni 165
İsin-Larsa dönemi 108, *108*, *111*, 121
iskeletler 16, 80, 84, 142, *143*, 173, *180*
Neanderthal 30
İskender, Büyük 65, 192, *193*, *202*, 210, 214, *214*, 215
İslam ülkesi 28
İslam 215
İsrail 27, 117, 146, 158, 165, 176, 179, *185*
İsrailliler 32, 136, 146, *175*
İssos 214
İşbi-erra 103, 108, 110, 112
işkence 194
İlşu-iliya 114
İşme-Dagan 114, 116
İşpumi 172
İştar 74, 76, 77, 83, 96, 97, *110*, 117, 136, *149*, 162, *175*, 182, 186, *201*
Asur Tapınağı 148, Mari Tapınağı 85, 90, 91, 119, Ninive Tapınağı 98, *99*, İmdugud 89
İtunya 114
İvriz *181*

Japonya 38
jeoloji 19
arkeolojide 14

Kabnak 142
kaçakçılık
Kadaşman-Enlil I 141, 142
Kadaşman-Turgu 146
Kadeş 163, 135, 136, *137*, 137, 144, 145, 146
kadınlar 44, 45, *84*, 91, 103, 118, *129*, *130*, *139*, *161*, 175, 180, 199, esir 135, doktor 118, müzisyen 135
Kadmuh 159
Kahat 108
Kaiza 160
Kalat Şarkat 148
Kalde Hanedanı 198, *198*
Kaldeliler 167, 178, 179, 182, 185, 188, 192, 198, *198*
Kalhu 36, 76, *125*, *127*, *129*, *148*, *151*, *153*, 154, 156, 160, 162, *162*, 163, 171, 174, *175*, 176, *177*, *180*, 182, *184*, 186, 189, *195*, 198
Kambises 203, *203*, 206, 207, 213
Kamose 132
kanallar 45, 59, 100, 117, 121, 122, 126, *127*, 143, *153*, 180, 161, 162, 172, 185, *186*, *187*, 198, *198*, 210, 213
Kandalanu 191, 198
Kaneş 72, 108, *112*, 113, *113*, 114, *114*
Kapadokyalılar *220*
Kar-Şalmanezer 165, 175
Kar-Tukulti-Ninurta 148
Kara Obelisk, III. Şalmanezer'in Kalhu 37, 174, *175*
Kara-indaş (Kassit kralı) 141
Kara-indaş (kent) 148
Karadeniz 19, 213, *214*
Karahar 108
karanfil 123
Karanlık Çağ 158
Karatepe 158
Karkamış 49, 146, 158, 161, 180, 198
Kareh Irmağı 143, 176
Karkar 158, 165, 180
Karmel Sıradağları 27, 103, 133, *133*, 135
Karnak 146, 158
Karmanya 204
Kartaca 73, 177, *177*
karum 113
Kaskas 137, 139, 145
Kassit dönemi 141, *210*
Kassitler 96, 132, *134*, 139, 140, 141, 192
Kaştiliaş IV 142, 148
Katar 52, 111
Katara 108
Katna 108, 110, 114, 118, 120, 136
kaya kabartmaları 99, 159, *164*, 172, *173*, 181
Kazallu 111
Kebaran Dönemi 27
Keçiler Kralının Mezarı, Ebla
kehanetler 75, 76, 118
Kelişin 172
Kenan Ülkesi 133, 136, 144, 146
Kenanlılar 150, 176
kent devletler 68, 78, 79, 82, 89
Yunan 214
kentlerin kuruluşu 19, 40, 58, 69
itici bir güç olarak din 74
kentleşme 58, 65
keramik kaplar
dudaklı kâseler 58, 65, *65*, 66, 67, şişeler 62, dört kulplu testiler 65, 67, tutamaklı testiler 65, 67, 69, sarkık emzikli testiler 67, kalıplar (yemek pişirmek için) 128, boyalı vazo *112* Keramiksiz Neolitik 35, Arkaik Susiana 45 duar bezeme silindirleri *80*, tarzların gelişimi 38, *90*, (ayrıca bak. keramik sıralaması): Erken kaplar *80*, I. Demir Çağ'ın boz keramikleri 148, Hacı Muhammed 53, 155, Halaf *39*, *48*, 51, 55, 58, Hasanlu 72, Hassuna *39*, 45, Cemdet Nasr 67, 68, Kirbet Kerak kapları 82, fırınlar 48, Geç Uruk 67, *67*, Orta Susiana 55, Miken 146, Nakada II. 68, Ninive 5 80 Filistin 82, Tarihöncesi *24*, 47, Proto-Hassuna 47, Samarra *39*, 48. Kırmızı kaplar 111, Obeyt *39*, 44, *53*, 55, 122, Urartu 173, Uruk 56, 58, 67, beyaz astarlı kaplar 35, 37, 42
Kermez Dere 28, 74
kerpiç *14*, *16*, 30, 31, *31*, *46*, 48, 49, 52, 56, 65, 68, 82, 84, *182*, *187*, kerpiç tanrısı 81, diğer tuğlalar 150, fayans 150, ziemchen keten 61, 66, 68
Keş 100
keten, *28*, 48, 49, 89
Kirmanı 78, 88
Kirmanşah 78
Kheit Kasım 54
Kıbrıs 136, 145, 146, 147, *147*, 176, 177, 182, 212
Kızıl Deniz 19, 21, 34, 158, 177, 210, 213
Kızılırmak 202
Kidin-Hutran 148
Kidnuru 162
Kikkuli 137
kil silindirler 99
Kilamuva 176
Kili-Teşup 137
Kilikya 19, 135, 137, 158, 165, 167, 180, 191, 202, *214*
Kilu-Hepa 136
Kimmerler 180, 182, 189, 191, 202
Kindattu 103
Kirirşa 144
Kirta 135
Kiş 69, 82, 83, 84, 86, 88, 89, 97, 111, *111*, 198
Kizzuvatna 135, 137, 139, 145
Kode 146
Koldewey, R. 152, *192*, 199
koloniler 63, 66, 67, 72, 176, Mısır 82, ayrıca bak. ticaret kolonileri
Kommagene 176
konutlar 47, 48, 49, 56, 61, *129*, dikdörtgen 47, 49, sazdan 51, 69, yuvarlak 28, 30, 49, 51, 82
Koyuncuk, Tel *153*, 182, 186, *186*, *187*
köpekler 29, 36, 45, 46, 47, 49, 56, 66, 79, *155*, tazı 36, mastı (köpek) *36*
Kral Listeleri 110
Asur 112, 114, 136, Babil 140, 179, Sümer 82, *82*, *83*, 84, 88, 96, 98, 99, 119
Kral Yollukları 138 130 *164*, 179, *179*, *195*
Kral Yolu 133
Kral Yolu (Sardes-Susa) 212
kronoloji 113
Asur 136, 175, Mısır 123, 136, 175, Aşağı, Orta, Üst 123, sorunlar 96
Ksenophon 213, 214, *214*
Kserkses 213, *214*
Ktesias 213
Kudur-Mabuk 112
kudurru 76, 142, *142*, 201
Kuds 118, 136, 158, *158*, 185, 188, 198, 201, 204, Yehova Tapınağı 158
Kue 167, 180, 181
Kuş 189
Kumenu 172
Kumidu 132, 136
Kummuh 176
Kunaksa 213, *214*
Kuraş 203
Kurigalzu I 141, *141*, 143
Kurigalzu II 139, 141
Kuşşara 114
Kültepe *113*
Kültürlerarası Tarz 78, *78*, 88
kuşlar 25, 29, 34, 66, 120, 129
yiyecek olarak 2, göç yolları 25, toy kuşu 25, tavuk 36, 134, ördek 25, 37, 125, kartal 30, *193*, kaz 25, 37, devekuşu 25, 159, 161, akbaba 36, *44*, *45*, *156*
Kutalla *121*
Ku 175, 176, 185, *198*, Nergal Tapınağı 167
Kutir-Nahunte 149, *210*
kütüphane Asurbanipal'in 191
Kuzistan 78, 210
Kuzeybatı Sarayı 36, 76, *156*, *157*, 160, 161, *161*, *163*, 195, Merkez Sarayı *177*, Nabu Tapınağı 162, 175, *175*, Ninurta Tapınağı 161, *161*, 163
ayrıca bak. III Şalmanezer'in Siyah Obeliski/köleler 83, 121, 198, *212*
wardum 121
Kyaksares 198, 199, 202, 203
Kyros, Büyük 201, 203, *203*, 204, *204*, 206, 210, *210*, 212, 213, 215, *222*, Kyros'un mezarı 205, 206
Kyros, Anşanlı 203, *203*
Kyros, Genç 213, *214*

Labaşi-Marduk 199
Laban 114, *bak.* Lübnan
Labarna I 114, 144
Labbana 148
Labynetos 202
Lakiş 136, 158, *185*

Lagaş 74, 84, 87, 88, *88*, 89, 96, 97, 99, 100, *100*, 110, *121*, 142, *194*
Lahamu 201
Lahmu *184*, 201
Lamaştu 76
lanetleme metinleri 118
Lapis lazuli 66, 67, 71, 73, 78, 84, *85*, 86, 88, 89, *92*, 103, 111, 139, *157*
Larvadisi 20
Larek 84
Larsa 68, 83, 100, 108, *108*, 110, *110*, 111, 112, *112*, *120*, 121, *121*, 201
Layard, Austen Henry *152*, *153*, *157*, *162*, *163*, *170*, 222
Leylan, Tel 89, 114
Levant 27, 30, 33, 35, 42, 43, 82, 103, 118, 123, 132, 133, *134*, 136, 137, *137*, 144, 146, 151, *151*, 156, 158, 159, 176, 185, 202
Lidyalılar *123*, 191, 199, 202, 203, *203*, 204, 206
Liksos 177
limmu 96, 113
limmu listesi 96, 174, 175, 176, limmu yılı 113, 114, ayrıca bak. kronoloji
Lipit-İştar 121
Liyan 142, 143, 149
Loftus *211*
Lotal 111
Lu-Nanna *120*
Lubdu 145
Lugalbanda 84, 98
Lugalkigimedudu 89
Lugalzaggisi 89, 96, 97
Lukalar 145
Lullubi kabilesi 99
Luristan *153*, 174
Luviler 103, 114, 160, 178
Lübnan 21, 132
Lübnan Dağı 159
Lygdamis 191
Lytton Kontu *221*

Madan ya da Bataklık Arapları 51, 85, 122
Madhur, Tel 54, 55
Magan 97, *98*, 99, 110
Magzaliye, Tel 33, 35, 82
magus 207
Mahallata 160
Mainz 222
Maiza 160
Makedon 214
makyaj malzemeleri 43, 84, *130*
Malatya 132, 146, 158, 176
Malgium 111, 121
Malyan, Tall-i 66, 78
Maniştusu *97*, 98, 110
Manna 182
Mannalılar 173
Marad 100, 111, 148
marangozluk 118, 126
Marathon 212
Mardih, Tel 14, 87, *87*, 89
Mardonios 212, 213
Marduk 73, 76, 82, 83, 104, 148, 149, 192, *192*, *193*, 201
Mardukapaliddina I 178, 179
Mardukapaliddina II 182, 185
Marduk-balassu-ikbi 175
Marduk-bel-usate 167
Marduk-zakir-şumi *165*, 167, 171, 174, 175
Margiana 207
Marhaşi 97, 103, 142
Mari 73, 75, 82, 84, *85*, 87, 88, 89, 90, *91*, 96, 97, 100, 103, 108, 113, 114, 116, *116*, 117, 119, *119*, 121, *121*, 123, *192*
İştar Tapınağı 85, 90, 119, Şamaş Tapınağı 74, saray 103, Ur Hazinesi 85
Mari Mektupları 114, 118, 132, 136, *154*
Mari boncuğu *85*, 86, 89
Marlık *126*
Martu *120*
Maruttaş 140
maryannu 135, 137
Maşkan-şapir 112
matematik 124, 191
cetvel metinler 124, problem metinler 124
Me-Turnat 149, 167
Mebaragesi 84, 96
Med Duvarı 199
Med Krallığı 203
Medler 98, 137, 148, 173, 174, 182, 183, 186, *186*, *191*, 198, 201, 202, 203, *203*, *220*
Media 174, 182, 199, 202, 204, 206, 207, 213
Megiddo 118, 120, 133, *133*, 136, 158, 198
Melanezya 86
Meluhha 97, *98*, 99, 110, 189
Melişipak I 148
Melişipak II *142*
Mellaart, James 44
Merymaten 139
Meşweş 146
Memphis 189, 190, 191
Menua 172, 173
Memeptah 146
Merodak-baladan, bak. Mardukapaliddina II
Merymaten 139
Mes-Anepada 84, *85*, 86, 87, yazılı boncuğu *85*, 86, 89
Mesalim 89
Meskalamdug 84, 86, 92, altın miğferi 98
metal işlemeciliği 19, 68, 72, 88, 92, 103, *103*, 118, 126, *126*, 145, 147, 150, 170, *170*
ilk bakır dökümü 46, ayrıca bak. tek tek madenler
meyveler
elma 29, incir 29, üzüm 89, kavun 29, armut 29
mezarlıklar 65, 72, 80, 84, 88, 92, 103, *103*, *111*, 119, 144, *147*, *149*, 164, 180, *180*, 202
Ebla *128*, Marlık *126*, Şahdad 103, Ur Krallık Mezarlığı 92, 93, 101, 102
mezar buluntuları 46, 47, 48, 56, 65, 66, 67, 72, 80, 84, *84*, 103, *103*, 111, *117*, ayrıca bak takılar
Mezopotamya
keşfi 152, *152*, *153*, *222*, kuzey *20*, 21, 63, 46, *70*, 103, *116*, 132, 137, 150, güney 23, 42, 51, 52, 63, 65, 72, 88, 110, 111, *112*, 122
Mısır 37, 67, 68, 82, 86, 89, 104, 111, 117, 118, 120, 132, 133, *134*, *135*, 136, 139, 144, 145, 146, 147, 156, *157*, 165, *175*, 180, 182, 185, 189, *189*, 190, 191, *194*, 198, 199, 202, 203, *203*, 206, 207, 212, 213, 214, *214*, Eski Krallık 132, *136*, 144, 19, Hanedan 144, 20. Hanedan 158, 22, Hanedan 158, 25. Hanedan 189
Mısır Deltası 23, 68, 132
Mısır'dan Geç Hanedan öncesi sanat
Midas 180, 181, *181*
Mezarı, Gordion *181*
Migdal Tapınakları 120
Milaga *192*
Miletos 212
Milid bak. Arslantepe
mimarlık
Ahameniş *206*, *207*, Babil 192, 193, erken evsel 47, 48, 49, 51, 56, 61, 82, *129*, saray 86, *86*, 87, 141, *146*, 161, *162*, 171, 212, tapınak 53, 54, 79, 80, 100, 141, 144, Urartu askeri *170* ayrıca bak. zigguratlar ve tek tek alanlar
Minet el-Beidha 147, *147*
Mirizir 140
mitler 28, 77, 84, Ugarit 147, Hurri 173
Mitra (Mithras) 137
Mitrasil 137
Mitanni 132, *132*, 134, *134*, 135, 136, 137, 139, 145, 146
Mitanni 132, 135
Moab 158, 176
Moğollar 137
mozayikler 33, 74, 85, 86, *86*, 87, 92, 150, 180, kil koni 61, 62, 63, 66, 67, 68
Muhammed, Tel 140
Mukayyer, el-, Tel 101
Mukiş 133
Muli Dağı 167
Mureybit (Höyüğü) 33, 34
Murşili I 87, 114, 132
Murşili II 137, 139
Musa 96
Musasir 170, 172, 182, Haldi Tapınağı 170
muskalar 49, 150
Musri 37, *175*
Musul *152*, *153*, 186
Muşki 146, 149, 150, 180, 182
Muvatalli II *137*, 146
müzik aletleri 71, davul 72, lir 85, 86, 92, 152
mühür ve damgalar 66, 67, 68, 72, 73, 74, 78, *98*
mühür baskıları 89, *129*, 135, *137*, 194, 203, *203*, Asur krallık mührü 155, ayrıca bak. silindir mühürler, baskı mühürler
Mykale 213

Nabunaid 97, 199, 201, *201*, 203, 204, müzesi 201, duası 201
Nabupolassar 192, 198
Nabu 74, *149*, *184*, 198, 201, tapınak, Borsippa 167, rapınak, Kalhu 162, 175, *175*
Nabuapaliddina 167
Nabukadnezar 198
Nabukadnezar I 76, 149
Nabukadnezar II 192, *192*, *193*, 198
Nabu-şuma-ukin I 167
Nabu-nasir 176, 178
Nahal Oren 27, 29
Nahal Mişmar 68. 71, 72, *126*
Nahal Hemar 29, 34, 35, 45
Nahunte 144
Nahrin 132, 135
Necefehabad 182
Nehrü'l-Kelb 144
Nairi 149, 172
Nakada II (Gerze) dönemi 67, 68
Nakş-ı Rüstem 213, 218
Nanna 75, 83, 97, 101, 110, 112, Ur'daki tapınağı *101*, 110
Nanum 99
Napata 189
Napirasu 143
Nassattyana/Nasatyalar 137
Natuf Dönemi 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34
Navar 108
Neanderthal iskeletler 30
Nebi Yunus, Tel 186, *186*
Neko I 190, 191
Neko II *177*
Nefertiti 139
Nemrik 34, 45
Neolitik Dönem 27, 28, 33, 34, 35, 74, 126, 154, *154*
Keramiksiz Neolitik Dönem *15*, 34, *34*, Keramikli (ya da Geç) Neolitik 42, 47, 70, Keramik Öncesi Neolitik 45
Nergal 108
Kuşa tapınağı 167
Nergal-erş 175
Neriglissar 199
Neribtum 111
İştar Kititum tapınağı *111*
Neriglissar 199
Nesa 114
Neşili 114
Neve Noy 68
Niebuhr, Carsten *218*
Nil Irmağı 42, 132, 210, 213
Nimrud, Tel *152*, *153*, 156, 160, 162, *162*, *163*
Nina 82
Ninbanda 86
Ningal 100, *101*
Ningirsu 82, 83, 88, *88*, *89*, 99 tapınağı, Girsu 99
Ninhursaga *86*
Ninive 5 kültürü 78, 88
Ninlil 83
Ninurta *89*, 162, tapınağı, Kalhu 161, *161*, *163*
Ninive 36, 37, 39, 66, 80, 98, 108, 112, *121*, *124*, *126*, *130*, 139, *140*, 150, *151*, *152*, *153*, 155, 160, 162, 174, 175, 182, 184, 185, *185*, 186, *186*, *187*, 188, 190, 191, 198, 203
İştar Tapınağı 98, *99*, Nergal Kapısı *187*, Kuzey Sarayı 36, 37, *152*, 155, 186, *186*, 195, Sinahheriba Sarayı *127* Güneybatı Sarayı 130, *180*, 186, *186*, *191*, *195*
Nippur 51, 53, 59, 65, 82, 89, 98, 102, 103, 104, 108, 110, 112, 121, *121*, 141, 142, 148, 178, 201
yazman okulu 81, Enlil Tapınağı 81, 97, İnanna Tapınağı 78, 81, 90, ziggurat 104
Nisibis 159
Niya 132, 134
Nuşi Can, Tepe 182, *182*, 183, *183*, 184, *184*, 202
Nur-Adad 112
Nusku 74, 144
Nuzi 108, 133, *134*, 135, 136, 141, 149
Nübye 132, 133, 189, *189*

Obeyt, Tel 84, *86*
Ninhursaga Tapınağı *86*
Obeyt kültürü 36, 39, 51, 53, 54, 56, 58, 59, 62, 63, 64, 79, 81, 87, 101, 104, 150, *152*
obsidiyen 20, 34, *35*, 47, 48, 51, 78, 85, 126, obsidiyen işlemeciliği 126
Omri 158, *175*
On Bin Ölümsüz *219*
ondalık sistem 125
Opis 148, 204
ordular 165, *167*
Asur *127*, 179, Babil 204, Mısır 185, Yunan 202, Pers 204, 213, 214, Sümer 194
Oriental Institute, Chicago *218*
Orontes Irmağı 108, 118, 132, 133, 134, 137, 144, 146, 158, 165
Otanes 207
Oval Tapınak, Hafaci 84, *91*
oyuncaklar 130
Oxsus Hazinesi 220, *220*, *221*
Oxsus Irmağı 220
Ölü Deniz 19, *20*, 21, 28, 33, 34, 68, 71
ölü gömme 25. 30, 32. 33, 34, 44, *44*, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 56, 65, 80, 84, 86, *128*, 137, 144
gömüt höyükleri *98*, 111, 180, 202, insan kurbanı 92, ayrıca bak. mezarlıklar, mezar buluntuları

Pakistan 220
Paktolus Irmağı 202
Palegavra 29
Paleolitik mağara sanatı 70
Paleolitik dönem, üst 18, 43
Palil-iriş 175
pamuk 185
papirus 151, 198, 215
para olarak tahıl 29, 84, 121
parfüm yapımı 126
Parrattarna 132, 133
Parsua 173, 174, 203
parşömen 198, 215
Parthia 174, *207*
Parysatis 213
Pasargada 204, *204*, *205*, 206, *213*, 221, kabile 207
Pazuzu 76
Peleset 146
Pella 136
Pelusion 206
Pepi I 89
Pers dönemi 152
Pers İmparatorluğu 181, 192, 202, *203*, 214, *214*, 215
Persepolis 68, *123*, 132, 155, 203, *203*, 204, *205*, 212, *212*, 213, 214, 215, *215*, 218, *218*, *219*, 220, *221*
Apadana *209*, *219*, 100 Sütunlu Salon *219*, Kserkses Kapısı *219*
Persis *123*, 152, *193*, 201, 203, 206
Persler 65, 137, 141, 148, 154, 173, 177, 118, 202, 204, 212
Petra 27
Pinikir 142
Pir Hüseyin 98

Pirigedenna Kanalı 88
Place, Victor *153*, 184
Plataia 213
Polonya 72
Pontus Dağları 20
Proto-Elam Kültürü 68, 78, 88
Proto-Neolitik (ya da Keramik Öncesi Neolitik A) dönemi 24, 28, 30, 31, 32, 33
Proto-Okuryazar, Geç 78
Pteria 144, 202
Puabi *84*, 86, 92, *92*, *152*
Pulu bak. Tiglat-Pileser III
Putuskhanda 97, 114
Puzriş-Dagan 102, 103
Puzur-Asur I 112
Puzur-Asur II 112, *112*, 113
Puzur-İştar *192*
Puzur-İnşuşinak 74, 103

radyokarbon tarihleme 14, 15, *16*, 40, 56, 58
Ramat Tel 33, 35
Ramses II 136, *137*, 145, 146
Ramses III 146
Rapikum 112, 121
Ras Şamra 147
Rasappa 175
Rassam Obeliski, Kalhu *125*, bak. III. Şalmanezer'in Siyah Obeliski
Rassam, Hormuzd *152*, 166
Ravalpindi 220, *221*
Rawlinson, Henry Creswicke 152, *152*
Rehimre 132
Rembrandt 222
Resef *147*
Resulayn 135
Rich, Claudius James 152
Riemchengebäude 62
Rim-Sin I 110, 112, 121
Rim-Sin II 121, *121*
Rimah, Tel el 108, *118*, 127
Rimuş 97, *97*, 98
Roma 222
Romalılar 177
Rubeyde, Tel 72
Rusa I 182
Rusahinili 170
Rusya 36, 117
rüzgar aşınması 15

Seba 158, 176
Seba Melikesi 158
Sah 140
Sais 190, 206
Saka 137
Sakkara 72, *104*
Salamis 213
Salativara 114
saltanat yılı
Samal 176, *178*, *189*, 202
Samarra dönemi 52
Samarra 188
Samaria 158, *158*, 179, 180, 199
Samsat 65
Samsu-Iluna 121, *121*, 140
sanayi 110, 121, 150
sanayi bölgeleri 114
Sangar 135
Sanskrit 137
saraylar 86, 143, *143*, *149*, 160, 162, 173, *173*, 212, 213, 214
mimari 86, *86*, 87, 141, *146*, 161, *162*, 171, 212, Asur *87*, *149*, 150, 152, 160, 222, yaşam 108, 114, 117, 118, 161, 173, Pers *155*, *212*, Urartu *173*, ayrıca bak. tek tek alanlar
Sarı Pol-i Zohab 99, 167
Sardes 202, 206, 212, 213
Sardur I 172
Sardur II *171*, 176
Sargon I (Agadeli) 78, 89, 96, *97*, *99*, 110, 112, 201
Sargon Steli 99, "Agadeli Sargon Öyküleri" 137
Sargon II 97, *97*, *153*, 160, 170, 179, *179*, 180, *180*, 181, 182, 184, *185*, 188, *191*
Sargon Kalesi 182, 184, *184*
satraplıklar 212
Sattagidia 207
Saturn 99
Saul 158, *158*
Saustatar 135
Savalan Dağı 20
sayılar 67, *125*
konumsal (ya da yer değeri) sistem *125*
savaş 33, 36, 37, 66, 84, *85*, 88, 89, *93*, 99, 103, 112, 117, 127, 148, 149, 164, 165, *166*, *179*, 194, 198, 213
atlılar 107, esirler 83, *99*, 103, 130, 133, 135, 142, 145, 148, 159, 161, 164, 167, 179, 181, 185, *185*, 194, 195, 202, 212, denizde 212, kuşatma *127*, *166*, *185*, ayrıca bak. sürgün, köleler, işkence, silahlar
saz kalem 27, 28, 49, *90*, *122*
sebzeler 29, 31
Sedir Dağları 62, 99
Seleukos 192
Sevan Gölü 172, *173*
Seyhun Irmağı
sfenks *156*
Sialk Tepe 66, 78
Sicilya 177
Sleimeh, Tel 72
Sikanu 135
sikkeler 202, *202*, 220
silahlar 66, 84, 88, 89, 135, 150, 164, 170, 171, 173, 180, 194, *194*, *195*
eşekle çekilen savaş arabası 93, 127, 194, balta 63, 80, 85, 86, 99, *99*, 194, 195, ok ve yay 28, *71*, 154, 164, *166*, 194, topuz 194, hançer 80, 84, 86, *92*, 103, 114, 150, 170, *195*, topuz başı 66, *71*, *195*, sapan 194, ayrıca bak. zırh, arabalar, aletler, savaş
silindir mühürler 36, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 82, *84*, 86, 100, *117*, *122*, *128*, 150, *154*, 194
Simurru 108, 136, 180
Sin 76, 101, 144, *149*, 175, 199, 201, *201*
Sinahheriba *184*
Sin-kaşid 112
Sin-şar-işkun *186*, 198
Sinuhe 118
Sippar 76, 83, 84, 97, 113, 140, 148, *151*, 176, 185, *198*, 199, 204
Smenhkare 139
Smerdis 207, 213
Sodom 222
Songor A 48, 56
Sotto, Tel 47
Sovyetler Birliği (Eski) 72, 170, *173*
steller 68, 88, *88*, 97, 99, *99*, 100, 142, 144, 146, 148, 154, 158, 159, *164*, 175, *175*, *178*, 182, *189*, *192*, 201
su idaresi 126, *127*, 198
su kurutma 126, su kaldıracı 127 depolama 126 ayrıca bak. kanallar
su kemeri *187*
Subartu 108, 121, *124*, 198
Suberde 43
Sudan 86
Sugunia 172
Suhu 160, 175, *192*
Sultan, Tel-es bak. Eriha
Sumu-abum 112
Sumu-la-El 112
Suriye 14, 21, 24, 27, 33, 48, 61, 66, 70, 71, 72, 73, 82, 87, *87*, 89, 108, 116, *117*, 123, *129*, 132, 135, 139, 156, *157*, 159, 176, 198
Surya 140
Susa 63, 66, 68, 70, 72, 78, 88, 90, 97, 98, 99, 99, 102, 103, 108, 110, 120, *125*, *129*, *139*, 142, *142*, 143, 144, 148, 149, 150, 158, 173, 191, *198*, 204, 210, *210*, *211*, 213, 214, 221
Akropol 210, *211*, Apadana Sarayı 210, *210*, *211*, Zanaatkarlar Kenti *211*, Kraliik Kenti *211*, İnşuşinak Tapınağı 149, 150, *210*, *211*, Daniel'in mezarı 210
Susa I (ya da A) dönemi 65, 72
Susiana 63, 66, 68, 78, 139
Sutu göçebeleri 112, 117, 136, 146
Suudi Arabistan 52, 110, 111
Süleyman Tapınağı 120
Süleyman 158, *158*, 204, Süleyman'ın hapishanesi 204
Sümer Krallar Listesi 82, *82*, *83*, 84, 88, 96, 98, 99, 119
Sümer 53, 66, 67, 70, 81, 82, 83, *83*, *87*, 88, 89, 90, *90*, 96, 102, 108, *112*, 142, 118, 176, 201, 204
Sümerce 96, 141
sürgün, askeri bir taktik olarak 179, 182, 194, *195*, 198, 199, *212*
sürüngenler, suda ve karada yaşayan hayvanlar
kurbağa 23, kertenkele 23, salyangoz 29, yılan 23, 24, 29, 36, *78*, 84, *193*, kaplumbağa 23, 29
Syennesis 202
Szubert, Josef *223*

şagin 102, Ur şagini 100
şa zikni 164
şa reşe, rab şa reşe 164, 176
Şahdad 88, 103
şakna 103
Şala 144
Şalatuvar 114
Şalmahu 112
Şalalat *187*
Şalmanezer I 140, 146, 148
Şalmanezer III 37, 162, *164*, 165, *165*, 166, *166*, 167, *167*, 171, 172, 173, 174, *175*, 1180
Şalmanezer V 179, *180*
Şam 89, 133, 136, 145, 158, 165, 176, 180
Şalmanezer Kalesi
Şamas 74, 77, 83, *87*, 144, *149*, *163*, *175*, 188, 189, *201*, Mari tapınağı 74
Şamas-şum-ukin 189, *189*, 190, 191, *191*, 198
Şamaş-reş-usur 175, *192*
Şamşi-Adad *149*, 174, 175, *175*, 176, steli 175
Şamşi-ilu 175
Şanidar Mağarası 30
Şar-kali-şarri 96, 99, 108
şarkı 118
Şarrukin bak. Agadeli Sargon
Şattivaza 115, 137
Şattuara I 145
Şattuara II 146
Şayhan 99
Şekem 136
Şehr-i Sohte *65*, 78, 88
Şeşonk I 158, *158*
Şerden Kabilesi 146
Şekeleşler 146
Şerihum 98
Şeytanlar 76
Şihu 140
Şilhak-İnşuşinak 74, 149, *210*
Şimaliye 140
Şimegi 172
Şimron 136
Şimut 144
Şipak 140
Şiriktuh 116
Şu-durul 99
Şu-ilişu 110
Şu-Sin 103, 108, 114
Şubat-Enlil 114, 116, *116*
Şukamuna 140
Şulgi 81, 100, 101, *101*, 102, 103, 112, 121, 201
Şunaşura 135
Şuppiluliuma I 135, 137, 139, *139*, *145*, 146
Şuppiluliuma II 146
Şurnaş 140
Şuruppak 83, 84, 96, 98
Şuşan *221*
Şuşarra 108, 113, 116
Şutruk-Nahunte 148, 149
Şuttarna I 135
Şuttarna II 136
Şuttarna III 137

Tabal 180, 182
Tabka Barajı 66
tabletler, demirden 150
tabletler, bakırlı kilden 14, *65*, 66, 67, 68, 70, *70*, 72, *74*, 81, 84, *86*, *87*, 89, 108, 110, *113*, *114*, *116*, 117, 135, 136, *136*, 142, 147, *151*, 191, 198, *203*, *212*, 215, Proto-Elam 78
Taharka 189, *189*, 190
tahkim 178, 194, *195*, surlar 82, 88, 144, 158, 160, 162, 185, *187*, 199, kale hendekleri *198*, 199, saraylar, 182, *182*, 218, *218*, ambar *183*, kentler 82, *144*, 148, *149*, 172, 184, Urartu askeri mimarisi *170*
talullar 27, *27*, 42, 70, karbonlaşmış 65, para yerine 29, 84, 89, 111, 121, kültüre alınmış ve yabanıl 27, 29, *29*, arpa 18, *24*, 29, 33, 46, 47, 48, 49, yabanıl para 27, 33, pirinç 18, buğday 18, *24*, 29, 46, 47, 48, 49, kızıl buğday 27, *29*, 33, 46, 47, 48, 49, emmer buğdayı 29, *29*, 33, 46, 47, 48, 49, akdarı 18
Taima 176, 201, 202
takılar 28, 130, 35, 45, 47, 48, 49, 56, 65, 66, 72, 73, 84, 86, *86*, 92, *92*, *93*, 111, 118, 150, *162*, 164, *165*, 170, 173, 180, *183*, 220
tanrılar 66, 74, 76, 82, 83
tanrı konumunda krallar 48, 102, simgeler 76, 175, 199, Asur tanrıları 148, Elam 142, 143, 144, Hurri 140, Hitit-Ari 140, Kassit 140, Pers *219*, Sümer-babil 201, Sümer-Akad 89
tapınaklar 74, 90, 99, 104, 121, *143*, 144, 145, 148, *149*, 162, 173
mimari 53, 54, 79, 90, 100, 141, 144, arşivler 83, temel törenleri 74, sürüleri 36, hazinelen 61, 68, 72, 75, 220, Urartu 172, Uruk 62, ayrıca bak. zigguratlar ve adlandırılmış tapınaklar
tarihleme teknikleri 14, 15, 16
tarihleme sistemleri 123, ayrıca bak. kronoloji 158, *158*
Tantamani 190, 191
Tarbisu 198
tarım, kuru (yağmurla beslenen) çiftçilik 24
tarım, mandıracılık 27, süt 27, 47
tarım, kendi kendine yeterli çiftçilik 56
tarım, bataklık ekimi 51, 52, 69, 112
tarım 29, 126, 142
gelişimi 18, 19, 25, 33, 42, 52, 58, 126, kökenleri 25
tarım, çiftçilik 18, 25, tahıl ekimi 25, 27, 29
Tarihöncesi Çukur, Ninive 80
taş ustaları, Lidyalı 204
Tatu-Hepa 136
Teb 72, 132, 133, 190, 191
Teyşepa *170*, 172
Teispes 203, *203*, 207
tekerlek 72, 117, *117*, 122
tekneler 85, *98*, *122*, 185, 210, 213
Fenike kadırgası *177*
Tekstil 89, 164,
yün 160, manifaktür 126, *130*, 145, iplik 117, dokuma *28*, 35, 51, 118, *130*
Tel-el-Esmer *79*, 80
Telü'l Duweyr *185*
Tellü'l Talatat 54
Telü'l-Savvan 46, 50
Temmuz 83
Tepecik 67
Tepti-Aharn 142
Tepti-Humban İnşuşinak 191
Terka 114, 117, 123
Teşup 108, 146, 172
Teyşepaini *171*
Tetis Jeosenklinali 19
Teumman 191, *191*
Thermopylai 213
Tiamat 201
ticaret 33, 34, 35, 38, 40, 47, 51, 53, 59, 63, 66, 79, 82, 84, 89, 108, 114, 119, 123, 144, 150, 158
kumaş 110, 111, 113, tahıl 111, 145, 147, maden 34, 63, 110, 111, 113, 145, 147, değerli taş 63, 66, 110, 111, taş 34, 63, 110, odun 34, 65, 99, 103, 145, 147, 176, şarap 145, 147, Asur ile

Anadolu arasında 113, *113*, Geç Uruk ticaret imparatorluğunun çöküşü 78, Mısır 103, deniz *98*, 103, 146, 147, tüccar kolonileri 66, 67, 72, ticaret yolları 98, 111, 112, 167, 182
Tiglat-Pileser I 140, 149, 150, 153, 154, 158, 180
Tiglat-Pileser III *160*, 162, 176, *177*, 178, 179, *179*, *180*, *181*. *191*
Til Barsip 154, 165, 175, *219*
Til-tuba *191*
Tille Höyük 203
Tiş-atal 108
Tişpak 108
Timna Vadisi 72
Tire 133, 136, 144, 158, 160, 167, 176, *177*, *189*
Toprakkale *170*
Toros Dağları 19, 20, 21, 23, 113, *113*, 114, 158, 167, 182
Trakya 207, 212
Troya Savaşı 180
Tudhaliyas III 137
Tudhaliyas IV 146
Tufan *112*, 113, 114, 144, 148
Tukulti-Ninurta I 74, 140, 143, 148, 154
Tukulti-Ninurta II 159, *164*
Tulaspid 149
Tuşpa 172, *173*, 176
Tuşratta 135, 136, 137
Tuna Nehri 207
Tunni Dağı 167
Tutankamon 137, 139, 150
Tutmosis IV 135
Tutmosis III 133, *133*
Tutmosis II 133
Tutmosis I 132, 133
Tutul 97, 121, *121*
Tutub 77, *79*, 91
Tuvanuva *181*
tuz 33, 35, 47, 145, 147
Türkiye 20, 22, 27, 33, 35, 42, 43, 47, 51, 56, 67, 70, 72, 82, 98, 111, *112*, 117, *117*, 146, 151, *153*, 170, 171, 173, 203, 213
Tyana *181*

Ulaî Irmağı 148, 191
Ubar-tutu 84
Ugarit dili 151
Ugarit 82, 118, 120, *135*, 136, 145, 146, *146*, 147, *147*, 151, *155*, 176
Ugbaru 204
Ukair, Tel 62, 66
Uknu Irmağı 176
ulaşım 47, 59, 72, 122, 123, 126, 179
gemiyle 35, 51, 59, 72, 75, 122, arabayla 72, 85, *123*, kapalı arabayla *123*, eşek kervanıyla 113, 114, denizden 122, kızakla 122, *123*, ayrıca bak. kanallar
Ululusunu 182
Ululayu bak. Şalmanezer V
Umm Dabagiye 47, 71
Umma 68, 88, *88*, 89, 97, 100, 103, *121*, 194
Ummanaldaş 191
Umman 21, 68, 97, *98*, 98, 110, 111
Unki 176
Untaş-Napirişa 143, *143*, 144, 148
Untaş-Napinşa, El *104*, 143, *143*, 144
Uperi 182
Ur 20, 39, 51, 53, 54, 68, 84, *86*, 88, 89, 96, 97, 100, 101, *101*, 104, *104*, *105*, 110, 111, 113, 121, *121*, 141, *152*, 201
Sancağı 92, *93*, Üçüncü Hanedan 96, 100, 101, *101*, 104, 108, *108*, 110, *112*, *114*, 142, 192, 210, ziggurat 101, ayrıca bak. Ur Krallık Mezarlığı
Ur Krallık Mezarlığı 84, *84*, 86, 92, *92*, *93*, 103
Ur-Nammu *81*, 96, 100, 101, *101*, 102, 104, *104*, steli 75, 103
Ur-Nanşe 88, *88*, 140
Ur-Nanşe (şarkıcı) *91*
Ur-Zababa 97
Urartu *125*, 148, 149, *170*, 172, *173*, 176, *179*, 180, 182, 202
Urbala *181*
urigallu 201
Urkiş 108
Urşum 108
Urmiye Gölü 20, 172, *173*, *179*, 182
Uruinimgina 102
Uruk 37, 53, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 72, 73, 83, 84, 88, 97, 100, 104, 111, 112, 121, *121*, 141, 149, *154*, 191, 194, 202
Anu Tapınağı 61, 62, Eanna Tapınak kompleksi 61, 62, *62*, Göz Tapınağı 66, 68, Kireçtaşı Tapınağı 61, Direkli Salon 61, 62, Taş Konili Mozayik Tapınağı 61, 62, Uruk tabletleri 70, 71, metinler 78, Varka Vazosu *61*, 71, 75, Beyaz Tapınak 61, 63, ziggurat 60
Uruk dönemi 51, 53, 56, 58, 59, 62, 65, 69, 71, 72, 73, 79, 83, 77, *123*, 143, 186, Geç Uruk 66, 67, 68, 70, 78
Usnu 77
Uşukan 135
Ut-napiştim 84
Utica 177
Utu 83
Utubegal 100

Ürdün 15, 33, 34
Ürdün Irmağı 133
Ürdün Vadisi 21, 29, 30, 32, *133*

Vad, El 29
Vadi Medamag 27
Van Kalesi 172
Van Gölü 20, 149, 172, 173, 176
Van *170*, 172
Varad-Sın 112, *112*
Varka Vazosu 61, 71, 75
Varuna 137
Vasaşatta 145
Vaşşukanı *134*, 145
vekil krallar 112, *124*, 189
Venüs Yazıtları 123
vergiler 58, 61, 113, 114, 121, 181, 189, 206, 212
bala 102, *102*, *gun mada* 102, *102*
Victoria and Albert Museum, Londra, *221*
Vulci, Etrurya'da *202*

Weld-Blundell prizması *82*
Woolley, Leonard 84, 85, 86, 92, *92*, *93*, 152

Yaba *180*
Yadnana 182
Yafa 136
Yaggid-Lim 114
Yahdun-Lim 114
Yahuda *179*
Yahudiler 158, *158*, 188, 204, 215, 222
Yahya, Tepe, 66, 78, *78*, 88
Yamhad 108, 110, 114, 118
Banu Yamina 117
Yarim-Lim 110, 114
Yarım Tepe 47, 49, 51
Yarmuti 97
yasalar 102 ayrıca bak. Hammurabi
Yaşmad-Addu 114
Yazılıkaya *144*, 146
yazı 19, 42, 58, 68, 69, 70, *70*, 71, 78, *80*
tanrıçası 83, Enmerkar tarafından icadı 84, sayılar 65, 70, 124, ayrıca bak. alfabe, çivi yazısı, hiyeroglif, tabletler
yazmanlar 96, 102, 150, *178*
kadın 118, Kassit 142 yazman listeleri 70, 89, 124, 137, 140, *151*, okulları 81
Yehoiakin 198
Yehova 204
Kudüs tapınağı 148
Yemen 21, *153*
Yeni Hitit Krallıkları 158, *160*, 161, 176, *192*
Yenoam 146
Yiftahel 35
yıl adları 102, 110, 112
Yoşiya 198
Yuda 158, *158*, 176, 185, 198, 199
Yukarı Deniz bak. Akdeniz
Yunanlılar *177*, 203, 204, 212, 215, 222
Yunan kent devletleri 214, efsaneler 175, 180, kaynaklar 152, 179, ayrıca bak
Yunanistan 146, 213

Zababa 83, 97
Zabalam 68, 112
Zbaya 110
Zagros Dağları 20, 23, 27, 30, 34, 48, 68, 78, 88, 108, 114, 148, 149, 182, 195, *203*, kültürleri 30
Zakutu 188, 190
Zalpa 114
zanaatkârlar, ilk profesyonel 56
Zap, Yukarı 162
Zap, Büyük 160
Zarikum 112
Zarzi kültürü 29
Zavi Çemi 30
Zedekya 198
zeytin 89, zeytin yağı 82
zırh *147*, 176, 173, 194
miğfer 86, *93*, *171*, 194, kalkan 170, 194
zift 33, 47, 78, 86
zigguratlar 51, 52, 60, 74, *81*, *101*, 104, *104*, *105*, 141, *141*, 162, Eridu'da 51, 118, *222*, Ur'da 100, 143, *144*, 148, *149*, 184, 192, 199
Zimrilim 108, 114, 116, 117, 119, *119*
Zincirli *178*, 189
Ziusudra 84
ziyafetler *84*, *92*, *128*, 161, 202